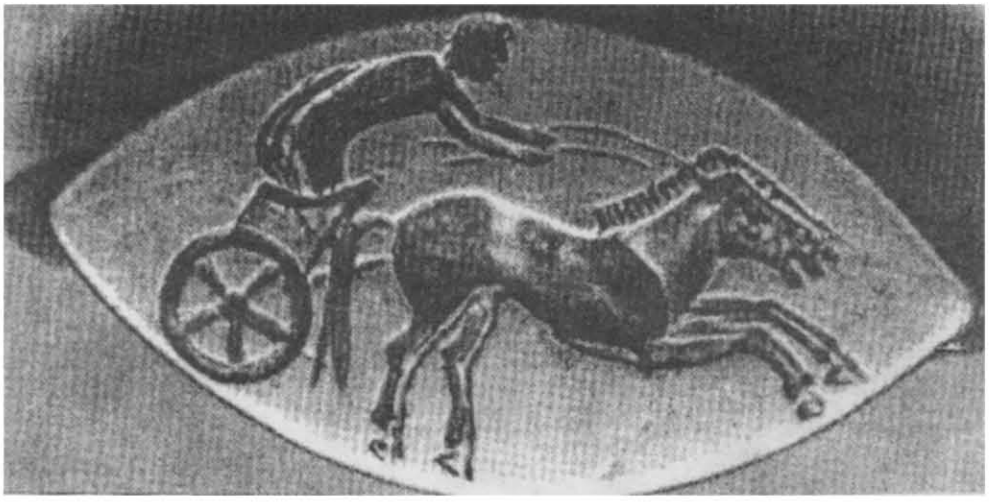
АРХЕЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ

2000–2001 pp.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE 2000–2001

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Archaeology

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE 2000–2001

Publishing of this book was
possible through financial help of the
Chernigov Regional Trade-Industry Chamber,
Starokyivskaya and South Ukrainian expeditions (Kyiv)

Editors Board: S. D. Kryzhytzkyi, Associate Member (NASU)
N. O. Gavriluik (Chief Editor), Doct. Histor. Sci.
D. N. Kozak, Doct. Histor. Sci.
G. Ju. Ivakin, Doct. Histor. Sci.
A. P. Motzya, Doct. Histor. Sci.
D. V. Sukhobokov, Doct. Histor. Sci.
R. V. Terpilovskyi, Doct. Histor. Sci.

Address: Dr. Nadia O. GAVRILUIK
Chief of Committee of Field Researches,
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences,
12, Stalingrad Heroes, Kyiv, Ukraine, 04210
Fax: (38044) 418-3306; Tel.: (38044) 418-4391.

Computer design and Editor: M. A. Bespaly
Type-setter: S.S. Lyisenko
Proofreader: N. P. Shevtchenko
Editor: N.O. Gavriluik

ISBN 966-02-2454-0 © Institute of Archaeology NAS Ukraine 2002

Національна академія наук України
Інститут археології

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ 2000-2001 рр.

Появі у світ цього видання сприяла фінансова допомога
Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України
Південноукраїнской експедиції Інституту археології НАН України
Приватної підприємиці Г.В. Писанки

Київ - 2002

УДК 902
ББК 63.4 и 5 (Укр)
А 87

Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.//Збірка наукових праць/Під ред. Н.О. Гаврилюк. Київ. ІА НАНУ, 2002- 301 стор.
У 102 публікаціях (26 відноситься до 2000р., 75 – до 2001; 1-зроблена за матеріалами розкопок попередніх років), які супроводжуються численними ілюстраціями, предаставлені результати розкопок пам`яток кам`яної доби, періоду бронзи, раннього залізного віку, античної культури, ранніх слов`ян, періоду Київської Русі. Публікуються окремі знахідки. Наводяться дані про результати археологічних розвідок.
Для археологів, істориків, антропологів.

Археологические открытия в Украине 2000-2001 рр.//Сборник научных трудов/Под ред. Н.А. Гаврилюк. Киев. ИА НАНУ, 2002- 301 стр.
У 102 публикациях (26 относится к 2000г., 75 – к 2001; 1-подготовлена материалам раскопок предыдущих лет), которые сопровождаются илюстрациями, предаставлены результаты раскопок памятников периода камня, бронзы, раннего железного века, античной культуры, ранних славян, периода Киевской Русри. Публикуются отдельные находки. Приводятся данные про результаты археологических разведок.
Для археологов, историков, антропологов.

Archaeological Researches in Ukraine 2000-2001//Editor N.O.Gavriliuk/ Kyiv, IA NASU.2001- 301p.
The collection of articles contain 102 papers about results of archaeological investigations in Ukraine. There are many plates and drawings in the book. 26 papers are related to 2000, 75 ones are related to 2001 and 1 paper describes the excavation of other years. The sites of the Stone and Bronze Ages, Early Iron Age, Antiquity, Early Slavs, period of Kyiv Russ were investigated.
For archaeologist, historians, anthropologists.

Редакційна колегія:

член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
докт. іст. наук Н.О. Гаврилюк (головний редактор)
докт. іст. наук Д.Н. Козак
докт. іст. наук Г.Ю. Івакін
докт. іст. наук О.П. Моця
докт. іст. наук О.В. Сухобоков
докт. іст. наук Р.В. Терпиловський

ISBN -966-02-2454-0 ©Інститут археології НАН України

ВІД РЕДАКЦІЇ

Кожне видання АВУ - це звіт за минулий польовий сезон і одночасно річний зріз стану археологічної науки України. Цей четвертий випуск АВУ свідчить, що польова археологія в Україні ще не вмерла, але і не одужала. У матеріальному забезпеченні як української археології взагалі, так і її видань за минулий рік мало що змінилося. Що стосується АВУ, то щорічник все ще виходить у пуританському вигляді. Відносно невеликий тираж, який швидко розходиться, не може задовольнити кількісні потреби в цьому виданні. Все ще відсутні, навіть у спартанському вигляді, Веб-сторінка і електронна версія щорічника.

Але оцінюючи у цілому ситуацію, яка випливає з аналізу публікацій АВУ 2000-2001, можна констатувати, що *стан вітчизняної археології стабілізувався.* Попри все, археологічними дослідженнями охоплені всі 25 областей України. У багатьох областях (Полтавській, Харківській, Запорізькій, Волинській, Одеській, у Криму) є свої осередки, які здатні організувати виконання рятувальних археологічних робіт. Що ж стосується особистого складу українських археологів, то той, хто зміг, вже влаштувався за кордоном. Хто у свій час тимчасово лишив ряди польових дослідників, той вже знову знайшов сили і можливості повернутися. Тобто, справу роблять професіонали, які не можуть жити без археології. І саме головне з`явився цілий загін молодих фахівців, без якого не можна говорити про оптимістичний прогноз розвитку національної археології. Навіть відновилась конкуренція - у 2001 р. в ІА НАН України з`явився конкурс до аспірантури.

Для поліпшення стану, у якому перебуває українська археологія, потрібно виявлення її больових точок. Основною є не так відсутність фінансування археологічних досліджень, як недостатня до них увага з боку держави і, як реакція на це - *розквіт грабіжницьких розкопок.* У здоровому суспільстві повинно бути здорове відношення до Минулого, у тому числі до організації його досліджень, і підтримки дослідників. Особливо важливо правильно побудувати відношення "державний бюджет-наука", коли мова йде про археологічну спадщину, яка відноситься до невідновлюваних ресурсів національної історії. Якщо економіку можно відбудувати, якщо корисні копалини, у випадку їх відсутності, можна купити (наприклад, нафту, газ), то археологічне минуле народу купити не можна - можна тільки загубити.

Чим складніше соціально-економічне становище в країні, тим більша загроза археологічній спадщині внаслідок активізації діяльності "чорних" та "сірих" археологів. Здичавіння суспільства має стадії окультурювання (від первісного стану до початкової освіти) деяких його верств (політичних нуворішей, "нових українців"), які в пошуках самовираження або вкладення шалених коштів починають "*колекціонувати*", формуючи попит на нелегальному українському ринку старожитностей. Подібне "колекціонування" є тим чинником, який провокує піратські розкопки.

Наступним згубним фактором для нашого Минулого є недосконалість чинного законодавства щодо зберігання культурної спадщини. Прийнятий нібо-то прогресивний "Закон про охорону культурної спадщини України". А за ним - новий *"Закон про землю"*, згідно з яким суб`єкти господарської діяльності практично не несуть ніякої відповідальності за руйнування пам`яток археології, які вони отримують у власність разом з землею. Якщо і раніше були поодинокі приклади приватизації, передачі в оренду земель, на яких розташовані пам`ятки археології, то з початком весняно-польових робіт та нового польового сезону ці приклади будуть масовими.

Ми звертаємось до політичних партій та течій, до парламентських об`єднань та угрупувань у Верховній Раді та на місцях з проханням звернути увагу на те, що українське законодавство відносно археологічної спадщини ще далеке від рівня, досягнутого цивілізованими країнами, від європейських норм. Затримки з прийняттям нового *"Закону про охорону археологічної спадщини"* вигідні лише ворогам української культури. Практичний шлях до Європи лежить не через проголошення політичного вибору (він зроблений 10 років тому), не через просте декларування бажання ввійти у сім`ю цивілізованих країн, а ще й через наполегливу і багаторічну роботу з приведення національного нормативного корпусу у відповідність до європейського.

У зв`язку зі справою охорони археологічних пам`яток не можна не поздоровити Центр охорони та досліджень пам`яток археології управління культури Полтавської облдержадміністраці та Кам`янсько-Дніпровський державний історико-археологічний музей з визначенням Більського та Кам`янського городищ з прилеглими до них зонами *охоронюваними археологічними територіями.* Це - прецендент і добрий знак для інших археологічно значимих територій України. Ці події є також прикладом здорової ініціативи органів районного та обласного самоврядування, прикладом того, що не треба чекати, коли центральна виконавча влада спроможеться на практичне вирішення проблем збереження пам`яток археології.

Ще однією больовою точкою сучасної археології є відсутність або *недієздатність державних структур,* призначених займатися справою охорони пам`яток археології. Невеликі кошти,

котрі відпускаються на археологію, іноді використовуються з малим, навіть від'ємним коефіцієнтом корисної дії. Причина - молода держава успадкувала застарілу мінкультівську парадигму охорони пам'яток. Спроби Польового комітету Інституту археології НАН України розробити сучасну, спільну з Мінкультом, концепцію охорони пам'яток та організації польових досліджень перетворились у багаторічні "буцання теляти з дубом". За цей час змінилося три міністра культури і втрачено[1] два польових сезони. Як показала практика сезону 2001 р., відсутність міністерського "добро" на якості археологічних досліджень не відбилась. Навпаки. Внаслідок уникнення двох бюрократичних інстанцій зменшилось навантаження на дослідника. Так, може, офіційно закріпити результати цього незапланового натурного експерименту по розподілу обов'язків?

Теперь декілька слів про *підсумки польового сезону*, що пройшов. Польовим комітетом було видано 181 Відкритий лист (п'ять - не використано). Тобто, в Україні в польовий сезон працювало 176 археологічних експедицій. Це приблизно стільки ж, скільки працювало у сезон 2000 р. За сезон 2000 р. звіти не здали 20 дослідників. Жоден з них не одержав Відкритого листа на 2001 р. До Польового комітету надійшло (в основному завдяки наполегливій роботі керівника Охоронної археологічної служби Інституту археології НАН України по Харківській обл. О.В. Бандуровського) 42 звіти від боржників за минулі роки.

Польовий комітет Інституту археології НАН України нагадує також, що обов'язком дослідника, крім здачі Звітів у належний строк, є надання довідки про місце зберігання одержаної під час розкопок колекції та акт її передачі до державної музейної установи та довідки про місце зберігання польової документації. Обов'язком дослідника є також оперативне введення в науковий обіг результатів своїх досліджень. В першу чергу інформація про польові дослідження повинна з"явитися в українських наукових виданнях. Щорічник АВУ своїм існуванням таку можливість надає. Строк подання публікацій - жовтень; роботи, які надійшли пізніше, переходять до наступного щорічника. Ми не прихильники "телеграм в номер" і залишаємо за собою право не друкувати матеріали, менші за одну сторінку.

До цього щорічника надійшло 100 публікацій. З них 27 присвячено підсумкам польового сезону 2000 р. і 73 - підсумкам сезону 2001 р. Редакція вітає збірки матеріалів, присвячені підсумкам робіт окремих експедицій - Українсько-німецької (керівник В.Ю. Мурзін) та Трипільської (керівник В.О. Круц). Але ці видання не звільняють від своєчасної здачі звітів, які, до речі, повинні супроводжуватися польовими світлинами. Останнє зауваження стосується Українсько-німецької експедиції, яка економить на польовому фотографуванні.

Найкращою знахідкою сезону 2001 року, безумовно, є золотий перстень з зображенням колісниці на щитку (див. обкладинку), знайдений під час охоронних робіт на Перещепинському могильнику на Полтавщині. Це ніби премія за важкі роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації впродовж всього сезону з ранньої весни до глибокої осені. До того ж - результати їх розкопок майже у річний строк вводяться у науковий обіг завдяки безпрецендентній видавничій активності.

Велику частку щорічника займають роботи, присвячені підсумкам досліджень палеолітичних місцезнаходжень. Інформативність, високий рівень подачі матеріалу, перші узагальнення в роботі молодих дослідників Д. Гаскевича, Д. Ступака дозволяють говорити про успішний розвиток цього напрямку в археологічній науці України. Слід відзначити змістовні, зроблені на високому науковому рівні публікації нових матеріалів з неолітичних пам'яток - роботи О. М.Тітової, Г Охріменка, В.О. Манька, С. О. Теліженка, Т. М.Нераденко. Тематику, присвячену розкопкам пам'яток доби енеоліту- бронзи та раннього залізного віку, традиційно представляють результати робіт експедицій Е. Овчінникова і Д.Черновола, С.Д. та С.С. Лисенків, Д.П. Куштана. Ціла низка досліджень поховальних пам'яток у степовій зоні Північного Причорномор'я дозволяє говорити про археологічне відродження цього регіону. Слід відзначити повідомлення К.І. Красильникова, якому навіть пощастило зафіксувати могильник з "мусульманськими" елементами поховального обряду. Взагалі, на підставі численних відкрить у степу, можна говорити, що на наших очах формується новий напрямок археології України - кочовникознавчий, у який вже давно пора асоціювати і дослідження степових культур доби бронзи, і скіфознавство, і вивчення культури кочовиків доби Київської Русі і пізнього середньовіччя.

Приємно відзначити факт поліпшення передредакційної (авторської) підготовки статей, у тому числі супроводження майже усіх статей ілюстраціями, резюме англійською, рос-

---

[1] Втрачено у тому значенні, що археологи повинні були розраховувати тільки на себе у справі організації екпедицій, збереженні та передачі колекцій до державних музеїв, по обліку пам'яток археології. Наприклад, все ще не взяті на державний облік пам'ятки, досліджені С.Д. Лисенком, про які ми писали у минулому виданні. Мабуть, треба поставити комплекс пам'яток біля с.Малополовецьке на облік ЮНЕСКО-простіше буде з бюрократичної точки зору.

ійською. Навіть з`являються статті на англійській мові.

Стан розвитку археології також вимірюється кількістю і якістю наукових конференцій. Редакція АВУ щиро поздоровляє відділ античної археології ІА НАН України, який восени 2001 р. успішно провів резонансну міжнародну конференцію (відповідальні С.Д. Крижицький, В.В. Крапівіна, D. Braund). Цій події присвячене окреме повідомлення.

В розділі "Методика археологічних досліджень" вміщена лише одна стаття. Ми планували заповнити цей розділ нормативними документами, які повинні виходити з Міністерства культури та мистецтв України і повинні бути доведеними до зацікавлених сторін як в Києві, так і на місцях. Ми вважали, що раціоналізація організації польових досліджень в Україні, приведення їх у відповідність до чинного законодавства, сучасних вимог до охорони та дослідження археологічної спадщини України є наше спільна з Міністерством завдання. На жаль, робота по ліквідації цієї больової точки української археології перетворилася у полеміку, яка протікає за класичним сценарієм, коли опоненти перейшли на мову "вхідно-вихідних листів", які мають звичку губитися. Циркуляри, листи, що надсилаються на місця і видаються місцевими органами охорони археологічної спадщини, вражають своєю байдужістю, непрофесійністю як в галузі археології, так і в бюрократичній сфері.

Можливо, все ж позавідомча структура типу інспекції або комісії з охорони та дослідження археологічної спадщини України є тим компромісним виходом з безвихідної ситуації, коли чиновникам бракує професіоналізму, а провідній археологічній установі України - статусу державності? Мається на увазі здійснення археологічного моніторингу - безперервного відстеження стану археологічної спадщини, безперервне його порівняння з тим, що повинно бути, здійснення заходів по ліквідації археологічних надзвичайних ситуацій. Після довгих - з часу виходу нового закону - і безплідних відомчих змагань ми сподіваємось лише на такий спосіб боротьби з бюрократизмом, як гласність. Тому пропонуємо нашим опонентам оприлюднити свої пропозиції на сторінках нашого видання. Не можна у боротьбі за свої відомчі привілеї тримати у заручниках Минуле.

Відомо, що у фондах, Науковому архіві Інституту археології НАН України, інших наукових (музейних та учбових) установах України накопичені величезні масиви археологічної інформації, недоступної широкому загалові фахівців. Редакція здійснює першу спробу ввести їх у науковий обіг шляхом публікації так званих "монографій у номері". У даному випадку мова йде про матеріали Південно-Бузької експедиції, керованої Г.Т. Ковпаненко. Такі публікації дозволять зменшити корпоративний борг археологів України за невидані польові матеріали минулих років. Запрошуємо наших авторів прийняти участь у цій справі і пропонувати свої проекти.

На жаль, цей випуск АВУ претендує на найбільш сумний у порівнянні з попередніми. Трагічно загинув Г.Л. Євдокимов. Впродовж минулого року пішли з життя прекрасні люди, чудові археологи-польовики А.І. Кубишев, Є.Я.Рогов, Н.М. Кравченко, Ю. Г. Колосов. Кращою пам`яттю про них буде введення у науковий обіг результатів їх численних польових досліджень пам`яток України.

Ми дякуємо нашим авторам за їх нелегку у будь-яких умовах, а в сучасних - майже героїчну - польову археологічну роботу і вміння донести її результати до читачів. Будемо раді співпраці з вами у наступному щорічнику і у вирішенні завдань, частина яких переходить з року в рік:

- публікація археологічних матеріалів сьогодення, тобто минулого польового сезону;
- введення у науковий обіг археологічних матеріалів розкопок або колекцій минулих років, які належать дослідникам, які зараз перебувають на пенсії, змінили фах або померли;
- публікація методичних матеріалів на допомогу польовику;
- розробка та публікація нормативних матеріалів, які регулюють зберігання та дослідження археологічної спадщини України;
- пропаганда превентивного характеру організації польових археологічних досліджень в країні;
- пропаганда обов`язковості дотримання кожним археологом України принципу річного циклу дослідження: розкопав - звітував - надрукував;
- розробка та публікація матеріалів з авторського та суміжних прав щодо археології;
- розробка засад археологічного моніторингу в Україні, доведення його до сучасного рівня, який притаманний для передових європейських країн;
- розробка матеріалів до раціоналізації організації та структури польових археологічних досліджень в Україні.

Ми вдячні всім, хто надав нам фінансову, моральну, інформаційну підтримку. АВУ є єдиним професійним виданням, яке виходить у світ за підтримки свого "робочого" класу. Пройшов перший рік нових тисячоліття та століття. За його підсумками вже ніхто не скаже про нас, українських археологів, що ми люди минулого. Оскільки ми працювали у 2000-2001 рр., значить, ми відбулися у III тис. н.е.

Н.О. Гаврилюк

РОЗДІЛ 1: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2000 р.

Антонов А. Л.
Запорожский областной краеведческий музей

Фибулы поселения Портмашево

Задача данной работы - введение в научный оборот датирующих материалов, обнаруженных за время работы археологических экспедиций Запорожского областного краеведческого музея и Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры. С 1989 г. по 1999 г. на поселении черняховской культуры Портмашево, расположенном в 3,2 км от с. Беленькое Запорожского района Запорожской области, проводились спасательные археологические исследования. Работа велась на больших площадях, но только над разрушающимися объектами.

На территории памятника обнаружено сорок девять фибул (8 целых и 41 во фрагментах) (рис.1:2). Основная часть представляемых фибул является подъемным материалом, лишь фрагмент фибулы серебряной двупластинчатой по классификации А.К.Амброза [Амброз, 1966, *83;* табл. 13,*10*,] найден в придонной части помещения 19 (раскопки Ю.И.Благовещенского в 1993 году).

По классификации А.К.Амброза найденные фибулы представляют следующие типы. Один фрагмент двупластинчатой фибулы [Амброз 1966, *8,* табл. 13, *10*]. Одна фибула (рис.1; *3*) относится к прогнутым подвязным с жаловидной ножкой [Амброз, 1966, *69,* табл.12, *11*]. Четыре фибулы (рис.1: *7-10*) относятся к двучленным "воинским" со сплошным приемником с треугольной ножкой [Амброз,1966, *70-72,* табл.10,*17*]. Один фрагмент (рис.1: *2*) представляет раннеримские шарнирные дуговидные фибулы типа Авцисса [Амброз, 1966, *26,* табл.10, *17*]. А большая часть фибул относится к различным вариантам двучленных прогнутых подвязных, с узкой ножкой и вертикальной пластинкой для удержания оси пружины [Амброз, 1966, *60-66,* табл. 11]. Фибулы изготовлены из бронзы, только две — серебряные (№1 и №25), а фибула №24 - железная. Все фибулы датируются IV - V вв., кроме фибулы типа Авцисса, которые относятся к I в. н.э.

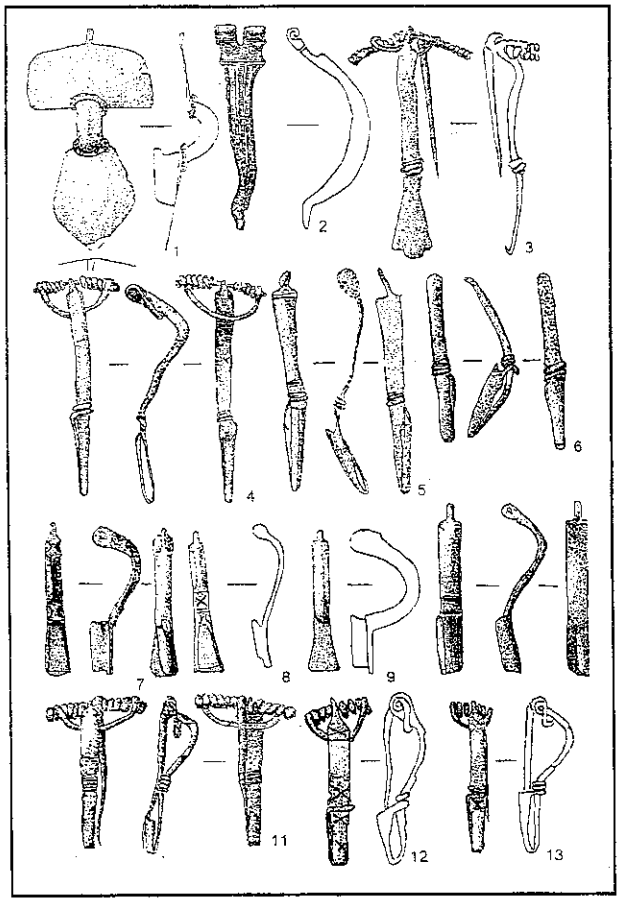

Рис. 1 Фибулы

В 1997-1999 гг. были найдены три монеты, относящиеся ко времени существования поселения. Серебряная монета Фаустины Младшей (рис. 3: *9*) выпускалась в середине II в. н.э. На аверсе изображен профиль Фаустины Младшей вправо и легенда DINARUO. На реверсе - силуэт богини с молнией в левой руке, легенда - CON... CRATIO. Вес - 2,8 Г. В 1998 году найдена монета Филиппа II Македонского (рис.3: *11*), обточенная для использования в качестве экзагии. Экзагии, изготовленные из античных монет, по мнению В.Н.Шалобудова, получили широкое распространение на Боспоре в IV-VI в.в. [Шалобудов, Тесленко, 1999, *269*]. В 1999 году, был найден фолис Галерия Валерия (293-311 гг. н.э.). На аверсе изображен портрет императора вправо, легенда- GAL VAL MAXIMIANUS NOB CAES. На реверсе - фигура гения римского народа, легенда - GENIO POP... LI ROMANI. В обрезе - ANT , -3 - третья мастерская Антиохии (рис. 3: *10*).

На территории поселения найдено два фрагмента чернолощеного ведерковидного сосуда (рис. 3; *7,8*). Один из фрагментов представляет собой ушко сосуда, под отверстием которого находится орнамент в виде симметрично расположенных дугообразных валиков, украшенных по краям и в середине шишечками. Валики расходятся в разные стороны от отверстия. По мнению Б.В.Магомедова такие керамические ведра относятся к IV - V вв. н. э. [Магомедов, 1987, *57*]. Исходя из датировки публикуемого материала можно

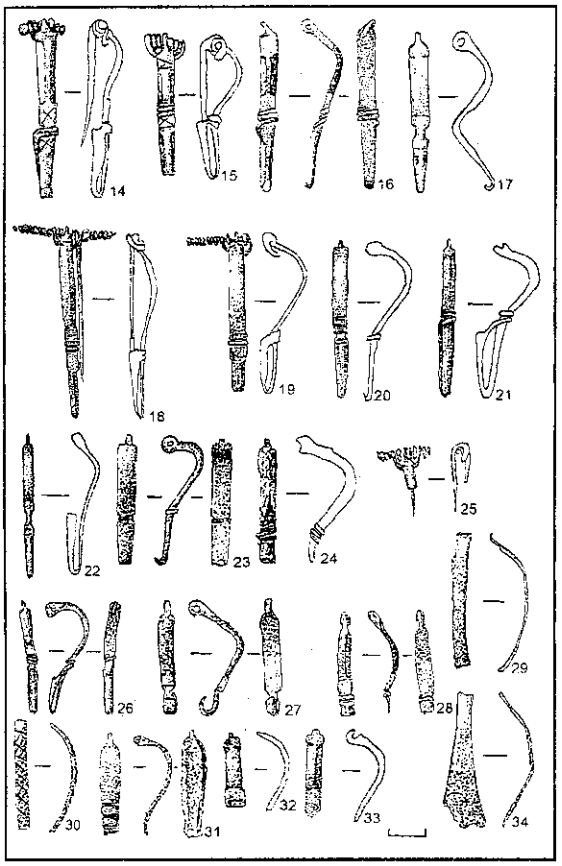

Рис. 2 Фибулы из Портмашево

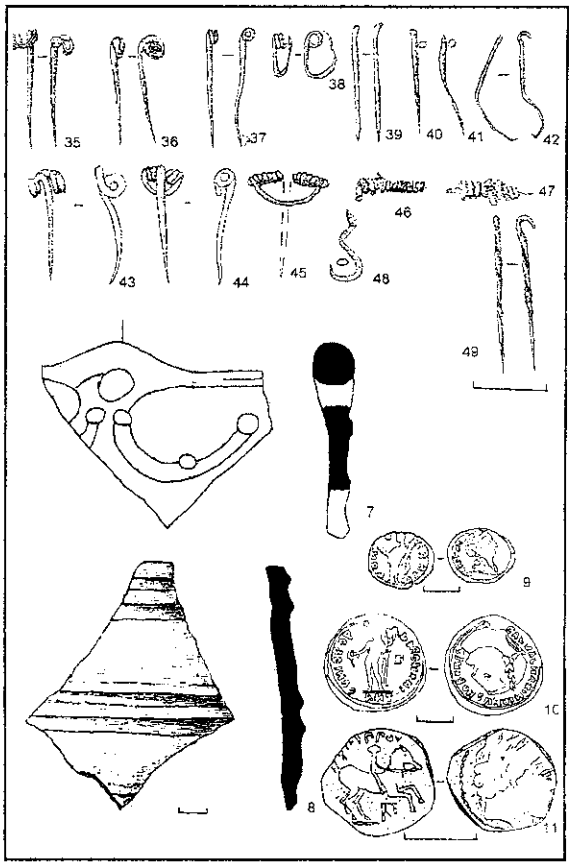

Рис. 3 Материалы поселения Портмашево

предположить, что время существования поселения урочище Портмашево IV–V вв. н. э.

ЛИТЕРАТУРА

Амброз А.К. Фибулы европейской части СССР.- САИ, Москва, *1966.*

Шалобудов В.Н., Тесленко Д.Л. Экзагия из урочища Нова//Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Запорожье. *1999*, т. Ш.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. Киев. *1987.*

Васюта О.О., Ігнатенко І.М., Новик Т.Г.
Національний архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній"

Охоронні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2000 році

У серпні-вересні 2000 року співробітниками Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній" були проведені рятівні археологічні розкопки на території подвір'я Єлецького монастиря в м.Чернігові. Досліджена площа 36 м² (два шурфи і траншея).

Шурф № 1 (4 х 2,0 м) розташований в південно-західній частині монастирського подвір'я біля руїн колишньої Петропавлівської церкви. Загальна потужність культурного шару склала 1,8 м. Він неоднорідний. З верхніх нашарувань (потужність до 1,1 м) походили уламки керамічних посудин та кахлів XVII–XIX ст. Ці шари є слідами нівелювання території монастиря; можливо, вони пов'язані з ремонтними роботами XVII-XIX ст., про що свідчать прошарки битої цегли та вапна.

Нижче культурні нашарування містять тільки давньоруські матеріали домонгольської доби і майже не пошкоджені пізнішими перекопами. З них походили уламки плінф (товщина від 2,7 до 4,7 см), необроблені шматки рожевого шиферу, фрагмент долівчатої плитки,уламки амфор (тісто рожевого та сірого кольору) та керамічних посудин XII ст., велика кількість кісток тварин. Індивідуальні знахідки репрезентовані кістяною проколкою з отвором та залізним ключем від навісного циліндричного замка, який за новгородськими аналогіями відноситься до типу "Б" (за Б.О.Колчиним) і датується XII - серединою XIV ст.

На рівні материка були зафіксовані котловани 2 будівель, 8 ям та 2 рівчаків (рис.1: *а*). Будівлі досліджені не повністю і мають продовження під стінками шурфу, їх глибина становить відповідно 0.98 та 0,84

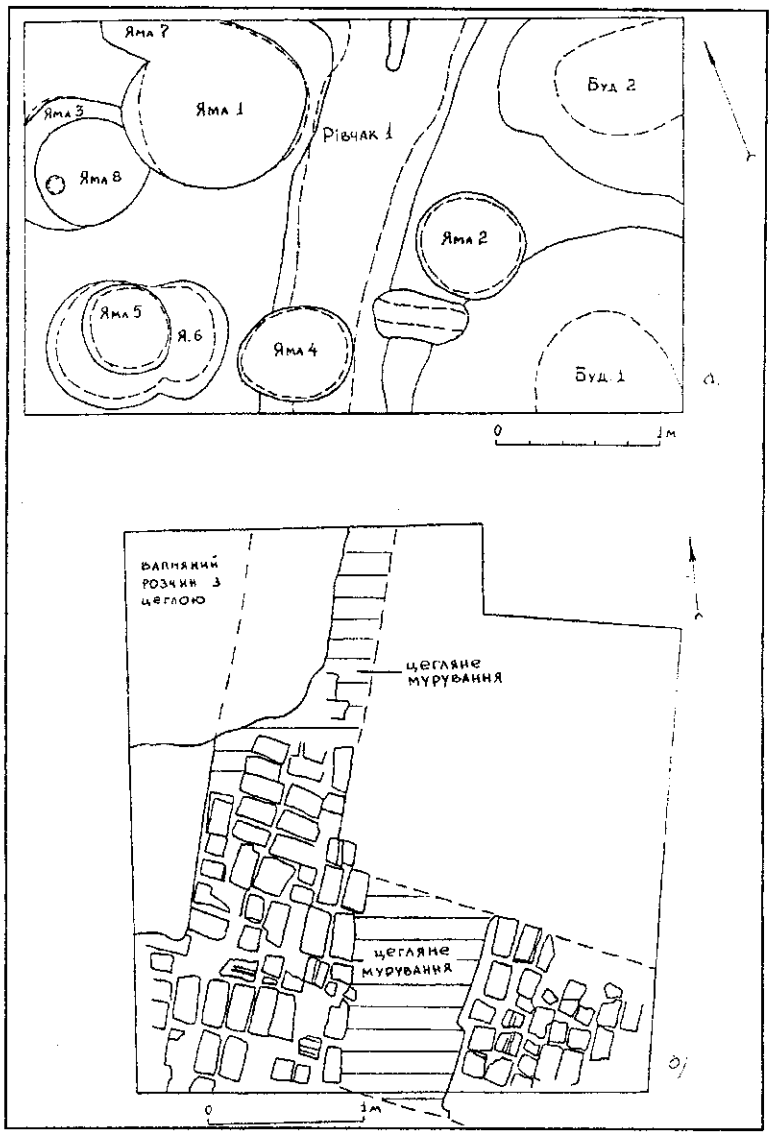

Рис. 1: а)- шурф 1, план по материку; б)- шурф 2, рештки мурування колишньої Петропавлівської церкви.

м від рівня материка. За керамічним матеріалом вони датуються XII ст., заповнення їх також містило уламки рожевоглиняних амфор, шматки рожевого шиферу, велику кількість уламків плінфи (товщина 2,7-5,0 см). Крім того, тут знайдено фрагмент скляного браслету, частину обробленого рогу та декілька уламків скляних посудин.

Інші об'єкти за керамічним матеріалом також датуються XII ст. Привертають увагу 5 ям (діаметр 0,66-0,7 м, заглиблені в материк на 0,5-0,66 м), в центральній частині заповнення яких зафіксовані залишки потужних (до 0,32 м) дерев'яних стовпів у вигляді деревного тліну. Ями розташовані по колу і, вочевидь, є залишками якоїсь наземної стовпової конструкції.

Траншеєю та шурфом № 2 було виявлено рештки двох стін, що з'єднуються під кутом 90°, змурованих з цегли на вапняно-пісковому розчині. Одна стіна орієнтована в напрямку схід-захід, завширшки 1,4 м, складена з жолобчастої цегли розмірами 28x15x6 см. Інша стіна має орієнтацію південь-північ, складена з великоформатної цегли розміром 32x17x5 см, має ширину близько 1 м. Обидві стіни перев'язані між собою (рис.1: *б*). Рештки виявлених стін належать Петропавлівській трапезній церкві, спорудженій близько 1675 р. Вона була зруйнована в радянські часи; насьогодні частково збереглось приміщення будівлі на північ від траншеї.

Гаскевич Д. Л.
Інститут археології НАН України

Розвідки в басейні Південного Бугу

Влітку 1999 р. автором були проведені археологічні розвідки по берегах р.П.Буг (далі – П.Буг) в межах Немирівського, Тиврівського та Тульчинського районів Вінницької області. Влітку 2000 р. розвідки проводилися в межах Тальнівського району Черкаської області у долинах рік Гірський Тікич та Тікич, що відносяться до басейну р.Синюхи, яка є лівою притокою Південного Бугу.

Основним завданням робіт було з'ясування сучасного стану відомих неолітичних поселень буго-дністровської культури, що досліджувалися у 1950-х рр. П.І.Хавлюком [1959] та В.М.Даниленком [1960; 1962; 1969], і пошук нових пам'яток неолітичного часу.

У Вінницькій області розвідкою були охоплені частина лівого берега р.П.Буг між с.Нижча Крапивна та с.Вовчок, і правого берега між пгт Брацлав та с.Стрільчинці Немирівського району. Мета дослідження обумовила характер обстеження території, при якому найбільша увага зверталася на ділянки долини ріки, що відповідають умовам, у яких раніше вже виявлялися пам'ятки буго-дністровської культури (берегові відслонення в районі порогів, острови, похилі миси перших надзаплавних терас). Загалом виявлено та оглянуто 8 пунктів. Проведені на них роботи обмежувалися переважно оглядом та збиранням підйомного матеріалу. У двох

випадках проводилися невеликі зачистки. Пам'яткам, виявленим нами вперше, назва давалася відповідно до назви найближчого населеного пункту, розташованого на тому ж березі ріки у одному з нею адміністративному районі.

Самчинці-3. Пункт виявлено за 1.5 км на північний захід від залізничної станції "Самчинці" та за 0.7 км на захід від західної околиці села Райгород. Знахідки, що складалися з 2 фрагментів неорнаментованих стінок ліпного посуду жовтого та сірого кольору, з домішкою жорстви у тісті, уламку крем'яної широкої платівки з одним двобічноретушованим краєм, кісток тварин, обпаленого каміння виявлені на ділянці завдовжки 15 метрів у відслоненні краю тераси лівого берега П.Бугу, що з висоти 2.5 – 3 м обривається до води. До спорудження Ладижинської ГЕС в районі пункту ріку перетинав поріг, зараз затоплений. На місці виявлення матеріалів край урвища зачищено. У зачистці спостережено наступну послідовність нашарувань: 0–0.15 м – суглинок, перевідкладений з більш високих ділянок тераси; 0.15–0.6 м – грунт – темно-сірий гумус; 0.6–1.5 м – буре підгрунтя, у якому на глибині 1 м виявлено кістки тварин; нижче – світлий лесоподібний суглинок. Знахідки орієнтовно можна віднести до початку або середини доби бронзи.

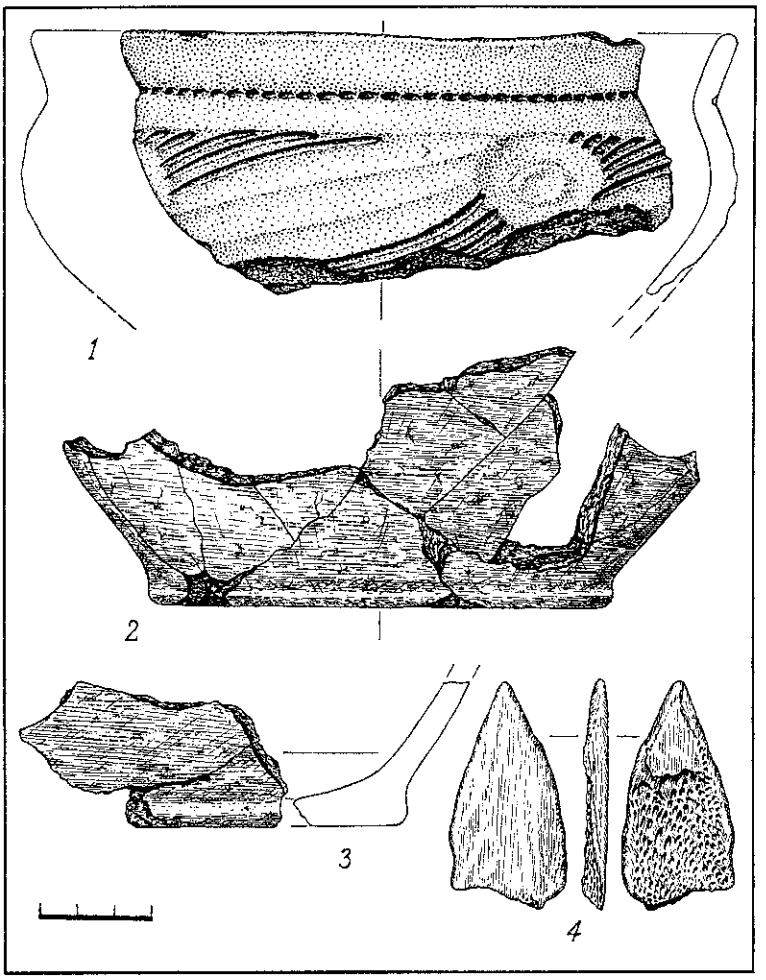

Рис. 1. Вигнанка-1. Ранньотрипільська (1) та середньовічна (2, 3) кераміка, кістяне знаряддя (4).

Самчинці-4. Приблизно за 0.4 км на захід від пункту Самчинці-3 у П.Буг зліва впадає невеликий ручай. На його правому березі за 100 м вгору від гирла виявлено 1 фрагмент стінки ліпної посудини. Колір зовнішньої сторони світло-, а внутрішньої – темно-сірий, в тісті домішка жорстви, поверхні загладжені.

Самчинці-1. Поселення буго-дністровської культури доби неоліту було виявлено П.І Хавлюком [1959, *171*] та досліджено пізніше В.М.Даниленком [1969, *118–119*]. Пам'ятка знаходиться проти крайніх хат західної околиці с.Мар'янівка Немирівського району на краю широкої заплави лівого берега П.Бугу безпосередньо над великим порогом, що перетинає ріку на ділянці завдовжки 150–200 м. У 1950-ті рр. неолітичні кремінь та кераміка були зібрані у розмивах берега ріки на смузі завширшки 25 м та завдовжки біля 300 м.

Зараз місце пам'ятки задерновано. У кротовинах, коліях прокладеної вздовж ріки грунтової дороги, та в місцях з пошкодженим земляними роботами дерновим шаром нами виявлено 1 фрагмент товстостінної ліпної кераміки з домішкою в тісті трави, та 4 фрагменти без трави, але з домішкою жорстви, базальний уламок крем'яного відщепу, кістки тварин, численні стулки черепашок Unio. Кераміка з рослинністю в тісті та крем'яний виріб впевнено пов'язуються з буго-дністровським поселенням. Про культурну належність решти керамічних знахідок судити важко.

Самчинці-5. Пункт зі знахідками фрагментів кружальних посудин черняхівської культури знаходиться за 0.1 – 0.2 км південніше від неолітичного поселення Самчинці-1 на мисі, утвореному впадінням в ріку невеликого ручая, що протікає через с.Самчинці Немирівського району. Поверхня пам'ятки задернована. Матеріали виявленні у кротовинах та в оголеннях грунтової дороги, яка проходить по широкій у цьому місці заплаві приблизно в 100 м від лівого берега р.П.Буг. Частина кераміки має замиті краї, що може свідчити про принаймні часткову перевідкладеність матеріалів.

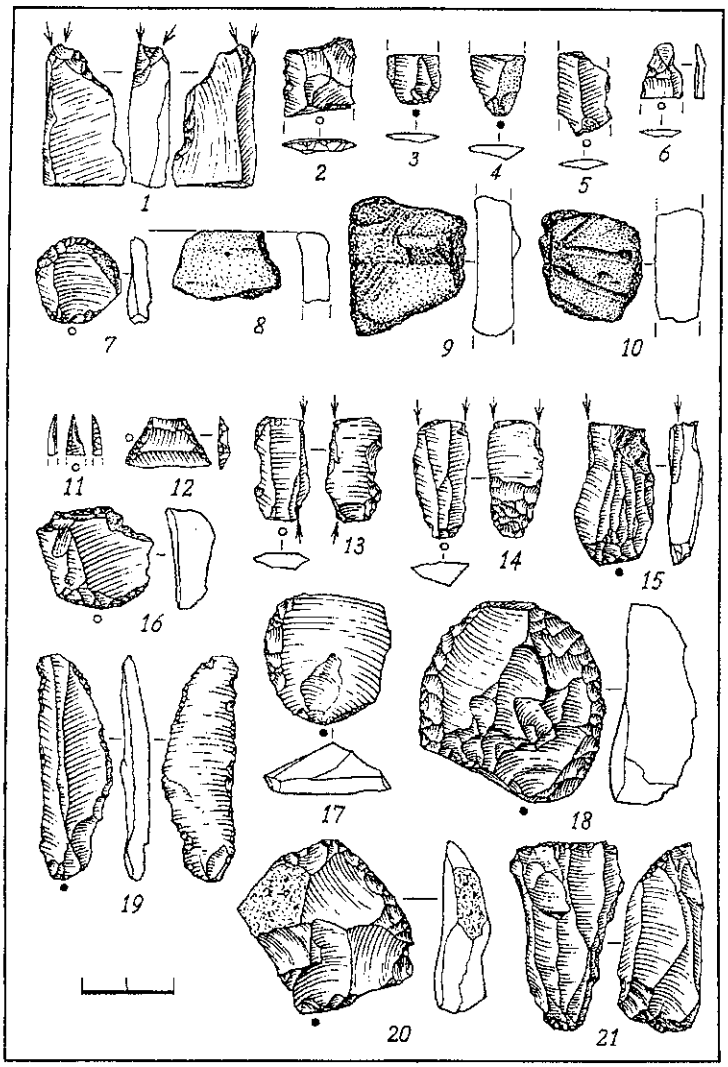

Рис. 2. Довгеньке-2 (1-10), Добрянка (11-21). Крем'яні вироби (1-7, 11-21), кераміка (8-10).

Вишківці-1. Пункт виявлено на правому березі р.П.Буг за 0.3 км на південний захід від крайніх хат західної околиці с.Перепеличчя Немирівського району та за 2.5 км на північний схід від північної околиці с.Вишківці того ж району. Два крем'яних відщепи та 2 дрібних фрагменти ліпної кераміки з домішкою жорстви у тісті виявлені приблизно за 100 м від порогу, що перетинає П.Буг проти крайніх хат західної околиці с.Перепеличчя, біля підніжжя та на схилі дуже чітко вираженої в цьому місці надзаплавної тераси висотою 5 м. Знахідки походять з поля, що підступає з боку плато до самого краю тераси, та колій грунтової дороги, прокладеної поблизу підніжжя. Орієнтовно їх можна віднести до доби бронзи.

Вишківці-2. Декілька дрібних невиразних фрагментів стінок ліпних посудин з домішкою жорстви в тісті знайдено на правому березі р.П.Буг за 2 км на північний схід від північної околиці с.Вишківці, приблизно в 0.25 км на схід від місця, де ріку перетинає ЛЕП. Знахідки виявлені в коліях грунтової дороги, що у цьому місці проходить на відстані 15–20 м від берега ріки.

Вигнанка-1. Пам'ятку виявлено на правому березі П.Бугу проти с.Остапківці Немирівського району, за 1.5 км на північ від с.Вигнанка Немирівського району. Різночасові знахідки походять з дна невеликого кар'єру глибиною 1–1.3 м, розташованого за 0.2 км північніше від порога, що перетинає ріку проти крайніх хат південної околиці с.Остапківці. Найбільшу увагу привертає великий уламок верхньої частини темно-сірої лискованої тонкостінної орнаментованої ліпної посудини кінця раннього етапу трипільської культури (рис.1: *1*). Тут же, на дні кар'єру, було знайдено шматок рожевої обмазки і кістяне знаряддя (рис.1: *4*), ймовірно, енеолітичного часу, та розвал придонної частини кружального горщика (рис.1: *2*), що за визначенням А.А.Чекановського та Г.А.Козубовського датується XIV–XV ст. (автор щиро дякує колегам за надану консультацію).

Зачистка західної стінки кар'єру завширшки 1 м виявила наступну стратиграфію: 0–0.7 м – спресована бита мушля – результат акумулятивної діяльності порогу; 0.7–1.2 – чорнозем – похований грунт. Всі знахідки залягали на поверхні серед битої мушлі. Проте, судячи з замитості зламів керамічного фрагменту трипільської культури та заповнення заглибин його орнаменту лесоподібним суглинком, який в оголеннях кар'єру не простежується, він був перевідкладений з лесової тераси, що в цьому місці – на крутому повороті П.Бугу – утворює мис. Незамита ж середньовічна кераміка, напевно, була пов'язана з шаром чорнозему. Про це свідчить виявлення поодиноких фрагментів подібного посуду (рис.1: *3*) саме в таких умовах у оголеннях ще одного кар'єру, розташованого приблизно за 150 м на захід від першого, та на всій відстані між ними в коліях грунтової дороги, що проходить вздовж ріки. Окремі фрагменти середньовічної кераміки трапляються і на орному полі, яке тягнеться від дороги вгору по похилому схилу тераси. Простежена зона поширення середньовічних знахідок – 250×100 м.

Рогозна-1. Пункт зі знахідками крем'яних виробів доби пізнього мезоліту або неоліту знаходиться на правому березі П.Бугу за 1.5 км на схід від східної околиці с.Рогозна Тиврівського району, за 0.5 км на південний захід від західної околиці с.Олексіївка Немирівського району. Широка, нерегулярно ретушована відтискна платівка та уламок масивного платівчастого відщепу виявлені у відслоненні краю берега П.Бугу в нижній частині великого порогу. Пункт є

перспективним для більш детального дослідження. Не виключено, що саме його мав на увазі П.І.Хавлюк [1959, *171*], пишучи про виявлення неолітичних матеріалів біля с.Олексіївка.

У Тальнівському районі Черкаської області розвідкою була охоплена ділянка долини лівого берега р.Гірський Тікич від м.Тальне до гирла, та лівого берега долини р.Тікич в районі злиття Гірського та Гнилого Тікича. Загалом обстежено 4 пам'ятки, з яких 1 (Добрянка) була відома раніше.

Глибочок-2. Поселення черняхівської культури розташоване за 1–1.5 км на захід від північної околиці с. Глибочок. Воно займає мисоподібну ділянку першої надзаплавної тераси лівого берега р. Гірський Тікич, який у цьому місці має вигляд закруту. Висота тераси 3–8 м. Фрагменти ліпної та кружальної кераміки, обмазку, шлак, кістки тварин зібрано на розораній ділянці похилого схилу тераси завширшки 200–220 м, що впродовж 1 км тягнеться паралельно до течії ріки. За концентрацією знахідок у вигляді скупчень різного розміру простежуються окремі об'єкти – житла та господарчі споруди.

Довгеньке-1. Пам'ятка трипільської культури знаходиться на північній околиці с.Довгеньке. Вона займає край другої тераси лівого берега р.Гірський Тікич, що гранітним урвищем обривається до ріки, перегородженої в цьому місці порогом. Трохи північніше в долину Тікича впадає балка. Фрагменти трипільських конічних мисок та біконічних посудин етапу С-І зібрані на мису, утвореному балкою та краєм тераси. Площу поширення знахідок встановити не вдалося через забудову території пам'ятки садибами села.

Довгеньке-2. Пам'ятка виявлена на лівому березі р.Гірський Тікич за 1 км на схід від південної околиці с.Довгеньке. Уламки різночасової кераміки, крем'яні вироби, кістки тварин та стулки мушель Unio зібрані на мису першої надзаплавної тераси ріки, утвореному впадінням в неї безіменного ручая. Керамічні матеріали представлені фрагментами кружального посуду пізнього середньовіччя, ранньослов'янської товстостінної ліпної кераміки світло-сірого та жовтуватого кольору з підлискованими поверхнями та домішкою шамоту в тісті, більш темною щільною керамікою доби пізньої бронзи – раннього заліза [рис.2: *8-10*]. Остання прикрашена наліпним пружком, прокресленими лініями. Тісто містить домішку піску, жорстви та слюди.

Знахідки 11 крем'яних виробів локалізувалися на видовженій вздовж течії ручая невеликій ділянці пам'ятки площею 10х20 м. Відстань від центру цієї ділянки до ручая – 10–12 м, до ріки – 140–150 м. На поверхні виявлено 1 боковий косоретушний різець на відщепі (рис.2: *1*), 1 транковану середньошироку платівку (рис.2: *2*), уламки 5 середньошироких та 1 широкої платівки (рис.2: *3-6*), 3 відщепи, 1 з яких має дрібноретушований край. У місці найбільшої концентрації крем'яних знахідок закладено шурф площею 0.5 м кв. У ньому спостережено таку стратиграфію: 0–0.25 см – орний шар без знахідок; 0.25–0.7 см – темний гумус, у якому на глибині 0.4–0.5 м виявлені окремі знахідки фрагментів ранньослов'янської кераміки та кістки тварин; 0.7–0.9 м – більш світле підгрунтя без знахідок; 0.9 м і нижче – темно-сірий суглинок з гранітною жорствою та галькою. В суглинку на глибині 1.03 м виявлено кінцеву скребачку, виготовлену на досить тонкому відщепі середнього розміру (рис.2: *7*). Характер крем'яних виробів пам'ятки дозволяє попередньо датувати їх мезолітичною добою.

Добрянка. Пам'ятка, що знаходиться на невеликому мису краю складеної пісками першої надзаплавної тераси лівого берега р.Тікич за 1.2 км на південь від місця злиття рік Гірський та Гнилий Тікич, та за 0.5 км на захід від с.Добрянка Тальнівського району Черкаської області, була виявлена та прошурфована В.М.Степанчуком [2000] у 1994 р. (автор щиро дякує В.М.Степанчуку за люб'язно наданий дозвіл провести обстеження пам'ятки). При цьому було зафіксовано кілька окремих пунктів, локалізованих за скупченнями археологічного матеріалу. На найбільш південному з них нами було зібрано підйомний матеріал та закладено шурф площею 1 кв.м. Всього виявлено 268 крем'яних виробів та 1 фрагмент неолітичної кераміки. При цьому єдина керамічна знахідка та 204 кременя походять з шурфу, розташованого у центральній, найвищій ділянці пам'ятки. Решта крем'яних виробів зібрані переважно в її західній частині – на схилі тераси.

Шурфування зафіксувало наступну стратиграфію: 0–0.1 м – дерновий шар – темно-бурий лісовий грунт; 0.1–0.35 – жовтий надувний пісок; 0.35–1 м – бурий сильно гумусований пісок; 1–1.45 – більш світлий жовто-бурий пісок з гранітною жорствою; 1.45 і глибше – жовтий пісок – материк. У перших двох шарах знахідок майже не було. Натомість третій та четвертий шар надзвичайно насичені ними. При цьому помітної концентрації матеріалу на певній глибині нами не спостережено. Не виключено, що горизонт давньої поверхні фіксуть знахідки великих уламків граніту, що залягали на глибині 1.1–1.2 м. Поодинокі крем'яні вироби трапляються і у верхній частині материкового шару, проте, пов'язані вони не з темно-жовтим піском, а з заповненям добре помітних тут кротовин.

У виявленому крем'яному інвентарі заготовки та відходи виробництва представлені 8 мікролітичними, 44 середньоширокими та 7 широкими платівками, 182 відщепами, уламками кременя та технологічними сколами, 2 нуклеподібними уламками кременя зі слідами зняття відщепів, 1 однобічним одноплощинним нуклеусом з протилежачими площадками та сумі-

жними поверхнями зустрічного сколювання, призначеним для одержання середньоширо-ких та мікролітичних платівок (рис.2: *21*). Судячи за знахідкою специфічного авіважу-"таблетки", мешканці стоянки також використовували мікролітичні одноплощинні, ймовірно олівцеподібні, нуклеуси кругового сколювання.

Мікролітів у колекції 2 – дистальний кінець мікроплатівки з притупленою спинкою (рис.2: *11*) та середньовисока симетрична трапеція, виготовлена на середньоширокій платівці (рис.2: *12*). З аналогічних заготовок зроблено і 2 вкладні кукрекського типу (рис.2: *13, 14*). На кутах обох виробів є різцеві сколи. Скребачок виявлено 6 (рис.2: *16-18, 20*). Всі вони відщепові. З них 2 бокові, 1 велика, ретушована на 3/4 периметру, 1 кінцева подвійна. Тип 2 фрагментованих виробів не визначається. Також знайдено 2 різці – боковий дволезовий на базальній частині широкої платівки (рис.2: *15*) та кутовий на уламку масивної широкої реберчастої платівки, 2 платівки з нерегулярною ретушшю (рис.2: *19*), 10 ретушованих відщепів та уламків невизначених знарядь.

Кераміка представлена 1 дрібним неорнаментованим фрагментом стінки ліпної посудини. Товщина фрагмента 6–7 мм. Колір бурий. Тісто містить незначну домішку трави, жорстви та слюди.

За результатами проведення розвідок можна зробити такі висновки. Виявлення в 1950–1960-их рр. у середній лісостеповій частині басейну П.Бугу великої кількості неолітичних пам'яток було пов'язане з їх активним руйнуванням природними факторами. За словами В.М.Даниленка [1969, *50*]: "Все обследованные нами поселения были открыты на основании одного практически неизменного признака: по наличию подмытых рекой береговых суглинистых обнажений, сопровождающихся небольшими осыпями, в которых находились кости животных, раковины Unio или обычный археологический материал". Зараз подібна руйнація на обстеженій ділянці ріки внаслідок якихось природних чи господарських змін майже зникла. Можливо, це пов'язано з побудовою на П.Бузі низки ГЕС, які регулюють режим ріки під час весняних повеней, або засадженням багатьох прибережних ділянок лісом та укріпленням деревами і чагарником берегових урвищ, про що свідчить вік насаджень та порівняння сучасного вигляду долини ріки з фотографіями 1950–1960 років.

В зв'язку з цим пошук нових буго-дністровських поселень стає важчим, проте їх збереженість в разі виявлення має бути кращою, ніж у досліджених 40–50 років тому. З цієї ж причини нам не вдалося знайти матеріал на деяких вже відомих буго-дністровських пам'ятках. Так, наприклад, на поселенні Самчинці-2 знахідки неолітичного часу В.М.Даниленко [1969, *118*] зібрав на сильно розмитому краю першої надзаплавної тераси лівого берегу П.Буг між рікою та залізничною станцією "Самчинці", яка знаходиться у с.Райгород Немирівського району. При обстеженні даної ділянки, яка зараз частково поросла листяним лісом, а частково використовується під городи, жодних археологічних матеріалів нами не виявлено.

Розвідки, проведені на Гірському Тікичі та Тікичі, показали перспективність пошуку пам'яток мезолітичного і неолітичного часу на малих річках – притоках П.Бугу. Нові знахідки зі стоянки Добрянка повністю підтверджують висновок Л.Л.Залізняка про кукрекський характер її крем'яної колекції [Степанчук, 2000, *146*]. Проте, знахідка фрагменту ліпної кераміки з рослинною домішкою в тісті дозволяє уточнити датування пам'ятки – принаймні частина її матеріалів відноситься до неолітичної доби.

У неоліті суміжних територій крем'яний інвентар кукрекського типу відомий як західніше – на поселеннях раннього (печерського) періоду південнобузького локального варіанту буго-дністровської культури, розташованих безпосередньо в долині П.Бугу [Даниленко, 1969], так і на сході та півночі – на ранніх дніпро-донецьких пам'ятках лісостепового Подніпров'я [Гаскевич, Гавриленко, 2000] і Південно-Східного Полісся [Зализняк, 1977, *36–38*; 1979]. Більш імовірною нам видається буго-дністровська культурна належність кераміки Добрянки, адже дніпро-донецькі матеріали досі у басейні П.Бугу не відомі. Отже, якщо буде доведено печерський вік цієї пам'ятки, вона може стати першою ранньою буго-дністровською стоянкою між П.Бугом та Дніпром, що проллє світло на проблему про час та напрями неолітизації Середнього Подніпров'я. В зв'язку з цим варто нагадати, що зараз домінуючим є погляд про датування найраніших дніпро-донецьких пам'яток самчинським часом буго-дністровської культури [Котова, 1994, *78*; 1997, *167, 168*; Гаскевич, 1999, *7*; Гаскевич, Гавриленко, 2000, *89*], хоча деякі дослідники бачать у орнаментації найранішої дніпро-донецької кераміки Черкащини печерські риси [Дєткін, 1997, *61*].

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д.Л. Дніпро-донецьке поселення Дубове-1 на р.Хорол//Археологічний літопис Лівобережної України. *1999*. № 2.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. *2000*. № 1.

Даниленко В.Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА

АН УССР. Вып. 9. *1960.*

Даниленко В.Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959–1960 гг.//КСИА АН УССР. Вып. 12. Киев, *1962.*

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Киев. *1969*

Дєткін А.В. До питання про ранній неоліт Черкаського Подніпров'я// Матеріали V Міжнар. археол. конф. студ. і мол. вчен. Київ. *1997*

Залізняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований //Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев. *1977*

Залізняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья //Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев. *1979*

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область//Археологічні нам'ятки та історія стародавнього населення України. №1. Ковель. *1994.*

Котова Н.С. Неолітична епоха//Давня історія України. Т.1. Київ. *1997.*

Степанчук В.Н. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области//АДУ 1994–1996. Київ. *2000.*

Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга //КСИИМК. Вып. 75. *1959.*

Кобалия Д.Р.
Национальный заповедник „Хортица"

О местонахождении Второй морской дивизии полковника Баранова на о. Хортица; 1739 г.

Шурфовка и исследования 1996, 1999 гг.[Кобалия, 1998; Кобалия, Нефедов, 2000, *5-16*] выявили в районе балки «У перевоза» (северо-западная часть о.Хортицы) культурный слой 1737-1739 гг. Слой залегал под мощными песчаными наносами на глубине до 3 м. В результате этого было решено начать поиски военного лагеря, находившегося в этом районе в 1739 году и связанного с деятельностью Днепровской гребной флотилии.

На небольшой террасе у подножия каменистого склона заложена траншея площадью 5 м^2 с ориентацией – север-юг (шурф №7). Сразу под дерном в коричневом песчаном гумусе обнаружено большое количество керамического боя, ориентировочно XIX в. (рис.1: *2-5, 7*). Бой состоял из разноцветной поливной керамики на вид позднего происхождения. Здесь же прослежены кости животных, битый кирпич и фрагменты бутылей зеленого стекла со следами патины. С глубины 0.4 – 0.5 м от Р(0) отмечена керамика КМК, в подборке которой серия венчиков с характерным валиком, имеющим овальные вдавливания или косые насечки (рис. 1: *4, 9-11*). С этого же уровня в северной части шурфа появилась каменная кладка. После зачистки было установлено, что кладка связана с контуром помещения, заполнение которого состояло из рыхлого мешаного грунта, изобилующего костными остатками и древесным углем. Особенно золистым был юго-западный угол. На глубине 0.5 м находились два золистых темногумусированных пятна с отдельны-

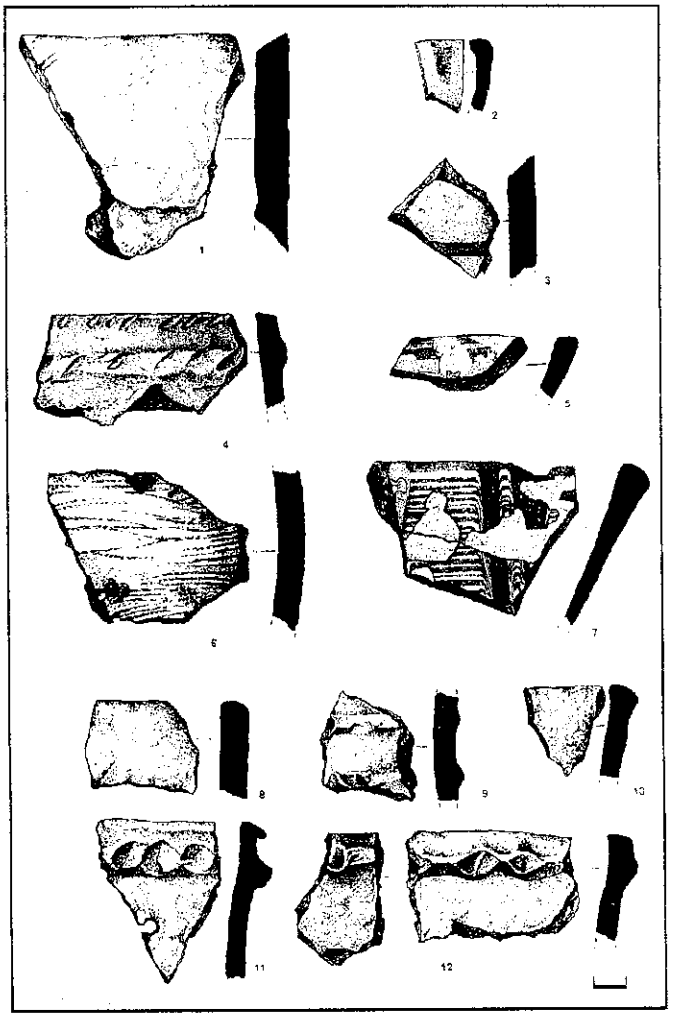

Рис. 1 Керамика из шурфа №7

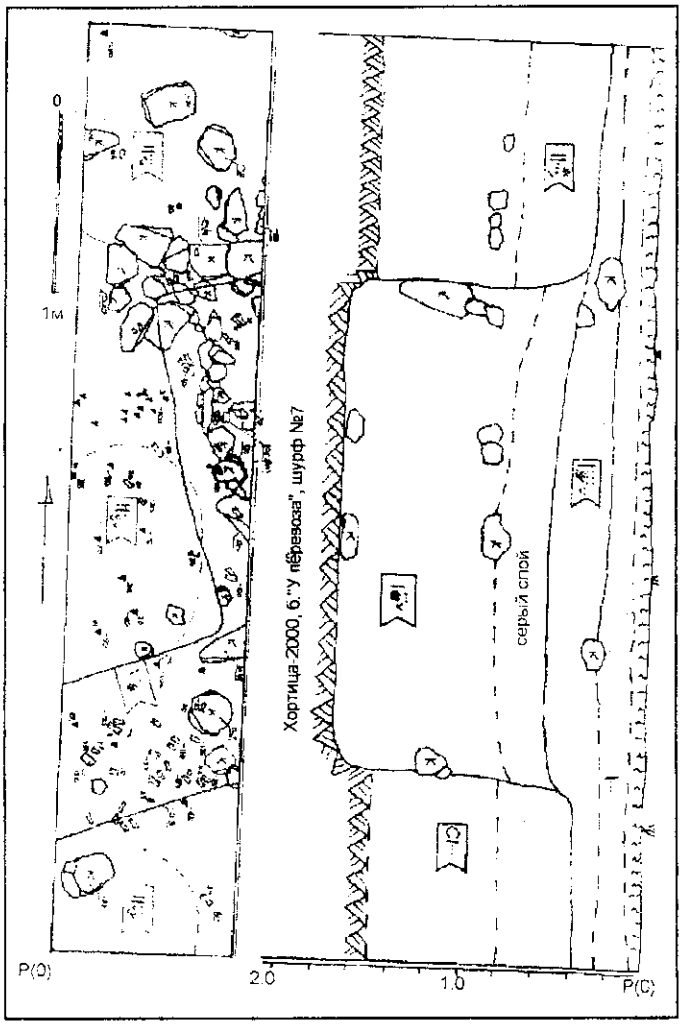

Рис.2 Шурф №7 (план и разрез)

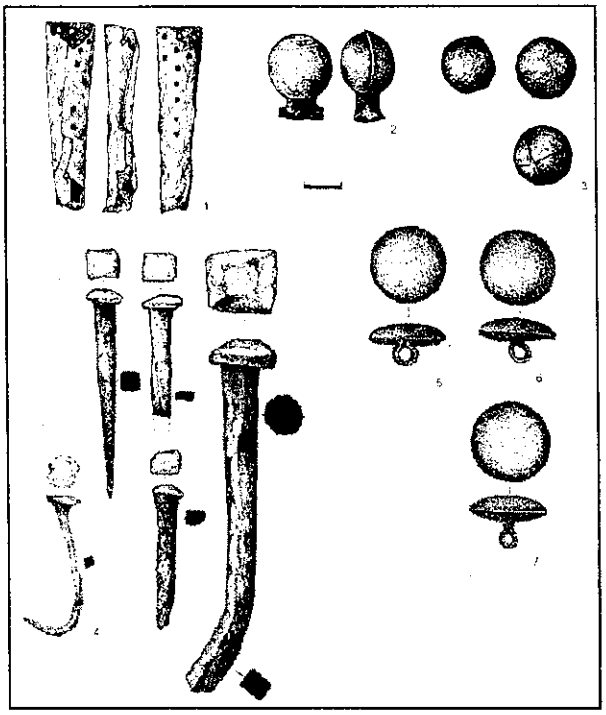

Рис.3 Находка из шурфа №7

ми находками керамики времени бронзы. Структура между пятнами мешаная, светлая с вкраплениями древесного угля. В северной части зачищена каменная кладка на песчаной подсыпке. В восточной бровке золистая линза центрального пятна читается с глубины 0.2 м от Р(0), что свидетельствует о ее сравнительно позднем происхождении. На глубине 0.8 м определился совершенно четкий контур помещения с уже описанным светлым золистым заполнением. Под скоплением камня в северной части шурфа скрывался угол помещения, в то время как в южной обнаружен узкий, до 0.8 м вход, ориентированный на юго-запад (рис.2).

Темное заполнение вне контура датируется значительно более ранним временем и характеризуется соответствующей лепной керамикой КМК. Оно также имеет вкрапления угля, мелкий камень и кости животных, среди которых найден обломок кремневого орудия. С глубины 0.9 м от Р(0) темный гумусированный слой сменяется более светлым. Контур помещения здесь уже не столь четок. С 1.2 м от Р(0) начинается подпочва и слой бронзы по-видимому заканчивается.

В северной части траншеи на этой же глубине вскрыто скопление камня. Камни выявлены и внутри контура, но первые и вторые относятся к разновременным объектам, так как над камнями в темном слое фиксировался выкид из позднего помещения. Скопление в северо-западном углу землянки оказалось очагом, заполненным углем, золой, костями животных. Подовый слой мощностью до 0.05 м находился довольно высоко, на отметке 1.35 м от Р(0), в то время как пол помещения отмечен на 0.4 м ниже (рис. 1). Как было установлено, с глубины 1.0 м размещенные по контуру крупные камни были поставлены на ребро. Во входе на этой глубине вскрыто множество костей животных и золы.

Находки характерны: корродированные гвозди и фрагменты железных изделий (рис. *4*), три пустотелые медные пуговицы от мундиров, находившиеся в очаге (рис.3: *5-7*), ружейный кремень розового цвета, несколько разнокалиберных свинцовых пуль, наконечник ножен шпаги (рис. 3: *1*).

Для определения границ памятника в 3-х м к северу от траншеи заложен шурф №8 с той же ориентацией и площадью 2 кв.м. Стратиграфически он мало чем отличается от предыду-

щего. В верхнем слое отмечена керамика XIX в. С глубины 0.7 м от Р(0) появился контур второй землянки XVIII ст. Заполнение светлое, золистое, песчаное. Сверху линза песка мощностью до 10 см. Очевидно, после использования западина на месте землянки была занесена намывным песком. Южная часть раскопа гумусированная, насыщенного темного оттенка. Здесь также отмечена керамика эпохи бронзы. На глубине 1.0 м в северо-западном углу появилось скопление камня, впоследствии оказавшееся кладкой, расположенной с внешней стороны контура. Камни крупные. Можно предположить, что вторая землянка прорезала помещение эпохи бронзы и частично разрушила его. Стенки землянки почти вертикальные, не обрушившиеся. Среди находок: кованые гвозди с усеченной пирамидальной шляпкой и квадратным, иногда прямоугольным, сечением веретена, также фрагменты керамики, обломки железных предметов. Концентрация материала в обоих шурфах высокая. [План...ЦГВИА]

Следуя Планам 1740-х годов и учитывая характер находок, обе землянки относятся к помещениям Второй морской дивизии полковника Баранова и датируются 1739-м годом. При этом, исследуемый памятник можно рассматривать совокупно с кораблями Днепровской флотилии, затонувшими здесь же во время весеннего паводка 1739 г. и объединить их в единый комплекс объектов русско-турецкой кампании 1735-1739 гг. Одним из результатов работ явилось новое, пока совершенно не изученное местонахождение эпохи бронзы в северной части острова.

Памятник решено законсервировать и в дальнейшем исследовать большим раскопом.

ЛИТЕРАТУРА

Кобалия Д.Р. Раскопки на территории военного лагеря 1737-1739 г на о. Хортица//Археологічні дослідження на Україні у 1997-1998 р. Київ. *1998*

Кобалия Д.Р., Нефедов В.В. Затонувшие корабли Днепровской гребной флотилии 1737-1739 гг.//Культурологічний вісник, вип. 6, Запоріжжя, *2000.*

Планъ Новому и Старому Хортицкому ретраншменту в какой ныне ситуации находитца, 1740 годъ // ЦГВИА России, Ф. 319, ОП. 41, Д. 6376.

Козуб Ю.И.
Институт археологии НАН Украины

Предградье, святилище и некрополь Ольвии в свете раскопок 2000 г.

Excavations were held in the western outskirts of Olbia. There was situated the suburb in the end of the VI – the middle of the IV centuries B.C. and the necropolis of the city from the II century B.C. till the third quarter of the III century A.D. Besides there was the sanctuary – the cult complex in the second half of the IV – the beginning of the III centuries B.C. It consisted of altars, credences, large vessels – bothroses, special rooms for burning the offerings and a lot of finds. The most interesting of them are: the lid of the light-coloured clay with inscriptions inside and outside, bucranium and labris of lead, a lot of different pottery which was used in the sanctuary. In the suburb there were revealed the ruins of the stone erections, which coexisted with pit-shelters. On the territory of necropolis there were excavated 7 graves, among them the earthen tomb of the I-II centuries A.D.

Розкопки проводились на західній околиці Ольвії, де в кінці VI – середині IV ст. до н.е. знаходилось передмістя, а з II ст. до н.е. по третю чверть III ст.н.е. – некрополь міста. Крім того, в другій половині IV – початку III ст. до н.е. тут функціонувало святилище – культовий комплекс, що складався з вівтарів, жертовників, великих посудин – ботросів, спеціальних приміщень для спалювання жертв та численного речового матеріалу. Найцікавіший з них: світлоглиняна кришка з написами всередині та зовні, свинцеві букранії та лабрис, багато різного посуду, що застосовувався у святилищі. У передмісті були виявлені залишки кам'яних споруд, які існували поряд із землянками. На території некрополя розкопано 7 могил: ямних, підбойних, земляний склеп I-II ст.н.е.

В 2000 г. продолжались регулярные раскопки Ольвийской экспедиции на западном плато Заячьей балки, где располагались предградье конца VI – IV в. до н.э. и поздний некрополь Ольвии. Работы производились на территории возвышенностей северный мыс № 1 и северный мыс № 2 и являются продолжением работ предыдущих лет.

Рис. 1 Каменная кладка № 1 – южная стена помещения № 1.

Памятники предградья открыты на мысу № 1. К ним относятся: хозяйственная яма и остатки полуземлянки. Яма (кв. 2, полуквадрат 2а и 3а) выявлена на глубине 1,1 м, в плане имела круглую форму. При выборке на глубине 1 м от края ямы выяснилось, что восточная стенка ее прямая, а остальные сильно расширяются книзу. Размеры ямы: диаметр по верху 2 м (в-з) х 1,45 м. На глубине 1,2 м от верхнего края – 1,2 м: 2,5 м х 2,36 м. Заполнение ямы очень рыхлое, гумусированное, со значительной примесью золы, костей животных и керамики. На глубине 0,4 м от верхнего края ямы, у ее южного борта лежала фрагментированная хиосская амфора III четверти V в. до н.э., которая близка типу амфор из кораблекрушения у Боалеарских островов [Монахов, 1999, *374, 376 табл. 164, 1*]. Здесь же находился дельфинчик. В центральной части ямы на глубине 0,6 м прослежен слой плотной зеленовато-желтой глины толщиной около 40 см. Далее вещественный материал распределялся равномерно по всей глубине заполнения. Он состоял преимущественно из обломков амфор: ранних хиосских, сероглиняных лесбосских, типа Менде. Кроме того, представлены обломки красноглиняных кувшинов и других сосудов, в том числе и фрагмент светильника. Здесь же были фрагменты сероглиняных мисок и кувшинов, а также чернолаковая керамика в виде мелких обломков киликов и скифосов, небольшое количество фрагментов кухонной и лепной керамики, 2 крупных обломка розовоглиняного лутерия: днища и венца с красной краской.

В непосредственной близости от ямы, в 1 м к востоку (кв. 2) на глубине 1 м выявлено четырехугольное в плане помещение, углубленное в материк на глубину 0,7 м, представлявшее собой нижнюю часть полуземлянки. Она ориентирована по сторонам света. Хорошо сохранились три стены: полностью открыта лишь западная стена. Ее длина – 1,4 м. Частично раскопана северная стена длиной 1,3 м. Южная стена сохранилась фрагментарно: на протяжении 0,6 м. Восточная стена пока что не выявлена. Пол землянки тщательно выровненный, материковый. Заполнение полуземлянки – однородный темноглинистый грунт с небольшим количеством вещественного материала. Это обломки амфор, среди которых определяется 1 хиосская, 1 красноглиняная лесбосская, обломки сероглиняной посуды, 5 фрагментов чернолаковой керамики, 2 обломка лепной посуды и почти целый светильник в виде толстостенного ритона № 223.

Возможно, яма и полуземлянка составляли один жилищно-хозяйственный комплекс. Полное раскрытие его произведено в сезоне 2001 года.

Самым значительным результатом раскопочных работ последних лет стало открытие остатков каменного строительства в предградье. Следует отметить, что остатки каменных кладок и даже каменной вымостки со следами водостока на возвышенности α, северным окончанием которой является мыс № 1, встречались и ранее, но они были настолько фрагментированы, что не давали полных оснований для утверждения наличия каменных построек в предградье. В свете открытий этого сезона это стало неопровержимым фактом. Так, в кв. 1, и восточной прирезке к кв. 1 и кв. 7 открыта каменная стена № 1 длиной 4,6 м, шириной 0,48-0,6 м, высотой – до 0,4 м. Кладка двухрядная, двухлицевая, сложенная из слабо обработанного камня –известняка средних размеров (рис.1). Она ориентирована по линии запад-восток. К восточному краю этой стены примыкала под прямым углом кладка № 2, сохранившаяся частично. Она сложена в 2 ряда из грубо обработанного камня средних и крупных размеров, в ее составе находилась большая фрагментированная средиземноморская галька. Один из участков стены № 2 имеет следы обожженности. Длина этой кладки – 1,56; ширина – 0,4 м. По-видимому, эти 2 стены принадлежали одному помещению, от которого сохранился юго-восточный угол. Более того, в 1999 г. была открыта еще одна кладка в восточной прирезке к

кв. 1, которая может быть теперь отнесена к этому же помещению, являясь частью его северной стены (рис. 2). Основание этого сооружения находилось в культурном слое V в. до н.э. Большинство вещественного материала составляли обломки амфор хиосского, протофасосского и фасосского типов. На горле амфоры № 217, от которой сохранилась лишь верхняя часть, красной краской нанесен знак в виде буквы Х. Одной из наиболее ранних находок является фрагмент ионийского кувшина, покрытого бурочерной краской с желтоватыми полосами по тулову и ручке.

Рис. 2. Каменная кладка – часть северной стены помещения № 1.

Здесь же была половина открытого светильника раннего ионийского типа, а также небольшие фрагменты сосудов восточногреческих центров. Красноглиняная и сероглиняная керамика представлена обломками кувшинов и мисок. Довольно много чернолаковой керамики: это обломки киликов и других сосудов со штампованным орнаментом на дне. Неординарна лепная керамика: фрагмент горшка с косым ногтевым орнаментом под венцом, сосуда с ручкой и орнаментом в виде точечных проколов в 2 ряда, полный профиль чаши дакийского типа с рудиментарной подковообразной ручкой [Кругликова, 1951, рис. 4, *9*, *94* – отнесена к VI-V в. до н.э]. Кроме того, здесь было найдено 5 дельфинчиков. Один из них выделялся своими размерами: его длина – 5 см. На его тыльной плоской стороне отлита надпись АРІХО. Подобные дельфинчики из Ольвии датированы серединой V в. до н.э. [Харко, 1964, *326, 327 № 366, 799* – группа АРІХО]. Оружие представлено трехгранным наконечником стрелы и крупным пращевым камнем. Возможно, к этой категории следует отнести и обломок широкого железного лезвия ножа или кинжала. Особо следует отметить находку бронзового нагрудного украшения в нескольких обломках, а также фрагмент терракоты в виде ноги.

В этом помещении, впритык к южной стене и в юго-восточном углу выявлено большое скопление керамики, камней и обломков костей животных на площади 1,3 м (з-в) х 1 м (с-ю) (рис. 3). Глубина залегания его – 0,15-0,55 м. Оно состояло из обломков амфор: хиосских с окрашенным венчиком, лесбосской сероглиняной. Сверху лежала целая хиосская амфора № 37, с высоким прямым горлом конца V в. до н.э. [Монахов, 1999, *146-148,* табл. 50, *5*; табл. *51*; Зеест, 1961, *77-78*, табл. IV, *13*]. В 0,6 м западнее найден развал еще одной хиосской амфоры, сохранившейся частично: нет венца, ручек, нижней части горла (№ 38). В заполнении этой амфоры найден дельфинчик. Кроме того, в этом скоплении было много обломков сероглиняной керамики: трех мисок с валикообразным краем, кольцевой поддон и нижняя часть стенок кувшинчика с двуствольной ручкой превосходного черного лощения, днище кувшина, фрагменты серолощеного кувшина. Красноглиняная керамика представлена обломками рыбных блюд раннего типа с широкой неглубокой солонкой без бортика, покрытых плотной красной обмазкой. Здесь же были фрагменты различных чернолаковых сосудов: киликов, скифосов, а также фрагментированная крышка ионийской леканы. Помимо керамического материала здесь находились измельченные ракушки мидий, аналогичные тем, что находились в конструции печи № 2, раскопанной в этом районе в 1999 г.

В кв. 4 также выявлена каменная кладка № 3 в один ряд из необработанных известняковых камней, ориентированная по линии С-Ю. Длина ее – 2,2 м. Размеры камней от 0,5 х 0,25 х 0,07 м до 0,13 х 13 х 0,05 м. Вещественный материал представлен обломками V – IV вв. до н.э. В южной части этого квадрата выявлена еще одна короткая кладка № 4 из камней средней величины длиной в 0,5 м. Она имела такую же ориентацию и разницу в глубине залегания. 5-15 см.

В кв. 5 найдены многочисленные остатки каменных конструкций в виде обрывков кладок из 2-3 камней. Немного глубже зафиксирована кладка № 4, состоявшая из положенных в один ряд мелких и средних камней по линии З-В. Длина ее – 3,4 м. По центру кладки – пустой

Рис. 3 Скопление керамики у южной стены помещения № 1.

промежуток в 0,68 м, по краям которого расположены камни, вкопанные вертикально. В северо-восточном углу квадрата на глубине 0,4-0,5 м выявлен завал камней, восточный край которого представлял собой прерывистый ряд камней, лежавших плашмя по линии С-Ю. Длина ряда – 2,7 м, ширина – 0,6-0,7 м. Наиболее крупные камни размером 0,44 х 0,17 х 0,12 м и 0,6 х 0,33 х 0,07 м. Основная часть завала состояла из мелких необработанных камней в 3 ряда на двух уровнях (рис. 4). На поверхности завала лежал раздавленный лепной горшок с орнаментом в виде тонких насечек по верху тулова (№ 119). Здесь же была и другая фрагментированная керамика V в. до н.э.: обломок ручки амфоры с энглифическим клеймом в виде круга, ножка хиосской амфоры, 2 крупные фрагмента сероглиняного кувшина с высококачественным лощением, обломки аттических расписных кувшинов, ионийского аска, венчика леканы, нижней части килика с резным орнаментом, стенки краснофигурного сосуда, красноглиняного открытого светильника, венчика еще одного лепного горшка, а также небольшая костяная пластинка со следами надписи и 3 пращевых камня.

При разборке завала, в северо-восточном углу квадрата на уровне 0,6 м проявилась кладка № 5 из мелких бутовых камней в 3-4 ряда по линии СЗ-ЮВ (рис. 5). Среди камней кладки попадались обломки амфорных стенок и ручек, а также бронзовый дельфинчик. Длина этой кладки – 2,45 м, ширина – 0,32-0,47 м, высота – 0,3 м.

В северо-восточной части квадрата на глубине 0,65-0,7 м расчищен еще один фрагмент кладки № 6, ориентированной по линии запад-восток. Кладка трехслойная, лучше сохранился ее южный фасад, сложенный из двух рядов необработанного камня средних размеров. Ее длина – 1,25 м, ширина – 0,5 м, высота – 0,2 м. На восточном краю стена слегка закруглена. Возле этой стены in situ найдена вкопанная нижняя часть амфоры.

В 20 см к югу от кладки № 6 – следы еще одной (№ 7) более монументальной кладки в виде ряда из трех плоских камней большого размера, сориентированного по линии З-В. Длина кладки – 1,5 м. К последнему камню на западном краю примыкал еще один полуобработанный плоский камень, образуя юго-западный угол.

В кв. 6 также зафиксированы фрагменты нескольких каменных кладок. Под восточным бортом квадрата выявлен прерывистый ряд бутовых камней и двух грубо обработанных известняковых плит размером 0,4 х 0,25 х 0,18 м и 0,47 х 0,26 х 0,18 м. Ширина – 0,6-0,2 м (кладка № 8).

У западного борта квадрата найдена еще одна кладка № 9, состоявшая из полуобработанных плит. Длина ее – 3,2 м, ширина – 0,32-0,36 м. Ориентация по линии запад-восток. Перпендикулярно этой кладке обнаружен еще ряд камней (кладка № 10) длиной 2,35 м. Западный край этой кладки примыкал к крайнему южному камню кладки № 9, образуя юго-западный угол помещения. Эти строительные остатки находятся на одном уровне со стеной № 2, расположенной в соседнем квадрате 7. Не исключено, что это еще одно помещение дома, описанного выше.

В том же квадрате 6 выявлены остатки еще одной кладки (№ 11) в его западной части. Она состояла из двух рядов грубо обработанного камня, ориентированная по линии запад-восток с небольшим отклонением к северо-западу – юго-востоку. Длина ее – 1,5 м, ширина – 0,32 м.

Следует подчеркнуть, что во всех раскопанных квадратах мыса № 1 было очень много отдельно лежавших камней, а также групп камней по 2-3 шт.

Все вышеизложенное дает основание говорить о том, что на территории предградья V в. до н.э. наряду с земляными хозяйственными и жилыми сооружениями были и каменные дома, располагавшиеся в северной части предградья, а ряд каменных жилищ стоял вдоль восточного края северного мыса № 1.

Северный мыс № 2, расположенный в 50 м. северо-западнее мыса № 1, представил совершенно иную картину. В отличие от других участков предградья здесь не было мощного культурного слоя и жилищно-хозяйственных комплексов. Нет и вещественного материала бытово-

го назначения: лепной и кухонной керамики. Это объясняется тем, что здесь находился культовый комплекс – святилище, существовавшее в конце IV – начале III в. до н.э. Памятники, относящиеся ко времени функционирования предместья отсутствуют. Раскопки проводятся здесь с 1997 г., поэтому для полноты представления этого комплекса необходимо кратко охарактеризовать его находки предыдущих лет.

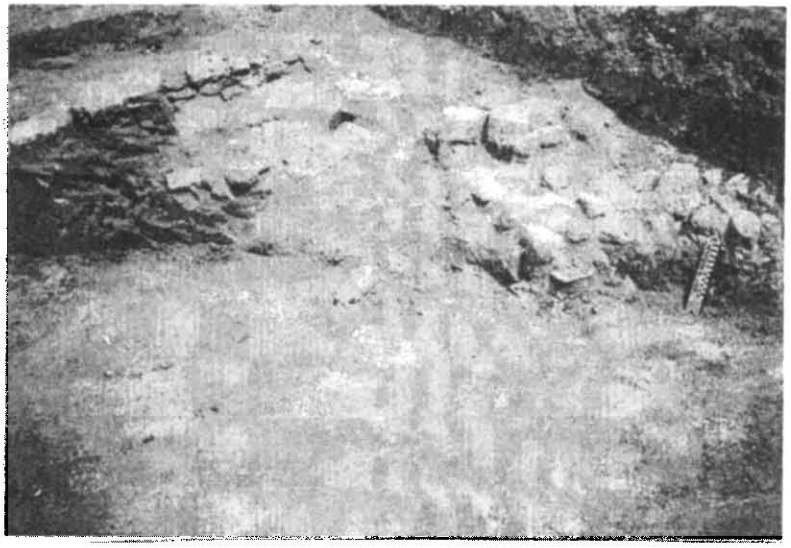

Рис. 4 Завал камней и остатки кладок в квадрате 5.

Так, на северо-западной оконечности мыса № 2 находился каменный алтарь (№ 2), представлявший собой четырехугольное в плане сооружение. Обрамление алтаря составляли известняковые плиты разной величины, плотно пригнанные друг к другу. Внутренняя часть алтаря представляла собой тщательно выровненную площадку из утрамбованной желтой глины, на поверхности которой найдены мелкие угольки. Размеры алтаря: 82 х 80 см. Ориентация – северо-восток – юго-запад. Он обнаружен на глубине 0,83 м от уровня дневной поверхности. Непосредственно на алтаре были найдены свинцовые 2 букрания и 2 лабриса. Еще 2 слипшихся букрания и бесформенные обломки свинцовых пластин находились у южной стенки алтаря. В 1,5 м от алтаря обнаружены 4 свинцовые свитки – письма. Под алтарем, на глубине 0,3-0,45 м выявлены остатки жертвоприношения на площади 0,52 х 0,42 м: сверху лежало расколотое и расслоившееся рыбное блюдо, перевернутое вверх дном. Оно было изготовлено из серой необожженной глины. Его форма весьма эклектична: видно, что оно делалось по более раннему образцу, но его принадлежность эллинистической эпохе выдает низкий и массивный кольцевой поддон. Под блюдом находились обломки венцов двух чернолаковых чаш или киликов и 4 фрагментированные красноглиняные керноса двух типов: в виде чаш или горшков на низких кольцевых поддонах и в виде кувшинчиков на высокой ножке. Под этими сосудами находился также брошенный вверх дном разбитый чернолаковый килик.

В непосредственной близости от алтаря, в 1,2 м в южном направлении найдена стоявшая in situ краснофигурная пелика-ботрос. Ее дно было специально выбито острым инструментом типа рашпиля. На лицевой стороне пелики, в медальоне представлена пятифигурная композиция амазономахии оригинальной манеры исполнения. Все фигуры исполнены в полный рост. В центре – амазонка, яростно сражающаяся с двумя греками, в нижних углах – полулежащие фигуры раненых греческого воина и амазонки. Несмотря на определенный схематизм изображения фигур вся композиция наполнена движением и накалом страстей.

Рядом с пеликой был найден миниатюрный известковый жертвенник кубической формы. На его поверхности – чашеобразное углубление диаметром 12 см с выступом в центре. На боковой грани – бороздка для стока возлияний в землю.

Южнее алтаря выявлены 2 необычные сооружения, условно названные резервуарами № 1 и 2. Они находились рядом на одном горизонте, на глубине 1,2 м и представляли собой прямоугольные сооружения, вырытые в материке. Их внутренние части стен и пол, обмазанные толстым слоем глины, подвергались длительному и интенсивному действию огня, от чего они приобрели ярко-оранжевую окраску. Резервуары, заполненные золистым грунтом, содержали фрагменты алебастрового алабастра, бронзовые гвозди, мелкие фрагменты костяных резных пластиночек.

Находки этого года полностью убеждают в принадлежности находок на этой территории к культовому комплексу. Так, здесь были найдены еще 3 жертвенника из известняковых квадров. Жертвенник № 1 (длина 0,7 м, ширина 0,52 м, толщина 0,15 м) на лицевой стороне имел чашеобразное углубление и сбоку сток от чаши в землю. Вокруг жертвенника и под ним был выявлен интереснейший комплекс вещественного материала. На уровне жертвенника найдена бронзовая монетка (№ 140), свинцовые букраний и лабрис, 2 свитка письма (№ 208, 209). Свиток № 208 длиной 9,5 см, шириной 2,7-2,2 см скручен трижды, один конец сплющен, как бы

Рис. 5 Каменная кладка № 5 в кв. 5.

запечатывая письмо, содержавшее восьмистрочную надпись. Свиток № 209 размером 8 х 2-1,5 см скручен дважды, его край так же немного сжат. Здесь же было несколько фрагментированных терракот: обломок протомы Деметры (№ 201) с прижатым к груди плодом в правой руке, согнутой в локте; фрагментированная фигура человека с подвесными конечностями (№ 203), головкой женской терракоты в калафе и с пышной прической со сбитым лицом (№ 202), обломок терракоты в виде сидящей фигуры, от которой сохранилась только небольшая часть ножки трона (№ 204). Керамика представлена большим количеством суто культовых сосудов – пять миниатюрных светлоглиняных керносов (№ 245-249), маленькая фрагментированная расписная кальпида с росписью в виде геометрического орнамента, нанесенного черной краской (№ 200).

Особый интерес представляет обычная светлоглиняная крышка горшка № 198, найденная в сильно заизвестнякованном состоянии. Ее размеры: диаметр – 15,3 см, высота – 5 см, диаметр венчающей крышку шишечки – 3,3 см. После чистки на внешней и внутренней сторонах крышки были выявлены дипинти, нанесенные тонкой кистью черной краской. Тексты написаны скорописью, по спирали и занимали все пространство крышки. Буквы большие, четкие, особенно на внутренней стороне, где надпись сохранилась лучше. Она состояла из трех строчек, с наружи – четыре строки надписи. К этому же комплексу относятся еще 3 фрагмента подобных крышек, но надписей на них не обнаружено.

Непосредственно под жертвенником № 1 найден развал верхней части красноглиняного тонкостенного кувшина.

Рядом был выявлен жертвенник № 2 в виде известняковой плиты размером 0,57 х 0,33 х 0,21 м. Вокруг него было также много вещественного материала, в основном, фрагментированного. Это стенки амфор, обломки красноглиняных лекифов, кувшинов, тарелок с темным покрытием, чернолаковых канфаров, лекифа, киликов со штампованным орнаментом, краснофигурных сосудов, а также мелкие обломки двух терракот, бронзовый трехгранный наконечник стрелы.

Западнее жертвенника № 1 в 0,7 м от него обнаружен жертвенник № 3 – известняковая плита размером 0,5 х 0,36 х 0,11 м с закругленными углами с двух смежных сторон. Вокруг него, с трех сторон прослежена вымостка из мелких обломков керамики и костей животных. Протяженность ее с Ю- 42 см, с запада – 35 см, с востока – 12 см. В непосредственной близости от жертвенника выявлено большое количество вещественного материала, относящегося к культовому комплексу. Здесь обнаружено скопление нескольких сосудов. В центре был вкопан большой краснофигурный кратер странной сохранности: некоторые его части, а именно: части стенки, основания двух ручек, обломок края венца, половина кольцевого основания дна сохранились хорошо, но все остальные части кратера совершенно расслоившись, превратились в труху. Большой фрагмент стенки сосуда с частью венца (№ 165) дает приблизительное представление о характере росписи. Под валикообразным венцом идет пояс с гирляндой из лавровой ветви (рис. 6). Тонкая красная полоска отделяет его от основной росписи. В медальоне представлена многофигурная композиция – мифологическая сцена, от которой сохранились только фрагменты четырех фигур: слева представлено изображение бородатого мужчины в профиль – Геракла, держащего в правой руке вертикально стоящую палицу. В плотную к этой группе примыкает фигура юноши, одетого в гиматий. Она изображена в три четверти разворота, а голова вправо. По-видимому, здесь представлен Ахилл, так как справа к нему подлетает крылатый Эрот или Ника с протянутой рукой. Рядом с этим обломком найден маленький фрагмент этого же кратера, который является продолжением мифологической сцены. На нем – край крыла Эрота и головка амазонки в башлыке, повернутой к Ахиллу. Здесь же находились и другие детали кратера: два обломка венца с листьями лавра, обломок тыльной стороны сосуда с изображением стоящих фигур в гиматиях, под ними – пояс меандра, на другом обломке

стенки – пояс бегущей волны. Половина кольцевой четко профилированной подставки покрыта высококачественным черным лаком. Если она принадлежала кратеру, то это объясняет его функциональное назначение. Дело в том, что днище сосуда, от которого сохранилась подставка, аккуратно вырезано, что напоминает аналогичный случай на территории святилища, где была найдена (1999 г.) краснофигурная пелика с вырезанным дном. Здесь же были обломки двух ручек кратера.

Кроме того, тут выявлены обломки и других сосудов: два фрагмента тонкостенного кратера с лавровой гирляндой под венцом, обломок краснофигурного сосуда с частью задрапированной женской фигуры, две чернолаковые плоские тарелки с резным и штампованным орнаментом на дне, с выделенным венцом на кольцевой подставке (№ 162, 163), так же разбитые, обломок краснофигурной леканы, фрагментированный сетчатый лекиф. В этом месте зафиксировано большое количество сильно измельченной керамики: обломки амфор, среди них ручка с четырехугольным клеймом; сероглиняная посуда: рыбные блюда, леканы, кувшины, ойнохои, красноглняной керамики: рыбных блюд, кувшинов, крышек; чернолаковой – блюд, скифоса, киликов, лекан, крышки. Кроме того, здесь был фрагмент терракоты (№ 291), обломок верхней части светлоглиняного светильника с ситечком, покрытого черной краской (№ 290), фрагмент фигурного сосуда с изображением завитков волос или шерсти, скорее всего барана (№ 157), верхняя часть бальзамария из египетского стекла темно-синего цвета с желтым ободком по краю широкого, перпендикулярно отогнутого венца (№ 169а).

Рис. 6 Обломок краснофигурного кратера из культового комплекса на мысу № 2.

В непосредственной близости от жертвенника № 3 на глубине 0,86 м найден комплекс жертвоприношения, состоявший из трех сосудов: в специально вырытой небольшой ямке лежал перелиненный поперек чернолаковый килик (№ 161). Его верхняя часть положена на дно углубления, на ней и немного сбоку лежали два краснофигурные лекифа с большими пальметтами на тулове (№ 167, 168), нижняя часть килика с профилированным поддоном, перевернутым вверх дном была положена сверху.

У западного края траншеи, заложенной в 1997 г., возле открытого тогда же каменного алтаря № 2 в северо-западном углу кв. 1 выявлена яма глубиной 2,5 м. На дне ее найдена гераклейская амфора (№ 211) и чернолаковый канфар (№ 214) конца IV в. до н.э., которые, по-видимому, также относились к культовому комплексу на этой территории.

На горле амфоры – прямоугольное двустрочное клеймо с редким именем СОКРАТНС. По типу амфора наиболее близка к амфоре из кургана VIII группы Чередниковой могилы [Монахов, 1999, *342* табл. 147, *2*].

Чернолаковый канфар № 214 на горле украшен веткой лавра, нанесенной разбавленной глиной красноватого оттенка.

Следует подчеркнуть, что в отличие от окружающих площадей возвышенности α и северного мыса № 1, на мысу № 2 отсутствовали памятники более раннего периода, здесь не было жилищно-хозяйственных комплексов предградья. Основное пространство его занимало святилище последней четверти IV –-начала III в. до н.э., которое, по-видимому, имело общеольвийское значение. Оно заполняет лакуну в истории между предместьем и поздним комплексом некрополя Ольвии, датируемым II в. до н.э. – III в. н.э.

Некрополь занял территорию бывшего предградья и святилища, в том числе и мысов № 1 и № 2.

В этом сезоне открыто 6 погребений.

Погребение № 1 – подбойное, на северном мысу № 2, глубиной 0,56-1,98 м. Ориентация по линии юго-запад – северо-восток. Вход с северо-востока. Оно имело каменный заклад, от которого сохранились 4 камня: рустованный квадр (54 х 38 х 18 см), под ним – бутовый камень, рядом еще 2 обработанных камня. Подбой имел оригинальную конструкцию: от заклада шли парал-

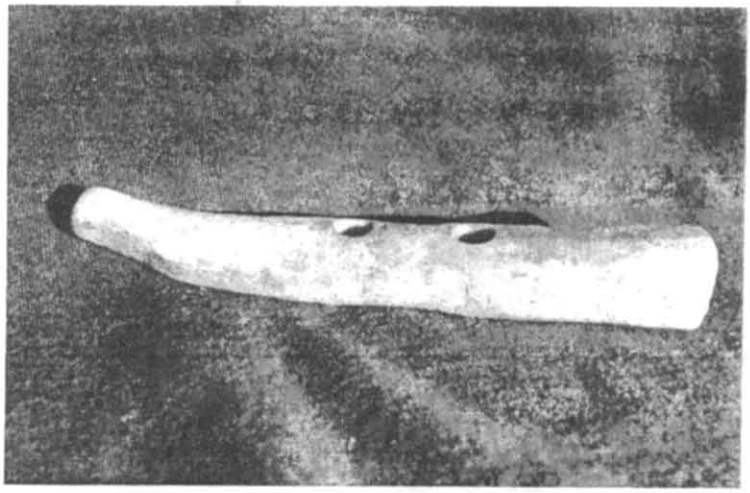

Рис. 7 Костяной псалий.

лельно ровные стенки, которые, закругляясь переходили в абсидоподобный подбой. Длина входной части – 0,85-0,88 м, ширина ее – 1,16 м. Подбой овальной в плане формы имел такие размеры: длина – 2,08 м, ширина – 1,18 м. Сохранившаяся высота – 0,33 м. Костяк очень плохой сохранности: in situ лежали лишь 2 лучевые кости, 2 ребра и ключица. Ориентирован погребенный головой к северо-западу. Правая рука была согнута в локте и лежала в области таза. Возле нее, на уровне локтя стояли сопровождающие сосуды: 2 небольшие красноглиняные чаши, покрытые темным ангобом, поставлены одна в другую (№ 54, 55). Рядом находился толстостенный красноглиняный амфориск (№ 56). В ладони правой руки была зажата бронзовая монета (№ 57). В подбое найден бронзовый гвоздик хорошей сохранности.

При расчистке пола подбоя выяснилось, что под ним, на глубине 0,4-0,44 м, находится еще одно захоронение. От него сохранился костяк без головы, ориентированный на восток. Сохранившаяся длина костяка – 1,12 м, ширина – 0,69 м. В левой руке находились остатки голубоватого вещества.

Погребение № 2 – ямное, на мысу № 1 в кв. 4 на глубине 0,7 м. Очертания ямы не сохранились. Скелет ребенка (длина 0,75 м) лежал на спине, в вытянутом положении, головой к юго-востоку. У левого плеча стояла тонкостенная красноглиняная мисочка с горизонтально отогнутым венцом.

Погребение № 3 – по-видимому, подбойное, хотя следы погребального сооружения не сохранились. Оно было выявлено на северном мысу № 2 в кв. 1 у западного края северной траншеи 1999 г., на глубине 2,44-2,54 м. Скелет лежал на правом боку, ноги слегка согнуты в коленях, ступни перекрещены, головой к юго-востоку. В правой руке – бронзовая монета (№ 216). Возможно, к этому комплексу относились: фрагмент широкогорлого красноглиняного кувшина (№ 192), красноглиняного кубка (№ 212) и краснолаковой чаши со скошенными стенками (№ 213).

Погребение № 4 – ямное, на мысу № 2 в кв. 6, на глубине 1-1,2 м, по линии запад-восток. Захоронение женское; костяк лежал на спине, в вытянутом положении (длиной 1,5 м), головой к востоку. В области шеи найдены бусы из голубой пасты, на груди – бронзовая фибула (№ 282), у ног – бронзовый гвоздь. На восточном борту ямы обнаружены 3 известняковые камня. Два из них, по-видимому, составляли надгробие из двух частей: квадратного основания (15 х 15 см) и треугольного навершия (высота 11 см, ширина основы – 18 см).

Погребение № 5 – ямное, на мысу № 2 в кв. 6, на глубине 1,6-1,7 м. Ориентация по линии запад-восток. Это захоронение девочки 7-8 лет, вытянутое на спине, головой к западу. На шее – бисер и много бус, у правой ноги – мелкие бусы. У локтя левой руки находилась фрагментированная краснолаковая чашечка со скошенными стенками (№ 276), рядом с ней – фрагментированный стеклянный графин (№ 277), от которого сохранилась верхняя часть сосуда – горло с венчиком и ручкой, днище и много мелких обломков. Ручка вверху заканчивается бантообразным выступом, внизу – тремя остриями. На правой руке погребенной найден бронзовый браслет в виде змеи с несомкнутыми краями (№ 278). Здесь же было 2 обработанных астрагала.

Погребение № 6 – на мысу № 1, в восточной прирезке к кв. 1. На глубине 0,13-0,35 м были выявлены 2 обработанные плиты, поставленные в виде домика под углом 45°. Непосредственно вокруг них и под ними были обнаружены несколько фрагментированных поздних сосудов, что дало повод предполагать наличие тут погребения. Это красноглиняный тонкостенный кубок (№ 89), чаши с красно-бурым покрытием скошенных стенок (№ 91, 92), краснолаковая чаша полусферической формы (№ 98), ручка кувшина с красно-бурым покрытием (№ 93).

Погребение № 7 – земляной склеп на северном мысу № 1, в кв. 4 на глубине 1-1,2 м. Ориентирован по линии юго-восток – северо-запад. Вход с юго-востока. Склеп состоял из дромоса и камеры склепа. Дромос в начале ступенчатый: выявлены три материковые ступени: ширина сту-

пеней 0,26-0,32 м, высота – 0,15-0,22м. Далее шел пандус длиной 1,5 м, ширина его – 1 м. Камера склепа была полностью разрушена. По-видимому, она подвергалась грабежам неоднократно. Трудно установить даже ее форму. Общая длина сооружения – около 2 м. От вещественного материала сохранился только один сосуд – очень тонкостенный красноглиняный кубок с черным покрытием (№ 269). Он был вытащен из камеры и найден на средней ступеньке дромоса. Возможно, к этому комплексу относился и фрагментированный скелет лошади, найденный в скрученном состоянии над западным краем камеры склепа на глубине 1,2 м. А в 2 м западнее, в борту раскопа был выявлен костяной псалий (№ 171) – рис. 7. Это первая находка такого рода на исследуемой территории и, не исключено, что она могла принадлежать вышеописанному комплексу.

ЛИТЕРАТУРА

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. Москва. *1961*

Кругликова И.Т. Фанагорийская местная керамика из грубой глины// МИА, *1951* - №19

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. Саратов. *1999.*

Харко Л.И. Монеты из раскопок Ольвии в 1946-47 гг.// Ольвия. Теменос и Агора. Москва - Ленинград, *1964*

Кулатова І.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б.
Центр охорони та досіджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Городище поблизу Котельви на Полтавщині

Кулатова И.Н., Охрименко А.И., Супруненко А.Б. **Городище вблизи Котельвы на Полтавщине.** В 5,1 км на северо-запад — север от пгт.Котельва Полтавской обл., на левом берегу р.Ворскла, на территории заповедного урочища Зиньковщина Котелевского лесничества (урочище Городище) обнаружено городище скифского времени подтреугольной в плане формы площадью 3,3 га (180 х 360 м), которое в 1850-х гг. описывалось информаторами архиепископа Филарета. С памятника происходят материалы, параллели которым находим в Верхнем Подонье и среди среднесарматских древностей Днепровского Левобережья.

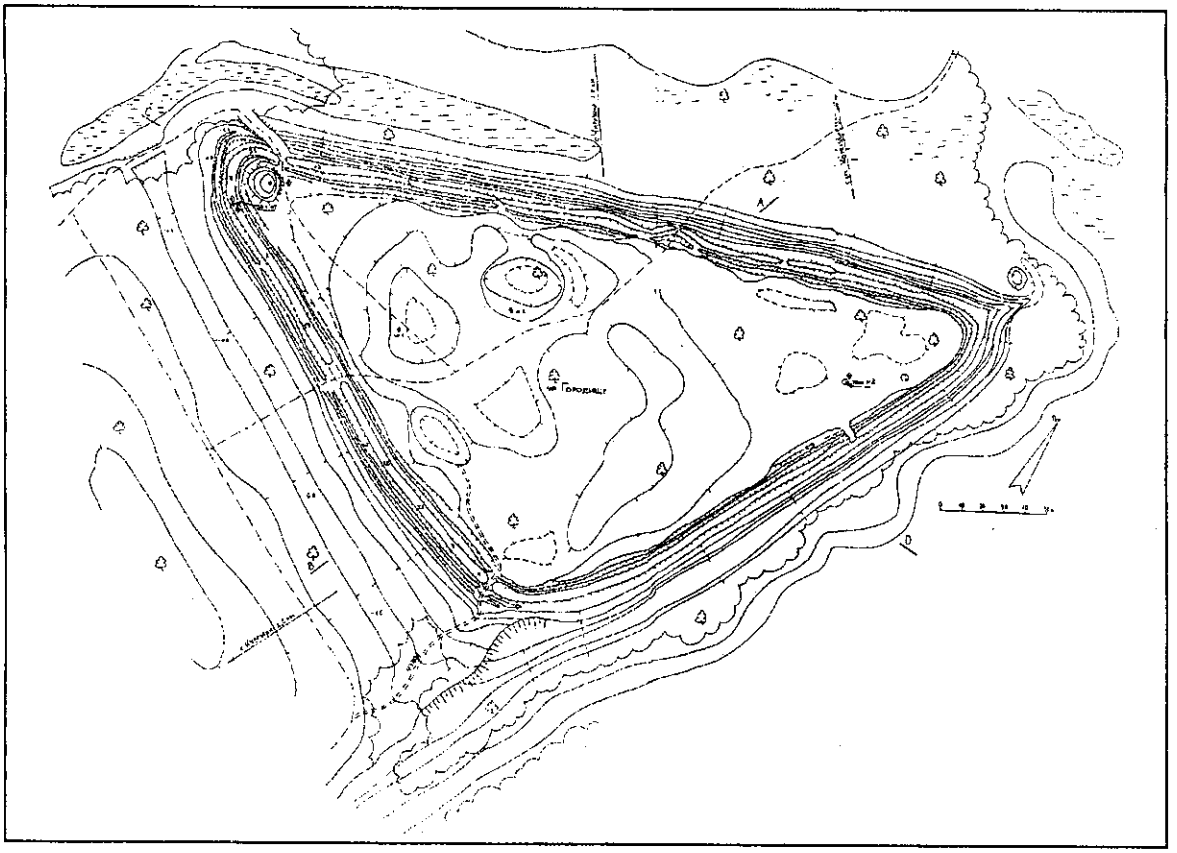

Рис.1. Городище поблизу Котельви. План.

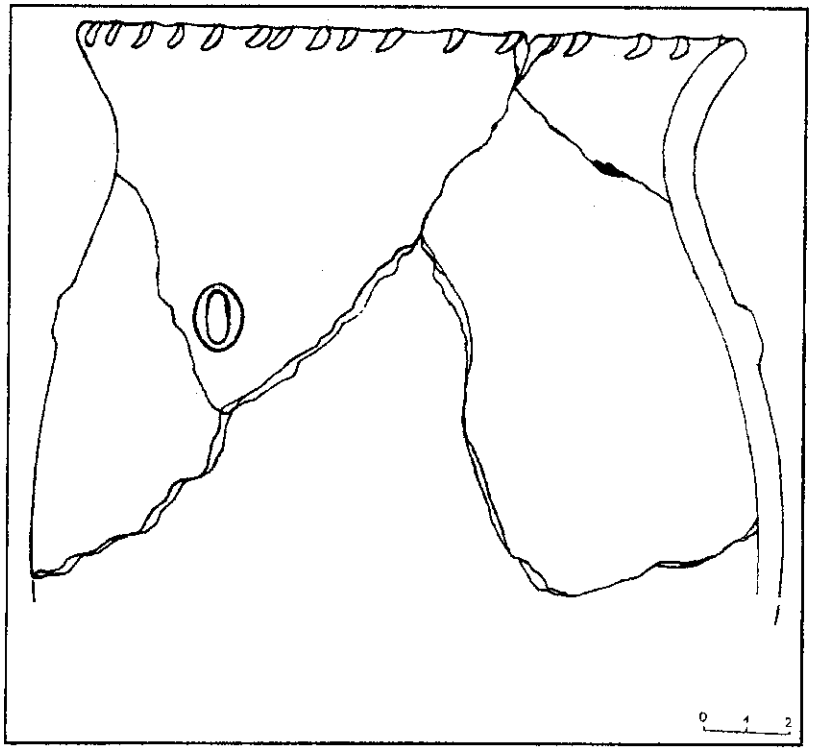

Рис.2. Городище поблизу Котельви. Частина ліпного горщика.

Звернення до опису Д.Г.Гумілевського (Філарета) дозволило виявити практично невідоме науці городище скіфської доби, коротка інформація про яке була вміщена в його праці [Филарет, 1859. Отд.I, *.93-96*].

Городище виявлене за 5,1 км на північний захід — північ від смт.Котельва — райцентру Полтавської обл., в ур.Городище, на території заповідного урочища Зіньківщина Котелевського лісництва. Пам'ятка займає останець лівого високого берега р.Ворскла, що свого часу огинався одним з її рукавів. Підвищення здіймається помітним пагорбом серед заплави за 2,5 км на схід від с.Куземин та за 2,7 км на південь – південний схід від с.Українка Охтирського р-ну Сумської обл. Абсолютна висота останця 115,6 м, висота над рівнем заплави Ворскли — 20,5 м.

Останець із заходу обмежений від масиву плато долиною колишнього струмка, зі сходу — старицею Ворскли. З південного заходу його відділяє від незначних підвищень другої надзаплавної тераси також долина сухої стариці, можливо, свого часу перетворена у додатковий рів завглибшки 0,8-1,2 м та завширшки близько 8 м (рис.1). Все підвищення колишнього мису підтрикутної у плані форми, видовжене вздовж сучасного русла Ворскли з південного заходу на північний схід більше ніж на 350 м, використане для спорудження городища. Для цього його схили висотою 12-16 м були частково ескарповані, підсилені по краю валом і ровом. Площа городища на сьогодні повністю вкрита лісонасадженнями граба і дуба.

Городище має майже трикутну в плані форму, довша частина якого утворює практично пряму лінію, звернену укріпленнями на північний захід. Площа укріплення складає 180 х 360 м, тобто 3,3 га. Вали оточують піщаний останець по периметру, по краю схилу, а зі сходу та заходу — нижче на 1,0-1,5 м від рівня його майданчика. Південно-західна ділянка укріплень на найбільш похилому схилі підсилена подвійним рядом валів і ровів.

Вал — це супіщаний насип підтрапецеподібного перетину, з шириною в основі 3-5 м, на вершині — 0,8-1,5 м, висотою від 1,2 до 4,0 м. Схили порівняно добре збереглися і мають крутизну 35-45 градусів. Вал насипаний з грунту, вийнятого під час відкопування рову. Оплилий рів має вузьке сплощене дно, трапецеподібний перетин; він зберігся на глибину 1,0-3,5 м при ширині в основі 0,6-1,0 м та у верхній частині — 3,0-6,0 м. Його непорушені ерозією схили досить круті й стрімкі. На південно-західній ділянці укріплень, з напільного боку, нижче на схилі, через 2-3 м, помітна додаткова смуга укріплень у вигляді досить оплилого валу висотою 0,8-1,5 м (ширина в основі — 2-3 м) та рову підтрикутного перетинузавширшки до 2,0 і глибиною 0,7-1,5 м. Найнижча на всьому городищі південно-західна ділянка укріплення підсилена курганоподібним насипом, розміщеним у кутку городища і захищеним більш глибоким ровом та масивнішим валом. Цей насип має круглу у плані форму, зведений з поверхневих нашарувань, у верхній частині — з культурного шару. Його діаметр — 14 м, висота — 2,6 м. Саме тут, з боку річкової заплави і влаштований простий, за типологією А.О.Моруженко — тип 1:2 [Моруженко, 1985, *170*, рис.6: *2*], вхід до городища, на сьогодні розширений трасою лісової дороги. Сучасна його ширина — близько 2,5 м. Сліди ще одного входу, можливо, пізнішого походження, відзначені у південно-західній частині укріплення. До нього веде вузький крутий узвіз, прокладений по гребеню надзаплавного підвищення. Вали на цій ділянці мають максимальну висоту — понад 4,0 м. В них залишений вузький прохід завшир-

шки близько 1,5 м. Сліди узвозу помітні й на схилі майданчика городища на протязі 100-120 м. Його ширина — 1,5-1,7 м, глибина від рівня навколишньої поверхні — 0,4-0,7 м.

Майданчик городища має підвищену до центру форму, здіймаючись тут на 2,0-2,5 м. На поверхні майданчика помітні невеликі підвищення, подекуди — сліди ям новітнього походження. У центральній частині існують три природнього походження заглибини діаметром 30 х 40 м і глибиною 2-3 м.

Майже в меридіальному напрямку городище перетинає стара стежка, яка навіть призвела до пошкоджень укріплень на схилах. Поверхня пам'ятки задернована, дерновий шар складає 10-20-сантиметровий прошарок лісового чорнозему.

У відслоненнях схилів, оголеннях масиву валу знахідок не виявлено, окрім незначного уламку стінки червоноглиняної кружальної античної амфори. Тому характер культурних нашарувань майданчика довелося встановити шурфуванням та зачистками. Зачистки стінок ям новітнього походження та значних нор не встановили наявності насиченого культурного шару у північно-східній та південно-східній частинах пам'ятки. Навпаки, західна — вужча половина городища, — виявилася свого часу заселеною. Підтвердження цього отримані внаслідок шурфування — закладення у двох заглибинах підвищеної частини останця шурфів — №1 (2,0х2,0 м) та №2 (1,5х2,0 м).

Шурф №1 виявив таку стратиграфічну ситуацію: 0-0,2 м — дерновий шар лісового чорнозему; 0,20 — 0,35-0,40 м — тонкий прошарок культурного шару — темнокоричневого гумусованого супіску з вуглинами, знахідками кісток тварин і подрібненої ліпної кераміки; 0,35-0,40 — 0,50 м — прошарок білого надувного піску; 0,50 — 0,70-0,75 м — шар жовтокоричневого піску з рідкими включеннями органіки — передматерик; з 0,75 м — материк — світло-жовтий пісок.

У центрі шурфу, на рівні завершення культурного шару була виявлена майже кругла у плані господарська яма №1 діаметром 1,25 м, практично циліндричної у перетині форми, глибиною 0,65 м від рівня денної поверхні. Заповнення ями не відрізнялося за кольором від забарвлення культурного шару, хоча містило значно більше вуглин, трохи — попелу, значно більше уламків ліпного посуду, кістки корови та коня. З ями та культурного шару походять більше 20 діагностованих фрагментів ліпного посуду та уламки 4 виробів з каменю, що можуть пов'язуватися зі старожитностями кінця I тис. до н.е. — початку I тис. н.е. З *шурфа №2* походить розвал верхньої частини ліпного горщика.

Зачисткою встановлена ширина основи зовнішнього валу — 4,5 м, його збережена висота — 0,9 м, а також параметри трапецеподібного у перетині рову: ширина у верхній частині — 4,5-5,0 м; глибина від напільного краю основного валу — 3,9 м; ширина дна рову — 0,4-0,5 м; крутизна його схилів — 42-45 градусів.

Знахідки представлені уламками ліпного посуду переважно від тонкостінних посудин з домішками у тісті товченого шамоту і піску. Це фрагменти округлобоких ліпних горщиків, що нагадують тип I, варіанти 1-3 та різновиди а і б, за А.М.Обломським та Р.В.Терпиловським [Обломский, Терпиловский, 1991, *68*, рис.16], а також уламки вінець та стінок чорнолискованих мисок відкритого типу. Краї вінець горщиків прикрашені нарізноскошеними та прямими пальцево-нігтьовими відбитками, поверхня посудин загладжена тріскою чи травою. Вінця мисок мають відведений назовні потоншений край, що утворює своєрідний виступ. Денця деяких горщиків, в тому числі мініатюрних, мали упор. Відзначимо подрібнені уламки стінок кружальних амфор, в тому числі танаїської, точильних каменів з дрібнозернистого пісковику, абразивів з наявними слідами точіння дрібних предметів. З шурфа №1 походять уламки ранньокружальних горщиків. Окремо варто відзначити реконструйовану верхню частину розвалу ліпного горщика із загладженою поверхнею, відведеним назовні вінцем, прикрашеним пасмом скошених нігтьових відбитків, невисокою профільованою шийкою, похилими плічками, на яких вміщені 4 овальних конічних наліпи (рис.2). Паралелі горщику вбачаємо серед керамічних форм пізньоскіфських поселень Верхнього Подоння [Разуваев, 1998, *96*] та посуду Лісостепового Лівобережжя середньосарматського часу, зокрема відзначимо аналогічні наліпи, нанесені на горщик I ст. до н.е. з Верхньої Мануйлівки, здобутий розкопками І.А.Зарецького та Ю.А.Щербачова 1889 р. [Рудинський, 1928, табл.V:*16*].

Таким чином, мисово-останцевий характер городища, його підтрикутна форма, наявність укріплень кругової оборони з підсиленням, що характерно для першого класу II типу городищ Лісостепового Лівобережжя доби раннього залізного віку, за А.О.Моруженко, розміщення укріплень на схилах, влаштування ровів з конусоподібним і сплощеним дном та

простих входів [Моруженко, 1985, *160-176*], дозволяє віднести обстежену пам'ятку до групи *городищ-сховищ скіфської доби*, характерних для регіону Поворскля кінця VI-IV ст. до н.е. Котелевське городище могло бути додатковим елементом посилення захисту північно-східного напрямку на підступах до Більського городища і, таким чином, належати до числа укріплень-супутників грандіозного комплексу скіфської доби [Шрамко, 1987, *.23-35*].

Обстеженням городища встановлено, що частина його території була заселена дещо пізніше — у *пізньоскіфський час*, напевне, напередодні поширення старожитностей типу Картамишевого 2 — Тернівки 2, тобто у I ст. до н.е. – наприкінці I ст. н.е.

Повідомлення ж інформатора Філарета про використання цього укріплення для спорудження схованки "іноками Скельського монастиря від переслідувань" у другій чверті XVII ст. [Филарет, 1859. Отд. I, *95*; Твердохлебов, 1888, *120-121*] не викликає істотних заперечень через наявність у ровах подвійної (західної) смуги укріплень виразної кружальної кераміки доби фіналу пізнього українського середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. // СА. *1985.* №1.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. Москва. *1991.*

Разуваев Ю.Д. Ишутинское городище на Красивой Мече // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тысячелетия н.э. Воронеж, *1998.*

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. Полтава, *1928.* Т.1.

Твердохлебов А. Котельва // Харьковский сборник. Харьков, *1888.* Вып.2.

Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Харьков, *1859.* Отд.I.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев.*1987.*

Куштан Д.П.
Черкаська археологічна інспекція

Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Червонохижинці-2 на Черкащині

Kushtan D.P. **The materials of the late bronze age from the settlement Chervonokhizhinzy-2 in Cherkassy region.** The materials of the archeological prospects in the period from 1998 to 2000 year in the settlement of the late bronze age Chervonokhizhinzy-2 (its cultural layer was absolutely destroyed by the Kremenchug water-reservation) are published in the article. The finds are presented by a large collection of pottery, stone, flint and bronze goods (dated mid-II mil. y. B.C. – Srubno-Sabatinovskaya time).

Куштан Д.П. **Материалы эпохи поздней бронзы с поселения Червонохижинцы-2 на Черкащине.** Публикуются материалы археологических разведок, которые проводились в период 1998-2000 гг. на поселении эпохи поздней бронзы Червонохижинцы-2, культурный слой которого был полностью разрушен водами Кременчугского водохранилища. Находки представлены большой коллекцией керамики, изделиями из камня, кремня и бронзы, которые датируются серединой II тыс. до н.э. (срубно-сабатиновское время).

В результаті спорудження у 1959 р. на Дніпрі Кременчуцького водосховища, сотні пам`яток археології різного часу виявилися затопленими, а внаслідок чого й зруйнованими. Проте сезонні коливання рівня води і зараз дають можливість збирати підйомний матеріал на деяких з них. Так, у період 1998-2000 рр. автором проводилось обстеження залишків досить великого поселення доби пізньої бронзи Червонохижинці-2 [Куштан, 1998; Куштан, 2000]. Поселення було розташоване у заплаві лівого берега Дніпра і займало південний край великого піщаного масиву, витягнутого вздовж однієї з проток, неподалік від с. Червононохижинці (затоплене) Чорнобаївського р-ну Черкаської області.

Культурний шар на пам`ятці повністю розмитий, археологічні матеріали знаходилися у перевідкладеному стані і утворювали скупчення розміром 250×75 м, що, напевне, відповідає розмірам стародавнього поселення. Знахідки представлені великою кількістю кісток тварин та фрагментів кераміки, у тому числі розвалами горщиків, а також знаряддями праці.

Склад керамічного комплексу досить строкатий, як за технологічними особливостями виготовлення, так і за орнаментацією. Виділяються такі культурні групи кераміки: постбагатопружкова, зрубна, сабатинівська, тшинецька.

Кераміка постбагатопружкового типу представлена слабопрофільованими банкоподібними горщиками, у тісті яких присутня домішка жорстви. Вона прикрашена багатоваликовим орнаментом, але значно відрізняється від класичної багатоваликової кераміки (бабинського типу). Орнаментаційна схема досить проста і стала. Наліпні пружки або смугасте рустування рідкою глиною утворюють горизонтальні чи вертикальні ряди (рис. 1: *1-3*). Кераміка з пружкоподібним рустуванням отримала назву "кераміка малополовецького типу" (КМТ) [Лисенко, Куштан, 1997].

До зрубної кераміки відносяться ребристі горщики; вони мають у тісті домішку дрібнозернистого піску та шамоту, зовнішня та внутрішня поверхні горщиків вкрита розчесами гребінки. Горщики прикрашені під вінцями розчленованим наліпним пружком (рис. 1: 5), або його імітацією з прокреслених ліній (рис. 1: *8*). Також для зрубної культури характерні прямостінні банки, одна з яких орнаментована рядами косих насічок (рис. 1: *6*).

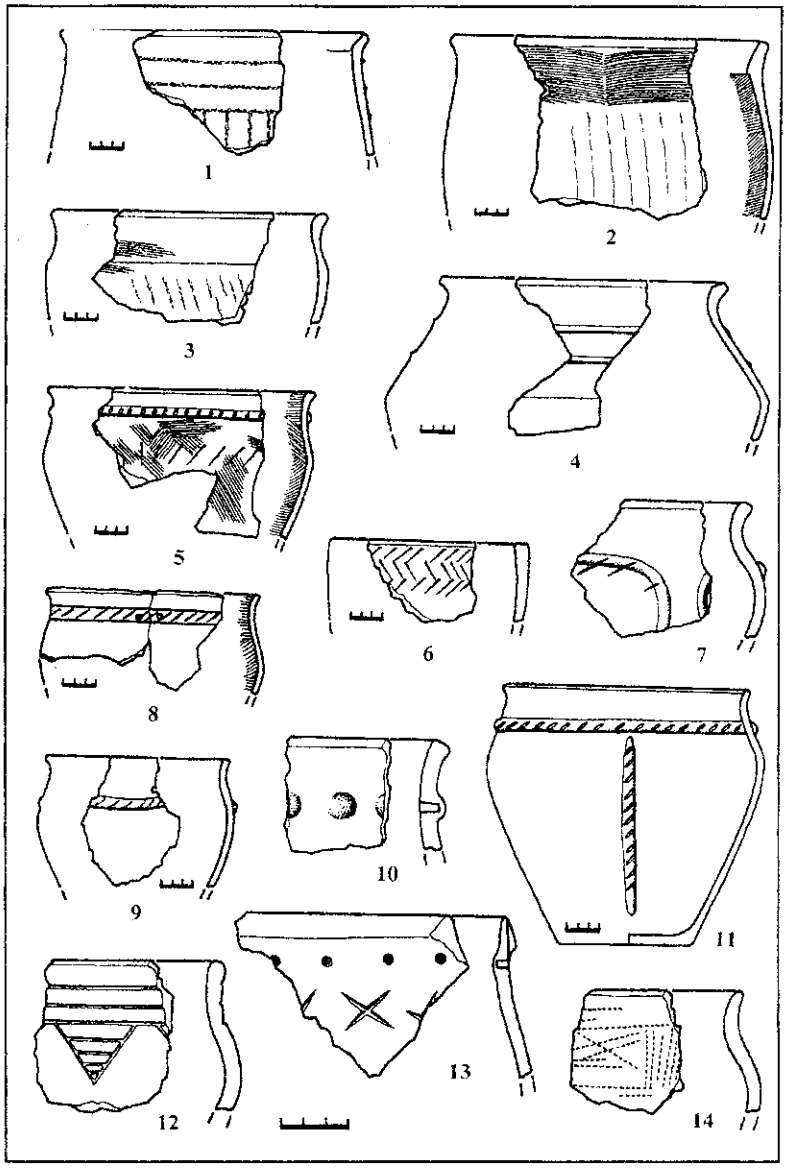

Рис. 1. Поселення Червонохижинці-2. Кераміка доби пізньої бронзи.

Серед керамічного комплексу поселення виділяється група кераміки, характерна для пам`яток сабатинівської культури. Вона представлена горщиками з гладкою поверхнею, орнаментованими наліпними пружками. Пружки розташовані на плічках, частіше за все, одинарні (рис. 1: *7,9*), іноді подвійні (рис. 1: *4*). У одному випадку, наліпний пружок на плічках доповнювався ще трьома вертикальними пружками на тулубі (рис. 1: *11*). Поверхня пружків гладка, або розчленована пальцевими вдавленнями, косими чи хрестоподібними насічками, відбитками гребінцевого штампу. Одинарні наліпні пружки іноді розімкнуті, з опущеними донизу кінцями (рис. 1: *7*). Крім пружкового орнаменту, кераміка цієї групи з характерним коміром по вінцях, прикрашена рядом круглих наколів під вінцями та хрестоподібними насічками на плічках (рис. 1: *13*), а інша – відбитками гребінцевого штампу (рис. 1: *14*).

Кераміка тшинецької культури найменш численна, представлена фрагментом горщика, орнаментованого під вінцями рядом "перлин" (рис. 1: *10*) та уламком шоломоподібної миски з чорномісковою поверхнею, прикрашеної прокресленим орнаментом (рис. 1: *12*).

Інші знахідки на поселенні представлені виробами з каменя: розтиральник-"прасочка" (рис. 2: *1*), уламок обушкової частини шліфованої сокири (рис. 2: *2*) та заготовка для виготовлення товкача (рис. 2: *3*). Також, було знайдено грубий ніж, виготовлений з крем`яного відщепа (рис. 2: *4*) та бронзове чотиригранне шило (рис. 2: *5*).

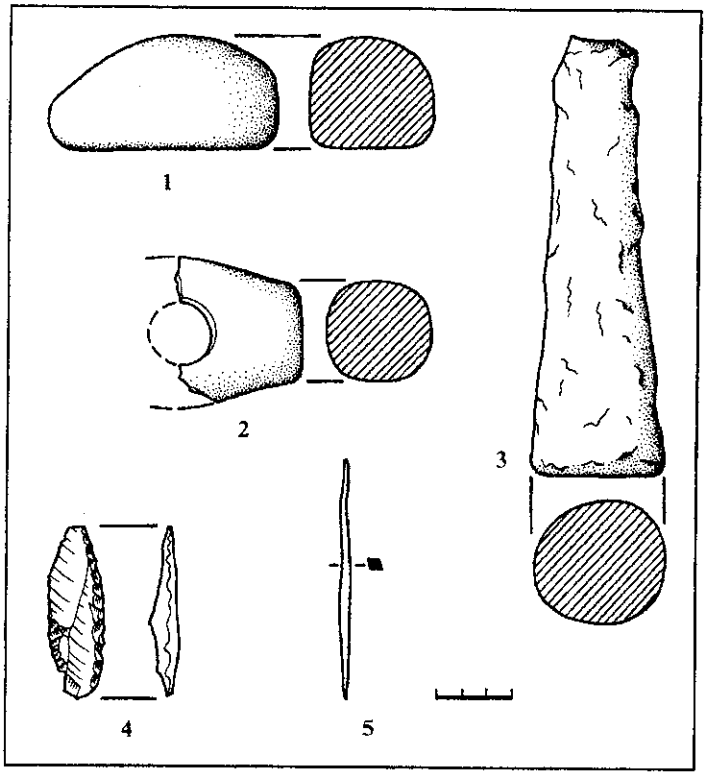

Рис. 2. Поселення Червонохижинці-2. Вироби з каменя (1-3), кременя (4) та бронзи (5).

Аналіз керамічного комплексу поселення Червонохижинці-2 свідчить про його полікультурний склад. Очевидно, що у період існування поселення місцеве населення – продовжувачі традиції багатопружкової кераміки кінця середньої бронзи – мали досить тісні контакти з мешканцями сусідніх регіонів: Подонців`я (зрубна культура), Нижнє Подніпров`я та Північно-Західне Приазов`я (сабатинівська культура), Північний-Захід сучасної України (тшинецька культура).

Випадки, коли на пам`ятці доби пізньої бронзи простежуються впливи різних культурних традицій, що в першу чергу відбивалося на складі керамічного комплексу, не поодинокі. Це могильники зрубної культури Малополовецьке-3 [Лысенко, Моргаенко, ..., 2000, *88-92*; Лысенко, Лысенко, ..., 2000, *92-96*] та Верхня Маївка [Ковальова, Волкобой, 1976, *3-22*], поселення сабатинівської культури Сабатинівка [Добровольський, 1952, *78-88*] та Чикалівка [Шарафутдінова, 1964, *153-169*], тшинецькі поселення Мошни [Ильинская, 1960, *48-58*] та Піонерське [Куштан, 1999, *17-19*] і інші. Це свідчить про досить складну етнокультурну ситуацію, що склалася у Середньому Подніпров`ї – регіоні, який протягом всього періоду пізньої бронзи знаходився у контактній зоні різних, синхронних за часом археологічних культур.

Датуються пізньобронзові матеріали поселення Червонохижинці-2 зрубно-сабатинівським часом, тобто серединою II тис. до н.е.

ЛІТЕРАТУРА

Добровольський А.В. Перше сабатинівське поселення // АП УРСР, т. 4. Київ. *1952.*

Ильинская В.А. Поселение комаровской культуры у с. Мошны // КСИА, вып. 1. Київ. *1960*

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія, 20. Київ. *1976.*

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розкопки та розвідки за 1998 рік. // НА ІА НАНУ, *1998/74*

Куштан Д.П. Поселення доби пізньої бронзи Піонерське на Черкащині // АВУ 1998-1999 рр. Київ. *1999.*

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та ровідки на території Черкаської області за 2000 рік. // НА ІА НАНУ, *2000/20*

Лисенко С.Д., Куштан Д.П. Про виділення пам`яток з керамікою малополовецького типу // МАКС і МВ-V. Київ. *1997*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Головешко П.А., Бабенко Р.В. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1996 году // АДУ 1994-1996 рр. Київ. *2000.*

Лысенко С.Д., Моргаенко К.А., Лысенко С.С. Исследование на могильнике Малополовецкое-3 в 1995 году // АДУ 1994-1996 рр. Київ *2000.*

Шарафутдінова І.М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія, т. XVII. Київ. *1964*

Кухарчук Ю.
Інститут археології НАН України

Розвідки на Роменщині

Yu.Kukhartchuk. Searching for new Palaeolithic sites in Romny district. Archaeological searching were conducted by the author in October 2000 in Romny district of Sumshyna. New loality with flint artifacts of Upper Palaeolithic appearance was discovered nearby village Nenadiivka.

Ю.Кухарчук. Разведки на Роменщине. В октябре 2000 г. автором проведены археологические разведки в Роменском р-не Сумской обл. На окраине с.Ненадиивка открыт новый пункт с кремневыми изделиями позднепалеолитического облика.

Рис.1. Місцезнаходження Ненадіївка.

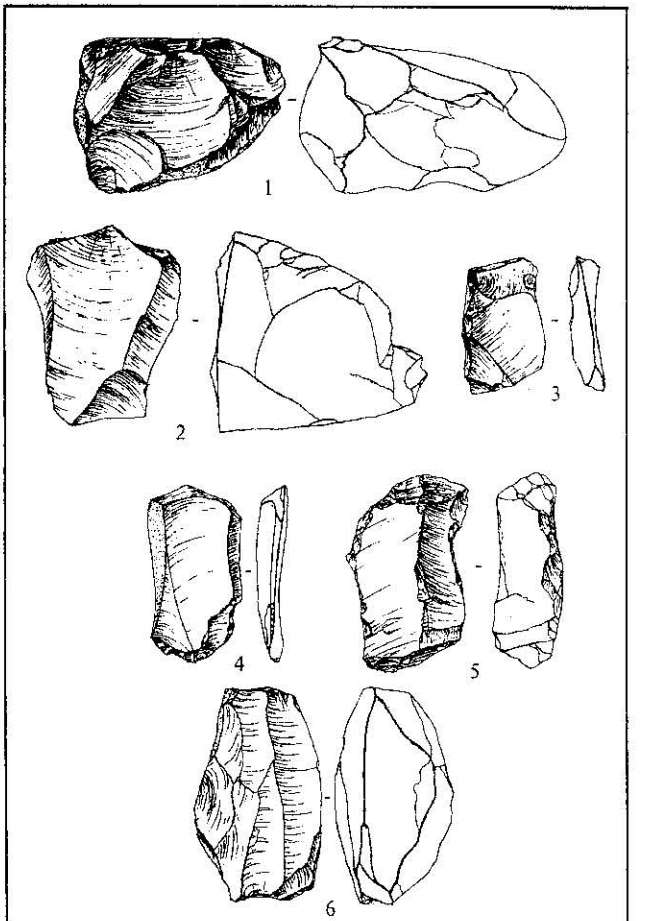

Рис.2. Крем`яні вироби: 1-5 - Ненадіївка; 6 - Довгополівка.

У жовтні 2000 р. автором проведені археологічні розвідки в Роменському р-ні Сумської обл. На околиці с.Ненадіївка було відкрито новий пункт з крем`яними виробами.

Пам`ятка знаходиться за 150 м на південний схід від південної околиці с.Ненадіївка, праворуч від грунтової дороги, що відходить від автотраси Овлаші - Довгополівка у напрямі с.Ненадіївка. Дорога спускається в розлогу балку, орієнтовану в напрямку схід - захід, а потім круто підіймається до села. В промивинах дороги і на її правому залісненому схилі серед недавно висаджених берізок (рис.1) знайдено кілька крем`яних виробів зі слідами штучної обробки: два нуклеуси (рис.2, *1-2*), пластину (рис.2, *4*), фрагмент пластини (рис.2, *3*) і скобель (рис.2, *5*). Слід відзначити, що пластини зроблено з якісного т. зв. волинського кременю, аналогічного тому, який використовувався мешканцями пізньопалеолітичних стоянок Мізин (Чернігівська обл.), Бармаки (Рівненська обл.) та відкритого автором пізньопалеолітичного місцезнаходження Степанівка (Житомирська обл.).

За типологічними ознаками пам`ятку попередньо датовано пізнім палеолітом.

Під час обстеження відкритого у 1995 р. пізньопалеолітичного місцезнаходження Довгополівка Роменського району знайдено нуклеус з двома негативами зустрічних (біпоздовжніх) сколів (рис.2, *6*) та маленький уламок кістки мамонта чи шерстистого носорога.

Куштан Д.П.
Черкаська археологічна інспекція

Розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр у 2000 р.

Kushtan D.P. **The excavation of the Chernyakhov culture cemetery in Cherkassy-Centre in 2000.** The materials of the protective excavations of the Chernyakhov culture cemetery (IV c. A.D.) in Cherkassy-Centre in 2000. The excavation revealed the main part of the archeological monument. 29 burials (№№ 43-71) were investigated as to the rites of body-laying and cremation as well. Accompanying implements are presented by ceramics (pottery and hand-made ware, the late-antic light-clay amphora, spindle whorls), metal parts of dress (buckles, fibulas), beads, pendants etc.

Куштан Д.П. **Раскопки могильника черняховской культуры Черкассы-Центр в 2000 году.** Публикуются материалы охранных археологических раскопок могильника черняховской культуры (IV в. н.э.) Черкассы-Центр за 2000 год. В ходе этих работ была вскрыта значительная площадь памятника. Исследовано 29 погребений (№№ 43-71) по обряду как трупоположения, так и кремации. Сопровождающий инвентарь представлен керамикой (гончарной и лепной посудой, позднеантичной светлоглиняной амфорой, пряслицами), металлическими деталями одежды (пряжками, фибулами), бусами, подвесками и др.

У 2000 році експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації було продовжено дослідження на могильнику черняхівської культури (IV ст. н.е.) Черкаси-Центр*. Пам`ятка розташована у центральній історичній частині міста в районі вул. О.Дашковича (колишня К.Маркса) на високому корінному березі Дніпра, на відстані близько. 300 м від краю плато. Вся територія пам`ятки більш як 100 останніх років була зайнята приватною міською забудовою, що негативно вплинуло на стан її збереження. У сезони 1991-1998 р.р. була розкопана значна частина території пам`ятки, на якій було виявлено 42 поховання черняхівської культури, а також деякі об`єкти та окремі знахідки доби пізнього середньовіччя [Сиволап, Сиволап, 1995, *79-86*; Сиволап, 2000, *141-142*; Куштан, *1998/74*]. У 2000 р. було досліджено ділянку площею 1428 м^2 [Куштан, *2000/20*]. Роботи проводились вручну, суцільним розкопом, з поквадратною фіксацією знахідок.

Стратиграфія розкопу: 0-0,3 м - дерновий шар та нашарування XIX-XX ст.ст., які складаються з чорнозему, що містить значну кількість будівельного сміття та пізні матеріали, у його нижній частині траплялась також кераміка XVII-XVIII ст.ст. та дрібні фрагменти черняхівської кераміки; 0,3-1 м – культурний шар могильника, який складався з чистого чорнозему і містив основну частину знайдених фрагментів кераміки та дрібних фрагментів перепалених людських кісток, більшість знахідок концентрувалась у верхній третині шару, де мав знаходитись давній горизонт могильника; 1-1,5 м – передматерик із численними слідами нір гризунів, у заповненні яких іноді траплялись окремі знахідки, переміщені з культурного шару; нижче 1,5 м – стерильний шар материкового лесоподібного суглинку, у якому виявлено поодинокі знахідки періоду пізнього палеоліту (кістку викопної тварини та кварцитову скребачку).

Культурний шар могильника зазнав значної шкоди через численні пізні перекопи (котловани будинків, сміттєві ями, траншеї трубопроводів та ін.). Більш ніж на 1/3 розкопаної території культурний шар ними повністю знищений. В результаті на могильнику було виявлено ще 29 поховань (№№ 43-71), з яких 8 були частково або повністю знищені пізніми перекопами.

Переважають поховання за обрядом трупокладення. Вони знаходились на глибині 0,97-2,10 м від рівня сучасної поверхні. Поховальні ями простежувалися лише нижче рівня материка, вони мали витягнуту овальну, або підпрямокутну з заокругленими кутами форму. Лише у одному випадку було зафіксовано яму з підбоєм (№ 57). Інших яких-небудь поховальних конструкцій не зафіксовано, за виключенням поховання № 52, де скелет перекривали зверху обгорілі дерев`яні плахи. Переважну більшість небіжчиків поховано у випростаному положенні на спині, гомілки ніг зведені або перехрещені, руки простягнуті вздовж тулуба. Орієнтація поховань досить стала – головою на Пн або Пн-Зх. П`ять могил були частково або повністю перекопані у давнину (№№ 43,54,65,67,70), а одна (№ 55) містила поховання за обрядом вторинного захоронення кісток. Майже кожне трупокладення супроводжувалося керамікою - від

* Науковий консультант - співробітник ІА НАНУ д. і. н. Б. В. Магомедов.

2 до 8 посудин. Деякі з них були пошкоджені у давнину або мали виробничий брак. Інші керамічні вироби – у похованнях жінок – представлені пряслицями, які, судячи з положення на ребрі, клались до могили разом з дерев`яним веретеном, яке не збереглося. Деталі вбрання небіжчиків представлені однією-двома фібулами на плечах, пряжкою в районі пояса, а в жіночих похованнях - намистом на шиї. У похованнях №№ 44,47,52,70 виявлені залишки м`ясної напутньої їжі у вигляді кісток тварин. Цікавим здається наявність у двох похованнях дрібних перепалених камінців. У одному (№ 55) вони були викладені у рядок на дні могили, а в другому (№ 70) – знаходилися всередині посудини.

Поховань за обрядом трупоспалення виявлено п`ять: три урнові (№№ 50,51,66), одне безурнове (№ 64), та одне зруйноване у давнину (№ 68). Кальциновані кістки, очищені від залишків кострища, знаходилися на дні невеликих грунтових ямок завглибшки 0,67-0,97 м від сучасної поверхні, а в урнових похованнях були складені досередини, або перекривались зверху урнами, в якості яких використовувались цілі або фрагментовані керамічні посудини.

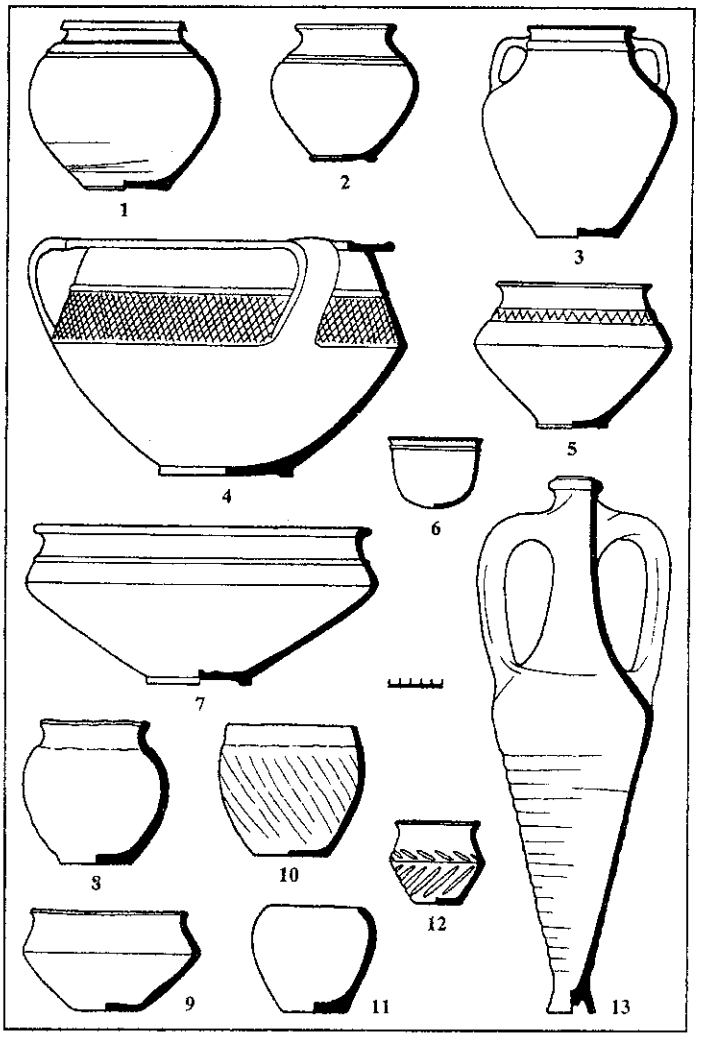

Рис. 1. Могильник Черкаси-Центр. Керамка з поховань: 1-7 - кружальна; 8-12 - ліпна; 13 - імпортна амфора. (1, 13 - №69; 2 - №54; 3 - №65; 4 - №60; 5, 7 - №70; 6 - №53; 8 - № 44; 9 - №66; 10, 12 - №55; 11 - №56)

У культурному шарі могильника в процесі розкопок виявлено велику кількість фрагментів кераміки, частина якої має сліди вторинного випалу, невелику кількість кальцинованих кісток людини та індивідуальні знахідки. Ці знахідки пов`язані з тризнами і розсіяними трупоспаленнями. Їх найбільша концентрація помічена в районі поховань за обрядом трупоспалення та найбагатших за інвентарем трупокладень.

Речовий комплекс нововиявлених поховань досить типовий для могильників черняхівської культури. Переважає кружальна кераміка – кухонні горщики (рис.1: *1,2*), глеки з однією або двома ручками (рис.1: *3*), трьохручні та прості вази (рис.1: *4,5*), миски (рис.1: *7*), келихи (рис.1: *6*). Для кухонної кераміки характерні грубі домішки у тісті та жорстка поверхня. Столова кераміка виготовлена з добре відмуленої глини, має гладку поверхню чорного чи сірого кольору, іноді прикрашена по шийці пружкоподібним виступом, орнаментом з пролискованих ліній у вигляді косої сітки або ломаної. У культурному шарі могильника знайдено фрагменти від столового посуду, багато орнаментованого прокресленими або пролискованими лініями, наколами, відбитками гребінки та штампу. Нечисленна ліпна кераміка представлена: горщиком, який формою наслідує кружальні (рис.1: *8*), банкоподібними горщиками, характерними для вельбарської культури (рис.1: *10, 11*), ребристою мискою (рис.1: *9*) та келихом, орнаментованим косими канелюрами (рис.1: *12*). Пізньоантичний імпорт представлений жовтоглиняною амфорою (рис.1:, *13*). Керамічні пряслиця, виявлені у похованнях, переважно біконічної форми.

Серед металевих виробів переважають фібули з бронзи. Це, частіше за все, арбалетоподібні двочленні фібули з підв`язним (рис.2: *1,2*), або суцільним (рис.2: *3*) голкоприймачем, а також двощиткові фібули (рис.2: *5*). Найцікавішою є масивна двощиткова фібула зі щитками

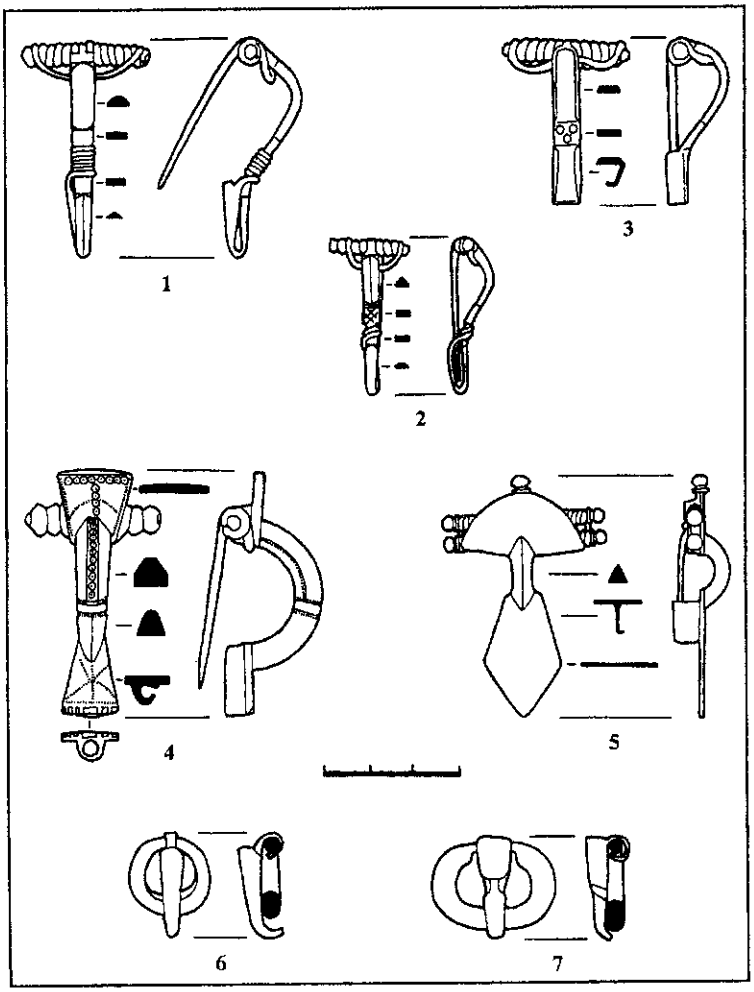

Рис. 2. Могильник Черкаси-Центр. Бронзові вироби з поховань: 1-5 – фібули; 6,7 – пряжки. (1 - №55; 2,6 - №44; 3 - №71; 4 - №60; 5,7 - №63)

трапецеподібної форми та сильнопрофільованою дужкою, щитки та дужка декоровані карбованим орнаментом (рис.2: *4*). Поясні пряжки, виготовлені з бронзи та заліза, мають рамку округлої або овальної форми та язичок з дзьобоподібно загнутим кінцем (рис.2: *6,7*). Інші вироби з металу представлені шилом, голкою, ножеподібною пластинкою, шпилькою-"вухокруткою", виготовленими з бронзи, та залізними підвісками у формі відерця та сокирки.

З кістяних виробів на могильнику виявлені: невеликий трьохчастний гребінь та підвіска. Намисто з поховань досить різноманітне за формою та розміром, виготовлене зі скла різного кольору, а також сердоліку та коралу. На деяких металевих предметах збереглися просякнуті окислами фрагменти тканини полотняного плетіння.

Таким чином, розкопки могильника Черкаси-Центр сезону 2000 р. значно збагатили уявлення про пам`ятку. Зокрема, вперше виявлено ліпну кераміку, у тому числі вельбарську, знайдено другу на могильнику пізньоантичну амфору, деякі нові типи фібул, намистин та ін., що значно доповнює наше уявлення про матеріальну культуру, етнічну належність та зовнішні зв`язки носіїв черняхівської культури, які залишили цей могильник, та дає підстави для більш точного датування пам`ятки. Ще одним результатом нових розкопок могильника стало уточнення розмірів пам`ятки – була виявлена південно-західна межа поширення знахідок. Тепер, враховуючи результати розкопок попередніх років, можна встановити, що могильник займав ділянку розміром приблизно, 100×150 м. У майбутньому планується продовжити роботи по дослідженню могильника.

ЛІТЕРАТУРА

Куштан Д.П. Звіт про розкопки та розвідки за 1998 рік./ /НА ІА НАНУ.*1998/74*

Куштан Д.П. Звіт про розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та розвідки на території Черкаської області за 2000 рік. // НА ІА НАНУ.*2000/20*

Сиволап Л.Г., Сиволап М.П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр. // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси, *1995*

Сиволап М.П. Розкопки могильника Черкаси-Центр в 1994 році. // АДУ 1994-1996 рр. Київ. *2000.*

Кухарчук Ю.
Інститут археології НАН України

Дослідження на місцезнаходженні Муховець I

Yu.Kukhartchuk. Investigations at the locality of Mukhovets I. Investigations of the locality of Mukhovets I situated in Romny city (Sumy district) were conducted by the North-Left Bank Palaeolithic expedition of National Ukrainian Academy of Sciences in course of July, August, and September 2000. Trial trench of the depth of 10 meters was installed. The identification of Quaternary deposits in which flint artifacts were discovered becames the main result of these investigations. For the first time Priluki soil provides lithics in association with bones of fossil animals. The borders of area of spreading of artifacts were also elucidated.

Ю.Кухарчук. Исследования на местонахождении Муховец I. В июле - сентябре 2000 г. Северно-Левобережная палеолитическая экспедиция НАН Украины вела исследования палеолитического местонахождения Муховец I в г.Ромны Сумской обл. Был заложен шурф глубиной 10 м. Основным итогом исследований стала идентификация четвертичных отложений, с которыми связаны находки кремневых изделий. В прилукской почве вместе с археологическим материалом были впервые обнаружены кости ископаемых животных. Установлены границы распространения находок.

У липні - вересні 2000 р. Північно-Лівобережна палеолітична експедиція продовжила щорічні археологічні дослідження в Роменському районі Сумської обл. Основні роботи провадилися на палеолітичному місцезнаходженні Муховець I.

Головну мету досліджень 2000 р. становила ідентифікація четвертинних відкладів, зокрема наявних у них викопних грунтів, які досі позначалися у почерговий (цифровий) спосіб. Для цього планувалося дослідити шурфом всю товщу геологічних нашарувань посередині мису - на не порушеній ерозійними процесами ділянці урочища. Такий шурф, глибина якого сягнула понад 10 м від сучасної поверхні, було закладено за 30 м на північ від південного краю мису. Його початкова площа становила 35 м^2 (7 х 5 м), орієнтація - за сторонами світу, довшою стороною по лінії північ - південь (рис.1). Викид транспортувався на поверхню через систему терас, кожна з яких, як і східці для спуску в шурф, по мірі заглиблення зменшували площу шурфа (рис.2). Відлік глибин вівся від тієї ж нульової позначки, яка була абсолютним "0" для зачисток.

Стратиграфія.

До досліджень на Муховці I було залучено фахівця з четвертинної геології Середнього Подніпров'я Б.Д.Возгріна. Він ідентифікував у товщі четвертинних відкладів такі геологічні горизонти (без урахування півтораметрового насипного шару сміття, який було пробрано до материкової частини відкладів за допомогою екскаватора) (рис.3):

Горизонт 1 (до 0,20 м) - гумус;
Горизонт 2 (0,20 - 0,60-0,70 м) - суглинок пористий, тріщинуватий (гумусований лес);
Горизонт 3 (0,60-0,70 - 1,70 м) - бузький лес (верхня частина);
Горизонт 4 (1,70 - 1,80 м) - ембріональний викопний грунт;
Горизонт 5 (1,80 - 2,65-2,70 м) - бузький лес (нижня частина): майже той же за складом, що й горизонт 3, але щільніший і дещо глеюватий;
Горизонт 6 (2,65-2,70 - 2,90-3,00 м) - витачівський викопний грунт
Горизонт 7 (2,95 - 3,00 м) - удайський кліматоліт (зберігся лише на південній стінці шурфа); *Горизонт 8* (2,95-3,00 - 4,00-4,20 м) - прилуцький викопний грунт;
Горизонт 9 (від 3,20 до 4,10 м) - переміщена грунтова маса, яка має вигляд окремостей і блоків (решітки кайдацького викопного грунту?).
Горизонт 10 (3,50 - 10 м) - потужна товща різноколірних пісків та супісків, яка у нижній частині зазнала кріотурбації (водно-льодовикові відклади і перемита морена дніпровського часу).

Бузький горизонт являє собою потужний, як і в інших розрізах Північного Лівобережжя, шар лесу — світлого, жовтувато-палевого крупнопилуватого суглинку, насиченого карбонатними трубками й окремостями. В ньому простежується горизонт ембріонального викопного грунту, що відклався в короткий період потепління. Він чітко виявляє себе на всіх стінках шурфа у вигляді тонкого прошарку світло-брунатного відтінку. У верхній частині цей ембріональ-

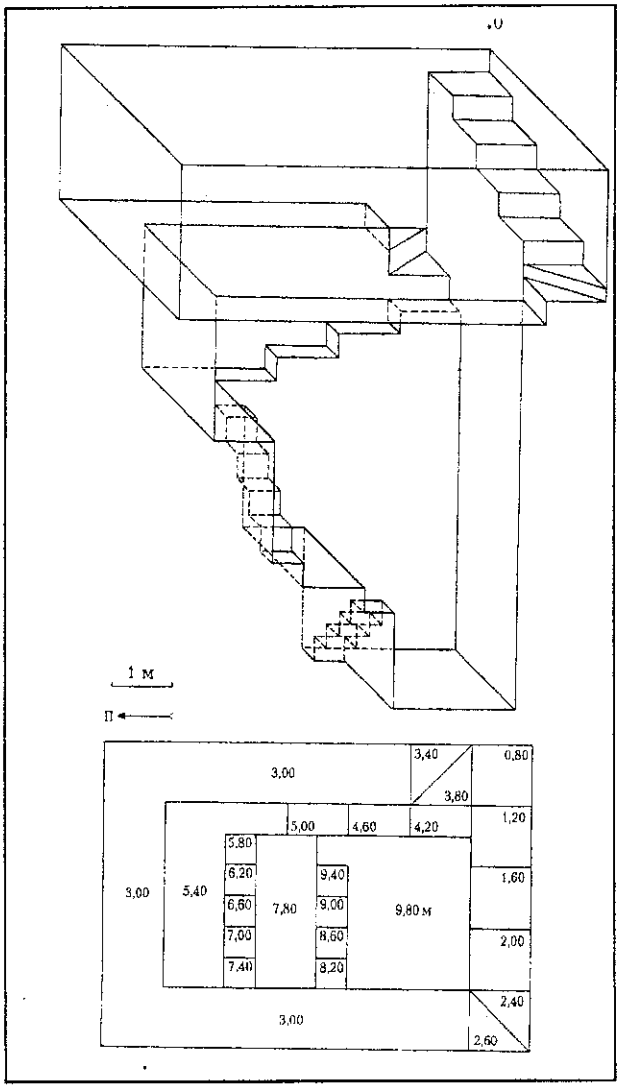

Рис. 1. Конструкція шурф I.

ний грунт дещо гумусований. Нижче знову йде схожий за складом, але трохи сіріший лес із залізисто-марганцевою пунктацією та примазками. І верхня, і нижня частини бузького горизонту пориті численними кротовинами.

Витачівський горизонт. Під час розкопок 1999 р. у зачистці 2 над "I-м викопним грунтом" був виділений горизонт "суглинку дещо брунатного відтінку", інтенсивно поритого ходами землериїв. Зараз можна зробити висновок, що цей горизонт відповідає витачівському викопному грунту шурфа I.

У Північному Лівобережжі витачівський викопний грунт представлений переважно двома горизонтами сірувато-бурого кольору з різними (у різних розрізах) відтінками: брунатним, жовтим або палевим. Весь профіль, особливо у верхній і середній частинах, всипаний залізисто-марганцевою пунктацією та бобовинами різної величини. Нижня межа чітка, але нерівна.

У шурфі I колір горизонту, визначеного як витачівський викопний грунт - сірувато-бурий, типовий для цього грунту в даній місцевості. Співпадає з загальною ознакою й те, що у верхній і середній частинах він насичений мінеральними та органічними вкрапленнями. Своєрідну особливість витачівського горизонту у шурфі I становить те, що в нижній його частині наявні залишки карбонатного ілювію - світлі плями, що утворилися від просочення фільтраційних вод.

Удайський горизонт. У розрізах Північного Лівобережжя він частіше всього являє собою карбонатний лесуватий суглинок бурувато-палевого чи жовто-палевого відтінку. Маючи в цілому пилуватий склад, він ближче до низу збагачується піщаними фракціями. Там, де цей горизонт досить потужний, у ньому помітні морозні тріщини. В шурфі I удайський горизонт виявив себе тільки в одному місці (на південній стінці), у вигляді продовгуватої хвилястої горизонтальної лінзи жовтуватого відтінку.

Прилуцький горизонт. Шурф I дав змогу вперше ідентифікувати т. зв. "I-й викопний грунт" зачисток 1, 2 і 3 [Кухарчук, 1999]. Б.Д.Возгрін визначив його як прилуцький викопний грунт. У розрізах Північного Лівобережжя прилуцький грунт представлений переважно двома горизонтами. Верхній з них має брунатно-сірий колір, нижній - бурувато-брунатний, з сизим відтінком; в ньому зустрічаються тверді вапнякові конкреції.

Кайдацький горизонт. У типовому для Північно-Лівобережного регіону вигляді кайдацький грунт являє собою грунтову світу, верхня частина якої має світло-сірий з буруватим відтінком колір і насичена залізисто-марганцевими бобовинами. Основна товща, де переважають брунатно-бурі та бурувато-охристі тони, являє собою щільні горіхуваті окремості, грані котрих вкриті темними плівками окисів; нижня частина виглядає як крихкий супіщаний глеюватий суглинок, в якому теж помітні марганцеві пунктації та бобовини [Матвиишина, 1982, *124*].

Схоже, що так званий "II-й викопний грунт" зачисток 1 і 3 та підстилаючий його "глеюватий суглинок" [Кухарчук, 1999] являють собою два горизонти єдиного (кайдацького) викопного грунту.

Дніпровські відклади, що йдуть нижче, диференціювати в шурфі I досить складно, оскільки вони зазнали відчутного впливу, по-перше, тектонічних процесів (що виявляє себе в наявності зсувів, клинів та інших деформацій), по-друге - делювіально-соліфлюкційних процесів, про що свідчить насиченість галькою. За складом ці відклади являють собою супіщані суглинки й супіс-

ки глеюватo-сірих і "землистих" відтінків, у яких трапляються прошарки, смуги і плями іржаво-рудого кольору.

Фауна.

У нижній частині прилуцького грунту були зустрінуті фауністичні рештки, які, мали хороший стан збереженості. За визначенням д.б.н. Л.І.Рековця, вони належать оленю шляхетному, косулі, байбаку, ховраху та трьом видам полівки (звичайна, вузькочерепна і species). Кісткові рештки гризунів траплялися і в бузькому лесі, але всі вони походять з кротовин, тому не бралися до уваги.

Кількісний склад кісткових решток, виявлених поза кротовинами, такий:

- косуля європейська	гл. 3,4—3,6 м	1 ріг	1 особина
- олень шляхетний	гл. 3,6—4,0 м	16 кісток	1 особина
- байбак	гл. 3,6—4,0 м	20 кісток	1 особина
- полівка звичайна	гл. 4,0—4,2 м	18 кісток	4 особини
- полівка вузькочерепна	гл. 4,1—4,2 м	27 кісток	7 особин
- полівка species	гл. 4,2—4,4 м	3 кістки	1 особина
- ховрах крапчастий	гл. 4,2—4,8 м	4 кістки	1 особина

Кам`яні вироби.

Кам'яних виробів шурф дав небагато, що свідчить про обмеження пам'ятки невеликою (до 100 м²) площею мису, утвореного двома відрогами яру. Бузький лес був практично "стерильним" щодо археологічного матеріалу. Лише ближче до низу в ньому стали зустрічатися невеликі гальки. Перші ж крем`яні вироби зустрілися лише у витачівському викопному грунті. Це термінальна частина фрагментованої платівки з світло-сірого кременю, один з поздовжніх країв якої має ретушовану ділянку з вентральної поверхні (рис.4: *5*), та маленький патинований крем`яний відщеп з радіальним огранюванням спинки (рис.4: *3*).

З прилуцького грунту добуто значне за розмірами скребло на крем`яному уламку, масивний край якого оброблений східчатою ретушшю чи, швидше, обтісуванням (рис.4: 2), уламок великого відщепа з аналогічного кременю (обидва вироби вкриває наліт блакитно-білої патини) і невелике крем`яне рубилоподібне знаряддя підтрикутної форми. На

Рис.2. Шурф I (вид зверху).

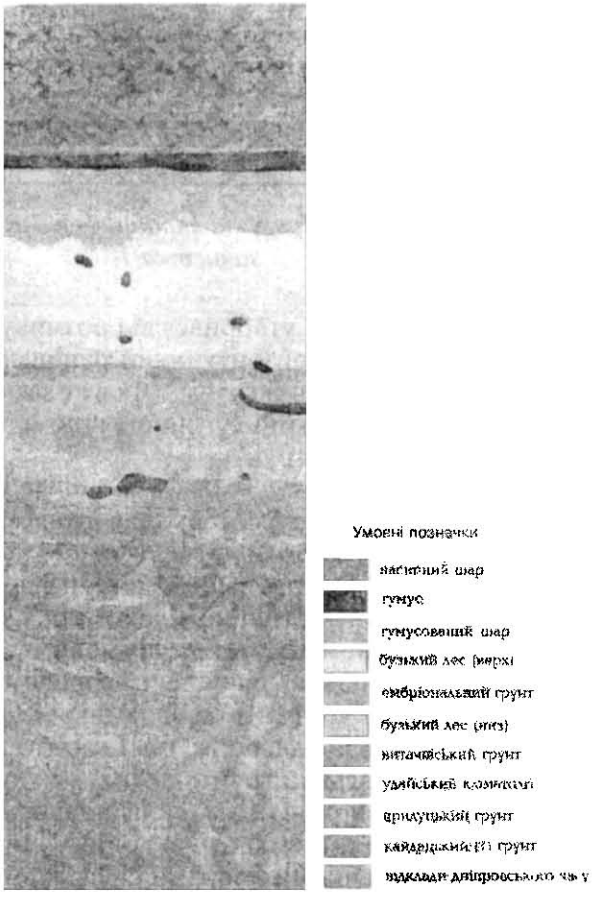

Рис.3. Шурф I. Стратиграфія (південна стінка).

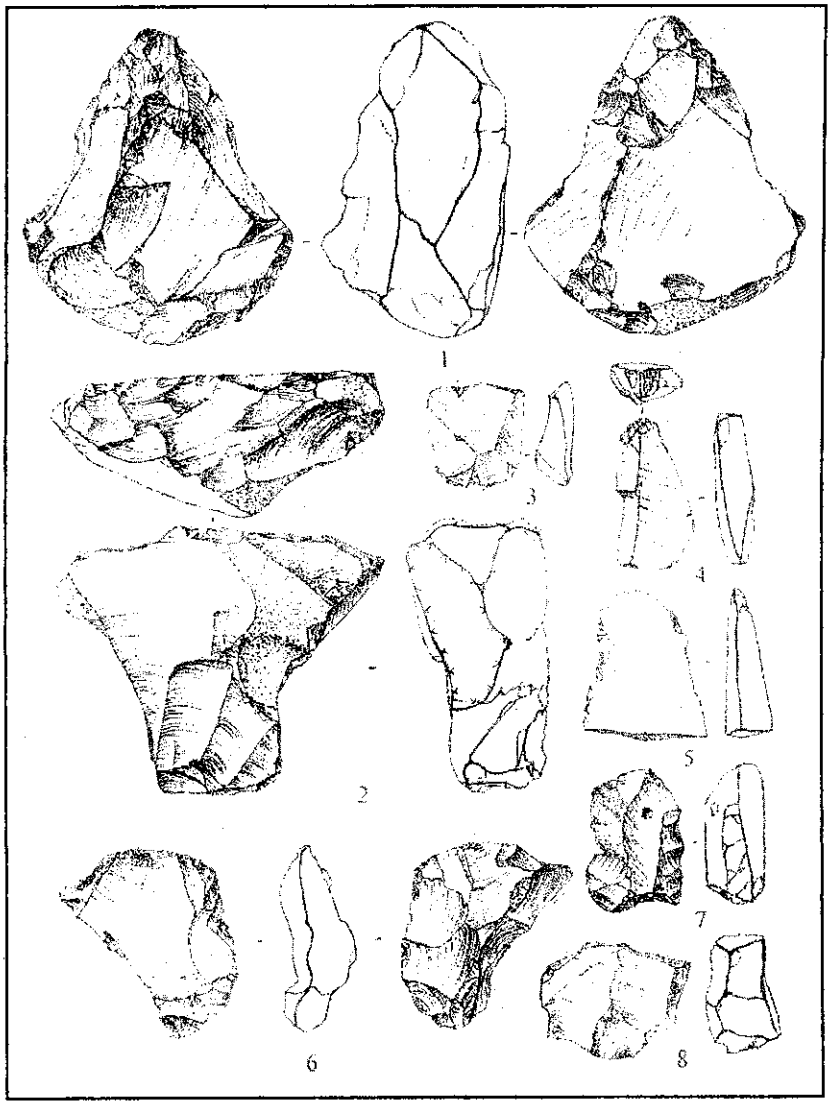

Рис.4. Муховець І. Крем'яні вироби: 1-5, 7-8 — шурф І; 6 — зачистка 1.

підтесаній основі останнього виробу збереглася ділянка жовневої кірки; поздовжні краї оброблено недбало, але кінець має сліди оббивки і забитості та викришеності, які могли утворитися при розбиванні кісток (рис.4: *1*).

Поодинокі кремені зі слідами обробки зустрічалися на різних рівнях і нижче прилуцького грунту, у відкладах дніпровського часу. Звідси походять кремяне скребло (чи архаїчний скребок), скребло з увігнутим робочим краєм, уламок зубчастого знаряддя (рис.4: *7*), кінцевий скребок (рис.4: *4*) та масивний відщеп (рис.4: *8*).

Під час обстеження стінки та осипу зачистки І (південний схил мису) було виявлено два крем`яні вироби з вторинною обробкою: скобель з широкою виїмкою на нуклеподібному уламку і різчик з пригостреним ретушшю виступом. Для останнього знаряддя, схоже, використано спрацьований левалуазький нуклеус (рис.4: *6*). Визначити приналежність різчика до певного геологічного горизонту неможливо, оскільки він походить з осипу, що утворився від розмиву стінки зачистки дощами і талими водами. Скобель же добуто, з горизонту, який раніше умовно йменувався "глеюватим суглинком, що підстилає ІІ-й викопний грунт". Як вже зазначалося у стратиграфічному описі, "ІІ-й викопний грунт" і "глеюватий суглинок", що йде нижче, можуть становити два горизонти кайдацького викопного грунту.

Висновки.

Очевидно, що шурф І захопив периферію пам`ятки, тому додав незначну кількість виробів до зібраної за роки дослідження Муховця І колекції артефактів. Проте, ці досить архаїчні за виглядом вироби, що залягали в прилуцькому грунті і нижче, не суперечать висновку про ранньопалеолітичний вік пам'ятки.

Але головним здобутком польового сезону 2000 р. є визначення геологічних нашарувань, якими складене урочище, і перш за все - ідентифікація так званого "І-го викопного грунту" зачисток минулих років. У шурфі І цей грунт чітко розділився на два горизонти, що відрізняються як за кольором, так і за структурою. Б.Д.Возгрін визначив верхній з цих горизонтів як витачівський грунт, нижній - як прилуцький.

У прилуцькому грунті, який співвідносять з рисс-вюрмом альпійської схеми, вперше були виявлені рештки кісток викопних тварин, видовий склад яких цілком узгоджується з теплими кліматичними умовами рисс-вюрмського міжльодовиків`я.

Не справдилися сподівання, що у шурфі більш чітко вдасться визначити стратиграфічне положення так званого "ІІ-го викопного грунту", який, швидше всього, є кайдацьким. У шурфі І відклади дніпровського часу виявилися дуже поруйнованими тектонічними процесами (як вва-

жає Б.Д.Возгрін, на цю ділянку прийшлася "зона розломів"). Втім, той факт, що у шурфі І, так само, як і в зачистках 1 і 3, крем`яні вироби зі слідами штучної обробки зустрічалися й нижче прилуцького горизонту, вказує на наявність на пам`ятці і більш давнього ранньопалеолітичного комплексу, пов`язаного, швидше всього, з кайдацьким грунтом. З огляду на те, що кайдацький грунт у Північному Лівобережжі складається зазвичай з двох горизонтів і що нижній з них, як правило, має ознаки глеюватості, припускаємо, що "ІІ-й викопний грунт" і підстилаючий його "глеюватий суглинок" зачисток становлять два горизонти єдиного кайдацького грунту.

ЛІТЕРАТУРА

Кухарчук Ю. Роботи на місцезнаходженні Муховець І//АВУ 1998-1999 рр. Київ. *1999*
Матвишина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины.- Киев. *1982.*

Лысенко С.Д.
Институт археологии НАН Украины

Федоровка – новый памятник тшинецкого культурного круга на р.Мурафа

Лисенко С.Д. Федорівка - нова пам'ятка тшинецького культурного кола ра р.Мурафа. У статті вводяться до наукового обігу матеріали доби пізньої бронзи з поселення Федорівка на Вінничині. Керамічний комплекс пам'ятки дозволяє стверджувати безпосереднє проникнення у басейн Середнього Дністра певної групи носіїв "західних зразків" кераміки тшинецького типу.

Летом 2000 г. под руководством В.И.Клочко и М.Е.-Левады были проведены охранные раскопки на многослойном поселении около с.Федоровка, Жмеринского р-на Винницкой обл. Поселение занимает участок первой черноземной террасы левого берега р.Мурафа (левый приток р.Днестр). Основное количество находок на поселении связано с позднеримским временем; встречен фрагмент венчика сосуда трипольской культуры. В нескольких квадратах выявлено относительно компактное скопление керамики Тшинецкого культурного круга (ТКК).

Всего найдено 50 фрагментов лепной керамики от не менее чем 27 сосудов (рис..1-3). Большинство фрагментов имеет лощенную или подлощенную поверхность черного, серого и оранжевого цветов, иногда пятнистую. Обжиг достаточно качественный. Тесто с примесью дресвы, песка, шамота. Часть сосудов имеет тщательно вымешанное тесто с незначительным количество (естественных ?) примесей.

Среди сосудов с лощенной или подлощенной поверхностью: биконические сосуды с

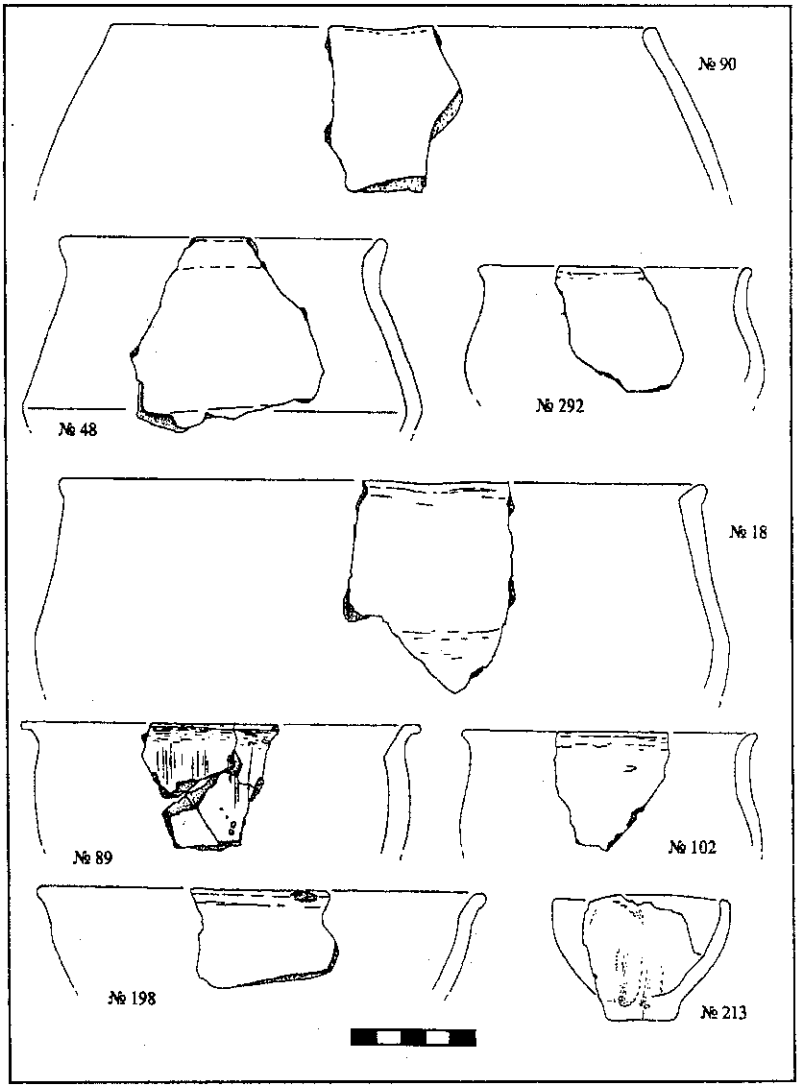

Рис. 1 Керамика тшинецкого круга

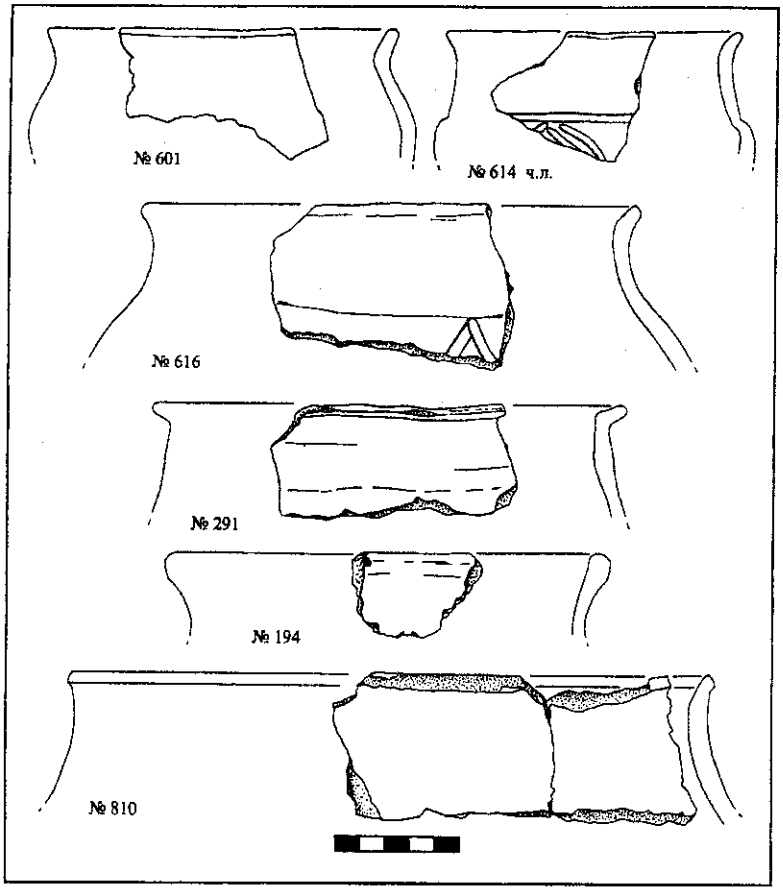

Рис. 2 Керамика тшинецкого круга

более или менее резким изгибом корпуса и отогнутым наружу краем венчика (рис.1: *№18,48; 2:№291,616,810*; 3: *№56,172,720,775,806,898*); полуоткрытые глубокие миски/чаши (рис..1: *№101,292*; 2: *№601,614*); глубокие открытые шлемовидные миски (рис..1: *№198; 2:438*). Диаметры венчиков сосудов первой группы от 134 до 264 мм, второй - от 112 до 142 мм; диаметр венчика одной из открытых мисок 182 мм. Два сосуда (высоких пропорций ?) имели высокий воронковидный венчик (рис..3: *№302,721*); при этом один из них был украшен по изгибу шейки треугольным валиком (?; сохранился небольшой фрагмент последнего, не дающий возможности утверждать однозначно). Венчик еще одного сосуда (высоких пропорций? S-видного профиля) был характерно утолщен наружу (рис..2: *№194*); диаметр венчика 180 мм.

Найдено 4 днища сосудов. Три из них плоские (тип А.I, по [Czebreszuk, 1996, ryc.5]), с подлощенной поверхностью (рис..3: *№96,300,797*), принадлежали предположительно округлобоким или биконическим сосудам с максимальным расшинением корпуса ниже 1/2 высоты. Четвертое днище (рис..3: *№70*), с плиточным поддоном со слабо выраженными защипами (тип С.III, по [Czebreszuk, 1996, ryc.5]), было подлощено не только снаружи, но и изнутри.

Большинство рассмотренных сосудов неорнаментированы. Пять фрагментов украшены углубленным орнаментом: пролощенная горизонтальная каннелюра по плечику, ниже которой - пояс треугольников вершинами вверх (группы по 2 отрезка, наклоненные одна к другой ?) (рис..2: *№614*); редко расположенные на плечике пролощенные треугольники вершиной вверх (рис..2: *№616*); горизонтальная пролощенная линия по шейке (рис. 3 : *№806*); пролощенный зигзаг (?) (рис.3 :*№571*); две неглубокие горизонтальные проглаженные линии, между которыми - пояс горизонтальных наколов торцом палочки (рис..3: *№436*).

Семь фрагментов керамики имели бугристую шероховато-заглаженную поверхность. Среди них: венчик (диаметр 162 мм) полусферической миски с резко отогнутым наружу краем (рис.1: *№89*); стенка горшка (?) орнаментированная налепным валиком, расчлененным защипами (рис. 3: *№474*); вертикальный высокий венчик с горизонтальными каннелюрами (рис..3: *№503*); венчик (диаметр 222 мм) наклоненный внутрь в виде усеченного конуса, с несколько утолщенным и уплощенным краем (рис..1: *№90*); фрагмент стенки.

К этой же группе по характеру обработки поверхности относятся также фрагменты конического дуршлага/курильницы и миниатюрного сосуда/кубка. Венчик/днище дуршлага (рис.3: *№208*) Г-образно изогнут внутрь; внешний диаметр 40 мм, диаметр отверстия 30 мм. В стенке изделия по сырой глине проделаны отверстия диаметром 3 мм.

Кубок в виде глубокой открытой мисочки (рис.1: *№213*) с несколько изогнутым в середину краем венчика и зауженным по отношению к корпусу плоским днищем (днище типа В.III, по [Czebreszuk, 1996, ryc.5]). Диаметр венчика 72 мм, днища - 30 мм, высота 50 мм.

Кроме посуды на памятнике найден глиняный тигелек (рис.4: *№550*). Диаметр 27х31 мм, высота 25 мм.

Изделия из металла представлены булавкой со спиральной головкой (рис..4: *№367*). Игла круглая в сечении, конец иглы заострен; противоположная часть стержня прокована

(?), прямоугольная в сечении, свернута в спиральный щиток в 2 оборота. Длина булавки 73 мм, длина иглы 63 мм, диаметр сечения иглы 2 мм, диаметр спирального щитка 10 мм, диаметр внутреннего отверстия спирали - 3 мм.

К тшинецкому слою также могут быть отнесены 2 изделия из кости. Среди них ручка (ножа?) из трубчатой кости, подквадратная в сечении, с проточенным поперечным желобком (со стороны лезвия) (рис.4: *№325*). Диаметр изделия 71 мм. Еще одна трубчатая кость имеет овальное отверстие в плоскости эпифиза (рис.4); длина кости 100 мм.

***

Найденная на памятнике керамика находит широкие аналоги в керамическом комплексе памятников ТКК Польши (Куявы, Малопольша, Розточе, Любельская возвышенность, Западноволынская возвышенность), в Комаровской и Волынской группах ТКК в Поднестровье и Лесостепной Волыни, а также (в незначительном количестве) на памятниках Побужья (Гордиевско-Белогрудовская группа) и Среднего Поднепровья.

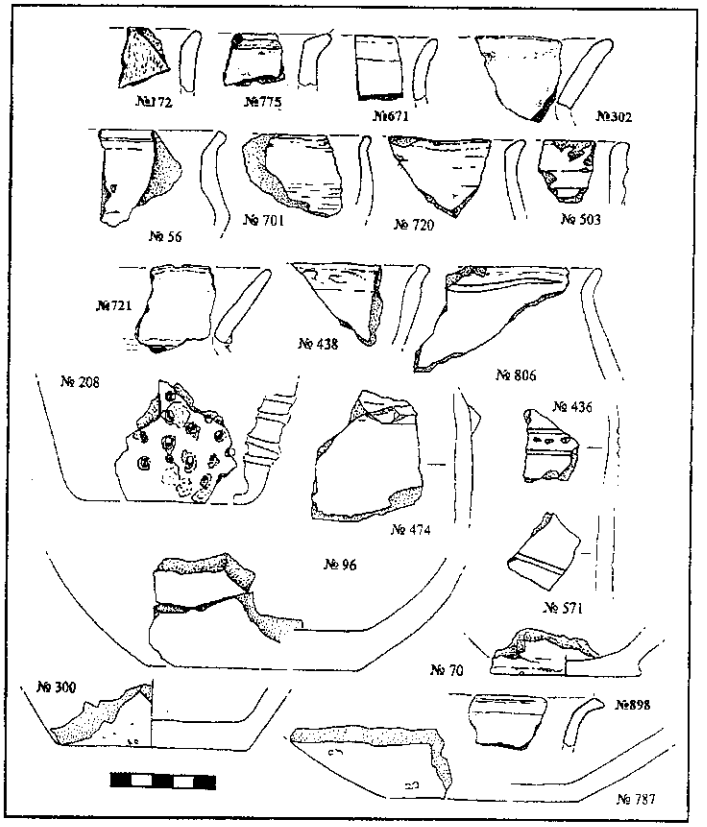

Рис. 3 Керамика тшинецкого круга

Многие из сосудов Федоровки имеют характерную морфологию верхней части: утолщение шейки внутрь (иногда с четко выраженным ребром у основания венчика), отогнутый наружу и вверх (иногда утонченный) край венчика. Подобная схема морфологии венчиков находит аналоги на Куявах (НТ-1, 1950/1900-1750/1700 ВС) [Makarowicz, 1998-а, tabl.19:*1-3*; 63:*2*; 69:*6*], в междуречье Просны и Варты [Klozinska, 1994, rys.8:*1*]; в Комаровской группе (Магала-I) [Смирнова, 1976, рис.3: *4, 12*]; в Киево-Черкасской группе (Малополовецкое-3, Комплекс 1; горизонт МП-III, 1500-1400 ВС) [Лысенко, 1998, рис.4: *4*].

Неорнаментированные сосуды биконической формы находят непосредственные параллели на Куявах в горизонтах НТ-2 (1850/1800-1650/1600 ВС), НТ-3 (1750/1700-1650-1600 ВС) [Makarowicz, 1998-а, tabl.67:*1*, 70:*3*; 1998-б, ryc.7:*9*]; многие биконические сосуды НТ-2 орнаментированы чередующимися поясами прочерченных линий и наколов [Makarowicz, 1998-а, tabl.40:*1*; 65:*1*; 66:*1*] (см. ниже).

Близкий аналог сосуду с отогнутым наружу косо уплощенным венчиком, имеющего резкие грани вверх и наружу (рис..2:№810), находим на Куявах в НТ-5 - НТ-7 (Радойвице-29А) [Makarowicz, 2000, ryc.35:*7*]. Похожие сосуды известны на памятниках заключительной фазы Тшинецкой культуры Западноволынской возвышенности, Розточе, восточной части Любельской возвышенности и северо-восточной части Сандомирской котловины (Журавце) [Taras, 1995, с.74, tabl.LII:*1*].

Высокий воронковидный венчик, иногда украшенный по излому шейки гладким валиком, также характерен для поздних памятников ТКК в Польше: НТ-5 (1650/1600-1350/1300 ВС), НТ-6 (1550/1500-1350/1300 ВС), НТ-7 (1500/1450-1350/1300 ВС) на Куявах [Makarowicz, 1998-б, ryc.11:*9,10*; 15:*3,8*; 17:*4,5*]; заключительная фаза Тшинецкой культуры памятников Западноволынской возвышенности, Розточе, восточной части Любельской возвышенности и северо-восточной части Сандомирской котловины [Taras, 1995, *74*; Taras, 1998, ryc.6:*8*]. На могильнике Малополовецкое-3 в Среднем Поднепровье сосуд с таким венчиком найден в комплексе 8 (ров 4; горизонт МП-III) [Лысенко, Лысенко Св., Журавлев, 1999, *119*, рис.3:*6*].

Сосуды с верхней частью в виде усеченного конуса (рис..1:*№90*) встречаются на Куявах в НТ-4 (1750/1700-1550/1500 ВС) [Makarowicz, 1998-б, ryc.9:*17,19,21*], НТ-6 [Makarowicz, 1998-б, ryc.16:*5-7,9*]; на памятниках поздней фазы тшинецкой культуры в Малопольше [Gorski,

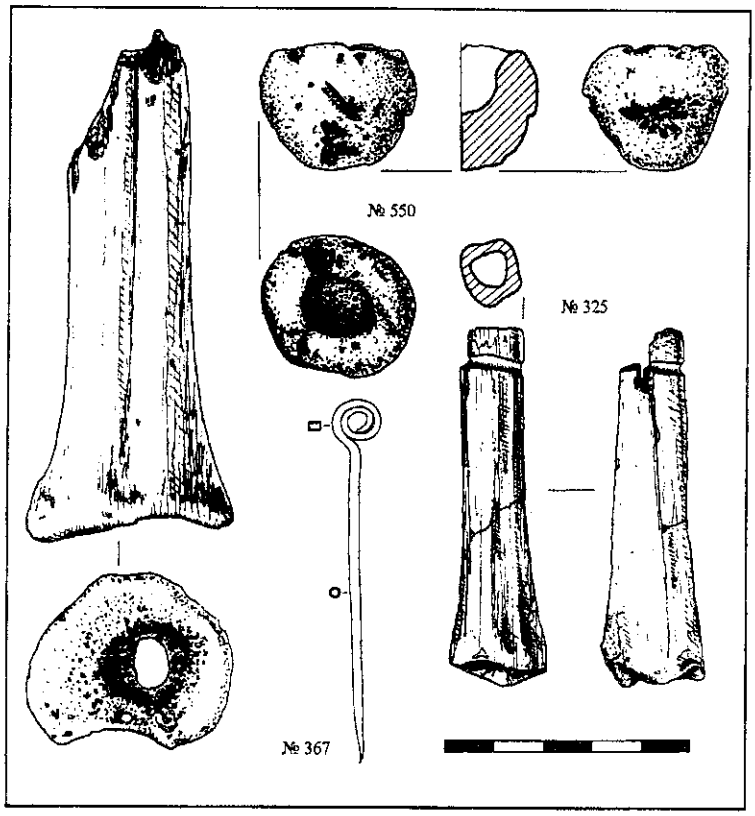

Рис. 4 Материалы поселения Федоровка

1998, рис.5: *2,5*], а также на раннелужицких памятниках [Czebreszuk, Ignaczak, Los, 1997, рис.22:*2*; Gorski, 1998, рис.6:*2*]. Отмеченная морфология верхней части сосудов характерна для курганных культур Центральной Европы. Проникновение последней в южную Польшу фиксируется в период, синхронный НТ-5, НТ-6, НТ-7 на Куявах (1650/1550-1400/1300 ВС) [Ignaczak, Makarowicz, 1998, рис.2,*3*]

Закрытые неорнаментированные миски/чаши в центрально-восточной Польше относятся к заключительной фазе Тшинецкой культуры [Taras, 1995. *74*, tabl.XLV:*2*; Taras, 1998, рис.2:*13*]. Такие миски найдены в Среднем Поднепровье в Леськах (к.7/п.2) [Сиволап, Сиволап, *1990/142*], на поселении Мошны [Ильинская, 1958/1-б, табл.2:*6*].

Открытые глубокие шлемовидные миски, орнаментированные гладким валиком встречаются на Куявах в НТ-2 [Makarowicz, 1998-а, tabl.64:*1*]. Подобные сосуды без орнамента встречаются на ранней фазе лужицкой культуры в Западной Малопольше [Gorski, 1998,.*373*, рис.10:*2*]. Открытые миски занимают значительное место на памятниках с керамикой белогрудовского типа Побужья. Большая часть таких мисок, найденных на поселении Собковка, не орнаментирована, имеет лощенную или тщательно заглаженную поверхность [Березанська, 1964, *55*, рис.8:*1-3,5-7,9*]. Открытые миски с лощенной поверхностью найдены на тшинецком поселении Мошны [Ильинская, 1958/1-б, табл.2:*7-8*]. В Среднем Поднепровье керамика мошнянского типа, орнаментированная жемчужинами и круглыми наколами, занимает промежуточное положение между "классической" тшинецкой керамикой с утолщенным венчиком и прочерченным орнаментом и керамикой лебедовского типа, что дает основания датировать этот памятник в промежутке 1400-1200 ВС.

Полусферическая миска с резко отогнутым краем венчика и с четкой гранью изнутри на изломе шейки (рис..1: *№89*) находит прямую параллель в НТ-6 на Куявах [Makarowicz, 1998-б, рис.15:*5*].

Небольшие кубки в виде глубоких мисочек и баночек с зауженным по отношению к корпусу днищем найдены на ряде памятников ТКК Украины и Польши: Малополовецкое-3 (горизонт МП-III: п.57, 83) [Лысенко, Лысенко Св., 2001, *154*, рис.3:*5*; Лысенко и др., отчет 2001]; могильник Лящевка-остров-8 (сборы Д.П.Куштана); Тишовце-25А (к.16; фаза позднеклассическая) [Taras, 1998, рис.2:6,*7*] и т.д.

Дуршлаги/курильницы на Куявах известны на памятниках НТ-3, НТ-4 [Makarowicz, 1998-б, рис.10:*2*; 2000, рис.21:*10*; 28:*5*]. На территории Украины фрагменты подобных изделий найдены на многих памятниках Тшинецкой (Лесной) линии развития ТКК на дерново-подзолистых грунтах Полесья [Березанская, 1972, *117*, табл.XXXVI]. Дуршлаги составляют небольшую, однако характерную составляющую белогрудовского керамического комплекса [Березанська, 1964, *54*].

Орнамент в виде углубленных линий, между которыми нанесены горизонтальные наколы (рис.3: *№436*) широко распространен на Куявах в горизонте НТ-2 [Makarowicz, 1998-а, tabl.31:1; 32; 33:*10*; 34:*9*; 40:*1*; 51:*2*; 52:1,*3*; 57:*2*; 59:*9*; 65:*1*], встречается на Куявах в НТ-1 [Makarowicz, 1998-а, tabl.63:*9*]; на ранних тшинецких памятниках в междуречье Просны и Варты [Klozinska, 1994, rys.4:*1*]. Встречен такой орнамент и в Поднестровье. На позднем ко-

маровском поселении Магала-I "разной формы мелкие наколы - круглые, овальные, семечковидные - во многих случаях сгруппированы в горизонтальные ряды параллельные полоскам" [Смирнова, 1976,*123*, рис.6:*5*].

Орнамент в виде пролощенных каннелюр (горизонтальные линии и косые отрезки) часто встречается на памятниках Комаровской группы ТКК. Группы наклоненных пролощенных отрезков встречается на сосудах заключительной фазы Тшинецкой культуры западной части Любельской возвышенности и северо-западной части Сандомирской котловины [Taras, 1995, *74*; Taras, 1998, ryc.6:*6*]; в НТ-7 на Куявах [Makarowicz, 1998-б, ryc.17:*2*]. Чернолощеная чаша орнаментированная горизонтальной пролощенной бороздкой и группами косых отрезков (рис.2: *№614*) находит непосредственный аналог в Иванния (к.2/п.1) [Березанская, 1982, рис.54: *18*]. Следует отметить, что с этим же погребением связаны шейная гривна и пара браслетов со спиральными щитками, а также пара многоспиральных браслетов в 4,5 оборота, аналогичных украшениям горизонта МП-III Малополовецкого могильника (п.1, 63) [Лысенко, Лысенко Св., 2001, рис.7-11].

Одиночный налепной валик, расчлененный защипами, для памятников ТКК в Польше и Поднестровье не характерен, зато широко распространен на сосудах белогрудовского горизонта Гордиевско-Белогрудовской группы ТКК в Побужье и Киево-Черкасской в Среднем Поднепровье.

В керамическом комплексе Федоровки преобладает керамика поздних тшинецких горизонтов (на Куявах), а также представлена керамика, находящая аналоги в лужицкой культуре. По новым данным польских исследователей, начало формирования раннелужицкого керамического комплекса на Куявах относят к периоду 1500-1400 ВС [Czebreszuk, Ignaczak, Los, 1997, *49-54,* ryc.46; Ignaczak, Makarowicz, 1998, ryc.3]. Следует отметить также элементы поздней комаровской и белогрудовской керамики.

Особенностью керамического комплекса Федоровки является существенное преобладание лощенной посуды. Для поселенческих памятников ТКК Украины такое соотношение обработки поверхности керамики не типично. Обращает на себя внимание наличие в керамической массе шамота, что также не характерно для посуды ТКК.

Бронзовая булавка, найденная на поселении Федоровка представляет собою промежуточный тип между булавками с головками свитыми в тугой спиральный щиток и булавками с петельчатой головкой, завернутой в 1-1,5 оборота. На Украине булавки со спиральным щитком известны на памятниках ТКК Паволоч (разрушенное погребение) [Макаревич, 1947/7; 1952, табл.I:26]; Дитиничи (к.2) [Березанская, 1972, *59, 84*, табл. XXXII:*18*]; Войцеховка (курган5, погребения.2-3) [Лагодовська, 1948,.*68,70*, рис.2:*3*]. Две такие булавки происходят с памятников высоцкой культуры Золочев и Глубочек (с большим щитком); с Золочева также происходит булавка с петлевидной головкой, свернутой в 1,5 оборота [Крушельницька, 1976, *55*, рис.22: *2,5,6*]. В.Г.Петренко выделила булавки со спиральной головкой в тип 22; ею учтено 6 таких булавок скифского (?) времени, с головками, свитыми в спираль от 2,5 до 7 витков [Петренко, 1978,.*18*, табл.13:*13-18*].

Булавка со спиральным щитком на Куявах найдена в грунтовом погребении на памятнике Радойвице-29А; керамика с последнего относится к НТ-5 - НТ-7 [Makarowicz, 2000, ryc.35:*1-6*]. Булавки со спиральной головкой широко распространены в лужицкой культуре в Польше [Петренко, 1978,*18*]. Близким аналогом булавки из Федоровки является булавка из Картшина-7, верхняя часть стержня которой слегка приплюснута и свернута в кольцо-спираль в 2,5 оборота; длина булавки 85 мм [Cofta-Broniewska, 1996,.*33*, ryc.16:*1*]. Отметим: если длина войцеховской булавки со спиральным щитком достигала 305 мм, то параметры лужицких булавок близки к Федоровской.

По хронологической схеме Ф.Локса для булавок Нижней Саксонии, булавки со спиральной головкой относятся ко времени поздней курганной культуры, равно как и булавки, верхняя часть стержня которых, подпрямоугольная в сечении, свернута в 1,5 оборота; булавки с не уплощенным в верхней части стержнем, свернутым в 2 оборота датируются более поздним временем - поздним периодом полей погребальных урн - ранним Гальштатом [Laux, 1976, taf.63:*224, 250, 689, 698*].

Костяные ручки и заготовки для ручек, изготовленные из обрезков трубчатых костей, известны на многих памятниках эпохи бронзы степной и лесостепной зоны Украины [Ляшко, 1994,.*164-165*, рис.48: *8,9*]. Заготовка для ручки происходит с комаровского поселения Магала-I [Смирнова, 1976, рис.1:*9*].

Кости с овальными или круглыми отверстиями неясного назначения найдены на многих памятниках эпохи поздней бронзы Украины. Они происходят из комплексов горизонтов МП-

II (1600-1500 ВС) и МП-III Малоположецкого могильника; найдены на поселении Мошны [Ильинская, 1958/1-б, табл.V:*13-14*].

В целом, на основании керамики и бронзовой булавки, тшинецкий слой поселения Федоровка можно предварительно датировать в пределах 1500-1300 ВС. Появление тшинецкой керамики "западного образца" далеко на восток от компактного ареала распространения подобных керамических типов, представляется возможным объяснить только непосредственным проникновением в Среднее Поднестровье определенной группы носителей этой керамической традиции. Возможно, причиной миграции части населения Южной Польши на восток, в ареал Комаровской группы ТКК, послужили те же процессы, которые привели в конечном счете к формированию ранней лужицкой культуры. Можно предположить, что одной из таких причин было усиление давления на север от Карпат носителей курганной культуры. Связь ситуации в регионе юго-западной Польши с обстановкой в Силезии, Чехии, Словакии отмечают польские исследователи [Czebreszuk, Ignaczak, Los, 1997,*53*].

Отмеченный период приходится на климатический оптимум суббореала [Гумилев, 1993, *274-275*]. Оптимизация климата неизбежно должна была привести к увеличению численности населения и к его оттоку из перенаселенных районов. Наличие в керамическом комплексе Федоровки керамики с признаками ранних и поздних тшинецких горизонтов Центральной и Южной Польши говорит о том, что этот процесс на территории самой Польши был достаточно длительным и группа, проникшая в бассейн Среднего Днестра была уже изначально неоднородной по своему составу, подвергшейся воздействию как курганной, так и ранней лужицкой культур.

ЛИТЕРАТУРА

Березанская С.С. Кераміка білогрудівської культури (За матеріалами розкопок біля с.Срьківка)// Археологія, *1964-б*, Т.XVI.

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Київ., *1972.*

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, *1982.*.

Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. Москва. *1993.*

Ильинская В.А. Отчет о раскопках поселения комаровской культуры у с.Мошны Черкасской области, производившихся в 1958 г. Первобытно-скифской Кременчугской экспедицией// НА ІА НАНУ, *958/1-б.*

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби ранього заліза. Київ. *1976.*

Лагодовська О.Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині// Археологія, том II. Київ. *1948.*

Лысенко С.Д. Результаты исследования могильника Малоположецкое-3 на Киевщине в 1993-1997 годах// "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan, *1998-б*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малоположецкое-3 в 2000 г. // АВУ 1999-2000 рр. Київ. *2001.*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Журавлев О.П. Исследования на могильнике Малоположецкое-3 в 1999 г// АВУ 1998-1999 рр. Київ.*1999.*

Ляшко С.Н. Косторезное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. Киев. *1994.*

Макаревич М.Л. Отчет о работе трипольсеой экспедиции 1947 года у с.Паволочь Попельнянского р-на, Житомирвкой области.// НА ІА НАНУ, *1947/7.*

Макаревич М.Л. Трипільське поселення біля с.Паволоч// АП УРСР, т.IV, *1952.*

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э// САИ, вып. Д4-5. Москва. *1978.*

Смирнова Г.И. Магала-I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье// Энеолит и бронзовый век Украины. Киев. *1976.*

Сиволап М.П., Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції в 1990 році // НА ІА НАНУ, *1990/142.*

Czebreszuk J. Spolecznosci Kujaw w poczatkach epoki brazu. Poznan, *1996*

Czebreszuk J. Trzciniec - koniec pewnej tradycji// "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan, *1998.*

Czebreszuk J., Ignaczak M., Los J. Osadnictwo wczesnej kulturi luzyckiej w Narkowie gmina Dobre stanowisko 9. (Z badan nad kultura luzycka na Nizu Polskim).-Poznan, *1997.*

Cofta-Broniewska A. Metalurgia brazu w swietle zrodel archeologicznych//Metalurgia brazu pradziejowych spoleczenstw Kujaw. Poznan, *1996.*

Gorski J. Podstawy taksonomii kultury trzcinieckiej w dorzeczu gornej Wisly // "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan, *1998.*

Gorski J. Kultura trzciniecka i kultura luzycka. Problem zmiany kulturowej w zachodniej Malopolsce // "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan, *1998.*

Ignaczak M., Makarowicz P. Krag trzciniecki i krag mogilovi. Problem zmiani kulturowej na Kujawach i w dorzeczu spodcowej Warti// "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan, *1998.*.

Klosinska E. Kultura trzciniecka w miedzyrzeczu Prosny i Warti // Problemy kultury trzcinieckiej.- Rzeszow, *1994.*

Kovalyukh N., Skripkin V., Klochko V., Lysenko S. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzciniec culture in the Dnieper bazin (the Malopolovetske burial site)// B-PS, vol.6. Poznan, *1998*

Laux F. Die Nadeln in Niedersachsen// PB, Ab.XIII, Bd.4.Munchen, *1976.*

Makarowicz P. Rola spolecznosci kultury iwienskiej w genezie trzcinieckiego kregu kulturowego (2000-1600 BC).-Poznan, *1998-a.*.

Makarowicz P. Kujawski nurt trzcinieckiego kregu kulturowego - podstawy taksonomiczne // "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. -Poznan, *1998-б*

Makarowicz P. Osadnictwo spolecznosci kultury iwienskiej oraz trzcinieckiego kregu kulturowego (2400 - 1400/1300 BC) // Archeologiczne badania ratownicze wzdluz trasy gazociagu tranzytowego. Tom III. Kujawy. Cz.4. Osadnictwo kultur poznoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brazu: 3900 - 1400/1300 przed Chr. Poznan, *2000.*

Taras H. Kultura Trzciniecka w miedzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu. Lublin, *1995.*

Taras H. Podstawy tacsonomii kultury trzcinieckiej w srodkowowschodniej Polsce// "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan, *1998,*.

Tocik A. Opevnena osada doby bronzove vo Veselom.- Bratislava, vyd-vo SAV, *1964.*

Малюкевич А.Е.
Одесский Археологический музей НАН Украины.

Охранные исследования позднескифской Мологи

Поселение и могильник I-III вв. н.э. Молога II является крупнейшим памятником позднескифской культуры как в Нижнем Поднестровье, так и на сопредельных территориях. Он расположен на правом берегу Днестровского лимана в 15 км севернее древней Тиры - Аккермана - Белгород-Днестровского Одесской области.

За последние годы работы велись на нескольких участках и исследована площадь около 950 м². Так на Р-II. было раскопано 15 культовых ям глубиной 1,5-2,5м, связанных с обрядом погребально - поминальных тризн, и две ямы турецкого времени.

На Р-II-Б, площадью более 500м², вскрыт интереснейший, не известный доселе ни на одном из позднескифских памятников, комплекс, относящийся к погребально - поминальному обряду на могильнике. Центральным объектом комплекса, где проходили ритуальные церемонии, являлся большой (2,2 х 1,9м) очаг-кострище, по краям которого были положены пять лепных светильников. Находка in situ пяти светильников предполагает, что находящийся на краю могильника, на открытом месте очаг-кострище использовался не для производственных нужд, а в ритуальных обрядах. Это подтверждается и тем, что рядом с очагом располагалось четыре небольших ямы, в которых обнаружены скопления целенаправленно уложенной керамики (рис.1).

Севернее кострища был устроен глинобитный алтарь-жертвенник в виде столика подквадратной формы высотой 0,2м, а южнее находилась полуземлянка №4 размером 4,4 х 2,8 м. Она ориентирована по оси север-юг и заглублена в материк на 1,0 м, при общей глубине 1,74 м. Вдоль северного борта помещения расположена лежанка 2,4 х 1,3 м и высотой 0,5 м, поверхность которой неоднократно подмазывалась глиной. Пол помещения и лежанка покрыты слоем золы. На полу возле лежанки интенсивно функционировало большое кострище диаметром более 1,0 м. Материковый грунт прокален до ярко-красного цвета на 10-15 см в глубину. Еще одно, но несколько меньшее кострище находилось в юго-западном углу строения.

Данное строение использовалось не для жилья, а как производственное сооружение. Вполне вероятно, что на площадке и вдоль стен расставляли для просушки лепные сосуды, жаровни и изделия из глины, помещаемые затем в тризновые ямы, а на большом кострище производился обжиг.

Все эти объекты располагались между 11 неглубокими траншеями, которые, казалось бы, бессистемно распространялись в различных направлениях, но были соединены между собой и представляли преднамеренно созданный лабиринт. Борта траншеи №1 были подмазаны глиной и обожжены. А в оконечности траншеи № 9 было обнаружено захоронение младенца, перекрытое стенками крас-

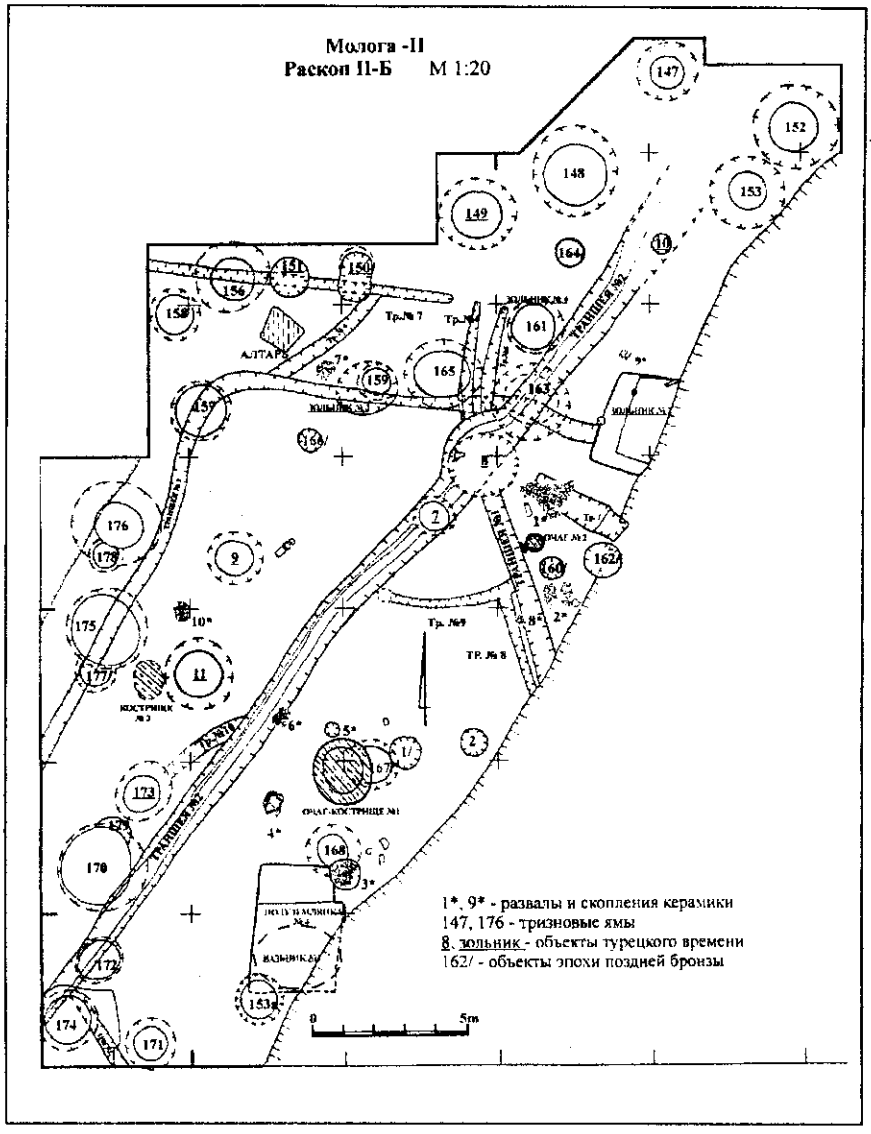

Рис. 1 Молога II. Раскоп II-Б

ноглиняной амфоры. Еще одно погребение ребенка в нижней части красноглиняного кувшина находилось возле ямы № 147. Между траншеями исследовано 20 больших погребально - поминальных тризновых ям. Ранее, на сопредельных площадях, было обнаружено несколько одиночных грунтовых погребений, каменные и глинобитные площадки-зольники, глубокая траншея и десятки больших тризновых ям. С учетом всех исследованных комплексов, можно вполне определенно предположить, что СЗ часть могильника использовалась как место для проведения заупокойных и поминальны тризн и обрядов жертвоприношений.

На раскопе Р-VII-7 (220 м^2), заложенном с целью обнаружить западную периферию могильника, исследовано еще 28 культовых ям, два очага, зольник и сохранившуюся восточную часть полуземлянки № 6. Эти объекты являются продолжением выше упомянутого единого ритуального комплекса могильника.

Некоторые культовые ямы на поверхности обозначались группой из нескольких камней или мощными каменными завалами и вымостками. В заполнении нескольких ям присутствовали и внутренние забутовки из камня. В ямах представлен стандартный набор керамики: фрагменты светло и красноглиняных амфор, обязательно обломки или целые красноглиняные кувшины на воронковидном поддоне. В незначительном количестве - обломки или целые красноглиняные и краснолаковые миски. В некоторых ямах лепная керамика превалирует над амфорной тарой и состоит, в основном, из горшков, крышек и массивных грубоглиняных жаровен. Меньше мисок, кувшинов, сковородок и корчаг. Встречаются миниатюрные лепные сосудики, светильники, курильницы, диски, пряслица, глиняные изделия овальной формы с вдавлениями и проколами и, в значительном количестве, пирамидальные грузила из необожженной глины. Единичны находки фрагментов гончарной сероглиняной и серолощеной посуды. Кроме того, в ямах выявлены намотки, оселки, бронзовые фибулы, иголки, заклепки, височное кольцо, ажурная подвеска, ключ-кольцо, обработанные кости и костяные проколки, железные гвозди, ножи, свинцовые пластины, фрагменты стеклянных сосудов, бусы, большие конкреции керамического шлака. Найдено также два тирских ассария Домициана, денарий Фаустины Младшей и обломок еще одной монеты римского времени.

На данное время, в 15 ямах in situ зафиксированы захоронения и кости 24-27собак (в яме № 163 - пять костяков). В ямах № 7 и 87 костяки собак сопровождали захоронения младенцев. И впервые за время исследований, в культовой яме № 157 на дне обнаружено захоронение взрослого человека, а еще в одной – нижняя челюсть.

На Р-VII-6 на береговом обрыве высотой до 25 м доисследована большая полуземлянка №5,

часть которой уже обрушилась в лиман. Она представляет собой углубленное до 1,5 м помещение подквадратной формы размером 5,5м х 4,5 м, вытянутое по оси ЗСЗ - ВЮВ. Углы бортов скруглены, и стенки плавно сужаются к полу. Прослежено два этапа функционирования строения. На уровне пола - 2,1 - 2,3 м, от горизонта современной поверхности, находилось несколько больших обработанных камней, которые изначально были поставлены вертикально и ограждали западную часть помещения. В юго-западном углу полуземлянки была большая хозяйственная яма, а снаружи у западной стены еще две и одна – у восточной. В центре помещения находился небольшой очаг. Одна из наружных ям относится к группе тризновых.

Рис. 1 Молога II. Раскоп VII, яма 7

Впервые в Мологе, на уровне материка, удалось проследить объекты поселения эпохи поздней бронзы, представленные комплексом из 8 ям, и прямоугольного углубления с соответствующим керамическим материалом.

К наиболее поздним объектам, относящимся к периоду XVII-XVIII веков, можно отнести четыре зольника и 20 ям, забитых костями различных животных и керамикой. Кроме обломков поливной керамики, в них обнаружены курительные трубки турецкого времени (некоторые клейменные), железные гвозди, ножи, подковы, бронзовая пряжка, накладка замка от шкатулки, различные бусы.

На P-VI-1, с целью определения восточной границы поселения, было заложено три поисковых траншеи, в которых выявлены развалы камней, кладки и вымостки жилых и хозяйственных построек. Частично исследован и зольник турецкого времени с большим количеством посуды с поливной глазурью. В нем же обнаружены глиняные курительные трубки, железные гвозди, подковы, ножи, стержни, скобы, детали сбруи.

Для уточнения ранее полученных данных, в двух километрах к северу от поселения вручную был произведен разрез "Змиева вала". Это подтвердило время сооружения вала между второй половиной IV и первой третью V вв. н. э. Ширина основания подошвы вала составляет 8,5 м, а современная высота 0,8 м. Ширина рва в его верхней части достигает 7-8 м, при глубине от современной поверхности 2,7 м, а в материке 1,9 м. В насыпи вала было обнаружено два небольших фрагмента стенок светлоглиняной амфоры III в. н.э.

Манько В. А.
Луганская археологическая экспедиция

Керамика неолитической стоянки Старобельск

Старобельская стоянка, находящаяся на первой надпойменной террасе левого берега реки Айдар в центре г.Старобельска в Луганской области, является одной из самых загадочных среди стоянок позднего неолита Восточной Украины. Несмотря на то, что материалы ее стали известны более 20 лет назад, до сих пор не удалось дать достоверную оценку комплекса, определить его хронологическую позицию и даже культурную принадлежность.

Стоянка была открыта в 1978 г. благодаря разведкам К.И.Красильникова. Ее исследование было начато в 1979 г. Ю.Г.Гуриным, продолжено в 1980 г. Ю.Г.Гуриным и О.Г.Шапошниковой. В дальнейшем материалы стоянки хранились в Киеве и лишь в 1993 г. были опубликованы Ю.Г.Гуриным и В.А.Манько [Гурин, Манько, 1993. С.*35-57*]. К сожалению, при их публикации в 1993 г. были допущены существенные ошибки: одной из них является неверная реконструкция сосудов. В 2001 г. работники Луганской археологической экспедиции, занимаясь разбором непаспортизированных коллекций Луганского краеведческого музея, реставрировали большую часть керамических изделий Старобельской стоянки.

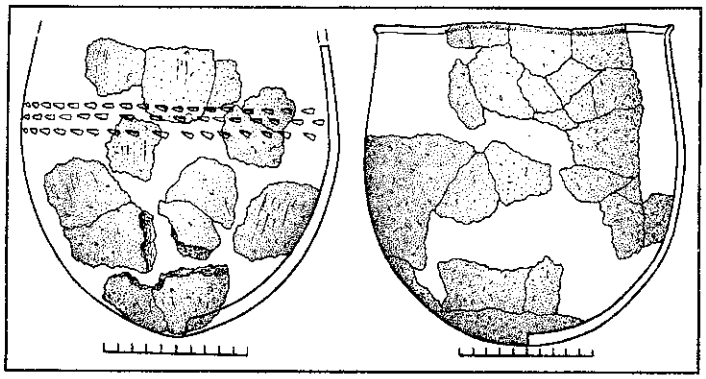

Рис.1. Старобельск. Керамика.

Керамический комплекс Старобельска значительно отличается от керамических комплексов других неолитических памятников Подонечья, прежде всего, по технологии изготовления. Керамическая масса тщательно отмучена, в примеси – мелкотолченая раковина, содержание которой достаточно сильно варьирует, стенки сосудов очень плотные, как правило, тонкие (0,5—0,6 см). Керамика хорошо обожжена, цвет как внешней, так и внутренней поверхностей ближе к оттенкам желтого; иногда неравномерность обжига придает стенкам сосудов коричневатый цвет. В изломе стенки сосудов черные. Поверхности сосудов, как правило, подлощены.

Всего выявлены фрагменты 23 сосудов, 13 из которых по критерию формы выделены в 5 групп, фрагменты 10 сосудов очень измельчены и ни к одной из групп не отнесены.

Группа 1. Представлена фрагментами 4 сосудов. К данной группе отнесены сосуды мешковидной формы. Округлое тулово сосудов плавно переходит в массивное округлое дно, плечики слегка стянуты (рис.1: *1,2*) или плавно выгнуты наружу (рис. 2: *4*). Срезы венчиков слегка отогнуты наружу. Посуда 1 группы либо не имеет орнамента, либо орнаментирована очень бедно. На одном из сосудов отмечены по плечикам три пояска подтреугольных наколов (рис.1: *1*). Еще один сосуд орнаментирован под срезом венчика процарапанными линиями. Три горизонтальных линии нанесены поверх едва заметных косых прочерков. Прочерки небрежные, выполнены, скорее всего, острым обломком косточки или щепки. Вероятно, орудие для нанесения прочерков, поставленное под различными углами, давало одиночные либо сдвоенные прочерки.

Группа 2. Представлена фрагментами двух сосудов. Особенностью этих сосудов является наличие высокого прямого венчика со слегка отогнутым наружу краем. У одного из сосудов при переходе в плечики намечен уступчик, тулово слегка раздуто (рис.2: *1*). Нижние части сосудов отсутствуют, однако можно предположить наличие приостренного дна и яйцевидную стройную форму. Особенностью сосудов 2 группы является богатая орнаментация. Оба сосуда украшены с внутренней стороны под срезами венчиков косыми насечками. Внешние поверхности украшены разнообразными композициями, составленными из прочерченных линий. Основу орнаментов составляют горизонтальные линии, пространство между которыми также заполнено различными прочерченными узорами. У одного из сосудов между горизонтальными поясками нанесены короткие насечки и кососетчатая штриховка. Другой сосуд имеет следы сплошной орнаментации (рис.2: *1*): от среза венчика вниз опущены полукруглые фестоны в обрамлении коротких насечек; нижняя часть шейки украшена 4 горизонтальными линиями, в пространстве между которыми нанесены короткие насечки или короткие горизонтальные прочерки. На плечиках – орнамент в виде широкой волнистой линии, окантованной с двух сторон короткими насечками. В свободное пространство вписаны фестоны, заштрихованные вертикальными прочерками. Ниже расположен еще один пояс горизонтальных линий с пространством между ними, заполненным горизонтальными прочерками. Весь орнамент выполнен одним орудием. Следует отметить, что орнаментальная композиция на описанном сосуде подчинена определенному алгоритму, заключающемся в чередовании фестонных волнистых или полукруглых и горизонтальных орнаментальных зон.

Группа 3. Представлена фрагментами одного сосуда (рис.2:*6*). Характеризующей особенностью является высокий раструбный венчик со слегка выгнутым наружу срезом. Короткие раздутые плечики резко переходят в яйцевидное тулово, но переход сглаженный, без уступчика. Дно приостренное. На венчике следы ремонта в виде круглой конусовидной сверлины. Орнамент – линейная елочка по шейке и короткие слабовыраженные прочерки в придонной части. Интересен способ нанесения елочки: верхний ряд – длинные слабо углубленные прочерки, нижние два ряда – короткие глубокие нарезки.

Группа 4. Представлена фрагментами 4 сосудов. Объединяющим признаком сосудов данной группы является наличие коротких слегка отогнутых венчиков, плавно переходящих в слабопрофилированные плечики. Единственный реконструируемый экземпляр характеризуется как стройный слегка вытянутый сосуд с приостренным дном (рис.2:*3*). Два

сосуда не орнаментированы, еще два – имеют невыразительный прочерченный орнамент в верхней части. Один сосуд был украшен прочерченной линией под венчиком, нанесенной небрежно и в стиле, отмеченном на одном из сосудов 1 группы. Еще один сосуд украшен поясками прочерченных линий по шейке, орнамент глубокий и легко различим в профиле, от нижнего пояска пущены наклонные тонкие врезные линии, составлявшие часть какой-то сложной композиции.

Группа 5. Представлена фрагментами трех сосудов баночного типа. В отличие от сосудов первых четырех групп – тонкостенных с плотной фактурой, имеющих отмученное с примесью мелкой раковины тесто и подлощенную поверхность – сосуды 5 группы более грубые. Керамическое тесто сильно опесчанено, имеет незначительную добавку крупнотолченой раковины или, наоборот, количество раковины в примеси выше, чем в посуде 1-4 групп. Стенки сосудов несколько толще, лощение отсутствует, но имеются грубые расчесы от заглаживания (рис.2: *2*). Плотность керамики ниже характерной. Чертой, присущей этой группе, является баночное оформление верха, когда прямые или слегка стянутые стенки оканчиваются плоско срезанным верхом. Венчики только слегка намечены или не выделены вовсе. Лишь один сосуд имеет срез венчика, слегка отогнутый наружу и косо срезанный внутрь (рис.2: *2*), как у сосудов 2 группы. Аналогичным 2 группе является украшение среза венчика изнутри косыми насечками и горизонтальными прочерченными линиями снаружи. Прочие элементы орнамента – оттиски длинной гребенки, двузубый штамп (рис.2: *2*), серпообразный гребенчатый штамп не встречены на посуде других групп.

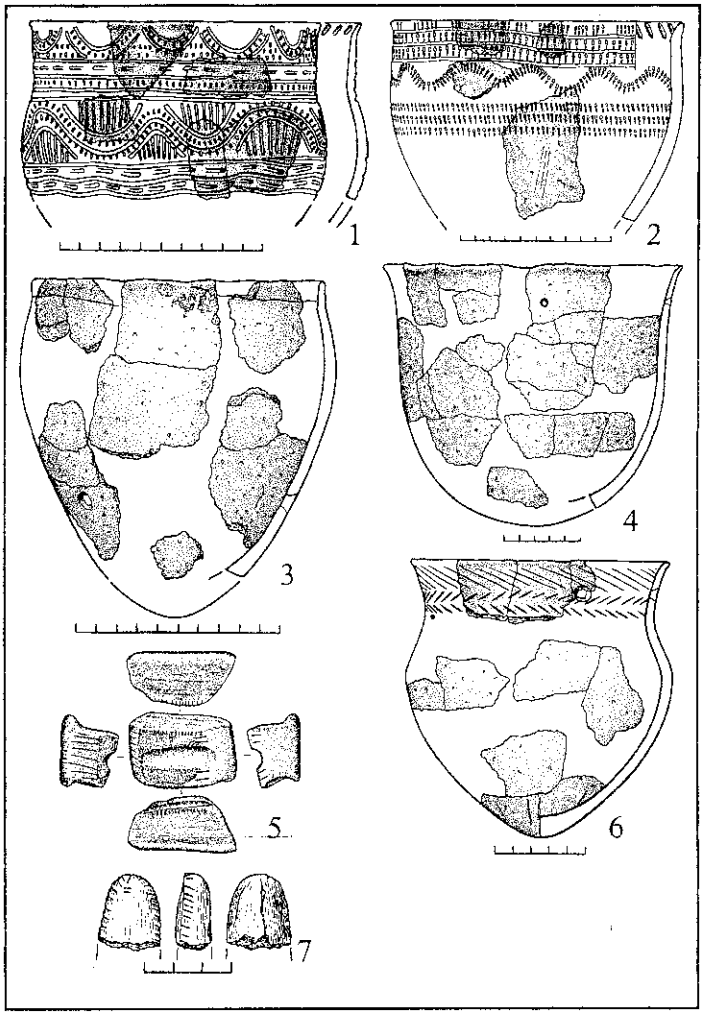

Рис.2. Старобельск. Керамика (1-4,6). Изделие из камня (5). Антропоморфная фигурка (7).

В комплексе имеются также 9 мелких фрагментов стенок, которые мы не смогли однозначно сопоставить с керамикой какой-либо группы. Вероятнее всего, большинство данных стенок происходят от сосудов 5 группы, судя по наличию на них гребенчатого либо скобочного орнаментов. Встречены также фрагменты с насечками, наколами, прочерченными линиями, составляющими различные геометрические композиции. В одном экземпляре имеется фрагмент стенки с широкими проглаженными линиями, ограниченными наколами.

С керамическим комплексом связана также находка обломка ручки либо антропоморфной статуетки (рис.2: *7*). Представляет собой обломок глиняного пластинчатого изделия (сохранившаяся длина 2 см, толщина 1,1 см). В сечении изделие подовальное, одна сторона уплощена, верх скруглен. По боковым граням вкруговую нанесены короткие насечки, как бы окаймляющие широкую уплощенную сторону. Тесто качественное, с примесью раковины, напоминает тесто посуды 1-4 групп, с которыми изделие сближает также характерный желтый цвет и следы лощения.

Одной из замечательных находок старобельского комплекса является изделие из камня твердой мелкозернистой структуры размерами 4,5x3,5x2,5 см (рис.2:*5*). Изделие представляет каменную плитку с формой, измененной шлифовкой по всем граням. Верхняя длинная сторона

имеет прошлифованный желобок, боковые длинные стороны сильно сработаны. Изделие носит следы длительного использования в виде многочисленных царапин, выщерблинок. Грани изделия покрыты короткими насечками. Некоторые стороны изделия также украшены более длинными насечками. Поиск аналогий данного изделия указывает на две находки, связанные с различными культурами и сильно удаленные друг от друга территориально. Одна из таких находок происходит из комплекса Студенок [Зализняк, 1986, *127*] в Новгород-Северском Полесье; вторая связана с подъемным материалом, собранным у поселения Ракушечный Яр [Белановская, 1995, *130*].

Проблема абсолютного датирования стоянки Старобельск возникла по причине того, что все кости стоянки исчезли. По этой причине для датирования были отобраны фрагменты керамики, содержащей ракушку. Были сделаны две пробы (Киевская Радиоуглеродная лаборатория, Н.Н.Ковалюх). Приводим результаты датирования.

Табл.

№ Лаб.№	Материал для анализа	Дата BP	Дата BC cal	
1. Ki-9434	Фр. сосуда 1 гр. (рис.1.2)	6800±120	1σ	5835-5530
				5800-5615
				5580-5565
			2 σ	5970-5955
				5895-5505
				5500-5480
2. Ki-9434	Фр. сосуда 4 гр. (рис.2.3)	6570±120	1 σ	5625-5465
				5445-5420
				5400-5385
			2 σ	5710-5680
				5670-5315

Как видно, наиболее вероятной датой стоянки следует считать общий для двух датировок промежуток 5670-5505 BC, поскольку фрагменты обоих сосудов, использованных для радиокарбонного датирования, происходят из заполнения жилища стоянки и не могли быть изготовленными не одновременно.

В настоящей публикации мы воздержимся от каких-либо попыток интерпретации генезиса культурного явления, маркируемого комплексом Старобельской стоянки. Отметим лишь, что данное явление уникально и не имеет аналогов в неолитических культурах Украины.

ЛИТЕРАТУРА

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. Санкт-Петербург, *1995.*

Гурин Ю.Г., Манько В.А. Старобельская стоянка эпохи позднего неолита-раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья.– Луганск, 1993.

Зализняк Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // *Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.* Памятники каменного века Левобережной Украины. Киев, 1986.

Малюкевич А.Е., Субботин Л.В.
Одесский Археологический музей НАН Украины

Раскопки усатовского кургана № 1 в селе Молога

Моложской экспедицией был исследован разрушавшийся хозяйственными земляными работами курган, находившийся на северо-западной окраине с. Молога Белгород-Днестровского р-на Одесской области. Он располагался на возвышенном плато западного берега Днестровского лимана. Современная высота кургана достигала 0,8 м, а основание имело форму овала размером 26 х 32 м, вытянутого по линии запад - восток.

В результате охранно-спасательных раскопок в кургане выявлено 39 древних захоронений (рис. 1), основным из которых являлось усатовское погребение № 35. Оно было совершено в овальной яме размером 1,4 х 1,25 м, ориентированной по линии ЮЮЗ-ССВ. К сожа-

лению, захоронение оказалось разрушенным впускными сарматским и ногайским погребениями № 22 и 23. В нем сохранились лишь отдельные, покрытые охрой, кости скелета человека и несколько бусинок из мелких морских ракушек с проколами для нанизывания. К югу от ямы лежала антропоморфная стела. С данным погребением связываются первичная насыпь, каменный кромлех диаметром 14 м, окружавший их ров, а также последовавшая досыпка, укрепленная по периметру плотным илистым слоем.

В усатовское же время курган функционировал, как довольно компактное кладбище, определенно долго. Свидетельство тому - выявление в пределах кромлеха еще 28 могил с 31 погребением и, четко прослеженная, двойная и тройная прямая стратиграфия целого ряда погребений (№№ 12-16-8; 21-20; 28-29-30; 26-33; 32-37). Все это разительно выделяет Моложский курган среди всех ныне известных памятников усатовской культуры.

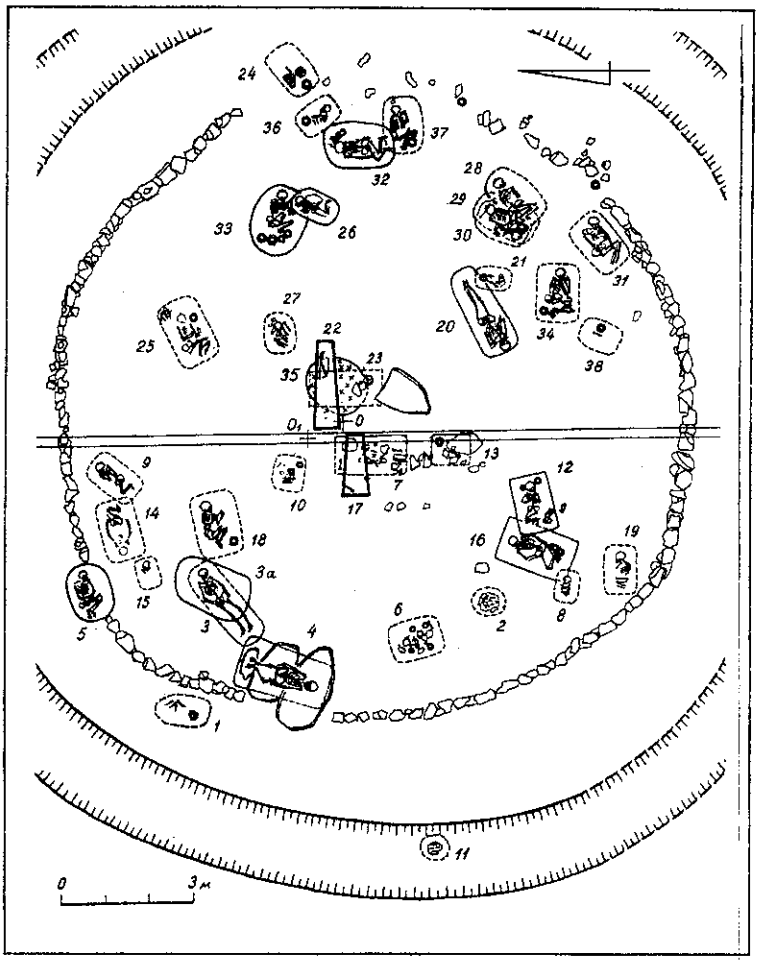

Рис. 1 План центральной части кургана 1

Из-за однородности заполнения погребальных ям и грунта, в который впускались усатовские погребения, контуры их могил не всегда прослеживаются. Лишь у двух погребений они определены как прямоугольные, и в пяти случаях ямы были овальными, либо приближенными к овальным. В восьми случаях над могилами фиксировался заклад из камней или отдельные камни. Вполне вероятно, что усатовскими были также одно неопределенное, сильно разрушенное погребение с остатками каменного заклада (№13) и еще одно неопределенное погребение (№3а), от которого сохранилась лишь четкая подовальная в плане яма без следов костяка.

Определимые усатовские погребения отражали обычную для этой культуры обрядовую пестроту: скорченные позиции погребенных на левом боку (13, в том числе 4 с разворотом на грудь и два с отклонением на спину), на правом боку (6, в том числе по одному с поворотом на грудь и отклонением на спину), и на спине (6 с наклоном ног вправо 4, а влево 2). Разнообразно также положение ног и, особенно, рук; ритуальная расчлененность ряда погребенных; захоронение неполных скелетных останков. В двух случаях погребения были кремированы.

Превалируют одиночные погребения, но обнаружено и три парных, (в том числе одно захоронение с костяком и отдельным черепом). Ориентировка погребенных разнообразна: по 5 на ВСВ, СВ и ССВ; 3 на ВЮВ; по 2 на В, ЮВ и С; по 1 на ЮЗ,ЗЮЗ и ССЗ. В 12 случаях отмечено использование красной охры.

Среди погребального инвентаря находилось 5 кремневых орудий (?), астрагал, створка крупной ракушки с отверстием для подвешивания, уже упомянутые бусинки из мелких ракушек, 26 целых либо реставрирующихся сосудов и фрагменты еще от трех. Сосуды обычно помещались в погребения по одному, но, вместе с тем, в погребении № 18 выявлено два сосуда, в погребениях № 12 и № 33 - по 4 сосуда (рис.2), а в парном детском погребении № 6 находилось 5 сосудов. Восемь погребений оказались безынвентарными.

В послеусатовское время курган использовался для единичных разнокультурных захоронений. Так, одно из впускных погребений (№4) было характерным для ямной культуры.

Рис. 2 Молога, курган 1, погребение 33

Посыпанный красной охрой погребенный был скорчен на спине, ориентирован на ЮЮЗ и находился в подпрямоугольной яме, перекрытой тремя антропоморфными стелами.

Погребение №3 относится к катакомбной культуре. Костяк был вытянут на спине головой на СВ и сопровождался шлифованным сверленным каменным топориком. Детское погребение №1 позднебронзовое безынвентарное, со скорченным на правом боку костяком, ориентированным на ЮЮЗ.

Два сильно разрушенных и, практически не сохранившихся погребения, расположенных в центральной части кургана (№7 и 23), судя по обломкам в них светлоглиняных узкогорлых амфор римского времени I-III вв. н. э. и вероятной ориентировке могил, возможно, принадлежали сарматам.

Два разрушенных более поздними вторжениями погребения (№17, №22), возможно ногайские. Они совершены по центру насыпи в деревянных гробах, сбитых крупными коваными железными гвоздями, и ориентированы строго на запад. Это позволяет датировать их поздним этапом (XVIII век) существования ногайцев Буджакской орды в наших степях. Еще одно из захоронений этого же времени (№ 20) характеризуется грунтовой прямоугольной ямой с вытянутым на спине костяком ориентированным ЗЮЗ, и погребением по христианскому обряду. При нем найдены крупный кованный железный гвоздь, бронзовый нательный крестик и две массивные оловянные пуговицы.

В итоге раскопок моложского усатовского кургана №1 был выявлен и исследован самый насыщенный впускными усатовскими погребениями курган среди всех пока известных однокультурных памятников.

Мацкевий Л.Г.
Інститут українознавства НАН України

Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України

Продовжені багатолітні дослідження археологічної пам'ятки в печерно-скельній порожнині Прийма VII, відкритої Львівською експедицією у 1993 році. Пункт розташований за 0,75 км на південний захід від с.Прийма Миколаївського району Львівської області, в урочищі Німеча. Пам'ятка знаходиться на рівні 18 м над тальвегом балки. У 2000 році культурний шар у гроті й на майданчику перед ним досліджувався на глибинах переважно -160-240 см від нульової точки, а на окремих ділянках вивчались і верхні напластування. У центральній частині розкопу, на рівнях від -130 до -240 см, відзначено потужні вапнякові брили /до 2,0 х 2,8 х 4,5 м/. Вони, очевидно, разом із грунтом зсунулись з більш високих точок рельєфу в результаті землетрусу або інших природних явищ. Під час розкопок у звітному році виявлено 3785 знахідок, у тому числі 3596 остеологічних решток, 112 мушлів, 73 фрагменти кераміки та 4 крем'яні артефакти. Уламки посуду датуються виключно XVIII-IIX століттями. Вони зафіксовані майже виключно на глибинах 50-110 см у темно-жовтому лісовому гумусованому грунті. До комплексу віднесена й частина фауністичних решток, а також мушлі молюсків, серед яких переважає вид гелікс.

При шурфуванні на пункті Прийма VII у 1993 році в нижньому пласті були відзначені рештки чинбарської майстерні. Основні знахідки локалізовані в перекритому зсувом культурному шарі, на глибинах від -160 до -310 см від нульової точки. Об'єкт був датований за аналізом рогів благородних оленів і козуль за С-14 (Кі-4530,-6090±140 і Кі-4534,- 7020±30 років від наших днів). У цьому шарі, що залягає в гумусованому світло-жовтому піску, в звітному році й було зафіксовано основні знахідки. Серед остеологічних решток комплексу, за визначенням П.І.Гури, - кістки птахів (тетерук, куріпка біла, горобець і ластівка), а з ссавців переважають олень благородний, кабан і хом'як. Відзначено 144 оброблених кісток із "крил"

лопаток і рогів оленя та *козулі,* ікол кабана тощо. Це ножеподібні та скреблоподібні вироби, а також такі, що нагадують мініатюрні топірці. Вони, вірогідно, вживались для загладжування шкір, відокремлення від них м'яса, жиру, сухожілля тощо. Саме після таких операцій шкіри тварин могли використовуватись для пошиття одягу. На думку К.А.Татаринова, деякі з лощил, можливо, були шевськими колодками. Відзначимо й кістяні ножі типу пекулів, якими ще й дотепер, згідно етнографічних свідчень, обробляються шкіри північних оленів і тюленів. Крім того, виявлено відщеп і три крем'яні пластинки, одна з яких з ретушшю. Як і в попередні роки розкопок, комплекс справляє враження залишків майстерні по виробництву кістяних знарядь для обробки шкір тварин (прояви палеочинбарства). Найбільш ймовірне віднесення комплексу до мезолітичного часу, хоча не виключені й інші епохи, зокрема неоліт і енеоліт. На користь мезолітичного часу - відсутність кераміки, свійських видів тварин, до певної міри, типологія крем'яних виробів і датування за С-14.

Доповнений підйомний матеріал з пам'яток, що руйнуються в результаті повеней, постійної оранки, інших господарських робіт. Відзначимо обстеження на стоянці Розвадів II (урочище Діброва), за 1 км на схід від с.Розвадів Миколаївського району. Комплекс доби мезоліту, зафіксований тут у попередні роки, доповнений крем'яним відщепом. Продовжено роботи й на поселенні Верин V (урочище Лани), за 2,5 км на північний захід від с.Верин цього ж району. На даній багатошаровій пам'ятці відзначено два терково-шліфувальні знаряддя та уламок крем'яного серпа-ножа доби раннього заліза, а також - 10 крем'яних артефактів, датованих добою мезоліту (ніж, скобель, 3 відщепи, 2 пластинки та 8 уламків виробів). На пункті Верин VIII (урочище Вереница), за 0,75 км на північ від с.Верин цього ж району, мезолітичний комплекс доповнений жовном крем'яним і двома відщепами.

У місті Львові, на вулиці Д.Дудаєва, 10 були проведені охоронно-рятівні спостереження під час прокладки каналізаційного колектора ЗАТ "Електронбуд". На основі повідомлення Н.Барана, А.Копитка та О.Філімонова (ЛНУ) про знахідки переважно кісток тварин при проведенні цих господарських робіт, працівниками ІУ НАН України Л.Г.Мацкевим, О.С. Ситником, Ю.В.Лукомським, В.М.Войнаровським і Л.В.Бойко були здійснені додаткові обстеження. У перерізі західної стінки шурфу, розміри якого 60 х 700 см, на глибині 170-220 см була відзначена лінза культурного шару, потужністю 30 х 200 см. Серед знахідок переважав остеологічний матеріал (424 артефакти), а також наявні окремі уламки посуду (3), мушлів (6), скла, деревини й каменю (по 1 екземпляру). Лінза залягає на річкових відкладах р.Полтви і перекрита міськими нашаруваннями XVIII-XIX століть. Остеологічні рештки представлені специфічно розколотими вздовж або впоперек гомілковими (п"ястковими) кістками та фрагментами черепів великої рогатої худоби й свині. Пам'ятка датується XVII століттям і віднесена до категорії виробничих осередків добування кісткового та черепного мозку для харчових, чинбарських, а можливо й інших потреб.

У 1984 році за 0,8 км на північний схід від с.Липник Жовківського району Ю.Котиком було знайдено шліфоване крем'яне тесло-сокиру та пластину. У 2000 році проведені повторні обстеження цієї території. Пам'ятку локалізовано урочищем За Стадницькими, зокрема, лівим берегом р.Марусі, на висоті 2 м від урізу ріки, при площі підйомного матеріалу 50 х 100 м. Зафіксовано нуклеус, скребок, два відщепа та 6 уламків скам'янілої деревини. Пункт датовано енеолітом. Відкрито поселення Липник II, за 1,8 км на південний захід від с.Липник, на лівому березі р.Марусі. Пам'ятка локалізована на площі 100 х 200 м , на рівні 1,5 м від урізу ріки, за 0,1 км на північній схід від середньої школи. Серед підйомного матеріалу - крем'яний ніж з інтенсивним залощенням, уламок крем'яний та деревина скам'яніла. Поселення Липник XI віднесено до доби енеоліту.

Михайлов Б.Д.
Державний історико-археологічний музей-заповідник "Кам'яна Могила"

Дослідження біля підніжжя пагорба «Кам'яна Могила»

У сучасному рельєфі біля підніжжя пагорба "Кам'яна Могила" з північного, західного та південного боку простежується низовина, так зване "Красне озеро", в якому накопичуються дощові і талі води. На правому південному березі "Красного озера" знаходяться стоянки "Кам'яна могила-І", а на лівому, північному -- "Кам'яна могила -- ІІ". Крім того в центрі низовини знаходяться полісуари №1 та 2.

В цьому зв'язку було постановлено завдання: обстежити район підніжжя біля північно-західного схилу пагорба, де періодично зустрічався підйомний матеріал у вигляді невеликих

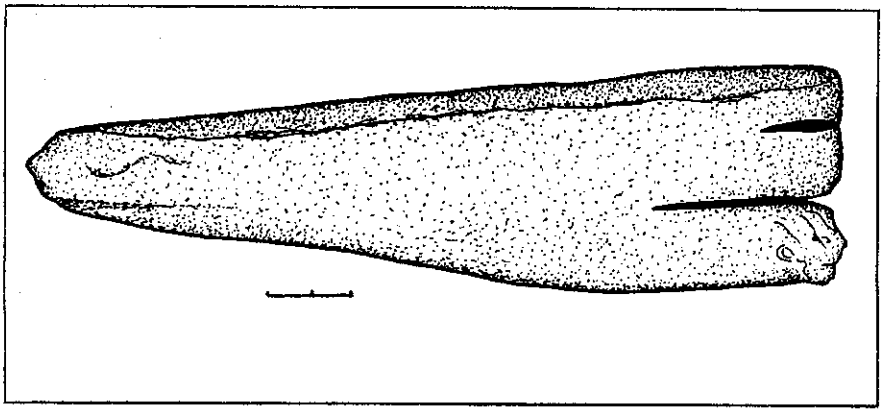

Рис. 1 Кам`яна зооморфна скульптура з Кам`яної Могили

кам'яних дисків і крем'яних знарядь явно неолітичного часу.

Розкоп було закладено на північному боці пагорба біля гроту № 10, плита якого стоїть у вертикальному положенні, що очевидно, відірвалась першою від основного моноліту Кам'яної Могили.

Розкопки проводились квадратами 2х2 м, загальна площа становила 28 м^2.

Стратиграфічна картина подана в наступному вигляді:

I. Гумусовий шар – 0,30 м.

II. Мулистий грунт чорного кольору – від 0,10-0,15 до 0,20-0,30.

III. Пісок середньосарматського ярусу, змішаний, сірого кольору, перевідкладений – 0,40-0,50 м.

IV. Пісок середньосарматського ярусу, яскраво-жовтого кольору, видима товщина – 0,60-0,80 м.

Внаслідок розкопок у третьому шарі, в піску середньосарматського ярусу сірого кольору в квадраті 2-3 А-Б знайдена зооморфна скульптура із кам'яномогильського пісковику, яка у верхній проекції має асиметричну форму.

Профіль лівого та правого боків явно відтворює голову тварини чи риби. На морді збереглись сліди скульптурної обробки. Згори оброблено око і широкий, прошліфований ротборозенка. Правий бік зображує голову містичної "кітоподібної" істоти, а нижня частина – голову (профіль) людини. Довжина скульптури – 2 м., ширина – 0,45 м., висота – 0,40 м (рис. 1).

Скульптура "лівою" головою лежала на невеликій плиті – конкреції антропоморфного обрису (нижня частина фігури) на поверхні якої прокреслені багаточисленні хвилясті лінії (довжина – 0,64; ширина – 0,32) а також Y- образний знак (рогатина) і лабрис (рис. 2, *3*).

З південного боку розкопу (квадрат – 2-3 Б) на відстані 1,9 м. лежав фалоподібний менгір із слідами обробки (шліфування) і підкресленим "кінцем" (висота – 135, ширина – 0,52 м). (рис. 2, *1*). На південь, на віддаленні 0,70 м, знаходилась ще одна плита (висота – 101, ширина – 0,51 м), у верхній частині якої відтворена виїмка – "крила", що характерно для зооморфних стел енеолітичного часу, а в нижній – є невеликий виступ (рис. 2, *2*)

На цьому стратиграфічному рівні в квадраті 4 А знаходилась із східного боку ще одна невелика плита (висота – 0,43, ширина – 0,53, товщина – 0,8-0,17-0,20 м). Лицьовий бік має нерівності, які були "підправлені" стародавнім художником, відновивши, таким чином, фігури трьох мамутів (слонів). Добре пророблені голова з хоботом і оком, а також кінцівки першої тварини, за нею, зображено голову другого мамута (слона), який ніби виходить з-за спини (спина – це нерівний периметр плити і нагадує древню істоту), а третя фігура, мабуть, відтворена на лівому боці по периметру плити.

Поруч з плитою було знайдено крем'яну ножеподібну пластину з глибокою жовтою патиною із "запеченим" фрагментом кам'яномогильського пісковика, явно пізньопалеолітичного віку.

Поблизу, в квадраті 3-Б знайдено невелику плитку-конкрецію (розмір 11х14 см), яка розписана з двох боків лінійно-геометричними петрогліфами ("письменами"), серед яких є розтягнутий хрест (рис. 2, *5*). У квадраті 1-А знайдено ще одну невеличку плитку (11х15 см) з п'ятьма вертикальними борозенками, які перекреслені прямою горизонтальною лінією. (рис. 2, *4*).

Із східного боку від зооморфної скульптури на глибині 1,00-1,20 м лежали по колу 4 плити геометричних конфігурацій. У центрі знаходились фрагменти кісток тварини (щелепа, лопаткові кістки і т.п. – бик). Поруч знаходилось знаряддя праці: різець серединний з протилежним кутовим різцем (пісковик) (3,7х0,9 см); кутовий різець із пісковика на первинному відщепі (4,5х6,3 см); наконечник дротика з прожилками оксидів заліза із пісковика

(3,1х5,5 см); уламок (серединний) ножеподібної крем'яної пластини (1,5х3,1 см); пластина з слідами крайової ретуші (2,3х3,2 см); відкол оживлення нуклеуса (0,5х4,6 см); ножеподібна пластина із зубчатим кінцем, дуже зношена (1,5х2,1 см); мікролітична ножеподібнана пластина (0,6х1,7 см), а також масивне скоблеподібне знаряддя з миском (3,1х3,7 см) та фрагмент кераміки неолітичного часу.

Поруч знайдено фалоїдну плитку (довжина – 15, товщина – 6-7 см) та скульптуру жіночого тулуба (?), а якщо перекинути, то вона може служити букранієм (висота – 30, ширина – 27 см); та пісковикова плитка підпрямокутної форми (10,5х7,5 см) з відполірованою поверхнею.

В описаних вище атрибутах слід визначити, що біля пагорба Кам'яної Могили знаходилось ритуально-обрядове місце, яке було пов'язане з культом риби, та фалоїдним і птахоїдним менгирами, що свідчить про появу нової ідеології в добу раннього неоліту, що знайшло своє продовження в образі дракона-вешапа в ямно-катакомбний час на Кам'яній Могилі [Михайлов, 1999, *105-107*, рис. 67].

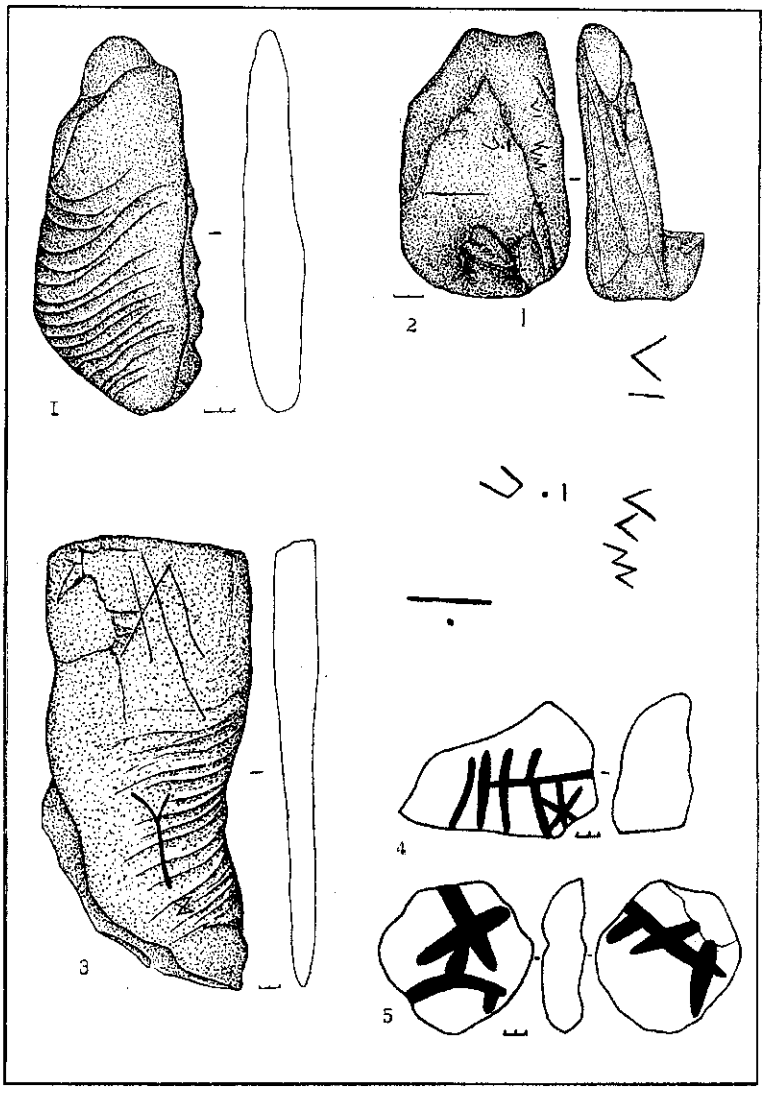

Рис. 2 Кам`яна скульптура та "письмена" з Кам`яної Могили

Крім того слід відмітити, що плита із зображенням двох-трьох мамутів-слонів, що супроводжується пластиною епохи пізнього палеоліту, не дає підстави датувати даний комплекс названою епохою. Думаємо, що поява плити у комплексі є або випадковість, або поєднана із повторним використанням. Не відкидаємо і поклоніння людьми епохи раннього неоліту хоботовідній істоті, що побутувало в легендах та міфах, а можливо, запозиченому обряду із сусідніх етно-історичних культур.

Проте, заслуговують на відзначення т. зв. "письмена" на невеличких плитках та зооморфних стелах, що знаходять собі пряму аналогію у пам'ятках Турдаш-Тертерії на Балканах та на глиняній посудині із поселення Чамурлія-де-Шос (Добруджа) культури Хаманджія, датовані VII-IV тис. до н.е.

Таким чином, описані вище матеріали свідчать про появу в епоху раннього неоліту особливого обряду, пов'язаного з рибою-людиною Еа, уособлюючій морські глибини, сонце та південне небо [Даниленко, 1999, *86*], який являє нову сторінку у вивченні стародавньої історії півдня України.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.Є., Ієвлєв М.М.
Інститут археології НАН України

Дослідження оборонних споруд XI – XVII ст. біля Золотих воріт у КиєвіБІЛЯ ЗОЛОТИХ ВОРІТ У КИЄВІ

Movchan I.I., Kozlovskyi A.O., Borovskyi Y.E., Ievlev M.M. The investigations of the defensive constrictions of the 11th – 17th centuries near the Golden Gates in Kyiv. The article is dedicated to investigations of the defensive constrictions of the of the 11th – 17th centuries near the Golden Gates. The authors managed to fix the remainders of two moats of the 11th century which existed at times of Yaroslav Mudryi, and "earthen fortification" of the 17th century.

Мовчан И.И., Козловский А.О., Боровский Я.Е., Иевлев М.М.Исследования оборонительных сооружений XI – XVII вв. около Золотых ворот в Киеве. Публикация посвящена исследованиям оборонительных сооружений XI – XVII вв. вблизи Золотых ворот. Удалось зафиксировать остатки двух рвов XI в. времен Ярослава Мудрого и "земляного городка" XVII в.

В грудні – лютому 2000 – 2001 рр. провадився нагляд за земляними роботами під час будівництва житлового будинку по вулиці Лисенка, 2-4а. Котлован площею близько 2600 м² знаходився в 120 – 130 м на захід від Золотих воріт. Глибина котлована становила від 3 до 6 м.

Культурного шару під час риття котловану не виявлено, оскільки на місці будівництва знаходився житловий будинок з глибоким підвалом, а також вентиляційна шахта метрополітену. В північній частині котловану в розрізі було зафіксовано частину засипаного в XIX ст. яру. В розрізі чітко видно шари засипки, які мають нахил до 45 градусів. Засипка шарувата, потужність шарів різна (від 0,1 до 0,5 м). Шари складаються з лесу, а між ними – невеликі прошарки гумусу.

В засипці яру зустрічаються фрагменти пізньої цегли, вуглинки , камінці, невелика кількість кераміки XVIII – XIX ст. – вінця від рожевоглиняної мисочки і придонна частина тарелі. Глибину яру не встановлено (засипка простежується на глибину до 6 м).

В південній частині котловану в розрізі було простежено вал заввишки до 3 м і шириною до 6 м. Вал було насипано з лесу, простежуються незначні гумусні прошарки (рис. 1). Вал проходив у напрямку північ – південь. На нашу думку, це залишки так званого "земляного городка", який зображено на плані Ушакова кінця XVII ст.

У східній стінці котловану під час зачистки було зафіксовано частини двох ровів давньоруського часу. Напільний (південний) рів заходив в південну стінку котловану. Довжина простеженої частини до 12 м. Значна частина рову зруйнована пізніми перекопами. Верхня частина рову знаходиться на глибині 1 м від сучасної поверхні. Рів має шарувате заповнення, шари ідуть з невеликим нахилом до півдня (рис. 2, *2*). Більш потужні лесові шари розділяються тонкими прошарками гумусу. В одному з таких прошарків було багато вуглинок. Про-

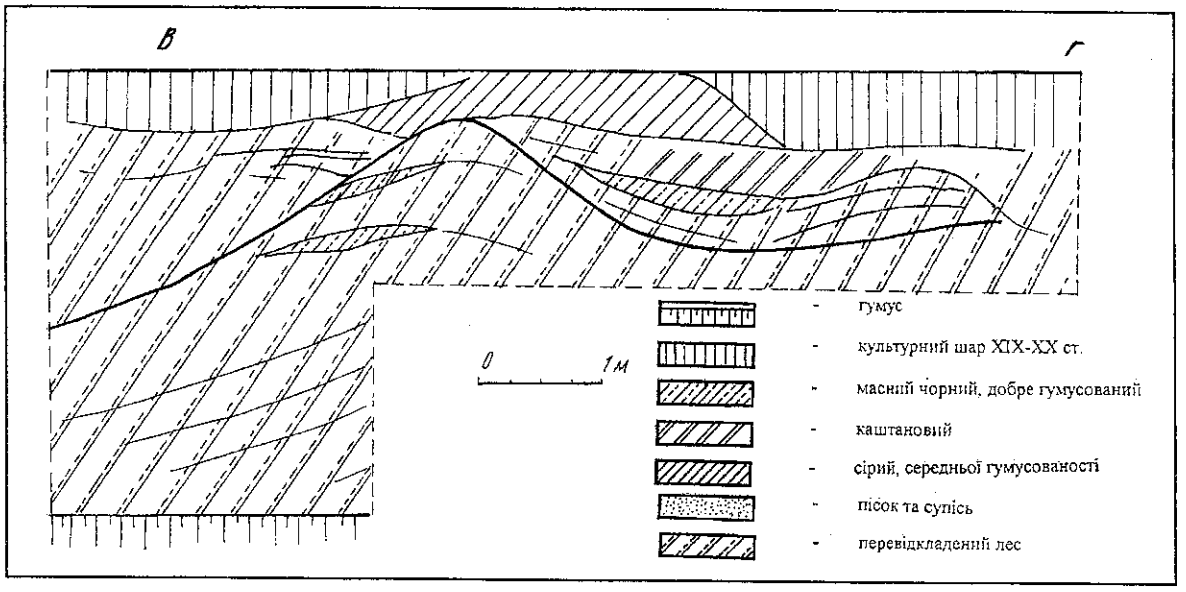

Рис. 1. Розріз частини північного рову XI ст.

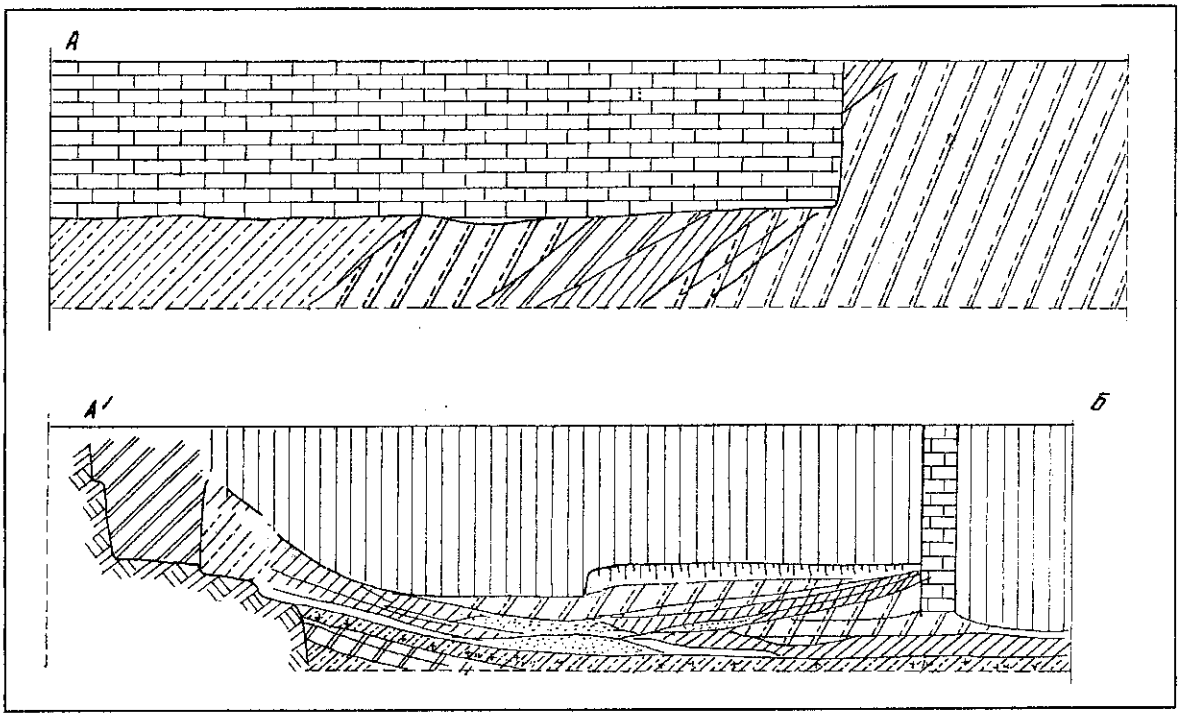

Рис. 2. Розріз валу "земляного городка" XVII ст.

стежена глибина рову – 3,5 м. При зачистці знайдено фрагмент залізної скоби, два фрагменти заліза невиразної форми, а також фрагмент сколотої стінки рожевоглиняної амфорки.

У стінці рову зафіксовано залишки поховання (збереглись кістки від стопи). Поховальна яма була орієнтована по лінії схід-захід, головою небіжчик лежав на захід. Виходячи із стратиграфії, поховання можна датувати X – початком XI ст.

У заповнення рову було впущено об'єкт із сірим золистим заповненням. Розміри його не встановлені, оскільки він був значно зруйнований сучасною ямою. При зачистці знайдено залізне кільце, фрагмент залізного стрижня і фрагмент вінець від горщика XIII ст.

Другий, південний рів (дуже пошкоджений пізніми будівлями) було зафіксовано в 6 м на північ від напільного рову (рис. 2, *1*). Збережена ширина рову – 12 м, глибина від сучасної поверхні – 3,5 м. Заповнення рову шарувате, але на відміну від напільного рову шари ідуть під нахилом до 45 градусів. В засипці більш потужні лесові прошарки. Під час зачистки рову було виявлено фрагменти кераміки як давньоруського (2 фрагменти вінець і придонна частина), так і пізні – XVIII – XIX ст. (вінця, стінки). Знайдено також фрагмент гутного скла і кілька фрагментів глиняної обмазки.

На нашу думку, напільний рів після захоплення Києва монголами не відновлювався і поступово запливав, на що вказують майже горизонтальні шари його заповнення. Другий рів, який знаходився біля валу, існував довго і був засипаний досить швидко, на що вказують шари засипки, що йдуть під великим кутом. Цей рів, очевидно, було засипано під час руйнування валу. Грунт з валу пішов не тільки на підсипку рову, але й на засипку яру і підсипку майданчика, на якому знаходились залишки валів "земляного городка".

Таким чином, нами зафіксовано рови "міста Ярослава" XI – XIII ст. та вал XVII ст., що дозволяє більш повно відтворити систему укріплень стародавнього і пізньосередньовічного Києва.

Нераденко Т.М.
Черкаська обласна станція юних туристів

Нові дослідження Молюхового Бугра: розкопки нео-енеолітичного поселення, відкриття енеолітичного могильника

Продовжується дослідження поселення доби нео-енеоліту Молюхів Бугор, що було відкрито О.І.Тереножкіним в 1950 р. і розкопувалось В.М.Даниленко у 1955-56 рр. Розташоване поселення в заплаві р.Тясмин поблизу с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської області.

В ході польових сезонів 1997, 1999, 2001 рр. розкопано понад 150 м² площі поселення в центральній підвіщеній частині піщаної дюни. Розкопки культурного шару поселення дали археологічний матеріал, що вже сьогодні дає можливості для загальної інтерпретації та історико-культурної реконструкції життя мешканців поселення впродовж значного періоду - остання третина V - перша половина III тис. до н.е. Окрім цього, в ході розкопок поселення нами був відкритий енеолітичний могильник, що розміщується на площі поселення. Розкопано два його поховання.

Серед досліджених об'єктів поселення перш за все привертають увагу об'єкти, які ми умовно назвали "ровами". Спочатку були виявлені три "рови", що розташовувались на площі поселення майже паралельно та приблизно на однієї відстані один від одного. Вони тяглися в напрямку Пн/Зх - Пд/Сх і мали вигляд ламаної лінії. Найбільша їх глибина від денної поверхні - 1,30-1,40 м, ширина на глибині 0,3-0,4 м становила -1,25-1,30 м, на рівні материка - 0,70-0,80 м. Дно об'єктів звужувалось і мало яйцеподібну форму, заглиблювалось в материк на 0,3-0,45 м. Стіни були східцеподібні, що зумовлено характером піщаного грунту. Заповнення цих об'єктів були насичені культурними рештками, серед яких було знайдено дуже багато кісток свійських та диких тварин, що дає підстави припускати господарське призначення "ровів", куди мешканці поселення викидали відпрацьовані знаряддя, розбитий глиняний посуд, кістки тварин. Можливо також ці об'єкти відігравали роль захисних каналів під час весняних повеней. Адже ми знаємо напевно, що Молюхів Бугор - це піщана дюна, що височила над заболоченою заплавою Тясмина. За переважанням средньостогівської шнурової кераміки, ці об'єкти віднесені до доби шнурового енеоліту.

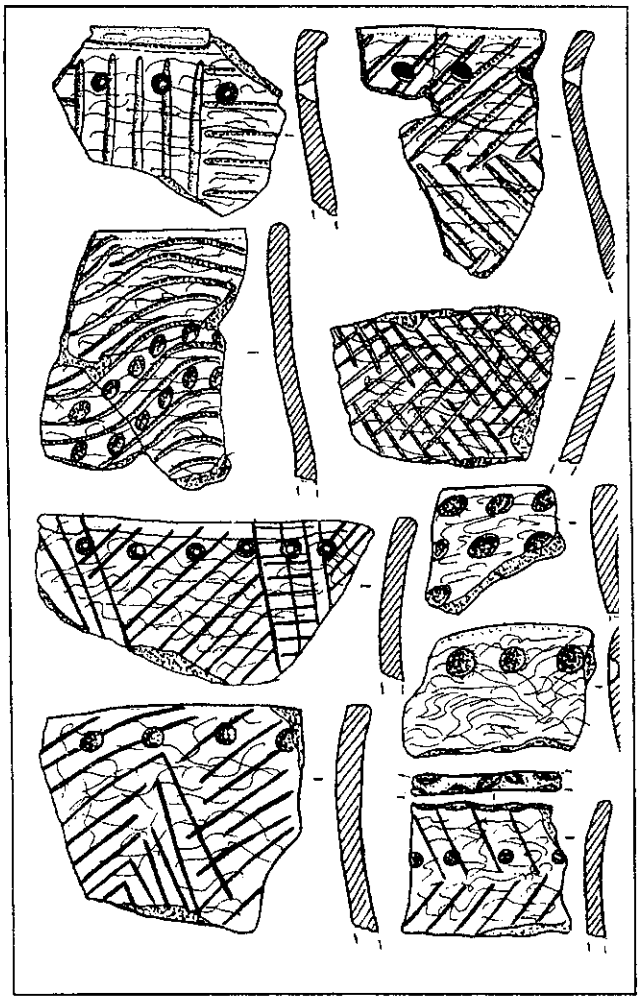

Рис. 1 Неолітична кераміка з домішками трави

Розкопками польового сезону 2001 року був виявлений ще один фрагмент "рову", спрямований майже перпедикулярно знайденим раніше, а саме - він тягнувся в напрямку на Пн/Сх-Пд/Зх. Подальші розкопки, за нашими прогнозами, можливо дадуть з'єднання усіх "ровів" . Таким чином, стає очевидним, що розташування їх на поселенні не випадкове, а мало певну систему і мету. Їх остаточне з'ясування - за майбутніми розкопками.

Серед інших об'єктів, що були розкопані на поселенні, необхідно назвати кілька господарських ям різних періодів - неоліту, енеоліту, раннього залізного віку, які також дали велику кількість цікавих і цінних знахідок.

Загальна кількість знайденого на поселенні археологічного матеріалу становить вже близько 20 тис. знахідок. Він представлений кількома категоріями: кераміка (3 групи неолітичної, 2 групи енеолітичної, 3 групи трипільського імпорту, фрагменти ранньо-

озалізного віку та пізнього середньовіччя), крем'яний інвентар (нуклеуси, скребки, пластини-вкладиші, трапеції, ножі, вістря стріл і дротиків, сокира, серп та інші знаряддя праці., а також відщепи і сколи), кам'яні вироби (зернотерка та її фрагменти, камні-терочники, точильні камені, "прасочка", скребачки з кварциту і пісковику), мідні вироби (ніж, проколка), вироби з кістки та рогу (фрагменти рогових мотик, роговий псалій, кістяні проколки), глиняні вироби (пряслиця, кулька, фрагменти антропоморфних і зооморфних статуеток).

Попереднє вивчення археологіного матеріалу свідчить, що піщана дюна Молюхів Бугор є багатошаровою пам'яткою, на якій мешкали представники 4-5 історичних періодів. Але подавляюча більшість матеріалу охоплює періоди неоліту та енеоліту, культурні шари та об'єкти яких краще збереглися на поселенні, іноді, навіть в недоторканому вигляді.

Стратиграфічна будова піщаної дюни складається з таких геологогрунтових нашарувань: 1 - надувний темно- або світло-сірий пісок з корінцями рослин у верхньому дерновому прошарку; 2 - ґрунтовий гумусований шар чорної супісі; 3 - сіро-жовтувате піщане підґрунтя; 4 - жовтий материковий пісок, часто з прошарками орштейну. Потужність цих нашарувань в різних частинах поселення різна.

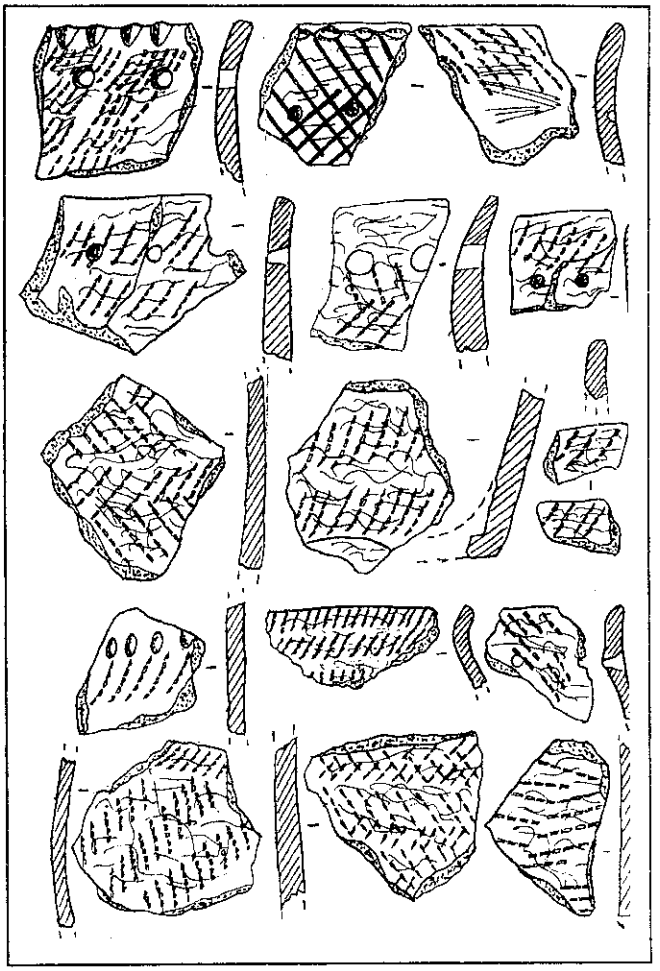

Рис. 2 Неолітична кераміка з домішками трави

Збереженість культурного шару поселення (особливо, доби неоліту) дала можливість прослідкувати його внутрішню стратиграфію.

Перший шар надувного піску потужністю 0-30/35 см був пошкоджений оранкою і дав перемішування культурних решток майже усіх періодів з помітним переважанням знахідок ранньозалізного віку та пізньосередньовічних. Верхня частина (8-10 см) чорного гумусованого шару (30/35 - 60/70 см від денної поверхні) також майже всюду пошкоджена оранкою, але з глибини 35-37 см чітко фіксується збільшення дрібних та середніх колотих кісток тварин, які супроводжує енеолітична кераміка та відносно рідкі крем'яні вироби. Нечисельні знахідки тут неолітичної кераміки, скоріше над усе, є давніми викидами з нижніх культурних нашарувань. Потужність енеолітичного горизонту невелика і становить 7-10 см.

Нижче нього залягає неолітичний горизонт (42/45 - 52/57 см від денної поверхні), у верхній частині якого знайдена неолітична кераміка з домішками піску і накольчастим орнаментом, а нижче на 2-3 см - неолітична кераміка з домішками трави, з лінійно-прокресленим і гребінцевим орнаментом. В неолітичному горизонті значно зменшується чисельність кісток тварин та помітно збільшується кількість крем'яного інвентаря, частина якого, зрозуміло, відноситься до вищезалягаючого енеолітичного горизонту. Знахідки енеолітичного крем'яного інвентаря у верхніх шарах неолітичного горизонту пояснюється піщаним грунтом дюни, крізь який крем'яні вироби легко проникали в глибину. Але, звісно, ця ситуація заважає датуванню крем'яного інвентаря та з'ясуванню його культурної приналежності.

В нижній частині гумуса та у верхній частині сіро-жовтуватого підґрунтя зафіксований досить чіткий культурний прошарок потужністю 10-18 см з поодинокими крем"яними знахідками та одиничними дрібними кістками тварин, без кераміки Його наявність тут може пояснюватись двомя причинами : або це шар докерамічного неоліту, або ж - наслідок специфіки піщаного грунту. З'ясування цього питання потребує подальших польових досліджень,

Виявлену внутрішню хронологію Молюхова Бугра доповнює типологічний аналіз знайденого матеріалу. Кераміка нижнього неолітичного горизонту містить у тісті значну рослин-

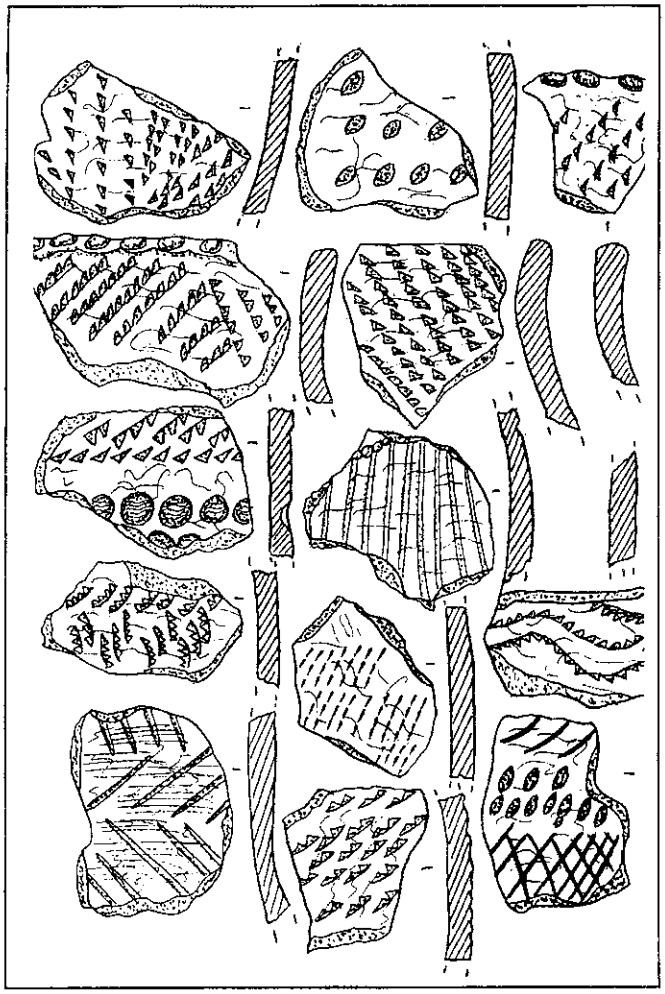

Рис. 3 Неолітична кераміка з домішками дрібнотовченої трави і піску

ну домішку, небагато дрібнозернистого піску, дуже рідко - кровавика і жорстви. Вона має жовтувато-чорнуватий колір, відносно крихкий черепок, різану поверхню. Вінця прямі, стінки слабопрофільовані, денця гострі і плоскі. Вся поверхня орнаментована прокресленим лінійним орнаментом, гребінцевим штампом, рядами овальних наколів, зустрічається поєднання вказаних візерунків (рис.1-2).

У верхньому неолітичному горизонті знайдена кераміка зі значними домішками крупно- і середньозернистого піску, рідко - дрібнотовченої трави і жорстви, з'являються домішки шамоту. Вінця більш розвинені, денця гострі і плоскі.. Черепок міцний, сіро-коричнюватого та охристо-коричнюватого кольору. Поверхня добре загладжена, а інколи й підлощена, орнаментована відбитками дрібнозубчастого гребінця, наколами різних форм, рідко - насічками, прокресленими лініями, рядами ямок. Переважають складні вугласті лінійно-геометричні композиції відступаючих трикутних наколів (рис.4-5)

За своїми ознаками ці дві групи неолітичної кераміки характеризують I та II періоди в розвитку дніпро-донецької культури (за Д.Я.Телегіним) або києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності (за О.М.Тітовою), відповідно: ранній та розвинений періоди ДДО.

Але вивчення тіста неолітичної кераміки дає можливість виділити ще одну проміжну групу неолітичної кераміки з домішками дрібнотовченої трави і піску, в орнаментації якої присутні і лінійно-прокреслений, і гребінцевий, і зубчастий, і різний накольчастий орнамент (рис.3).

Крем'яні вироби з неолітичного горизонту представлені олівцевоподібними нуклеусами, скребками округлими та на відщепах середніх та мікролітичних розмірів, невеликими пластинами- вкладишами з трисхилою спинкою, зі скошеним кінцем і затупленим одним краєм, ножеподібними пластинами невеликих та середніх розмірів, мікролітичними пластинками, високими та видовженими трапеціями, кукрекськими вкладишами, ножами з суцільною крайовою ретушшю, свердлами, ретушерами, різчиками, знаряддями з одним підправленим плоскою ретушшю кінцем, проколками, вістрями стріл та ін.

В літературі вважається однозначним, що дніпро-донецькі пам'ятки Черкаського Подніпров'я сформувались під впливом буго-дністровської культури савранського періоду, середньодніпровської та азово-дніпровської культур, та існували лише в II-му періоді розвитку дніпро-донецької або києво-черкаської культур (Д.Я.Телегін, В.М.Даниленко, О.М.Тітова).

Нові дослідження дають нам можливість, по-перше, припустити існування поселення на Молюховому Бугрі вже в I періоді розвитку дніпро-донецьких племен, коли починається розселення в Подніпров'ї буго-дністровських племен кінця самчинського періоду, і по-друге, в розвитку дніпро-донецьких племен на Молюховому Бугрі виділити дві окремі стадії: I - остання третина V - початок IV тис. до н.е. - для культурного шару кераміки з домішками трави і лінійно-прокресленим та гребінцевим орнаментом, і II - перша - початок другої половини IV тис. до н.е. - для культурного шару кераміки з домішками піску і трикутними відступаючими наколами. Виділена проміжна група неолітичної кераміки була поширена тут, вірогідно, в кінці V - на початку IV тис. до н.е. і знаменувала перехід від раннього до розвиненого періоду ДДО.

Для енеолітичного горизонту поселення В.М.Даниленко зафіксував наявність двох періодів: середнього та пізнього енеоліту. Їх культурні комплекси представлені двома житлами, відповідно, заглибленим та наземним.

В розкопаної нами частині Молюхова Бугра енеолітичний культурний горизонт пошкоджений оранкою, за виключенням "ровів", тому внутрішня стратиграфія енеолітичного горизонту не простежується, а жител покищо виявити нам не вдалося. Типологічне ж вивчення енеолітичної кераміки дає її розподіл на дві групи, які відрізняються за якістю суглинку. Тісто першої групи характеризується більшим вмістом глинистих пилових частинок, черепок міцний, світло-сірий, домішки товчених черепашок становлять 10-20 % маси тіста, пористість відсутня. Тісто другої групи виготовлялося з бурого суглинку, в ньому помітне збільшення домішок товчених черепашок до 30 % маси тіста, вимокання яких дало значну пористість поверхні і відносно крихкий черепок. Орнаментація обох груп складається переважно з гусеничного і шнурового орнаменту. Горщики були гостро- і плоскодонні, з відігнутими, вертикальними або скошеними до середини вінцями, які не перевищують 5-6 см у висоту.

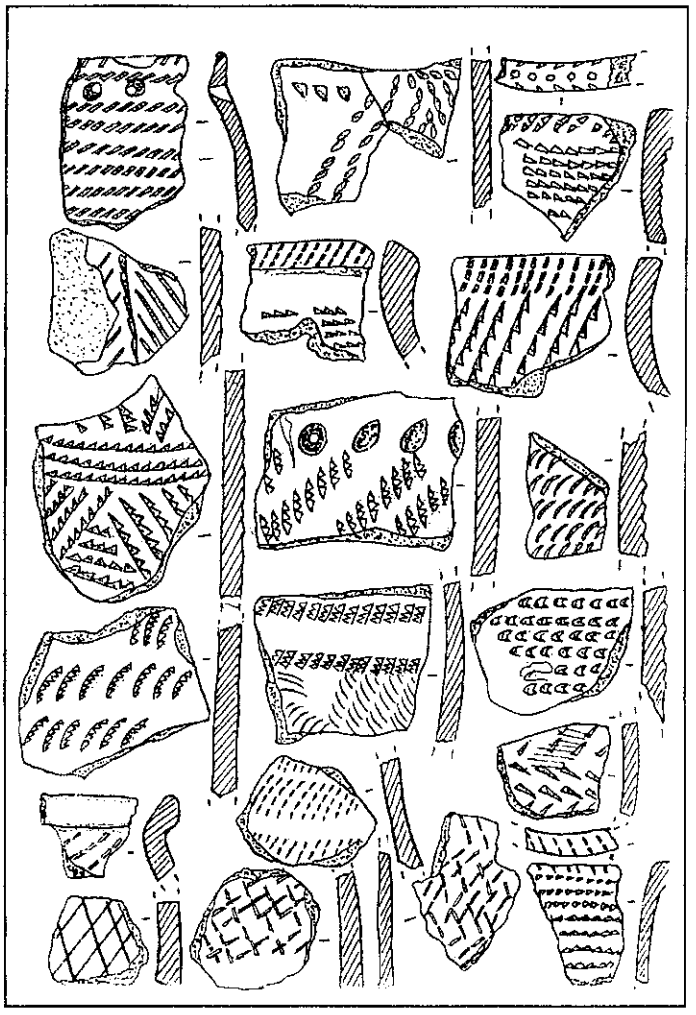

Рис. 4 Неолітична кераміка з домішками піску

Енеолітичний горизонт Молюхова Бугра дозволив В.М.Даниленку виділити молюховобугорську групу як локальний варіант давньоямної культури, специфіка якої полягала в великій кількості плоскодонного посуду, в переважанні посудин з плавним переходом від вінець до тулуба. Д.Я.Телегін відніс енеолітичні матеріали Молюхова Бугра до II дереївського періоду середньостогівської культури з поділом на два етапи (IIа і IIб). За останніми дослідженнями Ю.Я.Расамакіна, енеолітичний горизонт Молюхова Бугра відноситься до самостійної дереївської культури середньостогівської культурно-історичної спільності і датується кінцем IV-першою половиною III тис. до н.е.

Подальші дослідження Молюхового Бугра дозволять більш обгрунтовано говорити про внутрішню хронологію і культурноу приналежність енеолітичного горизонту.

Подаємо відомості про енеолітичний могильник, який був відкритий нами під час розкопок культурного шару поселення в 1999 році. Досліджено два поховання. Небіжчики лежали на спині, з підігнутими в колінах ногами, головою на південний схід. В першому випадку руки було покладено вздовж тіла, кисть правої руки лежала на тазових кістках. В другому - руки були зігнуті в ліктях, кисті рук підкладені під підборіддя схиленої набік голови. Перший небіжчик був похований прямо в культурному шарі поселення і мав на шиї низку кістяних намистин. Можливо, до поховання відноситься і кам'яний човник, знайдений біля ніг небіжчика, похованого в культурному шарі поселення. Другого небіжчика поклали в неглибоку могильну яму, вириту також в культурному шарі поселення, і чимось накрили, але супроводжуючого матеріалу не виявлено. Обидва поховання виявлені на північно-західній околиці поселення, неподалік від оточуючого поселення "рову". Дослідження енеолітичного могильника буде продовжено.

Важливе значення для датування матеріалів Молюхова Бугра мають знахідки трипільського керамічного імпорту, який представлений чотирма видами. В окремих випадках поруч з накольчатою неолітичною керамікою знайдені фрагменти тонкостінного канельованого трипільського посуду сіро-коричневого кольору, який має аналогії в пам'ятках типу Борисівка, Красноставка, Березівка і був відомий на заключних фазах Раннього і на початку Середнього Трипілля (AII/BI). Відомі на поселенні також

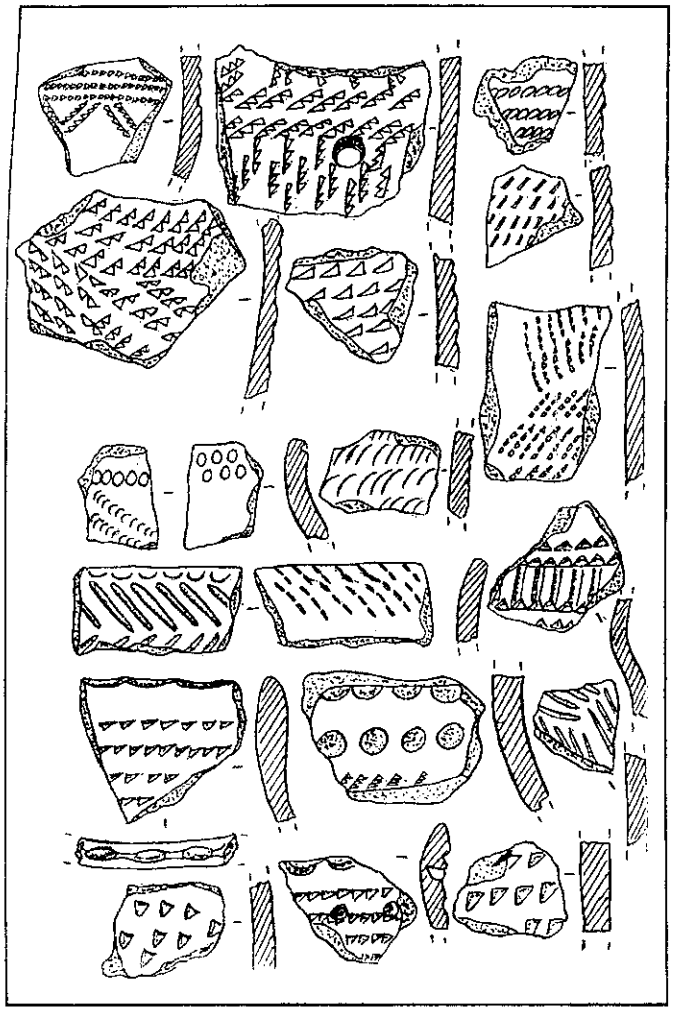

Рис. 5 Неолітична кераміка з домішками піску

фрагменти тонкостінного вохристого столового посуду без розпису і розвал товстостінного темно-сірого кухонного горщика, які відносяться до кінця середнього - початку пізнього Трипілля (ВІІ/СІ) і вказують на зв'язки з косенівською групою трипільської культури. Перші знайдені в зруйнованому енеолітичному горизонті, другі пов'язані з однією з енеолітичних господарських ям. І, нарешті. до трипільського керамічного імпорту відносяться два фрагмента статуеток (жіночої і невизначеної тварини).

Зв'язками з трипільським населенням Південно-Бузького басейну пояснюються і деякі інші знахідки і культурні традиції на Молюховому Бугрі: мідні вироби, крем'яні сокира і серп, плоскодоність посуду та ін.

Цікаві дані дають дослідження остеологічного матеріалу з поселення. Неолітичний горизонт (хоча невелика кількість кісток не дає можливості для повних і остаточних висновків) дав 55 % свійських тварин (бик, вівця або коза, кінь) і 45 % диких тварин (бобер річковий, кабан, олень шляхетний, косуля європейська, лось), а також риби, черепахи і птахів. Звертає увагу наявність, й навіть переважання кісток свійського коня, чому не має покищо аналогів на сусідніх територіях. Енеолітичний горизонт дав навпаки 45 % свійських (кінь, бик, дрібні рогаті тварини, свиня, собака) і 55 % диких тварин (косуля, кабан, бобер, олень, лось, тур). І знову переважання серед свійських тварин - кісток коня..

Таким чином, нові остеологічні матеріали з поселення підтверджує висновки В.М.Даниленко про конярський характер пастушого господарства мешканців Молюхова Бугра в епоху енеоліту і дають нові дані про наявність свійського коня в матеріалах поселення доби неоліту.

Зафіксована внутрішня хронологія поселення та типологічний аналіз керамічного і крем'яного інвентаря знаходять підтвердження за даними проведеного радіо-вуглецевого аналізу (С 14)*.

Таким чином, вже сьогодні можна зробити деякі узагальнюючі висновки.

Неолітичні матеріали Молюхова Бугра: сформувалися на місцевій мезолітичній основі, під впливом буго-дністровської, середньодніпровської та азово-дніпровської культур; характеризують розвиток дніпро-донецьких племен черкаського варіанту києво-черкаської культури Дніпро-донецької етнокультурної спільності.; датуються останньою третиною V - першою - початком другої половини IV тис. до н.е. з розподілом їх на дві стадії: Н 1 - остання третина V - початок IV тис. до н.е. для горизонту кераміки з травою і лінійно-прокресленим та гребінцевим орнаментом і Н 2 - перша - початок другої половини IV тис. до н.е для горизонту керміки з піском і трикутними відступаючими наколами. Хоча формування неолітичної культури Молюхова Бугра може бути віднесено і до початку другої половини V тис. до н.е.

Енеолітичні матеріали Молюхова Бугра сформувалися на основі традицій середньостогівського степового населення та києво-черкаської культури, характеризують окрему молюховобугорську групу середньостогівської культурно-історичної спільності; датуються останньою третиною IV-першою половиною III тис. до н.е. і представляють, можливо, два періоди в розвитку шнурового енеоліту. Хоча, згідно аналізу С-14 початок енеолітичного періоду в житті поселення може бути віднесеним і до більш раннього періоду.

Таким чином, в існуванні неолітичного і енеолітичного поселень на Молюховому Бугрі не має хронологічного розриву, про що свідчать також внутрішня стратіграфія культурних нашарувань поселень та типологічний аналіз знайденого матеріалу.

Овчинников Э.В., Квитницкий М.В.
Институт археологии НАН Украины

Трипольское поселение у хутора Хмельная

Овчинников Е.В., Квітницький М.В. Трипільське поселення біля хутора Хмільна. Трипільське поселення біля хутора Хмільна вперше відкрито під час робот Канівської археологичної експедиції кафедри археології і музеезнавства КНУ ім. Т.Шевченка в 2000 р. Розвідками одного з авторів в боковых срезах грунтовой дороги, що проходить через пам'ятку, були выявлені ямы трипільського часу, які, можливо, є єдиним комплексом господарського призначення. Знайдені фрагменти керамічного посуду, а також фрагмент статуетки. Зображення жінки чи молодого чоловіка повторює позу, яка притаманна більшості реалістично зроблених статуеток –обличчя повернуто до неба. Поселення біля хутора Хмільна є типовою пам'яткою Пороського регіону етапу С I и синхронно таким пам'ятникам, як Городище-II, Мліїв-II.

Трипольское поселение у хутора Хмельная впервые открыто в ходе работ Каневской археологической экспедиции кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета им. Т.Шевченка в 2000 г. Поселение представляет собой густо поросший молодым лесом участок мысовидного выступа плато на юго-западной окраине хутора Хмельная Каневского района Черкасской области (урочище Гадючье поле-1)[1]. В культурном слое прослежены мелкие фрагменты обмазки и керамики трипольского времени, залегающие на глубине 0,2-0,4 м. Сохранившаяся часть поселения вытянута с юго-востока на северо-запад и ограничена с севера и юга глубокими оврагами. Исследованная площадь составляет около 400 х 70 м (рис.1).

Разведками одного из авторов настоящей публикации в боковых срезах грунтовой

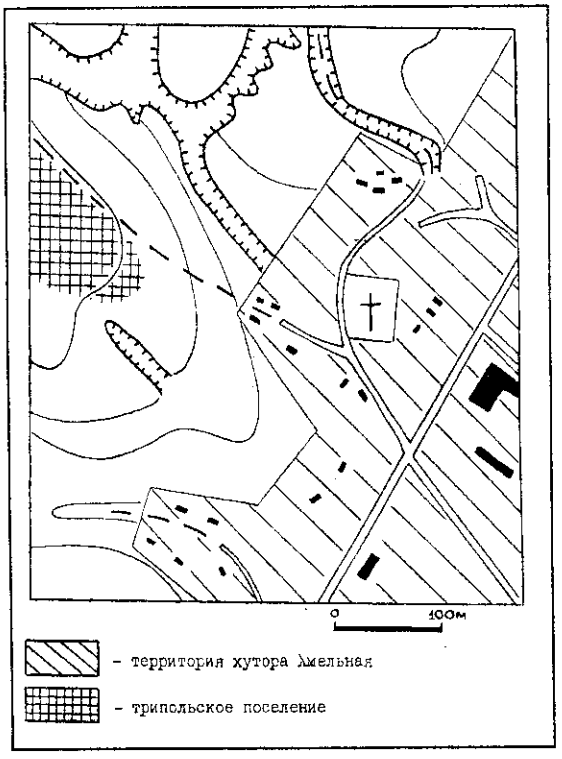

Рис. 1 Карта-схема трипольского поселения у хутра Хмельная

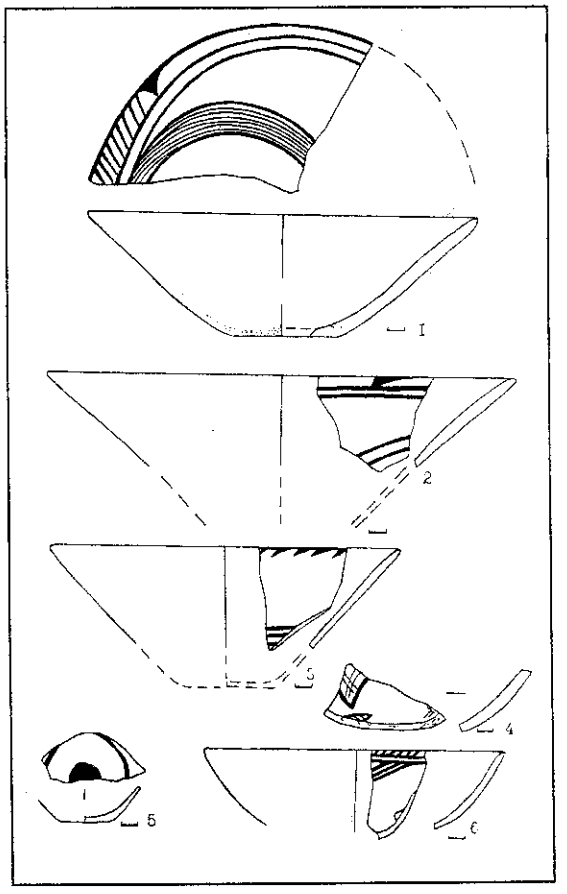

Рис. 2 Поселение у хутра Хмельная. Столовая керамика

[1] Поселение Хмельная, открытое Т.С.Пассек расположено у западной окраины с.Хмельная в 3-х км от исследованного нами поселения [Пассек , 1949, *209-222*] расположено у западной окраины с. Хмельная в 3 км от исследованного нами поселения.

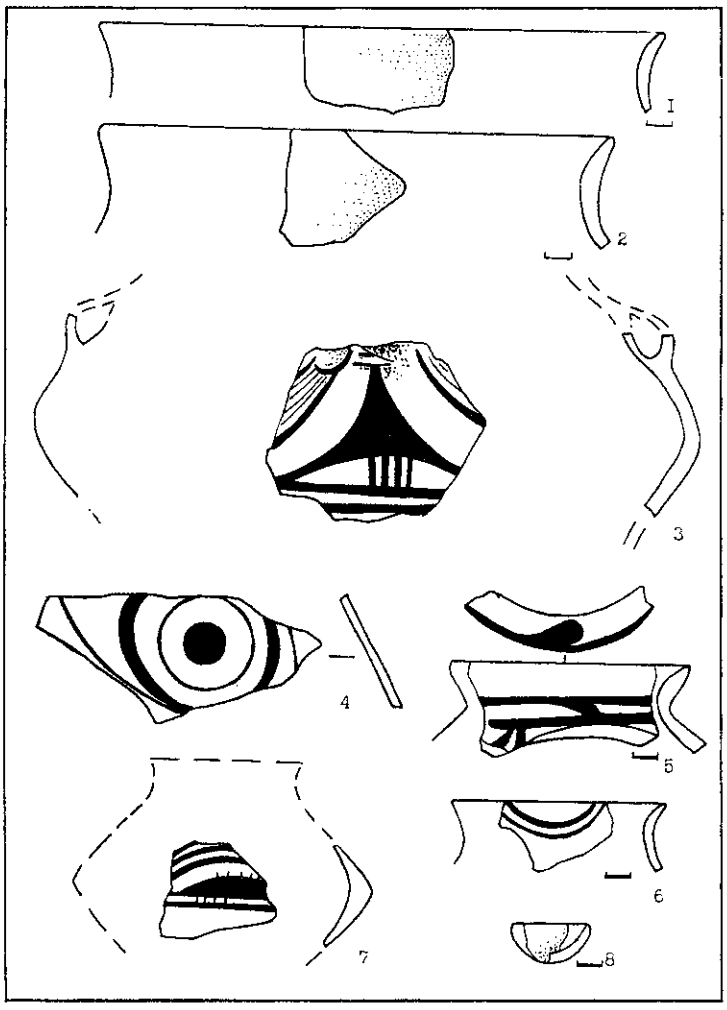

Рис. 3 Поселение у хутра Хмельная. Столовая керамика

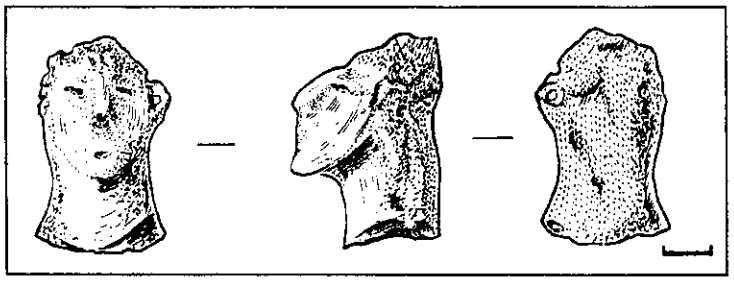

Рис. 4 Поселениеу хутра Хмельная. Антропоморфная пластика

дороги, проходящей через памятник, были выявлены ямы трипольского времени, составляющие, видимо, единый комплекс хозяйственного назначения. Объекты сильно разрушены при строительстве дороги и последующими оползнями. Сохранились лишь придонные участки линзовидной формы глубиной около 0,6 м, в заполнении которых найдены фрагменты керамической посуды, а также фрагмент статуэтки.

Керамика с монохромной росписью, т.н. столовая, типичная для памятников так называемой каневской группы, изготовлена из красной глины с незначительной примесью мелкозернистого песка и зерен кровавика, хорошо обожжена. Выделяются несколько форм сосудов: миски срезано-конические и полусферические, орнаментированные «кометами» и концентрическими кругами (рис.2); сфероконические сосуды, орнаментированные фестонами (рис.3: *3,5*); кубки (рис.3: *6,7*); миниатюрные сосуды (рис.3: *8*). Кухонная керамика представлена несколькими фрагментами с незначительной примесью мелкозернистого песка и мелко толченой раковины.

Фрагмент статуэтки с реалистическими чертами обнаружен в яме № 3. От фигурки сохранилась верхняя часть - головка и шея (рис.4). Статуэтка вылеплена из мелкоструктурной глины с незначительной примесью мелкозернистого песка и органики. В нижней части шеи слева сохранился отпечаток зерна ячменя пленчатого (Hordeum vulgared)[2]. Обжиг окислительный, равномерный. Высота фрагмента составляет 4,5 см, ширина – 3 см. Лицо удлиненно-овальной формы четко профилировано, подчеркнуты скулы, подбородок. Нос тонкий, с горбинкой. Уши обломаны, сохранилась лишь нижняя часть левого уха с двумя сквозными отверстиями. Такие же отверстия прослеживаются на правой стороне головки. Глаза и рот переданы глубокими (до 0,5-0,6 см) асимметричными наколами, выполненными тонким плоским орнаментиром. Аналогичный прием характерен для пластики с реалистическими чертами из Майданецкого [Керамика..., 1993,ф. 2: *3;* Бурдо, 2001, рис. 34] и фигурки из Триполья, найденной В.В.Хвойко (этап С I) [Makarenko, 1927. Табл. 42, рис. 31,31а; Pogoseva, 1985, *199,* abb.676]. Верхняя и задняя части фрагмента раскрашены темно-красной краской, изображая, таким образом,

[2] Определяла д. б. н. Г.А.Пашкевич

традиционную для женских фигурок прическу. Верх головки покрыт мелкими сколами, появившимися, видимо, еще во время изготовления фигурки, и затем раскрашен. Сохранились две полосы, прорисованные коричневой краской под подбородком и в нижней части шеи, передающие, видимо, шейное украшение. Являясь, по-видимому, изображением женщины или молодого мужчины, фигурка повторяет позу, присущую большинству реалистически проработанных статуэток – лицо обращено к небу. Наиболее близкой аналогией представленной головке является, на наш взгляд, статуэтка из Триполья. Близки силуэты этих скульптур, мягкая манера моделировки лица и его черт. Одинаков контур узкого с небольшой горбинкой и приплюснутого на кончике носа, узкие раскосые глаза, нанесенные наколами, слегка оттянутые с двумя проколами и высоко помещенные уши. Т.Г.Мовша отмечает уникальность фигурки из Триполья, являющейся, по ее мнению, изображением юноши, и считает ее выполненной, как и фигурки из урочища Паньковка и Майданецкого, в одной мастерской одним и тем же мастером [Мовша, 1999, *68-69, 157-158*]. Последнее утверждение представляется слишком категоричным ввиду большой удаленности между поселениями Побужья и Среднего Поднепровья.

Поселение у хутора Хмельная является типичным памятником Поросского региона этапа С I и синхронно таким памятникам, как Городище-II, Млиев-II.

ЛИТЕРАТУРА

Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури//Давня кераміка України. Київ. *2001.*

Кераміка... Кераміка Трипільської культури V-IV тисячоліття до н.е.//Трипільський світ. Каталог, присвячений 100-річчю відкриття Трипільської культури. Київ. *1993.*

Мовша Т.Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)//Трипільський світ.

Пассек Т.С. Пороська археологічна експедиція 1945 р.//Археологічні пам`ятки УРСР. Київ. *1949.*- Т.1

Makarenko N. Sculpture de la civilization Nripilienne en Ukraine//IPEK. Leipzig.*1927*

Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripolie-Kultur//Beitrage zur allgemeinen und vergleichenden archeologie. Berlin. *1985.* Band 7

Ступак Д.В.
Інститут археології НАН України

Тетерівський вузол пам'яток мезоліту – неоліту

D.V. Stupak. The Teteriv group mesolithic and neolithic sites. This group of sites was discovered L.L. Zaliznyak in the 70-th years. This publication present new materials and new sites from this group. This sites reflect specific features of neolithization Kyiv-Zytomyr Polissja.

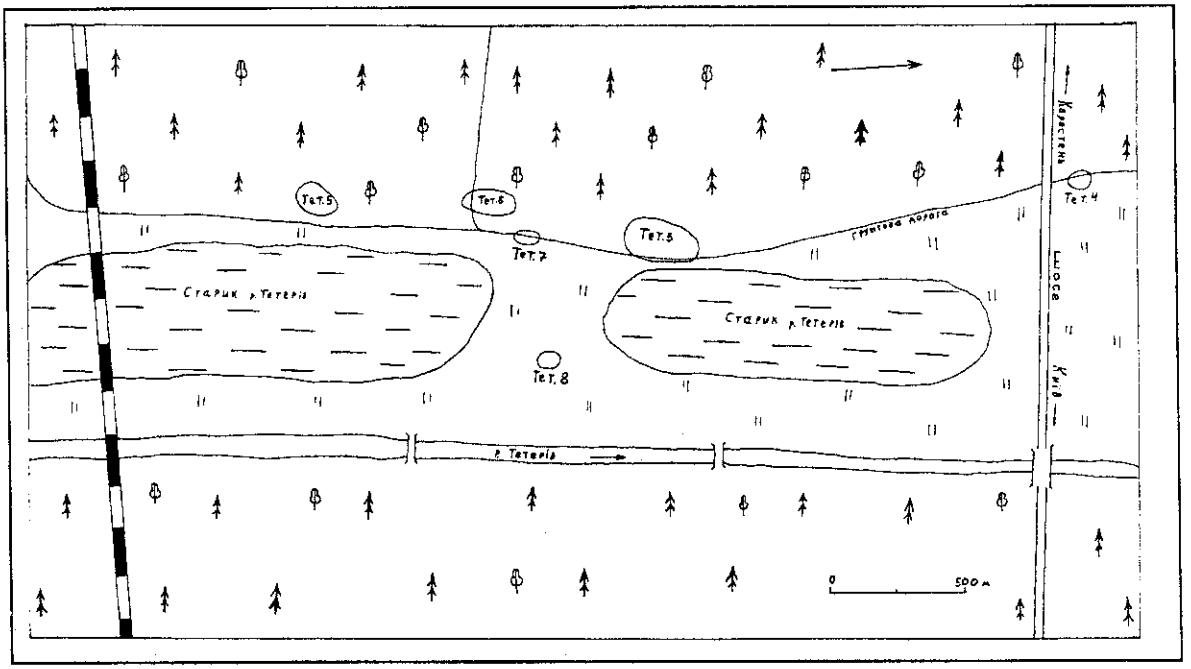

Рис. 1 Тетерівський вузол пам`яток мезоліту-неоліту

Стоянки мезоліту – неоліту біля смт. Тетерів були відкриті в семидесятих роках Л.Л.Залізняком. В останні роки автором, шляхом періодичних відвідин, зібраний новий матеріал на пам'ятках, відомих раніше, а також відкриті нові пункти.

Тетерів 3. Стоянка була відкрита у 1975 році Л.Л. Залізняком [Залізняк, 1975, *4*; 1977а, *296*; 1984, *58,59*; Телегін, 1985, *145,146*; Телегин, Титова, 1998, *68, 69*]. Вона знаходиться в Малинському р-ні Житомирської обл. на лівому березі р. Тетерів, на відстані 1,5 км вище шосейного мосту Київ-Коростень (рис. 1). Вона займає мис борової тераси заввишки 4-5 м. Кремінь збирався на ділянці 120х50 м.

На стоянці використовувався місцевий сірий та жовтий моренний кремінь. Всього зібрано 320 кременів. З них 41 (12,8%) має вторинну обробку (табл. І).

Таблиця І. Типологічне співвідношення крем`яного інвентаря стоянок: Тетерів 3 (1), Тетерів 4 (2), Тетерів 5 (3), Тетерів 6 (4), Тетерів 7 (5), Тетерів 8 (6).

НАЗВА ВИРОБУ	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
Нуклеуси	1			1		1
Платівки та їх уламки	32					
	1	2	7	5	1	
Відщепи	232	4	22	92	21	10
Уламки	1		3		1	3
різцеві сколи	4			1		1
Вироби з вторинною обробкою						
трапеції:						
на платівці	1		1	1		
на відщепі					1	
мікроплатівка						
з притупленим краєм				1		
мікрорізець				1		
Уламок від виготовлення						
яніславицького вістря	1					
скребачки:						
кінцеві на платівках	3	1				
кінцеві на відщепах	7		1	1	1	
підокруглі	2			1	1	
неправильної форми	3				1	
уламки скребачок		1			1	
різці:						
серединні	2					
Кутові	6				1	
Бокові	2			1		
з пласким сколом (кукрекські)	4					
проколка					1	
Платівки з ретушю	9					1
Відщепи з ретущю	5			2	2	2
РАЗОМ	320	7	29	108	37	19
у тому числі						
з вторинною обробкою	41	2	2	7	10	3

Із мікролітів знайдений лише уламок трапеції (рис. 2: *19*), а також знайдений уламок від виготовлення яніславицького вістря (рис. 2: *20*).

Найчисельнішою категорією знарядь є скребачки. Всього їх знайдено 15 екземплярів. Серед них переважають кінцеві на відщепах - 7 екз. (рис. 2: *21, 23, 29, 30, 31, 33*). Незначними серіями представлені кінцеві на платівках - 3 екз. (рис. 2: *26, 27*), скребачки неправильних форм - 3 екз. (рис. 2: *22, 28, 32*) та підокруглі скребачки - 2 екз. (рис. 2: *24, 25*).

Різців знайдено на один екземпляр меньше, ніж скребачок - 14 екз. Тринадцять з них виготовлено на відщепах. Лише один кутовий подвійний багатофасетковий виготовлений на уламку платівки (рис. 3: *1*). Серед виготовлених на відщепах переважають кутові - 5 екз. (рис.

3: *2-4, 6, 8*). Один з них подвійний (рис. 3: *4*). Усі окрім одного (рис. 3: *8*) багатофасеткові.

Серією з чотирьох екземплярів представлені типові кукрекські комбіновані багатофасеткові різці з пласкими різцевими сколами (рис. 3: *5, 9, 10, 12*).

Двома екземплярами представлені серединні багатофасеткові (рис. 3: *7, 14*) та бокові (рис. 3: *11, 13*).

Колекцію виробів з вторинною обробкою доповнюють платівки та відщепи з ретушшю, відповідно - 9 та 5 екземплярів.

На стоянці знайдено чотири різцевих сколи.

Окрім виробів з вторинною обробкою та відходів їх виробництва зі стоянки походить один відтисний одноплощинний торцевий нуклеус (рис. 3: *15*). Його робоча поверхня несе платівчаті негативи регулярних обрисів. Площина сколювання грубофасетована і розташована відносно робочої поверхні під кутом більше 90 градусів.

Також на стоянці знайдено 32 платівки, 232 відщепи та один уламок кременю.

Окрім виробів з кременю на стоянці знайдено 25 фрагментів кераміки. Серед них можна виділити три групи. Першу складають три фрагменти стінок ліпних посудин. Вони світло- коричневого кольору, мають товщину 6 - 8 мм, легкі, слабо обпалені, з домішкою трави та піску у тісті. Ці фрагменти датуються часом неоліту.

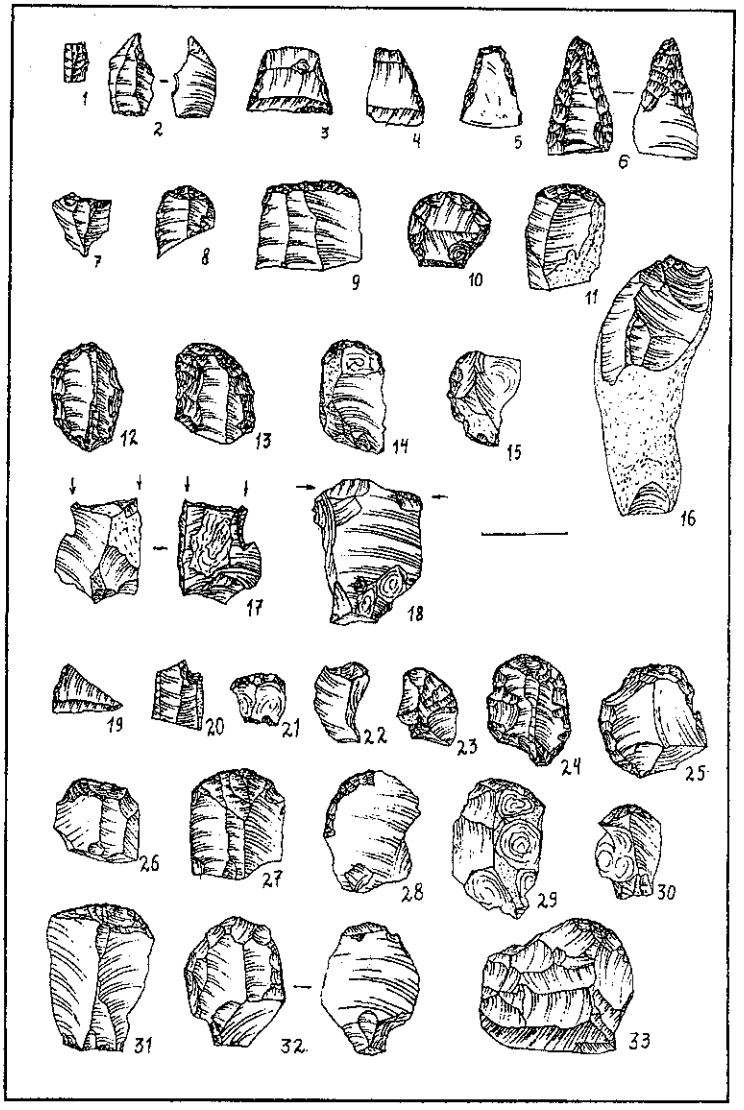

Рис. 2 Вироби із вторинною обробкою пам`яток Тетерів 3 (19-33), Тетерів 4 (8), Тетерів 5 (3, 9), Тетерів 6 (2, 4, 7, 10, 11), Тетерів 7 (1, 5, 6, 12-15, 18), нуклеус з місцезнаходження Тетерів 8 (16)

Другу групу складають 18 фрагментів стінок ліпних посудин. Вони коричневого кольору, від світлих до темних відтінків, мають домішки піску, каменю та слюди. Переважна більшість даних фрагментів мають товщину до 1 см, але деякі і товще. Фрагменти кераміки, що складають цю групу відносяться до доби бронзи - раннього заліза.

Третю групу, складають 4 фрагменти кружальної кераміки. Два фрагменти стінок та фрагмент денця - сірих кольорів, один фрагмент стінки - жовтого кольору. Дана кераміка датується пізнім середньовіччям.

По своїм показникам кераміка Тетерева 3, як неолітична, так і кераміка доби бронзи - раннього заліза та доби пізнього середньовіччя є типовою і для інших стоянок тетерівського вузла пам`яток.

Пам`ятка датується неолітом і відноситься до дніпро-донецької культури [Залізняк, 1979а, *64*; 1984, *58, 59, 107*; 1991, *44*; Залізняк, Балакін, 1985, *47*; Телегин, Титова, 1998, *68, 69*; Гаскевич, 2001, *16,17*].

Більша частина крем'яного комплексу Тетеріва 3 належить до кукрекської традиції кременеобробки. Поряд з кукрекськими матеріалами в колекції присутні типові для яніславицької кременеобробки одноплощинні односторонні нуклеуси, мікрорізець та уламок від виготовлення яніславицького вістря. Як вже відмічалося дослідниками, матеріали Тетеріва

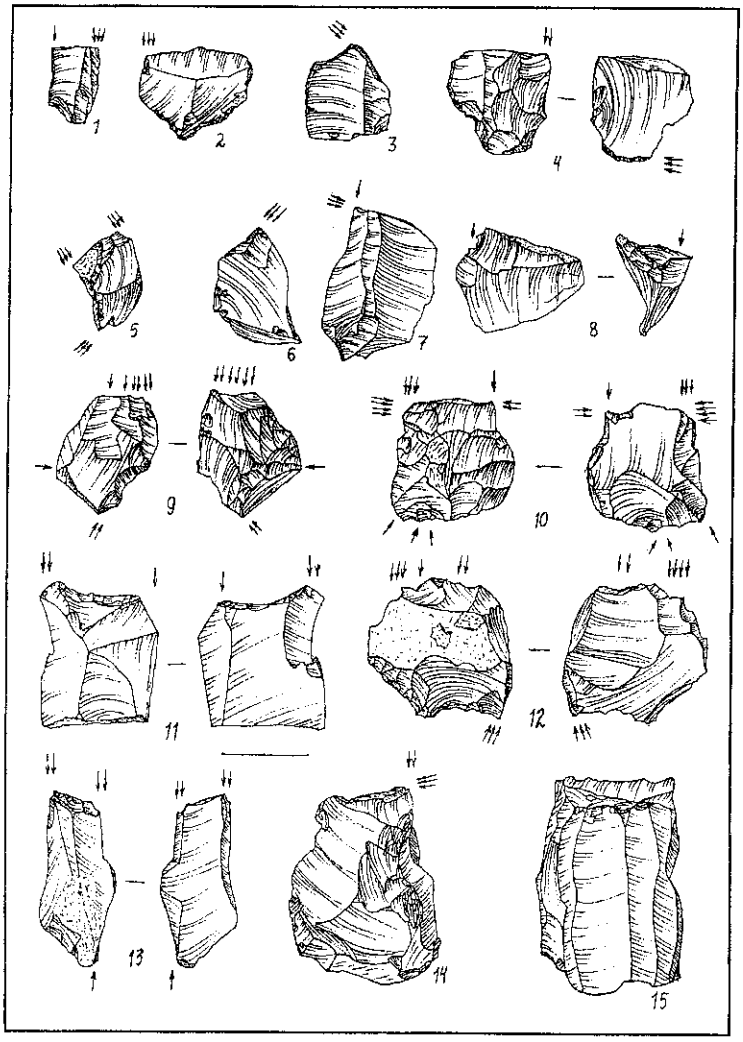

Рис. 3 Різці і нуклеус зі стоянки Тетерів 3

3 відбивають специфіку неолітизації Києво-Житомирського Полісся, що відбувалася на базі місцевого населення – носіїв яніславицької традиції кременеобробки під впливом з півдня носіїв кукрекської традиції кременеобробки [Зализняк, 1976, *296*; 1977а, *296*; 1977б, *38,39*; 1979а, *54-65*; 1979б, *5-14*; 1984, *108*; 1991, *42-44*; Гаскевич, 2001, *16,17*].

Тетерів 4. Стоянка була відкрита Л.Л. Залізняком у 1975 році [Зализняк, 1975, *8*]. У 1977 році вона була обстежена Д.Я. Телегіним. [Телегін, 1977, *4, 23*; 1985, *146,147*; Телегин, Титова, 1998, *68,69*]. Вона розташована в Малинському р-ні Житомирської обл. на лівому березі р. Тетерів, на 50 м нижче шосе Київ-Коростень (рис. 1). Стоянка знаходилась на краю надзаплавної тераси. На сьогодні стоянка зруйнована роботами по побудові або ремонту шосе.

На місці стоянки знайдено сім кременів (тбл. I). Усі вони сірого або жовтого кольору, тобто місцевого моренного походження. До виробів з вторинною обробкою належать кінцева скребачка на платівці (рис. 2: *8*) та уламок скребачки. Інші знахідки представлені одним медіальним фрагментом платівки та чотирма відщепами.

Д.Я. Телегін відмічав, що матеріали Тетеріва 4 близькі до матеріалів Тетеріва 3 і датував стоянку неолітом [Тетегин, Титова, 1998,*69*].

Тетерів 5. Стоянка відкрита Л.Л. Залізняком у 1975 році [Зализняк, 1975, *6*]. Вона знаходиться в Малинському р-ні Житомирської обл. на лівому березі р. Тетерів, на 800 м нижче залізничного моста (рис. 1). Стоянка розташована на дюнному підвищенні заввишки до двох метрів і розмірами 60х20-30 м. Основна кількість кременю походить з північно-східної частини місцезнаходження.

Всього знайдено 29 крем`яних виробів (табл. I). Кремінь за своїми якостями, кольором і, відповідно, за походженням не відрізняється від знайденого на стоянках, описаних вище.

До виробів з вторинною обробкою належать: трапеція, виготовлена на платівці (рис. 2: *3*) та кінцева скребачка (рис. 2: *9*).

Інші категорії знахідок представлені двома платівками, відщепами - 22 екз. та трьома уламками кременю.

На стоянці знайдено 27 фрагментів кераміки. Більшість з них дрібних розмірів, приблизно 3 см в діаметрі. Два фрагменти стінок кружальної кераміки сірого кольору відносяться до часу пізнього середньовіччя.

Серед інших двацяти п`яти ліпних фрагментів кераміки виділяються три. Це фрагменти неолітичних, легких, слабо обпалених стінок світло коричневого кольору, з домішками трави та піску. По своєму вигляду та якості вони подібні до неолітичних фрагментів кераміки, знайдених на Тетереві 3.

Іншу, чисельнішу групу складають 22 фрагменти стінок доби бронзи - раннього заліза.

Судячи по характеру наявних крем`яних виробів і ,зокрема, виробів з вторинною обробкою та малочисельних фрагментах неолітичної кераміки стоянку попередньо можна

датувати часом неоліту.

Тетерів 6. Стоянка відкрита у 1975 р. Л.Л. Залізняком [Залізняк, 1975, *6*; 1979б, *11*; Телегин, Титова, 1998, *68,69*]. Вона знаходиться в Малинському р-ні Житомирської обл. на лівому березі р. Тетерів в 1,5 км нижче залізничного моста на краю борової тераси (рис. 1). Кремінь збирався на площі 150х30 м у вибоїнах грунтової дороги та на ділянці пасовища.

Всього на пам`ятці зібрано 108 кременів. З них 7 (6,4%) виробів мають вторинну обробку (табл. I).

На стоянці знайдений один дрібний одноплощинний підконічний нуклеус для мікроплатівок (рис. 2: *7*). Платівок та їх уламків нараховується 7 екз., відщепів - 92 екз.

Колекцію виробів з вторинною обробкою складають: трапеція на платівці (рис. 2: *4*), мікрорізець (рис. 2: *2*), дві скребачки - підокругла (рис. 2: *10*) та кінцева на відщепі (рис. 2: *11*) і один боковий подвійний різець на відщепі (рис. 2: *17*) та два відщепи з ретушю.

На стоянці знайдений один різцевий скол.

На стоянці знайдено 11 фрагментів кераміки. Сім з них є неолітичними фрагментами стінок посудин. Один фрагмент стінки відноситься до доби бронзи - раннього заліза. Два фрагменти стінок та один дрібний фрагмент вінець належать до доби пізнього середньовіччя.

Під час досліджень пам`ятки у 1975 р. Л.Л. Залізняк відмічав, що кремінь розташовувався ніби двома гніздами. Більш південне - розташоване у вибоїнах дороги, північне - на оранці (сучасне пасовище) [Зализняк, 1975, *7*]. Під час моїх зборів матеріалу кремінь збирався на обох концентраціях. Більшість знахідок, у тому числі і всі вироби з вторинною обробкою, окрім кінцевої скребачки (рис. 1: *11*), походять з північної концентрації.

Для південної концентрації Л.Л. Залізняк припускав датування часом мезоліту, а для північної - часом неоліту [Зализняк, 1975, *7*].

У 1976 році на північній частині пам'ятки Л.Л. Залізняком були проведені розкопки на площі 29 кв. м. Разом з крем'яними знахідками була знайдена неолітична кераміка, що дозволило датувати пам'ятку добою неоліту [Залізняк, 1976, *3,4*; 1979а, *64*; 1984, *107*; Телегин, Титова, 1998, *68,69*].

Тетерів 7. Стоянка відкрита автором. Вона знаходиться в Малинському р-ні Житомирської обл. на лівому березі р. Тетерів на відстані 1,55 км нижче залізничного моста, в п`ятидесяти метрах на північний схід від стоянки Тетерів 6 (рис. 1). Стоянка займала невеличке дюнне підвищення. Через нього зараз проходить грунтова дорога. Кремінь збирався у вибоїнах дороги і на видувах коло неї - на площі 30х15 м.

На стоянці використовувався переважно місцевий житомирський моренний кремінь сірих та жовтих відтінків. Всього зібрано 37 крем`яних знахідок. Серед них 10 (27%) мають вторинну обробку (табл. I).

Серед виробів з вторинною обробкою виділяються уламок мікроплатівки з притупленим краєм (рис. 2: *1*), трапеція на відщепі (рис. 2: *5*), проколка (рис. 2: *6*) та кутовий подвійний різець на відщепі (рис. 2: *18*). Найбільшою кількістю представлені скребачки - 4 екз. Серед них виділяються одна кінцева на відщепі (рис. 2: *14*), одна підокругла (рис. 2: *12*) та одна неправильної форми (рис. 2: *15*). Одна скребачка зламана (рис. 2: *13*).

До виробів з вторинною обробкою також належать і два відщепи з ретущю.

На стоянці знайдено 14 фрагментів кераміки. Один жовтого кольору, поганого випалу, замитий з домішками трави та піску у тісті, датується неолітом. Інші тринадцять належать до доби бронзи - раннього заліза. Серед тринадцяти фрагментів дванадцять є фрагментами стінок, а один - дрібним фрагментом вінець.

Матеріали зі стоянки Тетерів 7 можна продатувати кінцем мезоліту – неолітом.

Тетерів 8. Пункт відкритий автором. Він знаходиться в Малинському р-ні Житомирської обл. на лівому березі р. Тетерів на відстані 1,8 км вище мосту шосе Київ – Коростень (рис. 2). Кремінь збирався на ділянці 40Х20 м в заплаві річки. Тут, серед моренного дикого дрібного галькового кременю знайдено 19 оброблених кременів (табл. I). Більшість з них сірого або жовтого кольору. Серед цих виробів виділяються: 2 відщепи і 1 платівка з ретушшю, різцевий скол, 1 платівка, 10 відщепів, 3 уламки та 1 нуклеус. Нуклеус одноплощинний на гальці якісного кременю чорного кольору. Площина сколювання оформлена одним сколом, знятим зі сторони робочої поверхні і розташована до неї під кутом меншим 90 градусів. Робоча поверхня несе негативи нерегулярних сколів, отриманих відбійником (рис. 2; 16).

Цей пункт являє собою невеличку майстерню, звідки мешканці навколишніх стоянок брали кремінь для часткового задоволення своїх потреб в сировині.

Окрім кременю на даному місцезнаходженні зібрано дев`ять фрагментів стінок посудин доби бронзи - раннього заліза.

Отже, розвідкою було відкрито два нових пункти - Тетерів 7 та Тетерів 8 – і поповнено колекції стоянок Тетерів 3, 4, 5, 6, відкритих раніше.

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д.Л. Про поширення у Поліссі неолітичних пам'яток дніпро-донецької культури (за даними крем'яного інвентаря) // Проблемы истории и археологии Украины (материалы международной научной конференции посвященной 10-летию независимости Украины). Харьков, *2001.*

Залізняк Л.Л. Отчёт о разведках на мезолит в Киевской и Житомирской областях в 1975 г.// НА ІА НАНУ, *1975/28.*

Залізняк Л.Л. Отчёт о разведках и раскопках мезо-неолитических памятников в Киевской обл. в 1976 г.// НА ІА НАНУ, *1976/26б.*

Залізняк Л.Л. Исследование мезолитических памятников в Киевском Полесье//АО 1976. Москва. *1977а.*

Залізняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований//Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев. *1977б.*

Залізняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж//Археологія. *1979а.* №31.

Залізняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев. *1979б.*

Залізняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. Киев. *1984.*

Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. Киев. *1991.*

Телегин Д.Я. Отчет о работе мезо-неолитического отряда на территории Киевской, Житомирской, Черниговской и Черкасской обл. в 1977 г. //НА ІА НАН У, *1977/11а.*

Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. Киев. *1985.*

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Киев. *1998.*

Супруненко О.Б., Кулатова І.М.
Центр охорони та досіджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську

Супруненко А.Б., Кулатова И.Н. **Спасательные работы на Перещепинском курганном некрополе в Бельске.** В ходе исследований у с.Бельск Котелевского района Полтавской обл. при строительных работах обнаружены 5 погребений скифского времени V-IV вв. до н.э., располагавшихся под остатками незначительных насыпей или в полах разрушенных курганов могильника Перещепино I. Погребения принадлежат рядовому населению Бельского городища скифского времени, вероятно, одного из селищ Большого укрепления — в ур.Лисовый Кут.

У листопаді-грудні 2000 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру вимушений був провести рятівні дослідження на території Перещепинського курганного некрополю I, розташованого на захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. і добре відомого за розкопками Б.А.Шрамка [Шрамко, 1994, *117-125*] і дослідженнями українсько-німецької археологічної експедиції на чолі з В.Ю.Мурзіним та Р.Ролле [Мурзин, Ролле, Херц, Махортых, Белозор, 1998; 1999; Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозор, 1998]. При прокладанні траншеї під шлейф газоконденсатопроводу через територію могильника, безпосередньо праворуч (за 1-2 м на схід) від грунтової дороги від Більського озера до Більського УКПГ Солохівського газопромислу, практично у центрі колишнього скупчення курганів, будівельники натрапили на кілька поховань, що не мали на поверхні майже ніяких ознак насипів. Будівельні роботи були зупинені. Внаслідок рятівних робіт за 70-270 м на південний схід від воріт сучасного УКПГ досліджено 5 поховань різного стану збереженості.

Поховання 1. Основне, парне, впущене у материк у центрі насипу знищеного дорогою кургана. Яма майже квадратної в плані форми, розміром 3,3х3,6 м, завглибшки 1,0 м, орієнтація — південний захід – північний схід. У заповненні — рештки повздовжного дерев'яного накатника

з плах, по центру на долівці — сліди дощатого настилу розміром 1,6х2,8 м. Пограбоване за доби пізнього українського середньовіччя. З огляду на орієнтацію помосту, поховані — чоловік віком 18-20 років і зростом 155,0 см та дівчина 13-14 років (тут і далі антропологічні визначення виконані мол. науковим співробітником Центру Артем'євим А.В.), були розміщені випростано на спині, головою на південний захід. Кістки переміщені грабіжниками. З інвентаря збереглися бронзовий наканечник стріли кінця V — початку IV ст. до н.е., фрагменти античної кружальної амфори, нижня частина ліпного горщика та уламок ліпної миски.

Поховання 2. Впускне у насип зруйнованого кургану, пограбоване у давнину. Здійснене в ямі видовжених пропорцій, орієнтованій у широтному напрямку. Поховальна яма складалася із підовальної за формою поховальної камери, розміром 1,5х3,5 м і глибиною 1,05 м, та вхідної — більш прямокутних обрисів, розміром близько 2,5х1,7 м при завглибшки 0,9 м. Поховальна камера вздовж довгої осі мала дощатий поздовжний накатник. На долівці, вкритій берестою з плямою шкіряного тліну, знаходилися окремі кістки ніг і рук похованого, чоловіка віком 20-25 років, а також рештки берестяно-шкіряного сагайдака зі жмутком з більше ніж 50 стрілами з бронзовими наконечниками V ст. до н.е. та шматками збережених ратищ з верби й ін. порід дерев, розвал залізного ножа, дві бронзові конічної форми ворворки; у заповненні — фрагменти ліпного горщика. У вхідній ямі — окремі кістки скелету, пляма шкіряного тліну на дні та фрагмент залізного кільця від вудил.

Поховання 3. Вірогідно, впускне в полу розораного кургану, від якого простежений рівчак. Здійснене у підрямокутній, ближче до трапецеподібної у плані, поховальній ямі розміром 2,7х2,9 м, орієнтованій з південного заходу на північний схід, завглибшки 0,8 м. Відзначені сліди легкого перекриття з жердин. Пограбоване у давнину. По центру ями виявлені переміщені грабіжниками кістки дитини 9-11 років, імовірно, хлопчика. На дні простежені сліди деревного тліну, напевне, від підлоги, виявлений дрібний уламок бронзової платівки. У південному кутку, до якого вів грабіжницький хід, — ліпний лискований бокал (кухлик без ручки).

Поховання 4. Здійснене під насипом знищеного дорогою невеликого кургану, в підпрямокутній ямі розміром 2,8х3,5 м, доведеній до глибини 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Яма орієнтована по вісі південний захід – північний схід. Перекрита накатником з нетовстих плах, викладених вздовж осі, зі слідами перебування у вогні. Поховання пограбоване за пізньосередньовічного часу. У південній частині камери — скупчення кісток чотирьох осіб, які свого часу були орієнтовані головою на південний захід. Це чоловік 40-45 років та три жінки у віці 17-20, 20-25 і 35-40 років. Під кістками помічені сліди шкіряного тліну від підстилки. З поховального інвентаря вціліли два ліпні з лискованою поверхнею, так звані, "світильники" [Шрамко, 1983. Табл.51] на пустотілій конічній низенькій ніжці, які можна назвати також і вазочками, уламки античної амфори та ще кількох кружальних посудин, лисковане скругленобіконічне пряслице, фрагмент залізної шийної гривни та маленька синя фаянсова намистина.

Поховання 5. Підкурганне, напевне, впущене в насип зруйнованого кургана. Пошкоджене траншеєю. Здійснене у прямокутній видовженій ямі, впущеній до рівня материка на глибину 0,8 м. Її розміри — 1,05х3,00 м, орієнтація — південний захід – північний схід. Молода жінка, віком 18-20 років, похована випростано на спині головою на південний захід. У заповненні ями — кілька дрібних уламків ліпного горщика та миски, у кутку ями, в ногах — розвал черепа корови та окремі її кістки. Відзначені вуглини від дерев'яного накатника з жердин, знищеного вогнем.

Таким чином, виявлені поховання, з огляду на масштаби поховальних ям та характер напутнього інвентаря, чи не вперше фіксують на Перещепинському некрополі І наявність поховань рядових мешканців Більського городища, ймовірно, одного із селищ території Великого укріплення, розташованого в ур.Лісовий Кут. Всі поховання відносяться до V-IV ст. до н.е. Враховуючи виявлені комплекси, при наступному дослідженні некрополя варто звернути пильну увагу на вивчення не тільки пол курганних насипів, а й міжкурганного простору, де можуть також бути виявлені поховання рядового населення.

ЛІТЕРАТУРА

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. Киев. *1998*

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. К.иев, *1999.*

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. Киев. *2000.*

Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. Харьков, *1983.*

Шрамко Б.А. Раскопки курганов VII-IV ст. до н.э. около Бельска // Археологія. Київ. *1994.* № 4.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М.
Центр охорони та досіджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. **Новые исследования на поселении позднезарубинецкого времени в ур.Озеро у Бельска.** В ходе охранных работ 2000 г. на позднезарубинецком поселении типа Картамышево 2 — Терновка 2 в ур.Озеро исследованы 5 хозяйственных ям и остатки сооружения I-II вв. н.э. Уточнена площадь памятника — 4 га. Исследовано около 200 кв. м территории селища.

Охоронні дослідження поселення пізньозарубинецького часу за 1,4 км на захід від с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. продовжені 2000 р. у зв'язку із прокладанням траншеї під шлейф газоконденсатопроводу від однієї з газоексплуатаційних свердловин Більського ГКР Більським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Роботи здійснювалися у зоні відчуження вздовж шосе сс.Більськ — Холодівщина — Саранчівка Зіньківського р-ну, по лінії відслонень схилів мису, з лівого боку від шосе. До смуги робіт потрапляла "стрічка" у 2-4 м території пам'ятки, частково пошкоджена багаторічним функціонуванням дороги. Тут 1997 р. були виявлені рештки житла і господарської ями пізньозарубинецького часу [Супруненко, Терпиловський, 1999, *43-44*; 2000, *70-76*].

Мисоподібний схил першої тераси лівого берега Більського струмка Тарапунька — правої притоки р.Суха Грунь — заввишки 13,0 м над заплавою, обмежений із заходу валами і ровом Великого укріплення Більського городища, зі сходу і північного сходу — узвозом старого Зіньківського тракту [Шафонский, 1851], — з півночі має порівняно крутий ухил до долини струмка і Більського озера. Абсолютна висота цього підвищення — 134,4 м. Поверхня розорюється. ***Поселення*** займає край мисоподібної ділянки, що тулиться до валу. Уточнена його площа — близько 4 га. Селище вузькою смугою розташовувалося вздовж південно-східного берега озера, займаючи край першої тераси *завширшки 70-130 м* і загальною *довжиною* у напрямку північний схід — південний захід на *400 м*. Відзначимо, що більшість знахідок концентрується край схилу тераси. Вони трапляються своєрідними "гніздами", пов'язаними із розорюванням окремих об'єктів.

Закладена траншея 170 кв. м (28 х 3 м) на місці прокладання шлейфу, орієнтована вздовж шосе, що перетинала територію поселення у близькому до широтного напрямку. Здійснена також суцільна зачистка обриву, на загальній протяжності понад 70 м, що зафіксувала аналогічну раніше описаній стратиграфічну ситуацію [Супруненко, Терпиловський, 2000, *71-72*], та шурфовка.

Під час досліджень у траншеї виявлено: 8 ям, 5 з яких можуть визначатися як господарські; частину заглибленої в грунт (?) споруди пізньозарубинецького часу, а також кілька новітніх перекопів.

Частина житлової чи господарської, ймовірно, заглибленої в грунт споруди, визначалася за розвалом подрібнених шматочків перепаленої обмазки її стін та поодиноких уламків печини; виявлена у західній частині траншеї. Сюди потрапив північно-східний кут решток розвалу. Встановити розміри колишньої будівлі важко: східна межа розвалу простежена на 3,2 м, північна — на 2,2 м. З огляду на це та наявність підпрямокутних обрисів кута, споруда мала підпрямокутну форму і була орієнтована стінками за сторонами світу.

Її рештки були шаром чорноземно-обмазкової, з вуглинами та перепаленими шматками грунту, суміші, яка залягала, починаючи від основи дернового шару у поверхневому чорноземі з глибини від 0,10 до 0,45 м. Рівень дна, сліди стовпових конструкцій, печі тощо не зафіксовані. У надзвичайно ущільненому грунті і суміші заповнення траплялися шматочки обмазки з відбитками гілок каркасу споруди, печини, уламки ліпного та кружального посуду пізньозарубинецького часу, стінка амфори і вінце червоноглиняної античної профільованої посудини, поодинокі черепки посуду черняхівської культури, кілька кісток тварин, в тому числі зуби та уламки щелепи коня, ребра великої рогатої худоби, шийний хребець кози-вівці, шматок кістки тварини зі слідами обпилювання, а також уламок бронзового виробу і керамічне пряслице циліндричної форми. Під розвалом обмазки у північно-східному кутку решток споруди виявлені три взаємно перетнуті господарські ями №№ 5-7 пізньозарубинецької доби. Західніше — знаходилася ще одна господарська яма № 8, заповнення якої у верхній частині було майже однорідним із рештками споруди.

Виявлені залишки споруди, на наш погляд, є розвалом господарської чи житлової будівлі, розташованої за 1-2 м на південний захід. Подібний розвал випаленої обмазки навколо *пізньозарубинецької* напівземлянки відзначався й навколо житла № 1/1997 р.

Виявлені у траншеї господарські ями складають три групи, перша з яких має новітнє походження, а дві останні — пов'язані з двома, на сьогодні відомими, житлово-господарськими комплексами, відкритими на селищі.

Найбільш виразною серед господарських об'єктів є ***господарська яма № 4***, що належала до складу господи дослідженого житла № 1/1997 р. *пізньозарубинецького часу*. Збереглася практично повністю, мала майже круглу у плані форму, діаметр 2,4х2,7 м. Виявилася порівняно глибокою, з похилими стінками, вирівняною повернею дна діаметром 1,4х1,6 м. Її глибина — 1,2 м від рівня поверхні. Опущена з рівня похованого чорнозему. Заповнення чорноземно-суглинкове, щільне, з прошарками суглинку у переддонні. Яма є рештками погребу, перетвореного на сміттєзвалище у *II ст. н.е.* У заповненні ями виявлені поодинокі шматочки обмазки, крупні вуглини, фрагменти ліпного посуду пізньозарубинецького часу, окремі уламки кружальних пізньозарубинецьких та античної посудин, кілька кістяних знарядь, виготовлених з трубчастих кісток свійських тварин і обрубка рогу лося, пісковикові абразиви, шматок залізного шлаку, дрібний уламок бронзового виробу у вигляді сплеску металу, розвал леза залізного ножа зі спрямленою спинкою. Серед кісток тварин відзначимо кістки і зуби великої рогатої худоби, в тому числі з відбитком бронзи на поверхні.

Поряд, з південного заходу, виявлена невелика *стовпова ямка*, віддалена від краю господарської ями №4 на 0,15 м. Вона також впущена з рівня похованого чорнозему, мала діаметр 8х10 см, глибину від рівня виявлення 16 см, циліндричний профіль перетину. У заповненні виявлений деревний тлін. Напевне, ямка слугувала основою встановлення однієї з опор перекриття над господарською ямою.

Пізньозарубинецькі знахідки з поселення походять переважно із заповнення господарських ям, а також із решток розвалу стін (?) споруди №1. Більшість подрібнених черепків від різних посудин майже не склеювалися між собою, що свідчить про використання полишених *котлованів споруд* під *звалище*.

Керамічний комплекс пам'ятки складається з кружальної і ліпної лискованої (столової) та груболіпної (кухонної, тарної) кераміки. До першої належить лише 14 (16%), а до другої — 73 фрагменти (84%). Крім того, з траншеї походять кілька уламків посудин скіфського часу та кружальної черняхівської культури.

Столовий посуд пізньозарубинецького часу має лисковану поверхню сірого, чорного та коричнево-сірого кольору. Домішки у керамічному тісті дрібні, іноді помітний пісок, частіше — подрібнений шамот. Лискована кераміка представлена уламками не менш як 12 посудин. Наймасовіші серед них — вінця та стінки від відносно тонкостінних високих мисок відкритого типу, або ваз, що часом мали реберчастий профіль тулуба. Переважна кількість знахідок столового посуду трапилася в районі споруди №1/2000 р. та навколишніх господарських ям. Кухонна і тарна ліпна кераміка виготовлена з грубого тіста із домішками великих зерен шамоту, через що її поверхня часто горбкувата, місцями загладжена тріскою чи жмутком трави. Звичайно, вона також має сліди загладжування пальцями. Тарний посуд представлений уламками кількох корчаг з орієнтовним діаметром вінець понад 30 см, що утворюють два типи: опуклобокі та біконічні. Переважна більшість уламків є фрагментами груболіпних горщиків середніх розмірів. Їхні вінця орнаментовані пальцево-нігтьовими вдавленнями менше, ніж у 5 % випадків. За формою частково реставровані екземпляри поділяються на сильнопрофільовані (опуклобокі з відігнутими чи прямими шийками), слабкопрофільовані (банко- чи тюльпаноподібні) та з невиділеними шийками. Судячи за уламками, серед керамічного комплексу були й біконічні горщики. У поодиноких випадках використовувалися мініатюрні горщики з діаметром вінець 8-9 см та, очевидно, миски, виготовлені із звичайного "кухонного" тіста.

Ліпний керамічний комплекс доповнюється кількома уламками світло- чи коричневоглиняних античних амфор I-II ст., а також дрібним фрагментом стінки танаїської, використаним у якості абразиву. Відзначимо також знахідки у культурному шарі та заповненні ям №№ 6-8 фрагментів античного посуду, походження якого можна гіпотетично пов'язувати з кримськими та нижньодніпровськими центрами I-II ст. н.е.

Уламки стінок ліпних горщиків використовувалися для виготовлення дископодібних пряслиць, для виробництва яких виявлені й кілька "кружечків"-заготовок.

До індивідуальних знахідок суто пізньозарубинецького часу також можна віднести тонку бронзову платівку підтрапеційних у плані обрисів розміром 0,7х1,2 см з профілюванням, вироби з кістки та рогу — скребло, знаряддя для продавлювання по шкірі типу проколки, уламок "тупика", заготовки якихось знарядь та обпиляні кістки, а також фрагменти пісковикових абразивів.

Наявність специфічної чорно- та сіролискованої кераміки і набір певних форм груболіпних горщиків дозволили віднести поселення до кола *пізньозарубинецьких пам'яток типу Картамишеве 2 — Тернівка 2* [Обломский, Терпиловский, 1991, *62-72*].

Поселення поблизу с.Більськ є досить цікавою і першою з виявлених у межах Великого укріплення Більського городища пам'яткою часу складання слов'янських етносів. Охоронні археологічні дослідження ділянки пізньозарубинецького селища в ур.Озеро остаточно підтвердили наявність значного за площею поселення I-II ст. н.е. на лівому березі Більського струмка і озера та існування на ньому прибережного подвійного ряду житлових і господарських споруд.

ЛІТЕРАТУРА

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века н. э. Москва, *1991.*

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську // АВУ 1998-1999 рр. Київ. *1999.*

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. Полтава, *2000.* № 1-2.

Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев. *1851.*

Тарабукін О.О.
Житомирський краєзнавчий музей

Археологічні розвідки на Житомирщині у 2000 р.

Протягом липня 2000 р. Сектор археології Відділу охорони культурної спадщини Житомирського обласного краєзнавчого музею, продовжив археологічні розвідки в центральній частині Житомирського Полісся, в басейні р.Свинолужки (права притока р.Мика, басейн р.Тетерева). Розвідками було охоплено ділянку довжиною 15 км, від північної околиці с.Теснівка до південно-західної околиці с.Руденька, в межах Коростишівського району Житомирської області.

В результаті розвідок було виявлено 12 нових пам яток, а також оглянуто один раніше відомий пункт. **Нижче** наводимо короткий опис обстежених пам'яток.

Теснівка- 1. Сліди стоянки на північно-західній околиці села, за 20 м на північ від мосту, що розташований по дорозі до с.Старосільці. Займає пологий південний схил піщаного підвищення лівого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 1,7-2,2 м. Поверхня задернована, покрита лісом. В оголеннях польової дороги на площі 30 х 15 м (0,045 га) зібрано кремені з слідами обробки палеолітичного вигляду, в тому числі пластинки, нуклеподібне комбіноване знаряддя, скребачку і скол.

Теснівка- 2. Сліди стоянки на північно-західній околиці села, за 100-150 м на захід від мосту, що розташований по дорозі до с.Старосільці. Займає південний схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 2,2-2,5 м. Поверхня задернована, покрита молодим сосновим лісом і чагарником. Кремені з слідами обробки палеолітичного вигляду зібрані на площі 40 х 25 м (0,1 га) в кротовинах та на поверхні в просіці, де нині проходить ЛЕП.

Теснівка - 3. Сліди стоянки і поселення за 250-300 м на північний захід від західної околиці села. Займає південний схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 1,8-2,6 м., а в західній частині - до 3,4-3,8 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Із сходу поселення обмежено неглибоким рівчаком, по якому протікає безіменний струмок. На площі 150-170х30 м (бл. 0,51 га) на поверхні зібрано крем'яні відщепи, пластину, скреблоподібне знаряддя палеолітичного вигляду, а також уламки ліпного посуду доби бронзи-ранньозалізного віку та окремі фрагменти кружального посуду XVI-XVIII ст.

Більківці - 3. Поселення давньоруського часу за 380-420 м на північний схід від сільського кладовища, що у північно-східній частині села (кол. с.Зубрівка). Займає південний схил високого піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 4,2-4,5 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Культурний шар потужністю 0,25-0,30 м. На площі 325-355х40-60 м (близько 2,13 га) зібрано уламки кружального посуду XII-XIII ст. Крім цього, знайдено уламок крем'яної теслоподібної сокири, нуклеподібне знаряддя палеолітично-мезолітичної доби, а також фрагменти ліпного посуду невизначеного часу.

Більківці - 2. Сліди палеолітичної стоянки за 350-400 м на північ від сільського кладовища, що у північно-східній частині села. Займає вершину горбоподібного піщаного підвищення лівого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 3,5-4 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Знахідки зустрічаються до глибини 0,40 м. На поверхні на площі 40х20 м (0,08 га) зібрано крем'яні пластини та їх уламки, відщепи із слідами обробки палеолітичного вигляду, а також поодинокі фрагменти ліпного посуду доби бронзи.

Більківці - 3. Сліди поселення за 300-350 м на північ від сільського кладовища, що у північно-східній частині села. Займає пологий схил ледь помітного піщаного підвищення у

заплаві лівого берега р. Свинолужки. Висота над рівнем води 1-1,2 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Культурний шар потужністю до 0,25 м. На площі 80х35-40 м (бл. 0,32 га) зібрано крем'яні сколи й уламки ліпного посуду епохи бронзи, а також фрагменти кружального посуду XII-XIII ст.

Більківці - 4. Курган у південно-західній частині села, біля колишнього консервного заводу, на території колгоспного саду, підвищенні лівого берега р.Свинолужки. У 1987 р. його обстежив І.І.Ярмошик. Курган напівсферичної форми має такі розміри: висота 2,2-2,4 м, діаметр 26-30 м. Поверхня задернована, поросла деревами й чагарником. На вершині 2 кам'яні хрести, на одному з яких продубльовано зображення хреста. На схилі кургану з південно-східної сторони знаходиться ще один кам'яний хрест, а біля його підніжжя прямокутної форми блок, виготовлений з чорного лабрадориту, на якому вибито зображення хреста. За повідомленням місцевого жителя Івана Арсеновича Лагоденко (74 роки), цей камінь привезли з кладовища. За місцевими переказами курган насипано за доби козаччини XVI-XVIII ст., а інші стверджують, що тут поховано знатних козаків.

Студениця - 1. Поселення у західній частині села. Займає високе горбоподібне піщане підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем заплави 2,2-3,4 м. Поверхня задернована, у східній частині частково пошкоджене невеликою вузькою траншеєю. Із південного заходу і заходу обмежене безіменним струмком. Розміри: 195х80-95 м (близько 1,8 га). Культурний шар потужністю до 0,40 м. Переважно у стінках траншеї і частково у кротовинах та на поверхні зібрано уламки ліпного і кружального посуду черняхівської культури II-V ст.н.е.

Студениця - 2. Багатошарове поселення за 250-300 м на захід від села. Займає північний схил підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 2-3,5 м. Поверхня розорюється. Культурний шар потужністю 0,25-0,40 м. На площі 550-600х40-60 м (бл.3,6 га) на поверхні зібрано крем'яну скребачку і вкладиш до серпа ранньозалізного віку, уламки ліпного посуду черняхівської культури II-V ст.н.е, фрагменти кружального посуду XII-XIII ст. і кістки тварин.

Руденька - 1. Сліди стоянки і поселення за 100-150 м на південь від південно-східної околиці села. Займає північний схил піщаного підвищення правого берега р.Свинолужки. Поверхня розорюється. На площі 40х20 м (0,08 га) на поверхні зібрано крем'яні різець, пластинку, нуклеус та відщеп палеолітичного вигляду, а також поодинокі маловиразні уламки ліпного посуду ранньозалізного віку.

Руденька - 2. Стоянка доби палеоліту за 100-150 м на південь від південно-східної околиці села і за 100 м на південний захід від пункту Руденька-1. Займає північний схил піщаного підвищення правого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 2,2-2,6 м. Поверхня розорюється. На площі 40х25 м (0,1 га) було зібрано крем яний пластичний скол, відщеп, пластинку та їх уламки.

Руденька - 3. За 150-200 м на південь від південно-східної околиці села і за 100-150 м на південний захід від пункту Руденька- 2, на північно-західному схилі піщаного підвищення правого берега р.Свинолужки, на розораній поверхні було знайдено два крем'яні відбійника невизначеного часу.

Руденька - 4. Поселення біля південно-західної околиці села, за 80-100 м на південний захід від мосту, на місці сучасного кар'єру. Займає північний схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р.Свинолужки. Висота над рівнем води 1,7-2,2 м. Поверхня дуже сильно пошкоджена піщаним кар єром. Нині залишилась непошкодженою південно-західна частина поселення. Її поверхня задернована, поросла лісом, вздовж якого проходить польова дорога. Культурний шар пошкоджений, потужністю 0,15-0,20 м. На поверхні та стінках кар єру на площі 60х30 м (0,18 га) зібрано крем'яну скребачку на відщепі, а також уламки ліпного посуду ранньозалізного віку

Теліженко С.А.
Луганська археологічна експедиція

Ранньонеолітична майстерня Клешня-5

Улітку 2000 року Луганською археологічною експедицією були продовжені дослідження вузла неолітичних пам'яток в місцевості Зелена Горниця в Комсомольському лісництві у Кремінському р-ні Луганської області. Результатом досліджень стало вивчення одношарового неолітичного пункту Клешня-5. Розкопки на даному пункті носили розвідувальний характер, тому в даній роботі розглядаються матеріали, виявлені на розкопі площею 20 м^2.

Одношарова пам'ятка неолітичного часу Клешня-5 була виявлена у ході розвідок у 1998 р. на мисі другої надзаплавної тераси оз. Клешні друге в заплаві лівого берега р. Сіверський Донець, в 40 м на захід від стоянки Клешня-3 і в 50 метрах на південь від неолітичної стоянки Зелена Горниця-5. Висота мису, на якому розташована пам'ятка, близько 8,5 м над рівнем заплави. Розміри мису приблизно 100 х 50 м. Розкоп площею 20 м² був закладений у центральній частині мису.

Була встановлена стратиграфія пам'ятки (по північній стінці розкопу): дерновий шар – 0,05-0,1 м; супісь гумусована темно-коричнева – 0,1-0,15м; пісок рудий – 0,15-0,30 м; пісок сірий – 0,30-0,65 м; пісок білий – простежується до глибини 0,8 м.

Культурний шар знаходився на глибині 0,6-0,7 м від сучасної денної поверхні. Основна маса знахідок фіксувалася на межі шару піску сірого й піску білого, що, безумовно, свідчить на користь досить раннього їхнього походження. Умови залягання знахідок характеризуються компактністю й відсутністю слідів пересування по вертикалі. Крім того, слід зазначити, що наявність домішок, притаманних іншим культурам, категорично виключається. Виключення складає знахідка трапеції, виявленої на 30 см вище культурного шару. Кілька фрагментів кераміки бондарихинської культури знайдені у верхніх шарах пам'ятки й на умови залягання неолітичних знахідок не впливали.

При розкопках отримано комплекс у кількості 647 виробів із кременю й одного виробу з піщанику. Найбільша щільність знахідок відзначена в квадратах 10-11, 14-15 і 17 і складає від 50 до більш 80 знахідок на 1 м².

Таблиця 1. Крем'яні вироби стоянки Клешня-5.

Поперечні сколи з нуклеусів	3	0,46%
Реберчасті сколи	7	1,08%
Пластинчасті заготівки	130	20,1%
Відщепи й уламки	485	74,9%
Вироби з вторинною обробкою	32	4,9% -100%
Скребачки	6	18,75%
Різці	3	9,3%
Скобелі	2	6,25%
Долота	3	9,3%
Геометричні мікроліти	1	3,1%
Свердла	1	3,1%
Комбіновані знаряддя	1	3,1%
Ретушери	1	3,1%
Пластинчасті заготівки з ретушшю	10	31,25%
Відщепи з ретушшю	4	12,5%
Усього	**647**	**100%**

Сировиною слугував переважно кремінь темно-коричневого і жовтого кольорів.

Нуклеуси відсутні, тому техніку розщеплення на стоянці характеризують лише сколи (відщепи і пластинчасті вироби), що складають основну масу крем'яного інвентаря.

Перевага відщепів розмірами від 1 до 3 см дозволяє судити про те, що первинне розщеплення кременю провадилося в спеціально відведеному місці. На користь цього також свідчить відзначена вище відсутність нуклеусів.

Пластинчастих виробів 130 екземплярів. З них цілих 15, медіальних перетинів – 43, проксимальних – 57 і дистальних – 15 екземплярів.

Виявлено 7 реберчастих сколів і 3 сколи підправлення площадок нуклеусів.

Виробів із вторинною обробкою – 32, що складає 4,9% загального числа обробленого кременю стоянки.

Скребачки (6 одиниць) складають 22,2% знарядь стоянки. Виготовлені на пластинах і відщепах. Для обробки робочого краю використовувалася, головним чином, притупляюча ретуш.

Кінцевих скребачок на пластинах – 4. Дві скребачки опуклолезвійні, одна з яких на обпаленій пластині з високою круторетушованою робочою крайкою (рис. 1,*4*), інша має низький похилоретушований край (рис. *6*). Одна скребачка зі скошеним лезом, оформленим крутою скребачковою ретушшю, на обпаленій пластині (рис. 1,*7*), ще одна – з лезом, зміщеним вправо, похилоретушована (рис. 1,*2*). Кінцебокова скребачка – 1. Виконана на пластинчастому відщепі, оформлена положи-

стою ретушшю (рис. 1,*8*). Одна бічна скребачка – на первинному відщепі зі слідами жовнової кірки, похилоретушована (рис. 1,*9*).

Таким чином, у комплексі переважають скребачки кінцевих форм, виготовлені на пластинчастих заготівках.

Різців – 3. Усі різці кутові. Два з них виконані на зламах пластинок (рис. 1, 10, 12), один – на реберчастому сколі (рис. 1,*13*).

Виявлено два скобелі. Один – кінцевий на відщепі (рис. 1,*11*), інший – бічний, виготовлений на первинному відщепі видовжених пропорцій зі слідами жовнової кірки (рис. 1,*14*).

Свердло – 1 (рис. 1,*17*). Виріб являє собою пластинку з крутою ретушшю, що сходиться на проксимальному кінці, з характерними слідами утилізації. П'ятка з боку черевця оформлена підтесуванням і злегка відполірована, що дає можливість припустити використання даного виробу як вкладиш у дерев'яну або кістяну основу.

У комплексі є два вироби на відщепах з лезами, обробленими з черевця і зі спинки великофасетковою ретушшю (рис. 1, *1, 3)*.

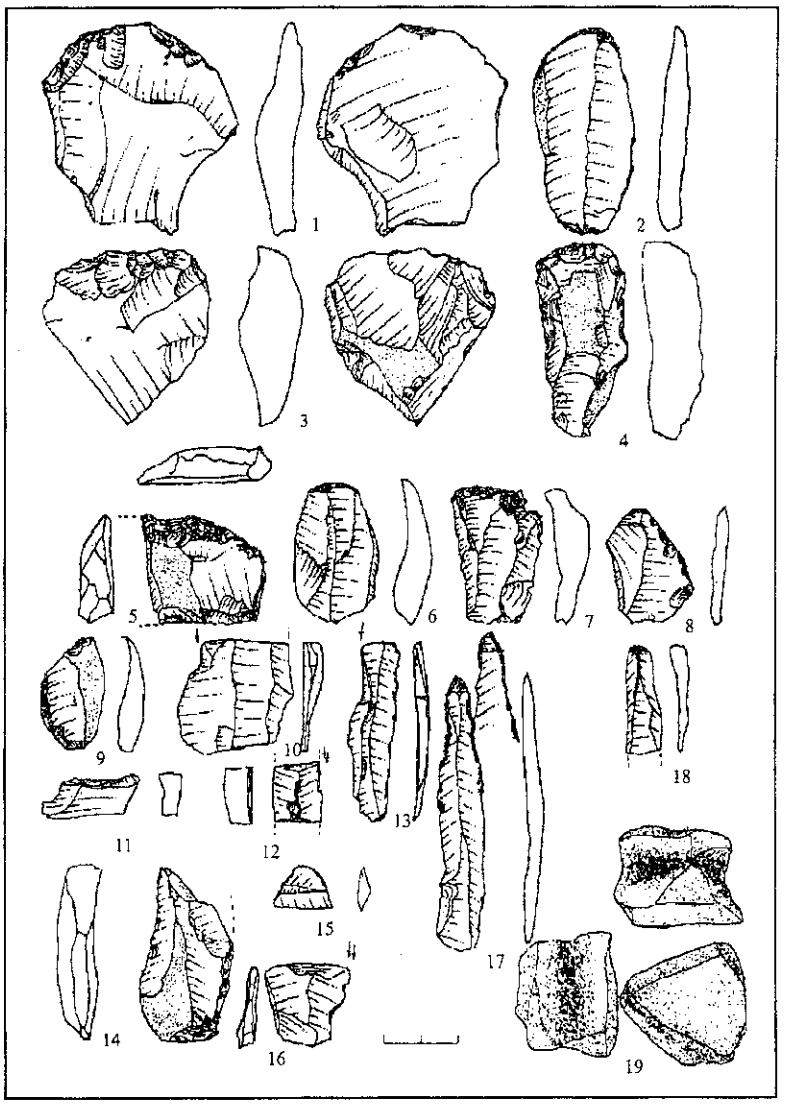

Рис. 1 Клешня - 5, 1-17 - кремінь, 18 - виріб з пісковику

Ще один виріб являє собою уламок знаряддя з двома ретельно забитими ударними площадками – одна на проксимальній частині знаряддя, протилежної обламаному лезу, інша – на бічній грані (рис. *5*). Усі три знахідки, судячи з техніки обробки, можуть ідентифікуватися як долота.

Виявлено одне комбіноване знаряддя – різець-скобель на відщепі (рис. 1,*16*).

У комплексі присутній один ретушер на пластині (рис. 1,*18*). Робочий край даного виробу має характерний завальцьований робочий край, що свідчить на користь його тривалого використання.

Пластинчастих заготовок з ретушшю – 9. В основному це вироби з незначною, найчастіше фрагментарною ретушшю утилізації. Одна пластинка оброблена з черевця регулярною положистою ретушшю.

У комплексі є реберчастий скол, оброблений положистою ретушшю з одного краю, і великофасетковою ретушшю утилізації з боку черевця, що сходиться до обламаної дистальної частини.

Відщепів з ретушшю виявлено 4 екземпляри.

У комплексі присутня середньовисока симетрична трапеція, оформлена крутою ретушшю по зламах заготовки (рис. 1,*15*). Виріб знаходився трохи вище культурного шару і є, імовірно, механічною домішкою з пам'ятників, розташованих поблизу Клешні-5. Конкретніше можна вказати на пам'ятки Клешня-4 і Зелена Горниця-5, де подібні трапеції зустрінуті.

Крім крем'яних виробів у комплексі мається пісковиковий абразив з жолобком, застосовуваний, вірогідно, у якості випрямлювача стріл (рис. 1, *19*).

Аналіз комплексу Клешня-5 дозволяє припустити наявність у даному пункті майстерні по роботі з м'яким матеріалом, імовірно, по виготовленню стріл, ратищ списів, дротиків і т.п. Про це свідчить присутність значної кількості знарядь для роботи з деревом і кісткою (долота, скобелі,

свердло, абразив). Повна ж відсутність нуклеусів, імовірно, пов'язана з досить невеликими розмірами майстерні, а звідси – з маленькими потребами в сировині. Проте варто сказати, що пам'ятка досліджена не на всій площі, тому в даному випадку усі висновки носять попередній характер. У той же час, досліджений раніше комплекс-майстерня Клешня-2 дає нам підстави для визначення характеру пам'ятки. Досліджена повністю пам'ятка Клешня-2 дає приблизно такі ж відсоткові показники відповідності продуктів первинної і вторинної обробки. Крім того, необхідно відзначити культурну близькість обох пунктів і їхню генетичну наступність пам'яткам типу Клешня. Можна також припустити, що Клешня-3 є базовою стоянкою стосовно Клешні-5, про що свідчать такі загальні показники, як: умови залягання знахідок, сировина, характер обробки крем'яних виробів, наявність подібних форм виробів, а також незначна віддаленість одного пункту від іншого.

Таким чином, в науковий обіг введений ще один комплекс, у крем'яному комплексі якого можна простежити розвиток традицій пам'яток типу Клешня. У цьому зв'язку необхідно нагадати, що басейн Середнього Подоння в ранньоеолітичний час являв собою район, у якому простежується розвиток принаймні двох культурно не взаємозалежних традицій – пам'ятки донецької культури і типу Клешня. Дана проблема, природно, вимагає подальшої розробки і не виключена поява даних з дослідження нових комплексів, здатних докорінно змінити наше уявлення про ранньоеолітичну історію Подоння.

Терський С. В.
Львівський історичний музей

Дослідження у Володимирі та у с. Зимно*

Sviatoslav Tersky **Archaeological exploration in Volodymyr and it's suburb Zymno**

This article about work's of Volhyn' Archaeological Expedition headed by, guided by the Lviv History Muzeum on medieval monuments in sity Volodymyr and it's suburb Zymno.

Терский С. В. **Исследования во Владимире и в с. Зимно** Волынская археологическая экспедиция Львовского исторического музея на протяжении 1999—2000 гг. продолжала начатые в 1987 г. работы в границах древних посадских районов летописного Владимира. Основные спасательные раскопки проводились по ул. Островецкой в ур."Апостольщина", а также на вершине холма западнее епископского замочка (ул. Сокальская). В урочище "Апостольщина" в четырех раскопах общей площадью свыше 580 м² зафиксированы три основные горизонты застройки исследуемой территории: X—XI, конец XIII—XIV, XIX— **XX** вв. (32 сооружения и два погребения). К XVII в. относятся 4 ямы, в которых, очевидно, добывали глину для потребностей гончарного производства, а со временем плотно заполняли мусором. Культурный горизонт XIV в. представлен 20 объектами жилищно-хозяйственного назначения, которые существовали одновременно и, наверное, составляли одну усадьбу. Дом владельца усадьбы XIV в. имел погреб глубиной 2,5 м от современной поверхности размерами 5,5x5,4 м, тем не менее площадь первого этажа могла быть большей.По периметру котлована погреба зафиксирован две "ступеньки"-" приямки", назначение которых не выяснено. Вероятная колоннада, которая должна была бы поддерживать массивное (пласт самана 10—20 см) перекрытие погреба или первого этажа здания, была отдалена от деревянных стенок погреба на 2—4 м и, таким образом, все сооружение могло занимать площадь приблизительно 9—13x9—14 м. Вокруг дома выявлено 6 ям — зернохранилищ. Все здания усадьбы погибли вследствие пожара. Другие 6 сооружений (3 с т. н. "хлебными" печами) относились, наверное, к одному двору X—XI вв.В ближайшей окраине летописного Владимира разведками выявлены два больших грунтовых могильника XI—XIII вв. (рис.1: *А*). Раскопками возле каменного креста на кургане в восточной части с. Зимно исследовано 5 грунтовых погребений и 2 кирпичные гробницы XV— XVI вв., что подтверждает пересказ о существовании в этом месте деревянного приходского храма, а также раскрыта часть углубленного сооружения IV в. н.э. (рис. 1: *В*) с лепной посудой (рис.1: *Г*) Находки из раскопок составили основу археологической выставки, открытой к 800-летию Галицко-Волынского государства во Владимир-Волынском историческом музее.

* Роботи проводилися згідно з планом виконання наукової теми "Сучасний стан вивчення культури Західної Волині X-XV ст. та її роль у формуванні української культури", яка отримала грант ДФФД Міністерства освіти та науки України.

Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею протягом 1999—2000 рр. продовжувала розпочаті у 1987 р. спостереження за земляними роботами та рятівні розкопки на території новобудов у межах давніх посадських районів літописного Володимира.[3] Основні рятівні розкопки широкими площами проведені по вул. Островецькій в урочищі"Апостольщина", де культурний шар руйнується приватними забудовниками, а також на вершині пагорба північно-західніше єпископського замочка (вул. Сокальська).

Урочище "Апостольщина" — топографічно головний північно-східний район Окольного города. Він обмежений з півдня давньою Луцькою дорогою, із заходу р. Смочею, з півночі — валом Окольного города, а зі сходу — болотом "Озеро". Перспективною для досліджень широкою площею є північно-східна частина урочища, що зайнята СШ № 4. Ця територія в основному вільна від забудови, проте культурний шар пам'ятки нищиться під час земляних робіт.

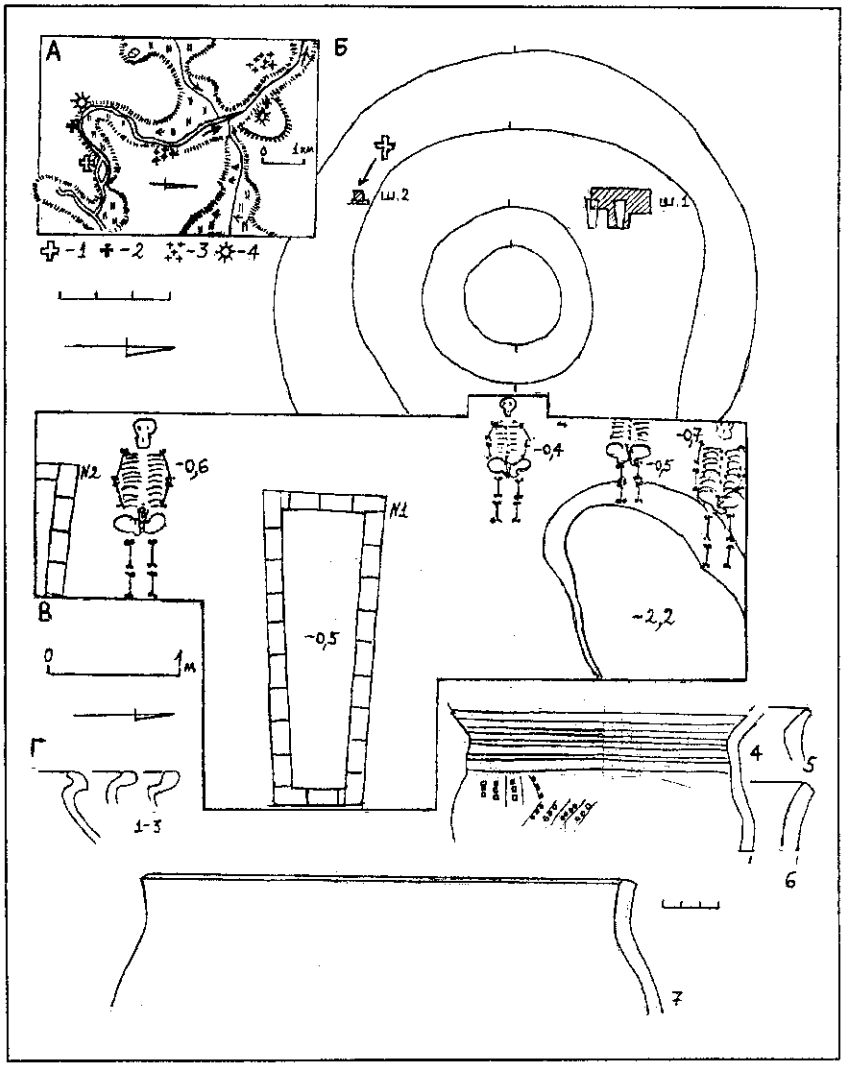

Рис.1 Зимно, жовтень 2000 р.: А— Ситуаційне розташування основних пам'яток поблизу с. Зимно відносно центральної частини середньовічної столиці: 1— кам'яний хрест; 2— головні діючі храми; 3— приміські грунтові кладовища Володимира; 4— городища; Б— план "церковного" пагорба з кам'яним хрестом у східній частині с.; В— план шурфу—1-знахідки: гончарний посуд з гл.0,2—0,5 м (1—3) та ліпний посуд із споруди—1 (4—7), 7— з гл. 1.2 м.

В місцях, де існує найбільша загроза руйнування культурного шару, було закладено чотири розкопи загальною площею понад 580 м². Глибина культурного шару, не враховуючи заповнення заглиблених об'єктів, складає близько 0,8 м, з них верхні 0,2 м припадають на XIX—XX ст. (насичений будівельним сміттям). На дослідженій ділянці встановлена наявність трьох основних культурно-хронологічних горизонтів з 32 спорудами: X—XI, XIV та XVII ст. У XVIII ст. територія урочища використовувалася для невпорядкованих поховань (з них археологічне досліджено два).

У XVII ст. викопані 4 ями, об'ємом 2—4 м³, в яких, очевидно, добували глину для потреб гончарного виробництва, а згодом щільно заповнювали сміттям. В його складі був, переважно, гончарний та скляний посуд, кахлі, що були у вжитку, орнаментована плитка до підлоги, а також бракована продукція майстерень по виготовленню кахлів. Зрідка траплялися металеві предмети та дрібні уламки фаянсового посуду. Формою для відтискання кахлів була, мабуть масивна плитка, різьблена по сирій глині, з центричним рослинним орнаментом у рамці. Унікальною знахідкою є пустотіла високохудожня скульптурка з кам'яної маси, що зображує Св. Георгія

Змієборця — покровителя Володимира [Терський, 1999, *48-54*]. Даний комплекс датований скарбом з 7 срібних півгрошів Сигізмунда III Вази (1588-1632) та Густава-Адольфа (1611-1632) на 1630-і рр.

Культурний горизонт XIV ст. представлений 20 об'єктами житлово-господарського призначення, що існували одночасно і, мабуть, складали одну садибу. Будівля власника садиби XIV ст. мала льох завглибшки 2 м від давньої поверхні та розмірами 5,5х5,4 м, проте площа першого поверху могла бути більшою. По периметру котловану льоху зафіксовано дві "сходинки"-"приямки", призначення яких не з'ясовано. Можна зробити попередній висновок, що

ступінчастість котловану під льох могла бути не лише наслідком сипучості ґрунту в момент закладання, але й виконувати певні функції під час експлуатації будівлі. Ймовірна колонада, що мала б підтримувати масивне (шар саману 10—20 см) перекриття льоху або першого поверху будівлі, була віддалена від дерев'яних стінок льоху на 2—4 м і, таким чином, вся споруда могла займати площу приблизно 9—13х9—14 м.

Навколо будинку виявлено 6 ям — зернових складів, об'ємом 3—4 м^3, які розкривають суть цього житлово-господарського комплексу. Конструкція складів, очевидно, була стандартною і складалася з дерев'яного каркасу, що тримав дошки обшивки ями та надбудови, мабуть, у вигляді зрубу, покритого ґонтом, з прибудованим входовим коридором, на що може вказувати незначна кількість рубаних цвяхів та шматків глини від обмазки поміж колодами, знайдених у заповненні однієї з ям. Ще одна споруда, напівземлянка розмірами 3,3х2,9х3,45 м, зі стаціонарно встановленими жорнами в куті могла бути млином. Усі будівлі садиби загинули внаслідок пожежі.

З документів відома провідна роль Володимира у хлібній торгівлі України із Західною Європою та Причорномор'ям у XV—XVII ст. [Верзилов, 1898, *47, 76—77*]. Зібрані у спорудах матеріали (амфори, сувенірний полив'яний посуд з червоної глини, кашину та селадону тощо) значно доповнюють дані про торгівельні зв'язки Волині зі Сходом [Терський, 2000, *179-200*].

Культурний горизонт XII—XIII ст. представлений однією господарською ямою. 7 споруд (3 з так званими "хлібними" — нішеподібними печами) належало, мабуть, до одного дворища X—XI ст.

В найближчій околиці літописного Володимира розвідками виявлено два ґрунтових могильники XI—XIII ст. (рис.1: *А*); поблизу с. Заріччя нижче по течії від Окольного города та вище по течії на правому березі р. Луги, на пагорбі, перерізаному у північній частині об'їзним шосе на Нововолинськ.

Розкопками поруч кам'яного хреста на кургані у східній частині с. Зимно досліджено 5 безінвентарних ґрунтових поховань та 2 пограбовані цегляні гробниці XV—XVI ст., що підтверджують переказ про існування в цьому місці дерев'яного парафіяльного храму, а також частину заглибленої споруди IV ст. н. е. (рис.1: *В*) із ліпним посудом (рис. 1: *Г*)

Знахідки з розкопок склали основу археологічної виставки, відкритої до 800-річчя Галицько-Волинської держави у Володимирському історичному музеї.

ЛІТЕРАТУРА

Верзилов А.. Очерки торговли Южной Руси (1480—1569). Чернигов, *1898*

Терський С. В. Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. Львів., *1999.*

Терський С. В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. 9. Львів. , *2000.*

Тетеря Д.А.
Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"

Розвідкові роботи на території передгородь Переяслава

Teterya D.A. Archaeological investigations on terrain ancient Pereyaslav peredgorodija. Publication is devoted to materials of archaeological investigations carried out the 2000 on Terrain ancient Pereyaslav peredgorodija. The obtained materials reflected a history of settling this parts of town from XI to XVIII cent. AD and can be used for impovement at a topography ancient Pereyaslav.

Тетеря Д.А. Разведочные работы на территории предградий Переяслава. В статье помещены материалы археологических разведок на территории предградий Переяслава. Полученные материалы отражают историю заселения этих частей города и могут быть использованы для уточнения топографии Древнего Переяслава.

Восени 2000 року постійнодіючою археологічною експедицією Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" було проведено розвідувальні дослідження в м. Переяславі-Хмельницькому. Дані роботи зосереджувались на передгороддях Переяслава X-XIII ст., які на даний час є найменш вивченими в археологічному та історичному плані серед інших частин містобудівельної структури міста середньовічної та пізньосередньовічної доби.

Передгороддя, що розташоване на західній околиці історичної частини міста з напільного боку укріплень X-XVIII ст. між річками Трубежем та Альтою, в XVIII от. носило назву Альтицьке передмістя. Тут нами обстежено правий берег р. Альти в межах вул. Літописної та правий берег р. Трубіж в межах провулку Літописний.

Під час розвідок на даній території, що, в основному, зайнята городами, зібрано матеріали давньоруського та пізньосередньовічного часу. Давньоруські знахідки репрезентовані уламками горщиків, амфор (рис.1: *4-14*), а також уламком пірофілі-

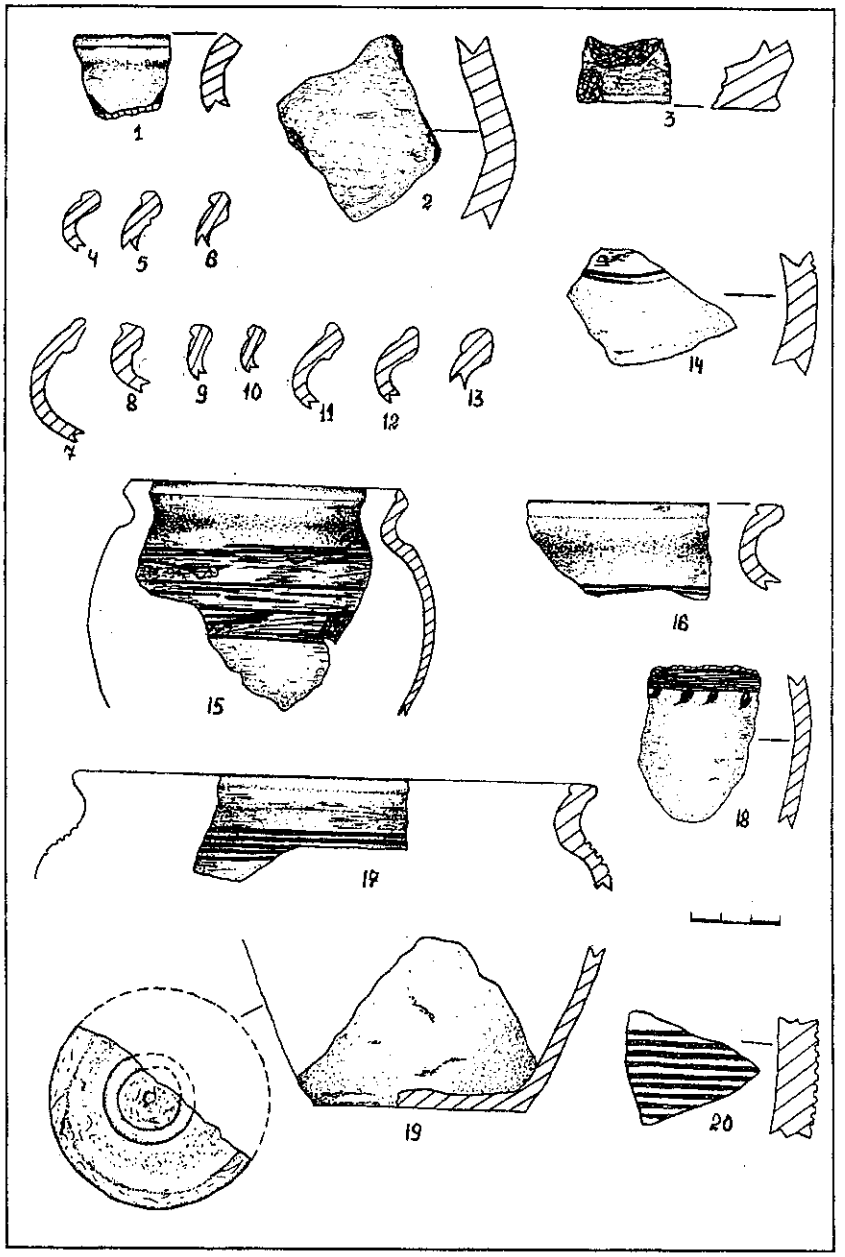

Рис. 1 Знахідки кераміки з розвідкових досліджень в Переяславі

тового сланцю. Керамічні знахідки за аналогіями датуються другою половиною XI-XIII ст. [Петрашенко, 1992]. Пізньосередньовічні матеріали представлені уламками побутової кераміки XVII-XVIII ст. тотожної до виявленої під час попередніх розкопок у місті.

З метою перевірки культурних нашарувань по провулку Літописному, 9 було закладено два шурфи розміром 1 х 1 м. В шурфі № 1 зафіксовано перекоп XVII-XVIII ст. з археологічними знахідками цього часу. В другому шурфі виявлено давньоруський культурний шар потужністю 0,30 м, що складався з відкладів темно-сірого гумусованого суглинку. Матеріали з нього представлені уламками кераміки, кістками тварин та печиною. Керамічний комплекс складають уламки горщиків і амфор (рис.1: *15-20*). Горщики виготовлені із щільного тіста з домішкою піску. Окремі орнаментовані по бочку прокресленими горизонтальними лініями та нігтеподібними заглибинами. На денцях простежуються сліди підсипки. На одному денці клеймо у вигляді кола. Керамічні знахідки з шару мають широкі аналогії серед давньоруської кераміки другої половини XI - першої половини XIII ст. [Козловський, 1992; Новое..., 1981].

Розвідками обстежено також південно-східну частину околиць міста в межах вул. Золотонішське шосе та Музейної, що знаходяться на лівому березі р. Трубіж. Цей район в XVIII ст. входив в межі Задовгомостянського передмістя.

На даній території, що зайнята городами, виявлено значну кількість старожитностей XVII-XVIII ст., які, в основному, представлені уламками побутової кераміки. Ці знахідки свідчать про інтенсивну освоєність цієї місцевості в козацький період життєдіяльності міста.

На городах по вул. Золотонішське шосе № 20-22 (вул. Провалля) виявлено уламки ліпної кераміки III-IV ст. н.е. (рис. 1: *1-3*). Зібрані на площі 200 м керамічні уламки належали ліпним горщикам червонуватого кольору з шорсткою, горбкуватою поверхнею. Тісто має домішки шамоту та піску. Стінки округлобокої та ребристої форми. Денця масивні з невеликою закраїною. Дана кераміка подібна до виявленої на пам'ятках київського типу Середнього Подніпров'я. [Терпиловский, 1984].

Давньоруських матеріалів на обстеженій території не виявлено.

В результаті проведених розвідкових досліджень отримано нові дані до історичної топографії Переяслава давньоруського та пізньосередньовічного періодів. Отримані матеріали дають змогу підтвердити думку про поступовість і поетапність формування містобудівельної структури Переяславля Руського X-XIII ст., яка стала основою пізньосередньовічного міста. Подальші дослідження нададуть змогу більш конкретно локалізувати та визначити періоди існування переяславських передгородь XI - першої половини XIII ст. та XVII-XVIIIст.

ЛІТЕРАТУРА

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. Київ, *1992.*

Новое... Новое в археологии Киева, Киев, *1984.*

Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я Київ, *1992.*

РОЗДІЛ 2: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2001 р.

Аксенов В.С.
Харьковский областной исторический музей

Раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры

Экспедиция Харьковского исторического музея (ХИМ) в 2001 г. продолжила охранные раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника (ВСМ-IV) салтовской культуры, начатые в 1990 г. экспедицией ХИМ под руководством В.Г. Бородулина и продолженные в 1998 - 2000 гг. той же экспедицией под руководством автора. За полевой сезон было исследовано 3 катакомбных захоронения (№№ 60-62) и одно подбойное захоронение (№59).

Захоронение №59 имело могильную яму прямоугольной формы с закругленными углами, ориентированную по линии восток-запад. Ее размеры составляли: длина – 2,12 м, ширина в восточном краю – 0,62 м, ширина в западном краю – 0,48 м. Глубина могильной ямы от современной поверхности почвы – 1,65 м. В западном краю могильной ямы была зафиксирована ступенька шириной 0,3 м и высотой от дна могильной ямы 0,18 м.; подбой был сделан в северной стенке могильной ямы. Он имел в плане каплевидную форму с наибольшим расширением в восточной части. Его размеры: длина – 1,8 м, ширина в западном краю – 0,3 м, ширина в восточном краю – 0,62 м. Высота подбоя – 0,6 м. Дно подбоя и могильной ямы находились на одном уровне. В подбое лежал костяк женщины в вытянутом положении на спине головой на восток. Правая рука прямая и слегка отведена в сторону от тела, левая – слегка согнута в локте (рис.1: *1*). На костях среднего и указательного пальцев правой руки погребенной были обнаружены по одному бронзовому щитковому перстню, в области шеи – россыпь бус (23 бисерины синего цвета, одна бусина из рого-

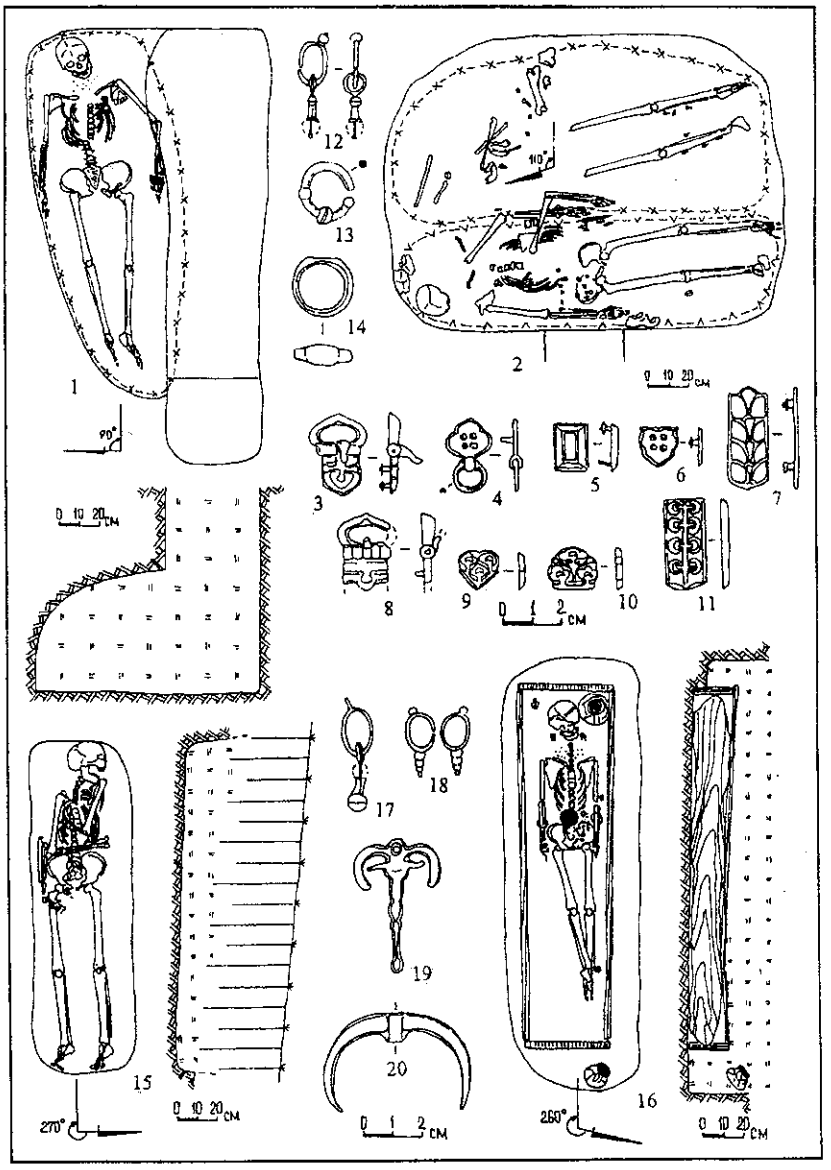

Рис.1. 1 – погребение №59; 2 – катакомба №62; 3-11 – катакомбы №62; 12-14 – инвентарь из катакомбы.№60; 15 – погребение №312; 16 – погребение №311; 17-20 – инвентарь погребения №311; 3-14, 17-20 – бронза. 1, 2 – захоронения Верхнесалтовского могильника; 15, 16 – захоронения могильника Красная Горка.

вика, 23 многосекционные бусины с металлической прокладкой серебристого цвета). Костяк покоился на подсыпке из древесных углей, толщина которой достигала 1-2 см. Данное захоронение является пока единственным погребением такого типа, обнаруженным на ВСМ-IV за время работ на некрополе.

Конструкция остальных исследованных в 2001 г. захоронений типична для катакомбных погребений салтовской культуры. Они состоят из узкого дромоса, заканчивающегося подземной погребальной камерой. Камеры исследованных катакомб поперечные по отношению к дромосу, в плане они прямоугольные с сильно закругленными углами. В камерах были произведены одиночное (катакомба №61), парное (катакомба №62) и коллективное (катакомба №60) захоронения. Во всех случаях погребенные были уложены головами влево от входа в погребальную камеру.

Исследованные катакомбные захоронения несли следы совершения обряда обезвреживания погребенных. В их дромосах четко прослеживался ход повторного проникновения, который прорезал дромос непосредственно перед входом в погребальную камеру. Во всех случаях ход повторного проникновения отличался от не потревоженной последующими перекопами начальной части дромоса цветом, плотностью и составом своего заполнения, наличием в нем мелких древесных угольков, фрагментов салтовских кухонных и столовых сосудов, которые, по-видимому, были извлечены в ходе проведения обряда обезвреживания погребенных из камер и разбиты. После чего фрагменты разбитых сосудов и попали в заполнение хода повторного проникновения. Вероятно, на это может указывать тот факт, что только в одной из раскопанных катакомб (катакомба №61) был найден столовый кувшин, тогда как в других камерах сосуды отсутствовали. В захоронении №62 на границе хода повторного проникновения и первоначального заполнения дромоса был обнаружен разбитый на две части каменный заклад, первоначально закрывавший вход в погребальную камеру. Повторное проникновение в захоронения во всех случаях было связано с обрядом обезвреживания погребенных. Обезвреживание погребенных в исследованных катакомбах было проведено путем преднамеренного разрушения верхней части человеческих костяков с изъятием части костей из погребальной камеры (рис.1: *2*). При этом в захоронениях оставался довольно многочисленный и разнообразный инвентарь, основу которого составляют украшения (рис.1: *12-14*) и элементы одежды. Погребальный инвентарь и, в частности, литые и штампованные элементы двух поясных наборов из катакомбы №62 (рис.1: *3-11*) позволяет датировать исследованные комплексы IX в.

В полевом сезоне 2001 г. экспедиция ХИМ возобновила исследования биритуального могильника салтовской культуры у с. Красная Горка (Балаклейский р-н Харьковской области). В 1984-1994 гг. исследования некрополя проводила Средневековая археологическая экспедиция Харьковского госуниверситета по руководством В.К. Михеева. Поводом к возобновлению исследований на могильнике послужила информация о работах на некрополе "черных" археологов. Выезд на место позволил выявить следы грабительских раскопок. Экспедицией ХИМ на могильнике было исследовано два погребения (№№311, 312) совершенные по обряду трупоположения, уточнена южная граница некрополя.

Погребение №312 было совершено в неглубокой (0,5-0,6 м от современной поверхности почвы) прямоугольной с закругленными углами могильной яме, ориентированной по линии восток-запад. Ее размеры – 1,6х0,5 м. Костяк женщины покоился в вытянутом положении на спине головой на запад (рис.1: *15*). Сжатость костей грудной клетки, состояние и расположение костей рук погребенной позволяет предположить, что, по-видимому, в силу каких-то причин умершая была уложена в могильную яму со спеленутой верхней частью тела. При этом ее шея оказалась сильно вывернутой влево, а лицо было обращено на запад. Какой-либо инвентарь в погребении отсутствовал.

Погребение №311 содержало костяк девочки-подростка, помещенный в деревянный гробраму с крышкой. Гроб-рама размерами 1,75х0,42-0,45х0,3 м был установлен в прямоугольной с закругленными углами могильной яме, размеры которой (2,1х0,55-0,65 м) несколько превышали размеры самого гроба. Гроб-рама состоял из поставленных на ребро четырех дубовых досок толщиной 3,5 – 4 см, соединенных между собой без помощи каких-либо металлических приспособлений. Крышка гроба – плоская, состояла и из двух дубовых досок толщиной 0,2 м. Костяк погребенной покоился в вытянутом положении на спине головой на запад с незначительным сезонным отклонением к югу. Руки прямые, вытянуты вдоль туловища. Ноги погребенной скрещены в голеностопе (рис.1: *16*). Вероятно, на момент погребения они были связаны, что являлось одним из способов обезвреживания погребенных. Погребение содержало разнообразный инвентарь: две столовые кружечки (одна располагалась внутри гроба слева от головы погребенной, вторая – в засыпке могильной яма над ногами погребенной на уровне крышки гроба), две бронзовые литые сережки (рис.1: *18*), две позолоченные сложносоставные

сережки (рис.1: *17*), сердоликовые и стеклянные бусы, два бронзовых браслета. В сумочке на поясе погребенной были найдены бронзовые бубенчики, спиралевидные пронизи, пуговицы, стеклянные и сердоликовые бусы, бронзовый щитковый перстень, бронзовая копоушка с верхней частью оформленной в виде головы барана (рис.1: *19*), бронзовая подвеска-лунница (рис.1: *20*). У ног погребенной лежала заготовка пряслица из стенки сосуда с намеченным центром.

В целом инвентарь позволяет датировать данное погребение IX в.

Аксьонов В.С., Скирда В.В.
Харківський обласний історичний музей
Харківський національний університет ім В.М. Каразіна

Результати розвідок на р. Братениці

У квітні 2001 року були проведені археологічні розвідки по правому берегу річки Братениця (приток р. Ворскла). Було обстежено відрізок берегу протяжністю більш 20 км (від с. Братениця Богодухівського району Харківської області до с. Шевченкове Великописарівського району Сумської області). Наслідком дослідження було знаходження трьох раніш невідомих селищ. На двох із них (одно 400 м на північ від с. Братениця, друге супротив с. - Шевченкове) зібрано кераміку доби бронзи та черняхівської культури.

Перше з виявлених поселень розташовано на другій надзаплавній терасі правого берега річки Братениця в 400 м на північ від с. Братениця. На розораній поверхні поселення зустрічаються фрагменти ліпної кераміки бронзового періоду (рис.1: *1,2*) та кружального посуду черняхівської культури (рис.1: *3*).

Друге поселення виявлено в урочищі Семенцеве (між селами Братениця та Івано-Шийчино Богодухівського району). На обох схилах урочища було зібрано фрагменти кераміки. По дну Семенцева урочища протікає струмок, який впадає в річку Братениця, де створено ставок. Біля ставка було зачищено стінки якоїсь сучасної ями (неподалік від покинутого будинку), в наслідок чого було знайдено уламки кісток великої рогатої худоби та фрагменти кераміки. Вся кераміка (зібрана на схилах урочища й знайдена в ямі) відноситься до бронзової доби, скоріш за все її можна пов'язати зі зрубною культурою.

На місці розташування третього зі знайдених поселень (розташовано на високому правому березі річки Братениці напроти с. Шевченкове Великописарівського району Сумської області) також, як і на поселені біля с. Братениця було зібрано фрагменти кераміки доби бронзи (рис.1: *4, 5*) і черняхівської культури (рис.1: *6-8*).

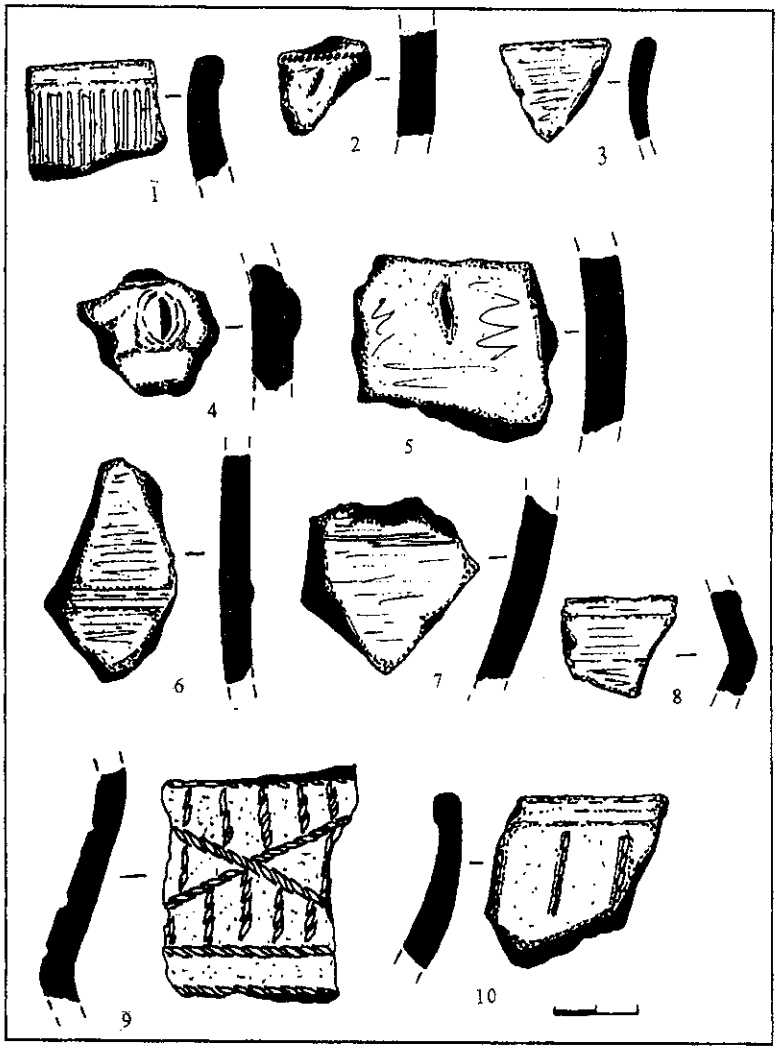

Рис. 1. 1-3 – кераміка біля с. Братениця Богодухівського району Харківської області; 4-8 – кераміка біля с. Шевченкове Великописарівского району Сумської області; 9-10 – кераміка з урочища Семенцеве Богодухівського району Харківської області.

Андрух С.И., Тощев Г.Н.
Запорожский госуниверситет

Охранные работы на Мамай-горе в 2001 г.

Археологическая экспедиция Запорожского государственного университета продолжила работы на могильнике Мамай-Гора у с. В. Знаменка Каменко-Днепровского района Запорожской области. Исследования велись на северном участке памятника, который активно разрушается водами Каховского водохранилища.

Здесь в результате вскрытия больших площадей (420 м²) выявлены 7 неолитических погребений, 3 скифских комплекса (объекты 169, 170), одно неопределенное (объект 171) и 11 культовых ям.

Неолитические погребения, в которых захоронены мужчины, женщины и дети, продолжали ряд могил к югу. Костяки лежали вытянуто на спине, ориентированы на В. Сопровождающий инвентарь представлен бусами из раковин и подвесками из зубов благородного оленя. В заполнении и рядом отмечено большое количество раковин.

В наборе скифских изделий имеются железный нож, серьга и браслет из бронзы.

Детское захоронение в погребении сложной конструкции, впервые представленной на могильнике, полностью разрушено грызунами.

В отдельных ямах и рядом с ними обнаружены мелкие фрагменты лепной керамики и амфор, зола.

Осмотр территории памятника показывает, что оползневые процессы резко усилились, в результате чего могильник может быть уничтожен.

Бабенко Р.В., Лысенко С.Д.
Национальный педагогический университет им. М.Драгоманова,
Институт археологии НАН Украины.

Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2001 г.).

В 2001 г. совместной экспедицией ИА НАНУ (отдел археологии ранних славян) и НПУ им. М.Драгоманова (Лаборатория археологических исследований) под руководством О.В.-Петраускаса и Р.Г.Шишкина были продолжены исследования могильника черняховской культуры у с.Великая Бугаевка, начатые в 1994 г. [Петраускас, Шишкін, 1998, *125-127*; 1999, *138*; 2001,*187-189*]; (см. также статью О.В.Петраускаса, Р.Г.Шишкина в этом сборнике). Могильник расположен в 4 км на запад от с.Великая Бугаевка и в 2 км на север от хутора Пески (предместье г.Васильков), между шоссейной дорогой Васильков - Великая Бугаевка и воинской частью, на восточном склоне истока обводненной балки (левый приток р.Стугна).

Кроме погребений римского времени на памятнике также исследованы погребения эпохи бронзы, выявлены материалы раннескифского времени [Бабенко, Скиба, Лысенко, 1999,.*66-69*; Бабенко, Лысенко, 2001, *69-72*]. Безынвентарные погребения 79 и 81-2000 г., отнесенные предварительно к эпохе бронзы [Бабенко, Лысенко, 2001, *70-71*, рис.2:*3,4*], по определению антрополога Т.А.Рудич, видимо, принадлежат сарматам. В 2001 г. на памятнике выявлено еще 4 погребения эпохи бронзы (89-а, 92, 107, 109) (рис.1:*7*).

ПОГРЕБЕНИЕ 89-а (2001 г.; сектор 35 - траншея 1-2001) (рис.1:*6*). Расположено на юго-юго-восток от исследованного в 2000 г. комплекса раннескифского времени, состоящего из горшка и миски, рядом с которыми зафиксировано несколько мелких фрагментов кальцинированных костей; комплекс получил шифр "погребение 89" [Бабенко, Лысенко, 2001 *71-72*, рис.3]. Выявленная в юго-западной части траншеи №1-2000 г. кость человека оказалась верхним эпифизом правой бедренной кости погребения 89-а. Погребение сильно повреждено землероями. Погребальное сооружение не зафиксировано; глубина залегания костей 0,9-0,95 м от современной поверхности.

Скелет мужчины (40-45 лет; здесь и далее антропологические определения Л.В.Литвиновой) лежал на правом боку головой на юг (166°). Степень скорченности средняя; позиция рук не восстанавливается. Лицевой отдел черепа отсутствует. Нижняя челюсть лежала зубами вниз подбородком на юго-юго-запад, в 0,15 м на юго-восток от лобной кости.

На лобной кости выше правого надбровья зафиксирована вмятина воронковидной формы. Отверстие не сквозное. Наружный диаметр 9 мм, внутренний - 4 мм. Отсутствуют

следы воспалительных процессов как на внешней, так и на внутренней сторонах черепа. По заключению Л.В.Литвиновой, вероятнее всего, травма не являлась причиной смерти.

Примерно в метре на запад от таза скелета погребения 89-а и на юг от раннескифского погребения 89, в культурном слое на глубине 0,35 м найдена ***бронзовая булавка*** (рис.1:*10*). Головка булавки отломана; излом свежий. Длина сохранившейся части изделия 143 мм; диаметр иглы 3 мм, примерно от середины игла равномерно сужается к острию. В верхней части иглы, в 10 мм от края излома наблюдается утолщение до 4 мм, длиной до 13 мм; в сечении утолщение и верхняя часть иглы квадратные с сильно закругленными углами. Уверенно отнести булавку к одному из упомянутых выше погребений не представляется возможным. Булавки с утолщением в верхней части иглы известны на памятниках раннескифского времени [Петренко, 1978, *8,13,14*, табл.1:*3-10*; 7:*1-2,11-16*]. Подобные украшения имеют обычно гвоздевидную или грибовидную головку небольшого диаметра. По хронологической схеме Ф.Локса для булавок Нижней Саксонии, булавки с расширением в верхней части иглы относятся к среднему-позднему этапу курганной культуры [Laux, 1976, taf.27; *63*].

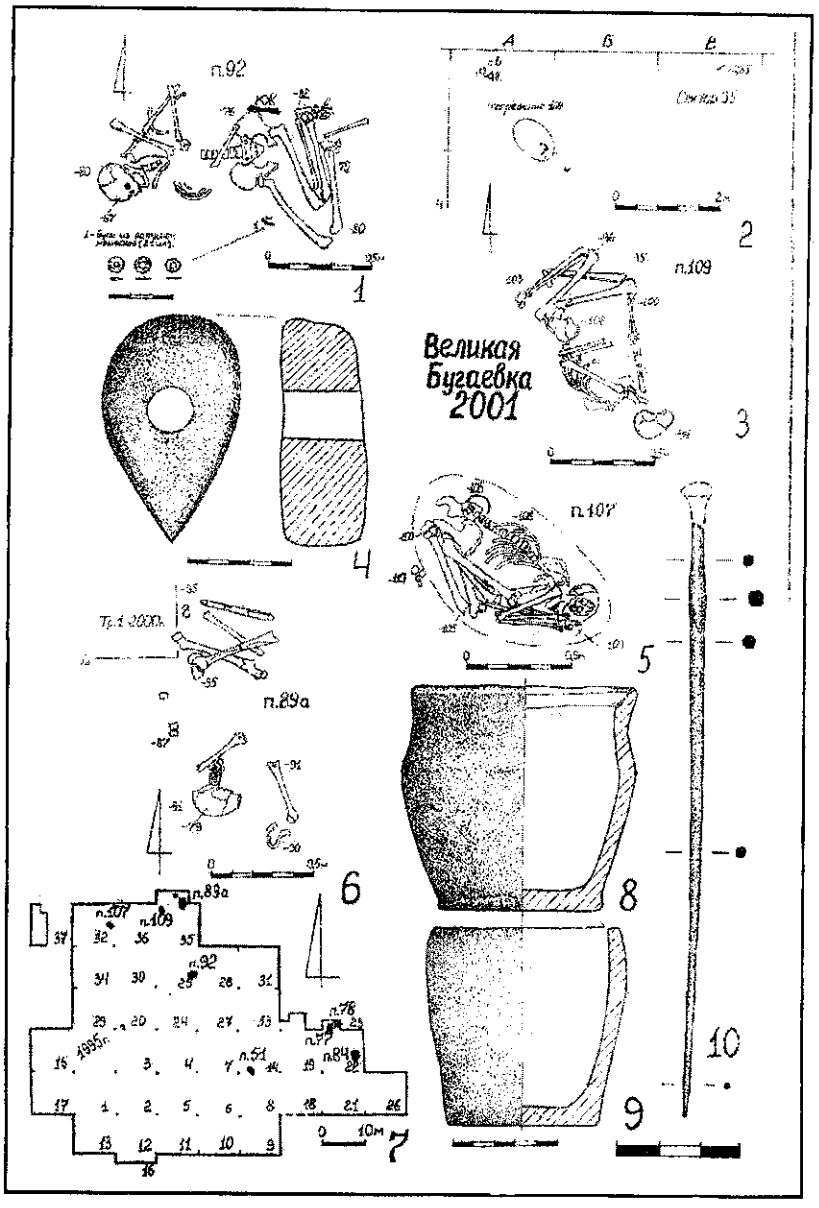

Рис. 1 Могильник эпохи бронзы у с. Великая Бугаевка

ПОГРЕБЕНИЕ 92 (2001 г.; сектор 25) (рис.1:*1*). Погребальное сооружение не зафиксировано; глубина залегания костей 0,76-0,82 м от современной поверхности. Скелет женщины (45-50 лет) лежал на правом боку с разворотом на спину, головой на запад (259°). Степень скорченности средняя; позиция рук не восстанавливается. За тазом погребенной лежала трубчатая кость животного. Перед правой бедренной костью находилась ***низка бус*** из створок моллюсков.

Бусины шайбовидной формы, диаметром 7-7,5 мм. Диаметр отверстия 2-2,5 мм, толщина - 1-1,2 мм. Всего выявлено 21 бусину, большая часть которых зафиксирована стоящими на торце, широкими сторонами одна к другой (вероятно, первоначально были нанизаны на шнурок из органического материала). Бусы изготовлены, вероятнее всего, из перламутра речной двустворчатой раковины Unio (определил к.б.н. А.В.Корнюшин, с.н.с. Института зоологии НАНУ). Подобные украшения известны в белозерской культуре (информация Я.П.-Гершковича).

ПОГРЕБЕНИЕ 107 (2001 г.; сектор 32) (рис.1:*5*). Яма подовальной формы, размерами 1,08х0,63 м; контуры размыты. Кости залегали на глубине 1-1,09 м от современной поверхности. Скелет мужчины (50-55 лет) лежал на левом боку головой на юго-восток (130°). Степень

скорченности сильная; руки согнуты в локтях, кисти рук перед лицом. Погребение безынвентарное. Поза и ориентация погребения является наиболее характерной для погребений эпохи поздней бронзы Среднего Поднепровья.

ПОГРЕБЕНИЕ 109 (2001 г.; сектор 35) (рис.1:*2,3*). Погребальное сооружение не зафиксировано; глубина залегания костей 0,94-1,08 м от современной поверхности. Скелет женщины (45-50 лет) лежал на правом боку головой на юго-восток (130°). Степень скорченности средняя; правая рука вытянута вдоль корпуса, кисть руки под правым коленом; левая рука согнута в локте перпендикулярно корпусу. Лицевой отдел черепа отсутствует. Нижняя челюсть лежала подбородком на юго-запад в 0,35 м на юго-восток от лобной кости.

В 1,1 м на северо-запад от погребения на глубине 0,8 м (древняя дневная поверхность в этой части могильника ?) найден ***глиняный сосуд*** горшковидной формы (рис.1:*2,8*). Венчик сосуда слегка изогнут наружу; внутренняя часть венчика утолщена и срезана под 45°, образовывая грань на внутренней поверхности. Днище с поддоном, выделенным защипами. Тесто с примесью песка; поверхность бурого цвета, шероховато-заглаженная, местами сохранились следы керамического лощила. Диаметр венчика 108 мм, высота сосуда 108 мм.

Кроме приведенных погребений на могильнике в 2001 г. обнаружены еще две находки эпохи бронзы. В секторе 28, на глубине 0,63 м от современной поверхности обнаружен развал ***глиняного сосуда*** баночной формы срубного типа (рис.1:*9*), стоявшего первоначально на днище. Верхняя часть банки плавно изогнута внутрь, край венчика горизонтально подрезан. Тесто с примесью песка. Поверхность покрыта ангобом, заглажена. Цвет пятнами от черного до светлосерого. Диаметр банки 90 мм, высота 96 мм. В 1-2 м на север и северо-запад от сосуда в культурном слое, на глубине 0,3-0,4м, обнаружены мелкие фрагменты костей (человеческих ?) и обожженные камни. В 5 м на восток от сосуда, в секторе 31, на глубине 0,42 м найден каменный сверленый шлифованный ***топор*** (рис.1: *4*), изготовленный из кристаллической породы серого цвета. Размеры изделия 110х67х40 мм, диаметр отверстия 22,7 мм. Возможно, сосуд и топор связаны с разрушенными погребениями (погребением?).

Обращает внимание одинаковое расположение нижних челюстей по отношению к черепам в погребениях 89-а и 109. Возможно, подобное расположение нижних челюстей является следствием ритуала демандибуляции (извлечение нижней челюсти) [Смирнов., 1997, *163*]. Демандибуляция зафиксирована в погребениях Малополовецкого могильника на Фастовщине. Тут в погребениях 21, 28, 29, 30 (скелеты 1, 2) нижние челюсти были расположены за затылком черепов; в погребениях 34, 35, 49 нижние челюсти лежали подбородком на восток (в погребении 34 - зубами вниз). В погребениях 89-а и 109 Великой Бугаевки отсутствуют также лицевые отделы черепов. Скелеты в обоих погребениях ориентированы головой в южном секторе. Подобная картина наблюдалась и в парном погребении 77-2000 г., оба скелета которого также ориентированы головой на юг [Бабенко, Лысенко, 2001, *70*, рис.2:*1*]. Предположительно, во всех четырех случаях мы имеем дело с ритуалом демаксиляции (вычленение/выламывание верхней челюсти) [Смирнов., 1997,.*163*].

Одинаковая ориентация и степень скорченности скелетов в погребениях 77, 89, 109, а также отсутствие лицевых отделов черепа, дают основание предполагать, что все три погребения связаны с одним культурным явлением. Возможно, эти погребения фиксируют проникновение в Среднее Поднепровье определенной группы населения белозерской культуры Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Причерноморья, для которой южная ориентация скелетов является наиболее характерной [Ванчугов, 1990, *52*]. Последнее предположение согласуется с инвентарем погребения 92, также характерным для белозерской культуры (однако последнее ориентировано на запад, тогда как в белозерской культуре практически отсутствует западная ориентация скелетов).

Погребение 77 ранее было предварительно отнесено к кругу культур шнуровой керамики и рассматривалось как центральное в реконструируемом кургане [Бабенко, Лысенко, 2001, *69*, рис.1]. Отнесение погребения к белогрудовскому времени дает возможность пересмотреть хронологическое соотношение погребений эпохи бронзы, исследованных в 2000 г. Так, центральным в комплексе 2000 г., вероятно следует считать погребение 84 круга культур шнуровой керамики, с которым связаны расположенные на древнем горизонте (?) сверленый топор, кремневый нож и кубок, В северную полу кургана были впущены погребения 77 и 78, а в южную - 79 и 81(сарматы).

Подводя итоги, можно высказать предположение, что "разнокультурные" признаки в погребениях эпохи поздней бронзы могильника Великая Бугаевка связаны с расположением могильника на участке северной ветки лесостепного трансевропейского пути (Малополовецкое - Перепетовое Поле - Васильков - Киев). Отмеченные на могильнике проявления разных культур эпохи поздней бронзы, фиксируют интенсивные межрегиональные связи Киево-Черкасской (Лесостепной) группы Тшинецкого культурного круга.

ЛИТЕРАТУРА

Бабенко Р.В., Скиба А.В., Лысенко С.Д. Могильник и поселение тшинецкого времени у с.Великая Бугаевка // АВУ 1998-1999 рр. Київ. *1999*

Бабенко Р.В., Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2000 г.) // АВУ 1999-2000 рр. Київ. *2001.*

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблемы формирования белозерской культуры. Киев. *1990.*

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Розкопки могильника черняхівської культури біля с.Велика Бугаївка на Київщині у 1998 р. // АВУ 1997-1998 рр. Київ. *1998.*

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В. Розкопки могильника черняхівської культури біля с.Велика Бугаївка у 1999 р. // АВУ 1997-1998 рр. Київ. *1998*

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В. Археологічні дослідження біля с.Велика Бугаївка на Київщині у 2000 р. // АВУ 1999-2000 рр. Київ. *2001.*.

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э // САИ, вып.Д4-5. Москва. *1978*

Смирнов Ю.А. Морфология преднамеренного погребения. Москва., *1997*

Laux F. Die Nadeln in Niedersachsen// PB, Ab.XIII, Bd.4.Munchen, *1976.*

Бандуровский А. В

Институт археологии НАН Украины, Охранная археологическая служба

Ольвия как один из центров производства изделий в зверином стиле

Имеющиеся в настоящее время данные не оставляют сомнений в том, что Ольвия была одним из центров производства изделий в скифском зверином стиле. Однако все еще дискуссионным остается вопрос о локализации центров изготовления конкретных групп изделий.

По мнению автора, бесспорно, ольвийское происхождение имеют некоторые бронзовые изделия: бляхи первой половины V в. до н.э. Для доказательства данного положения мы обращаем внимание не только на особенности декоративно-орнаментального оформления, но и на результаты спектрального анализа части таких изделий, выполненных Л.П.Грубник-Буйновой и Т.Б.Барцевой.

К продукции ольвийских бронзолитейщиков в первую очередь мы относим орлиноголовые уздечные бляхи из курганов у с.Басовка, у с.Кулешовка, роменских курганов в Посулье, у с.Пастырское в Днепровском Правобережье и у с.Ковалевка на Южном Буге. Все изображения на них имеют загнутый клюв, большой глаз, выделенное в затылочной части "ушко", крупную выпуклину на шее и орнаментированную продольными рубчиками восковицу. В свое время А.И.Шкурко рассматривал их как чисто посульский тип, происходящий из одной мастерской. На основании находок тальковых форм из Ольвии, применявшихся для тиснения золотых орлиноголовых блях, О.И.Капошина и В.А.Ильинская высказали предположение об ольвийском происхождении данных изображений из посульских курганов. По данным спектрального анализа, пять блях из шести, обнаруженных в кургане у с.Ковалевка, были отлиты из многокомпонентного сплава с добавлениями: олова - 0,3-1,8 %, свинца - 0,92 - 2,84% и сурьмы - 1,9- 2,9%. Шестая бляха изготовлена из свинцово-сурьмянистого сплава. Такое почти полное сходство рецептурно-сырьевых характеристик, что подтверждает предположение о существовании единой мастерской, производящей подобные изделия.

Определить ее местонахождение позволили спектроаналитические исследования цветной металлообработки античных городов Северо-Западного Причерноморья, выполненные О.Я.Ольговским. Оказывается, что в конце VI и в первой половине V в. до н.э. только бронзолитейщики Ольвии и Березани довольно часто использовали сплавы на медной основе с искусственной примесью сурьмы. Ни в каком ином античном центре и ни в одной из известных мастерских Скифии подобные рецептуры не применялись.

Основываясь на этих наблюдениях, к изделиям ольвийских бронзолитейщиков мы относим бляху, изображающую головку грифона из кургана у с.Макеевка на Правобережье Днепра, бляху с изображением головок лося и кабана из посульских курганов, а также бляху в виде свернувшегося в кольцо хищника (волка?) из кургана у с.Ковалевка на Южном Буге. Не исключено, что и многие другие или подобные им бляхи также имеют ольвийское происхождение.

В полевом сезоне 2001 г. экспедициями Ю.В.Буйнова и автора при раскопках памятников скифского времени на Харьковщине были обнаружены две интересные находки.

На городище у хутора Городище обнаружена бронзовая бляха с изображением лосенка с поджатыми ногами и повернутой назад головкой. Идентичные бляхи происходят из Ольвии и кургана у с.Плавинищи в Посулье. Близки к ним бляхи из кургана №8 группы "Частых" в Подонье и из Трансиль-

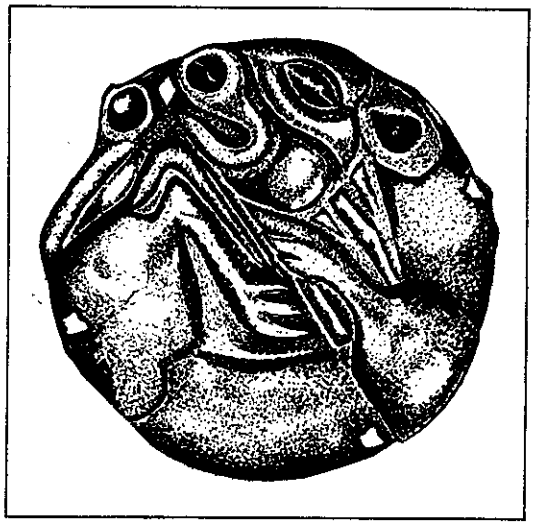

Рис. 1 Курган 1 группы II у пос. Старый Мерчик

ванской группы. Вполне возможно, что первые три находки были изготовлены именно в Ольвии. Наконец, в кургане № 1 группы № II у поселка Старый Мерчик нами была найдена круглая золотая нашивная бляха с изображением свернувшегося в кольцо хищника. У него большая голова и трехпалые лапы. Конец хвоста закручен в кольцо и расположен почти у самой приоткрытой пасти. Нет никаких сомнений в ее античном происхождении. Стилистически она близка изображениям так называемых крестовидных блях, которые, по мнению части исследователей, также изготавливались в Ольвии. Наибольшее сходство наша бляха имеет с изображением свернувшегося хищника в центре крестовидной бляхи из коллекции Боткина, а также из материалов раскопок Б.Ф.Фармаковского, который обнаружил шесть аналогичных блях в одном из погребений некрополя Ольвии, и в определенной степени близка бляхе из кургана у с.Басовка. В Пантикапее и его округе подобные изделия отсутствуют.

Ассортимент ольвийских предметов, выполненных в скифском зверином стиле, безусловно, был шире, но полностью конкретизировать его пока не представляется возможным.

Бокій Н.М., Козир І.А.
Кіровоградський державний педагогічний університет

Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині

Впродовж 1997-2001 рр. на Кіровоградщині поблизу с.Торговиця Новоархангельського району Кіровоградським державним педагогічним університетом при підтримці Наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії НАН України ведуться охоронні розкопки ґрунтового могильника золотоординського періоду.

Могильник розташований за 1,3 км на північний схід від центру села на схилі правого берега р. Синюхи. За повідомленнями місцевих жителів, у численних ярках, що перетинають схил, часто траплялися знахідки людських кісток. Обстеження пам'ятки засвідчило, що вона зазнає значного руйнування від ерозії ґрунту. Контури могильника остаточно не виявлені. Він великий за розмірами. В поперечному напрямку по схилу берега могили ідуть від природного виходу каменю поблизу плато майже впритул до води (близько 20 м). Поздовжня протяжність (за результатами шурфовки) може складати 100-120 м. Тобто загальна площа могильника, очевидно, сягає 5-6 тис. м^2.

Могильник надзвичайно насичений. Поховання знаходяться один від одного на відстані 0,2-1,5 м, іноді перекривають і руйнують більш ранні могили. Інколи анатомічний стан потривожених кістяків свідчить про незначний проміжок часу між попередніми і наступними похованнями.

Простежена певна система в плануванні могильника: кістяки розміщені чіткими рядами послідовно один за одним у напрямку південний захід - північний схід. Контури і розміри могильних ям можна визначити лише здогадно. Це пояснюється дією талих вод на схилі берега ріки, природною ерозією ґрунту, великою щільністю могил, що нерідко руйнували одна одну, а також тим, що могильні ями опускалися в наносний шар чорнозему особливо потужний поблизу плеса річки.

За п'ять польових сезонів досліджено 116 могил, здобуто цікавий археологічний і антропологічний матеріал. Переважна більшість похованих - дорослі, дитячі поховання складають 22%; будь-якої системи в їх розміщенні на могильнику не виявлено. Поховальні споруди можна визначити як ґрунтові ями без перекриття і підстилки з великою варіативністю глибин: 0,26 м - 1,5 м. В кількох похованнях зафіксовані незначні залишки зотлілого дерева у вигляді розташованих вздовж обох боків кістяка тонких дощок чи якогось поперечного риштування, інколи з залізними цвяхами (можливо, каркас? кришка?). Слід зазначити, що залізні цвяхи зустрічаються в похованнях і без жодних залишків зотлілого дерева. Іноді вони розташовані симетрично в головах і в ногах (чи й посередині), що дозволяє припустити наявність напнутого над небіжчиком і закріпленого цвяхами покривала.

Поховальний обряд - трупопокладення випростано на спині у напрямку південний захід - північний схід з багатоманітністю позицій рук: на грудях, на животі, на тазових кістках, вздовж тіла, під спиною, часто -різні позиції правої і лівої руки. Майже всі поховані орієнтовані головою на південний захід. Виняток складає поховання 61, в якому кістяк дорослого лежав у скорченому стані на правому боці з -традиційною орієнтацією. Променеві кістки обох рук відсутні, отже, позиція їх не визначена. Ноги були зігнуті в колінах і близько підігнуті до таза. В засипці ями знайдена мідна монета.

Поховальний інвентар вкрай бідний: уламки залізних знарядь праці (ніж, шило?), .сланцевий точильний брусок, залізні скоби, залізні заклепки від взуття, залізна пряжка, кільце, дві бронзові сережки у вигляді кілець, пастове намисто, залишки тканини. Фрагмент тканини було досліджено в Національному науково-реставраційному центрі Міністерства культури України. Висновок експертів свідчить, що це залишки складноузорчастої парчевої тканини на лляній підкладці. Верхній шар парчі був витканий золотими нитками.

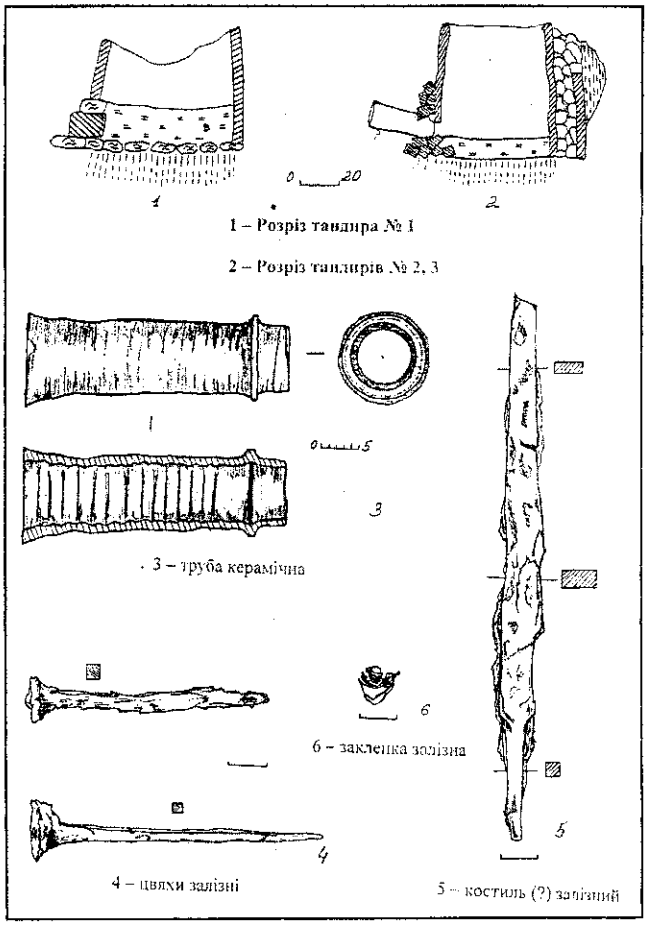

Рис. 1 Матеріали з розкопу III біля с. Торговиця

Найважливішими знахідками є 22 джучидські монети з поховань 20, 61, 111 (20 мідних і 2 срібних). Срібні монети датуються часом ханів Узбека (1312-1342 рр.) та Джанібека (1342-1357 рр.). Мідні монети, на думку Г.А.Козубовського (автори висловлюють щиру подяку за визначення нумізматичного матеріалу), являють собою тип дуже поширеного мідного пула з квітковою розеткою і легендою "Карбування Сарая-Ал-Джедід". Подібні зразки могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, в тому числі, не виключено, і в Торговиці. Поява місцевого карбування може бути пов'язана з припиненням притоку монет з розвинених золотоординських центрів в 50-60-і рр. XIV ст. Це час "Великої замятні" в Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до послаблення держави, втрати значних територій, занепаду та загибелі розвинених міст. Згаданими знахідками монет час існування могильника досить надійно визначається серединою - другою половиною XIV ст.

Досліджуваний могильник є частиною складного археологічного комплексу. В засипці могил постійно зустрічаються фрагменти кераміки і обмазки та невелике каміння, що були знесені на могильник талими водами з плато. Крім того, за розповідями місцевих жителів, під час повені 1980 р. було розмито частину правого берега Синюхи з протилежного від місцезнаходження могильника боку сучасного мосту через Синюху. На поверхню виступили залишки кам'яної вимостки, цегляної кладки і, як свідчать очевидці, велика кількість "татарських" монет.

У вказаному місці, на відстані 400 м від сучасного мосту через р.Синюху та 720 м на північний схід від центра с.Торговиця було закладено шурф **(розкоп II)**. Заповнення шурфу складалося із суцільного чорнозему, змішаного у південно-західному секторі з залишками каміння, перепаленого грунту, дерева та сажі, що складали виразний шар згарища. Тут знайдено дрібні фрагменти середньовічної червоноглиняної та полив'яної кераміки, цегли, керамічних труб, кістки тварин тощо. Глибина культурного шару становить 1,6 м.

Поряд, на одній із садиб місцевих жителів, в господарській ямі було виявлено значний відтинок водогону з керамічних труб.

Розкоп III розташований на відстані 250 м від могильника (1,1 км від центра с.Торговиці у напрямку на північний схід) на садибі по вул. Котовського,10, де господар під час земляних робіт виявив залишки глиняної споруди. Культурний шар, глибиною 1,98 м від сучасної поверхні, становив потужний шар чорнозему, переважно намитого з крутого схилу берега. В ньому на різній глибині знайдені дрібні уламки глиняного посуду: кружального червоноглиняного та сіроглиняного;

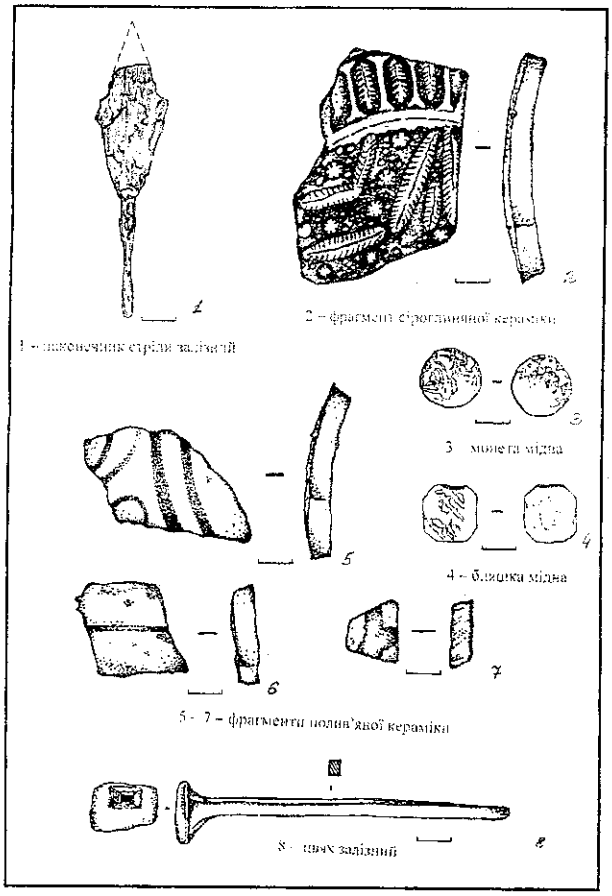

Рис. 2 Знахідки з розкопу III біля с. Торговиця

із зеленою поливою, орнаментований лініями, завитками, колами (рис.2, *5-7*); сіроглиняного із штампованим рослинним орнаментом (рис.2, *2*) а також кістки тварин, каміння, уламки плоскої цегли. Зрідка траплялися одиничні знахідки: залізні цвяхи з квадратною у плані голівкою, залізний костиль(?), мідна бляшка квадратної форми із зрізаними кутами, мідна монета, аналогічна знайденим на могильнику, але дуже поганої збереженості, діаметром 1,7 см. З одного боку на ній зображена квіткова розетка, з другого - напис, майже стертий (рис.2, *3*). На глибині 1,9 м у північному секторі розкопу біля самого зрізу яру зафіксовано виразний шар згорілого дерева товщиною 8 см. Тут же виявлено залізну заклепку від взуття, аналогічну знайденим на могильнику. Поряд, на глибині 1,98 м, фактично на поверхні материка знайдено залізний наконечник стріли. Він черешковий, плоский, ромбічної форми з оформленими уступами верхніми гранями, кінчик вістря відламаний. Довжина, що збереглася - 7,6 см, ширина лопатей - 2,2 см (рис. 2,*1*).

На глибині 1,98 - 2,05 м в центрі розкопу зафіксовані верхні зрізи глиняних споруд - тандирів №1, №2 та залишки тандиру №3. (рис. 1,*1,2*).

Тандир №1. Верхня частина зруйнована. Тандир круглий у плані, циліндричної форми з незначним розширенням стінок у нижній частині. Діаметр верхньої частини - 0,77, нижньої - 0,88 м.. Тандир був споруджений у материковій ямі; стінки, товщиною 5-6 см, сформовані з трьох смуг глиняної обмазки. Під стінками із невеличких каменів викладено основу тандира. Подова частина розміщена на глибині 2,65 м від сучасної поверхні, вона не має додаткової обмазки, а являє собою щільний шар материкової глини, добре прожареної на глибину 10-12 см. В північному секторі тандира у його придонній частині є отвір розмірами 0,35 х 0,25 м. Тут споруджено піддувало у вигляді виступаючого ряду каміння і поставлених на ребро двох великих фрагментів цеглин. Заповнення тандира складалось із чорнозему, в якому траплялися дрібні фрагменти червоноглиняної кераміки; на глибині 2,4 м виявлено щільний шар попелу потужністю 20-25 см. В ньому знайдено глиняну лячку із слідами окалини. Діаметр горловини - 6см, висота - 8 см. Тандир №1 поганої збереженості, стінки слоїсті, просякнуті вологою.

Тандир №2. Кращої збереженості, стінки міцні, добре видно трирядну будову тандира із смуг глиняної обмазки. Верхня частина стінок була виявлена на глибині 1,98 м від сучасної поверхні. Тандир круглий в плані, циліндричної форми з незначним розширенням стінок у нижній частині. Діаметр верхньої частини - 0,6 м, нижньої - 0,68 м. Тандир був споруджений у материковій ямі; стінки, товщиною 4-5 см, сформовані з трьох смуг глиняної обмазки. Тандир №2 споруджений на місці більш раннього тандира №3, який був зруйнований. Тому діаметр тандира №2 менший і в наслідок цього проміжок між ним та залишками стінки тандира №3 і стінками материкової ями заповнений фрагментами печини, уламками цегли. Подова частина розміщена на глибині 2,71 м від сучасної поверхні, вона не має додаткової обмазки, а являє собою щільний шар материкової глини, добре прожареної на глибину 10-12 см. В північному секторі тандира у його придонній частині є отвір розмірами 12 х 18 см. Тут споруджено піддувало у вигляді глиняної труби довжиною 36 см, діаметром 12 см, вставленої у отвір і закріпленої фрагментами цеглин. (рис.1,*3*). Заповнення тандира складалось із чорнозему; на глибині 2,62 м виявлено щільний шар попелу потужністю 10-12 см.

Тандир №3. Зберігся лише фрагмент південної стінки товщиною 6 см, виявлений на глибині 2,5 м з південного боку тандира №2.

Таким чином будова тандирів дозволяє визначити їх як побутові печі. Вони характерні для багатьох золотоординських міст. Зокрема такі споруди були виявлені під час розкопок поселень золотоординського часу біля сс. Костешти та Старий Орхей в Молдові, у золотоординському Поволжжі та інш.

Таким чином, торговицький комплекс включає в себе і могильник і "місто", що має виразні риси золотоординської культури: цегляна забудова, керамічний водогін, тандири, монети. Якщо додати численні знахідки тут джучидських монет, відомих з друкованих джерел, з музейних та приватних колекцій, а також з усних повідомлень місцевих жителів, складається враження про Торговицю як про один з економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра в золотоординський період.

Буйнов Ю.В.
Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина

Раскопки городища скифского времени у хутора Городище на Харьковщине

В прошедшем полевом сезоне экспедиция ХНУ им. В.Н. Каразина приступила к исследованию самого крупного городища в северскодонецкой группе памятников скифского времени, расположенного у бывшего хутора Городище. Этот памятник площадью более 26 га занимает топографически сложный мысообразный участок первой надпойменной террасы левого берега р. Одринка (левый приток р. Мжа) в Валковском районе Харьковской области. Состоит он из главного двора на возвышенности-останце и двух предградий.

Впервые это городище под названием "Ондрынское" упоминается и описывается в 1646 г. в отчете белгородца И. Маслова и подьячего Г. Жулинова на имя царя Алексея Михайловича о результатах военно-топографической экспедиции, направленной для осмотра земель южнее Белгородской засечной черты (ЦГАДА, столбцы Белгородского стола, № 268, л. 65). В одной из своих работ в 30-х гг. XX в. В.В. Пассек называет его "городищем Куколевского" и датирует временем Киевской Руси. В последующие годы этот памятник неоднократно обследовался Ю.И. Морозовым, И.И. Ляпушкиным, Б.А. Шрамко и П.Д. Либеровым. Первые раскопки на нем проведены П.Д. Либеровым в 1953 г.

Летом 2001 г. наша экспедиция уточнила план городища, систему сложных оборонительных сооружений и заложила 5 разведочных раскопов общей площадью 370 м^2. Три из них приходятся на главный двор, и по одному - на второе предградье и его вал.

В результате раскопок главного двора было установлено, что в его центральной части культурный слой достигает всего 0,2 - 0,3 м. До 1,5 - 2,0 м. он доходит только у подножья вала на западном краю двора, где зафиксирован зольник с большим количеством обломков лепной посуды, крупных костей домашних и диких животных, кусков глиняной обмазки и железных шлаков. Среди остеологических остатков выделяется часть разрубленного человеческого черепа. Местная лепная керамика представлена горшками с пальцевыми защипами по краю венчика и сквозными проколами под ним, мисками с загнутыми вовнутрь бортиками, миниатюрными сосудиками и большим количеством пряслиц. Часть мисок имеет черное лощение. В небольшом количестве найдена и привозная античная керамика. Преимущественно это обломки стенок, ручек, венчиков и ножек амфор типа Солоха-1, мендейского, пепаретского и фасосского производства, лутерия, а также фрагмент ножки-поддона чернолакового кратера. Среди металлических изделий выделяются железные и бронзовые булавки с коническим навершием, браслеты с такими же окончаниями, поясная пряжка-сюльгама, шилья; нож, бронзовые бляшки от конских уздечек, булавка (тип 27 по В. Г.. Петренко), гвоздевидная серьга с грибовидной шляпкой и обломки стенок котлов. Особый интерес вызывает бляшка в виде лося с поджатыми ногами и повернутой назад головой. Аналогичные уздечные бляхи V в. до н.э. известны по находкам в Ольвии и в кургане у с. Плавинищи в Посулье.

Раскоп № 5 был заложен в южной части второго предгорья. Здесь культурный слой оказался почти полностью разрушен во времена существования здесь хутора XVIII-XX вв.

С напольной стороны городище укреплено тройной линией валов и рвов. Раскоп № 6, разбитый вдоль гребня внутреннего вала, показал, что он был насыпан из смеси суглинка и глины и не имел никаких деревянных конструкций. В его верхней части попадались мелкие фрагменты керамики скифского времени и малобудковского этапа бондарихинской культуры. Следует заметить, что единичные обломки керамики бронзового века найдены и на главном дворе городища. Зачистка стенки вала второго предградья, разрушенного в юго-западной части памятника, дала возможность установить тот факт, что он был насыпан из глины над мощным культурным слоем скифского времени после сильного пожара на этом поселении.

Имеющиеся материалы позволяют датировать городище в пределах VI-IV вв. до н.э. К этому же времени относятся курганные могильники и селища, расположенные на левом берегу р.Одринки и у с.Черемушная, очевидно, составляющие с городищем единый археологический комплекс.

Ветров В.С., Василенко А.И.
Восточноукраинский национальный университет им. В. Даля

Исследование комплекса пещерных сооружений в Луганской обл

К наиболее известным искусственным пещерным комплексам на территории Украины относятся Киево-Печерская лавра, Выдубичский и Святогорский монастыри, пещерные города Крыма. Огромное историческое значение этих памятников нашло свое отражение в древних письменных источниках и является предметом широкого изучения на современном этапе. Но кроме всемирно известных памятников существуют еще не введенные в научных оборот, историческое значение которых не определено. В ноябре 2000 года сотрудники Восточноукраинского национального университета В.С.Ветров и А.И.Василенко обследовали искусственное подземное сооружение в районе сел Наугольное и Преображенное. Некоторые результаты исследований включены в настоящую работу.

Памятник находится в 2,7 км на юго-запад от восточной окраины села Наугольное Сватовского р-на Луганской области, в урочище Аксеньево, расположенное у южного борта Татарской балки. Татарская балка имеет сток в пойму реки Кобылка. Ландшафт представляет открытую местность, сформированную породами кампанского яруса верхнемеловых отложений. С северо-запада на юго-восток протекает р.Кобылка - приток р.Красной. Правый берег реки Кобылка представляет собой крутые меловые склоны высотой 20-45 м., прорезанные густой сетью оврагов и балок, длина которых колеблется от 0,5 до 4 км. Пойма реки шириной 500-750 м заболочена, покрыта старицами и небольшими ручейками. Травянистый растительный покров ландшафта чередуется с небольшими участками дубового леса по бортам балок.

Подземные сооружения представляют собой сеть галерей и комнат (рис.1). Предварительное составление плана произведено спелеологом С.Н.Резниченко, которому авторы выражают благодарность за содействие в данном исследовании. Пещеры сооружены в горизонте верхнемеловых отложений. Визуальный осмотр показал, что вмещающая порода однородна на всем пространстве сооружений, трещины практически отсутствует. На стенах обнаружены следы рубящего орудия (вероятно кирки, кайла). Общая длина ходов около 230 м., средняя высота -2м. (минимальная - 0,8, максимальная - 4,3 м.). Средняя ширина галерей примерно - 0,7-0,8 м. Своды ходов и комнат выполнены в виде циркульной арки. Общий объем помещений - примерно 580 м^3.

Вход в пещеру (рис.2) представляет собой "шнурник" (узкий туннель) круглый в сечении, диаметром 0,7м и длиной около Юме наклоном 30°. "Шнурник" выводит в обводную галерею с высокими сводами, передвижение по которой уже возможно в полный рост (рис.3). Длина галерей колеблется от 10 до 100 м., некоторые из них имеют выход в помещения, либо заканчиваются тупиком.

Помещения № 1, 2, 3, 4 имеют в плане прямоугольную форму и полукруглые своды. Нумерация помещениям присваивалась по ходу продвижения в галереях.

Помещение № 1. Длина - 6,0 м., ширина - 2,4 м., высота - 2,0 - 2,5 м. Ориентировано в направлении север-юг, связано с основной галерей прямым ходом длиной 5 м. В юго-западном углу помещения расположен вход в тупик № 1.

Помещение № 2 имеет сложную Т-образную. форму и образовано, фактически, тремя большими, ориентированными по сторонам света нишами, расположенными под углом 90° относительно друг друга.

Северная ниша (рис. 4). Длина - 2,6 м., ширина - 2,0 м., высота - 1,9 м. В стенах на различной высоте вырублены полукруглые углубления 0,3х0,4х0,3 м. и 0,7х0,4х0,4 м.

Западная ниша (рис. 5). Длина - 1,0 м., ширина - 0,6, высота - 1.7 м. На высо-

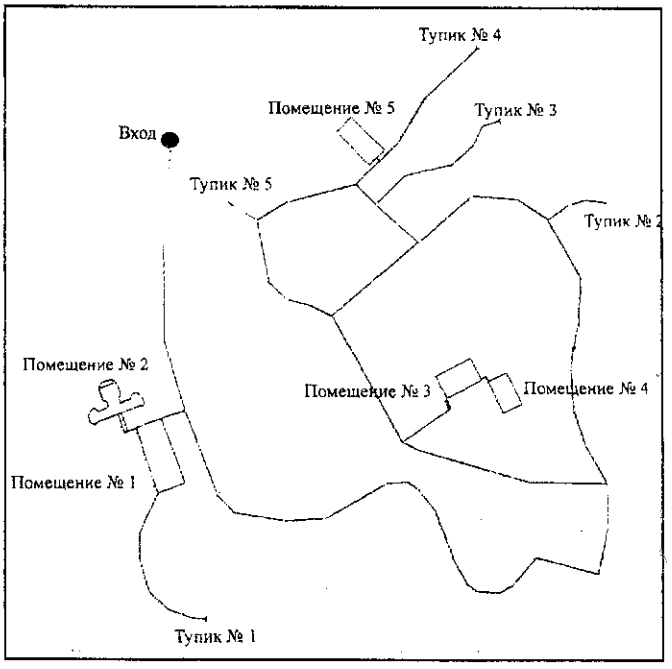

Рис. 1 План пещерного комплекса у с. Наугольное

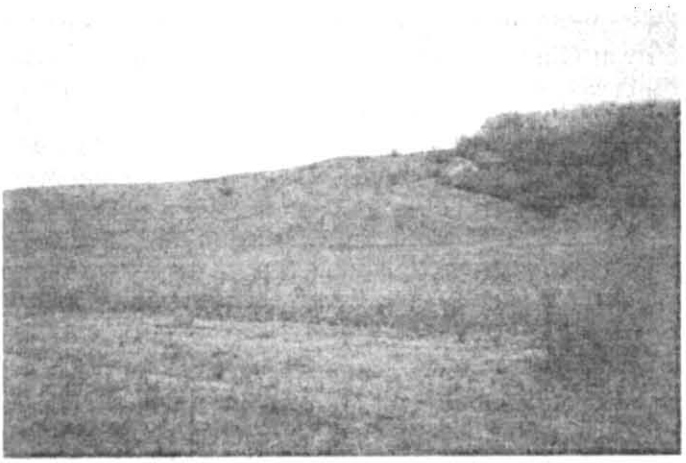

Рис. 2 Урочище Алексеево у с. Наугольное

Рис. 3 Вход в пещеры у с. Наугольное

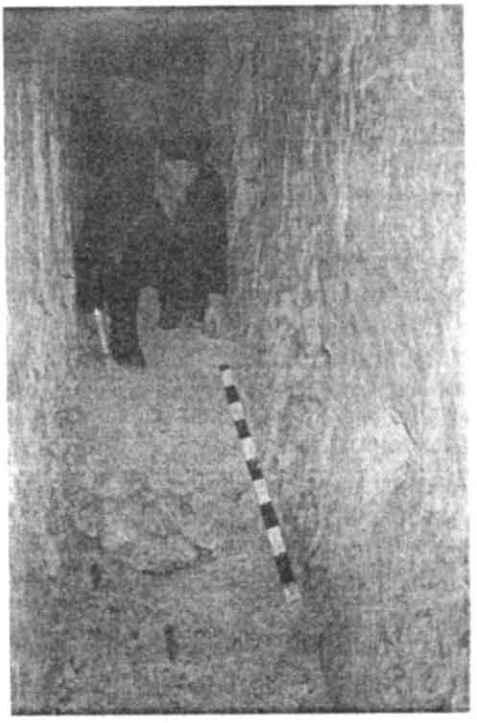

Рис. 4 Одна из штолен пещерного комплекса

те 1м. в западной стене имеется полукруглое углубление 0,6х0,7х0,4 м., аналогичное предыдущим.

Восточная ниша является копией западной.

Помещение № 3. Длина - 3,2 м., ширина - 2,0 м., высота - 2,1 м. Ориентировано в направлении северо-восток - юго-запад и связано с основной галереей Г-образным ходом. Перед входом, со стороны основной галереи, вырублены ступеньки. В восточном углу помещения расположен ход длиной 1,0 м., ведущий в помещение № 4.

Помещение № 4. Длина - 3,2 м., ширина - 1,9 м., высота - 2,0 м. Ориентировано в направлении юго-восток - северо-запад.

Помещение №5. Длина - 4м, ширина - 1,8 м., высота - 2,1 м. Ориентировано в направлении северо-запад - юго-восток. Связано с тупиком № 4 прямым ходом длиной 1,8м.

Кроме помещений, в галереях обнаружены недостроенные или засыпанные ходы, именуемые в дальнейшем тупиками.

Тупик №1. Дугообразная галерея, выходящая из юго-западного угла помещения № 1, длина - 14 м., имеет спуск на всем протяжении.

Тупик № 2 - является слегка изогнутым ответвлением на восток от основной галереи. Длина - 5,8 м.

Тупик № 3 представляет собой ответвление от небольшой галереи. Длина - 13,4 м., основное направление - северо-восточное, с небольшими отклонениями на всем протяжении хода.

Тупик № 4. Практически прямая галерея, расположена параллельно тупику № 3. Направление - северо-восток, длина - 9м. На всем протяжении отмечен подъем. Из тупика № 3 имеется короткий ход длиной 1,5 м в помещение № 5.

Тупик № 5. Прямая галерея, сооруженная в северо-восточном направлении относительно основного хода. Длина -3 м.

В результате многократных посещений памятника стены на всем протяжении покрыты современными надписями. Внутри помещений предметов, каким-либо образом датирующих данное сооружение, не обнаружено. Неподалеку от пещерного комплекса, примерно в 200-300 м на левом склоне Татарской балки был обнаружен подъемный материал - несколько невыразительных фрагментов керамики. К сожалению, данные находки, в силу малой информативности невозможно использовать для определения возраста памятника.

По мнению авторов, данный комплекс подземных сооружений, возможно, мог представлять собой обитель православных монахов-затворников (пустошь). Хронологические рамки основания и функционирования данной обители определить сложно. Предположительно, можно назвать период между 16 и 18 вв. Основанием, для таких предположением может служить, например, дата образо-

вания с.Преображенное - вторая половина 17 в. - в истории которого не сохранилось упоминаний о существовании находящейся всего в 4 км. обители. Однако, эта версия является предварительной рабочей гипотезой. Лишь только глубокое комплексное изучение позволит в полной мере определить историческое и культурное значение этого, безусловно, интересного памятника.

Виногродська Л.І.
Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження на території Канівського узбережжя в 2001 р.

Vinogrodskayi L. I. **The protecting archaeological investigations on Canivis coast in 2001.** In 2001 the protecting works wane taken place on the teuitorg of Private Corporation "Trachtemuriv" (ex – Trachtemuriv reserve) due to means of UTOPIK. During these

Виногродская Л. И. **Археологические исследования на территории Каневского побережья в 2001 году**. В 2001 году на деньги УТОПИК били проведены охранно-спасательные работы на территории АТЗТ «Трахтемиров». Во время работ по наблюдению за береговой линией в обрывах берега были открыты фрагменты построек XII, XIII-XУ, XVIII вв.и собран археологический материал этих периодов.

У 2001 році були продовжені охоронно-рятувальні та розвідкові роботи на території колишнього Трахтемирівського заповідника, зараз територія АТЗТ "Трахтемирів". Як і в попередні роки було проведене спостереження за береговою лінією на відрізку с. Трахтемирів – давньоруський Заруб. Крім звичайних охоронних досліджень на узбережжі, роботи проводилися на площадці під Марковою горою на території колишнього села Монастирьок, що за даними місцевих мешканців ототожнюється з Успенським Трахтемирівським козацьким монастирем. У 1997 році тут було відкрито горно для випалу кераміки XII -XIII ст., навколо якого й у ньому було зібрано велику кількість фрагментів горщиків, значна частина яких деформована і пересмалена до спікання формувальної маси. Культурні нашарування складалися з шарів XII - XIII, XIV - XVI та XVII - XVIII ст. і містили, в основному, фрагменти керамічних виробів. Крім цього в розкопі та на узбережжі було зібрано фрагменти давньоруської плінфи, фігурної цегли XVII-XVIII ст. та цегли з розчосами ("литовка"), а також фрагменти підлогової плитки XIII і XVI-XVII ст.[Виногродська 1998, *131-138*]. У 2001 р. у 12,8 м від північної стінки розкопу 1997 долі в зсуві берега був розчищений профіль споруди давньоруського часу розміром 3,20 м , долівка якої знаходилася на глибині 2,9 м від сучасної поверхні і на 0,7 м була заглиблена в материк. Заповнення споруди складалося з щільного грунту сірого кольору з включенням фрагментів глини і вугликів. Ближче до долівки сірий колір переходив у сіро-коричневий (товщиною 0,2 - 0,3 м) з прошарками деревинного тліну . Заповнення споруди перекривалося прошарками глини. У лівої частині споруди на дні знаходилося скупчення (завтовшки до 0,3 м і завдовшки 1,4 м) перепаленої глини, вугілля, попелу, над яким лежали обгорілі дошки. Перед скупченням знаходилася яма завширшки 0,7 м і завглибшки 0,4 м, що була заповнена фрагментами обгорілої глини. У правій частині споруди знаходилися сходинки вирізані в материку, що були також обпалені. Навколо скупчення і над ним у заповненні споруди зібрано фрагменти горщиків XII - XIII ст., частина яких була деформована і перепалена до спікання формувальної маси. Більшість горщиків були виготовлені з добре відмуленої глини з незначними домішками жорстви та білих включень. Діаметри вінець горщиків коливаються від 16 до 28 см. На денцях деяких з них є клеймо у вигляді двох концентричних кіл у центрі. Вінця більшості горщиків дуже відхилені назовні, з загорнутим у середину краєм, іноді прикрашеним косими насічками. Орнаментовані горщики горизонтальними врізаними лініями в сполученні з частохвилястими лініями по плечах, або по плечах та тулубі. Біля половини горщиків зовсім не орнаментовані. Слід зазначити, що загорнутість краю вінець у середину досягалася шляхом наліпу на край вінець глиняної стрічки. Крім горщиків у заповненні споруди знайдено фрагмент ручки від амфори та фрагменти давньоруської плінфи і фігурної цегли (півколо). У верхніх шарах відслонення під час зачищення було знайдено фрагменти кераміки XVII-XIX ст., та фрагмент підлогової плитки завтовшки 2 см, вкритий темно-зеленою поливою. Усі перелічені вище знахідки дозволяють припустити, що на цій площадці знаходилися споруди громадського призначення, можливо, монастирські.

У 2000 році на зазначеній площі було відкрито також частину споруди, що за керамікою, знайденою в заповненні, датується XIII-XIV ст. Вона була заглиблена в материк на 1,0 м і мала

три сходинки, що були вирізані в материкові. Материкова підлога споруди знаходилася на глибині 1,7 м від поверхні. [Петрашенко, Виногродська, Козюба, 2001, *190-192*].

У 2001 році було зроблено невелику прирізку до розкопу споруди зі східного боку. Поруч із сходинками, біля краю котловану споруди відкрито стовпову яму діаметром 0,15 м і завглибшки до 0,2 м. Заповнення споруди мало темно-сірий колір і було насичене дрібним вугіллям, фрагментами глини, органічними залишками й керамікою XIII-XIV та XVI ст. Зверху заповнення було перекрито прошарками глини й прошарком деревного тліну 0,1-0,2 м завтовшки. Над ними знаходився шар селевого суглинку, що заповнював западину заповнення споруди і вирівнював тогочасну поверхню. Вище знаходилися прошарки XVII-XIX ст. У заповненні споруди та на її підлозі було знайдено кераміку XIII-XVI ст. Це фрагменти вінець горщиків діаметром 20-22 см, із потовщеним і загорнутим у середину краєм, короткою шийкою, орнаментовані горизонтальним глибоким рифленням з двох-трьох ліній по плечах.

Розкопки в південно-східному районі с. Монастирьок на площадці під Марковою горою показують, що шари XVII - XVIII ст. найбільш потужні і знаходяться на всій території площадки, а шари кінця XII - XVI ст. фіксуються лише навколо об'єктів і значно менше насичені знахідками. Зафіксований горн для випалу кераміки кінця XII - XIII ст. говорить про наявність тут у давньоруський час гончарного виробництва і дає підставу для припущення про знаходження в цій місцевості окраїни поселення давньоруського часу. Чи було це монастирське виробництво, буде з'ясовано під час подальших розкопок.. Крім цього, незважаючи на потужні нашарування XIX - XX ст. та селеві намиви, необхідно провести розвідувальні роботи в центральній частині села, які можуть дати дуже цікаві матеріали щодо поселень XII - XIII і XIV - XVII ст.

Нижче за течією Дніпра, у районі знаходження давньоруських храмів, що були розкопані М.К. Каргером в урочищі Церковщина, в зсуві берега виявлений фрагмент кладки з давньоруської плінфи (24 - 25 см завдовшки, 21 см завширшки і 3,5 - 4,5 см заввишки), що була покладена на глиняному розчині. Збереглося сім рядів кладки завширшки 1,07 м і заввишки 0,48 м. Зверху кладка була перекрита кругляком. Кладка лежала на материку, що знаходився на глибині 2,3 м від рівня поверхні.

Ще один об'єкт було відкрито у зсуві берегової лінії біля гори Довга. Це були залишки дерев'яної конструкції, що складалася з колод завдовшки 5 м і діаметром 0,15 м. По краях колод були вирубані пази для кріплення колод між собою. Ця конструкція лежала на шарі гною й, мабуть, була господарського призначення. Добра збереженість деревини дозволяє датувати її XIX - XX ст.

На узбережжі в районі с. Трахтемирів у береговому відслоненні виявлені залишки споруд XVII - XVIII ст. каркасно-стовпової конструкції, що були заглиблені в материк на 0,4-0,5 м. В заповненні споруди зібрано фрагменти керамічних виробів XVII - XVIII ст. Серед них слід відзначити фрагменти димлених горщиків з прямими вінцями й широкою пласкою ручкою. У культурному шарі поруч з спорудою знайдено фрагменти кахлів, один з яких відноситься до першої половини XVII ст. Це фрагмент кахлі, яка мала контурну рамку і рельєфний рослинний орнамент чотирьохчастинної композиції, вкритий зеленою поливою.

Крім розкопок на узбережжі були проведені роботи по розчистці підземного ходу (провалу), що знаходиться в стінці яру на плато між Марковою горою та давньоруським Зарубом. На жаль, ніяких археологічних матеріалів тут не знайдено, а розчистку було припинено в зв'язку з небезпекою робіт. Поселення пізньосередньовічного періоду було зафіксоване в урочищі Лан, що знаходиться з правого боку Трахтемирівської балки на нижній терасі над яром з ручаєм. Поселення вперше було відкрито М.О. Суховим. Перед терасою знаходиться гора, що в народі зветься "Курган". З другого боку гори розташоване урочище "Коробочки". На пологій терасі, відокремленій ярами, в шурфах та відслоненнях схилів ярів зібрано керамічний матеріал XVII - XIX ст., давньоруського і слов'янського часів та доби бронзи.

Підводячи підсумки охоронно-рятувальних археологічних досліджень на території Трахтемирівського ландшафтного парку й АТЗТ "Трахтемирів" у 2001 році, можемо сказати, що ця територія була заселена з доби бронзи й особливо в давньоруський та пізньосередньовічний часи. Майже на кожній пам'ятці давньоруського часу знаходилися шари пізнього середньовіччя. Розкопки споруд XII - XVIII ст. дають уявлення про матеріальну культуру та будівництво цього часу і відкривають ще одну сторінку історії краю Найбільш цікавими уявляються роботи на території с. Монастирьок, де знаходився козацький монастир, а можливо і давньоруський Зарубський, що згадується в описі Київського замку 1552 року як Зарубський Пречистенський.

ЛІТЕРАТУРА

Виногродська Л.І. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році/ /Нові дослідження пам`яток козацької доби в Україні. Київ. *1998.*

Петрашенко В.О., Виногродська Л.І. ,Козюба В.К. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р.//Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. Київ. *2001*

Гаскевич Д.Л.
Інститут археології НАН України

Дослідження крем'яного інвентаря неолітичних культур України

У 1999-2001 рр. в ході написання дисертаційної роботи на тему "Крем'яний інвентар неолітичних культур України" автором були опрацьовані колекції крем'яного інвентаря понад 30 неолітичних пам'яток території України, що зберігаються у наукових закладах та музеях Києва, Полтави, Черкас, Дніпропетровська. Дані про ще більшу кількість колекцій як пам'яток з території України, так і з-поза її меж було одержано з наукових публікацій та звітів про результати польових робіт.

В результаті проведеного дослідження вперше крем'яний інвентар 8 неолітичних культур – буго-дністровської (далі – БДК), лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), сурської (СК), донецької (ДК), таш-аірської (ТАК), дніпро-донецької (ДДК), німанської (НК), неоліту ямково-гребінцевої кераміки (НЯГК), та пам'яток типу Олексіївської Засухи Криму, старобільського, клешнянського, новоселівсько-підгорівського типу та типу Туби басейну С.Дінця – систематизовано і проаналізовано з використанням єдиних методологічних засад. Одержані дані використано для з'ясування генетичного підгрунтя населення неолітичних культур, висвітлення перебігу етнокультурних процесів у різних регіонах України, розгляду питання про характер залежності крем'яної індустрії від локальної етнічної специфіки давньої людності, з одного боку, та поширення стадіальних технологічних новацій – з іншого. Ряд зроблених автором висновків відзначаються науковою новизною, решта – підтверджують та розвивають погляди інших вчених. Далі ми стисло наводимо найважливіші положення здійсненого дослідження, не зупиняючись детально на їх аргументації через обмеженість обсягу даної публікації.

Крем'яна індустрія пам'яток **БДК** розглядалася нами відповідно до її тричленної періодизації, запропонованої Д.Я.Телегіним, та здійсненого В.І.Маркевичем поділу на два локальні варіанти – дністровський і південнобузький.

У Побужжі крем'яний інвентар печерського періоду характеризується наявністю серій виробів кукрекських типів – мініатюрних олівцеподібних нуклеусів, кукрекських вкладнів, платівок з притупленим краєм, відщепових різців з пласкими різцевими сколами. Він також містить серії торцевих та пропорційних однобічних одноплощинних ядрищ, симетричних платівчастих трапецій, різноманітних, переважно відщепових скребачок, ретушованих платівок з рівними краями та з виїмками, перфораторів. У крем'яному інвентарі печерських поселень Подністров'я, за даними В.І.Маркевича [1974, *131*], кукрекські вироби відсутні. Їх набори містять як платівчасті кінцеві скребачки та торцеві нуклеуси, що мають аналогії у матеріалах мезолітичних пам'яток Верхнього Дністра (Раделичі-4, Мшана-10), так і мініатюрні нігтьові скребачки, що є неодмінним компонентом колекцій гребениківських стоянок. Такі ж їх риси як пласкі нуклеуси, виразні серії трапецій, окремі платівчасті кутові різці однаково характерні і для верхньодністровського і для гребениківського пізнього мезоліту.

У наступний самчинський період у крем'яному інвентарі Побужжя повністю зникають усі вироби кукрекського типу, що наближає його до набору пам'яток Подністров'я. Це спостереження спростовує твердження В.М.Даниленка [1969, *150-153*] про відсутність у самчинському крем'яному інвентарі порівняно з печерським суттєвих змін. Характерною рисою індустрії цього часу як у Побужжі, так і на Дністрі є зростання кількості асиметричних трапецій, поодинокість або відсутність різців, широке розповсюдження пласких однобічних одноплощинних нуклеусів.

Індустрія пам'яток БДК П.Буга та Дністра у савранський час майже не відрізняється. Вона характеризується наявністю сплощених пірамідальних та призматичних нуклеусів, ромбів, асиметричних трапецій, домінуванням серед скребачок відщепових бокових з пригостреним робочим краєм, появою численних вкладнів з транкованих ретушованих платівок, застосуванням мікрорізцевої техніки. У Степовому Побужжі виявлені поодинокі трапеції зі струганою спинкою.

Аналіз матеріалів БДК дозволяє говорити про участь у її генезі на П.Бузі гребениківської та кукрекської людності [Даниленко, 1969, *28, 57-59, 61*], а на Дністрі – гребениківського населення та, можливо, мешканців пам'яток Верхнього Дністра типу Мшани-10 і Раделичів-4 [Конопля, 1996, *21*]. Сформувавшись на різному мезолітичному грунті, у наступних періодах населення обох частин ареалу культури консолідується, про що свідчить подібність його крем'яного інвентаря. Останнє пояснюється визначальним характером впливів крішської індустрії на розвиток буго-дністровського крем'яного набору, що проявилося у подібності та синхронності змін в складі комплексів крішських та буго-дністровських пам'яток як Побужжя, так і Подністров'я, у самчинський і, особливо, савранський період.

На Україні ареал **КЛСК** охоплює Подністров'я та Волинську височину. Найсхідніші знахідки лінійно-стрічкової кераміки походять з пункту Віта-Поштова-2 під Києвом [Гаскевич, 1998]. Крім поселення Рівне, всі відомі в Україні пам'ятки КЛСК відносяться до її середнього та пізнього періодів.

Індустрія пам'яток України, як і скрізь в ареалі КЛСК, базується на експлуатації однобічних одно- або двоплощинних торцевих та пропорційних відтискних нуклеусів для одержання середньоширокихта широких платівок з правильною огранкою, рівним або трохи зігнутим профілем та паралельними краями. З них виготовлялися поодинокі середньовисокі симетричні трапеції, більшість кінцевих скребачок, що домінують у наборах, менш численні серії вкладнів серпів. У колекціях також представлені платівчасті та відщепові перфоратори, нечисленні різці, скребла на великих відщепах, скобелі на відщепах та платівках, крем'яні кулясті відбійники, ретушери на спрацьованих нуклеусах, ретушовані платівки та відщепи.

Певна специфіка спостережена у інвентарі пам'яток КЛСК Середнього Подністров'я. Він містить підконічні нуклеуси, асиметричні трапеції та паралелограми, відщепові підокруглі скребачки, відсутні у матеріалах Волині та Верхнього Дністра. Серед вкладнів серпів на півдні домінують необроблені перетини платівок з кутовою залюстрованістю та повністю відсутні трапецеподібні вкладні з двома ретушованими зламами. Натомість на півночі переважають вкладні з прямо- чи косоретушованими зламами, серед яких трапляються трапецеподібні. За більшістю ознак індустрія Волині та Верхнього Подністров'я знаходить аналоги в інвентарі пам'яток Малопольщі та Куяв, а набір Середнього Дністра – в інвентарі досліджених О.В.Ларіною [1999] пам'яток КЛСК Молдови. Появу особливостей інвентаря поселень Молдови та Середнього Подністров'я ми схильні пов'язувати з впливами традицій не місцевого мезолітичного населення, як це робить О.В.Ларіна [1999, *50*], а синхронних неолітичних культур регіону, зокрема Кріш, БДК самчинського та савранського періоду, у інвентарі яких відомі зазначені типи виробів.

Спостережена нами значна подібність крем'яного інвентаря пам'яток першого періоду культури з Малопольщі та Волині, зокрема наявність в інвентарі Рівного та поселень в районі Нової Гути трапецеподібних вкладнів серпів і відсутність в них звичайних трапецій [Kaczanowska, Kozłowski, Zakościelna, 1987] ще раз підтверджує думку про міграцію на територію України населення КЛСК з Подунав'я через басейн Верхньої Вісли. Пізніше на Волині та у Верхному Подністров'ї трапеції з'явилися, в той час як у Малопольщі їх нема. Якщо припустити, що їх наявність є характерною рисою наборів певного регіону, це може пояснюватися переселенням на схід у другому періоді КЛСК частини неолітичного населення Куяв, де звичайні середньовисокі симетричні трапеції відомі як на найраніших, так і на пізніх пам'ятках [Domańska, 1995, *122*, tab.7]. Про зв'язки в цей час населення зазначених територій свідчить і використання на Куявах виробів з волинського кременю [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979, *77, 85*].

Розгляд крем'яного інвентаря **СК** ми проводили відповідно до її двочленної періодизації, запропонованої Д.Я.Телегіним. Крем'яна індустрія пам'яток першого періоду має яскраві кукрекські риси [Даниленко, 1969, *25, 26*]. Вона характеризується значним мікролітизмом, високим рівнем платівчастості, широким використанням мікроплатівок, що знімалися з мініатюрних конічних олівцеподібних нуклеусів, які є провідним або навіть єдиним типом ядрищ. У загалом нечисленних мікронаборах домінують мікроплатівки з притупленим краєм, а геометричні мікроліти представлені сперш незначною, а згодом дещо більшою кількістю середньовисоких та низьких симетричних трапецій. При виготовленні мікролітів іноді застосовувалась мікрорізцева техніка. Серед знарядь яскраві серії утворюють кукрекські вкладні, різці відщепові з пласкими різцевими сколами та платівчасті кутові, переважно відщепові скребачки, найхарактернішими з яких є високі підокруглі платівки, оброблені крутою зубчастою ретушшю, стамески-долота на відщепах.

У індустрії другого періоду спостерігається зменшення ступеню мікролітизму комплексів, збільшення середньої ширини платівок, що знімалися зі сплощених відтискних однобічних одноплощинних нуклеусів, які є переважаючим типом ядрищ, зникнення специфічних кукрекських виробів. У мікронаборах домінують середньовисокі симетричні трапеції, часто з повністю чи частково підструганою спинкою, серед скребачок – дрібні похилоретушовані ("нігтьові") кінцево-бокові, бокові подвійні та підокруглі, а серед різців – кутові платівчасті. Як і раніше, добре представлені стамески на масивних відщепах.

Кукрекський характер ранніх сурських матеріалів підтверджує загальнопоширену думку про формування СК на генетичному грунті кукрекських поселень типу нижніх шарів Кам'яної Могили у Приазов'ї та типу Ігрені-8 у Надпоріжжі [Даниленко, 1969, *25, 26*; Телегін, 1982, *235*; Нужный, 1989, *152-154*; Залізняк, 1998, *179*]. Зміни у інвентарі пізніших пам'яток СК свідчать

про поступове розповсюдження у середовищі кукрекського населення Приазов'я та Надпоріжжя нових елементів обробки кременю, властивих сперш гребениківській людності Північного Причорномор'я та матвіївокурганській Приазов'я, а згодом – генетично пов'язаним з останньою носіям нижньодонської та азово-дніпровської культур.

У **неоліті Криму** зараз виділяються два культурні явища – ТАК у гірській та пам'ятки типу Олексіївської Засухи у степовій частині півострова [Яневич, 1987]. Крем'яна індустрія ТАК характеризується високим рівнем платівчастості, домінуванням серед нуклеусів однобічних одно- та двоплощинних, часто сплощених ядрищ для правильних регулярно огранованих відтискних платівок. Мікронабір складається з більш численних трапецій та менш численних сегментів, оброблених крутою, напівкрутою, або пласкою ретушшю, поодиноких платівок з притупленим краєм. Серед решти знарядь більшими серіями представлені платівчасті кінцеві скребачки, часто зі скошеним лезом, менше виявлено відщепових підокруглих та кінцевих скребачок, кутових різців на платівках, іноді з поперечним різцевим сколом, платівчастих перфораторів. Аналіз крем'яних колекцій ТАК підтверджує думку Д.А.Крайнова [1960], що на початку неоліту в її мікронаборах переважають круторетушовані трапеції та сегменти при наявності окремих пласкоретушованих, ретуш яких заходить на спинку, а в кінці домінують пласкоретушовані мікроліти та вироби зі струганою спинкою. Серед решти знарядь у пізній час новацією є поява олівцеподібних нуклеусів та мікроскребачок з похилим робочим краєм.

Крем'яна індустрія пам'яток типу Олексіївської Засухи має яскраві кукрекські риси [Яневич, 1987]. Вона характеризується високою платівчастістю, пануванням серед нуклеусів однобічних одно- та двоплощинних для платівок, при наявності безсистемних ядрищ для відщепів, мікронабором з більш численних трапецій, серед яких виділяються низькі видовжені – типу Олексіївської Засухи, та зі струганою спинкою, менш численних сегментів, частина яких має пласкоретушовану дугу, платівок з притупленим краєм, платівок з косоретушованим кінцем, мікрорізцевих вістер та мікрорізців. Серед решти знарядь зафіксовані поодинокі або серійно представлені кукрекські вкладні, переважно відщепові скребачки, в т.ч. стрілчасті ("мигдалеподібні") та "нігтьові", різці відщепові з пласким різцевим сколом та платівчасті кутові. Найбільш близькі аналоги олексіївськозасухському інвентарю ми спостерігаємо у наборі ряду сурських стоянок Надпоріжжя (Кізлевий-5 та ін.), що пояснюємо однаковим походженням СК та неоліту Степового Криму. Схожою є і подальша доля їх населення, про що свідчить подібність динаміки змін їх крем'яної індустрії. Територіальний контакт відповідних спільностей підтверджується загалом олексіївськозасухським характером набору стоянки Сергіївка-2, що знаходиться за межами Криму.

Порівняння інвентаря пізніх мурзак-кобинських пам'яток з набором ТАК переконливо свідчить про генезу останньої на місцевому мезолітичному грунті [Бибиков, 1966, *139*; Колосов, 1971, *137*; Телегін, 1982, *234*]. При переході від мезоліту до неоліту у мурзак-кобинському мікронаборі збільшилася роль симетричних трапецій, що одними дослідниками пов'язується з впливами гребениківської індустрії [Бибиков, Станко, Коен, 1994, *160-161*], а іншими – з еволюціонуванням мікролітичного комплексу [Яневич, 1987, *8*; Нужний, 1992, *168, 169*].

На сьогодні у **неоліті С.Дінця** виділяється 5 основних культурних явищ – ДК, пам'ятки клешнянського, старобільського, новоселівсько-підгорівського типу та типу Туби. Аналіз їх крем'яного інвентаря дозволяє виділити у регіоні два генеральних шляхи розвитку обробки кременю. Перший представляють індустрії ДК та частини стоянок клешнянського типу (Клешня-3, Кайдащино-8), другий – решти клешнянських та пам'яток типу Старобільська, Туби, Новоселівки-Підгорівки.

Індустрія стоянок першої групи характеризується значною кількістю конічних олівцеподібних нуклеусів для середньоширокихта мініатюрних платівок, домінуванням у мікрокомплексах платівок з притупленим краєм, наявністю серій середньовисоких та низьких трапецій, в т.ч. зі струганою спинкою, двобічнооббитих сокир, значної кількості різців, серед яких найяскравішими є відщепові бокові білатеральні різці-струги. Інвентар ДК відрізняється від клешнянського лише наявністю серійно представлених трапецій та косих мікрорізцевих вістер, відсутніх на клешнянських стоянках. На наш погляд, ця відмінність не носить принципового характеру і може пояснюватись господарською спеціалізацією або сезонністю відповідних пам'яток.

Індустрія стоянок другої групи характеризується використанням переважно правильних однобічних пропорційних та сплощених нуклеусів для середньоширокихплатівок, домінуванням серед мікролітів симетричних середньовисоких та низьких трапецій, частина яких мають пласке підтісування спинки, поодинокістю або відсутністю платівок з притупленим краєм, сокир, наявністю серій анкошів, незначної кількості переважно платівчастих кутових різців, більш численних скребачок, серед яких серійно представлені платівчасті кінцеві та відщепові стрілчасті і похилоретушовані вироби. Суттєвих відмінностей між крем'яним інвен-

тарем пам'яток типу Старобільська та типу Туби нами не зафіксовано, що може свідчити про те, що їх залишила одна група населення.

Співіснування в інвентарі деяких поселень Подонцов'я (Ольхова-5, Клешня-4, Зелена Горниця-1) серій основних культуровизначальних виробів ДК та пам'яток типу Туби-Старобільська, може бути або наслідком механічного змішування різнокультурних матеріалів, або свідченням наявності носіїв обох кременеобробних традицій в складі одного колективу, що залишив пам'ятку.

Генетичне коріння населення пам'яток типу Старобільська-1 та Туби, розташованих у південній частині басейну середньої течії С.Дінця, ми слідом за С.В.Переверзевим [1999, *46*] пов'язуємо з місцевими пізньомезолітичними пам'ятками, виділеними О.Ф.Гореліком [1986, *7*] в теплянський тип, традиції якого, на наш погляд, склалися під впливом індустрії степової матвіївокурганської людності. Походження клешнянських пам'яток та ДК неоліту ми, як і більшість інших вчених, бачимо у подальшому розвитку донецької мезолітичної культури [Горелик, 1986, *10*; 1997, *32*; Залізняк, 1998, *198*], становлення якої пов'язуємо з процесом взаємодії мезолітичного населення Надпоріжжя і Подонцов'я, сперш – шпанського та зимівниківського [Гавриленко, 2000, *92*], а згодом – ще й кукрекського та теплянського.

Інвентар пам'яток типу Підгорівки та Новоселівки характеризується наявністю одно- та двоплощинних однобічних нуклеусів, поодиноких трапецій зі струганою спинкою, двобічно оброблених пласкою струйчастою ретушшю вістер, широких пласкоретушованих платівок зі скребачкоподібним кінцем, різців-стругів, тесел та сокир. Співіснування в ньому виробів, притаманних старобільському, маріупільському та донецькому наборам, свідчить про його гетерогенний характер та формування на базі традицій відповідних спільнот [Гурин, 1998, *34 і т.д.*; Санжаров, Бритюк, Котова, Черных, 2000, *78, 79*].

Розгляд історії дослідження **ДДК** свідчить, що зараз в межах її ареалу, окресленого Д.Я.-Телегіним [1968], не піддається сумніву власне "дніпро-донецький" характер пам'яток лише Лісостепового Подніпров'я і прилеглих до нього районів Полісся та Надпоріжжя [Гаскевич, 2001], що приблизно відповідає території києво-черкаської культури, за О.М.Титовою [1992] та Д.Я.Телегіним [1992; Телегин, Титова, 1998, *8, 23*].

У ранньому неоліті крем'яна індустрія пам'яток Лісостепового Подніпров'я має в цілому кукрекський характер [Гаскевич, Гавриленко, 2000, *91*]. Їй притаманні значний мікролітизм платівок, наявність виразних серій невеликих однобічних одноплощинних пласких та олівцеподібних нуклеусів, кукрекських вкладнів, платівок з притупленим краєм, відщепових різців з пласкими різцевими сколами, трапецій, серед яких переважають середньовисокі симетричні платівчасті, окремих відщепових стамесок. У Поліссі подібний характер має інвентар лише частини неолітичних пам'яток, розташованих в басейнах рік Здвиж, Тетерів, Уж [Залізняк, 1977, *36-38*; 1979б; 1991, *42*]. При цьому їх набори характеризуються більшою середньою шириною платівок, переважанням серед нуклеусів однобічних одноплощинних пропорційних та торцевих, наявністю поодиноких мікрорізців, яніславицьких вістер, високих трапецій, сокир, більшою часткою серед різців відщепових, а серед скребачок – кінцевих. Ці особливості пояснюються контактами дніпро-донецьких мешканців Полісся з населенням фінальномезолітичної яніславицької та неолітичної НК. На Лівобережжі найпівнічніші знахідки кукрекських виробів зафіксовані на неолітичних стоянках басейну р.Трубіж [Костенко, Титова, 1988, *61*].

В колекціях лісостепових пам'яток розвинутого неоліту збільшується доля широких платівок, що знімалися виключно з однобічних одноплощинних нуклеусів. Основу мікронаборів становлять симетричні середньовисокі та у меншій мірі низькі трапеції на платівках. Платівки з притупленим краєм та кукрекські вкладні зникають. Натомість під впливом населення савранського періоду БДК та азово-дніпровської культури з'являються сперш асиметричні трапеції та паралелограми, а згодом – трапеції зі струганою спинкою. Частка різців, серед яких переважають кутові платівчасті, зменшується. У Поліссі комплекси, подібні до описаних, не виявлені. Слабкий вплив населення ДДК Лісостепу призвів тут лише до появи у наборах деяких німанських пам'яток окремих трапецій зі струганою спинкою.

У пізньому неоліті в Лісостеповому Подніпров'ї повністю зникають мікроліти, поширюються двобічно оброблені пласкоретушовані вістря стріл та списів, великі ножі на широких платівках та платівчастих відщепах. У Поліссі в цей час окремі дніпро-донецькі риси має інвентар пам'яток Грині, Кам'янка, Пчелиця, Пустинка-5, матеріали яких містять також знахідки, властиві цілому ряду інших культур [Митрофанова, 1966; Телегін, 1968, *123*; 1971, *52*; Третьяков, 1975, *17*].

Співіснування у інвентарі раннього періоду ДДК кукрекських виробів та серій трапецій і кутових платівчастих різців свідчить про її генезу на грунті пам'яток Подніпров'я типу Кізле-

вого-3, інвентар яких Д.Ю.Нужний [1989, *153*] вважає синкретичним кукрекcько-ненаситецьким, за можливої участі ДК Лісостепового Лівобережжя Дніпра [Гаскевич, Гавриленко, 2000].

На території України пам'ятки першого (дубичайського) та другого (лисогорського) періоду **НК** поширені у басейні Прип'яті [Чернявский, 1966, *67*; 1979, *55*; Исаенко, 1976, *58*; Залізняк, Балакін, 1985, *42*; Зализняк, 1991, *41*; 1998, *192*]. Крем'яний інвентар дубичайських пам'яток характеризується домінуванням серед нуклеусів одно- та двобічних одноплощинних пропорційних та торцевих відтискних для рівних добре огранованих платівок, наявністю яніславицьких вістер, видовжених асиметричних трикутників, базальних мікрорізців, паралелограмів, трапецій, серед яких найбільше середньовисоких платівчастих, платівок з притупленим краєм, виразних серій різців, овальних та траншеподібних сокир, кінцевих скребачок на платівках та відщепах. У лисогорський час середня ширина платівок поступово зростає, менше стає мікролітів, зокрема яніславицьких, які на найпізніших пам'ятках відсутні взагалі, серед трапецій переважають високі відщепові, збільшується відносна кількість різців, з'являються долота на перетинах широких платівок, пласкоретушовані трикутні вістря стріл, "горбаті" обушкові ножі та знаряддя типу "пік".

Незначні відмінності спостережені нами у інвентарі НК західної та східної частини Південного Полісся. Так, у дубичайському інвентарі Південно-Східного Полісся більше ніж на заході дорсальних мікрорізців, менше низьких асиметричних трикутників, що пояснюється поступовим згасанням у ньому маглемезьких рис по мірі просування на схід [Залізняк, 1991, *31*; 1998, *243*]. У лисогорський час тут більше похилоретушованих скребачок, відсутні "горбаті" обушкові ножі та знаряддя, появу яких ми пов'язуємо з впливом культури лійчастого посуду – долота з платівок і двобічно оброблені пласкоретушовані трикутні вістря стріл. На наш погляд, відсутність цих виробів пояснюється як віддаленістю Київського Полісся від ареалу культури лійчастого посуду, так і мешканням міманського населення тут лише на початку лисогорського періоду, коли у крем'яному інвентарі ще зберігалися дубичайські риси.

Яніславицький характер крем'яної індустрії ранніх міманських пам'яток України дозволяє пов'язувати генезу її носіїв з населеням яніславицької культури пізнього мезоліту [Залізняк, 1979а, *16*; 1984а, *104, 105*; 1991, *41*; Залізняк, Балакін, 1985, *42-43*]. Незначна різниця між крем'яним інвентарем яніславицької та НК полягає у відсутності або значно меншій кількості у пізньому мезоліті різців та скребачок правильних форм. Поступове збільшення знарядь відповідних типів спостерігається і впродовж неоліту.

Результатом взаємодії населення НК Київщини та Житомирщини з носіями раннього періоду ДДК межиріччя Дніпра та Тетерева стала поява у Південно-Східному Поліссі пам'яток, крем'яний інвентар яких містить вироби як кукрекської, так і яніславицької культурної традиції [Залізняк, 1977, *30-32*; 1979в, *55-59*; 1984а, *44-53*; Гаскевич, 2000].

В Україні **НЯГК** представляють пам'ятки трьох типів – вирчищенського, есманського та скуносівського [Непріна, 1982, *10-14*]. Їх індустрія має відщеповий характер, нуклеуси представлені багатоплощинними безсистемними, рідше – дископодібними та однобічними одноплощинними для відщепів, нуклевидними уламками кременя, однобічними одноплощинними ядрищами для одержання переважно коротких платівок з нерівним краєм та нерегулярною огранкою спинки. Набір знарядь складають різноманітні відщепові скребачки середнього і великого розміру, серед яких багато масивних круторетушованих та виробів з прямими лезами, в т.ч. правильної підтрикутної або підпрямокутної форми, кутові та серединні різці на відщепах, більш грубі траншеподібні та ретельніше виготовлені двобічно оброблені підтрикутні сокири, в т.ч. з пришліфованим лезом, двобічно отесані жолобчасті тесла, знаряддя типу "пік", численні відщепові стамески-долота, скобелі, скребла, перфоратори, двобічно оброблені ножі, оригінальні, ймовірно, поліфункціональні знаряддя – гостроконечники.

Але поруч з названими виробами, набір кожного типу пам'яток містить свої специфічні знаряддя. Поодинокі трапеції, платівки з притупленим краєм, пісочнорівські вістря, паралелограми, нечисленні черенкові та верболисті вістря стріл на платівках присутні лише у колекціях пам'яток типу Вирчища. Їх набори також відрізняє переважно підромбічна форма двобічно оброблених пласкоретушованих вістер стріл, на відміну від трикутної, властивої для есманських та скуносівських колекцій, наявність сокир з лезом, оформленим поперечним сколом, більша частка різців, зокрема платівчастих. Спостережена відмінність вирчищенського крем'яного інвентаря порівняно з есманським та скуносівським підтверджує правомірність виділення цього типу пам'яток, здійсненого переважно за специфікою керамічних знахідок.

Характер вирчищенської кременеобробки свідчить про її формування не безпосередньо на мезолітичному студенокському грунті, як вважає Л.Л.Залізняк [1984б, *11-13*; 1986, *134*], а на базі індустрії ранньонеолітичних пам'яток з накольчасто-гребінцевою керамікою Лісового Подесення та лисогубівської культури під впливом більш північних культур НЯГК лісової зони Східної Європи. Цей вис-

новок став можливим завдяки виявленню пісочнорівських рис лисогубівського крем'яного набору, походження якого досі пов'язувалося В.І.Непріною [1978, *105*] з кукрекською індустрією південних неолітичних культур. Північні традиції у вирчищенському інвентарі найкраще представляють двобічно оброблені вістря стріл підромбічної та листоподібної форми, генезу яких Д.Я.Телегін [1968, *142*] та Д.Ю.Нужний [1992, *157*] бачать у трансформації вістер стріл постсвідерського типу. Раніше висновок про участь у формуванні вирчищенських традицій носіїв НЯГК Волго-Окського басейну та лисогубівської культури на підставі аналізу кераміки зробила Н.С.Котова [1997, *174*]. Натомість основні риси есманської та скуносівської індустрії склалися у більш північних районах. Окремі її південні риси, зокрема наявність пласкоретушованих трикутних вістер стріл, притаманних більш розвинутим енеолітичним суспільствам [Телегін, 1968, *140, 141*; 1973, *65, 67*], напевно є наслідком контактів есманського та скуносівського населення з носіями енеолітичних культур території України.

Вивчення крем'яного інвентаря дає найбільш повну інформацію для розв'язання проблеми походження неолітичних культур. З розглянутих нами спільностей неоліту України місцеве мезолітичне підґрунтя мали БДК, СК, ДДК, НК, неоліт С.Дінця та Криму. Натомість носії КЛСК та НЯГК мігрували на територію України вже у неоліті. Їх крем'яний інвентар склався поза її межами, проте внаслідок контактів з місцевим неолітичним населенням набув своєрідних рис.

Аналіз крем'яного інвентаря і, передусім, мікронаборів культур, сформованих на місцевому мезолітичному підґрунті, дозволяє поділити їх на дві великі групи, що відбивають певну спільність генези утворень, які до них входять. У культур першої групи (дністровський варіант БДК, ТАК, пам'ятки типу Старобільська та Туби), мікронабір якої ми умовно назвемо "трапеційним", впродовж всього неоліту основним типом мікролітів служили численні платівчасті трапеції. Друга група, мікронабір якої можна назвати "вістерно-трапеційним" включає південнобузький варіант БДК, СК, ДК, ДДК, НК, пам'ятки типу Олексіївської Засухи, та клешнянського типу, в мікронаборах яких у певні періоди розвитку трапеції займають підлегле становище чи грають таку ж роль як і мікроліти інших типів – різноманітні вістря та вкладні.

Як зазначалося, у генезі індустрії культур з трапеційним набором брало участь населення пізньомезолітичних гребениківської та мурзак-кобинської культур та пам'яток матвіївокурганського типу. Подібність їх крем'яного виробництва пояснюється формуванням матвіївокурганських та пізніх мурзак-кобинських традицій під потужним впливом гребениківської кременеобробки, викликаним розселенням гребениківської людності на схід [Крижевская, 1992, *115*; Бибиков, Станко, Коен, 1994, *160-161*]. Характер крем'яного інвентаря культур другої групи свідчить, що у генезі ранніх етапів СК, ДДК, печерського періоду південнобузького варіанту БДК, пам'яток типу Олексіївської Засухи брали участь носії кукрекської, ДК – шпанської, а НК – яніславицької культури. Крім останніх, вони представляють місцеве населення, корені якого простежуються на території України з фінальнопалеолітичного часу.

Подальший розвиток інвентаря культур з вістерно-трапеційним мікронабором полягав у поступовій втраті елементів, пов'язаних з виробництвом вкладнів з притупленим краєм та вістер загостреного типу. При цьому у різних випадках зазначені зміни були викликані як розселенням представників культур з трапеційним мікронабором, так і поступовим еволюціонуванням інвентаря внаслідок розвитку технології обробки кременю. У мікрокомплексах пам'яток лисогорського періоду НК ці зміни полягали у скороченні кількості, а згодом і повному зникненні не тільки платівок-вкладнів, трикутників та яніславицьких вістер, але й платівчастих трапецій, на зміну яким приходять трапеції з відщепів та двобічноретушовані вістря стріл. Натомість у других періодах розвитку БДК, ДДК та СК їх мікронабір складається майже виключно з платівчастих трапецій і еволюціонує у тому ж напрямку, що й у культур з трапеційним мікронабором.

Основною тенденцією розвитку інвентаря культур з трапеційним мікронабором були збільшення параметрів платівок, і, відповідно, розмірів виготовлених з них знарядь, стандартизація форм трапецій та застосування при їх виготовленні пласкої ретуші. Поява останньої є наслідком пристосування високорентабельного виробництва трансверсальних вістер стріл – геометричних мікролітів – до умов нової техніки посиленого відтиску за допомогою важеля [Нужний, 1992, *65*]. В Європі вперше вона з'явилася у нео-енеолітичних культурах Балкан та Подунав'я, і могла бути пов'язана з використанням мідних відтискачів [Скакун, 1987, *51*]. Проте, через розвинутий землеробський характер економіки там місцева людність мисливські знаряддя у вигляді трапецій вже не виготовляла. Отже, поширення у неоліті Півдня України трапецій зі струганою спинкою слід вважати специфічним явищем, що виникло на периферії перших землеробських суспільств Європи внаслідок запозичення місцевим населенням з привласнюючою економікою у представників розвинутих західних суспільств окремих технологічних новацій. Про загалом привласнюючий характер господарства носіїв неолітичних культур України (крім КЛСК) свідчить поодинокість або повна відсутність в їх інвентарі землеробських знарядь, зокрема крем'яних вкладнів серпів.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков С.Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. № 126. Москва, *1966.*

Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. Одесса, *1994.*

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. Полтава, *2000.*

Гаскевич Д.Л. Віта-Поштова 2 – найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури // АВУ 1997 – 1998 рр. Київ, *1998.*

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. *2000.* № 1.

Гаскевич Д.Л. Про поширення у Поліссі неолітичних пам'яток дніпро-донецької культури (за даними крем'яного інвентаря) // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков, *2001.*

Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис... канд. ист. наук. Ленинград, *1986.*

Горелик А.Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцовья. Луганск, *1997.*

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. Луганск, *1998.*

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Киев, *1969.*

Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, *1977.*

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Киев, *1979а.*

Зализняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, *1979б.*

Залізняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. № 31. *1979в.*

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. Киев, *1984а.*

Залізняк Л.Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія. Вип. 46. *1984б.*

Зализняк Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. Киев, *1986.*

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. Киев, *1991.*

Залізняк Леонід. Передісторія України X-V тис. до н.е. Київ, *1998.*

Залізняк Л.Л., Балакін С.А Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. Вип. 49. *1985.*

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. Минск, *1976.*

Колосов Ю.Г. Неоліт Криму // Археологія Української РСР. Т.1. Київ, *1971.*

Конопля Віталій. Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі-4 // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Львів, *1996.*

Костенко Ю.В., Тітова О.М. Неолітичні пам'ятки на р.Трубіж // Археологія. Вип. 64. *1988.*

Котова Н.С. Неолітична епоха // Давня історія України. Т.1. Київ, *1997.*

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. *1960.* № 91.

Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. Санкт-Петербург, *1992.*

Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum Plus. *1999.* №2. Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. Кишинев, *1974.*

Митрофанова В.И. Поздненеолитическое поселение в ур. Лес близ с.Мнево на Черниговщине // Древности Белоруссии. Минск, *1966.*

Неприна В.И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения // Орудия каменного века. Киев, *1978.*

Непріна В.І. До вивчення неолітичної доби в Північно-Східній Україні // Археологія. Вип. 41. *1982.*

Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. Киев, *1989.*

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Київ, *1992.*

Переверзев С.В. О генетической подоснове памятников типа Старобільск // Древности Северского Донца. Вып.3. Луганск, *1999.*

Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита – ранней бронзы Северского Донца. Луганск, *2000.*

Скакун Н.Н. Достижения кремнеобрабатывающего производства в эпоху энеолита в Болгарии // Технологический и культурный прогресс в раннеземледельческую эпоху. Тезисы докладов Республиканского совещания. Ашхабад, *1987.*

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. Київ, *1968.*

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ, *1973.*

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.). Київ, *1982.*

Телегин Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой этнокультурной общности // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, *1992.*

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. Киев, *1998.*

Титова О.М. Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 1. Київ, *1992.*

Третьяков В.П. Неолит Верхнего Поднепровья и его отношение к днепро-донецкой культуре // СА. *1975.* № 2.

Чернявский М.М. Некоторые итоги изучения неолитических поселений Белорусского Понеманья // Древности Белоруссии. Минск, *1966.*

Чарняўскі М.М. Неаліт Беларускага Панямоння. Мінск, *1979.*

Яневич А.А. Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, *1987а.*

Domańska Lucina. Geneza krzemieniarstwa kultury pucharów lejkowatych na Kujawach. Łódź, *1995.*

Kaczanowska M., Kozłowski J.K., Zakościelna A. Chipped stone industries of the linear band pottery culture settlements in the Nowa Huta region // Przegląd Archeologiczny. Vol.34. *1987.*

Kulczycka-Leciejewiczowa Anna. Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiah polskich. Kultury kręgu naddunajskiego // Prahistoria ziem polskich. T.II, Neolit. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, *1979.*

Виногродська Л.І.
Інститут археології НАН України

Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 році

Виногродская Л.И. **Археологические разведки в г. Староконстантинов в 2001 году**. В 2001 году в г. Староконстантинов Хмельницкой области были проведены археологические разведки на территории замка, памятника архитектуры XVI века. Целью разведки было обнаружение более ранних археологических слоев, прежде всего, древнерусского времени. Во время работ под позднесредневековыми слоями были выявлены слои древнерусского периода, скифского времени и триполья. Был собран археологический материал вышеперечисленных периодов.

У 2001 році на замовлення й кошти міської ради м. Старокостянтинова були проведені археологічні розвідки на території замку, пам'ятки архітектури XVI ст.

Комплекс споруд замка князів Острозьких у місті Старокостянтинів Хмельницької області розташовано у східній частині мису, що утворювався злиттям річок Ікопоть і Случ. Територію мису на захід від замку займало Старе місто, що відділялося від замку валами з глибоким ровом. Споруди замку добре видні з південного берега р. Случ і знаходяться у візуальному просторовому зв'язку з оборонною баштою Домініканського монастиря у Старому місті, яка підіймається на 40 м над рівнем р. Случ. Таке розташування двох оборонних споруд забезпечує комплексу важливе значення композиційного вузла в загальному силуеті панорами забудови, що розкривається з півдня.

Зараз у комплекс замку входять Троїцька церква, палац із південно-західною оборонною баштою, куртина проміж південно-західною й в'їзною баштами, в'їзна башта, частина муру, що примикає до башти з півночі та

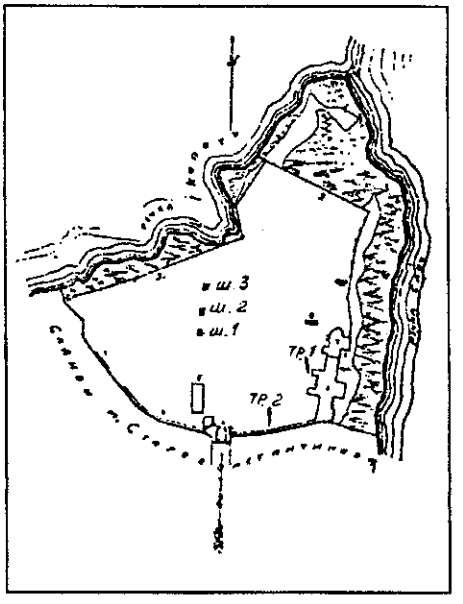

Рис. 1. План замку заповідника за В. Кочубей й розташування на ньому розкопів.

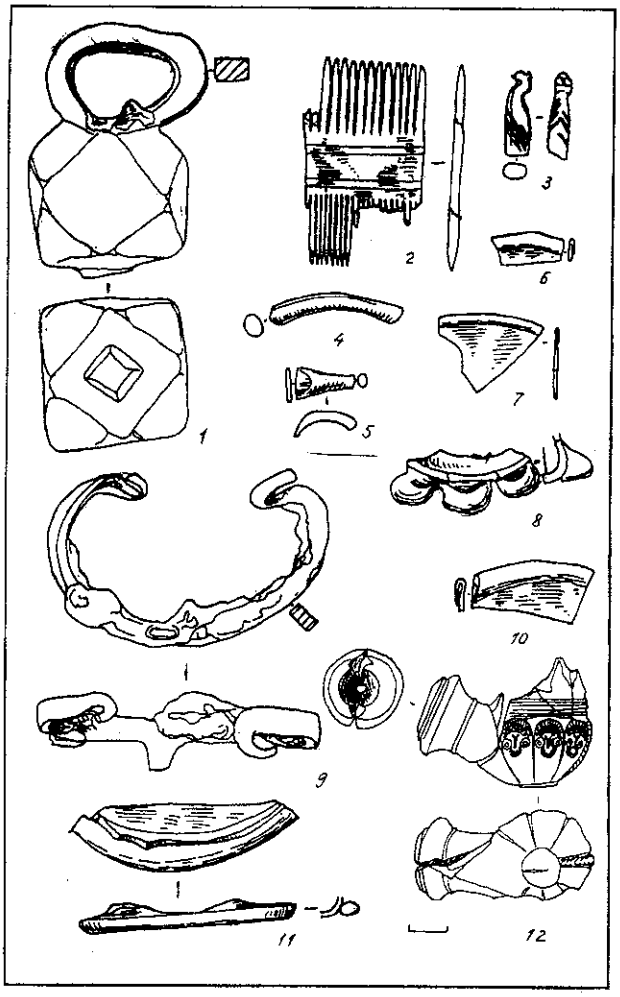

Рис. 2 Речовий матеріал з розкопів.

трьохпролітна з арками дзвіниця, що розташована на північний захід від Троїцької церкви. Двоповерхова споруда палацу побудована з бутового вапняку й цегли різних розмірів, що була використана як у кладці, так і в оформленні різноманітних архітектурних деталей. У плані це витягнутий по осі північний схід - південний захід прямокутник із виступами двоповерхових ризалітів на заході та сході. До південного торця палацу примикає кругла двоярусна з підвалом башта, прикрашена фігурним аттиком. Східний фасад споруди без прикрас, а західний роз'єднаний рустованими лопатками. Прямокутні вікна не мають обрамлення, але деякі мають сандрики на кронштейнах. Церква – чотиристовпна зальна споруда з напівкруглою апсидою, стіни якої складені з бутового вапняку, а стовпи й склепіння – із цегли з канелюрами (литовка). На півдні стіни укріплені контрфорсами. Вікна без обрамлення зі стрілчастими перемичками. У стінах на півдні, сході й заході були, пізніше закладені, щілиноподібні бійниці. До північно-західного кута башти примикає кам'яний мур, який тягнеться до в'їзної башти. Верхня частина його зруйнована. Башта була квадратна у плані, з арочним проїздом, складена з бутового каміння і мала два яруси. Верхній цегляний ярус майже повністю зруйнований. З напільного боку проїзд прикрашений пілястрами на постаментах, що об'єднувалися нагорі карнизом. Арку проїзду обрамляє ніша-паз, у котру утоплювався настил підйомного мосту. Від його підйомного механізму збереглися отвори для пропуску ланцюгів.

Перша згадка про населений пункт Колищинці, що знаходився на місці Старокостянтинова, відноситься до початку XVI ст. У 1505 р. польський король і Великий князь Литовський Олександр у листі до кременецького намісника Ю.Монтовтовича повелів дати ""ввод" на володіння помістями Колищенці, Гребеники й Сахновці дворянину Івашкові Лабунському. У 1560 році син І. Лабунського Василь продав половину села князю Костянтину Острозькому, а у 1561 році за 5000 коп грошів продав йому село повністю. Купча була записана в книгах гродських Кременецьких за підписом кременецького старости "Миколи Андрійовича князя Збаражського". В купчій вказано, що В.Лабунський за цю суму продав Колищенці "з грунтом земельним, з людьми, плати, доходи, их повинностями, з городищем, з стави, із млини, бобровими гони, всякими пожитками." [Перговский, 1881, *64-70*]. В березні 1561 року К. Острозький просить у короля і Великого князя Литовського дозволу закласти місто. Дозвіл на будівництво замку було дано разом із Магдебурзьким правом для міста. З часом замок та місто розростаються. У 1610 р. місто було вже досить залюднено: будинків шляхетних було 27, кам'яних будинків – 7, чотири церкви, а замок складався з 12 будинків. Найбільш повний опис замку знаходиться в "Інвентарі" 1636 року, що склав А. Вільга. [Кочубей, 1932, *14,15*].

На початку 1930 років комплекс досліджував О.П.Новицький, але робота його не була закінчена. Частина матеріалів знаходиться в архіві О.П.Новицького, що зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України. Ним було проведено часткове дослідження території замку і його споруд й відкрито залишки мурів з отворами для проходу води, що були описані в "Інвентарі" замку 1636 року. У 1987 та 1991 рр. з метою проведення реставраційних робот на території замку проводив архітектурно-археологічні дослідження інститут "Укрпроєктреставрація." Під час досліджень було виявлено за допомогою архітектурних шурфів-зондажів залишки фундаментів кам'яного муру замку завширшки 3,25 м на вапняковому розчині, що розташовувався вздовж р.Случ, але розширити шурф не було можливості тому, що

високо піднялися води річки. У середині замку шурфами відкриті кам'яні плити підлоги і закладений вхід із замку до домової церкви. Але стратиграфія розкопів не була хронологічно розділена, а археологічний матеріал не був достатньо описаний й зафіксований. Реставраційними роботами було відкрито фрески у замковій церкві, що відносяться до періоду спорудження замку і на яких зображений К. Острозький із сином Олександром.

Використані нами письмові джерела відносяться до часу спорудження замку Костянтином Острозьким і відображають його історію з XVI ст. Але деякі дослідники вважають, що на місці замку колись існувало давньоруське городище і пов'язують його з відомим за літописами болохівським містом Кобудь, яке було спалено Данилом Галицьким у 1257 р. під час його походу на непокірних болохівських князів. Так, місцевий краєзнавець К.Терещук визначає, що під час його краєзнавчих розвідок на території замку він спостерігав після спуску рівня води в річках Случ і Ікопоть залишки валів і знаходив кераміку кінця XII - XIII ст. На жаль, ніяких артефактів для підтвердження своєї думки він не представив. [Терещук, 1976, *172,173*].

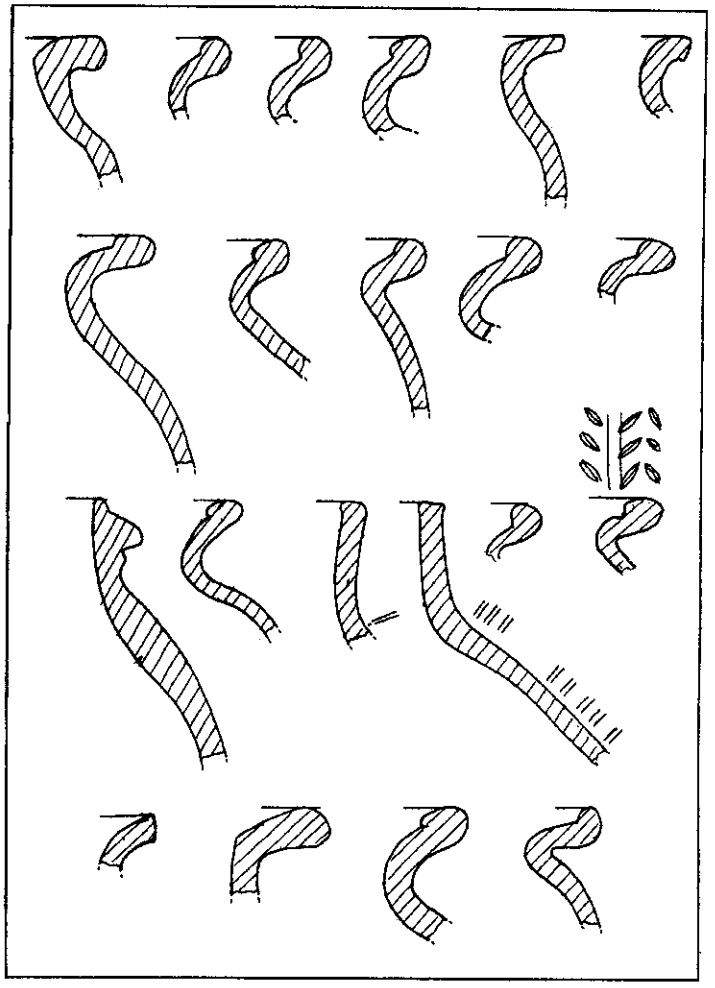

Рис. 3. Кераміка з траншеї 1.

Для з'ясування цього питання були проведені розвідувальні археологічні роботи під керівництвом автора статті. Метою експедиції було знайти на замчищі і Старому місті, що займало більшу частину півострова, матеріальні залишки більш ранніх культур, насамперед, давньоруського часу, а також архітектурно-археологічні матеріали, що характеризують матеріальну й будівельну культуру XVI-XVIII ст. За типологією М.П. Кучери замок відноситься до мисового типу укріплень, нерегулярний у плані, але розташований у низині, що характерно для замків острівного типу.

На території замку було закладено чотири шурфи і дві довгі траншеї (рис. 1). У шурфі 1 на глибині 1,3 м стала проявлятися вода й роботи довелося зупинити. У східній частині шурфа на глибині 0,25 м відкрилася вимостка з дрібного плаского каміння вапняку. У шарі темно-сірого гумусованого ґрунту знайдено фрагменти димленої з лискуванням кераміки XVII - XVIII ст. та залізні предмети, серед яких привертає увагу залізний восьмикутний предмет із петлею згори, який можна трактувати як кістень, або гирю (рис. 2: *1*). У шурфі 2 на глибині 0,6 м відкрито фрагмент кладки з цегли з канелюрами й каміння на вапняковому розчині завтовшки 0,2 м. Мабуть, це фрагмент від якоїсь споруди, що була зруйнована. В заповненні шурфу знайдено дрібні фрагменти кераміки XVI - XIX ст.

Найбільш цікаві матеріали було знайдено у траншеї 1 (2,0 х 12,0 м), що була закладена біля західної стіни замку. Під час робіт у стратиграфії стінок траншеї чітко виділялися будівельні горизонти XVIII - XIX ст. і XVI - XVII ст., в яких було знайдено кераміку та різні вироби цих часів (рис. 2: *6, 8-12*). Це фрагменти скляної віконниці (рис. 2: *6, 10*), скляного посуду (рис. 2: *8, 11*), залізна підкова від взуття (рис. 2: *9*). Цікава знахідка на межі пізньосередньовічного та давньоруського шарів люльки, що вироблена з щільної світлої глини з штампованим орнаментом й вкрита зеленою поливою (рис. 2: *12*). Під пізньосередньовічним шаром по всій довжині траншеї йшов вуглисто-чорний шар, що нагорі в деяких місцях переходив у достатньо потужний прошарок вугілля. В цьому шарі, в його верхній і серединній частинах знайдено фрагменти кераміки кінця XII - XIII ст., а також поодинокі фрагменти кераміки XIV - XV ст. (рис. 3). Крім кераміки у цьому шарі знайдено два фрагменти скляних

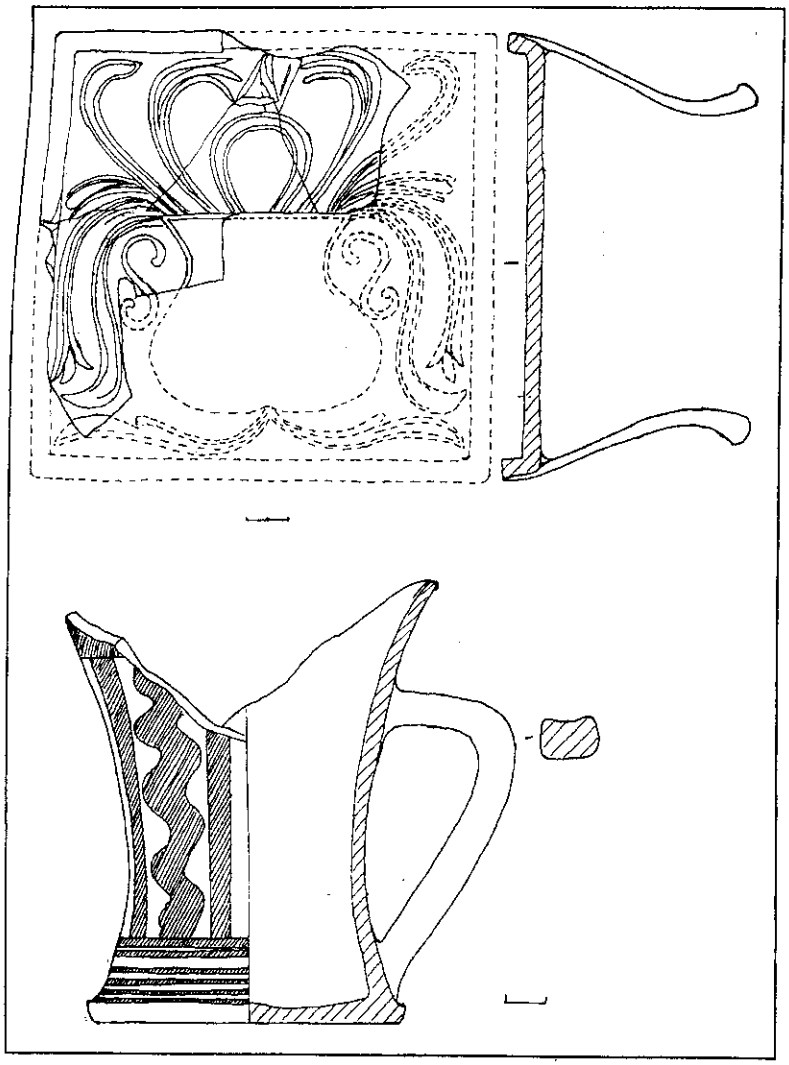

Рис. 4. Кераміка з траншеї 2.

браслетів давньоруського часу, кістяний гребінець, фрагмент кістяної копоушки та фрагменти віконниці давньоруського часу (рис. 2, 2-5,7). У нижній частині цього шару зібрано кераміку скіфського та трипільського часів. До материка шар не було вибрано тому, що на глибині 1,7 м пішла вода. В південній частині траншеї розкрито фундамент ганку зі сходинками, що відомий за описами 1610 та 1636 років.

Траншея 2 (2,0 х 11,0 м) була закладена перпендикулярно до південного муру замку. Стратиграфія траншеї 2 складалася з перемішаного шару, в якому були знайдені дрібні фрагменти кераміки XVI-XVIII ст. У південному торці траншеї було відкрито на глибині 0,4 м фрагмент кладки з плаского бутового каміння завширшки 0,8 м на вапняково-глиняному розчині. Кладка досягала глибини 1,65 м і на цій глибині покривала дно траншеї і, мабуть, йшла ще глибше, але нижче розкопувати було неможливо у зв'язку з появою води. У самому низі траншеї були знайдені дрібні фрагменти кераміки XVI-XVIII ст., цвяхів, тощо.

Привертає увагу знахідка фрагментів кахлів; частина деяких склалася , що допомогло відтворити орнаментальний мотив на кахлі (рис. 4: *1*). На тлі кахлі з високою облямівкою розташовувався виконаний невисоким рельєфом мотив вази зі стилізованим листям, широко розповсюджений на території західних областей України і в Білорусі, що датується кінцем XVI – початком XVII ст. Поверхня кахлі вкрита салатово-зеленою поливою. На дні траншеї було також знайдено фрагмент давньоруської плінфи завтовшки 2,5 см та завширшки 14,0 см., що дає можливість висунути здогадку про існування на території замчища в давньоруський час храмів. Але це буде з'ясовуватися в подальших розкопках.

Дуже цікавим виявляється відкриття в траншеї фрагмента муру, який вказує на існування тут споруди, що не була показана на старих планах Старокостянтинова. Він складався з рваного плаского каміння на глиняному розчині. По всій площі розкопів було зібрано велику кількість цегли з канелюрами, що датується від XIV до середини XVIII ст. Частина цегли була фігурною.

Результати проведених археологічних робіт дають право стверджувати, що на території Старокостянтинівського замку знаходилося поселення (городище) давньоруського часу, яке було знищено у середини XIII ст. або татарами, або Данилом Галицьким. На наявність городища вказує й згадана вище купча на ці землі К. Острозького, де разом з млинами, гонами й іншим говориться і про городище, яке на той час ще було візуально помітне й, можливо, використовувалося в оборонних цілях мешканцями поселення.

ЛІТЕРАТУРА

Кочубей В. Старокостянтинівський заповідник. Київ. *1932*

Перговский В. Отрывок из истории г. Староконстантинова//Волынские Епархиальные ведомости. *1881.*-№3

Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі//Дослідження з слов`яноруської археології. Київ. *1976*

Гладких М.І., Рижов С.М., Синиця Є.В.
Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Рятувальні роботи на Канівщині

У липні 2001 р. Канівська експедиція Київського національного університету імені Тараса Шевченка продовжувала планомірне обстеження археологічних пам'яток Канівського природного заповідника та його околиць. Під час огляду невеличкого несанкціонованого кар'єру на північно-східній околиці хутора Хмільна, що здійснювався М.І.Гладких та С.М.Рижовим, у стінці кар'єру було знайдено людські кістки та керамічну посудину. В осипу кар'єру було також зібрано дрібні уламки керамічного посуду і нижня щелепа людини. Під час опитування місцевих мешканців з'ясувалося, що подібні знахідки тут трапляються не вперше. Зокрема, було придбано бронзове кільце та фрагменти вінець двох зарубинецьких мисок та денець двох гончарних червоноглиняних (античних?) посудин. Таким чином, можна припустити, що кар'єром руйнується могильник. Аварійний стан ділянки кар'єру, де були зроблені знахідки (стінка та прилегла до неї на 3-6 м частина тераси розчленовані ерозійними тріщинами, постійно відбуваються осипи та обвали), спонукали до якомога швидких рятувальних розкопок.

Топографія пам'ятки. Кар'єр розташований у 50-70 м на північ від північно-східного (з боку с.Пекарі) в'їзду до хутора Хмільна. Ділянка місцевості являє досить високу першу надзаплавну терасу лівого берега р.Рось на вододілі Дніпра та Росі. Місце розташування поховання як такого є найвищою точкою цієї тераси і однією з найвищих точок місцевості взагалі; висота відносно дна кар'єру (останнє приблизно відповідає рівню заплави) – близько 20-25 м.

Над місцем залягання кісткових решток була закладена зачистка 1 розмірами 2х2 м, орієнтована за сторонами світу. При цьому південна стінка зачистки співпадала зі зрізом кар'єру. Слід зазначити, що стандартні розміри зачистки відповідають лише денній поверхні, а по мірі заглиблення площа зменшувалася за рахунок скорочення з півдня, з боку зрізу кар'єру.

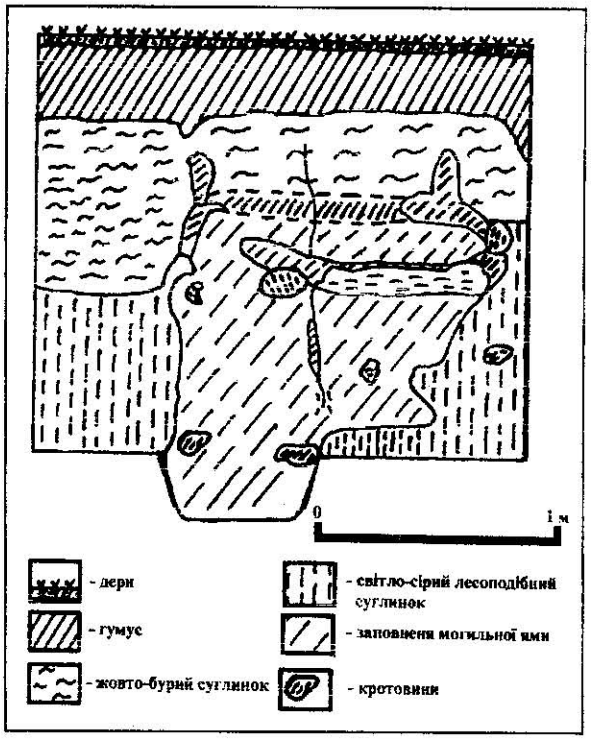

Рис. 1 Північна стінка зачистки 1 (хут. Хмільна-Кар`єр)

Стратиграфія пам'ятки (рис.1):

1) дерн, потужністю близько 0,06 м;

2) гумус, що мав чорно-сірий колір; середня потужність гумусованого шару – 0,3-0,4 м;

3) жовтувато-бурий суглинок, що мав досить різну потужність навіть на такій незначній ділянці: від 0,35-0,4 до 0,8 м;

4) світло-сірий лесоподібний суглинок ("материк").

Стратиграфічне членування, описане вище, досить схематично передає реальну картину, адже кордони між шарами не завжди досить чіткі, зокрема, вкраплення гумусу зустрічаються у жовто-бурому суглинку на 0,1-0,15 м

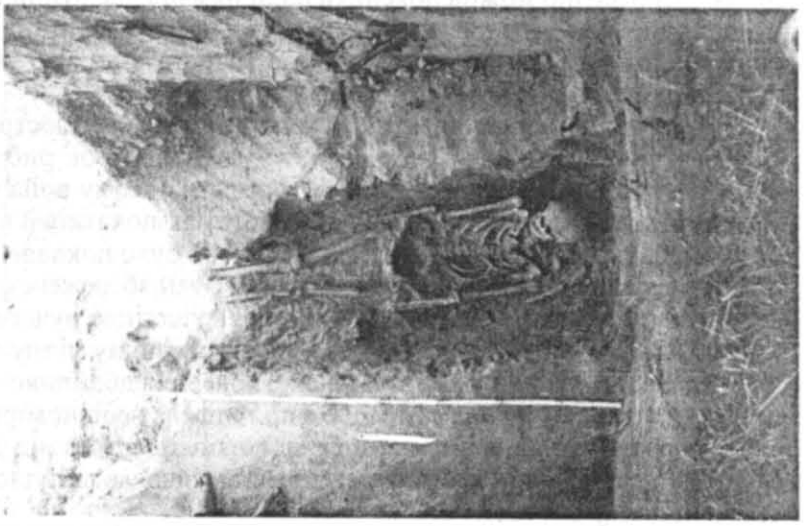

Рис. 2 Загальний вид поховання з заходу

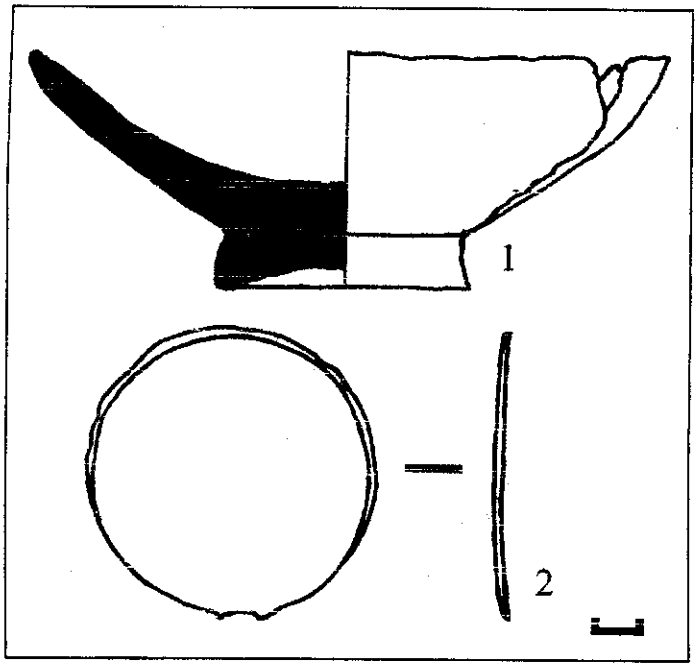

Рис. 3 Супроводжуючий матеріал поховання (1-кераміка; 2-білон)

нижче наведеної нами межі.

Могильна споруда являла собою грунтову яму з підбоєм. Контури і основної ями, і підбою нечіткі, адже їх стінки досить сильно зруйновані кротовинами. Також планіграфічні спостереження були ускладнені специфічним кольором заповненння. Останне складалося з суміши лесоподібного світло-сірого ("материкового") та жовто-бурого суглинків і за кольором практично не відрізнялося від цих шарів. Найбільш повну уяву про конструкцію могильної споруди надає її розріз, простежений у північній стінці зачистки 1 (рис.1).

Контури основної ями спостерігались з глибини 0,5-0,55 м від сучасної поверхні (горизонт впущення?); ширина її на цьому рівні складала близько 1,16-1,2 м. Західна стінка основної ями є практично вертикальною до глибини 1,4-1,45 м. Натомість східна стінка ями має досить значний нахил, а на глибині 1,58-1,6 м переходить у горизонтальне дно. Ширина могильної ями на цьому рівні складає 1,02-1,04 м. Контури основної ями у плані досить розпливчасті. З певною вірогідностю можна стверджувати, що вона підпрямокутна у плані, ширина у північній частині дещо більша, ніж у південній. Орієнтована могильна яма за лінією південь-північ з невеликим відхиленням на захід.

Підбій влаштований у західній стінці основної ями. Дно підбою рівне, горизонтальне, його рівень на 0,36-0,38 м нижче рівня дна основної ями, таким чином, загальна глибина могильної споруди від сучасної поверхні – близько 2 м. Стінки підбою похилі, ширина його у верхній частині складає 0,62 м, по дну – 0,46 м. Західна стінка підбою у верхній частині оформлена у вигляді незначного скруглення. У плані підбій подібний за формою до основної ями: ширина північної частини перевищує ширину південної (0,62 та 0,56-0,58 м відповідно). Орієнтація підбою відповідає орієнтації основної ями. Слідів закладання підбою не простежено.

Кістяк орієнтований на північ з невеликим відхиленням на захід (рис.2). Він розташовувався на дні підбою паралельно його західній стінці, дещо ближче до останньої (середня відстань від західної стінки – 0,1-0,12 м, від східної – 0,23-0,25 м). Небіжчика покладено у випростаному на спині положенні, руки витягнуті вздовж тіла. Череп дещо відхилений до правого плеча, що можна пояснити падінням під час руйнації м'яких тканин. Кістяк практично повний, хоча і зазнав пошкоджень в силу різних причин: кістки стоп зрізані кар'єром; грудна клітка зруйнована діяльностю тварин; так само твариною зруйновані і зміщені на 0,15 м на південь кістки лівої кисті.

Супроводжуючий інвентар складається з миски, люстра, залізного предмета невідомого призначення, понад сотні намистин, прясла (?), кісток риб та тварин. На жаль, зафіксувати миску in situ не вдалося, оскільки останець, на якому вона стояла, обвалився ще на початку земляних робіт. Слід лише зазначити, що першопочатково вона була встановлена вінцями догори на рівні стоп ліворуч від кістяка. Люстро було покладене в миску, там також знаходився і залізний предмет з кістяною оправою (?). Стан збереженості останнього не дозволяє судити про його функціональне призначення (ніж з кістяною ручкою, рештки футляру люстра?).

Миска являє собою невеличку напівсферичну ліпну посудину; тісто щільне, має рослинні домішки, а також домішки піску; поверхня дбайливо загладжена; колір поверхні сірий, з буро-коричневими плямами, що спричинене нерівномірністю обпалу. Стінки посудинки плавно розведені, їх товщина поступово зменшується від дна до вінець; краї вінець загострені. Денце посудини оформлене у вигляді кільцевого піддону. Діаметр вінець 12 см, діаметр денця 4,7 см (рис.3, *1*).

Люстро виготовлене з білону; відливка недбала, зі зворотнього боку диск має необроблений ливарний шов; литник відбитий (відрубаний?). Натомість робоча поверхня диску доб-

ре заполірована. Діаметр диску 5,4 см (рис.2, *2*).

Намистини представлені декількома типами.* Переважна більшість їх -скляні монохромні, як виключення зустрічаються поліхромні скляні намистини, а також вироби з металевими вставками і фольговані. Трапляються намистини з бурштину та гагату. Судячи з розташування намистин відносно кістяка частина з них (невеличкі біконічні скляні намистини зеленого кольору, що складають переважну більшість від загальної кількості намистин, а також гагатові) була обшивкою рукавів та подолу одягу, а решта входила до складу намиста. Щодо останнього, то реконструювати його склад і ритмику повторення намистин різних типів практично неможливо, адже область грудей зазнала значної руйнації тваринами. Відзначимо лише, що до складу намиста, вірогідно, входили невеличке сфероїдне керамічне пряслічко, а також рибячий хребець (він має штучний отвір).

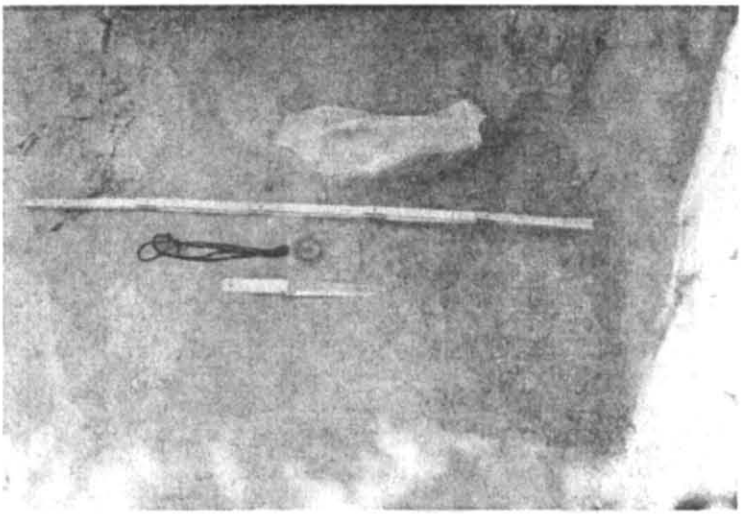

Рис. 4 Лопатка пізньоплейстоценового копитного

Кістки тварин. У лівого плеча небіжчика на рівні дна підбою зафіксовано кістку досить великої тварини.; про рибячий хребець йшлося вище.

Особливості могильної споруди і інвентарю свідчать про сарматську належність поховання; попередня дата комплексу – I-II ст. н.е. У подальшому автори планують повну публікацію комплексу у часописі "Vita antiqua", де буде подано більш докладний аналіз матеріалу і уточнено датування.

Крім поховання у зачистці 1 зроблені знахідки палеолітичного часу. На глибині 1,6-1,75 м у світло-сірому лесоподібному суглинку трапляються вкраплення вугликів і золи. На глибині 1,66 м у північно-західному куті зачистки 1 знайдена лопатка великого пізньоплейстоценового копитного (рис.4).** Дещо нижче (1,75 м) зафіксований крем'яний відщеп. Крем'яні вироби (зокрема – реберчаста пластина) трапляються і у підйомному матеріалі, що зібраний у кар'єрі.

Обмежений обсяг робіт, спричинений їх рятувальним характером, залишає відкритими деякі питання, зокрема – наявність, курганного насипу над похованням. Візуально на цей час насип не простежується, проте дана ділянка, зі слів місцевих мешканців, зазнала планування під час облаштування артилерійської позиції у роки Великої вітчизняної війни. Неоднозначне стратиграфічне положення могильної споруди дозволяє припускати наявність такого насипу. Таким чином, даний пункт вбачається перспективним для подальших досліджень і потребує проведення більш масштабних розкопок.

Готун І.А., Сорокін С.О., Дудко О.С.
Інститут археології НАН України

Роботи Північної експедиції 2001 р.

Влітку-восени 2001 р. експедицією проведено охоронні дослідження ділянки передгороддя давнього Чернігова (вул.Пушкіна, 34а) у зв`язку із розпочатим тут житловим будівництвом. Розкопки були замовлені архітектурною студією "Барва" (О.А.Султанов) і фінансувалися при участі забудовника – ВАТ "ПМК-210" (Л.І.Соронович).

Роботи були ускладнені знищенням культурного шару (на більшій частині площі – практично до материка) та несвоєчасним і неповним фінансуванням досліджень. В дослідженнях крім штатних співробітників експедиції, до складу якої ввійшли випускники та найбільш підготовлені студенти історичного факультету Чернігівського педагогічного університету, брали участь студенти (переважно – добровольці) вказаного навчального закладу та інших учбових установ.

---

* Щиро дякуємо О. В. Бобровській за допомогу в опрацюванні комплексу намистин

** Визначення д. б. н. Л. І. Рековця

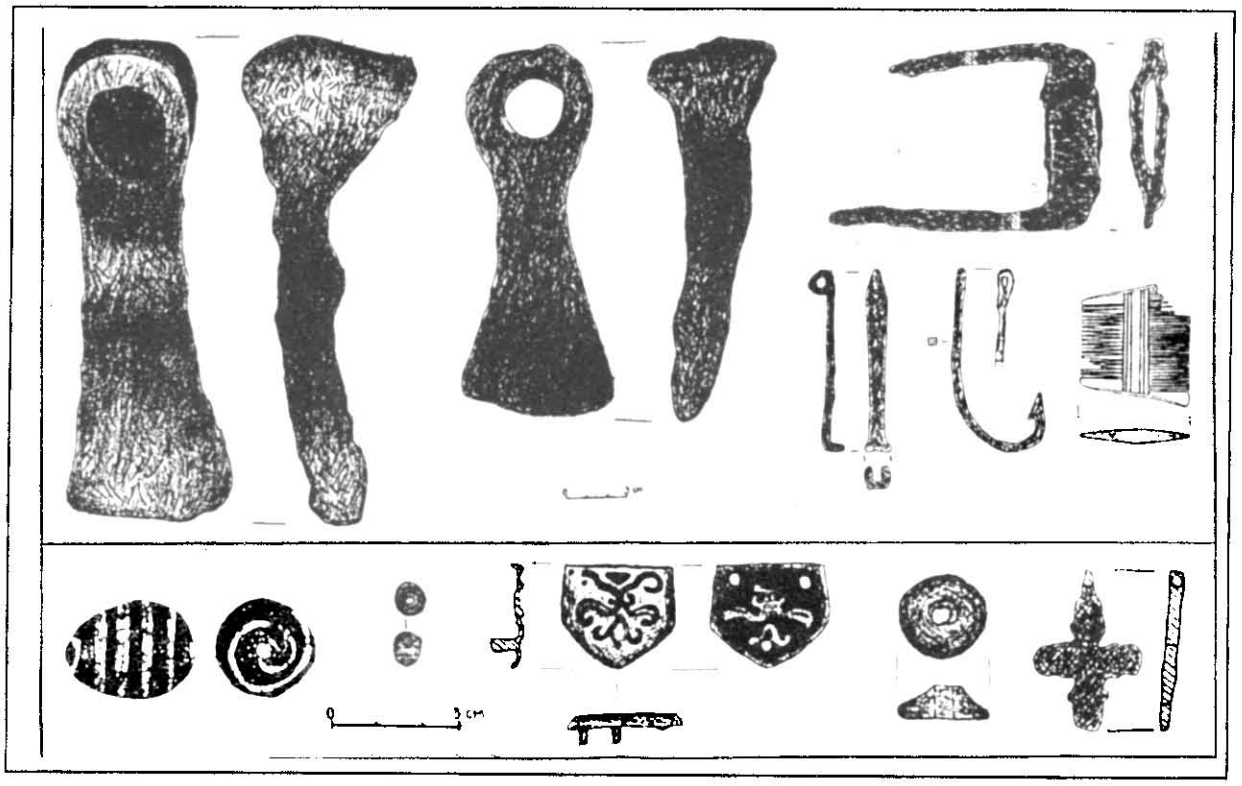

Рис. 1 Знахідки з розкопа по вул. Пушкінська 34-А в м. Чернігові

Загалом відкрито площу близько 750 м², де вивчено ряд об`єктів давньоруської та пізньосередньовічної доби, простежено особливості планіграфії, стратиграфії та хронології даної ділянки середньовічного Чернігова. Культурний шар, там де його вдалось зафіксувати, досягав потужності 1,6-1,8 м, він пошкоджений численими перекопами і перепланування ми (місцями перекопи сягали нижче рівня материка). В пізніх нашаруваннях (на незруйнованій частині знімались під наглядом за допомогою техніки до рівня фіксації культурного шару) виявлено матеріали XIX-XX ст. (ті з них, що мали музейне значення (аптечний посуд, набір інструментів лікаря-стоматолога, монети) передані на виставку "Чернігів 100 років назад" Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній"). Нижче залягали шари з об`єктами та знахідками XVII-XVIII ст. та перевідкладеними давньоруськими матеріалами. Ще нижче виявлені нашарування періоду Київської Русі.

В цілому в розкопі вивчено 50 об`єктів доби давньої Русі та пізнього середньовіччя. В їх числі три житла XII ст. (буд.№№2, 13, 14; заходили в межі розкому лише частково); поховання давньоруського (?) часу; колодязі XII (буд.№12) та XVII-XVIII (буд.№5) ст.; об`єкти господарського, побутово-господарського та побутового призначення (в числі останніх будівлі №№4, 8, вірогідно №10; ями №№1, 4, 5, 7-9, 14, 16-18, 22, 23, 25, 31, 32, 34 датуються давньоруським часом; буд.№№6, 7, ями 15, 20 – XVII-XVIII ст., ями №№21, 24 – XVIII-XIX ст.). Виявлено і вибрано також зорієнтовану вздовж схилу вимоїну, що містила матеріали XI-XII ст., в тому числі. ряд індивідуальних знахідок, ймовірно - із розмитих об`єктів, розташованих вище по схилу.

Показова будівля №4, що містила в заповненні матеріали XII ст. Об`єкт цікавий для нас ступенем збереженості дерева: кутові стовпи та поставлені на ребро між ними та материковими стінками котловану дошки дозволяють беззастережно робити висновки про конструктивні особливості будівлі. Заглиблена частина споруди мала підпрямокутно-трапецевидні обриси (2,0-2,25 х 3,3-3,5 м), заходила в материк на 0,5 м, була зорієнтована кутами за сторонами світу. Будівля мала дерев`яну підлогу (про що свідчать залишки лаг), нерухомі деталі інтер`єру (на це вказують стовпові ямки в долівці) та наземну частину, дещо більшу від заглибленої (аргументом на користь такого припущення слугують стовпові ями навколо котловану). Заповнення об`єкту (шари чорної гумусованої супісі, темнокоричневої плямистої супісі з вугликами та печиною та світло-коричневої супісі) крім уламків кружального посуду, особливості профілювання якого дозволяють віднести його побутування до першої половини XII ст., містило кістяний гребінь, залізний ніж, фрагмент корпусу замка та ще низку виробів із чорного та кольорового металів.

Привертає увагу яма №14 із шаром дерев`яних трісок та стружки на долівці. Форма об`єкту –

витягнуто-підпрямокутна, розміри – 2,3 х1,5 м (при глибині до 0,55 м від рівня поверхні материка), котлован витягнутий вздовж осі ПдСх-ПнЗ. В заповненні ями зафіксовано полив`яну писанку, залізне тесло, ф-ти виробів із чорного та кольорового металів, кістки та уламки гончарних горщиків XII ст.

Житлові будівлі давньоруського часу, виявлені в розкопі, досліджені частково в межах будівельного котловану. Перша з них, будівля №13 - підпрямокутна, зорієнтована кутами за сторонами світу. В плані один з вимірів складав 3,5 м, інший простежено на 2,4 м, потужність нашарувань (світло-коричнева глина, чорна супісь, насичена вугликами і сажею, темна сіро-коричнева плямиста супісь, світло-сіра та сіра плямиста супісі, що перекривали придонний прошарок деревного тліну) становила 0,7 м, заповнення містило в собі уламки керамічних посудин, особливості профілювання верхнього краю яких дозволяють говорити про їх побутування в XII ст. та речові знахідки: точильний брусок, два уламки скляних браслетів, свинцевий гудзик, бронзовий виріб та ін. Залишки опалювальної споруди виявлені у вигляді масиву світло-коричневої пластичної глини зі шматками печини та сіро-зеленої глини, що залягали в заповненні за 0,35 м над долівкою; це дозволяє трактувати даний котлован як підкліть наземного житла. Залишки другої житлової споруди - будівлі №14 – простежені в довжину до 2,75 м, в ширину – до 2 м, при потужності нашарувань (білий пісок, перекритий темною сіро-коричневою плямистою супіссю з вуглинками, вкрапленнями глини та шматочками плінфи) до 0,4-0,5 м. Прямокутна (?), зорієнтована кутами за сторонами світу. За керамічним комплексом датується XII ст.; в заповненні об`єкту виявлено тесло, пряслице, цвяхи, інші вироби із чорного та кольорового металів. Сліди печі фіксуються, як і в попередньому випадку, у вигляді масиву жовтої глини за 0,35-0,37 м над долівкою. Припущення про призначення об`єкту – заглиблена частина наземної будівлі – може стосуватися і означеної споруди.

Не виключено, що подібне призначення мала і будівля №2, сильно пошкоджена земляними роботами; фіксувалася в стінці розкопу, її заглиблена частина заходила в материк на 15-16 см. Орієнтація об`єкту аналогічна попереднім; простежена за стратиграфією ширина складала 4,2 м (заглибленої частини – 1,9 м), залишки її виходили в розкоп на 1,75 м. Нашарування (чорна плямиста супісь з вугликами і печиною, що перекривала темно-сіру плямисту супісь) загальною потужністю 0,55-0,6 м включали в себе масив жов-

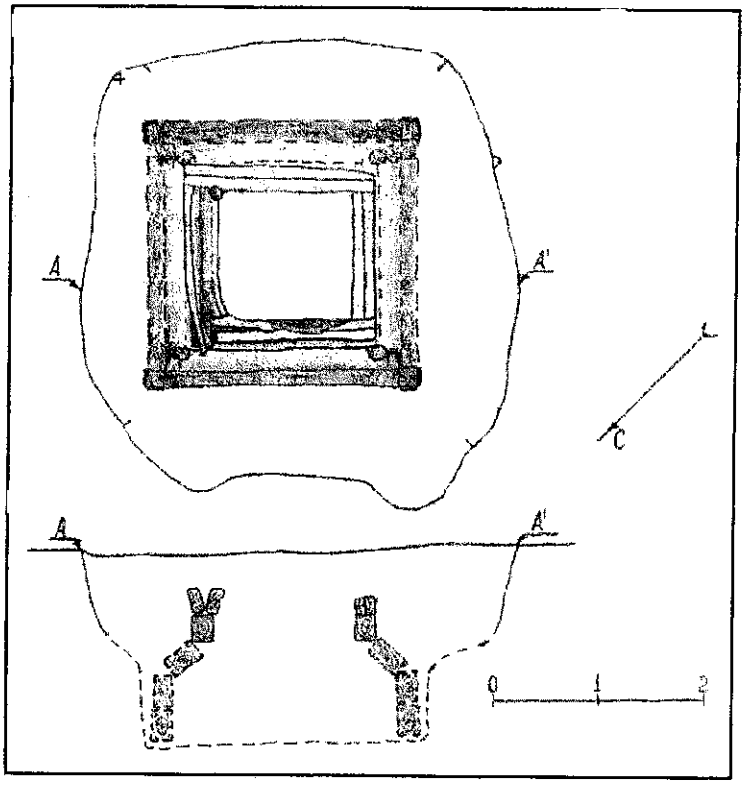

Рис. 2 Колодязь з розкопу по вул. Пушкінська 34-А в м. Чернігові

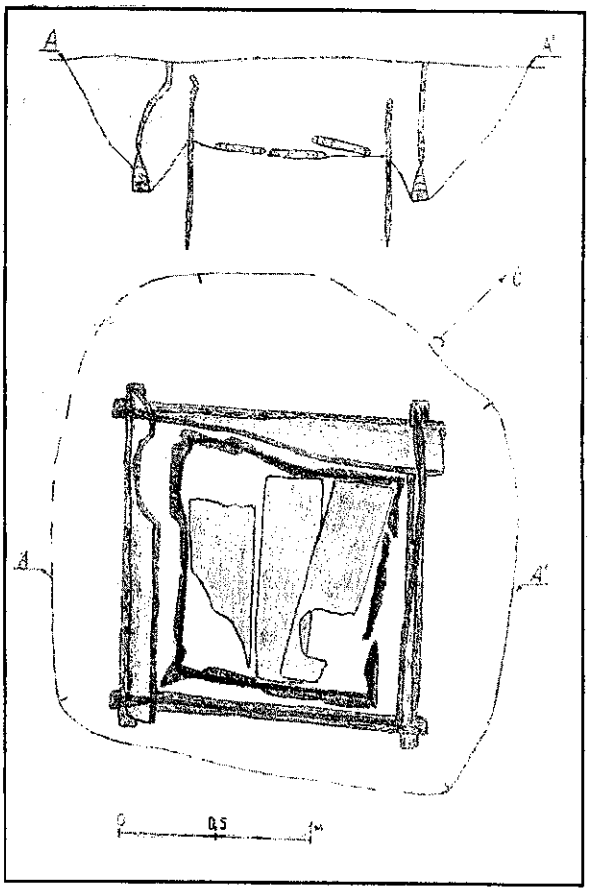

Рис. 3 Колодязь з розкопу по вул. Пушкінська 34-А в м. Чернігові

тої глини з печиною потужністю 0,2-0,3 м за 0,25 м над долівкою заглибленої частини. Вивчення залишків об`єкту дозволило зафіксувати ф-ти гончарного посуду XII ст. та уламки скляних браслетів (2 екз.), точильних брусків (3 екз.) тощо.

Досліджені колодязі привертають увагу як комплексом знахідок (у давньоруському – уламок скляного браслета, цвях, точильний брусок, втульчатий двозубий інструмент; у пізньосередньовічному – булава з дубовим руків`ям та свинцевим навершям, ніж із кістяним руків`ям, шкіряні піхви, керамічна люлька та ін.), так і конструктивними особливостями, що суттєво доповнює наші уявлення про розвиток середньовічної деревообробної та будівельної техніки. Їх фіксація в поєднанні з накопиченими на сьогоднішній день матеріалами стосовно інших подібних об`єктів дозволяє розглянути питання про роль і значення подібних споруд в духовному житті і побуті середньовічного населення [Готун, Дудко, Сорокін, в друці] і висловити припущення, що поклоніння колодязям зумовлене не лише їх значимістю, а й розповсюдженістю (а не навпаки – винятковістю).

В результаті робіт отримано численний матеріал, що характеризує особливості життя і побуту, специфіку економічної діяльності посадського населення середньовічного Чернігова. Крім керамічних уламків – невід`ємного атрибуту культурного шару і наймасовішої категорії знахідок – зафіксовано ряд виробів, що заслуговують на окрему увагу. Стосовно давньоруського періоду це ножі, бруски для їх гострення, пряслиця (6 екз.), кістяний гребінь, ключ та фрагмент корпусу замка, уламки скляних браслетів (17 екз.), бронзовий та свинцевий гудзики, намистина, перстень, поясна накладка, металевий хрестик, полив`яна писанка-брязкальце, рибальський гачок, тесла, наконечник стріли, уламки причорноморських амфор тощо.

Єльніков М.В., Дровосєкова О.В.
Запорізький держуніверситет

Охоронні дослідження 2001 р. на могильнику Мамай-Сурка

2001 р. археологічна експедиція Запорізького держуніверситету продовжувала охоронні дослідження на середньовічному грунтовому могильнику Мамай-Сурка біля с.Велика Знам'янка Запорізької області. Пам'ятка досліджується з 1989 р., відкрито 1129 поховань, вивчена площа становить 5796 м². Восени 2000-влітку 2001 рр. берегова смуга в районі могильника скоротилася на 2,5-3 м.

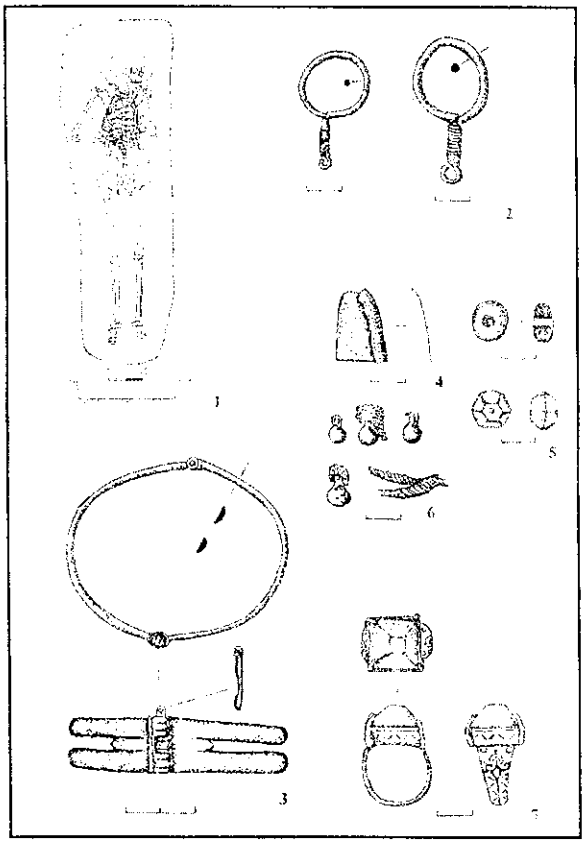

Рис. 1 Комплекс знахідок з могильника Мамай-Сурка

За останній польовий сезон було досліджено 46 поховань, вивчена площа складає 480 м². Поховання здійснені в грунтових прямокутних, овальних та трапецеподібних ямах, переважна більшість яких орієнтована по лінії південний захід-північний схід. В деяких похованнях прослідковано залишки дерев'яних конструкцій. У заповненні могил – вуглинки та попіл, уламки гончарної та ліпної кераміки, металургійний шлак та криця, кістки свійських тварин. Положення померлих – "випростано на спині", головою на захід-північний захід. Нестійким є положення рук. Поховання поодинокі, лише в деяких випадках зафіксовано по два небіжчика (жінки з немовлятами).

За кількістю речових знахідок виділяється комплекс 1113 (рис.1). В похованні жінки віком до 25 років[1] виявлено сережки у вигляді "знака питання", срібний перстень зі вставкою з гірського кришталю, срібний браслет, намистини з сердоліку і бурштину тощо.

Багаторічні дослідження дають змогу простежити широкі торгівельні зв'язки населен-

[1] Визначення наукового співробітника ІА НАН України Л.В.Литвинової

ня, що залишило могильник. Речовий комплекс складається переважно з прикрас, що мають аналогії серед виробів кінця XIII-XIV ст. Нижнього Поволжя, Криму, Північного Кавказу.

Важливими виявились спостереження про наявність на цьому місці скіфського поселення[2]. Керамічний комплекс пам'ятки представлено уламками амфор, одна з яких мала клеймо Синопи.

Надзвичайної шкоди спричинили грабіжницькі розкопки на могильнику, які здійснили взимку 2000 р. "шукачі скарбів". Ними було закладено 26 грабіжницьких ям, в результаті чого зруйновано 13 поховань. Це призвело до втрати певної інформації щодо цих поховальних комплексів.

Жаров Г.В. , Жарова Т.Н.
Черниговская областная инспекция по охране памятников

Исследования на территории древнего Чернигова

Жаров Г.В. , Жарова Т.Н..**Исследования на территории древнего Чернигова**
В полевом сезоне 2001 г. продолжены исследования в зоне новостроек на территории летописного Передгородья древнего Чернигова. Исследован участок городской застройки XI-первой пол. XIII в.в. Получены новые материалы, уточняющие топографию древнего города.

В полевом сезоне 2001 года продолжены исследования в зоне новостроек на территории древнего Чернигова. Работы велись на территории летописного Передгородья.

По ул.Горького, 59 в зоне строительства хозяйственного здания исследован участок древнего города площадью 160 кв.м. Объект располагался непосредственно вдоль правого берега р.Стрижень. Здесь выявлен новый, прекрасно сохранившийся участок жилой застройки с культурным слоем мощностью до 0,6 м. Частично и полностью исследованы 11 построек (часть из которых можно отнести к жилым), 25 христианских погребений периода Киевской Руси. Получен богатый вещевой материал (свыше 200 индивидуальных находок) (рис. 1).

Стратиграфически удалось выделить несколько хронологических горизонтов.

Первоначально здесь появляется застройка середины XI века. Затем эта территория использовалась как кладбище (выявлены христианские погребения, перекрывающие хозяйственный объект середины XI века). В XII веке здесь опять жилая застройка, которая просуществовала вплоть до середины XIII века. Исследовано жилище первой половины XIII века, погибшее в пожаре, вероятно, татаро-монгольского нашествия. В постройке найден богатый вещевой материал, среди которого серебряное навершие рукояти кинжала (?), наконечник копья, половинка серебряной гривны киевского типа (рис.1, 1; *2*).

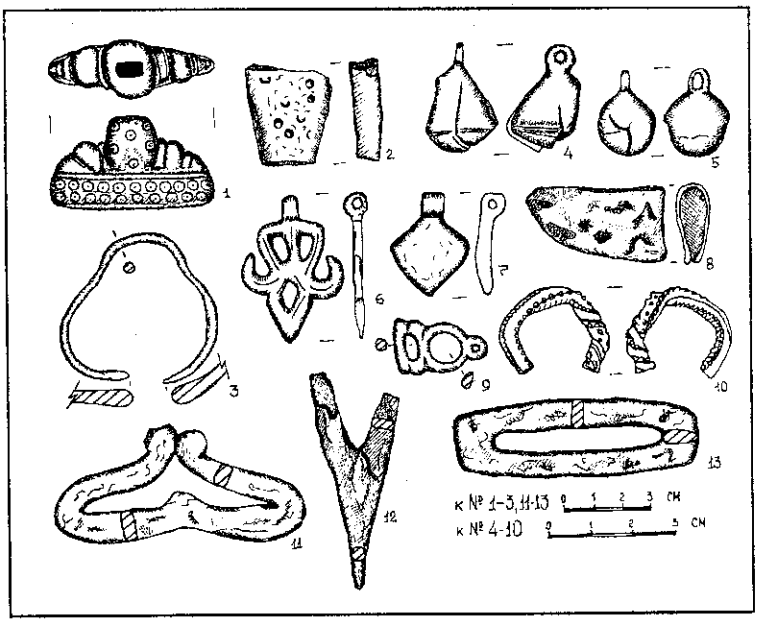

Рис.1. Материалы из раскопа по ул. Горького, 54 в г. Чернигове.1-3 - серебро, 4-9 - бронза, 10 - оловянистый сплав, 11-13 - железо.

Последний стратиграфический период - это опять кладбище, причем часть погребений впущено непосредственно в котлованы объектов первой половины XIII века. По-видимому погребения этого горизонта следует связывать с драматическими событиями татаро-монгольского нашествия (встречен череп со следами рубящей раны, найдено захоронение трех отдельно лежащих черепов) .

[2] На жаль, автор не наводить точних прив`язок. Можливо, йдеться про селище Мамасарка [Гаврилюк, 1999, *72*]

По ул.Примакова, 1 исследован участок площадью около 140 кв.м. Исследованная территория была сильно повреждена перекопами. Выявлен участок древнерусского пустыря со следами канав. Судя по их расположению и характеру заполнения, здесь проходила одна из основных дорог древнего Чернигова. В ее зоне не выявлено ни одного хозяйственного объекта древнерусского времени. Большая часть обнаруженного керамического материала относится к концу XI-XII вв. Из находок выделим прямоугольную свинцовую нательную иконку, найденную в яме конца XI века.

Еще один интерестный объект исследований располагался по ул.Комсомольской (площадь работ около 100 кв.м.).

Здесь при работах в зоне прокладки инженерных коммуникаций удалось получить интересные стратиграфические данные о характере застройки этой части летописного Передгородья. Выявлена плотная жилище-хозяйственная застройка. Частично исследовано 6 построек. Часть из них относится к первой половине XIII века и погибла в пожаре. Получен богатый керамический и вещевой материал (свыше 100 индивидуальных находок).

Жаров Г.В. Жарова Т.Н.
Черниговская областная инспекция по охране памятников

Археологическая разведка на Черниговщине

Жаров Г.В. Жарова Т.Н. Археологическая разведка на Черниговщине

В 2001 г. Черниговская облинспекция по охране памятников истории и культуры продолжила обследование северных и южных районов области. Выявлено около 100 новых памятников археологии. Обследованы скифские городища у с.Плоское, Сулак, Городня, пгт. Сребное.

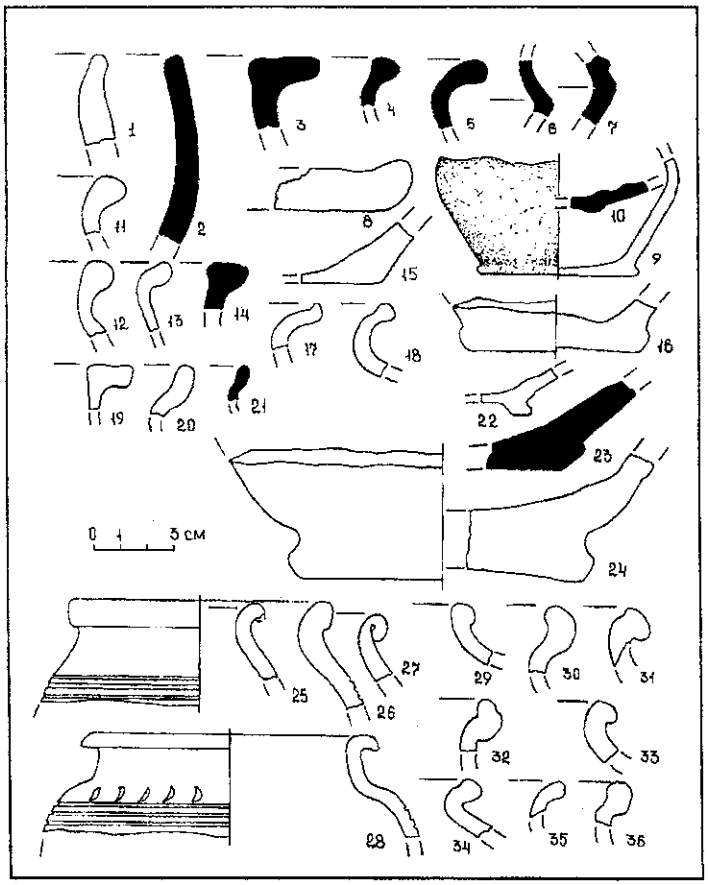

Рис. 1. Находки из поселений Воскресенское-I (1-18), Макуша-I (19-24). Дягова-I (25-27), Дягова-3 (28), Боромыки-школа (29-33), Клочков-север (34-35), Брусилов-посад (36).

В полевом сезоне 2001 рода Черниговская облинспекция по охране памятников истории и культуры продолжила обследование территории области с целью проверки состояния старых и выявления новых памятников археологии.

Работы велись по двум направлениям - обследовались северные (Городнянский, Менский, Репкинский, Черниговский) и южные (Варвинский, Прилукский, Сребнянский, Талалаевекий) районы области.

В Репкинском районе обследовано городище в ур.Валы у с.Грабов, расположенное в болоте Западный Замглай. Относится к типу низинных ("болотных") городищ. Размеры 110 х 125 м, ромбовидной в плане формы. На площадке выявлены следы повреждений, по видимому кладоискательских шурфов. Культурный слой - темно-серая пятнистая супесь, мощностью до 0,6 м, насыщен лепной керамикой милоградской культуры (VII-III вв. до н.э.). В тесте большая примесь дресвы.

Проведено предварительное обследование возвышенностей вокруг городища. Прослежена ситуация аналогичная ситуации на болоте Южный Замглай - невысокие возвышенности (менее 1 м) вокруг городища заняты поселениями. Выявлено два поселения

милоградской культуры.

Проведена разведка нижнего течения р.Снов между сс. Клочков-Сновянка, правого берега р.Десны на участке от с.Брусилов до с.Горица, а также участка р.Дяговы (правый приток р.Десны) на участке между сс.Городище-Волосковцы. Найдено 29 новых памятников археологии, содержащих материалы от эпохи неолита до эпохи позднего средневековья.

Следует отметить концентрацию памятников послемонгольского времени второй половины XIII-XV вв. Выявлено 15 новых памятников этого периода (Дягова -1,3, Клочков-север, Боромыки-школа, Брусилов-посад).

По-видимому ситуация в послемонгольское время в Подесенье была более сложной и запустения данной территории в это время не было.

Начаты работы по сбору информации для составления охранной зоны комплекса памятников у с.Конотоп Городнянского района, который расположен на останце в правобережной пойме р.Снов. Уточнена хронология 10 поселений. Здесь выявлена керамика от эпохи неолита до послемонгольского времени. Следует выделить выразительные материалы зарубинецкого и раннеславянского времени (керамика с расчесами). Найдено 2 новых поселения: Законотопщина-9 (лебедовская культура XI- перв.пол.VIII вв. до н.э.) и Законотопщина-10 (середина I тыс. н.э.).

В южных районах области при обследовании строящейся трассы нефтепровода Талалаевка - ГПЗ Гнединцы выявлено 12 памятников археологии, попавших в зону строительных работ и требующих проведения спасательных исследований. В настоящее время, непосредственно трассой нефтепровода разрезано 3 кургана, центральная часть поселения Макушиха-1, черняховской культуры (III-IV вв. н.э.). В зоне планируемой прокладки водопровода Гнединцы-Прилуки на участке р.Удай обнаружено о памятников археологии: поселение Зоекресенское-1 (черняховская культура, Киевская Русь), поселения Пойма-1,2 (II-I тыс. до н.э.), многослойное поселение Карьер (IV-I тыс. до н.э., I тыс. н.э., XVII-XVIII вв.), поселение Подище-1 (I тыс. до н.э.) (рис. 1).

На водоразделе р.Сулы и Удая (Варвинский, Сребнянский, Талалаевский р-ны) выявлено 35 новых курганов и курганных групп.

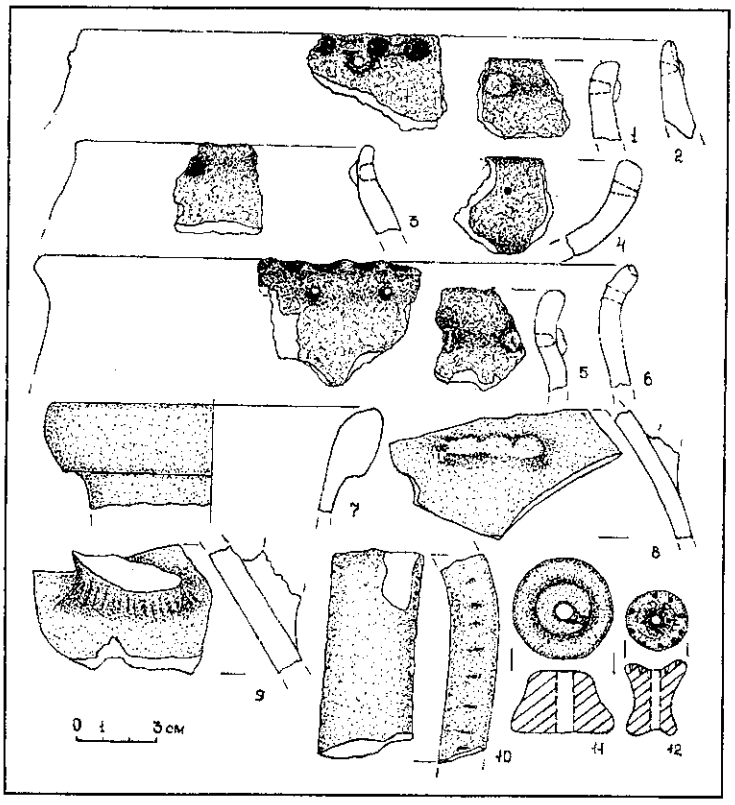

Рис.2. Находки из городища в ур.Городок у с.Городня п/м (1-4, 7-12), шурф 1, к/с (5, 6).

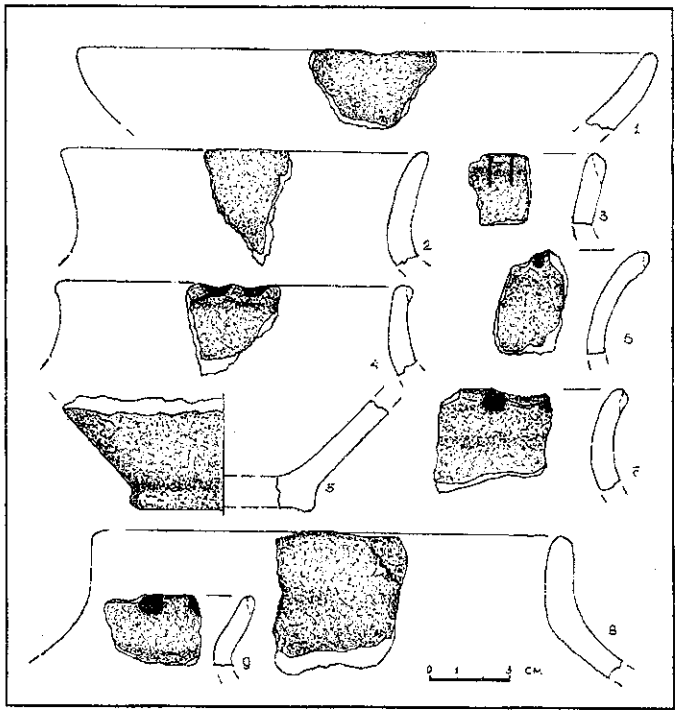

Рис.3. Находки из городищ с.Плоское ур. Городище п/м (1-5), с.Червоные партизаны (Сулак) ур. Городок шурф 1, к/с (6-9).

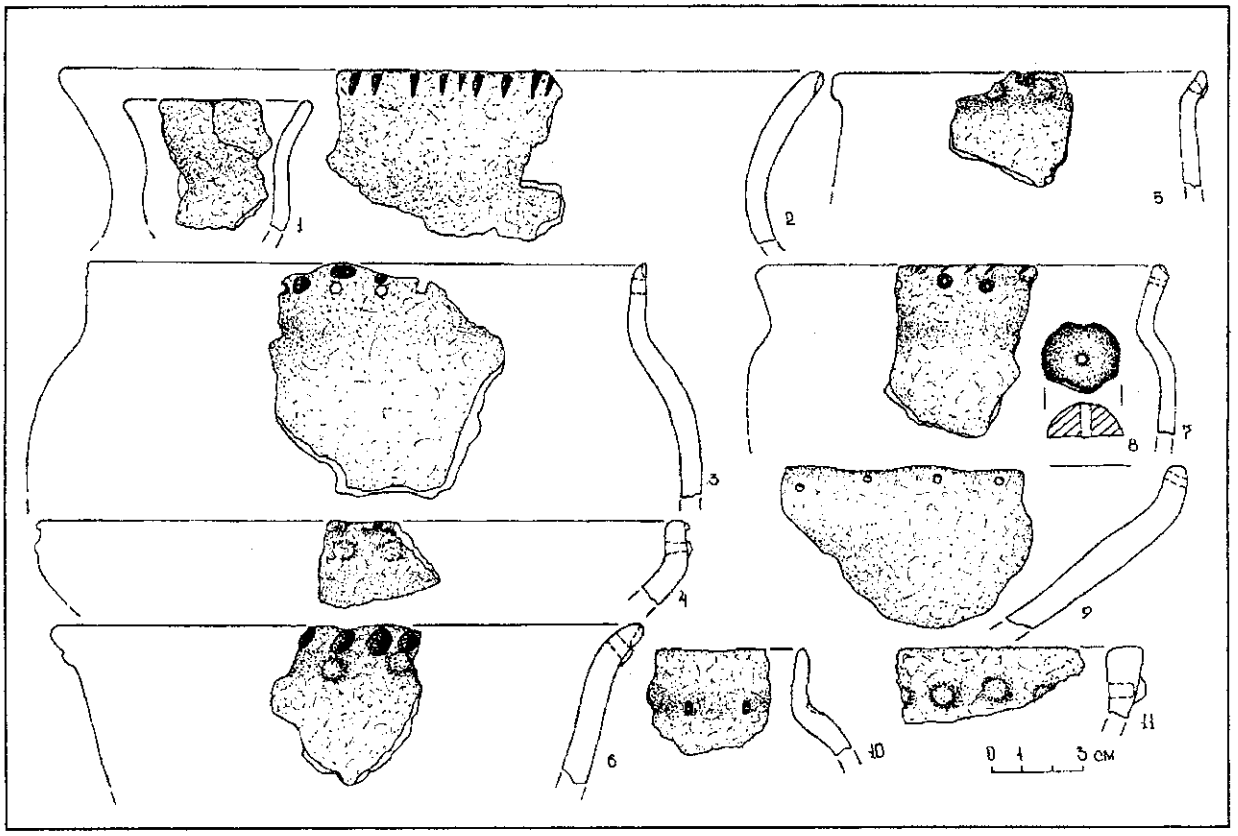

Рис. 4. Находки из городища пгт. Сребное п/м (1-11).

Обследованы скифские городища: в ур.Городок у с.Сулак (пл. 0,9га), в ур.Городище у с.Плоское /пл. 7 га/, в ур.Городище у с.Городня (пл. свыше 30 га), в пгт. Сребное (пл. 12 га) (рис. 4).

Обнаружено большое количество лепной керамики, часть которой лощеная. Представлена фрагментами горшков, корчаг, мисок (рис. 3). Судя по облику керамики (профилировка, орнаментация пальцевыми и ногтевыми вдавлениями по краю венчиков) городища у с.Сулак и Плоское относятся к позднему периоду (IV-III вв. до н.э.).

Кроме лепной керамики на городищах у сел Плоское, Городня, пгт. Сребное обнаружено большое количество обломков амфор, найдены фр. чернолаковой посуды (Рис. 2).

Следует подчеркнуть, что обследованные городища расположены на северном пограничье скифских лесостепных племен Днепровского Левобережья в междуречье рек Сулы и Десны. Выразительный и богатый керамический материал в них (прежде всего обилие импортной посуды) позволяет говорить о том, что в этом регионе были оживленные торговые связи с Северным Причерноморьем, а городище у с.Городня и пгт.Сребное являлись своеобразными перевалочными центрами торговли с племенами лесной зоны, и прежде всего с племенами милоградской культуры Подесенья.

О связях с северными соседями говорит и расположение городищ у с.Сулак и с.Плоское в заболоченной пойме р.Остер, на совершенно ровной местности, что типично для городищ милоградской культуры и не характерно для скифских городищ.

Жарова Т.М., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В.
Чернігівська обласна інспекція з охорони пам`яток
Інститут археології НАН України

Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині

Впродовж польового сезону 2001 р. експедиція Інспекції з охорони пам'яток історії та культури Управління культури Чернігівської обласної держадміністрації провела рятувальні роботи в зоні будівництва автошляхів.

У Ріпкинському р-ні досліджувалося багатошарове поселення в урочищі Красна пошта біля с. Олександрівка2. Трьома розкопами на поселенні досліджено 320 м^2 площі пам'ятки.

Основний шар належить сезонному селищу милоградської культури. Виявлено 16 гос-

подарських ям раннього залізного віку. Всі вони мають в плані округлу або овальну форму (діаметр 0,8 – 2 м) і заглиблені у материк на 0,1 – 0,2 м. Крім типової кераміки милоградської культури, знайдені залізна посохоподібна булавка та скляна намистина бурштинового кольору (рис. 1: *1-5*), аналогічна намистинам з курганного могильника скіфського часу біля с. Деснянка Чернігівського р-ну (розкопки О.В. Шекуна). Попередньо милоградський шар поселення можна датувати VI-IV ст. до н.е.

Крім об'єктів раннього залізного віку на поселенні знайдено матеріали доби неоліту і пізнього середньовіччя.

У Носівському р-ні були проведені значні охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Козари 7 біля с. Козари. Пам'ятка займає мисоподібний виступ першої надзаплавної тераси р. Остер. Сімома розкопами досліджено понад 2000 м^2 площі поселення, на яких знаходилися дев'ять будівель, 111 господарських ям та одне поховання.

Найдавніші об'єкти виявлено в межах розкопу 5. Тут досліджено близько 20 господарських ям, що містять уламки кераміки доби пізнього трипілля (софіївський тип). Ями мають в плані округлу або овальну форму (діаметр 1 – 1,8 м) і заглиблені у материк на 0,1 – 0,4 м.

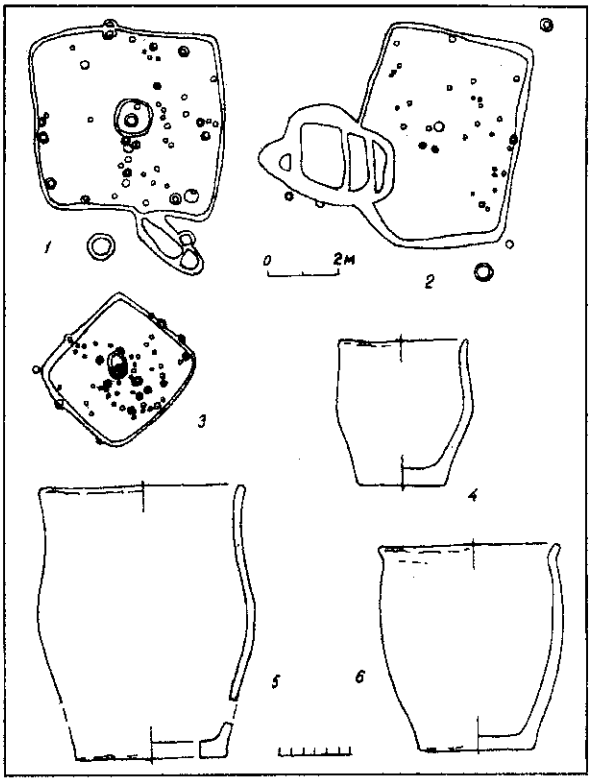

Рис. 1. Знахідки з поселень Красна пошта (1-5) та Козари 7 (6-9) (1-3,7,8 – глина, 4,9 – скло, 5 – залізо, 6 – бронза).

Тут також знайдено тілопокладення скіфського часу, сильно пошкоджене грунтовою дорогою. Збереглася його західна частина. Зафіксована частина могильної ями розміром приблизно 1 х 1 м, заглибленої у материк на 0,05 – 0,08 м. Небіжчик лежав головою на захід. Біля шиї знайдено дві залізні цвяхоподібні булавки завдовжки 7,5 – 9 см, з великими, діаметром 5,2 см, пласкими голівками. Праворуч від черепа був розвал ліпної посудини, край вінець якої орнаментовано насічками чи вдавленнями. Не виключено, що поховання було здійснено під курганом. Попередньо, по аналогії з курганним могильником біля с. Деснянка, знайдене поховання можна віднести до VI-V ст. до н.е.

Головний шар дослідженої ділянки поселення належить до гуннського часу, тобто припадає на злам київської та колочинської культур. Більша частина об'єктів цього періоду виявлена у межах розкопів 1-4,6,7. Всього досліджено вісім будівель і приблизно 70 господарських ям.

Шість будівель можна вважати житлами. Усі вони мали центральний стовп і були заглиблені у материк на 0,1 – 0,4 м. П'ять з них були орієнтовані за сторонами світу стінами, одне (будівля 7) – кутами. За формою котлованів житла можна поділити на квадратні та прямокутні (рис. 2: *1-3*). Розміри підквадратних жител: будівля 1 – 4,2 х 3,8 м; будівля 7 – 3,5 х 3,6 м. Два відзначаються більшими розмірами: будівля 2 – 4,7 х 4,7 м; будівля 5 – 5,2 х 5,4 м. Розміри підпрямокутних жител: будівля 4 – 3,4 х 4,8 м; будівля 6 – 4,6 х 6,3 м. Із заходу до будівлі 6 примикав льох (будівля 9) підпрямокутної в плані форми, розміром 2 х 2,7 м, що мав вхід з боку житла у вигляді двох сходинок.

Господарські ями мали головним чином циліндричну форму (діаметр 0,8 – 1, 8 м, глибина 0,1 – 1 м від рівня материка).

Колекція кераміки, що походить з об'єктів та культурного шару гуннського періоду, досить бідна. Вона представлена уламками груболіпних слабопрофільованих горщиків (рис. 2: *4-6*), виготовлених з керамічної маси з домішками шамоту. Слід згадати верхню частину посудини, прикрашеної наліпним горизонтальним валиком з вдавлинами. Аналогічні горщики походять з відомого поселення Хлопків на р. Трубіж. Проте, на відміну від останнього, гончарна кераміка черняхівської культури представлена лише двома фрагментами.

Втім, до цього часу належить більш ніж 120 індивідуальних знахідок, у тому числі 100 керамічних пряслиць. Більшість з них має біконічну форму, деякі орнаментовані знаками, про-

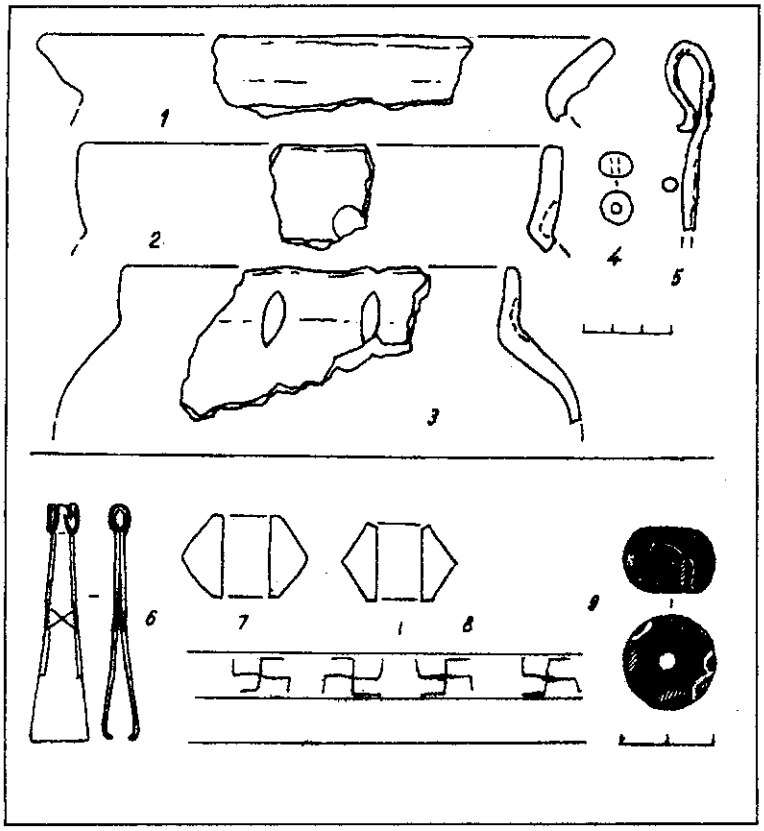

Рис. 2. Поселення Козари 7: 1 – будівля 5, 2 – будівлі 6 і 9, 3 – будівля 7, 4-6 – ліпна кераміка.

кресленими по вогкій глині. Серед інших знахідок уваги заслуговують бронзові туалетний пінцет та язичок пряжки, кілька скляних намистин, серед яких одна поліхромна, залізні кільця від кольчуги (?), срібна платівка-окуття та ін. (рис. 1: *6-9*).

Характер керамічного комплексу та датуючі знахідки свідчать, що шар гуннського періоду поселення Козари 7 слід датувати першою половиною- серединою V ст. н.е. В цей час лісостепове Лівобережжя залишає більшість черняхівських племен, втягнутих у Велике переселення народів, а на звільнені землі починає переселятися північне слов'янське населення – носії пізніх київських пам'яток та їхні прямі нащадки. Очевидно, поселення Козари 7 на Острі було залишене саме деснянськими племенами, що просувались на південь. Цей найранішій період слов'янської колонізації Східної Європи, на відміну від наступного, середньо- та південноєвропейського, зовсім не висвітлений у писемних джерелах, тому пам'ятки, подібні до Козарів 7, викликають чималу цікавість археологів-славістів. Сподіваємося, що у наступному сезоні розкопки цієї надзвичайно цікавої пам'ятки вдасться продовжити.

Жуковський М.П., Шатунов В.В.
Нікопольський державний краєзнавчий музей

Археологічна розвідка у місті Нікополі

Наукова частина Нікопольського державного краєзнавчого музею організувала і провела археологічну розвідку на території м.Нікополя. Її метою була спроба розшукати залишки земляних укріплень XVII - XVIII ст.

В офіційній історіографії утвердився погляд, що з 1639 по 1652 рр. на Микитиному Розі - річковому мисі на правому березі Дніпра, знаходилась Запорізька Січ. Остання відома в історії України як Микитинська, де у січні 1648 р. розпочалось повстання козаків під проводом Б.Хмельницького, яке переросло у визвольну війну українського народу середини XVII ст. Саме на Микитинській Січі велика козацька Рада 19 квітня 1648 року обрала Б.Хмельницького гетьманом України. В пам'ять про видатні події, які відбувались у минулому на території сучасного Нікополя, у старій частині міста споруджені пам'ятник Б.Хмельницькому (автор І.Кавалерідзе) та пілон на честь обрання його гетьманом України.

На думку вчених - істориків та краєзнавців XIX - XX ст. Микитинська Січ знаходилась безпосередньо на Микитинському Розі і місце її розташування було розмите у XIX ст. водами Дніпра та затоплене Каховським водосховищем у середині 50-х років XX ст.

Проте під час роботи у 1988 - 1996 рр. над проблемою літочислення м.Нікополя вдалося розшукати карти нижньої течії Дніпра 1764 та 1801 рр., на яких зображена фортеця запорізьких козаків на північний захід від Микитиного Рогу, на місці поселення Микитин Перевіз (з 1780 р. - м.Нікополь). Опис цих укріплень, які мають форму кола розміром 1,5 х 1 км, є в історичних працях І.Кареліна, Д.Яворницького, Л.Падалки. Було проведене опитування старожилів міста, які підтвердили існування залишків валів і ровів до 70-х рр. XX ст. на території центральної частини міста, де потім був створений міський парк.

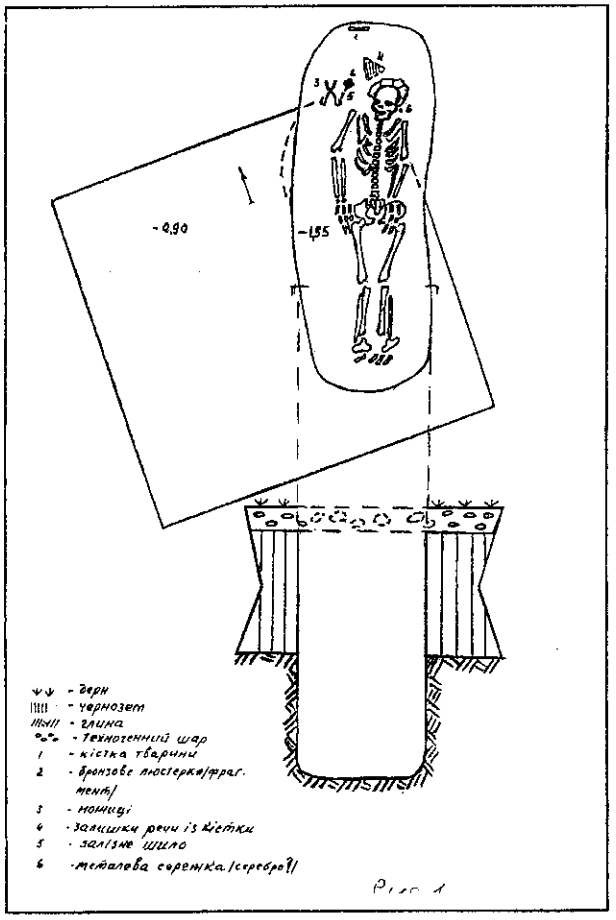

Рис. 1 Поховання №1

Аналіз всієї сукупності історичних джерел і спогадів показав, що саме ці оборонні споруди, ймовірно, і були укріпленнями Микитинської Запорізької Січі, оскільки Микитин Ріг, розташований у низовині, щорічно затоплювався весняними повенями.

Згідно рекомендацій старших наукових співробітників Інституту історії України НАНУ к.і.н. П.М.Саса та В.О.Щербака, які рецензували науково-історичну довідку "Про літочислення м.Нікополя", директора Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей Л.М.Голубчик і голови обласної спілки краєзнавців д.і.н Г.К.Швидько, які рецензували науково-історичну довідку "Про час і місце розташування Микитинської Запорозької Січі", провести археологічні дослідження з метою пошуку і локалізації місця вищезгаданих укріплень, наукова частина НДКМ порушила клопотання перед дирекцією Інституту археології НАНУ та Польовим комітетом ІА НАНУ про надання "Відкритого листа" на ім`я М.П. Жуковського. Науково-методичну і практичну допомогу у підготовці і проведенні археологічної розвідки надавав начальник Орджонікідзевської експедиції ІА НАНУ с.н.с. відділу скіфо-сарматської археології к.і.н. С.В.Полін.

Територія для закладання шурфів була обрана за порадою старожилів міста М.Д.Продана, С.Г.Рекова, М.С.Боніфаціо та інших, які пам'ятають місце розташування залишків валів та ровів. На сьогоднішній день вона є практично рівною, оскільки була спланована бульдозерами під час будівництва парку у 1976 - 1985 рр. та засаджена багаторічними травами та деревами. На півдні територія для проведення розвідки обмежена вулицею Херсонська, на заході - вул.Шульгіна, на сході - спортивними спорудами стадіону "Електрометалург", на півночі - будинками розважальних закладів та дитячим майданчиком.

Дана територія є найвищим місцем м.Нікополя і має висоти 76,8; 76,1; 77,4 та 77,3 м від рівня моря. Наприкінці XIX - на початку XX ст. тут існувала група з 10-12 курганів заввишки

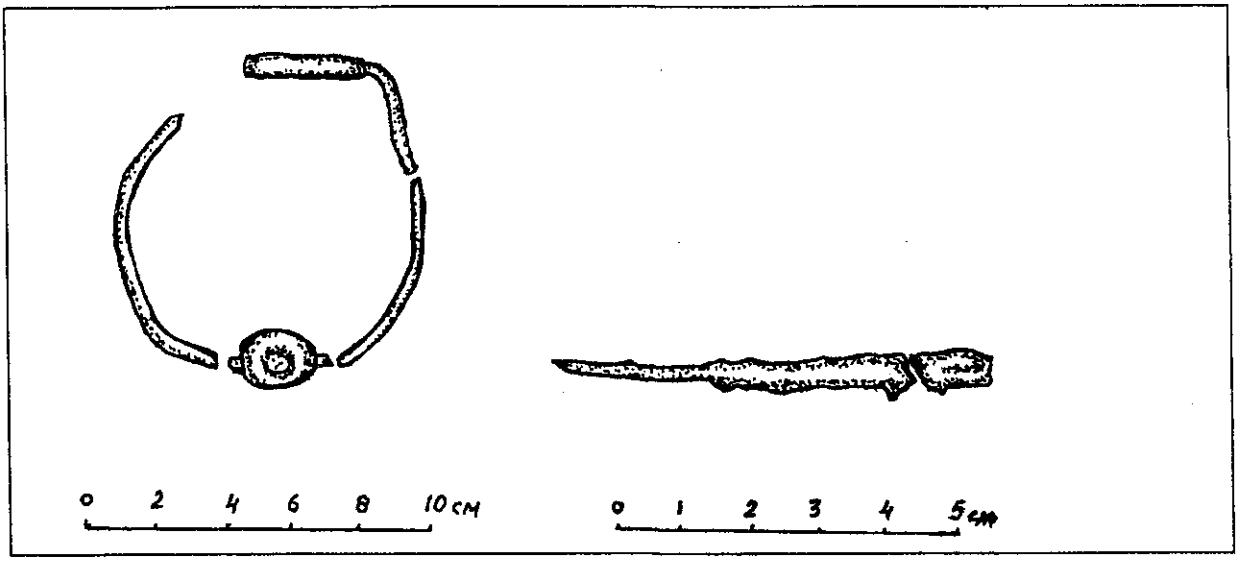

Рис. 2 Сережка і шило із поховання №1, шурф №3

від 0,5 до 7 м. Один з них був досліджений у 1929 р. археологом Ф.Кірановим, другий, що був заввишки до 7 м, у 1964 р. - експедицією Інституту археології. Інші в різні роки були знищені будівельними та сільськогосподарськими роботами.

Наш репер був встановлений в районі позначки 74,9. Закладка шурфів йшла від нього по лініях північ-південь та захід-схід. Всього було закладено 15 шурфів розмірами 2 х 2 та 2 х 1,5 м глибиною до материкової глини. Під дерном у шурфах до глибини 0,4 м був виявлений шар мішаного грунту з залишками сучасних будівельних матеріалів -уламків цегли, бітуму, металевих предметів, скла тощо. Загальна площа дослідженої ділянки, яку складають шурфи та перемички між ними, складає близько 60 м .

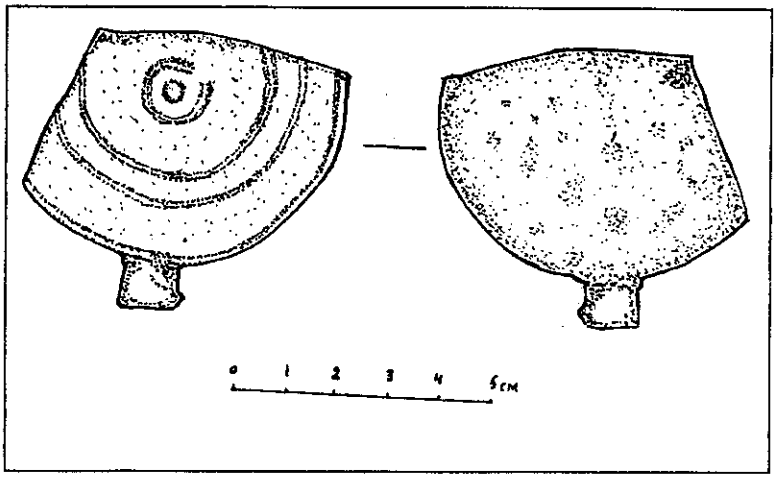

Рис. 3 Бронзове люстерко із поховання №1, шурф №3

У шурфі № 3 розмірами 2 х 2 м, закладеному на відстані 0,5 м на схід від репера, було виявлене непограбоване поховання кочівниці пізньосередньовічного часу. Могила -проста прямокутна яма з заокругленими кутами розмірами 2,1 х 0,8 м та завглибшки 1,55 м від сучасної поверхні - була орієнтована північ-північний схід - південь-південний захід. Заповнення могили — мішаний чорнозем з глиною. У могилі знаходився кістяк в анатомічній цілісності в супроводі поховального інвентарю.

Кістяк завдовшки 1,63 м, кістки у доброму стані. Був витягнутий на спині, головою на північ-північний схід. Права рука простягнута вздовж кістяка, ліва вкладена кистю на тазових кістках. Підстилка або залишки труни відсутні (рис.1).

Ліворуч від черепа знайдена срібна (?) дротяна замкнута сережка з циліндричним потовщенням вгорі та напущеною намистиною білого кольору (рис.2:*1*). Праворуч від черепа лежали:

· Фрагмент бронзового дзеркала з діаметром диска 6 см. Відсутні верхня і частково права сторони диску. У нижній частині зроблений виступ для ручки. На зворотному боці в центрі – шишечка в оточенні концентричних рельєфних пружків (рис.3);

· Залізні шарнірні ножиці завдовшки до 19 см. Збереглися обидва леза з петельчастими ручками (рис.4);

· Залізне шило завдовшки до 5 см (рис.2: *2*).

За черепом лежали залишки кістяного пластинчатого предмета (гребінець?), що не збереглися після розчистки. Під північною стінкою могили лежала трубчата кістка тварини.

За анатомічною будовою та віковим станом кісток, черепа, обрядом поховання та складом інвентарю можна стверджувати, що це поховання молодої жінки-половчанки XII ст. Кістяк був вилучений повністю і після первинної очистки був переданий до Інституту Археології НАНУ на антропологічну експертизу. За визначенням антрополога ІА НАНУ Л.В.Литвинової скелет належить молодій жінці 25-30 років.

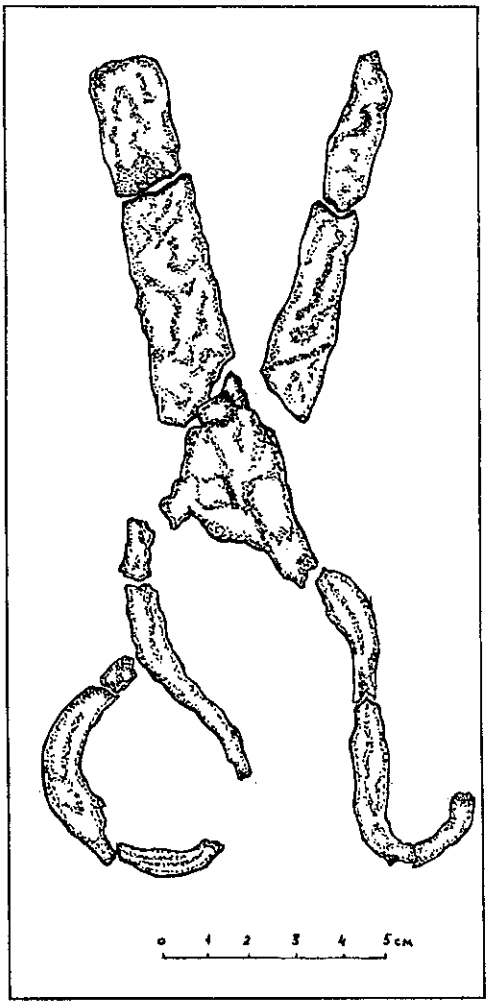

Рис.4 Ножиці із поховання №1, шурф №3

Знайдені предмети зберігаються у Нікопольському державному краєзнавчому музеї.

Роботи були завершені 30 грудня 2000 року. Проте основна мета розвідки досягнута не була - залишки земляних укріплень XVII-XVIII ст. знайти не вдалося. Тому археологічну розвідку на території м.Нікополя з метою їх пошуку і локалізації, безперечно, необхідно продовжити у наступні роки.

У проведенні археологічної розвідки брали участь зав. сектором археології НДКМ В.В.Шатунов, голова молодіжної організації "Січ" А.І.Клос з активом, представників Українського козацтва В.М.Макарюк, Українського народного Руху В.О.Корнієнко. Виключно за допомогою спонсорів були здійснені фінансування польової роботи -Нікопольська філія ТОВ "Запорізький виробничий комбінат спецсплавів" (директор граф О.О.Вербицький), забезпечення медикаментами - ПП "Арніка" (директор К.М.Сергіїв), технічне забезпечення наукової роботи - Нікопольське регіональне відділення Міжнародного фонду Дніпра (голова В.А.Сандул).

Залізняк Л.Л.
Інститут археології НАН України

Дослідження кукрекської стоянки Добрянка на Черкащині

Стоянка відкрита 1991 р. науковим співробітником ІА НАНУ В.Степанчуком [Степанчук, 2000, *145, 146*]. 2000 р. пам'ятку шурфував лаборант відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Д.Гаскевич. У липні 2001 р. впродовж двох тижнів на пам'ятці працювала археологічна експедиція Національного Університету "Києво-Могилянська Академія" (керівник Л.Л.Залізняк), яка дослідила шляхом розкопок 27 м ^{2} пам'ятки.

Розташування, топографія

Стоянка знаходиться на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега річки Чорний Тикич, навпроти південної околиці розташованого за річкою хутора Добрянка, Тальнівського р-ну Черкаської обл. Обмежений з півночі і півдня двома вибалками піщаний мис піднімається на 5-6 м над заплавою річки. Стоянка, як і вся борова тераса, на якій вона розташована, вкриті старим сосновим лісом, який, зі слів місцевих жителів, був посаджений 1913 р. з метою зупинити перевівання вітром поверхні піщаної тераси. У південній від мису балці діюче джерело води. Через два вибалки на південь за 100 м від стоянки досить висока (до 20 м над річкою) гора, яка має гранітну основу. Обмиті водою граніти виходять на поверхню з боку річки.

Уся площа стоянки за даними шурфування десь 40х30 м. Сосни ростуть по периметру мису, утворюючи в його центрі галявину 30х20 м, на якій можливі розкопки.

Методика розкопок

З метою визначення перспективного для майбутнього розкопу місця на північній, східній та південній периферії мису закладено три шурфи площею 1 х 2 м, що відповідно отримали назву розкопів №1, 2, 3. Найбільш перспективним і багатим на знахідки виявився північний шурф №1, на основі якого розбито розкоп №1. Він являв собою три лінії метрових квадратів загальною площею 21 м^2, довгими сторонами зорієнтований у напрямку Південь-Північ. Із західної стінки розкопу 3 взяті зразки для палінологічного аналізу.

Застосована розроблена на мезолітичних пам'ятках Полісся ще у 70-ті роки і вже традиційна методика дослідження пам'яток з шаром, що залягає у піщаних відкладах, шляхом вертикальних зачисток. Метрові квадрати проходили вертикальною зачисткою горизонтами потужністю в 20-25 см з позначкою олівцем на поверхні кременю глибини залягання в см від поверхні гумусного шару. Паралельно кожна знахідка наносилася на загальний план розкопу (масштаб 1:20) умовними позначками. План, як правило, вела окрема досвідчена людина, якій робітники розкопу давали координати кожного артефакту негайно після його знахідки. Миття кременю здійснювалося на місці після його вилучення з культурного шару і перед позначкою глибини на ньому. Кремінь складався в поліетиленові пакети поквадратно. Шифрування здійснювалося в таборі експедиції.

Стратиграфія, характеристика культурного шару

В усіх трьох шурфах (розкопах) виявлена однотипна стратиграфія. Кремінь зустрічався до глибини 1,4 м від поверхні, тому глибина розкопу сягала 1,5 м. Від поверхні до дна розкопу літологічно простежено чотири шари піщаних відкладів.

Культурні рештки на стоянці Добрянка залягали в усій товщі потужного (1 м завтовшки) гумусу, перекритого 20 см пізнього навіяного вітром піску. Найбільш насиченими культурними рештками (оброблені кремені, нечисленні уламки кераміки раннього неоліту та доби бронзи, уламки вохри, численні гранітні камені тощо) виявились середня і нижня частини гумусу. Дещо менше їх було у верхніх 20 см гумусованого піску. Окремі кремені по кротовинах проникали у підстилаючий жовтий стерильний пісок.

Добуті матеріали справляють враження в основному (за винятком нечисленних дрібних уламків кераміки доби бронзи) єдиного гомогенного комплексу, який був розтягнений по вертикалі землерийними тваринами. Спостереження під час розкопок не дають підстав говорити, що фрагменти неолітичної кераміки концентрувалися в якомусь одному горизонті відкладів. Вони зустрічалися на всіх рівнях гумусованого піску, де траплявся кремінь кукрекського типу. В ході розкопок не виявлено якоїсь закономірності розподілу певних типів знарядь по вертикалі. Фрагменти кераміки доби бронзи також не утворювали якогось певного горизонту.

В шарі зустрічалося досить багато гранітних каменів від 1-2 см до 15-20 діаметром. Судячи зі слідів дії вогню, дрібні уламки граніту з'явилися внаслідок розтріскування обпалених вогнем більших каменів. Звертає увагу факт, що переважна більшість цілих каменів мала розміри 12-16 см діаметром. Більшість з них в усіх трьох розкопах залягала скупченнями на глибині близько 70 см від поверхні гумусу. Схоже, що цей рівень залягання каменів фіксує денну поверхню стоянки часів мешкання на ній первісного колективу. Ці камені могли використовуватися як "кип'ятильники" та важки до рибальських сіток.

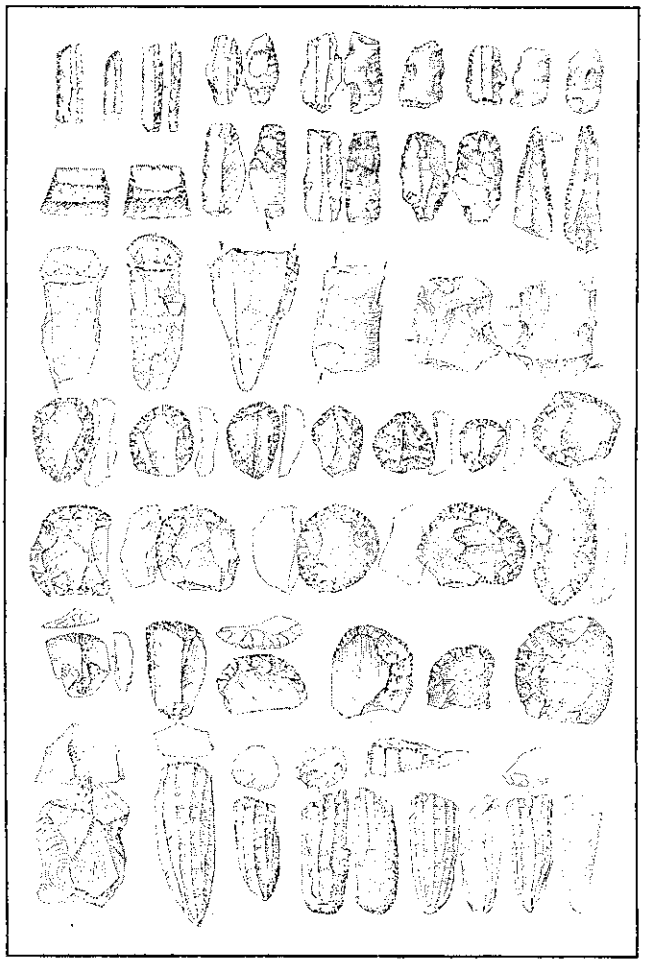

Рис. 1 Крем`яний інвентар стоянки Добрянка

Рознесення кременів по профілю за глибиною залягання, здається, підтверджує сказане, оскільки найбільша концентрація кременів простежена на глибині від 40 до 80 см від поверхні гумусу.

В шарі знайдено досить численні (близько 30), невеликі (0,5-3 см діаметром) конкреції темно-червоної вохри. Органічні матеріали, в тому числі кістки, в піщаних відкладах стоянки не збереглися, за винятком кількох уламків кальцинованих трубчастих.

Вся площа розкопу рівномірно насичена значною кількістю знахідок. Це дає підстави вважати, що культурний шар сформувався внаслідок багаторазового відвідування традиційної сезонної стоянки одним конкретним первісним колективом.

Опис добутих матеріалів

Оброблені кремені складають переважну більшість знахідок на стоянці. Усього їх знайдено 4377 екземплярів, в тому числі 286 ретушованих знарядь, які складають 6,6 % усіх кременів.

Мешканці стоянки для виготовлення кам'яних знарядь використовували різноманітний строкатий кремінь зі вторинних галькових родовищ. Присутній кремінь темно-сірого кольору, очевидно з канівського родовища на Дніпрі. Досить багато зернистого кременю сірих і жовтих відтінків, який дещо нагадує кремінь дністровських родовищ. Значною кількістю представлені відщепи і навіть пластини з кварциту.

Звертає на себе увагу помітна кількість патинованих пластинчастих сколів пізньопалеолітичного типу, повторно використаних для виготовлення знарядь на ранньоголоценовій стоянці. Шляхом їх реутилізації виготовлено до десятка скребачок, окремі різці. Очевидно неподалік розташована якась невідома дослідникам пізньопалеолітична стоянка, де в умовах дефіциту сировини мешканці стоянки Добрянка збирали патиновані сколи для виготовлення знарядь.

На пам'ятці знайдена виразна серія олівцеподібних нуклеусів, більшість яких розміром від 2,5 до 3,5 см (рис.1: *41-45*). Більшість з них має сліди ребра з поперечною підтескою зворотного боку. Кінець деяких олівцеподібних нуклеусів (як і кількох масивних сколів) використовувався як ретушер. Знайдено авіваже ударних площин олівцеподібних нуклеусів (рис.1: *39*). Є серія дископодібних та аморфних багатоплощинних нуклеусів для відщепів (рис.1: *40*), необхідних для отримання заго-

товок для виготовлення скребачок. Поодинокими атиповими екземплярами представлені грубі підпризматичні та підконічні ядрища та атипові однобічні сплощені для досить великих пластин.

Переважна більшість зі знайдених на стоянці 485 пластин – середні та дрібні, з правильним огранюванням спинки. Серед них переважають зняті відтискним способом з олівцеподібних ядрищ. Показник пластинчастості комплексу становить 13,2% усіх кременів.

Обличчя колекції визначає виразна серія типових кукрекських вкладнів з плоскою підтескою з черевця та зрізаними ретушшю зі спинки кутами, на яких нерідко є різцевий скол (рис.1: *4-8, 11-13*). Крім типових знайдені атипові вкладні, які мають більшість типологічних ознак кукрекських, але майже не мають підтески з черевця.

Серед мікролітів відзначимо групу з мікровкладнів з притупленим краєм (спинників) (рис.1: *1-3*). Для неї властива крута, обрубуюча край пластинки ретуш, що далеко заходить в тіло мікропластинки, досить значні розміри, що надає комплексу певного архаїзму. Ця категорія мікролітів досить різноманітна і включає як прості мікроплатівки з притуплюючою ретушшю та уламки різноманітних спинників, так і мікроліти з притупленим довгим краєм і скошеним крутою ретушшю одним або двома кінцями (рис.1: *1, 2*). Схожі вістря відомі з кукрекської стоянки Абузова Балка на середній течії Південного Бугу.

В колекції кременю з Добрянки є кілька симетричних, середньовисоких трапецій з відносно широких відтискних пластин (рис.1: *9, 10*). Одна з них має досить полого ретушовані боки. Судячи з чотирьох інших уламків геометричних мікролітів, трапеції виготовлялися на стоянці не тільки з широких, але й відносно невеликих пластин.

Серед знахідок не властивих кукрекським комплексам – класична трапеція зимівниківської культури з виїмчастими бічними сторонами, обробленими грубою крутою ретушшю, а також типовий для пам'яток коморницької культури Польщі та Полісся дрібний трикутник. Ці поодинокі вироби серед кукрекського крем'яного інвентаря стоянки Добрянка свідчать про можливість певної механічної домішки, встановити наявність якої остаточно можна лише під час подальших досліджень пам'ятки.

Найбільш численними серед знарядь пам'ятки є скребачки – 163 екземпляри (рис.1: *21-38*), переважна більшість яких виготовлена з відщепів. Зустрічаються високі форми (рис.1: *28-31*), але більшість мають середньовисокий (рис.1: *21-38*) і навіть пологий скребковий робочий край. Виразними серіями представлені округлі та підокруглі форми (рис.1: *21-31*), в тому числі досить мініатюрні (рис.1: *24-26*). Ще більше різноманітних скребачок на відщепах неправильної форми (рис.1: *35-38*). Відносно нечисленні кінцеві скребачки на відщепах та пластинах (рис.1: *33, 34*). Частина кінцевих скребачок мають ретуш, що заходить на довгі краї (рис.1: *34*). Останню рису, як і пологий робочий край та стрільчастість, вважають ознакою неолітичного набору скребачок. Скребачок стрільчастої форми усього п'ять (рис.1: *32*). Однак виразна серія високих, підокруглих знарядь надає комплексу певного архаїзму. Загалом скребачки стоянки не виглядають надто пізніми в межах неоліту і мають виразні мезолітичні риси.

На стоянці знайдено 31 різець, серед яких виразна група різців кукрекського типу на масивних відщепах з плоским різцевим сколом з черевця (рис.1:*19, 20*). Як правило вони дубльовані: подвійні і навіть потрійні. Виразно представлені нуклевидні виїмчасторетушні одинарні та подвійні (рис.1:*16-19*). Знайдено окремі різці на куту зламаної пластини та бічні ретушні. Досить численні атипові різці на аморфних відщепах.

В колекції є свердла та розвертки, виготовлених з відносно масивних пластинок шляхом крутого ретушування їхніх кінців (рис.1:*14, 15*). Пластини з ретушшю та їх уламки нечисленні і невиразні, а ретуш на них нерегулярна. Багато відщепів з ретушшю та уламків знарядь. Рубаючі знаряддя відсутні.

Знайдено 25 досить дрібних уламків неолітичної кераміки. Черепки крихкі, в глині видно відбитки грубої рослинної домішки та графіту. Судячи з фрагментів, вінця посуду були вертикальні, а дно гостре. Серед орнаментальних мотивів – Х-подібно перехрещені подвійні лінії.

Заключення

На стоянці Добрянка 2001 року здобутий відносно гомогенний комплекс крем'яних виробів з невеликою кількістю фрагментів неолітичної кераміки, який залягав в метровій товщі гумусованого піску. Типологічно колекція кременів належить до кукрекської культури. Виразні серії олівцеподібних нуклеусів, відсутність виразних плоских відтискних ядрищ, досить великі мікровкладні з обрубуючою край пластинки ретушшю, типові кукрекські вкладні, численні округлі скребачки високої форми, виразні різці кукрекського типу з плоскими різцевими сколами з черевця надають комплексу досить архаїчного мезолітичного вигляду. Разом з тим, колекція кременю містить вироби, форма яких властива неоліту. Це нечисленні скребачки стрільчастої форми, кінцеві з ретушшю на довгих краях, з пологою ("ріжучою") ретушшю, середньовисокі, симетричні трапеції з перетинів

широких відтискних пластин, дві з яких мають досить пологу ретуш на боках.

Невелика колекція дрібних фрагментів кераміки з домішками рослин та графіту в тісті дає підстави визначити комплекс як ранньонеолітичний, який відображає початкову фазу формування буго-дністровської неолітичної культури і, скоріш за все, датується кінцем VII тис. до н.е. Зазначимо, що крем'яний комплекс стоянки Добрянка виглядає найбільш архаїчно серед відомих буго-дністровських. Судячи з добутих матеріалів цей процес неолітизації басейну Південного Бугу відбувався на автохтонній кукрекській основі під впливами ранніх землеробів Балкан, Нижнього Дунаю, Трансильванії, Молдови (культура Криш ?).

Завдяки багаторічним дослідженям по нижній та середній течії Південного Бугу та на його притоці Інгул вимальовується значний осередок мезолітичних та ранньонеолітичних стоянок з крем'яним інвентарем кукрекського типу – Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьпіль, Синюхін Брід, Сагайдак, Софіївка, Печера та ін. Крем'яні вироби кукрекських пам'яток Побужжя мають певну специфіку порівняно з кукрекськими колекціями з Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). В Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (рис.1: *1, 2*), різці кукрекського типу з плоскими різцевими сколами (рис.1: *19, 20*) та білятеральні виїмчасторетушні на відщепах (рис.1: *16-18*), тоді як властиві Кукреку Надпоріжжя різці на куту зламаної пластинки та пластини з ретушшю досить нечисленні.

За цими параметрами кукрекські комплекси Київського Полісся Лазарівка, Прибір 7А, Крушники, Тетерів III, Бородянка 3В [Залізняк, 1979, 1984, *52, 61*, 1991, *.42-44*, Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, *69-72*] більше схожі на матеріали з Південного Бугу ніж з Надпоріжжя. До того ж на трьох перших пам'ятках знайдені фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровську. На цій підставі можна говорити, що, скоріш за все, кукрекська людність потрапила на Київщину не долиною Дніпра з Надпоріжжя, а з Побужжя долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тикичів через верхів'я Росі в басейни Ірпіня та Здвижу. Ранньонеолітичне населення з кукрекським кременем і буго-дністровською керамікою у VI-V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямку під тиском з Нижнього Подунав'я та Подністров'я неолітичної людності культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля. Стоянка Добрянка на Тикичу фіксує ранній етап просування буго-дністровців на північ у Київське Подніпров'я, що врешті- решт призвело до неолітизації останнього у V тис. до н.е.

Осередок стоянок з кукрекським крем'яним інвентарем вимальовується і в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля). Схоже, що кукрекське населення просувалося сюди не тільки з півдня долинами Дніпра, Інгульця та Інгулу, а також із заходу з басейну Синюхи, можливо вздовж річки Велика Вись. Тільки таким шляхом кераміка буго-дністровської культури могла потрапити в долину Тясмину та Дніпра в район Черкас. Ключове значення у вирішенні проблеми неолітизації носіями буго-дністровських традицій Середнього Подніпров'я та Київського Полісся мають нові матеріали стоянки Добрянка на р.Тикич.

ЛІТЕРАТУРА

Зализняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев. *1979*

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. Киев. *1984.*

Залізняк Л.Л., Балакін., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. - N 58. *1987*

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. Киев. *1991*

.Степанчук В. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкаской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996. Київ. *2000*

Захар'єв В.А.
Хмельницький обласний красзнавчий музей

Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII-XIII ст.

Наприкінці літа – початку осені 2000 року Сокілецька давньоруська археологічна експедиція (СДРАЕ) Хмельницького обласного краєзнавчого музею дослідила ще 44 мІ підплитового могильника в урочищі Батарея поблизу с.Сокілець Дунаєвецького району. Таким, чином, остаточно встановлено південну межу об'єкта, уточнено окремі деталі характерного для конкретної місцевості і населення поховального обряду.

Досліджено 8 поховань (№ 89-96), з яких шість чоловічих і два жіночих. Поховання розта-

шовані двома паралельними рядами по лінії південь-північ, однак № 94 знаходилося між рядами, а № 95-96 були зміщені дещо східніше лінії. Останні поховання були відділені від головного масиву і, можливо, належали тим, "хто не своєю смертю помер". Крім того поховання № 95 (навідміну від інших, які були орієнтовані точно на захід) було зміщено на північний захід.

Чоловічі поховання – безінвентарні. У жіночому № 92 виявлено два дротяні скроневі кільця у півтора оберти, один з кінців яких розплесканий і закручений в трубочку. Кільця виготовлені зі срібла з високим змістом лігатури. Поховання № 93 одне такого ж типу скроневе кільце, кільце у півтора оберти, що носилось як перстень, і 4 так званих грибоподібних гудзички, виготовлених з бронзи, що містилися в районі шиї. Вони були складені голівками одна до одної, своєрідною "блискавочкою" і, очевидно, з'єднували стоячий комірець сорочки.

У поховання № 89 вздовж правого боку кістяка: від плеча до середини бедра, простежено залишки чорного тліну, що лежав смужкою довжиною 0,7 м і шириною 0,05 м. Між бедровими кістками поховання № 94 лежав фрагмент кружальної посудини, який міг потрапити сюди з грунтом засипки могили або ж був спеціально кинений під час похорону.

Найближче до поверхні лежав кістяк поховання № 89 – 0,41 м, найглибше – у похованні № 93 – 0,64 м. У похованні № 93 дно могили (біля голови) мало глибину – 0,62 м, біля ніг – 0,64 м, тоді як у похованні № 94 ця різниця ще більш суттєва – 0,42 і –0,52 м. Всі інші днища – рівні. Близкість поховань до поверхні сприяло сильному руйнуванню кістяків, які, в основному, перегнили. Ця тенденція характерна для інших, досліджених у попередньому сезоні, поховань, які первинно не були перекриті вапняковими плитами, як це було зроблено у дослідженому раніше ядра могильника, яке складали поховання під плитовим перекриттям.

Безплитові поховання – периферійні. Їх можна датувати першою половиною XIII ст. Тоді як підплитові, безперечно, раніші і належать до другої половини XII ст. Плитові перекриття могли бути своєрідним відголоском передхристиянської доби, яка на периферії Руських князівств не закінчилась з офіційним хрещенням киян 988 року.

Під час польового сезону 1994 р. на цьому могильнику виявлено, що християнську церкву звели, знявши плити в центрі могильника, але до неї доводилося ходити по плитах. Тоді ж, очевидно, населення було примушено не перекривати плитами поховання і довколо ядра могильника почали з`являтися звичайні грунтові поховання. За традицією вони не були глибокими. Але, релігійний гніт створив прецендент до спалення церкви і встановленн кам`яного фалічного ідола на місці вівтаря, якого згодом було розбито і верхню частину викинуто на межі могильника, де його випадково знайдено членами експедиції. Не відкидається також і варіант, що церкву встановили на місці ідола, якого попередньо розбили і розкидали.

Дослідження 2000 року підтверджують попередню гіпотезу про те, що церква була зведена ще до монголо-татарської навали.

Квітницький М.В., Пічкур Є.В.
Інститут археології НАН України,
Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з Буго - Дніпровського межиріччя

Повідомлення присвячене вивченню пам'яток трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя. Завдяки дослідженням Т.С.Пассек, Т.Г.Мовші, О.В.Цвек, В.О.Круца, С.М.Рижова та інших вчених було отримано вагому джерелознавчу базу для дослідження кукутені-трипільської спільності у цьому регіоні. Трипільські старожитності Буго-Дніпровського межиріччя, зокрема антропоморфна глиняна пластика, продовжують надходити як випадкові знахідки. Автори публікують нові знахідки пластики, виявленої на поселеннях трипільської культури поблизу с.с. Глибочок Тальнівського району та Стара Буда Звенигородського району Черкаської області.*

Трипільське поселення поблизу села Глибочок було відкрите в ході розвідок В.М.Доманицького наприкінці XIX ст. [Доманицький, 1899, *174-176*] В 1963 р. тут проводив дослідження Т. Хмельницький, місцевий вчитель історії [Круц, Чабанюк, Черновіл, 2000, *29*]. В 1982 р. пам`ятку обстежував Тальянківський загін Трипільської експедиції ІА АН УРСР [Круц, Рыжов, Шумова, НА ІА НАНУ, 1982/21а]. В 1993 - 1994 рр. на поселенні були проведені повномасштабні дослідження С.М.Рижовим, з застосуванням геомагнітної зйомки (В.П.Дудкін, О.Д.Хоменко) [Рижов, 1995, *45*] Пам`ятка займає мисоподібний

* Автори вдячні н. с. Інституту археології НАН України Е. В. Овчинікову за допомогу при написанні статті.

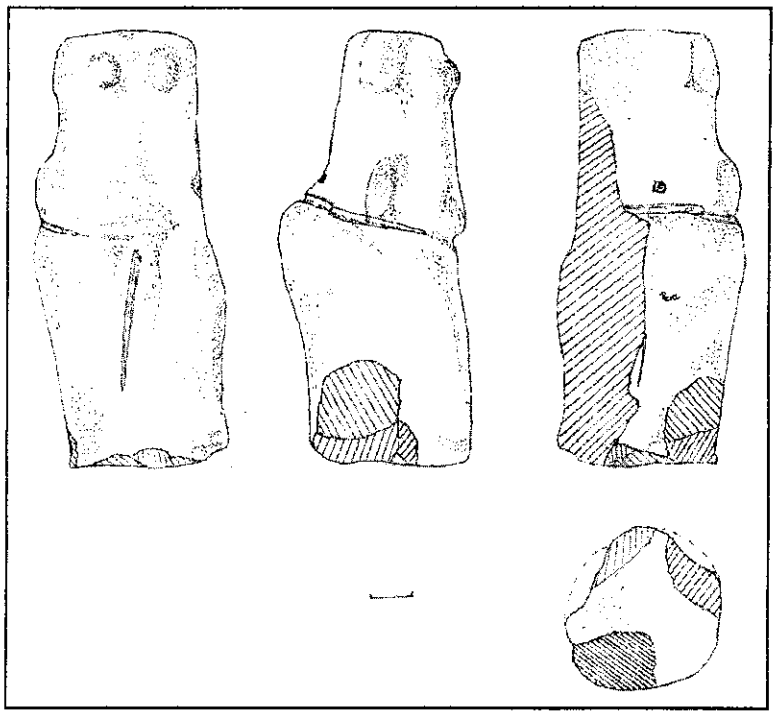

Рис. 1 Антропоморфна фігурка з с. Глибочок

виступ лівого берега р. Гірський Тікич на північно-західній околиці села, площа поселення складає близько 100 га. В ході досліджень були виявлені житла, кухонний та столовий посуд, прикрашений монохромним розписом чорною та коричневою фарбами, кам`яні та кістяні знаряддя праці, антропоморфна та зооморфна пластика, тощо. За визначенням В.О. Круца та С.М. Рижова пам`ятка належить до перехідного ступеню, етапів ВІІ - СІ, від володимирівської до томашівко-сушківської групи Трипільської культури [Круц, Рижов,1985, *47*].

Фігурка № 1 (рис.1), була виявлена в 2000 р. краєзнавцем - аматором С.Д.Смірновим. Це значно пошкоджене стилізоване зображення жінки на масивній стовпчастій ніжці. У скульптурки відсутня голівка, ліва бокова частина, збиті плечові та лівий надстегновий виступи.

Перехід від нижньої до верхньої частини скульптурного зображення підкреслено врізною лінією на рівні стегон, шириною 0.2 см. Аналогічними лініями передано ознаки статі та підкреслено сідниці. Глибина врізу позаду до 0.7 см. На спині фігурки ледь помітні три нігтеві вдавлення, що очевидно з'явилися, коли майстер наліплював груди. Скульптурка змодельована з погано вимішаного глиняного тіста з незначними домішками дрібнозернистого кварцевого піску, зерен злаків та органіки. Обпал слабкий, глина до 0.7см світло-червоного кольору та світло - сіро-зеленого всередині, вірогідно, процес обпалу відбувався у відкритому вогнищі. Загальна висота зображення 10.2 см, ширина в районі плечових виступів 3.3 см, надстегнових - 3.9 см, ширина стегон 4.5 см, права грудь більша за ліву. Висота нижньої частини, до врізної лінії, позаду 6.5 см, попереду 5.2 см, діаметр основи ніжки 3.8 см.

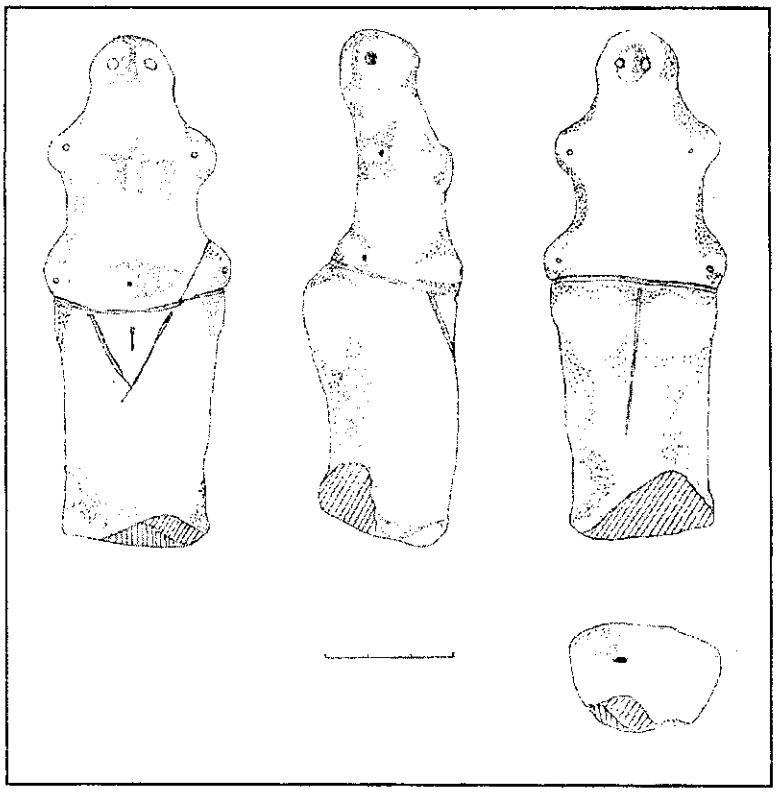

Рис.2 Антропоморфна фігурка з с. Стара Буда

Моделювання скульптурки відбулося безпосередньо з певного об`єму глиняної маси, зображенню була надана загальна форма та витягнуті надстегнові виступи. Пізніше, за допомогою наліпів, були оформлені плечові виступи, груди, лоно, виступ живота та здійснена врізна орнаментація за допомогою округлого, з розщепленим кінцем, орнаментира діаметром 2 мм.

Інші дві фігурки (рис.2, 3) були випадково виявлені місцевими селянами під час земляних робіт в 1998 - 1999 рр. поблизу села Стара Буда. Поселення трипільської культури біля с. Стара Буда відоме з початку XX ст., в 1906 - 1907 рр. тут проводилися дослідження під керівництвом

М.К.Якимовича [Якимович, 1909, *106-108;* Якимович, 1910,*99-100*]. В 1984р. тут працював Тальянківський загін Трипільської експедиції ІА АН УРСР. Поселення розташоване при закінченні мису, посеред невеличкої річки, що перетнута біля стрілки мису дамбою і глибоким коротким сухим яром [Круц, Рыжов, Шумова, Салий. НА ІА НАНУ, 1984/38] Пам"ятка належить до першої фази томашівсько-сушківської групи пам"яток, етап СІ. [Круц, Рижов,1985, *46*]

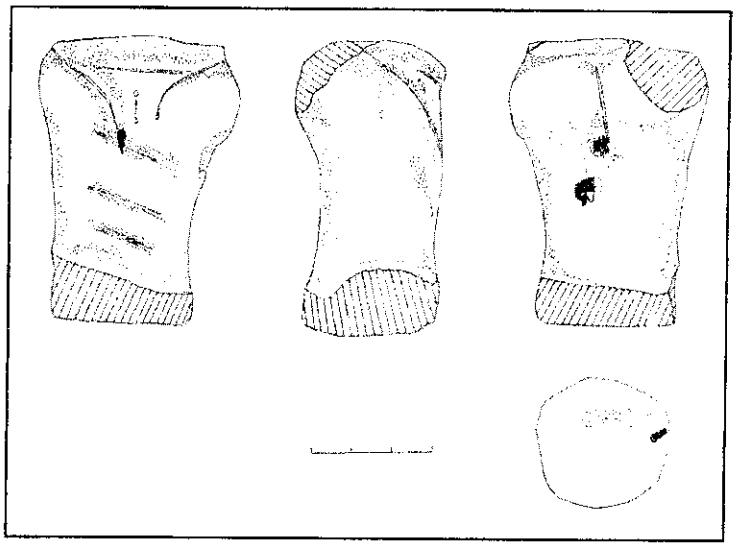

Рис. 3 Фрагмент антропоморфної фігурки з с. Стара Буда

Фігурка №2 - це добре збережене схематичне зображення жінки, на стовпчастій ніжці (рис.2). Голівка зображення сплощено-дисковидної форми з плавним переходом в корпус. Ніс переданий за допомогою дбайливо оформленого защипу, очі - наскрізними отворами по 2 і 1.8мм в діаметрі. Позаду голівки заглиблення овальної форми, 0.7х0.9 см та 1.5-2 мм завглибшки. Плечові та надстегнові виступи також мають наскрізні отвори по 1мм в діаметрі. Перехід від нижньої до верхньої частини фігурки підкреслено на рівні стегон врізною лінією, завширшки 1мм. Аналогічними лініями передано ознаки статі та підкреслено сідниці. На животі майстром зроблена ямка, що передає пуп. Загальна висота скульптурки 11.7см, розмір голівки - 2х1.8см, плечових виступів - 3.87х2.2см, надстегнових - 4.3х2.8см. Основа стовпчастої ніжки 3.6х2.6см, висота ніжки позаду, до врізної лінії, 6.2см, спереду 5.6см. Скульптурка змодельована з добре вимішаного глиняного тіста з домішками дрібнозернистого кварцевого піску, товченої черепашки, органіки та зерен злаків. Обпал якісний, рівномірний, глина білого кольору, спростежуються залишки помаранчового ангобу. Надстегнові і плечові виступи та груди оформлені за допомогою наліпів, права грудь більша за ліву.

Фігурка №3 є також стилізованим зображенням жінки, від якого залишилася стовпчаста ніжка (рис.3). Зображення змодельоване з погано вимішаної глини білого кольору з домішками крупного і дрібнозернистого піску та, вірогідно, зерен злаків. На фігурці простежуються залишки коричневого ангобу, плями помаранчової фарби та спірально-стрічкова орнаментація червоною фарбою. На лівому стегні скульптурки присутні сліди повторного обпалу. Перехід від нижньої до верхньої частини скульптурного зображення окреслений врізною лінією завширшки менше 1 мм, злам фігурки проходить по цій лінії. Подібними лініями передано ознаки статі та підкреслено сідниці. Загальна висота зображення 7.2см, діаметр основи ніжки 3.4см. З огляду на розміри збереженого фрагменту висота скульптурки повина була складати 12-13 см. Висота вцілілої, нижньої частини фігурки позаду 7см, попереду 6.3см.

За типологією О.П.Погожевої, подібна пластика відноситься до типу С3. Цей тип з"являється під впливом пластики північного дністровського варіанту і розповсюджується виключно в районі Побужжя, в хронологічних межах етапу ВІІ і СІ [Погожева, 1983,*65,80,81*]. Цікавою особливістю презентованої пластики є збільшений розмір правої груді та дотримання пропорцій між верхньою та нижньою частинами фігурок, а також висотне домінування задньої частини ніжки над передньою.

ЛІТЕРАТУРА

Доманицкий В.Н. Исследования площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах//Археологическая летопись Южной России. С.-Петербург. *1899.*- Т.1

Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1982 г.// НА ИА НАНУ, *1982/21 а*

Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А., Салий М.Г. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1984// НА ИА НАНУ, *1984/38*

Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам`яток Томашівсько-Сушківської групи//Археологія. *1985* - №51.

Круц В.О., Чабанюк В.В., Черновол Д.К. Ранок землеробського світу. Пам`ятки Трипільської культури на Тальнівщині. Київ. *2000*

Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск. *1983*

Рижов С.М. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок// Тези доповідей XIV

Вінницької історико-краєзнавчої конференції. Вінниця. *1995*

Якимович М.К. Отчет Императорской археологической комиссии за 1906 г. Санкт-Петербург. *1909*

Якимович М.К. Отчет Императорской археологической комиссии за 1907 г. Санкт-Петербург. *1910.*

Климовський С.І., Михайлов П.С.
Інститут археології НАН України

Розвідка на р. Таль у Київській обл.

S.I. Klimovski, P.S. Mihajlov Exploring on r. Tal in Kyiv's region. Archeological studies on r. Tal district of Borodjanka Kyiv's region were an open objects, pointing to existance here in XII centuries A.D. handicraft industry on mining a ferric. Their opening indicates of the direction of shaping economic specialization of settlings of this region in the epoch an Old Rus.

Климовский С.И., Михайлов П.С. Разведка на р. Таль в Киевской обл. Археологическими исследованиями на р. Таль Бородянского района Киевской области были открыты объекты, свидетельствующие о существовании здесь в XII в. железодобывающего промысла. Их открытие указывает на направления формирования экономической специализации поселений этого региона в эпоху древней Руси.

У вересні 2001 р. авторами і С.Є. Поляковим була здійснена розвідка на р. Таль, доплив р. Тетерів, у Бородянському районі Київської області. Мета розвідки полягала у виявленні місць виробництва заліза з болотної руди у давньоруський час. Такі осередки залізоробного виробництва раніше були відкриті розвідками на р.р. Ірпені і Тетереві. Природні умови і ландшафт Талі не відрізняються від згаданих річок, що й робило цілком вірогідним виявлення у її річищі аналогічних об'єктів. Про існування цього промислу ще у XVII-XVIII ст. свідчать і назви населених пунктів, розташованих у середній та нижній частинах Талі: Рудня-Тальська і Рудня-Шпілевська.

Під час розвідки обстежено близько 12 км течії Талі між залізничною станцією Спартак і с. Поташня. Окремі ділянки Талі досить густо по обох боках вкриті невеличкими круглими насипами діаметром близько 3-4 м і висотою від сучасної поверхні від 0,8 до 1 м. Частина з них є старими бобровими хатками. Разом з тим, нами виявлено три досить значні за розмірами штучні насипи, розташовані також безпосередньо на березі річки. Один з них, що дістав умовну назву об'єкту № 1, було частково розкопано.

Об'єкт № 1 має вигляд видовженого насипу розмірами 19 х 9,5 м. Висота насипу від материка – 2,3 м. Розташований він на лівому березі Талі на відстані 8 м від її давнього річища. З метою визначення складу насипу його було прорізано у середній частині траншеєю. Ширина траншеї – 0,6 м. Траншею доведено на глибину 1,6 м від верхівки насипу.

Розкопками встановлено, що насип складається з досить однорідної за консистенцією суміші з великих шматків горілого дерева, деревного вугілля, обпеченої глиняної обмазки та супіску з помітним включенням окисів заліза у вигляді дрібних фракцій. Останні також траплялися й невеличкими лінзами. Крім них, певне різноманіття у склад насипу вносили також незначні за розмірами лінзи глини, які фіксувалися у верхній частині насипу. Слід зазначити, що грунт на багато кілометрів довкола річки представлений виключно супіссю. Отже, глина у насипу є довізною і потрапити сюди могла тільки внаслідок антропогенного фактору. Будь-яка система з прошарків у структурі насипу не фіксувалася.

На глибині 1 та 1,5 м у насипу знайдено фрагменти давньоруської кераміки. Усього зібрано чотири стінки і вінце з широким прямозрізаним краєм, яке за матеріалами Києва датується XII ст. Цікавою є також знахідка фрагмента овугленого вінця дерев'яної посудини, скоріше за все, миски або чаші. До речових матеріалів слід приєднати й більш як два десятки пустотілих залізоробних шлаків.

Отже, значні розміри, склад насипу і речові матеріали не залишають сумнівів щодо його антропогенного походження. Наявність залізоробних шлаків свідчить, що насип утворився у зв'язку з видобутком заліза з болотної руди. Знахідка кераміки XII ст. дозволяє визначити дату цього процесу, що цілком відповідає тогочасним реаліям цього регіону. Проте визначити, чи є насип залишками домниці або іншого виробничого об'єкта, можна лише за умови стаціонарних розкопок.

Довкола об'єкту також було виявлено культурний шар потужністю 0,2-0,5 м. Він мав вигляд добре гумусованої однорідної супісі темно-сірого, подекуди коричневого кольору, із включення вуглинок та глиняної обмазки. В двох шурфах культурний шар перекривав прошарок обпаленої супісі. З метою визначення його межі на захід від насипу було закладено 7 шурфів. Встановлено, що культурний шар в цьому напрямку уривається на відстані 33 м від насипу. Шурф № 3 натрапив на заповнення заглибленого об'єкта, припустимо, ями для випалу деревного вугілля. У східному напрямку, біля берегу Талі, характер культурного шару змінюється – колір супісі стає рудувато-бурим, що пояснюється наявністю у ній значної кількості залізної болотної руди. Під час шурфовки тут знайдено денце давньоруського горщика. Будь-яких матеріалів XVII - XVIII ст. довкола об'єкта не виявлено.

На відстані 100 і 150 м від об'єкту № 1 за течією Талі безпосередньо на дні річки виявлені скупчення обпаленої глини і залізоробних шлаків, вимитих водою з берега.Прошарки шлаків у березі залягають на глибині 0,25-0,3 м. Нижче за течією на відстані 4 км також виявлено кілька великих насипів. Один з них, розмірами 10,5 х 4 м і заввишки 0,95 м, був прошурфований. Встановлено, що його насип складається з трьох прошарків. Верхній становить чиста супісь, далі залягає прошарок загумусованої супісі з включенням дрібних окисів заліза, який перекриває шар гумусу з тими ж окисами і дрібним вугіллям. Можливо, що цей насип є місцем попередньої сушки сировини перед її збагаченням.

Отже, розвідкою встановлена наявність залізоробного промислу у басейні Талі, подібно до інших болотистих річок землі древлян. Оскільки болотна руда для населення Східно-Європейської рівнини тривалий час залишалася головним джерелом видобутку заліза, то із зростанням його чисельності у добу давньої Русі та посиленням процесу внутрішньої колонізації до зони цього промислу мали бути залучені й нові території, навіть таких невеликих річок як Таль. З іншого боку, розвиток суспільного поділу праці у XII - XIII ст. і малородючі грунти цього лісового краю стимулювали перехід частини його мешканців до залізодобувного промислу як до основного засобу існування і, відповідно, обумовлювали напрямок розвитку місцевих селищ.

Козак Д.Н. Ткач В.В.
Інститут археології НАН України

Поселення доби бронзи біля с.Хрінники Рівненської обл.

В 2001 році Хрінницьким загоном Волинської рятівної археологічної експедиції під загальним керівництвом Д.Н.Козака розпочато дослідження багатошарової пам'ятки біля с. Хрінники Демидівського району Рівненської області в урочищі Високий Берег. Поселення займає високий мис на правому березі Хрінницького водосховища, влаштованого на р.Стир. Пам'ятка руйнується обвалами берега внаслідок розмиву водосховищем.

Розкоп площею 63 м^2 було закладено на краю обривистого берега. До глибини 0,4 м від денної поверхні йде шар чорного орного грунту, від 0,4 до 1,1 м - культурний шар, який складається з темного грунту з значними світло-жовтими глинистими вкрапленнями. На рівні 1.1 м досягнуто материка. В культурному шарі виявлено матеріали культур кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, доби Київської Русі та пізнього середньовіччя. Всі виявлені в розкопі об'єкти належать до ранньобронзового часу.

Споруда I, виявлена на глибині 0,8 м від денної поверхні, має неправильно-овальну форму розмірами 4,1х2,5 м, орієнтована кутами за сторонами світу. У південно-західній та південно-східній частинах - сходинки напівовальної форми розмірами 1х0,7 м та 1,2х0,6 м, завглибшки 0,24 і 0,2 м від рівня виявлення споруди. Дно у західній частині має глибину 0,4 м, у східній - 0,3 м. В центрі споруди - яма напівовальної форми розмірами 1,8х1,4 м, завглибшки 0,58м від рівня виявлення споруди. В північній частині ями - напівовальна сходинка розміром 1х0,4 м, завглибшки 0,2 м від дна споруди в східній частині. На дні ями лежав крем'яний ніж на відщепі, в заповненні виявлено кістки тварин, дрібні уламки кераміки, дві точильні плитки з білого піщанику, одна з яких мала 2 проточені пази, крем'яний ніж з слідами значного спрацювання, крем'яну заготовку і більше 50 відщепів.

Споруда II, виявлена на глибині 0,6 м від денної поверхні, має неправильно-овальну форму. Північна частина споруди зруйнована обвалом берега. Ширина споруди 3,4 м, збережена довжина - 4,3 м. В західній та східній частинах споруди - стовпові ямки овальної форми завглибшки 0,2 м, розміром 0,4х0,3 м та 0,3х0,2 м, У північно-східній і південно-західній частинах влаштовано прилавки завглибшки 0,2 м від рівня виявлення споруди розмірами 1,4х0,6 м (довжина збереглась не повністю) та 3,2х1,2м. Підлога споруди виявлена на глибині 0,4 м в

північно-західній її частині. В центрі споруди - заглиблення неправильно-овальної форми розмірами 2х2м, завглибшки 0,48м.

Від південно-західного прилавка до заглиблення влаштовано сходинку розмірами 0,64х0,4м. У південно-західній частині споруди - яма неправильно-овальної форми розмірами 1,48х1,04м, завглибшки 0,72м. В заповненні споруди виявлено кілька уламків кераміки, уламок глиняного валька, кістки тварин, заготовка крем'яного долота, кілька первинних сколів та близко 100 відщепів.

Вогнище І виявлене на глибині 0,45 м. Збереглася частина череня завтовшки 0,05 м, напівквадратної форми розміром 0,5х0,78 м. Вогнище складене з крем'яних відщепів, добре перемазаних глиною. На черені зібрано три уламки кераміки.

Яма І, виявлена на глибині 0,6м має неправильно-овальну форму розмірами 2,4х2 м, завглибшки 0,92м від рівня виявлення. У північно-західній частині - сегментовидна сходинка розмірами 1х0,2м, завглибшки 0,66м, біля неї і біля протилежної стінки - стовпові ямки завглибшки 0,31 і 0,4м діаметром 0,4м. В заповненні ями виявлено кілька уламків кераміки, кістки тварин, 2 лівих скойки черепашок Unio, 4 уламки білого пісковику, уламок зернотерки, кістяну проколку, уламок крем'яного вістря або серпа, заготовки сокири і наконечника стріли, 2 уламки крем'яних жовен і 25 відщепів.

Яма ІІ неправильно-округлої форми виявлена на глибині 0,6 м, має діаметр 1,6 м, завглибшки 0,24м. В заповненні знайдено кілька уламків кісток , 4 відщепи і 2 уламки кераміки.

Яма ІІІ виявлена на глибині 1,1 м. частково зруйнована обвалом берега; має неправильно-овальну форму розмірами 2,5х2,4 м, завглибшки 1,22 м від рівня виявлення. В південно-західній частині ями влаштовано сходинку розміром 1,6х0,4 м, завглибшки 0,57 м від рівня виявлення ями. З південно-східної сторони є підбій завглибшки 0,1 5м, який починається з глибини 0,3 м від рівня виявлення ями, інші стінки ями рівні. В заповненні ями виявлено кілька уламків кераміки, кістки тварин, 15 крем'яних відщепів, уламок свердленої сокири, кістяний наконечник стріли, проколку, дві підвіски з черепашки Unio, браковану заготовку крем'яної сокири, уламок серпа.

Керамічний комплекс із досліджених об'єктів представлений дрібними уламками, за якими важко визначити типи посудин. За складом глиняного тіста кераміка поділяється на три групи. Перша, найбільша за кількістю, представлена уламками посуду сірого, рідше жовтого кольору, з значною кількістю піску та дрібнотовченого кременю в глиняному тісті. Окремі уламки посуду оздоблені відбитком шнура. Одне вінце має сліди розчісів віхтем соломи на зовнішній поверхні. В культурному шарі знайдено аналогічне за складом глиняного тіста вінце з овальним виступом на шийці. Аналогічний за складом глини і орнаментацією посуд відомий з поховання в передмісті Дубна Волиці Страклівській, яке І.К.Свєшніков відносив до стжижовської культури [Свєшніков, 1990, *69*]. а в пізнішій публікації - до раннього етапу синхронної їй мєжановіцької культури [Свєшніков, 1993, *24,25, 30*]. Друга група кераміки має жовтий або коричневий колір, домішку шамоту в глиняному тісті, стінки посудин вкриті розчосами з обох боків. Ця кераміка є типовою для стжижовської культури [Свєшніков, 1990, *70*]. Її зустрінуто значно рідше, але у всіх об'єктах і в культурному шарі. До третьої групи належить верхня частина посудини з добре відмуленої глини, домішкою крупних зерен кременю і добре лискованою поверхнею. Вертикальна шийка посудини орнаментована нігтеподібним вдавленнями. Діаметр вінця 240 мм, що дозволяє розглядати цю посудину як горщик або миску.

Прикраси з черепашки Unio мають підпрямокутну форму, розміри 27х14мм і два отвори в верхній частині. На одній з них простежено заполіровку між отворами, що виникла від тертя нитки. Аналогічна прикраса відома з поселення стжижовської культури в с.Білів Волинської обл. [Пелещишин, 1971, *95*].

З виявлених на поверхні знарядь можна виділити кілька груп. Це, насамперед, предмети, пов'язані з крем'яним виробництвом, сліди якого виявлені у всіх об'єктах. Невелика кількість відходів свідчить про те, що знаряддя вироблялись для власних потреб. Виготовлялись в основному сокири та долота, які в перетині мали лінзоподібну форму. Для зашліфовки лезових частин і наточування використовувались точила з білого піщанику. До предметів озброєння належать овальний в перетині з виділеним черешком кістяний та незакінчений крем'яний наконечники стріл, уламок бойової сокири обушкового типу. До предметів, пов'язаних із землеробством, належать уламок серпа, уламок зернотерки та вищезгаданий уламок кам'яної сокири, повторно використаної як розтирач, і крем'яні сокири, необхідні для розчистки лісу. Зернотерка виготовлена з черепашника, виходи якого відомі біля с. Повча Лубенського району, за 20 км на південний схід від поселення. Побутовими інструментами є ножі на крем'яних відщепах, оформлені пригострюючою ретушшю в лезовій частині і притуплені в обушковій та кістяні проколки, одна з яких виготовлена з округлої в перетині суглобової кістки, інша - з плоского уламка кістки, зашліфованої по краях.

Споруди після припинення функціонування були розібрані, про що свідчать знахідки уламків кераміки на дні стовпових ям. Споруду II і вогнище 1 , розташовані поряд, можна вважати залишками житла, яке мало наземну і заглиблену частини. Подібні житлові споруди відомі на багатьох стжижовських поселеннях [Свєшніков, 1990, *68-69*].

Час існування досліджених об'єктів, враховуючи незначну кількість характерної стжижовської кераміки та знахідки кераміки мєжановіцького типу, аналогічні ранньомєжановіцькому похованню Волиця Страклівська, слід віднести до періоду утворення стжижовської культури.

ЛІТЕРАТУРА

Пелещишин М.А. Нові поселення стжижовської культури на Волині //Археологія. *1971.*- 1.

Свешников И.К. Стжижовская культура. //Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо.Киев, *1990*

Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині. // Studia archaeologica. *1993.* - 1.

Колода В.В.
Харьковский национальный педагогический университет

Спасательные работы на Верхнесалтовском поселении

Koloda V. V. Rescue work at the settlement Verkhniy Saltov. By rescue work there were researched the remains of two-tiered potter's furnace of Saltov archeological culture. It is the first find of such a trade structure at this eponymic monument that has many analogies in forest-steppe region of the Khazar State.

Колода В.В. Рятувальні роботи на Верхньосалтівському поселенні. Рятувальними роботами цього року було досліджено залишки гончарного двоярусного горна салтівської археологічної культури. Це перша знахідка подібної ремісничої споруди на даній епонімній пам'ятці, яка має широкі аналогії в лісостеповій смузі Хозарії.

Весной 2001 г. от краеведов Лейко Валерия Дмитриевича и Пасичниченко Александра Юрьевича поступила информация о том, что на одном из участков села Верхний Салтов Волчанского района Харьковской обл. обнаружены остатки гончарного горна. Выезд на место позво-

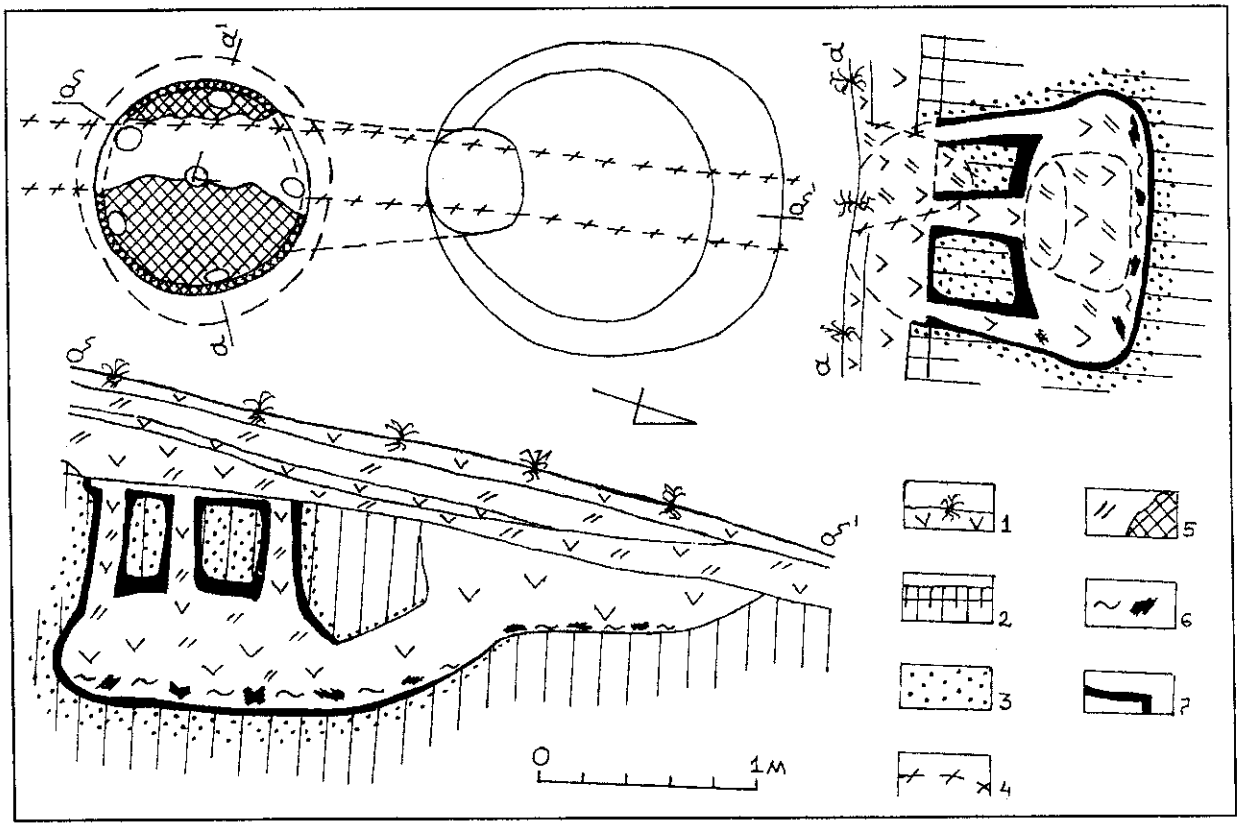

Рис. 1 Гончарный горн на В. Салтове

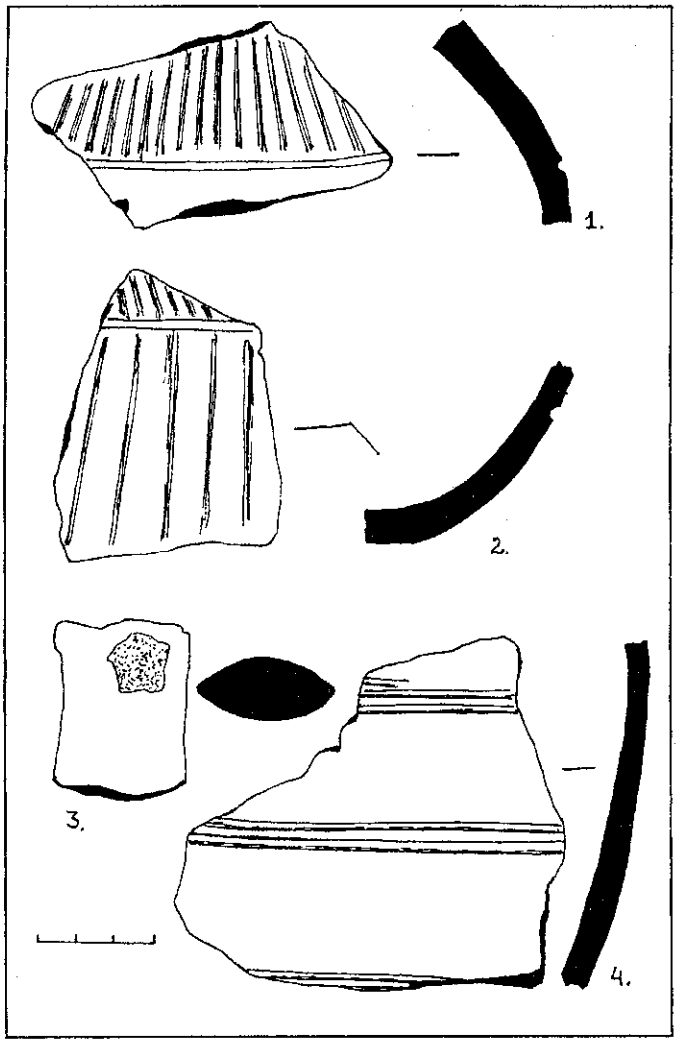

Рис. 2 Керамика с поселения Верхний Салтов

лил конкретизировать ситуацию. Действительно, на территории салтовского селища, на одном из огородных участков (ул. Набережная, 7) во время весенней вспашки местные жители видели пятна пережженной глины и два круглых полых отверстия, уходящие вниз. Однако, на момент первоначального осмотра указанный участок находился под посевами и наши работы были перенесены на осень.

В середине октября того же года в результате совместных полевых исследований автора и вышеназванных краеведов на указанном участке были изучены остатки гончарного горна (рис.1). Исследованный участок (4,0 х 2,5 м), который подвергался глубокой многократной распашке, находился в 0,7 — 0,8 км к ЮЮВ от городища на южном склоне балки, которая выходит к правому берегу Печенежского водохранилища. Здесь было выявлено несколько фрагментов салтовской гончарной керамики, среди которой следует отметить два фрагмента от чернолощёных парадных сосудов (рис. 2; *1, 2)*. Исследованное ремесленное сооружение представляло собой широко известный тип двухкамерного гончарного горна салтово-маяцкой археологической культуры.

Верхняя (обжигательная) камера практически полностью уничтожена плугом. К моменту исследования от неё осталась лишь часть глиняного пода, выявленная на глубине 40-45 см (рис.1). Изначально в нём удалось проследить три целых отверстия (два в восточной части и одно в западной), а также одно повреждённое отверстие по центру. В процессе расчистки сооружения, а именно межкамерного перекрытия, на глубине 50 - 65 см обнаружены ещё два отверстия-продуха. Одно из них находилось у северной стенки, а второе - близ южной. Таким образом, обжигательная камера горна насчитывала 6 продухов: один - в центре и пять - по периметру. Они имели форму окружности диаметром 10 - 11 см (центральное и ЮЗ отверстия) или овала с размерами 7 х 11, 9 х 13,6х8и7х11см (по часовой стрелке от западного отверстия к юго-восточному). Обращает на себя внимание и тот факт, что З и ЮВ отверстия-продухи были свободны от грунта. Отметим также, что толщина красно-коричневого прокаленного глиняного пода составляла около 2 см. Следует сказать, что при исследовании верхней части горна было выявлено мало печины. Это свидетельствует о многолетнем использовании данного участка, что привело практически к полному уничтожению остатков свода ремесленного сооружения. Однако, опираясь на известные аналогии (речь о них пойдёт ниже), мы вправе предположить, что его высота составляла 40 - 45 см от уровня пода обжигательной камеры,

Дно топочной (нижней) камеры горна выявлено на глубине 130 - 140 см. Оно представляло собой спекшийся суглинок серого цвета толщиной 3 - 5 см. Высота свода топки - около 50 см от дна. Он имеет следы значительной прокаленности толщиной до 10 см (цвет - тёмно-фиолетовый). Толщина прокаленности стенок нижней камеры - около 5 см (цвет - серо-коричневый внизу и красный ближе к своду). Такая значительная прокаленность говорит о многократном и долговременном использовании этой ремесленной печи. На дне топки в слое чернозёма выявлено много мелких фракций древесного угля, зола, отдельные мелкие фрагменты керамики. Один обломок гофрированной амфоры имел серый цвет, был пористым и деформированным. Верхняя часть камеры имела значительные пустоты, а в средней и нижней фиксировались переотложения материкового суглинка и чернозёма, что свидетельствует о поэтапном проникновении в неё грунта под воздействием природных и антропогенных факторов.

Межкамерное перекрытие имело толщину в 50 см по центру сооружения и носило следы сильной прокалённости. Оно было монолитным. Это свидетельствует о том, что данное ремесленное сооружение было вырезано в суглинистом материковом останце и обладало значительной прочностью. Боковые сопла книзу несколько расширялись и располагались не отвесно, а с небольшим радиальным отклонением.

В 55 см к северу от горна выявлена небольшая предгорновая яма овальной в плане формы с размерами 140 х 160 см. Её плоское дно располагалось на глубине 50 - 80 см. Она была заполнена чернозёмом, в котором находилось незначительное количество фрагментов керамики СМК (рис. 2; *3, 4)* Дно ямы на 1 - 2 см покрыто слоем золы и древесного угля.

Предгорновая яма соединялась с топочной камерой горна через небольшое устье овальной формы. Последнее хорошо читалось чёрным зольно-угольным заполнением с ярко-оранжевой окантовкой на фоне светло-коричневого материкового суглинка. В сторону топки шёл канал, который значительно понижался от устья и несколько расширялся. Его дно имело обмазку из глины серого цвета. Оно также было прокаленным на 1 - 3 см (этот показатель увеличивался от устья к топке). Арочный свод канала был без обмазки, красно-оранжевого цвета, и имел незначительную обожённость.

Таким образом, в результате проведенных работ на территории эпонимного памятника впервые был выявлен ремесленный горн, который использовался для обжига керамики. Его культурно-хронологическая интерпретация не вызывает сомнения как по находкам гончарной салтовской керамики в пределах раскопа, так и многочисленными аналогиями на иных памятниках СМК. Ареал распространения двухкамерных гончарных печей охватывает степную и лесостепную зоны распространения салтовской археологической культуры. Они выявлены на Архангельском и Сидоровском городищах, на поселениях Ютановка, Столбище 1 и Столбище 2, Подгаёвка, Рогалик, Суворовское, Мачухи, Жовтневе, Богатое, на ремесленном центре в урочище Роганина [Афанасьев., 1987. *83 - 86*; Березовец, 1957, *16 - 17. - Черт. № 7*; Колода В.В, Колода Т.А., 2000, *117 - 119*; Кравченко, 2001, *100 - 101*; Красильников, 1976, *267 - 278*; Его же. 1980, *60 - 69*; Ляпушкин, 1958, *129*; Его же. 1958а, *331 - 334*; Пархоменко, 1985, *88 - 89*; Рудинський, 1928, *54*; Смиленко, 1988, *73 - 78*]. Все они относятся к двухкамерным, врезанным в материк сооружениям без опорного столба в топке, что отличает их от таких же двухкамерных, но со столбовой опорой в нижней камере [Раппопорт, 1959, *19*; Паршина., Тесленко., Зеленко, 2001, *52 - 81*].

Ремесленные печи, аналогичные верхнесалтовской, зафиксированы на Северном Кавказе [Каманцева, 1959, *147. - Рис. 1*], в степном Поднепровье [Сміленко, 197 5, *118- 15 7*]. Подобные печи для конца I -начала II тыс. н.э. известны и на территории Южной и Центральной Европы [Дончева-Петкова Л., 1977, *29 - 30*].

Имеющиеся в наличии данные о местах находок салтовских гончарных печей без опорного столба в нижней камере свидетельствуют об их преимущественном распространении в лесостепной зоне, а также в сопредельной с ней части современного степного региона. Попутно заметим, что в конце I тыс. н.э. граница степи и лесостепи, по крайней мере, в Подонье и Подонцовье, проходила гораздо южнее сегодняшней. Гончарные горны с опорой в топке выявлены в значительном количестве в Крыму и в Саркеле. Такая локализация двух типов ремесленных сооружений для обжига посуды связана, скорее всего, с распространением различных по своему происхождению технологических традиций на различных территориях Хазарии. В лесостепной зоне СМК и на сопредельных территориях явно прослеживается северокавказское влияние. Крымская территория каганата, равно как и Саркел, испытали на себе влияние византийского керамического производства, о чём в своё время писал ещё И.И. Ляпушкин [1958,*105, 128*]. Наш вывод о культурных влияниях на технологию гончарного производства населения различных территорий Хазарского каганата может считаться лишь предварительным, так как этот вопрос требует отдельного самостоятельного исследования.

А возвращаясь к нашей находке гончарного горна на Верхнем Салтове, следует сказать, что его датировка может быть решена лишь совместно с датировкой памятника в целом. В настоящий момент время функционирования рассмотренного ремесленного сооружения определяется общими рамками существования СМК - середина VIII - середина X вв. н.э.

ЛИТЕРАТУРА

Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII - X вв. // Археологические открытия на новостройках. Москва, *1987.*-Вып. 2.

Березовец Д.Т. Отчёт средневекового отряда Северо-Донецкой экспедиции за 1957 год // НА ИА НАН Украины. *1957/46.*

Дончева-Петкова Л. Българска битова керамика през ранното средневековие. София: Академия. - *1977.*

Каманцева А.С. Гончарная печь в селении Дуба-Юрт // КСИИМК. - 1959. -Вып. 74

Колода В.В., Колода Т.А. Гончарное производство салтовского ремесленного центра в урочище Роганина // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецк. *2000*

Кравченко Э.Е. Гончарная мастерская Сидоровского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. Харьков. *2001.*

Красильников К.И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. - *1976.* - № 3.

Красильников К.И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА. - *1980.* - № 160.

Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона *//УМА. - 1958.* - № 62.

Ляпушкин И.И. Средневековые поселения близ ст. Суворовской // МИА. *-1958а.*-№62.

Пархоменко О.В. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневее // Земли Южной Руси в IX - XIV вв. Киев *1985*

Паршина Е.А., Тесленко И.Б., Зеленко С.М. Гончарные центры Таврики VI - X вв. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Vita antiqva. Київ. *2001*

Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею //Збірник присвячений 35-річчю музею. Полтава. *1928.* - Т.І.

Смиленко А.Т. Керамическая мастерская IX в. на левобережье дельты Дуная // Древности славян и Руси. Москва:.*1988*

Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II - ХШ ст.). Київ:. *1975.*

Козак Д., Шкоропад В., Панишко С.
Інститут археології НАН України

Охоронні дослідження на Хрінницькому водоймищі

Волинська рятівна експедиція продовжувала у липні-серпні 2001 р. дослідження багатошарової пам'ятки на Хрінницькому водосховищі в урочищі Шанків Яр. Роботи велися в розкопі XVIII, розпочатому у 2000 р., та в розкопі XIX, розміщеному поруч. Досліджена площа складає 310м^2 (розкоп XVIII кв. І-Ї, 3-15 - 154 м, розкоп XIX - 156 м.

Виявлено дві господарські споруди та дві підвальні ями ранньозалізного часу, житло та господарську яму зубрицької культури, вогнище з кам'яною викладкою та дві господарські ями вельбарської культури, два житла періоду Луки-Райковецької та п'ять жител і одну господарську яму княжої доби.

Господарські споруди ранньоримського часу мали овальну форму площею 6—10 м^2 і були опущені в материк на глибину 0,3—0,45 м. До однієї із стін примикав материковий прилавок, а у куті розміщувалася підвальна яма. Поруч з будівлею розташовувалися господарські ями овальної або округлої форми завглибшки 0,4-0,6 м. Зібраний матеріал дозволяє віднести об'єкти до лежницької групи пам'яток ранньозалізного часу.

Цікавою і своєрідною є будівля зубрицької культури (житло 68). Це було житло-майстерня півземлянкового типу. Форма овальна із звуженою західною частиною. Споруда орієнтована довгими стінами за лінією північ- південь. Її розміри складають 2,6 х 1,8 м, висота материкових стін 0,6 м від рівня долівки.

Споруда всередині складалася з великої глиняної печі, ями поряд з нею та материкового прилавка довкола ями. Глинобитна піч мала округлу форму діаметром 0,9 м. Купол зберігся на висоту 0,3-0,4 м. Черінь дуже якісний, сильно випалений. Товщина стінок печі сягає 3 см. На дні припічної ями та на прилавку виявлено велику кількість глиняних хлібців та важків до ткацького верстата. Ці знахідки можуть вказувати на одну із функцій майстерні.Поруч з житлом розміщувалося кілька ям-погребів. За аналогією керамічного матеріалу об'єкти зубрицької культури датуються II ст. н.е.

Комплекс вельбарської культури репрезентують вогнище з кам'яною викладкою та кілька ям-погребів. Вогнище мало підпрямокутну форму розмірами 1,2 х 1,4м. Його основу складали плитки пісковику квадратної та прямокутної форми. Зверху на каміння накладено шар глини, яка утворила потужний черінь, випалений до червоного кольору. Ями-погреби мали циліндричну у профілі форму, зверху округлу, діаметром 0,8 - 1,3 м та завглибшки 0,6 - 1,2 м. Об'єкти відносяться до другої половини III - першої половини IV ст. н.е.

До поселення культури Луки-Райковецької відносяться два житла (74, 75), виявлені у розкопі XVIII. Обидві споруди напівземлянкового типу мали квадратну у плані форму площею 14-18 м^2 і були орієнтовані стінами за сторонами світу. Долівка глиняна, плоска, міцно утрамбована, нижня частина материкових стін прямовисна. В одному з кутів знаходилася

глинобитна піч кубічної форми, а по кутах - ямки від стовпів. Останні свідчать про зрубну конструкцію стін будівель. У житлах зібрано типову для ранньослов'янського періоду кераміку, що відноситься до VIII - IX ст.

У північно-східній частині розкопу XIX натраплено на групу жител періоду княжої доби, розміщених на невеликій ділянці площею 40 м² (житла 69, 70, 71, 72, 73). Житла перекривали одне одного, що свідчить про їх різночасовість. Всі будівлі були напівземлянками квадратної форми площею 10-12м² та висотою материкових стін 0,4-0,5 м від рівня долівки. Земляні стіни вертикальні, долівка сильно вибита, з численними ямками. В одному з кутів з північної сторони розміщувалася глинобитна піч. У всіх житлах печі зруйновані. Від них залишилися лише черінь та нижня частина стінок. По кутах жител були стовпові ямки, а в деяких (житло 69) підвальні ями. Крім кераміки, як правило виготовленої на гончарному колі, у житлах знайдено глиняні та мергельні прясла, кістяні проколки, залізні ножі. На підставі керамічного матеріалу житла датуються X - першою половиною XI ст. Враховуючи скупчення різночасових жител на обмеженій ділянці поселення, можна допустити, що це була одна садиба, яку забудовували спадкоємці однієї і тієї ж сім'ї.

Колода В. В.
Харьковский госпедуниверситет

Исследование Мохначанского городища

В сезоне 2001 г. Средневековая археологическая экспедиция Харьковского госпедуниверситета продолжила изучение раннесредневекового городища в с. Мохнач Змиевского района Харьковской области. В отличие от сезонов 1999 - 2000 гг. основное внимание было сосредоточено на исследовании северной части памятника. Раскопкам были подвергнуты наибольший двор городища и окружающие его оборонительные сооружения. Особенностью данной экспедиции было участие в её работе группы специалистов-почвоведов кафедры геоэкологии и рационального природопользования из Белгородского госуниверситета (Россия). Это значительно увеличило возможности изучения, позволив уточнить датировку отдельных объектов. И хотя почвоведческая часть исследований ещё не завершена, некоторые выводы уже сейчас представляют интерес.

На территории северного двора городища работы велись в двух основных раскопах - № 10 и № 11. Вплотную к каждому из них примыкали раскопы № 10а и № 11а, соответственно, назначение которых состояло в исследовании близлежащих оборонительных линий.

Раскоп № 10 был заложен близ западного края северной части памятника. Под дерновым слоем (толщиной 0,1 - 0,15 м) до уровня 0,4 - 0,6 м залегал культурный слой, насыщенный артефактами салтовской археологической культуры. В отличие от раскопов в южной части городища, материалов роменской археологической культуры здесь не выявлено. Об использовании этой территории в раннем железном веке свидетельствует находка тут двух бронзовых трёхгранных наконечников стрел (рис. I: *1, 2*).

В этом же раскопе был выявлен и исследован ряд хозяйственно-жилых комплексов, среди которых выделяется углублённое жилище подквадратной формы с сильно закругленными углами. Его размеры 3,0 х 4,0 м при максимальной глубине 1,7 м от уровня современной поверхности. По центру помещения на материковом останце располагался открытый круглый очаг. В юго-западном углу помещения находилась обширная встроенная яма-ниша со ступенькой и ямкой от опорного столба. Вдоль стенок жилища располагались материковые останцы-лежанки. На них выявлены остатки трёх захоронений, проведенные по обряду ингумации. С восточной стороны находились остатки черепа, кости грудного отдела, ряд позвонков и отдельные трубчатые кости ребенка (без инвентаря). На северной лежанке обнаружены отдельные беспорядочно расположенные кости взрослого человека, вероятно, мужчины. На последнее обстоятельство указывают найденные рядом бронзовые и серебряные бляшки от наборного пояса. На западной лежанке выявлен череп взрослого человека, несколько рёбер и трубчатые кости предплечья, на которые был надет бронзовый стержневой браслет с заходящими концами.

Вблизи жилища располагалось несколько хозяйственных ям, погреб, два открытых очага и несколько скоплений керамики.

Среди обильного салтовского материала можно выделить несколько категорий находок: орудия труда (ножи кухонные, ножи-ложкорезы, тесло-мотыжка, коровье ботало, разнообразные пряслица), предметы воинского обихода (наконечники стрел, бляшки поясного

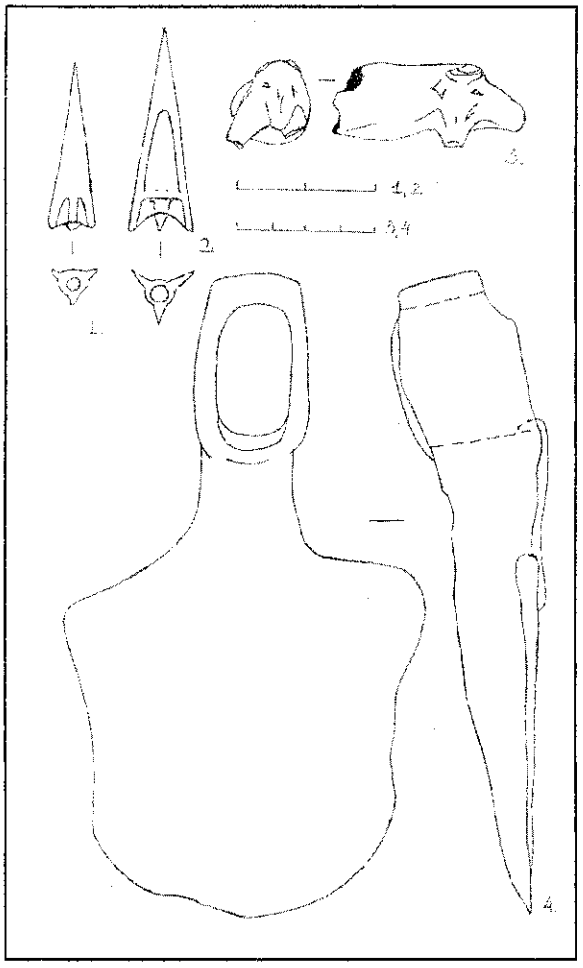

Рис. 1 Находки на Мохначанском городище

набора), фрагменты разнообразных салтовских сосудов (амфоры, пифосы, кухонные горшки, кувшины и т.п.). Особо хочется отметить обломок глиняной статуэтки кабана (рис. 1: *3*).

Раскоп № 10а, который позволил разрезать западный вал городища в его северной части, выявил грунтовую линзу вала, содержащую отдельные артефакты салтовской культуры (фрагменты керамики, бронзовая трубчатая пронизь). Раннесредневековую принадлежность вала подтверждают и почвоведческие анализы. Защитные свойства вала усилены в этой части городища эскарпом, который, как показали исследования почвоведов, был создан ещё в скифское время.

Раскоп № 11 располагался в северо-западной части городища вблизи наибольшего по размерам вала со рвом. Стратиграфия раскопа и характер находок аналогичны раскопу № 10. В пределах рассматриваемого раскопа исследована часть усадьбы кузнеца: углубленное жилище, заглубленное прямоугольное строение (по косвенным данным - тёплый хлев), ряд хозяйственных ям и остатки наземной столбовой постройки.

Особый интерес представляет жилище, а возможно, и мастерская кузнеца. Подквадратная в плане постройка с размерами 3,0 х 3,5 м, северо-западный угол которой был несколько закруглен. Пол залегал на глубине 1,0 - 1,2 м. По центру помещения размещалось почти квадратное углубление 1,4 х 1,3 м заполненное дре-

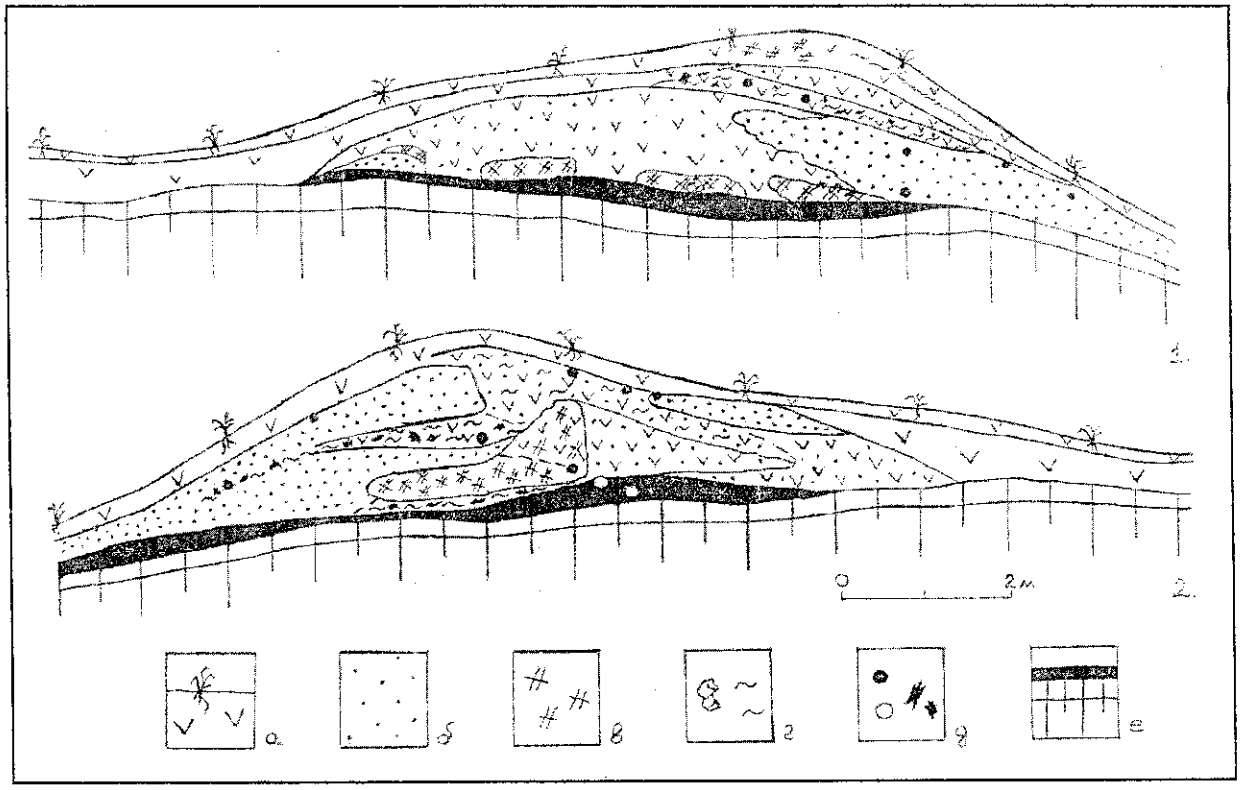

Рис. 2 Разрез северного вала городища: 1 - западная бровка; 2 - восточная бровка

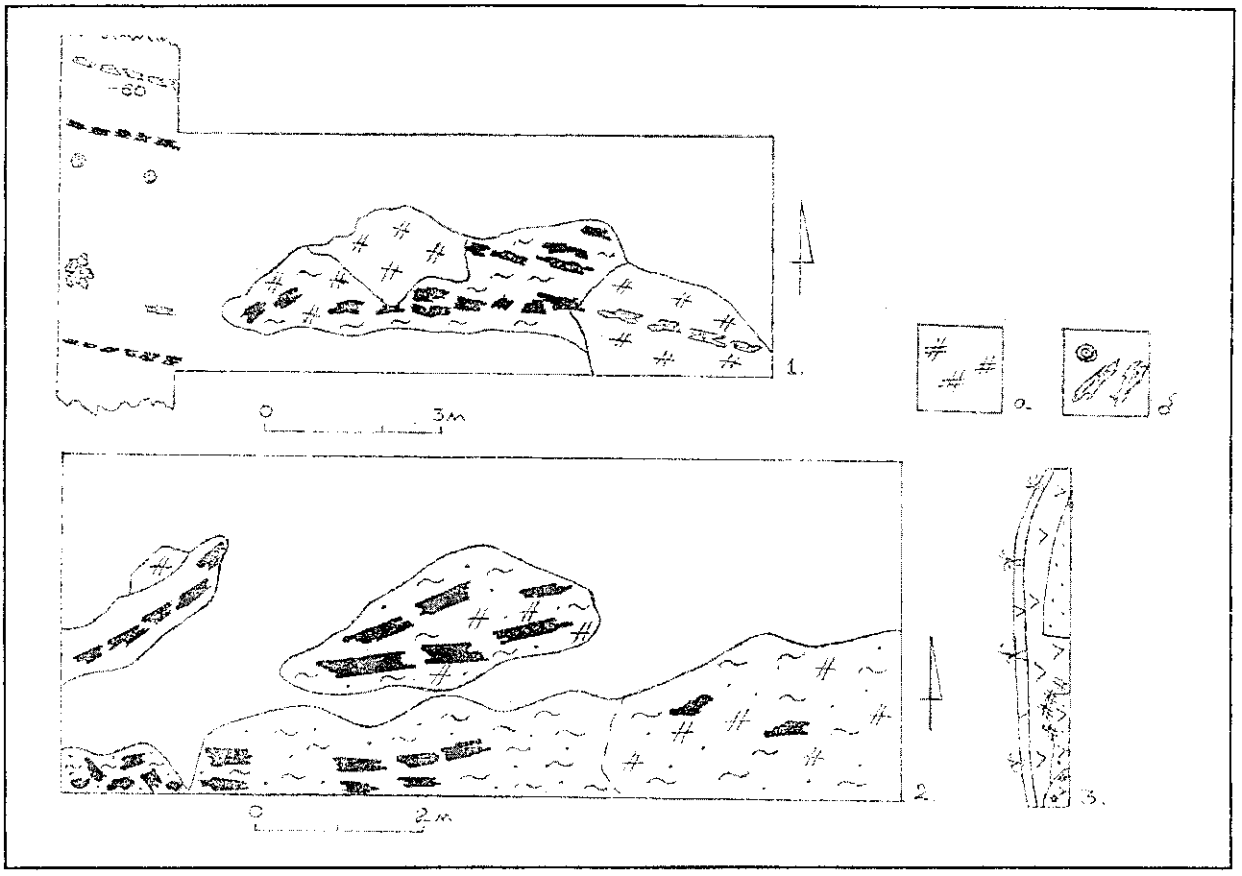

Рис. 3 Участок раскопа на гребне северного вала: 1 - зачистка на глубине 0,4 м; 2 - зачистка на глубине 0,6 м; 3 - западная бровка данного участка

весным углем, золой, железной окалиной. Вдоль восточной стены обнаружены две столбовые ямки. В нише северной стены найдены остатки печи (кузнечного горна?). В южной стене выявлена ещё одна ниша, которая через небольшой порог соединялась с основным помещением. В ней у самого дна обнаружены бронзовые сережки с серебряной фольгой, двое больших кузнечных клещей, большое количество железного лома (среди которого, по всей видимости, можно выделить обломок сабли, конские путы и др.) и железные бруски-заготовки. Поверх железа найдено несколько развалов сосудов, в том числе и амфора. Кроме того, в заполнении помещения найдено ещё как минимум пять полных развалов (кружка, кувшин. два подлощенных пифоса и амфора).

Отметим также, что в площади раскопа обнаружен ряд железных предметов, принадлежащих кузнецу: щипцы, пробойник, молоток наковаленка, волочильная доска с рядом отверстий различного диаметра. Кроме того, при работе на этом участке выявлен ряд иных металлических предметов салтово-маяцкой культуры: нож-ложкорез, ременная пряжка, мотыга (рис. I: *4*) - все из железа, а также бронзовый крючок. Вышеназванная мотыга имеет ряд аналогий в находках на Правобережном Цимлянском городище, известна она и по материалам второго Маякского клада [Михеев, 1985, *39*. - рис. 24, *8*]. Морфологически они напоминают среднеазиатские кетмени.

Раскоп № 11 а перерезал ров и вал наиболее мощной северной линии укреплений, которая защищала городища с напольной стороны. Несмотря на свою разнородность, линза вала была насыпана в один строительный период. В её грунт были уложены брёвна диаметром около 0,1 м. Они располагались на разных уровнях, но всегда вдоль насыпи (рис. 2; 3: 7). Вероятно, они использовались как временные опоры для предотвращения расползания насыпи во время строительства. Местами грунт засыпки вала имел явно выраженные следы спеченности, что также делало тело вала более прочным (рис. 2: *7, 2*). Сохранившаяся высота насыпи от уровня погребенной почвы составляет 2,0 м, ширина по подошве - 10 м.

Почвоведческими изысканиями удалось установить, что вал был сооружен в раннем железном веке (не позднее IV в. до н.э.). Это подтверждают и отдельные фрагменты лепной керамики раннего железного века, выявленные в насыпи. В указанный период поверх вала была сооружена деревянная стена, сгоревшие остатки которой выявлены в той части раско-

па, которая была заложена по гребню вала (рис.3: *1,2*). Часть брёвен изначально находилась в вертикальном положении, что хорошо прослеживается по их обожженным остаткам, а также в вертикальной зачистке бровок (рис. 3: *1,3*). Данные почвоведов косвенно подтверждаются находками вышеназванных бронзовых наконечников.

В чернозёме верхней части насыпи (0,4 м) почвоведам удалось выделить ряд разновременных горизонтов. Постскифский слой свидетельствовал о том, что городище было покинуто населением в скором времени после сооружения вала. Поверх указанного горизонта находился слой раннесредневекового использования (около 0,1 м). В нём обнаружены фракции обожженной глины, что может свидетельствовать о наличии здесь в раннем средневековье лёгкого защитного сооружения в виде обмазанной глиной жердевой конструкции. Поверх него находился слой современного дёрна (0,1 м).

В 6 - 8 м к северу от вершины вала (с внешней стороны) располагался ров. Его глубина в древности равнялась 1,5 м при ширине в верхней части до 3,5 м. Интересно отметить и ещё одно обстоятельство, которое удалось зафиксировать почвоведам: на площадке с внешней стороны городища в раннем железном веке был убран весь дерновой слой. По нашему мнению, он мог быть использован для укрепления насыпи вала по окончании строительства.

Раскоп № 12 представлял собой расширенный участок на исследованных ранее раскопах Б.А. Шрамко (1953 г.) и С.А. Плетневой (1954 г.). Благодаря изысканиям этого года удалось проследить систему каменной кладки оборонительной линии салтовской культуры. Почвоведческие исследования этого участка ещё продолжаются.

Раскоп № 13 представлял собой второй разрез роменского вала, первоначальные исследования которого были проведены в предыдущем сезоне. В этом году на внешне неповрежденном участке вала удалось выявить ряд интересных дополнительных деталей, свидетельствующих о преемственности строительной техники «салтовцев» и «роменцев» на этом поселении. Кроме того, благодаря почвоведам выяснилось, что верхняя часть насыпи досыпалась не позднее XVIII в.

Остаётся добавить: благодаря шурфовке почвоведов выяснилось, что с напольной стороны городища, в непосредственной близости от внешнего вала также имеются следы салтовского поселения.

Исследования памятника не окончены, что вселяет надежды на новые интересные материалы.

Крапивина В.В.
Институт археологии НАН Украины

Краткие итоги работ на участке Р-25 в Ольвии в 2000-2001 годах

Sector P-25 is situated on the south-eastern slope of the Upper city of Olbia. It is ruined by natural and anthropogeneous factors. The excavations were held here in 1979 and 1982-2001. The square of the sector is more than 3000 square meters.

As the result of the works of 2000-2001 the building remains of three historical stages: so called Beforegetaes (the second quarter of the VI– the middle of the I centuries B.C.), Aftergetaes (the end of the I century B.C.– the third quarter of the III century A.D.) and Late-antique (the end of the III– the third quarter of the IV centuries A.D.) were revealed.

Beforegetaes stage is represented by the building remains of Archaic time (two structures deepened in the earth, one of which was the metal workshop of the second- third quarters of the VI century B.C. in the southern part of the upper terrace), of Late-archaic and Classic (levels of the floor of the structure deepened in the earth in the northern part of the upper terrace; the masonry – the supporting wall of the terrace, six pits, two large

Ділянка Р-25 знаходиться на південно-східному схилі Верхнього міста Ольвії та руйнується під дією як природних, так і антропогенних факторів. Роботи тут проводились у 1979 та 1982-2001 рр. Зараз площа ділянки складає більше 3000 кв. м.

В результаті робіт 2000-2001 рр. були розкриті будівельні залишки трьох культурно-історичних етапів: догетського (друга чверть VI–середина I ст. до н.е.), послягетського (кінец I ст. до н.е.– третя чверть III ст.н.е.) та пізньо-античного (кінець III–третя чверть IV ст.н.е.).

Догетський етап – представлений будівельними залишками архаїчного часу (два заглиблення, одне з яких було металообробною майстернею другої-третьої чверті VI ст. до н.е. у південній частині верхньої тераси), пізньо-архаїчного та класичного (рівні підлог, ймовірно, заглибленої споруди у південній частині верхньої тераси; кладка - підпірна стіна тераси, шість господарських ям, дві величезні ями-погреба, яма - ботрос, ймовірно, святилища Афродіти V ст. до н.е., напівземлянка у

pit-cellars, the bothros presumably of the sanctuary of Aphrodite of the Vth century B.C., pit-shelter in the southern part of the upper terrace), of Classic and Hellenistic time (the pit in the southern part of the upper terrace).

Aftergetaes stage is represented by the building remains of the I-II centuries A.D. (the pit on the upper terrace, the remains of workshops and four pits on the middle terrace; ramming on the lower terrace), of the I-III centuries A.D. (three pits on the upper terrace) and of the II-III centuries A.D. (rooms of the southern house – the home sanctuary and room for household keeping under it, south-eastern rooms and the room of another house in the northern part of the upper terrace; the remains of the defensive wall and the tower, ramming with four pits on the lower terrace).

Late-antique stage is represented by the rooms in the northern part of the upper terrace; the extension of paving of the street (or square?), the room with furnace above the home sanctuary in the western part of the upper terrace, the paving and two rooms of the house in the southern part of the upper terrace.

південній частині верхньої тераси), класичного та елліністичного часу (господарська яма на південно-західній прирізці).

Післягетський этап – представлений будівельними залишками I-II ст.н.е. (господарська яма на верхній терасі, залишки виробничих майстерень та чотири господарські ями на середній; трамбовка - на нижній терасі), I-III ст.н.е. (три господарські ями на верхній терасі) та II-III ст.н.е. (приміщення південного будинку – домашнє святилище та господарське приміщення під ним, південно-східні приміщення та ще одне від іншого будинку у північній частині верхньої тераси; залишки куртини та оборонної башти, сирцева поверхня з чотирма господарськими ямами – на нижній терасі).

Пізньоантичний етап - представлений приміщеннями у північній частині верхньої тераси; подовженням вимостки вулиці (або площи?), приміщенням з піччю над домашнім святилищем у західній частині верхньої тераси, вимосткою та двома приміщеннями у південній частині верхньої тераси.

Участок Р-25 располагается в юго-восточной части Верхнего города Ольвии на склоне к лиману, в зоне, подвергающейся значительным эрозионным и оползневым процессам, а в последние годы и варварским грабительским раскопкам. Работы здесь проводились в 1979 и 1982-2001 гг. с целью выяснения археологической и исторической топографии этой части города. В настоящее время площадь участка (с учетом шурфов) составляет свыше 3000 кв. м. Ранее указываемая в публикациях площадь свыше 2000 кв. м не учитывала увеличение раскапываемой площади участка за счет расширения нижней террасы. Количество террас также увеличилось, сейчас выделяются верхняя, средняя и нижняя террасы.

Результатом проведенных исследований явилось не только значительное уточнение археологической топографии, но также и отдельных этапов истории Ольвии, особенно наиболее раннего и позднего. Жизнь в этой части города продолжалась на протяжении всего периода его существования - со второй четверти VI в. до н.э. по третью четверть IV в.н.э. Выявлены самые разные категории разновременных строительных остатков: оборонительная стена с башней, улицы, культовые сооружения, жилые дома (наземные и заглубленные в землю), производственно-хозяйственные комплексы [Крапивина,1987, *132-133*; Крапивина, Назаров, 1989, *109*; Крапивина, Буйских, 1994, *68-70*; Крапивина, Буйских, 1997, *122-127*; Крапівіна, Буйських, Крутілов, 1998, *85-87*].

В задачи работ полевых сезонов 2000-2001 годов входило продолжение исследования ранее выявленных строительных остатков I-IV вв.н.э. и, по мере углубления ниже их уровня, изучение более ранних слоев. В 2000 г. работы проводились в северной, южной и западной частях верхней террасы, в центральной части средней террасы, на нижней террасе на площади порядка 900 кв. м. Кроме того, на верхней террасе были сделана две прирезки к западному борту раскопа. Западная прирезка, размерами: 7,00-7,50 (север-юг) х 5,00-5,50 (запад-восток) м, была сделана с целью раскрытия северо-западного помещения южного дома (домашнего святилища) II-III вв.н.э. и строительных остатков III-IV вв.н.э. над ним. Юго-западная прирезка, размерами: 10,00-11,00 (север-юг) х 5,00-6,20 (запад-восток) м, была сделана вдоль южной части западного борта раскопа к югу от полуземлянки, раскрытой в 1999 г., с целью доследования этой части верхней террасы, давшей значительное количество материалов VI-IV вв. до н.э. В 2001 г. проводились только небольшие доследования в южной части верхней террасы.

В результате этих работ были выявлены строительные остатки трех культурно-исторических этапов: догетского (вторая четверть VI–середина I вв. до н.э.), послегетского (конец I в. до н.э.– третья четверть III в.н.э.) и позднеантичного (конец III–третья четверть IV вв.н.э.).

Догетский этап – представлен строительными остатками архаического времени (два углубления, одно из которых является остатками мастерской в южной части верхней террасы), позднеархаического и классического (уровни пола, вероятно, заглубленного сооруже-

Рис. 1 Помещения III -IV в. н. э.

ния, в северной части верхней террасы; кладка - подпорная стенка террасы, шесть хозяйственных ям, две ямы-погреба, яма - бо́трос, вероятно, святилища Афродиты, полуземлянка в южной части верхней террасы), классического и эллинистического времени (хозяйственная яма на юго-западной прирезке).

Послегетский этап – представлен строительными остатками I-II вв.н.э. (хозяйственная яма на верхней террасе, остатки производственных мастерских и четыре хозяйственные ямы на средней; трамбовка - на нижней те ррасе), I-III вв.н.э. (три хозяйственные ямы на верхней террасе) и II-III вв.н.э. (помещения южного дома – домашнее святилище и хозяйственное помещение под ним, юго-восточные помещения и помещение еще одного дома в северной части верхней террасы; остатки куртины и оборонительной башни, сырцовая поверхность с четырьмя хозяйственными ямами – на нижней террасе).

Позднеантичный этап - представлен помещениями в северной части верхней террасы; продолжением вымостки улицы (или площади?), помещением с печью над домашним святилищем в западной части верхней террасы, вымосткой и двумя помещениями дома в южной части верхней террасы.

Все работы, проведенные в 2000 г. в северной части участка, были направлены прежде всего на приведение его в порядок. Однако это удалось сделать только отчасти, так как северная прирезка 1999 г. представляла собой плачевное зрелище, она стала сплошной осыпью после грабительских раскопок, все раскрываемые объекты сохранились крайне фрагментарно, их связи между собой часто неясны. В 2001 г. работы здесь не проводились.

Большинство строительных остатков, исследованных нами на северной прирезке в 1999 г., относится к позднеантичному этапу жизни Ольвии - концу III–третьей четверти IV вв.н.э. Исходя из стратиграфических особенностей, были выделены два строительных периода, внутри которых прослежено несколько подпериодов. Вероятно, выявленные в 2000 г. нижние уровни полов помещений, раскрытых ранее, следует связывать с самым ранним строительным периодом позднеантичного этапа и датировать концом III в.н.э. II-III вв.н.э. датируется северо-западное помещение северного дома с кладкой-лестницей и печью и, вероятно, еще одно помещение, выявленное к северо-востоку от него и относящееся уже к другому дому.

К догетскому этапу, точнее к позднеархаическому и классическому времени, относятся уровни пола, вероятно, заглубленного сооружения, уходящие в северный борт и раскрытые восточнее цистерны I в.н.э. Для северной части участка в целом характерно сочетание строительных остатков и материалов VI-IV вв. до н.э. и I-IV вв.н.э. Отметим, что именно за северной стеной храма (см. Крапивина, Буйских, 1997, с. 124) сохранился древний гумус (полевка), достаточно редко встречающийся на участке. Скорее всего это связано с сооружением на верхней террасе храма во второй половине IV в. до н.э., после чего иное строительство здесь не велось вплоть до гетского разгрома Ольвии. Только после временного прекращения жизни на месте города и его последующего восстановления эта территория вновь застраивается.

Были продолжены работы в западной части верхней террасы. Она также пострадала от грабителей в осенне-весенний период – был сильно изрыт и осыпан западный борт, особенно над домашним святилищем южного дома, погибшим в результате пожара (Крапивина, 1999, с. 41-43; Krapivina, 2001, p. 103-108). С целью его доследования была сделана прирезка (см. выше).

Строительные остатки, раскрытые в этой части участка в 2000 г., также относятся к двум культурно-историческим этапам: послегетскому (конец I в. до н.э. – третья четверть III в.н.э.) и позднеантичному (конец III – третья четверть IV вв.н.э.).

Послегетский этап – представлен одной хозяйственной ямой I в.н.э. и тремя I-II вв.н.э., а также помещением домашнего святилища и хозяйственным помещением ниже него II-III вв.н.э. К позднеантичному этапу относится продолжение каменной вымостки улицы и помещение с печью, перекрывшее домашнее святилище.

Помещение домашнего святилища и хозяйственное ниже него раскрыты полностью, выявлены остатки западной стены. Внутренние размеры домашнего святилища составляют: 17,70 х 4,00- 4,40 м.

Материал из слоя пожара и уровней пола сравнительно многочисленный, в основном датируется второй половиной II-III вв.н.э., это фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор типа Д [Шелов, 1978, *17*, табл. 7], красноглиняных амфор с желобчатыми венцами (Зеест, 1960, тип 80, табл. XXXIII), типа мирмекийской [Зеест, 1960, табл. XXX], со сложнопрофилированными ручками [Зеест, 1960, тип 73, табл. XXXIII], краснолаковых сосудов I-III вв.н.э. Особо отметим находки нескольких раздавленных амфор типа мирмекийских с дипинти, а также уникальные для Ольвии фрагментированные лепные курильницы на ножках, часть которых орнаментирована игольчатым орнаментом и росписью белой и красной красками, краснолаковый светильник II-III вв.н.э., фрагмент бронзовой пластины, вероятно, от браслета с орнаментом.

Рис. 2 Фрагмент амфоры первой половины VI в. до н. э.

Ниже уровней пола провели зачистку по светло-желтому лессовому грунту - материку, в котором было обнаружено несколько ям и углублений различного характера. Одна из ям связывается с вышеупомянутым хозяйственным помещением и датируется II-III вв.н.э., три хозяйственные ямы датируются I-II вв.н.э., а одна - I в.н.э.

Строительные остатки, выявленные на юго-западной прирезке и при доследовании в южной части верхней террасы, относятся к трем культурно-историческим этапам: догетскому (вторая четверть VI – середина I вв. до н.э.), послегетскому (конец I в. до н.э. – третья четверть III в.н.э.) и позднеантичному (конец III–третья четверть IV вв.н.э.).

Догетский этап – представлен строительными остатками архаического времени (два углубления, одно из которых является остатками мастерской), позднеархаического и раннеклассического (кладка - подпорная стенка по краю террасы, три хозяйственные ямы), классического (яма-ботрос, вероятно, святилища Афродиты, три хозяйственные ямы, полуземлянка), классического и эллинистического времени (хозяйственная яма).

Послегетский этап представлен строительными остатками I-II вв.н.э. (хозяйственная яма), и II-III вв.н.э. (юго- восточное помещение южного дома).

К позднеантичному этапу относится фрагмент каменной вымостки вдоль западного борта раскопа, и, вероятно, кладки, в результате разборки которой в новое время образовалась выборка, а также остатки двух помещений жилого дома, расположенного у края верхней террасы (рис. 1).

Следует отметить, что по восточной границе южной части верхней террасы выявлены пять параллельных, уступообразно спускающихся по склону кладок, ориентированных по оси север-юг. Все они являлись разновременными подпорными стенами небольших террас II-IV вв.н.э. и использовались в качестве стен помещений II– III и III–IV вв.н.э.

Кладки двух помещений конца III–IV вв.н.э. рядовые, с элементами иррегулярности, небрежно сложены на глинистом растворе из грубо обработанных известняковых плит, их обломков, крупного, среднего и мелкого известнякового бута. Полы глинобитные, иногда с известковой обмазкой по поверхности, золистыми включениями, угольками и известкой. Материал из уровней пола в основном датируется I-III вв.н.э. Наиболее поздние – немногочисленные фрагменты керамики IV в.н.э. Встречаются фрагменты более ранних материалов. Отметим значительное количество кухонной и лепной керамики.

В 2000-2001 гг. было завершено исследование юго-восточного помещения южного дома II-III вв.н.э. Материал из уровней пола в основном датируется этим временем, это фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор с желобчатыми ручками (преобладает тип Д – по классификации Д.Б. Шелова), со сложнопрофилированными ручками, с воронкообразным горлом, остродонных I в.н.э., красноглиняных кувшинов типа козырских [Бураков, 1976, табл. X], краснолаковой керамики, стеклянных сосудов. Особо отметим фрагмент мраморного карниза и обработанную плитку серого камня (сланец?) для растирания красок.

Рис. 3 Яма-погреб конца VI - первой пол. V в. до н. э.

Ниже уровня пола выявлена одна из подпорных стен террас и хозяйственная яма I-II вв.н.э., вырытая в материке. Форма горловины – овальная в плане, размерами: 1,75 (север-юг) х 1,43 (запад-восток) м. На глубине 1,20 м форма ямы становится круглой, диаметром 1,30 м, диаметр плоского дна – 1, 85 м, глубина – 2,02 м.

Материал из ямы датируется I-II вв.н.э., это фрагменты италийских амфор, с двуствольными ручками, остродонных [Бураков, 1996, табл.II, 13], краснолаковой керамики. Особо отметим фрагмент большого блюда со штампом в виде сандалии и фрагмент облицовочной плитки цветного мрамора.

Догетский этап. Кладка – подпорная стенка по краю верхней террасы, ограничивала южный край сырцовых трамбовок и лессовых подсыпок, с различных уровней которых прослежены хозяйственные ямы, две ямы - погреба, яма - ботрос, полуземлянки и землянки. Кладка вытянута по оси запад-восток, лицевой фасад – южный, ее длина - 3,55 м, ширина – 0,32-0,62 м, высота – 0,06-0,26 м. Материал, выявленный при зачистке и разборке кладки, в основном датируется второй половиной VI-V вв. до н. э. Сырцовые трамбовки и лессовые подсыпки были сделаны с целью нивелировки поверхности, они располагаются с небольшим уклоном к востоку и югу. Прослежены несколько их уровней, толщиной 3-8 см каждый. Сопровождающий материал датируется VI-IV вв. до н. э.

Особый интерес представляет углубленное производственное сооружение, предположительно мастерская, связанная с металлообработкой (1), частично выявленное ранее, полностью раскрытое в 2000 г. Оно располагалось на склоне балки, отходившей от лимана к западу, было нарушено более поздним строительством. Это сооружение является наиболее ранним из объектов, раскопанных в этой части участка. Вероятно, первоначально углубление являлось полуземлянкой подпрямоугольной в плане формы, вырытой в материке, ориентированной по оси северо-запад - юго-восток. Позднее она была нарушена ямами конца VI-первой половины V вв. до н.э. с юга и востока, а также кладкой дома с домашним святилищем II-III вв.н.э. Сохранившиеся размеры мастерской по верху: 3,70 (северо-запад - юго-восток) х 3,10 (северо-восток – юго-запад) м, по дну - 3,85 м по линии север-юг, 2,30-3,20-5,45 м по линии запад-восток, глубина – 0,28-1,00 м.

Полы углубления – глинобитные, насыщенные пеплом, золой, угольками, прослеживается несколько уровней, толщиной 3-5 см каждый. Между пятым и шестым уровнями залегала прослойка темного грунта, со светлыми желтоглинистыми, оранжевоглинистыми и золистыми включениями, угольками, линзами пепла, толщиной до 0,28 м. Два нижних уровня в целом более темные, серозолистые, с пятнами пепла и обгоревшего грунта, толщиной 7-10 см каждый.

Выявлены остатки очага (?) с канавкой вокруг него, заполненной темным пепельным грунтом и переходящей в углубление подтреугольной в плане формы. К востоку от очага (?) выявлен ряд небольших ямок с отходящими от них канавками, которые переходят в более широкую канавку. Все они заполнены светлым желтоглинистым грунтом с речным песком.

В северо-западной части мастерской раскрыт сегмент ямы, прорезанной кладкой дома II-III вв.н.э. Западная стенка ямы прослежена от верха углубления, размеры на уровне восточной стенки – 2,30 (запад-восток) х 1,60 (север-юг) м, глубина – 1,50 м по западной стенке и 0,50 м по восточной. Стенки округлые, плавно переходят в плоское дно, размерами: 2,00 (запад-восток) х 1,30 (север-юг) м. По западной стенке прослежена ступенька в виде полумесяца.

Ниже пола мастерской раскрыто почти круглое в плане углубление, размерами: 1,80 (север-юг) х 1,75 (запад-восток) м, глубиной - 0,10-0,25-0,46 м.

Многочисленный и разнообразный материал из заполнения мастерской в основном датируется второй – третьей четвертями VI в. до н. э. [Крапивина, Буйских, 2001]. Среди амфорного материала преобладают фрагменты амфор ионийских центров с окрашенными венцами и широкими полосами по тулову VI в. до н.э., лесбосских серо- и красноглиняных, хиосских с белой облицовкой и росписью. Особо отметим верхнюю часть амфоры с широким горлом, округлым, выступающим венчиком, овальными ручками, бурым лакообразным покрытием по венчику и тулову (рис. 2). Абсолютных аналогий ей найти не удалось. Наход-

ки стенок амфор с подобным покрытием отмечаются в Мирмекии, предположительно они связываются с первой подгруппой по Н.А.Лейпунской [Бутягин, 2000, *170*]. Наша находка ближе милетским амфорам первой половины VI в. до н. э., которые, однако, имеют несколько иной характер покрытия [Монахов, 1999, *46*] и амфорам типа "SOS", но уже без надписи по горлу. Возможно, она представляет дальнейшее развитие этого типа амфор, вероятно, датируется не позднее первой половины VI в. до н. э.

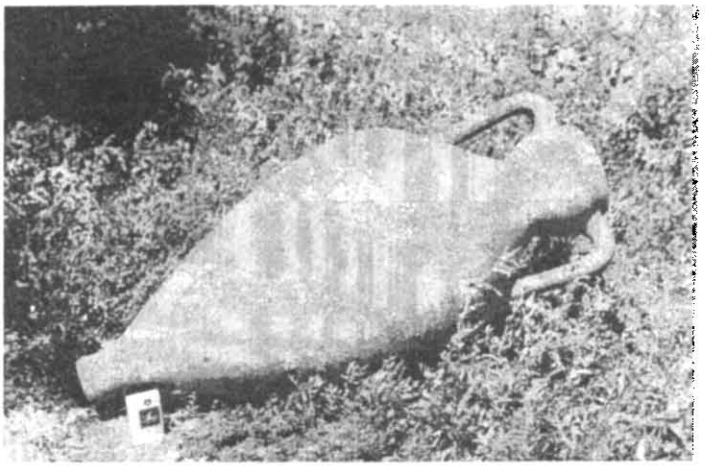

Рис. 4 Хиосская пухлогорлая амфора 480 - 470 гг. до н. э., найденная в яме-погребе в Ольвии

В верхней части заполнения встречались хиосские пухлогорлые амфоры с окрашенными венцами VI–начала V вв. до н.э., фасосские, а также отдельные фрагменты более поздних материалов: 1 – от амфоры с высокоподнятыми ручками, 1 – от амфоры с желобчатыми венцами, немногочисленные фрагменты краснолаковой и буролаковой керамики. Появление этих материалов следует связывать с вышеописанными разрушениями мастерской вначале ямой-погребом конца VI–начала V вв. до н.э., затем кладкой дома в конце II-III вв.н.э.

Итак, в заполнении мастерской были выявлены:

1. Три фрагмента хиосских кубков второй четверти VI в. до н. э., принадлежавшие, вероятно, двум сосудам. На одном из них в технике пропущенных линий изображены лев и плетенка ниже него, на втором - в технике прочерченных линий, с применением пурпура изображен комаст. Изнутри оба кубка расписаны достаточно схематичными чередующимися цветками и бутонами лотоса. Аналогичные кубки с комастами уже ранее находили в Ольвии и на Березани, они датируются второй четвертью VI в. до н. э. [Скуднова, 1957, *131-132*; Корпусова, 1987, *46*]. Достаточно близки нашим кубкам сосуды из Токры. Кубок со львом датируется 580-560 гг. до н. э., а с комастом – 560-тыми гг. до н.э. [Boardman, Hayes, 1966, 795, 787 – p. *58-59*].

2. Плоские отогнутые венчики диносов или кратеров, украшенные сверху прерывистым, реже непрерывным меандром, а с внутренней стороны - полосами лака, пурпуром и белой краской, датируются первой половиной VI в. до н. э. Значительное их количество в Ольвии отмечала Л.В. Копейкина [1976, *138*]. Аналогии известны на Самосе [Walter-Karydi, 1973, tab. 123], в Пантикапее [Сидорова, 1962, *113-114*; 1992, *132-135*], Истрии [Alexandrescu, 1978, 56, 60, 62–p.*41-42*], Токре [Boardman, Hayes, 1966, *605*], Телль Сукасе [Ploug, 1973, 266, 267, p.*54-55*]. Отметим, что в 2000 г. в Ольвии были найдены венчики вышеупомянуых сосудов с иным вариантом орнамента – чередующимися крестиками и двойными линиями. Аналогичный орнамент зафиксирован на тарелке из Истрии [Alexandrescu, 1978, 120,137 – p. *49*] и на горле ойнохои из Пантикапея, датирующейся второй четвертью – серединой VI в. до н. э. [Сидорова, 1962, *109-110*].

3. Фрагменты тарелок или чаш с отогнутым наружу плоским венчиком, блюдцеобразной формы, на ножке или кольцевом поддоне первой половины VI в. до н. э. Они украшены по краю полосой прерывистого, бегло исполненного меандра, в центре - розеттой из лепестков, иногда чередующихся с бутонами лотоса. Аналогии этой группе керамики многочисленны [Копейкина, 1976, *139*; Сидорова, 1962, *115-118*; 1992, *134-138*; Бутягин, 2000, рис.10; Alexandrescu, 1978, 121-123,126; Boardman, Hayes, 1966, 615, 617, 621, 633, 635, 636, 638, 646, 651, 653, 654, 657, 670, 673; Walter-Karydi, 1973, tab. 31, 239; Ploug, 1973, 285, 286, 301-303].

4. Фрагмент чаши с заполнительным орнаментом, характерным для родосско-ионийской керамики. Многочисленные аналогии Березани [Копейкина, 1968, *45-46*], Истрии [Alexandrescu, 1978, 3-9, p.*37*], Пантикапея [Сидорова, 1992], Токры [Boardman, Hayes, 1966, 580,581,588, p.*41-42*], Телль Сукаса [Ploug, 1973, 153,156, 161-164,167,175,176, p.*48-51*] позволяют датировать эти сосуды 580-560 гг. до н. э.

5. Фрагмент небольшой амфоры, украшенной на плечиках концентрическими кругами и двойными цветами лотоса, относится к североионийской продукции VI в. до н. э. Ранее подобные фрагменты из Ольвии уже публиковались [Копейкина, 1976, *138-139*]. Целая форма была найдена на некрополе [Скуднова, 1988, № 4]. Аналогии известны на Березани [Корпусова, 1987, 40], Делосе [Dugas, t. 38,2], в Мирмекии [Бутягин, 2000, рис. 8].

Рис. 5 Терракотовая плитка V в. до н. э. с изображением танцующей женщины (предположительно жрицы Афродиты) найденная в Ольвии в 2000 г.

6. Двуручные чаши с точечными розеттами и группами вертикальных лучей бытовали на протяжении всей первой половины VI в. до н. э. [Сидорова, 1992, *136, 141*; Alexandrescu, 1978, 207, 211, 214, 218; Ploug, 1973, 140-142, 144, 145, 148, p. *42-43*] и даже заходили во вторую его половину [590 – 530 гг. до н.э. - Boardman, Hayes, 1966, 735, 736, 740, 742, 743, p. *44-45, 55*]. Большинство из них изготовлялось в Северной Ионии [Cook, Dupont, 1998, p. *26-27*].

7. Восточногреческие светильники, один из которых близок найденным в Токре и датируется серединой VI в. до н. э. [Boardman, Hayes, 1966,1436,1437 – p.*139-140*].

8. Фрагменты мелкофигурного аттического килика с птицами в три четверти и лошадями (аналогии см.: Boardman, Hayes, 1966,1058,1060 – p .96 – band-cup with animals – 560-е гг. до н. э., близок килику из ГМИИ, 3-я четверть VI в. до н.э., мастер Тлесон– [Сидорова, Тугушева, Забелина, 1985, *17*].

Наиболее ранние материалы заполнения мастерской датируются 580-560 гг. до н. э., в целом преобладают находки первой половины VI в. до н. э., в небольшом количестве присутствуют материалы третьей четверти VI в. до н. э., что дает время ее сооружения, бытования и прекращения функционирования.

Кроме вышеописанной мастерской, большой интерес представляют две большие ямы-погреба конца VI–первой половины V вв. до н.э., вырытые в материке и в светлых желтоглинистых лессовых нивелировочных трамбовках. Подобные ямы выявлены на участке впервые.

Одна из этих ям прорезала с юга мастерскую, что еще раз подтверждает время прекращения ее функционирования не позднее третьей четверти VI в. до н. э. Форма горловины – округлая в плане, размерами: 1,70 (северо-запад – юго-восток) х 1,15 (северо-восток – юго-запад) м. Яма неравномерно расширялась ко дну, образовывая своеобразный подбой в виде нескольких ниш, размерами: длиной от 0,85 до 1,40 м, глубиной от 0,30 до 0,72 м, высотой от 0,35 до 0,80 м. Дно ямы (рис.1) довольно ровное, размерами: 3,70 (север-юг) х 3,95 (запад-восток) м, глубина – до 2,48 м.

Материал из заполнения ямы многочисленный, разнообразный, датируется в основном концом VI–первой половиной V вв. до н. э., это, прежде всего, преобладающие фрагменты хиосских пухлогорлых амфор различных типов – с перехватом, с окрашенными венцами и дипинти, лесбосских красно- и сероглиняных, фасосских и круга Фасоса, ионийских центров (см. Монахов, 1999, табл. 4, 5, 9, 10, 16, 19, 21, 22, 23, 26, 27), архаической расписной, чернофигурной, краснофигурной и чернолаковой керамики. Отметим значительное количество сероглиняной, серолощеной и кухонной керамики, а также изделий из железа и бронзы, в том числе монету-стрелку, дельфинчики (25 шт.), наконечники стрел (8 шт.). Особо отметим чернолаковый килик ок. 480 гг. до н. э. [близкая аналогия - Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 25, № 576], фрагменты краснофигурного кубка раннего стиля, фрагменты терракот и керамики с граффити.

Вторая яма–погреб выявлена к юго-западу от вышеописанной, у края трамбовок. Конструкция ее отличалась от предыдущей. Яма состояла из двух объемов – входной ямы и собственно погреба, перекрытого плотным сырцовым грунтом. Горловина входной ямы овальная, размерами: 1,40 (запад-восток) х 1,20 (север-юг) м, глубиной до 2,10 м. Форма собственно погреба – овальная в плане, размерами: 1,25 (запад-восток) х 1,45 (север-юг) м, высотой - 1,15 - 1,60 м. Общие максимальные размеры ямы-погреба, имеющей форму овала, на глубине 1,60 м от ее верха – 2,85 (запад-восток) х 2,95 (север-юг) м. Стенки плавно переходят в относительно плоское дно, размерами: 2,70 (север-юг) х 2,60 (запад-восток) м. Дно перекрыто плотной светло-желтой трамбовкой из лесса, толщиной до 0,08 м. Яма вырезана в материке.

Материал из этой ямы-погреба многочисленный, разнообразный, с большим количеством археологически целых вещей, датируется в пределах последней четверти VI – первой половины V

вв. до н. э. Амфорный материал представлен фрагментами амфор с широкими полосами, лесбосских красноглиняных, хиосских пухлогорлых, в том числе с окрашенными венцами и росписью по горлу и тулову, фасосских и круга Фасоса [Монахов, 1999, табл. 5, 8, 9, 10, 14, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 30, 35, 36]. Отметим находку в засыпи погреба целой хиосской пухлогорлой амфоры 480-470-х гг. до н.э. (рис. 4) [Монахов, 1999, табл. 22,4], большой кухонный горшок, фрагменты венчиков лепных горшков с пальцевым орнаментом. Из столовой и парадной посуды здесь были найдены фрагментированные ионийские полосатые кувшин и тарелка, миниатюрная коринфская котила [Boardman, Hayes, 1966, pl. 27, №№ 454-458], серолощеные ойнохоя, миска с граффити, светильник открытого типа, фрагментированные чернолаковые килики различных типов, фрагментированные чернофигурные сосуды – килик и ойнохоя. Чернофигурный килик близок по композиции и стилю килику из Пантикапея [Сидорова, 1984, рис. 24, б, *103-104*]. Это глубокий и широкий сосуд на низком поддоне, круг ваз мастера Хаймон, с изображением квадриги с восходящей на колесницу женской фигурой, вероятно, богиней. Рядом с ней, за конями, кифаред - Аполлон и вторая фигура с рогом - Дионис. Композиция обрамлена большими вертикальными пальметтами. Рисунок небрежен, но все фигуры вполне различимы. Многочисленные аналогии датируются началом V в. до н. э. Один из чернолаковых киликов датируется ок. 500 г. до н.э. [Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 25, № 572], второй - ок. 480 г. до н.э. [Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 19, № 410], третий - ок. 480-470 гг. до н.э. [Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 21, № 453, 455].

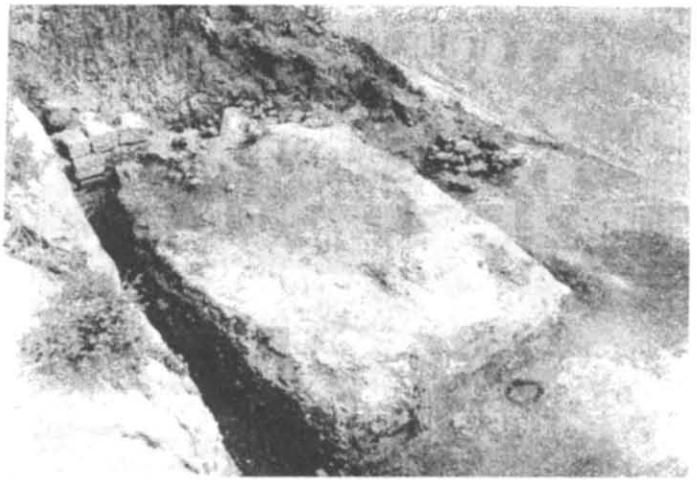

Рис. 6 Трамбовка южного помещения оборонительной башни конца II - III в. н. э.

Яма-ботрос также выявлена на участке впервые. Она располагалась к юго-западу от мастерской и к западу от прорезавшей последнюю ямы-погреба. Форма ямы – округлая в плане, размерами: 1,55 (север-юг) х 1,78 (запад-восток) м, глубиной – 0,78-1,50 м. Стенки ямы слегка округлые, расширяются книзу, резко переходят в плоское дно, размерами: 2,05 (север-юг) х 2,20 (запад-восток) м. По северной части дна и стенкам ямы прослежены сегменты соседних ям.

Яма была перекрыта слоем светлой желтоглинистой трамбовки с фрагментами небольшого чернолакового килика, плоско уложенными по поверхности, с граффити - посвящением Афродите на дне и на стенке. Там же была найдена костяная намотка с граффити. Датировка килика 420-400 гг. до н.э. [Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 24, № 549 – 420-400 гг. до н.э., pl. 6, № 539 – 420 г. до н.э.] позволяет датировать яму не позднее этого времени.

Материал из ямы многочисленный, разнообразный, в основном представлен крупными фрагментами и археологически целыми сосудами, датируется в основном 480 – 410 гг. до н.э.. Это фрагменты хиосских пухлогорлых амфор, в том числе с перехватом, фасосских, круга Фасоса, с "раздутым горлом" [Монахов, 1999, табл. 23, 24, 26, 30, 32, 35, 36, 40, 41, 44], а также чернолаковой керамики. Так, чернолаковый килик с граффити - посвящением Афродите относится к типу С с вогнутым венчиком [Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 19, № 410], датируется ок. 480 г. до н. э. Чернолаковый килик со штампованным орнаментом датируется ок. 420-410 гг. до н. э. [Sparkes, Talcott, Athenian Agora, pl. 54, № 587, 588]. К более раннему времени относится ионийская полосатая керамика, ножка чернолакового килика (550-525 гг. до н. э.). Вероятно, концом VI – первой четвертью V вв. до н. э. датируется чернофигурный флакон с граффити - посвящением Афродите. Отметим также фрагменты терракот (в том числе герму), три крупных каменных растиральника, ионийский кувшинчик, фрагменты лепной керамики с орнаментом, обломки бронзовых дельфинчиков (8 шт.), бронзовые наконечники стрел (2 шт.). Однако наиболее интересной является уникальная терракотовая плитка из двух фрагментов (нижний правый угол отсутствует), с рельефным раскрашенным изображением женщины в коротком хитоне, с кроталами в руках, на фоне ложа. Размеры плитки: 13,3-21,5 х 4,8-14,8-15,4 х 0,4-0,7-1,3-2,6 см. В ее верхней части сделаны небольшие дырочки для подвешивания (рис.5).

Весь комплекс находок из вышеописанной ямы позволяет предположить, что она являлась ботросом святилища Афродиты, в котором висела и плитка, изображавшая, вероятно,

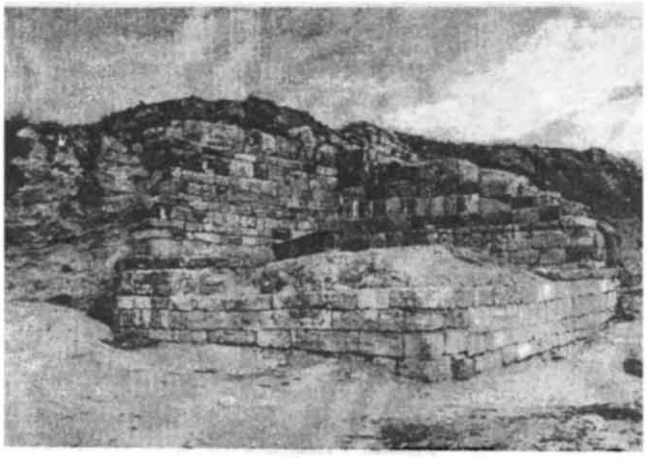

Рис. 7 Вид южного помещения оборонительной башни после реставрационно-консевационных работ

жрицу Афродиты во время ритуального танца. Наличие в ботросе материалов второй половины VI в. до н. э. может быть связано как с материалами из более ранних ям, им прорезанных, так и с наиболее ранними материалами из святилища.

Кроме больших ям-погребов и ботроса, в 2000 г. с уровней сырцовых трамбовок и лессовых подсыпок были выявлены еще семь хозяйственных ям и полуземлянка.

Форма полуземлянки приближается к прямоугольной, со скругленными углами и выступом по южной стенке. Западная стенка перекрыта останцом с вымосткой IV в.н.э. Вдоль восточной стенки прослежены остатки однослойной иррегулярной кладки. Размеры раскрытой части полуземлянки - 2,55-3,54 (север-юг) х 2,70-3,15 (запад-восток) м, глубина – 0,98-1,25 м. Выявлено шесть уровней глинобитных полов, которые подстилала желтоглинистая трамбовка, сделанная поверх плотно уложенных фрагментов керамики.

Материал из заполнения верхней части полуземлянки многочисленный, смешанный, датируется VI в. до н.э.–IV в.н.э., а из заполнения нижней части и уровней пола - в основном концом VI-IV вв. до н. э. Особо отметим находку на уровне пола каменного жертвенника овальной в плане формы, со сливом.

Три раскрытые в 2000 г. хозяйственные ямы сопровождающим материалом датируются второй половиной VI–первой половиной V вв. до н. э., три - второй половиной - концом VI–IV вв. до н. э., одна - IV–III вв. до н. э. Все ямы имели округлую в плане форму, неровные стенки, расширявшиеся или слегка сужавшейся к плоскому дну, были вырыты в материке и лессовых подсыпках. Размеры их горловин колебались в пределах от 0,63 х 0,84 м до 1,35 х 1,55 м, доньев – от 0,64 х 0,85 м до 1,54 х 1,58 м, сохранившаяся глубина – от 0,85 м до 2,40 м.

В 2001 г. ниже восточной части так называемого оранжевоглинистого резервуара (производственного сооружения неясного назначения) конца III–IV вв.н.э. и трамбовки двора дома II–III вв.н.э., раскрыт угол какого-то каменного сооружения, расположенного практически рядом с ботросом святилища Афродиты. Сопровождающий материал датируется VI–IV вв. до н. э. Работы по раскрытию этого сооружения планируется провести во время следующего полевого сезона.

Всего в южной части верхней террасы с учетом работ предыдущих лет были исследованы: углубление мастерской второй-третьей четверти VI в. до н.э., четыре полуземлянки с материалами VI–IV вв. до н. э., ботрос V в. до н. э., две большие ямы – погреба последней четверти VI–первой половины V вв. до н. э., 19 хозяйственных ям (6 – с материалами VI–IV вв. до н. э., 10 - с материалами VI–V вв. до н. э., 1 – с материалами VI–III вв. до н. э., 1 - с материалами VI в. до н. э.–II–III вв.н.э. (яма II–III вв.н.э. вырыта в ранней яме), 1 - с материалами VI в. до н. э.–I в.н.э.). Отметим, что почти все ямы были забиты камнями.

Полуземлянки – одна овальная, три – подпрямоугольные, стратиграфически датируются временем архаики, в крайнем случае, ранней классики, более поздний материал – из прорезавших их ям.

Итак, застройка этой части участка происходила в следующей последовательности. Вначале, во второй четверти VI в. до н. э., на южном склоне естественной балки была сооружена заглубленная в землю мастерская, связанная с пожароопасной металлообработкой. Вскоре, однако вряд ли ранее середины – второй половины VI в. до н. э., сооружаются полуземлянки, часть хозяйственных ям и ямы-погреба. Яма - ботрос V в. до н. э. была связана с существовавшим где-то поблизости святилищем Афродиты. Хозяйственные ямы сооружаются здесь приблизительно до середины – третьей четверти IV в. до н. э., до момента возведения на верхней террасе к северу от них монументального храма [Крапивина, Буйских, 1997, *124*]. Именно тогда засыпаются и нивелируются все более ранние строительные остатки вокруг него. Существованием храма можно объяснить практическое отсутствие строительных остатков III-II вв. до н. э. к северу, востоку и югу от него и сохранение на значительной площади древнего гумуса на северной прирезке (к северу от храма) [Крапівіна, Буйських, Кругілов, 1998, *87*]. Ранее мною и

А.В. Буйских было высказано предположение, что храм был перекрыт остатками домов второй половины III-II вв. до н. э. [Крапивина, Буйских, 1997, *124*]. Датировки были основаны на материалах из уровней полов при кладках, выявленных на месте наоса храма и к западу от него. В процессе дальнейших работ была установлена принадлежность всех раскрытых кладок, интерпретированных как остатки дома второй половины III-II вв. до н. э., двум помещениям металлообрабатывающей мастерской конца V - третьей четверти IV вв. до н.э., сооружение которой предшествовало возведению храма. Западная стена храма прорезала мастерскую.

Результаты исследований последних двух лет позволяют усомниться в возможности жилого строительства III-II вв. до н. э. на месте наоса храма при его отсутствии на значительной площади вокруг храма. Кроме того, предположение о жилом строительстве на месте храма сразу после прекращения его функционирования, кажется еще менее реальным с учетом психологии древних греков. Строительство, скорее всего, следует связывать с более поздним периодом – I в.н.э. После гетского разгрома и восстановления города по прошествии определенного отрезка времени, традиция была утеряна и на месте храма сооружаются металлообрабатывающие мастерские. Именно под них могла быть сделана мощная подсыпка, взятая из слоя III-II вв. до н. э.

Перед домашним святилищем южного дома II-III вв.н.э. существовал двор, перекрывший слои VI – IV вв. до н. э., что и обеспечило их хорошую сохранность в южной части верхней террасы. Погибшее в пожаре времен Александра Севера святилище не восстанавливается. Застройка на его месте и двора к югу от него производится только в конце III в. н. э., после второго разгрома Ольвии готами и прекращения на некоторое время жизни здесь (т.е. и здесь мы имеем дело с утерей традиции).

В полевом сезоне 2000 года работы на средней террасе проводились только в ее центральной части, к северу от ранее раскрытой кладки-лестницы, соединявшей среднюю и нижнюю террасы. Здесь были зачищены сырцовые массивы. Материал многочисленный, разнообразный, в основном датируется I-II вв.н.э., это фрагменты амфор с двуствольными ручками, светлоглиняных узкогорлых с желобчатыми ручками, красноглиняных с отогнутым венчиком, с воронкообразным горлом раннего типа [Крапивина, 1993, 96], красноглиняной и краснолаковой керамики. Единичны находки материалов III в.н.э., немногочисленны материалы VI-I вв. до н.э. Следует отметить, что основная масса фрагментов керамики с уровней поверхности мелкая. Возможно, она использовалась для подмоста полов производственно-хозяйственных помещений, раскрытых здесь ранее.

К востоку от этой поверхности на разной глубине выявлены три хозяйственные ямы, траншея неясного назначения и еще одна поверхность с небольшой ямой. Все эти объекты были перекрыты лежащими наклонно по склону сырцовых массивов завалами камней, ямы были забиты камнями. Три большие ямы были вырыты в сырцовых массивах и материке, их восточные стенки частично срезаны при последующем строительстве. Ямы – круглые в плане, стенки немного расширяются к плоским донъям, диаметром до 2,15 м, глубина – до 2,75 м. Самая восточная из ям и траншея раскрыты практически в уровне нижней террасы. Материал из их заполнения датируется I-II вв.н.э., это фрагменты амфор с двуствольными ручками, светлоглиняных узкогорлых с желобчатыми ручками, остродонных I в.н.э., краснолаковой керамики. Особо отметим фрагмент сосуда terra nigra.

Материалы из заполнения других ям датируются I-III вв. н.э., с преобладанием материалов I-II вв.н.э. Это фрагменты амфор с двуствольными ручками, светлоглиняных узкогорлых с желобчатыми ручками, с воронкообразным горлом раннего типа, с желобчатыми венцами, сложнопрофилированными ручками, с высокоподнятыми ручками (по классификации И.Б. Зеест), красноглиняных кувшинов типа козырских, краснолаковых и стеклянных сосудов. Присутствуют также единичные материалы более раннего времени. Отметим находку венчика амфоры IV в.н.э. (типа 96 по классификации И.Б. Зеест). Итак, преобладающие материалы I-II вв.н.э. позволяют датировать сооружение и функционирование ям этим временем. Присутствие в них более поздних материалов следует связывать со временем их разрушения при последующем строительстве на участке.

Практически вся нижняя терраса была перекопана грабителями, сильно разрушены трамбовка башни и сырцовые массивы вдоль всей террасы. Первоначально все работы 2000 и 2001 годов сводились к зачистке участка и приведению его в относительно экспозиционный вид. Строительные остатки, раскрытые здесь, относятся к одному культурно-историческому этапу - послегетскому, который подразделяется на I-II вв.н.э. (трамбовка к востоку от нижней подпорной стены террасы) и II-III вв.н.э. (остатки куртины и оборонительной башни, сырцовая поверхность с четырьмя хозяйственными ямами).

Сырцовая поверхность с четырьмя хозяйственными ямами, перекрытыми камнями, выявлена к востоку и северо-востоку от вышеописанных ям на средней террасе. Ямы - округлые в плане, с отвесными или слегка наклонными стенками, плоским дном, размерами: горловина - от 0,96 х 1,00 м до 1,92 х 2,17 м, дно – от 1,18 х 1,35 м до 1,64 х 1,90 м, глубина – от 1,10 до 1,60 м.

Материал из заполнения ям в основном датируется II-III вв.н.э., это фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор с желобчатыми ручками (преимущественно типов С и Д – по классификации Д.Б. Шелова), красноглиняных со сложнопрофилированными ручками, остродонных III в.н.э., с высокоподнятыми ручками, с массивными двуствольными ручками местного производства, кувшинов типа козырских, краснолаковых сосудов

В 2000-2001 гг. на нижней террасе продолжали раскрывать остатки оборонительной башни и куртины II-III вв.н.э., частично выявленные и описанные ранее. Башня была двухкамерной, имела прямоугольную в плане форму. Она была построена на стыке двух куртин, южная из которых поворачивала к западу. Северное помещение башни располагалось на уровне материка, южное было спущено вниз, в естественную балку, вытянутую по оси запад-восток. Остатки северного помещения башни были исследованы ранее. От южного помещения сохранилась трамбовка, ограниченная с севера и востока кладками, с запада – траншеей с остатками кладки, с юга – траншеей (рис. 6). От южной куртины сохранились только трамбовка и прорезавшая ее траншея. Их раскрытые размеры: длина траншеи – 5,65 м; ширина 0,80-1,60-1,45 (с севера на юг) м, длина трамбовки – 9,55-9,95 м, ширина – до 4,50 м. Вдоль трамбовки выявлена сырцовая поверхность с известняковой щебенкой, шириной – 1,47-1,75 м, толщиной – 0,09-0,16 м.

Общие размеры трамбовки южного помещения башни: 5,50-5,25 (север-юг) х 5,10-6,10 (запад-восток) м. Материал из уровней трамбовки башни в основном датируется I-III вв.н.э., это фрагменты красноглиняных массивных амфор I-II вв.н.э., светлоглиняных узкогорлых с желобчатыми ручками типов С и Д, красноглиняных со сложнопрофилированными ручками, с ручками треугольного сечения, остродонных III в.н.э., кувшинов типа козырских, краснолаковых сосудов.

Размеры траншей и кладок вокруг трамбовки: длина северной траншеи – 6,10 м, ширина - 1,35-1,40 м, глубина - 1,75-2,45-3,60 м от верха материкового основания северной части башни, длина раскрытой в ней кладки - 4,60 м, ширина - 1,23-1,40 м. Кладка двухпанцирная, с забутовкой по центру, небрежно сложена из известняковых плит, крупного, среднего, реже мелкого известнякового бута на глинистом растворе. Вероятно, вся раскрытая часть являлась фундаментной. Длина западной траншеи – 8,40 м (до северо-западного угла), ширина - 1,45-2,05 м. Ниже северной части траншеи раскрыта кладка, связанная вперепле т с кладкой северной стены помещения. Она также двухпанцирная, с забутовкой по центру, сложена из известняковых плит, их обломков, среднего и крупного известнякового бута на глинистом растворе. Ее длина от материковой стенки котлована – 3,60-3,80 м, ширина – 1,15-1,20 м, высота по южному торцу – 1,30 м. Длина южной траншеи – 6,70 м, ширина – 1,85-2,25 м.

По восточному краю трамбовки раскрыта крайне фрагментарно сохранившаяся кладка. Она была сооружена на специально сделанных подрезках на материке. Характер кладки в целом не отличается от остальных кладок южного помещения башни. Ее общая длина – 5,60 м, ширина – 0,25-1,00 м, высота – 0,24-0,60 м.

Сопровождающий материал из траншей в целом датируется I-III вв.н.э., с преобладанием материалов II-III вв.н.э., это фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор с желобчатыми ручками, с высокоподнятыми ручками, красноглиняных со сложнопрофилированными ручками, с желобчатыми венцами, типа мирмекийских, остродонных III в.н.э., кувшинов типа козырских, краснолаковых сосудов. Отметим фрагменты амфор с двуствольными и шипообразными ручками I в. до н.э. – I в.н.э.

С целью сохранения остатков башни для экспозиции сотрудниками заповедника «Ольвия» НАН Украины под руководством к.и.н. А.С. Беляева были проведены консервационно-реставрационные работы, в результате которых были подняты до уровня подошв кладок северного помещения башни западная и северная стены южного помещения. Южная и восточная границы трамбовки также были зафиксированы невысокими стенами (рис. 7).

[1] Окончательно этот вопрос будет решен после проведения необходимых анализов.

ЛИТЕРАТУРА

Бутягин А.М. Расписная керамика из ранних комплексов Мирмекия (раскопки 1992 г.) // Античное Причерноморье. – Санкт-Петербург, 2000.

Бураков А.В. Козырское городище рубежа - первых ст.н.э. Киев, 1976.

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора// МИА. - №83. - 1960.

Копейкина Л.В. Родосско-ионийские амфоры из раскопок Березани // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1968. – XXIX.

Копейкина Л.В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. Москва, 1976.

Корпусова В.Н. Восточногреческая расписная керамика // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. Киев, 1987.

Крапивина В.В. Исследования в юго-восточной части цитадели Ольвии // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов всесоюзной конференции (Суздаль,1987). Москва,1987.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н.э. Киев, 1993.

Крапивина В.В. Домашнее святилище II-III вв. н.э. в Ольвии // Боспорский город Нимфей: новые исследования и материалы и вопросы изучения АГСП. Международная научная конференция. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 1999.

Крапивина В.В., Назаров В.В. К исторической топографии юго-восточной части цитадели Ольвии // Проблеми історії та археології давнього населення Укр. РСР. Тези доповідей. Одеса, жовтень 1989. Київ, 1989.

Крапивина В.В., Буйских А.В. Исследования 1989-1993 гг. в юго-восточной части цитадели Ольвии // Ольвия-200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 200-летию археологического открытия Ольвии. 5-9 сент. 1994 г.,с. Парутино. – Николаев, 1994.

Крапивина В.В., Буйских А.В. Предварительные итоги исследования юго-восточной части Верхнего города Ольвии (1982-1998) // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. Одесса, 1997.

Крапивина В.В., Буйских А.В. Новые находки восточногреческой керамики из Ольвии // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Материалы международной конференции. – Часть П. Санкт-Петербург, 2001.

Крапівіна В.В., Буйських А.В., Крутілов В.В Археологічні дослідження 1998 р. в південній частині Ольвії // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. Київ, 1998.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII – II вв. до н. э. Саратов, 1999.

Сидорова Н.А. Архаическая керамика из Пантикапея // МИА.-№ 103.–1962.

Сидорова Н.А. Чернофигурная керамика из Пантикапея (Раскопки 1959-1969) // Сообщения Госуд. музея изобразит. искусств им. А.С. Пушкина. – Вып. 7. Москва, 1984.

Сидорова Н.А. Керамика архаического периода из раскопок Пантикапея// Археология и искусство Боспора. – Вып. 10. – 1992.

Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. Античная расписная керамика из собрания Госуд. музея изобразит. искусств им. А.С.Пушкина. Москва, "Искусство", 1985.

Скуднова В.М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА. – 1957. - № 4.

Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. Ленинград, 1988.

Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: классификация и хронология // КСИА, 1978, вып. 156.

Alexandrescu P. La ceramique d'epoque archaique et classique (VII – IV s.) // Histria, IV. – Bucuresti, 1978.

Boardman J., Hayes J. Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits I. – BSA, suppl. 4. – Oxford, 1966.

Cook R.M., Dupont Pierre. East Greek Pottery.– London and New-York, 1998.

Dugas C. Exploration de Delos. – Delos. – XVII.

Krapivina V.V. Despre sanctuarele casnice de la Nordul Marii Negre // Interacademica. – II-III. – Bucuresti, 2001.

Ploug G. The Aegean, Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas // Sukas. - II. – Kobenhavn, 1973.

Sparkes B.A., Talcott Y. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.// Athenian Agora. – Vol. 13.

Walter-Karydi E. Samische Gefasse des 6. Jahrhunderts v. Chr. Landschaftsstyl Ostgriechischer Gefasse // Samos.- VI, 1.- Bonn, 1973.

Крапивина В.В., Буйских А.В., Крутилов В.В., Хмелевский Д.Н., Смирнов А.И.
Институт археологии НАН Украины

Охранные раскопки в южной части Нижнего города Ольвии в 2001 году (краткие итоги)

During last years robbers' excavations are increased in Olbia. That is why the works of the field season of 2001 were held in the southern part of the Lower city on the damaged places.

Sector NGF-SV was laid to the northern east from sector NGF near the bench-mark R-45. There were revealed building remains of the end of the II – the third quarter of the IV centuries A.D. They are two rooms of the house in the south-western part of the sector, which were surrounded by streets from the north and the east. The eastern street was situated on the border of terraces, so there was made the system of drains with accumulation wells. There were revealed also the metal workshop of the II-III centuries A.D. and the bloomery of the III- IV centuries A.D.

Sector Klif-1was laid lower the bench-mark R-45 in 2000. There were revealed the pavings of the same street, part of which was opened on sector NGF-SV and the supporting wall of the terrace with the cascade drain. Under the street the eastern part of the basement with 26 amphoras of Chios of the first half of the V century B.C. was revealed.

Sector Klif -2 was laid in range with the eastern part of sector HG. There was revealed the extension of the fundament of the defensive wall and the remains of the tower of the I – III centuries A.D. And for the first time the complex of the basements of the houses of the middle of the V - IV centuries B.C. was revealed along the beach.

В останні роки в Ольвії великою мірою зросли грабіжницькі розкопки. Саме тому роботи польового сезону 2001 р. провадилися у південній частині Нижнього міста на ділянках, що найбільше постраждали від грабіжників.

Розкоп НГФ-СВ був розбитий на північний схід від ділянки НГФ, біля репера R-45. Тут розкриті будівельні залишки кінця II–третьої чверті IV ст.н.е. Це два приміщення будинку в південно-західній частині ділянки, що були обмежені вулицями з півночі та сходу. Східна вулиця проходила по межі терас, саме тому тут була зроблена система водостоків с накопичувальними колодязями. Були також розкриті металообробна майстерня II-III ст.н.е. та залізоробний горн III- IV ст.н.е.

На ділянці Кліф-1, що була закладена нижче репера R-45 у 2000 р., були розкриті нашарування вулиці, частина якої виявлена на ділянці НГФ-СВ, а також підпірна стіна тераси з каскадним водостоком. Нижче виявили східну частину підвалини, в якій були знайдені 26 хіоських пухлогорлих амфор першої половини V ст. до н.э.

Ділянка Кліф-2 була закладена у створі зі східною частиною розкопу НГ. Тут було розкрито подовження фундаменту оборонної стіни та залишки башти I - III ст.н.е., а також вперше виявлений комплекс підвалин житлових будинків середини V - IV ст. до н.е., що були розташовані вздовж берегової лінії.

В последние годы в Ольвии усилились грабительские раскопки и достигли катастрофических размахов. Значительные участки городища и некрополя оказались полностью уничтоженными. Только за осенне-весенний период 2000-2001 гг. грабители перекопали свыше1800 кв. м городища и около 10 000 кв. м некрополя. В связи с этим работы полевого сезона 2001 г. начались с обследования территории памятника, в результате которого было установлено, что на городище более всего пострадала от грабительских шурфов и траншей южная часть береговой линии Нижнего города в районе участков НГ и НГФ. В связи с этим были заложены раскопы НГФ-СВ (Нижний город Фармаковского, северо-восточная часть), Клиф-2, продолжены работы на участке Клиф-1.

Раскоп НГФ-СВ был разбит на наиболее разрушенной грабителями территории к северо-востоку от участка НГФ и к востоку от раскопа 1946-47 гг., рядом с репером R-45, в кв. Е-VII-ЮЗ и Ж-VII-СЗ. Общая площадь раскопа составила около 500 кв. м. Южная часть участка была нарушена выборкой нового времени, ориентированной по оси запад-восток. Вероятно, она послужила границей раскопа Б.В. Фармаковского.

Результатом полевых исследований 2001 г. на данном участке стало раскрытие строительных остатков двух периодов - послегетского (конец I в. до н.э.– третья четверть III в.н.э.) и позднеантичного (конец III–третья четверть IV в.н.э.).

Послегетский период представлен строительными остатками конца II–третьей четверти III в.н.э. В юго-западной части участка были раскопаны два помещения дома II-III вв. н.э. Они были вытянуты по оси запад-восток. Восточное помещение, размерами: 4,20 - 4,60 х 10,00 м, скорее всего, было жилым, а западное, размерами: 3,55 - 4,12 х 4,20 м, служило, вероятно, кухней.

Помимо очагов, здесь было найдено огромное количество костей рыб и животных, фрагментов керамической и стеклянной посуды. Отметим, что в обоих помещениях было найдено значительное количество монет и костяных изделий, прежде всего игл, заколок и проколок. Особый интерес представляет находка в уровне глинобитного пола восточного помещения серебряного денария Макрина (217-218 гг.)(рис.1).

С востока и севера дом ограничен улицами. Восточная улица, параллельная лиману, проходила, вероятно, по границе террас. Для того, чтобы вода не попадала на нижнюю террасу, здесь была устроена система водостоков с накопительными и поглотительными колодцами.

К западу от этой улицы в центральной части участка было выявлено помещение металлообрабатывающей мастерской, размерами 2,90 - 6,60 (З - В) х 5,37 - 6,03 (С- Ю) м. В мастерской открыт развал металлоплавильного горна, огромное количество железных шлаков, брака и готовых предметов.

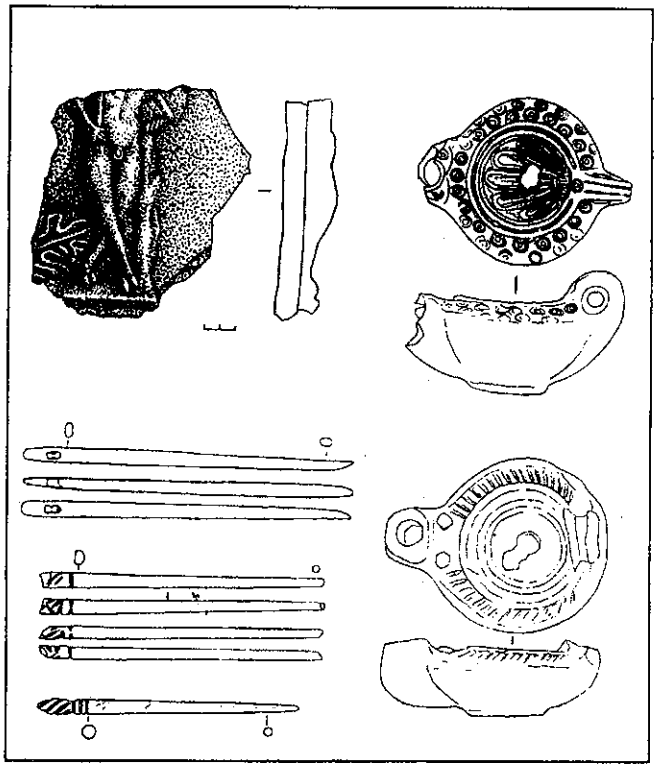

Рис. 1 Находки 2001 г. на участке НГФ-СВ, Ольвия

Позднеантичный период представлен остатками, вероятно, площади, перекрывшей вышеупомянутые улицы и металлообрабатывающую мастерскую. Здесь была обнаружена система водостоков различной конструкции (каменные и черепичные) с накопительными, поглотительными и даже "смотровым" колодцами, препятствовавшими попаданию воды на нижнюю террасу (ныне ушедшую в лиман)(рис. 2). О существовании, по крайней мере, еще одной террасы в данном месте свидетельствует подпорная стена, обнаруженная в юго-восточной части раскопа. Продолжали использоваться помещения вышеописанного дома. Следы разрушения предшествовавшего периода были перекрыты в границах помещений мощными желтоглинистыми трамбовками и новыми уровнями глинобитных полов. Остатки железоделательного горна с большим количеством обожженных кирпичей. шлаков, бракованных и готовых изделий были открыты в северо-восточной части раскопа.

Отметим, что в слое конца III–третьей четверти IV вв.н.э. прослеживается не менее двух строительных периодов. Характер застройки этой части Ольвии в позднеантичный период свидетельствует о сохранении традиций предшествующего периода и не подтверждает гипотезу о ее варваризации в это время.

С целью предотвращения (хотя бы частичного) дальнейшего разрушения участка грабителями, по окончании полевого сезона он был практически полностью засыпан.

Раскоп Клиф-1 был заложен в виде траншеи, размерами: 7,50 (С-Ю) х 1,50 (З-В)м, в 2000 г. на месте частично раскопанного грабителями подвала V в. до н.э. с амфорами. Он располагался на берегу лимана, на уровне грунтовых вод в кв. Е - VII-ЮЗ ниже репера R-45. В результате работ 2000 г. была выявлена восточная часть подвала, затопленная водой, в которой были обнаружены 20 горловин хиосских пухлогорлых амфор V в. до н.э. и большое количество амфорных стенок. Все найденные амфоры были расположены венчиками книзу, они распадались на части, когда их доставали из мокрого грунта. Западная часть подвала уходила в борт раскопа. В связи с окончанием полевого сезона раскоп был законсервирован с целью дальнейшего изучения в 2001 г.

В ходе полевого сезона 2001 г. на участке Клиф - 1 были проведены раскопки на площади около 70 кв. м. Основной задачей работ было доследование подвала с амфорами, однако, в результате исследования были раскрыты остатки и более поздних строительных периодов. Это - многочисленные трамбовки и вымостки первых веков н. э., относящиеся, вероятно, к улице, раскрытой на участке НГФ-СВ, а также подпорная стена террасы того же времени с примыкающим к ней с юга каскадным водостоком. Ниже перечисленных строительных остатков вышли на восточную часть доследуемого подвала, в котором были выявлены, в общей сложности, ещё 26 хиосских пух-

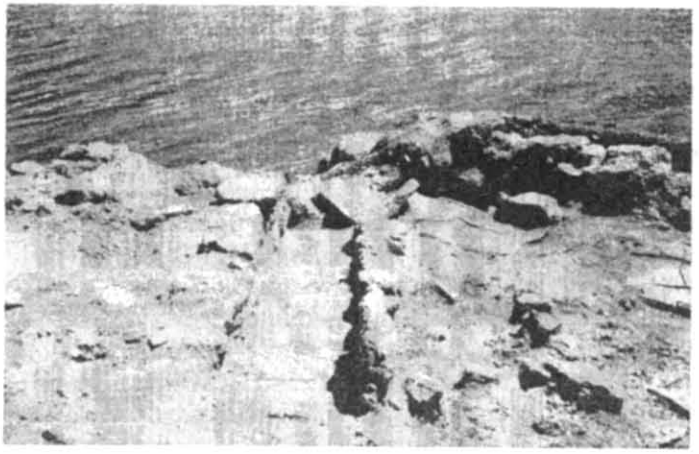

Рис. 2 Ольвия участок НГФ-СВ, водостоки IV в. н. э.

Рис. 3 Ольвия, участок Клиф-1, подпорная стена и амфоры из подвала

логорлых амфор первой половины V в. до н.э. К сожалению, подвал не удалось раскрыть полностью: его западная часть уходит в борт берегового клифа, а нижняя часть помещения находится ниже современного уровня лимана (рис. 3).

Возможно, данное помещение погибло вследствие пожара (о чем свидетельствуют обгоревшие фрагменты амфорных стенок), и в дальнейшем было засыпано чистым песком и перекрыто более поздней кладкой. Из наиболее интересных находок на участке отметим небольшую свинцовую фигурку воина с копьём и щитом и подвеску в виде человеческой головки из финикийского стекла.

Участок Клиф-2 был заложен также на месте грабительских покопов вдоль береговой линии. Он располагается в кв. Е-VII-СЗ, в створе с восточной частью раскопа НГ 1935-36 гг., в 13,80 м к юго-востоку от репера R-43 и 80 м к северу от репера R-45. Общая площадь раскопа составила около 150 кв. м.

Здесь были раскрыты строительные остатки двух периодов: догетского и послегетского. Догетский период представлен объектами позднеклассического - раннеэллинистического времени (середина V-IV вв. до н.э.), а послегетский – оборонительными сооружениями I-III вв.н.э.

В верхних слоях участка обнаружены крайне фрагментарные остатки фундаментных рядов, вероятно, оборонительной башни и стены I - III вв. н.э., прослеженной ранее на участке НГ Л.М. Славиным. Фундаментный ряд оборонительной стены раскрыт на 1,50 м в длину, его ширина составляет 1,70 м, высота - 0,58 м. Кладка сложена на глинистом растворе из обломков известняковых плит, крупного, среднего и мелкого известнякового бута. От оборонительной башни сохранился фундаментный ряд западной стены и незначительный фрагмент северной, уходящей в западный борт раскопа. Кладка западной стены ориентирована по оси север-юг и расположена перпендикулярно оборонительной стене, сохранилось 1 - 2 ряда, высотой 0,10 - 0,29 м каждый. Ее длина - 1,33 - 2,56 м, ширина - до 1,10 м.

Строительные остатки середины V - IV вв. до н.э. представлены комплексом подвалов жилых домов, вытянутых вдоль береговой линии по оси север-юг. Следует отметить, что объекты позднеклассического - раннеэллинистического времени в этой части Ольвии практически не изучены, что обусловливает их уникальность.

Подвал № 1 (южный) был частично раскопан в 1995 г. (раскопки П.Д. Диатроптова). Сохранились все четыре стены помещения; их современная высота - 0,50 - 1,80 м. Размеры подвала - 3,93 (С-Ю) х 4,25 (З-В) м. Полы подвала находятся на 0,10 м ниже уровня подошв кладок и ниже современного уровня лимана. С севера к подвалу № 1 примыкает сохранившийся частично подвал № 2, его восточная часть разрушена лиманом. Раскрытые размеры - 4,38 (С-Ю) х 2,40 - 5,25 (З-В) м. Сохранились 1 - 7 рядов кладок помещения на общую высоту 0,17 - 1,80 м. К северу от подвала № 2 располагается еще более разрушенный подвал № 3. Его сохранившиеся размеры - 5,33 (С-Ю) х 0,63 - 1,50 (З-В) м. Общая высота кладок - 0,08 - 1,05 м.

Кладки всех трех подвалов однотипные и составляют, по-видимому, единый комплекс помещений. Все они рядовые, постелистые, ложково-тычковые, трехслойные, двухлицевые, свя-

заны впереплет, сложены на глинистом растворе из хорошо обработанных известняковых плит и их обломков, средний слой кладок забутован крупным, средним и мелким известняковым бутом.

Менее всего сохранился несколько отличный от вышеописанных северный подвал № 4. Не исключена его более ранняя датировка. Раскрыты нижние (фундаментные) ряды северной и южной стен помещения, размерами: 4,25 (С-Ю) х 2,43 - 2,88 (З-В) м. Обе кладки сложены из хорошо обработанных известняковых плит, общая высота кладок - 0,16-0,52 м.

Полы подвалов №№ 2 - 4 находились ниже современного уровня лимана, поэтому из-за постоянного притока воды в раскоп их не удалось проследить.

Из наиболее интересных находок на участке Клиф-2 отметим четырехстрочное граффито на стенке амфоры с перечислением греческих имен (остракон ?).

После окончания работ участки Клиф-1,2 были засыпаны с целью консервации и хотя бы частичной защиты от грабителей.

Красильников К.И.
Луганский государственный педуниверситет

Могильник у с.Лысогоровка – новый источник этноистории степного Подонцовья IX в.

Исследования селищ и могильников салтово-маяцкой культуры из степного Подонцовья позволяют говорить о разноэтничности его населения. Новые материалы, полученные при раскопках могильника у с. Лысогоровка Новопсковского района, Луганской области позволяют убедиться в этом еще раз.

Первые информации о местонахождении могильника были получены около двадцати лет назад. В дальнейшем материалы из разрушаемых глинищем и оврагами погребений были собраны и представлены краеведом Поповым А.П.

Спасательные раскопки проводились в августе 2001 г. студентами Луганского педуниверситета под руководством автора этого сообщения.

Могильник находится на правом берегу реки Айдар, занимает вторую высокую, задернованную, с уклоном до 25^0 террасу, сформированную из суглинка.

Стратиграфия почвы раскопа: с задернованной поверхности до глубины 0.20 – 0.30 м чернозем, ниже до глубины 0.40 – 0.50м светлогумусированный суглинок, с 0.50 – 0.60 м чистый суглинок. Исследование проводилось поквадратно от глинища в северном направлении на 25 м, в западном на 15 м, в восточном до 18 м. Общая исследованная до предматерика площадь составила 825 м^2 с последующей рекультивацией нарушенной террасы. Бровки раскопов ориентированы по сторонам света.

Всего расчищено 60 погребальных ям, из них – 55 с ингумацией умерших и 5 кенотафов (8,3%). Кенотафы в основном не более чем символические ямы длиной 1 – 1.2 м, шириной 0.35 – 0. 50 м, глубиной до 1 м в суглинке и засыпаны рыхлым грунтом.

Преобладающая ориентировка ям с погребениями западная – 11 (18,3%), запад - северо-запад – 43 (71,7%), одно (1,7%) захоронение (№4) с переотложенными костями. 47 скелетов (87%) лежат на спине, 7 (13%) на правом боку с признаками скорченности. Положение рук в основном вытянутое, иногда левая подогнута кистью к тазу, или к предплечью правой руки.

Положение черепов 55 захоронений в трех направлениях. Доминируют позы с разворотом головы вправо и направлением лиц к югу – 29 погребений (53%), затем лицами кверху – 19 погребений (34,5%), к северу – 2 погребения (3,6%), не определяются 3 погребения (5,5%). Следовательно, по характеру положения скелетов и ориентировкам головы (лиц) можно выделить три типа погребений. Тип I, к нему относятся захоронения в глубоких ямах (1.50 - 1.80 м), скелеты лежат на спине, лицом обращены кверху. Ямы сооружены в основном по линии В-З, с заплечиками (заплечиком), на них видны либо целые, поперечно уложенные плахи, либо их следы. Есть и подбои. Инвентарь из погребений: кувшины – 3 экз., горшки – 2 экз., кружки – 1 экз., ножи железные – 5 экз., украшения – до 15 бус, предметов из бронзы 15 экз. (амулеты, перстни, браслеты и др.; попадаются тризны. Погребения первого типа в целом характеризуют праболгарский обряд.

Тип II отличается от предыдущих такими признаками: глубиной (не более 1.2 м), более узкими тесными ямами-щелями, низ ямы часто облицован досками-плахами в виде гроба (плахи попадаются и сверху), обязательной ориентировкой головы к ЗСЗ от 10^0 до 30^0, а лица к югу, укладкой умерших на спину (22 погребения) и на правый бок (7 погребений). Все погребения без инвентаря, лишь в двух захоронениях найдены дирхемы, датируемые 212-222 гг. хиджры. Из одежды замечены войлочные шапочки-тюбетейки. Заметим, что захоронения

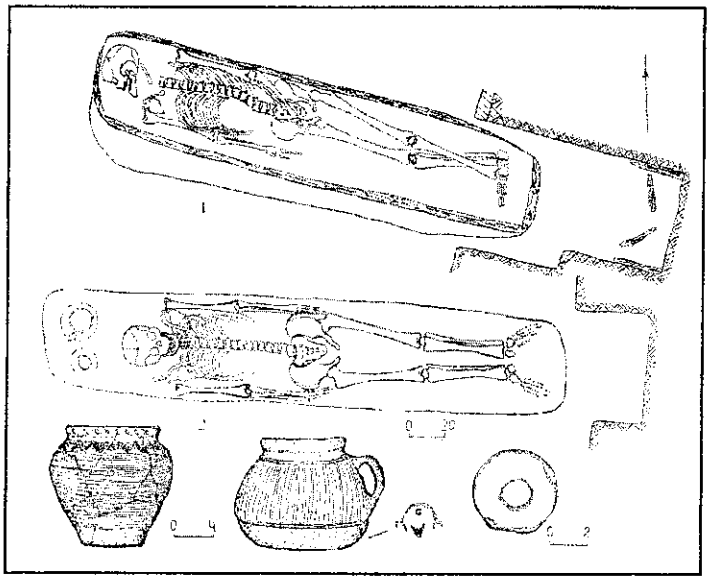

Рис. 1 Погребение из Лысогорловки: 1 - мусульманское захоронение; 2 - праболгарское захоронение

второго типа локализуются на южном склоне террасы.

Тип III, два погребения с поворотом лица к северу, хотя скелеты лежат на спине. Такую позу головы иногда связывают с "поздними" захоронениями, но в данном случае возможно естественное смещение черепа, ибо во всем другом они не отличаются от захоронений первого типа.

Погребения второго типа интерпретируются как захоронения с мусульманской обрядностью, с явными признаками религиозной ортодоксальности, предусматривающей такие правила: сооружение узкой ямы, облицованной дощатым гробом (табутом), западная ориентировка с поворотом лица в сторону Мекки, храму Каабы, ноги прямые либо слегка подогнутые, стопы ног повернуты вправо. Безынвентарность вызвана запретом захоронения вещей кроме одежды и савана, лишь пуговицы, пряжки и монеты изредка "допускались" в могилы.

Поиски аналогий Лысогоровским мусульманским захоронениям привели к раннемусульманским могильникам Поволжья (Азметьевского, Такталачукского, Билярского, Танкеевского) и Подонцовья (Дроновка-2, Маяки, Новолимаревка-2).

Известно, что в этнически пестром Хазарском каганате вероисповедание ислама не запрещалось, так как он имел достаточно широкую не только этническую, в лице арабов и других групп населения, исповедывающих ислам, но и социальную базу в среде хазарской знати.

Массовая миграция мусульман в Европу началась в конце VIII века, на территорию степного Подонцовья они проникали из Средней Азии в начале IX века, о чем свидетельствуют тандыры, находки дирхемов, датируемых 30-40 годами IX века. В это же время могли появиться новые, в отличие от традиционных языческих захоронений праболгар, погребения мусульман. Вместе с тем наблюдается стойкость языческих погребальных традиций и даже некоторое внедрение их в мусульманский мир.

V.O. Kruts, O.G. Korvin-Piotrovsky, S.M. Ryzhov, E.V.Ovchinikov, D.K.Chernovol, V.V.Chabaniuk

The work of the Trypolian expedition
(research of the settlement at the village of Talyanky)

Круц В.О., Корвін-Піотровський О.Г., Рижов С.М., Овчинніков Е.В., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Роботи трипільської експедиції (дослідження поселення-гіганта Тальянки). Роботи трипільської експедиції були проведені завдяки спонсорській допомозі "Search Foundation" (США) і "QES Investmant LTD" (Великобританія).

Досліджувалося два об'єкти ("площадки" № 28, 29) із внутрішнього замкнутого контуру — тут був закладений розкоп № 15 площею 320 м^2, а також два об'єкти ("площадки" № 30, 31) із внутрішньої забудови - розкоп № 16 площею 296 м^2 у північно-західному секторі поселення.

Дослідження будівель цього року змінило давно сформоване уявлення про плануван-

Круц В.А., Корвин-Пиотровський А.Г., Рыжов С. Н., Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Работы трипольской экспедиции (исследование поселения-гиганта Тальянки) Работы трипольской экспедиции были проведены благодаря спонсорской помощи "Search Foundation" (США) и "QES Investmant LTD" (Великобритания).

Исследовалось два объекта ("площадки" № 28, 29) из внутреннего замкнутого контура — здесь был заложен раскоп № 15 площадью 320 м^2, а также два объекта ("площадки" № 30, 31) из внутренней застройки - раскоп № 16 площадью 296 м^2 в северо-западном секторе поселения.

Исследование построек в этом году изменило давно сложившееся представление о пла-

ня поселення і, насамперед, про систему оборонних споруд. Якщо раніше уявлялося, що поселення мало дві лінії оборони у вигляді рядів будівель, що стояли поруч і були з'єднані глинобитними стінами - зовнішній і внутрішній контури забудови, де житла розташовувалися входом убік центральної частини поселення, то розкопки площадок № 28 і 29 показали, що будинки внутрішнього замкнутого контуру звернені входом у бік зовнішнього контуру і з'єднання їх стінами втрачає сенс. Очевидно, ці два ряди будинків утворювали широку (60 - 100 м) вулицю, яка оперізувала поселення. Якщо розкопками попередніх років у північній частині поселення були підтверджені дані геомагнітної зйомки початку 80-х років про радіальну внутрішню забудову поселення, то цього року у відзначеному секторі така забудова виявлена не була.

У розкопі № XVI, у його західній частині, була виявлена частина величезної ями, яка розташовувалася між внутрішнім замкнутим контуром і поблизу будинків внутрішньої забудови. Розвідкова траншея дозволила визначити, що її поперечник складає 19 м по лінії південний захід - північний схід. Є припущення, що ця яма використовувалася для замісу глини при будівництві навколишніх будинків. Сподіваємося, що реальні розміри ями будуть визначені при майбутніх дослідженнях поселення.

нировке поселения и, прежде всего, о системе оборонительных сооружений. Если ранее представлялось, что поселение имело две линии обороны в виде рядов стоящих рядом построек, соединенных глинобитными стенами - внешний и внутренний контуры застройки, где жилища располагались входом в сторону центральной части поселения, то раскопки площадок № 28 и 29 показали, что дома внутреннего замкнутого контура обращены входом в сторону внешнего контура и соединение их стенами теряет смысл. Видимо, эти два ряда домов образовывали широкую (60 - 100 м) улицу, опоясывающую поселение. Если раскопками предыдущих лет в северной части поселения были подтверждены данные геомагнитной съемки начала 80-х годов о радиальной внутренней застройке поселения, то в этом году в отмеченном секторе такая застройка обнаружена не была.

В раскопе № XVI, в его западной части, была обнаружена часть огромной ямы располагавшейся между внутренним замкнутым контуром и рядом домов внутренней застройки. Разведочная траншея позволила определить, что поперечник ее составляет 19 м по линии юго-запад - северо-восток. Есть предположение, что эта яма использовалась для замеса глины при строительстве окружающих ее домов. Надеемся, что реальные размеры ямы будут определены при будущих исследованиях поселения.

A researchers Group of Institute of the archaeology NAC of the Ukraine did following works on charitable project lent Search Foundation (USA) by means QES Investment LTD (UK) for research of settlement - giant of the Trypilian culture at the village of Talyanky on extent June - September 2001.

Shortly will come to a stop on got results:

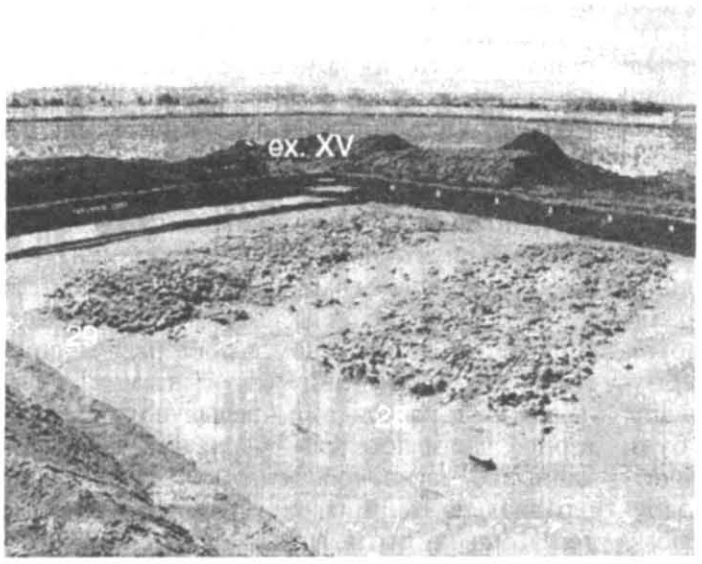
At the end of September 2001 research work in the gigantic settlement of the Trypilian culture at the village of Talyanky accomplished (Talnivsky region, Cherkas'ka oblast').

The excavation took place in the northwestern sector of the settlement, in the grounds of the agricultural firm of "Legedzyne" (drawing 1). Geomagnetic photographing preceded the excavation. It was made on the lot of the settlement with the area of about 1,5 hectares. It revealed a number of objects of the outer closed loop, attached to the excavation XIII (research work of 1994, 1998, and 1999); a bow, consisting of 10 buildings of the inner closed loop (the buildings were situated 60m to the east); and 5 objects of the inner buildings, which stood in one line of 55m long, 20-30 m to the east.

We chose two objects of the inner closed loop (drawing 2:grounds 28, 29), where excavation № XV was started (with the area of 320 square meters), and two objects (drawing 3:grounds 30, 31) of the inner buildings, where excavation № XVI was started (with the area of 296 square meters).

Ground № 28

The ground had a look of the accumulation of burnt clay, lying on the rectangular area. It is situated along the line west - east, being 11.7 m long. It is 3.8 m in the western part, and 4.1 in the central and in the eastern part. The basement of the ground is an initially monolithic platform, which had cracked down into separate blocks. The major part of the platform had with large accumulations of small pieces of the bedding on it. The pieces had admixtures of husk and lay chaotically. They were rather thick (up to 4-5 cm) and had imprints of wooden boards. The imprints were oriented upwards, downwards, and towards the sides. There were pieces of thin plates (2-3 cm thick) with both even surfaces, very thin (1-1.5 cm thick) plates of the bedding with a large amount of husk, one side faced with a thin layer of clay without husk. The largest accumulations were situated in the western part of the ground at its southwestern corner, in the western half of square B_5. 20 cm from this accumulation to the east there was another one. It formed a ridge along the line north - south, which was 1m wide

(eastern halves of sq. $B_{4,5}$). In the southern half of the accumulation clay was slagged. The ridge reached the threshold, partly preserved, 3.5 m to the east from the western edge of the ground. It is 20 cm wide, the preserved part is 60 cm along the line north- south, eastern and western edges are rounded. This was a monolithic block of clay and husk, which was 20 cm high. It broke into separate pieces. One of the inner blocks contained a piece of a flat board (3.5 cm wide), that had burnt out. It made the threshold resemble "П". A clay monolith was the basement of the threshold. It was 12.5 cm wide and 19 cm high. The upper surface was faced with a thin (3 cm) layer of clay, which was plastered with clay without husk (1.5 mm).

To the east from the threshold (sq. $Г_4$) there was one more accumulation of the bedding, which stood 20-30 cm high from the platform and had the area of 1.5x1.5 m. Many of clay pieces were slagged. The eastern half of the ground (sq. $Е_{3,4}$; $Ж_{3,4}$) contained the largest accumulation of clay pieces on the platform. They were amorphous pieces, blocks of the platform, turned upside down, plates of the bedding of the platform surface. The heap of the pieces was 20-30 cm thick, the blocks of the platform protruded through small lacunas. At the middle of the eastern edge the accumulation included plates, which belonged, probably, to the sacrificial altar. They were 4cm thick, made of clay without husk, with even upper and lower surfaces. Three edge fragments have the diameter of 15cm. To consider them, this was a square slab (60x60 cm) with an inscribed convex circle. Close to remnants of the sacrificial altar we have found pieces of the bedding. They contained husk and had rounded edge. Due to them we concluded that this slab was set into the basement of the platform.

The platform can be divided into two unequal parts: the western part, which stretches for 3,5 m from the western edge of the ground – veranda, and the eastern part which stretches from the threshold to the eastern edge –the housing part of the dwelling. The basement of the platform was made of clay with a small amount of husk. This layer was 5-8 cm thick. Its thickness depended on the evenness of the boarding (how even the boards had been laid) it was smeared on. Imprints of wooden board are clearly seen on bottoms of the basement blocks. Boards were laid across the building. They were set tightly to each other. Judging from clay leaks, gaps between boards came to about 3-5 cm. The surface of this clay layer was roughly smoothed by hand - there were finger imprints on many of its blocks. Within the veranda this layer was covered with one more grading layer of clay with husk (2-4 cm thick). The bottom surface of this bedding had imprints of the upper surface of the basement; the upper surface was thoroughly and fastened with a thin (2-3 mm) tight layer of clay without husk (plaster). Within the housing part of the dwelling we have fixed two layers of the bedding of the basement. The lower one was 3-5 cm thick at the edges and 2-3 cm in the central part. The upper one was from 2 to 3 cm. Surfaces of both layers were thoroughly smoothed and fastened with the plaster. The total thickness of the clay flooring of the platform came to 15 cm. We do not exclude that the upper surface of the bedding was the result of repair of the floor.

While no constructions have been fixed on the surface of the platform within the veranda, there were scattered large pieces of tight clay with no admixtures of husk on the territory (2x2 m in size) of the housing part of the dwelling. One surface was even, and another one was amorphous. They were 10-12 cm thick. These pieces interfered with flat plates, which were 2-3 cm thick and had two even surfaces. We assume that these were remnants of the furnace plate. Thick plates formed its basement, thin plates used to form its surface. All the construction lay on the basement of the platform. Judging from location of the remnants, the stove was rectangular. The construction itself is difficult to define. However, close to the stove there were separate pieces of the bedding, which had with imprints, which was 1.5-3 cm in diameter. Although they can be, probably, defined as remnants of the stove vault, they are not sufficient for the reconstruction.

Apart from the stove and the sacrificial altar (which was situated under the eastern short wall, along the central axis of the dwelling), there was a podium, crockery was kept on, within the housing part of the dwelling, under its northern wall. Parts of the podium were dotted along the northern edge

of the ground. They were small pieces of clay with husk, which was 3-4 cm thick. One of their edge is gradually chamfered, both (upper and bottom) surfaces are even, the upper one is plastered with a thin (1-2 mm) layer of clay without husk. We should consider these pieces used to be the facing of the podium. We can pre-assume that it was 8m long, but we do not have enough data to define its width.

Thus, the area of the whole edifice came to about 48 square meters, the area of the veranda was approximately 14.5 square meters, and the area of the housing part was about 14.5square meters. The entrance into the house was made in the western front wall, that is, the house was turned to the field side of the settlement with its entrance, towards the outer closed loop of the settlement planning.

Materials, ceramics (up to 10 broken vessels), loom ambages, grain-grinding machines were to be found on the surface of the ground and among pieces of the bedding (predominantly along the northern edge of the housing part of the settlement), and around the "sacrificial altar" in the eastern part of the building as well. Here (sq. $Ж_4$) was also found the bottom part of a large dinner vessel. It contained over-burnt flint articles and animals' bones. Besides, a large number of ambages (about ten) were situated among the pieces of the furnace plate.

On the soil just under the ground there were traces of two elevations. One of them was situated under the stove (sq. $Д_{4,5}$). Its remnants lay on the area of 1 x 0.5 m. This was made of clay without husk, which was smeared in two layers onto the ground. The upper layer was 1.5-2 cm thick and had two even surfaces. The lower one was 3-4 cm thick with even upper and bumpy lower surfaces. The upper layer was burnt proportionally; the lower one was a brick colour above, and black from the bottom. The second elevation might be the prolongation of the first one. It (the second one) has been preserved in the form of separate plates, smeared onto the ground (sq. E_4). They were made of clay without husk, being 2.5-3 cm thick. They were burnt proportionally, but not strongly. The upper surface was even; the lower one was bumpy.

Apart from the elevation, under the "veranda" we have found 7 goblets, a broken dinner vessel and a horn tool. Under the housing part there were two broken dinner vessels (sq. $Д_3$,E_3), a broken cooking pot (sq. $Д_3$,E_3), two goblets, a piece of sleighs model (sq. $Г_4$), a cubic stone (tiff) lavigating machine and about ten loom ambages.

Ground 29.

An accumulation of burnt clay lay on the rectangular area (on the layout plan) along the line of west – east, slightly deviated towards the line of south - west – north - east. The accumulation was 11.8 m long, 4.9 m wide in the eastern part, 4.5 in the central part, 4.0 m in the western part.

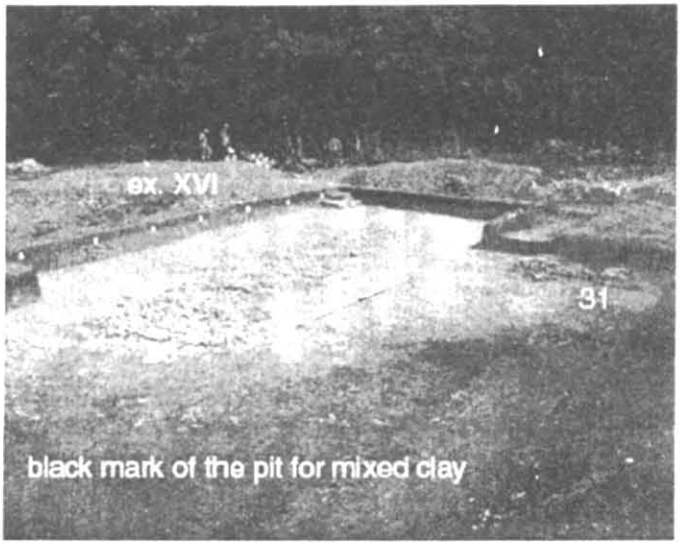
A wattle and daub platform, which was initially monolithic, is the basement of the ground. The platform was 5-7 cm thick. It was split into separate pieces with the diameter of 5-30 cm. The platform was made of clay with a small amount of husk. The upper surface was roughly smoothed by hand, as far as there were imprints of fingers on it. There were imprints of hewn logs on the bottom surface of it. The logs were laid tightly to each other across the ground. There were protuberances of clay leak at junctures of timber logs, which were placed below the clay layer. The platform was covered with the grading layer of clay and a large amount of husk (1-4 cm thick). This layer (bedding) was also split into separate pieces. The imprints of irregularities of the surface, the bedding was put on, have been preserved on bottoms of these pieces. Their upper parts were thoroughly smoothed or plastered here and there with a thin (1-2 mm) layer of clay without husk. The bedding was easily separated from the basement. Here and there the bedding was two-layered. Judging from separate pieces, containing protuberances of leak into cracks in the lower layer, we can presume that the upper layer was not smeared within building of the dwelling, but later within the repairing of the lower layer.

The basement of the platform was rather proportionally and strongly burnt to a brick colour. Here and there (closer to the central axe of the ground) the bottom surface of clay pieces was slightly slagged, that is, clay here distended of fire and obliterated log imprints. It proves that the strongest fire was from under the bottom. At the same time the bottom surface of these pieces was sometimes slightly burnt at brims. It has preserved carbon that did not burn out. Clay here was of a black not bricks colour. It was spongy, easy to crumble and it has not preserved log imprints.

Bedding was also proportionally burnt orange or yellow, but not brick, which can be explained, apparently, by a large content of husk in it.

The western part of the ground (3 m long) did not have any constructions on the platform. A ridge of the bedding confined this lot. The ridge was situated on the line of north - south (eastern part of square $Г_8$). On the western slope of this ridge there lay pieces of platform, turned up with the surface, containing log imprints. On the eastern slope a piece of the platform with imprints of the bedding lay aslant from west to east, as if it had slid off some vertical surface and lay down on inverse plates of the western slope. Many clay pieces of this ridge were slagged.

Construction, lying on the same line of north – south (eastern part of square $7^г$), prolonged the ridge to the north. It was approximately 0.8m long and 20 cm wide. Western and eastern edges of the

construction were splayed. Its basement was made of leak-tight clay with a small amount of husk. It was about 6sm thick. It was covered with a layer of bedding of clay with a large amount of husk, which was 3 cm thick. The surface of the bedding was faced with a thin (2 mm) layer of clay without husk and thoroughly smoothed. This construction can be reconstructed as a threshold of the front wall of the dwelling, and sliding down of the platform pieces along this wall resulted in the ridge of the bedding, situated in the south.

Thus, the platform part, attached to the transversal wall, we had mentioned about, from the west, can be reconstructed as the "hallway" or "veranda".

There was one more construction to the east of the transversal wall in the southern part of the ground. It was a rectangle of 2.4 (on the line of west -east) x 2 m in size. Clay here was smeared in three layers. The lowest one was (from 1 to 4 m thick) was covered with clay and husk. Its bottom contained log imprints, and its upper surface was roughly smoothed. The second layer was made of rammed up leak-tight clay without husk (8-10 cm). Its upper and bottom surfaces were roughly smoothed. The western part of the first and the second layers reached the mentioned ridge at the place of the transversal wall. Rim pieces of the second layer have preserved an edge splayed downwards (bedding of the wall) and imprints of the skirting. Imprints of animal pads have been found on the surface of one of the pieces (claws are even seen). They could belong to a dog. The northern edge of the construction has been partly destroyed and it has slid into a rather shallow pit (15 cm from the lower edge of the ground), of 1m in diameter. There were some pieces of ceramics and two animal bones on the bottom of the pit. One of the bones was partly burnt (in the upper part)(square $Д_7$). The upper layer of the construction has only been preserved at the southeastern edge (south-eastern quarter of square $Д_8$). The preserved piece had an area of 0.5 x 0.5m. It had a shape of accumulation of small tiles of clay without husk. This layer was 3-4 cm thick. Both surfaces were even, but the upper one was thoroughly smoothed, while the bottom has preserved imprints of the relief of the second layer. This construction can be reconstructed as the furnace bottom of the stove. We have not found any prints of the stove vault.

Remnants of one more construction have been discovered at the eastern edge of the ground (squares $З_{6,7}$). It consisted of two layers of clay with no plant admixtures. The layers were burnt proportionally through and cracked down into separate tiles with thoroughly smoothed upper and bottom surfaces. They were 4-5.5 cm thick. The accumulation lay on the round area 1.5 m in diameter. The platform of the ground, situated below, was very strong. It was up to 15 cm thick. Remnants of this construction can be interpreted as the "sacrificial altar". It surrounded and partly covered the accumulation of strongly over-burnt (slagged) pieces of the bedding.

Pieces of the "podium" (to 5 cm thick) have been found intermittently along the northern edge of the ground. They had rounded rims and a plastered surface.

All in all, the area of the whole edifice came to about 53 square meters. The area of the "verandah" was approximately 16 square meters and the area of the housing part was about 37 square meters. The entrance was situated in the western front wall, so the dwelling was turned towards the field side of the settlement with its entrance, towards the outer closed loop of building up of the settlement.

Under the ground, one more pit has been found at the eastern edge of the ground on its central axis (squares $Е_6$, $Ж_{6)}$ (the mentioned previously pit have been found in square $Д_7$). It was oval, about 2 (on the line of west - east) x 1.5m in size, 40 cm deep from the bottom part of the ground. When the construction was destroyed, the pit was not filled up and the platform sank into it. In the center of its bottom under the bedding there have been found one broken pot and pieces of animal bones.

There have been found remnants of elevation, the bottom was smeared with, 1m to the west from the ground. The preserved area came to 20 x 30cm. Clay without husk (3 cm thick) cracked down into small pieces with a thoroughly smoothed surface. The shape and size cannot be reconstructed.

Materials, discovered within the research of the ground, include ceramics, working tools and articles of plastic arts.

The broken vessels lay predominantly at the northern edge of the dwelling part (the place of the presupposed elevation- the "podium"), in the southeastern corner of the house, close to the elevation of the sacrificial altar, and in the area of the "verandah". Broken kitchen vessels have been found in the latter. They were: three biconical, one spherocon and one crater-shaped vessels, a bowl and a pot. A piece of a helmet-shaped lid have been found at the southern edge (sq. $В_9$). It had a cruciform ornament. We have found three goblets (sq. $Д_6$, $Е_6$, $Ж_6$, $З_6$), a broken dinner bowl, a large table pot, and a cooking pot and a pythes (its bottom part - sq. $Д_7$) along the northern wall of the dwelling. One of the vessels contained an over-burnt animal bone. Collection of vessels, found in the southeastern corner of the dwelling, comprises three broken kitchen pots, two table biconical vessels, a crater and a table bowl (sq. $З_{7-8}$). A broken rectangular vessel has been found within the territory of the southern part of the dwelling's front wall (sq. $Г_8$, $Д_8$). It resembles the model of the dwelling. Some vessels were placed under the ground within the borders of the "veranda". They were four small goblets and a broken crater. The two goblets were found out of the boundaries of the ground, when digging at the depth of 1.10 m from the present-day surface (sq. $З_{8 \text{ and}}$ $И_7$).

Clay ambages, which were details of a loom, were discovered both on and under the bedding in different parts of the ground. Still, we can localize them in the "verandah" and northern and eastern walls of the dwelling.

While digging out of the ground, at its eastern edge, we have found a bone stick for piercing.

Plastic arts were represented by a piece of a woman's statuette and two undamaged zoomorphic ones. The first one has been found under the ground at the northern part of the stove (sq. $Д_7$). A tiny (3.2 x 1.7 cm) zoomorphic statuette (a ram?) was placed close to it. The second zoomorphic statuette has been found within digging out of the ground (off its eastern side) (sq. $И_7$).

We have found the model of sleighs close to the sacrificial altar at the boundary of sq. $Ж_6$ and $Ж_7$.

Ground 30.

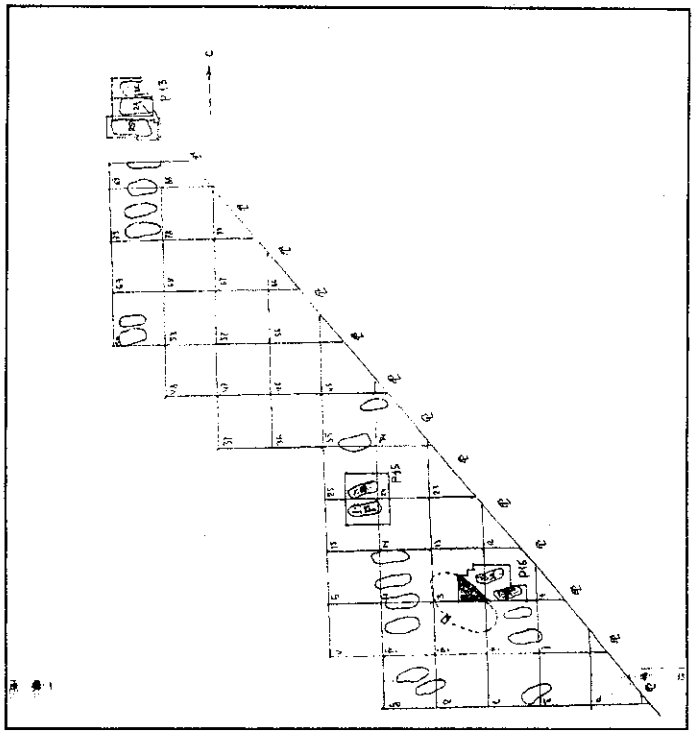
An accumulation of burnt clay lay on the rectangular area along the line of east - west, with a small deviation towards the line of north - east – south - west. The tightest accumulation of burnt clay was 9.5 m long, and 11.2 m long including a scattered accumulation in the eastern part. It was 3.5m wide in the western part, 3.6 in the central part, and 3.4 in the eastern part. Edges were not clear, rather ragged. The western edge was only clearer, as the plate, standing on their ribs, outlined it. Initially monolithic platform broke into pieces with the diameter of 0.2 m.

The tightest collection of platform remnants was situated in the western part of the ground. Plates were 8-12 cm thick. They lay horizontally or slightly aslant. A small amount of husk was added to clay. The upper surface was, as a rule, even, roughly smoothed by hand. The majority of plates have preserved imprints of timber logs (or rarely slabs) on the bottom. One tried to put them tightly without gaps, as there are just small leaks. Judging from imprints, we can conclude that the timber boarding was laid across the building. Some plates of the platform basement have preserved grading bedding (1.5-2 cm hick). Sometimes there are two layers of the bedding (each of them is 1-2 cm), surfaces of which are thoroughly smoothed. At the junction of squares $Д_{4-5}$ the platform subsided on the area of 1.3 m in diameter - it lowered itself down into the pit (0.4 m deep), which was not filled up, when the dwelling was destroyed.

Here, within borders of the pit, situated close to the western edge of the ground, we have found pieces of rammed clay without husk on the long axis. This was, perhaps, a sacrificial altar. The surface of the pieces was thoroughly smoothed.

In the central part of the ground (sq. $Е_{4-5}$, $Ж_{4-5}$) the character of the strata is the same. Pieces of clay there lay, though, along its long axis with the comb. They recovered each other, and lay aslant to the north and the south. The grading layer of the bedding has been preserved here and there (2-4 cm thick). It has a thoroughly smoothed surface. Within the comb, bedding plates lay downwards with their smoothed surface. In this case they were not connected with the definite plates of the basement. Apparently, the boarding of the platform was burnt down in the centre and the platform subsided as if into the funnel, forming, thus, comb of lying horizontally or turned upside down parts. It can explain the raggedness of the ground edges. We should assume that the ground must have been no less than 4m wide. Apart from the platform parts, there have been found thin pieces of yellow bedding with log imprints on it, oriented chaotically. These pieces were not connected with the platform, and are, probably, remnants of the fallen ceiling. In the centre of square $Е_4$, such bedding squashed a goblet, lying on the platform. In square $Ж_4$ it recovered a grain-grinding machine.

At the northern edge of the ground (sq. $Ж_{3-4}$, $З_{3-4}$) on the area of 2 (along the line of west -east) x 1.8 m the bedding was actually absent. There were only small amorphous pieces up to 4 cm thick and plates of clay with a large amount of husk, which was 3-4 cm thick. There were also flat plates (2-3 cm thick) without husk in the southeastern corner of square $Ж_3$. Along the eastern edge of this lacuna (square $З_{3-4}$) there lay plates (6 cm thick), with the diameter of 10cm. They were made of clay without

husk. Upper and bottom surfaces were even. Three of them had an edge, splayed downwards, and a ridge. Perhaps these plates had to deal with the furnace plate of the stove. They lay on the layer of clay with husk, which was up to 2 cm thick. We do not exclude that the lacuna appeared on the place of the bottom plate of the stove. It gives some notion of the size of the stove.

To the east of the mentioned lacuna the bedding lay across the ground. It had a form of a small ridge, which was formed, perhaps, at the place of the transversal wall (the eastern half of sq. $З_{3-4}$, and the rim at the western border of sq. $И_{3-4}$).

In the eastern part of the ground the platform plates were not present entirely. There were only separate pieces and small accumulations in the northwestern quarter of sq. $К_4$ and in the eastern half of sq. $И_{3-4}$.

Judging from the location of the transversal wall, the stove and the "sacrificial altar", the dwelling was turned to the east with its entrance, that is, towards the centre of the settlement. Before the entrance into the housing pert of the dwelling there was a veranda, which was 3x4 m in size. The stove was situated on the right of the entrance, like on the other grounds in Talyanky. The "sacrificial altar" lay close to the wall on the central axis, which stood opposite the entrance. There were no traces of the podium. Probably, it was completely destroyed when the building was ruined. The total area of the building was, perhaps, 45 square meters (the area of the verandah-12 square meters, the area of the housing part- about 33 square meters).

Under the ground (its western edge), apart from the mentioned pit, there was an elevation, smeared onto the ground. It was made of clay and husk (up to 4 cm thick). It was situated at the south-western edge of the ground (sq. И3). It is partly (the western edge) recovered with the platform plates. It had an area of 0.7 x 0.7 m. The edges were destroyed. The shape cannot be defined.

Close to the ground, at its southeastern edge, in the northeastern quarter of square К4 there was another elevation (2-3 cm thick), that was made of clay and husk, the ground was smeared with. It had an area of approximately 1 x 0.8 m. The elevation broke into tiny pieces. Its edges were destroyed, which does not allow making the notion of its shape.

Materials, found on the ground include ceramics, granite grain-grinding machines, and plastic articles.

One of the grain-grinding machines was situated in the northwestern corner of square $Д_5$, on the surface of the ground. It is almost rectangular, with the diameter of 0.25 m. The second one consisted of two pieces. It lay at the northwestern edge of the ground out of its boundaries in the southern part of square $Д_3$. The third one lay on the surface of the ground in the southwestern quarter of square Ж4. It lay aslant from north to south. It is rectangular (40 x 25 cm). The fourth one is the largest (0.5 x 0.25 m in size) lay at the southern edge of the ground at the middle of the southern border of square $З_4$. 50 cm off it to the west there lay a flat upper stone of a grain-grinding machine (a levigating one) with the diameter of 15 cm. All the grain-grinding machines were cracked of fire and lay downwards with their operating surface.

Ceramics, broken vessels, broken and undamaged goblets were found, as a rule, within the borders of the housing part of the dwelling, in its southern half on the southern slope of the prolonged comb of the bedding and among bedding pieces (sq. $Ж_4$, $З_4$). There were a dinner bowl, a dinner vessel, and a cooking pot, all of which were broken and an undamaged goblet on the clay surface in square $Ж_4$. Among the bedding pieces we have found fragments of pythes and an accumulation of ambages. Square $З_4$ contained one broken cooking pot and two goblets. At the southern edge of the ground (sq. $И_4$) there was one broken table vessel and an undamaged goblet, turned upside down. Two goblets were found at the northern edge of the ground (sq. $З_{2,3}$). One broken cooking vessel, a large one, lay at the eastern edge of the ground out of the boundaries of the ground, close to the clay elevation, smeared onto the ground. The major accumulation of loom ambages was found in the northwestern corner of the ground (sq. $Г_{3,4}$; $Д3,4$). They lay both on the surface of the ground and under it. Pieces of two

anthropomorphic statuettes were found outside the ground, close to its southwestern corner (sq. $Д_6$).

Ground № 31

The ground was situated parallel to ground № 30 at the distance of 3.2 m to the south, but it was 8m off-centre to the east. It had a look of a clear-cut rectangle. It was 9.6 m wide, 3.8 m wide in the western part, 4.1 in the central part, 4.2 in the eastern part.

All over the ground the bedding of the low layer could be found in the shape of blocks. They were up to 30 cm in diameter and about 5 cm wide. A monolithic platform had cracked down. As a result, these blocks were formed. Judging from the imprints of logs on their bottom surface, the platform cracked along boards, which lay tightly to each other across the building. The blocks lay horizontally, sometimes slightly aslant. Here and there (the eastern half of sq. $И_7$, the southern half of sq. $К_6$) there was no clay, and lacunas were to be found. At the northern edge of the ground (sq. $К_6$) the edge blocks have preserved imprints of the wall bedding. It had a look of thickening along the northern butt-end; at the western one they stand on their ribs as if having slid off the wall (sq. $З_7$). At the western part of the ground (sq. $И_{6,7}$) there have been found amorphous pieces of the broken bedding. Among them there were the flattened ones with imprints of wooden logs on them. The latter ones lay horizontally turned up with the imprints or aslant (the upper layer). One more accumulation of pieces of the bedding of the upper layer was situated in the central part of the ground (northwestern part of sq. $М_7$). Here lay strongly burnt (slagged) blocks with flattened surface. The blockage was attached to the threshold, which stretched for 80 cm along the line north - south. It had a look of a monolithic block with even upper and side surfaces, which was approximately 20 cm wide and 15 cm high. Its surface was covered with bedding (3 cm thick) with the plastered surface (its pieces have been preserved here and there). To the north and south from the threshold (sq. $М_{6,7,8}$) on the same line with it, there lay pieces of bedding on their ribs. They were 2-4 cm thick with a large amount of husk. This was, apparently, wall facing that had slid off. Edges of the blockage of the platform, turned to the east, had there imprints of the attachment to the wall in the look of the even side surface. Thus, there was, undoubtedly, the front wall of the housing part of the building, containing the doorway. To the east of it the blocks of the platform stretched for 2.8 m. Its upper surface was even, the lower containing imprints of wooden boards. There were not any signs of constructions on the surface of the platform. By analogy with other researched grounds, this part can be interpreted as a "veranda" or "outer entrance hall", which precedes the entrance into the housing part of the building. To conclude, the entrance into the dwelling was from the east, that is, from the side, faced to the centre of the settlement, like the entrance of the near-by ground № 30. While on the researched earlier grounds rights to the entrance there were remnants of the stove in the look of the furnace bottom, there was the largest lacuna. It was 2.1 (along the line of north-south) x 2m in size. Its eastern edge reached the front wall of the housing part of the house. The western one was framed with two parallel rows of plates with admixtures of husk. The plates were 3-4 m and stood on their rib 10 cm from each other. This construction was 1.2 m along the line north - south (sq. $Л_6$). Some plates had imprints as if of wood on their sides, turned inside (this part of the ground, which was 1.0 x 1.3 m was taken in monolith and it will, apparently, exhibited in the museum at the village of Legedzyne). We do not exclude that it was the eastern side of the stove vault, which could have a timber frame, at-least in its lower part. As far as the furnace bottom is concerned, only separate pieces of its basement (clay without husk, 13 cm thick, the even upper surface, the amorphous lower part) have been found in the accumulation of the bedding at the southern edge of the lacuna and partly at its western part. The excavation of grounds №№ 30, 31 resulted in appearance of the opinion that the Trypilians destroyed the "heart" of the dwelling- the stove - before they burnt it down (V.Krutz). This opinion is based on the fact that any distinct parts of the stove vault have not been found in any researched dwelling of the settlement. In the last dwelling there were even no furnace bottoms.

The total area of the building can be considered equal to about 40 square meter, the area of the "veranda" comes to about 12 square meters, and the area of the housing part is approximately 28 square meters.

Within the boundaries of the rectangle, occupied by the dwelling, some fragments of elevations have been discovered under it. They were smeared onto the ground.

One of them was situated in the lacuna under the stove, being reconstructed. It lay in small pieces on the territory of 0.9 x 1.1 m. It was made of clay without husk, smeared in one layer, which was 3-4 cm thick. The elevation was burnt rather proportionally, but not very strongly. Its shape and real sizes cannot be defined.

The second elevation lay in the lacuna at the northwestern corner of the ground (the boundaries of sq. $И_{6,7}$). Its southern edge was covered with blocks of the platform. The elevation lay on the territory of 1.4m in diameter. The edges were destroyed. It was made of clay without husk, which was smeared in three layers onto the ground. Each layer was 1.5-2 cm thick. It cracked down into pieces, like the previous one. The real shape and size cannot be defined.

Under the southern part of the housing part of the dwelling, the platform having been removed, lots with clay with husk smeared in one layer (1.5-2 cm) onto the ground. The lot, this bedding has been found on, stretched for 7 m from east to west, being 1m wide. Clay was burnt to a brick colour,

strength of burning diminished downwards. The lower parts of the majority of pieces were weakly burnt, black and easily loosened. The upper part of clay pieces was even, here and there with the grading thin bedding, the part one was amorphous.

Materials (ceramics, grain grinding machines, ambages of looms, etc.) were predominantly found in the southern half of the ground, closer to the southern edge of the building of the housing part. Opposite the stove (sq. $Л_{7,8}$; $М_{7,8}$) there lay five broken table vessels, two undamaged goblets, an undamaged grain-grinding machine and pieces of two others, and some ambages of the loom, which are flattened and rounded. Close to the southwestern corner of the ground (sqs. $И_{7,8}$; $К_8$) the finds contained a broken table vessel, two grain-grinding machine, three goblets and some ambages of the loom. A goblet (sq. $И_7$) and two ambages (sq. $К_7$) have been found on the soil under the ground. All the found vessels have signs of the secondary burn, and grain-grinding machines were burnt as well, which resulted in that they lost their solidity and their rims were easy to crumble.

This year research of buildings has changed the widespread notion of planning of the settlement, made up long time ago. It concerns, first of all, the system of defensive constructions. Earlier we believed that the settlement had two lines of defence. They had the look of rows of buildings united by a wattle and daub wall. These were inner and outer loops with buildings, turned towards the centre of the settlement with their entrances (the grounds of the outer closed loop, studied within excavation № XIII, and were oriented right towards the centre of the settlement). Excavation of grounds 28 and 29 showed that dwellings of the inner closed loop were turned to the outer loop with their entrances. Thus, uniting by wall proves to be pointless. Probably, these two rows of houses formed the street, encircling the settlement (it was not very wide- about 60 – 100m). While excavations previous years (the northern part of the settlement) seconded the data of the geomagnetic photographing, made at the beginning of 80 s, which proved the radial building up of the settlement, this year such building up was not discovered in the mentioned sector. Inner dwellings, attached to the inner closed loop, stood in a row, which was parallel to the loop.

In the western part of excavation № XVI we have discovered a part of a large pit. It was situated between the inner closed loop and the row of inner houses. The trench allowed us to define, that the pit is 19 m across (along the line Southwest – Northeast). Judging from the fact that grounds 30, 31 were not cemetery off it and reached its edge with their south-western edges, the pit had already existed by the time of their building, and it was naturally filled up afterwards. There is a suggestion that in the pit they mixed clay, used within building the dwellings, which surrounded the pit. We hope real sizes of the pit will be defined during further research of the settlement.

Красильников К.И., Красильникова Л.И.
Луганский государственный педуниверситет

Результаты исследования на могильнике у пос. Новодачное

В 2001 г., спустя 8 лет, были продолжены работы на грунтовом могильнике салтово-маяцкой культуры у пос.Новодачное [Красильников, Тельнов, 1992; Красильников, Тельнов, 1997:.*66-80*]. Основное внимание уделили исследованию северной части могильника, а также поиску и определению общих его параметров. В частности, мы продолжили раскрытие раскопа II на площади 162 м^2, где обнаружили пять захоронений (№15, 16, 19, 20, 21) и четыре ямы хозяйственного типа (№ 47, 48, 49, 50). Все погребения, кроме №19, выполнены в прямоугольных ямах с заплечиками, на них видны плахи, скелеты с западной, западной - северо-западной ориентировкой, вытянутом трупоположении на спине, лицом кверху. Все эти признаки соответствуют языческим погребальным традициям праболгар.

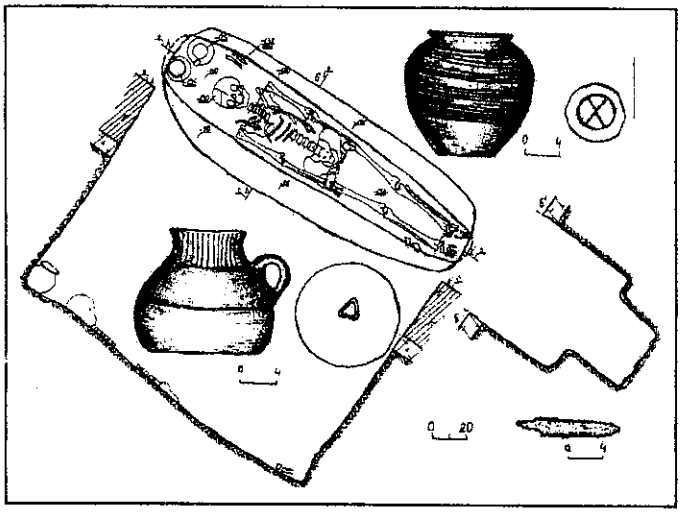

Рис. 1 План, разрезы и материалы из погребения №20

Вместе с тем заметны различия. В погребении №15 верхняя часть скелета была специально заложена 8 камнями мергеля средних размеров. Разобрав их

мы увидели частичное нарушение анатомии, но сохранился небольшой лепной горшок.

Погребение №16 с подбоями у головы и ног повторяет ситуацию погребения №15, скелет нарушен, а на тазовых костях лежит большой камень, у ног жертвенник (баранина).

Специфика погребения №19 в том, что здесь яма с дополнительной большой ступенькой-площадкой, оставленной вдоль северной стороны на 25-30 см выше горизонта дна ямы. Скелет полностью разрушен и среди костей человека находились кости жертвенника (конина).

Погребение №20 наиболее полно отвечает стандартным погребальным традициям праболгар. Обозначенная нами этническая принадлежность вполне подтверждается инвентарем из него (рис.1).

Погребение №21 было выполнено в ранее сооруженной колоколовидной хозяйственной яме. Правда, для этого ее удлинили в восточном направлении на 60 см. В яме обнаружены остатки детского захоронения, череп ориентирован на восток.

Мы, в данном случае, допускаем другой вариант сочетания хозяйственной ямы и погребения. В начале было захоронение, позднее западную часть разрушили хозяйственной ямой.

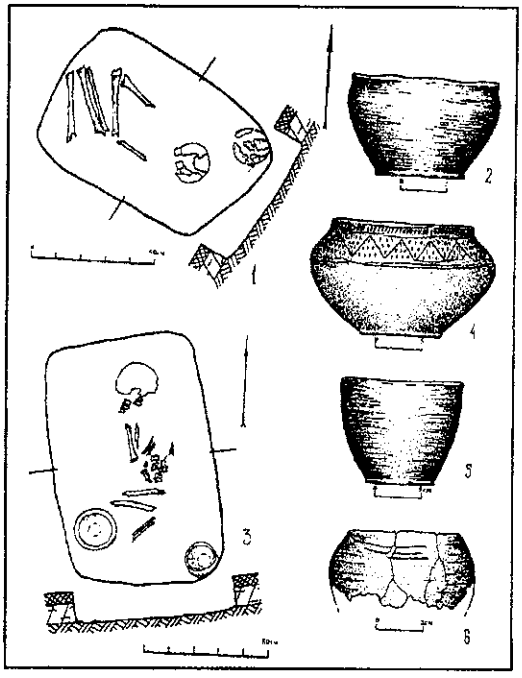

Рис. 2 1:Погребение 1 кургана 1 2: сосуд из погребения 1 3: погребение 1 кургана 2 4: Сосуд 1 из погребения 1 курган 2 5: сосуд 2 из погребения 1 курган 2 6: сосуд из траншеи 2.

Так называемые ранее раскрытые здесь 46 хозяйственных ям пополнились 4 новыми. Они все также не имеют стандартных форм и размеров. Одни из них (№47 и №50) почти круглые, другие (№48, №49) овальные. Глубина ям в пределах 100-120 см, заполнены грунтом и практически без должных находок (плита-абразив, фрагменты амфор, горшков).

Западней раскопа II в 5 м за дорогой, для проверки возможного направления распространения могильника был заложен раскоп III - 36 м^2, где обнаружено 2 детских захоронения (№17, №18). Глубина ям не превышала 70 см, длина 70 и 90 см, формы их овальные. Сохранность скелетов плохая, ориентация на ЗСЗ до 30°. В погребении №17 находился лепной горшок, напоминающий сосуды славян.

Погребение №22, детское с лепным горшком, обнаружено при зачистке заброшенной силосной ямы. Кстати, здесь же в 1992 г. практически рядом находились погребения №1, №2, причем оба детских. Создается впечатление о местонахождении отдельного небольшого могильника с захоронениями детей. Однако, исследовать его, из-за асфальтно-бетонного покрытия нет возможности.

В дальнейшем поисковые работы были перемещены в южном направлении на площадку между двумя силосными ямами. Здесь заложили контрольную траншею длиной 30 м, шириной 1 м. Ею и соединили две ямы. В траншее обнаружено два захоронения, а в бровке остатки насыпей двух спланированных курганов.

Курган 1, высота 45см, диаметр 5 м насыпь из чернозема, внизу камни мергеля. Погребение выполнено в прямоугольной яме (50х60х90 см). Поза скелета (подросток) сильно скорченная, юго-восточной ориентировки. За головой в восточном углу стоял лепной банковидный горшок (рис.2, *1-2*).

Курган *2*, высота 50 см, диаметр 4 м, примыкает с южной стороны к №1, но его пола перекрыта насыпью первого кургана, т.е. курган 2 насыпан раньше. Погребение в кургане 2 выполнено в яме прямоугольной формы 75х100х65 см, удлинение по линии СЗЗ-ЮЮВ.

Скелет подростка лежит на правом боку, сильно скорчен, головой к северу, лицом к востоку. Инвентарь состоял из 10 астрагалов, 2 горшков (рис.2, *3-5*).

Дальнейшие исследования остатков курганных насыпей выявили фрагменты от горшков более раннего, нежели срубная культура, периода. В частности, найдены обломки округлобоких горшков с заглаженной поверхностью и шнуровыми орнаментами (рис.2, *6*).

Мы не ставим своей целью определять точные культурно-хронологические параметры каждого из захоронений, но считаем, что не разрушенные погребения, находки из них и фраг-

менты из насыпей курганов входят в хронологические границы XVII - XIII вв. до н. э. и связаны с культурами средней и поздней бронзы.

ЛИТЕРАТУРА

Красильников К.И., Тельнова Л.И. Отчет об исследовании грунтового могильника у пос.Новодачное, Славяносербского района Луганской области в 1992г.// НА ИА НАНУ. *1992.*

Красильников К.И., Тельнова Л.И. Грунтовый могильник у поселка Новодачное. Древности Подонцовья. // Сборник научных статей Луганского педуниверситета. Луганск - №6 *1997.*

Крыганов А.В.
УТОПИК, Харьковская обл.

Археологические раскопки Нетайловского могильника и археологические разведки вокруг него

Нетайловский могильник салтовской культури VIII-X вв. находится на северо-восточной окраине с. Металловка (бывшая "Нетайловка") Волчанского р-на Харьковской области. После археологических раскопок и разведок 1959-1961 гг. Д.Т. Березовца выяснилось, что он занимает площадь около 14 га. Некрополь расположен частью на сельскохозяйственном поле и частью в сосновом лесу; через него идут каменно-асфальтные и грунтовые автодороги, линия электропередачи, трубы канализации; на нем когда-то были различные колхозные сооружения, от которых полностью сохранились две крупные силосные траншеи; здесь находится много военных окопов, блиндажей, больших воронок от авиабомб 1942-1943 гг. И в 2001 г. археологические раскопки велись в особо разрушенном месте Нетайловского могильника - возле грунтовой дороги и там, где раньше находились колхозные сооружения. В 1999 г. скрепером по какой-то причине на площади около 800 м до глубины от 0,2 до 1,5 м (рис.1) был снят грунт. Почти везде тут был материковый грунт, где для обнаружения могильных пятен нужно было сделать небольшую зачистку. В 2000 г. здесь на площади 450 м было обнаружено 29 погребений (№№ 266-295), в 2001 г. - 39 могил (№№ 296-334) на площади 320 м (рис.1). При этом могильное дно, как правило, находилось от 0,1 до 0,8 м ниже современного грунта. В основном здесь находились неглубокие детско-юношеские погребения, значительная часть которых уже была уничтожена, а оставшиеся сохранились плохо.

В целом, все вскрытые в 2001 г. могилы Нетайловского некрополя по своим формам, размерам, ориентации, костям погребенных, погребальному инвентарю не отличались от обнаруженных раньше. Глиняные сосуды представлены небольшими горшочками, кувшинами, кубышками и кружками. В погребении № 24 было найдено два маленьких сосуда (рис. 2: *1, 2*), не характерных для салтовской культуры. Среди различных украшений есть разные бусы, серьги, бронзовые браслеты, перстни. В погребении № 309 находились плохо сохранившиеся остатки какой-то вещи (рис. 2: *3*), состоящей из кружка, изготовленного из органики, перекрытого с одной стороны тонкой бронзовой пластинкой с дырочками. В могилах нередко имелись фрагменты железных ножей. Изредка попадались погребения, где погребенный был завернут в войлок, кожу или ткань, или перекрывался ею.

Были продолжены археологические разведки в окрестностях села Металловка. Выяснилось, что в 0,8 км юго-западней (на юго-восточной окраине села) при строительстве частного дома около 20 лет назад была найдена могильная яма глубиной до 1,2 м, где имелись плохо сохранившиеся остатки человеческого скелета и большие фрагменты пифоса салтовской культуры. Большие фрагменты амфор и кувшинов, иногда и кухонных горшков часто находились в разных местах большого песчаного карьера, которой находится между северной окраиной села и базой отдыха "Аква", ближе к левому берегу Печенежского водохранилища (в 0,9 км к северо-западу от Нетайловского некрополя). В одном месте лежал развал человеческого черепа.

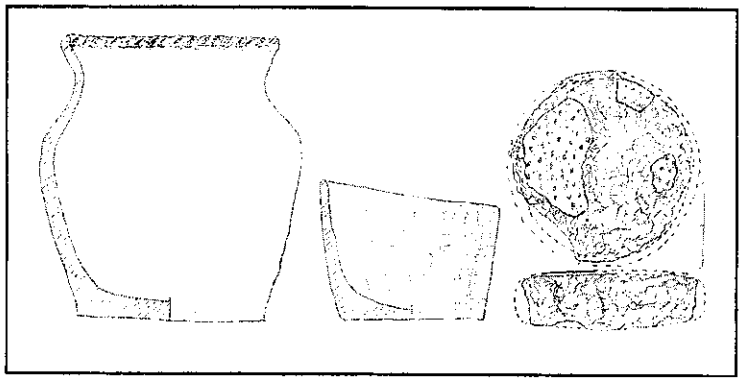

Рис. 1 Материалы из погребения 24, Нетайловского могильника

Кулатова І.М., Супруненко О.Б.
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. **Охранные исследования на Перещепинском курганном некрополе в Бельске 2001 года.** В ходе охранных исследований под сооружение газоразведывательной скважины у с.Бельск Котелевского района Полтавской обл. на периферии Перещепинского курганного некрополя I Бельского городища иследованы три кургана скифского времени. В одном из них (№ 24) — второй половины V в. до н.э. - в ограбленном склепе погребения выявлен уникальний шедевр античной классической торевтики - золотой перстень-печать с резным изображением колесницы с парой лошадей и возницы. Кроме того, из погребения происходят два так называемых "финикийских" полихромных алабастра, мелкие золотые украшения и остатки античного лекифа.

У вересні 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру проводив дослідження на майданчику під розташування газорозвідувальної свердловини на південно-східній периферії Перещепинського курганного некрополю I, розташованого на захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. До ділянки площею понад 2 га, перерізаної численними давніми і сучасними дорогами, лініями шлейфів газоконденсатопроводів і кабелів, розміщеної безпосередньо поряд із дослідженим українсько-німецькою археологічною експедицією ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства на чолі з В.Ю.Мурзіним та Р.Ролле курганом № 13/1997 р. [Мурзин, Ролле, Херц, Махортых, Белозор, 1998. *6-10*], потрапили три ледь помітні розорані насипи заввишки 0,4-0,8 м та діаметром 14-28 м (кургани №№ 23-25 — за загальною нумерацією досліджених курганних насипів могильника).

На особливу увагу заслуговує другий із розкопаних курганів, що, незважаючи на три пограбування - два фіналу пізньосередньовічного часу і початку XX ст., — все ж дав надзвичайно цікаві знахідки. Курган свого часу мав первісний діаметр 14х16 м, був оточений канавкою на кшталт рівчака завглибшки близько 0,2-0,3 м, та зберігав край вершини насипу решткти тризни — кістки великої рогатої худоби, уламки амфор, лекіфу, фрагменти ліпної кераміки. Поховання здійснене у прямокутній материковій ямі (3,2х3,6 м, глибина — 0,95 м від рівня стародавньої денної поверхні) з напівкруглою сходинкою-приступкою (1,6х2,1 м) з південного заходу, орієнтованій з північного сходу на південний захід. Яму оточував розірваний поблизу входу масив суглинково-чорноземного викиду підовальної у плані форми (6,0х8,5 м) з максимальною потужністю 0,5 м., оточений смугою суглинкового натопту. Частина викиду була використана для ущільнення конструкції прямокутного у плані рубленого склепу (2,3х2,8 м) і вміщена між останнім та стінками ями. Збереглися сліди одношарового накатника з плах, викладених впоперек ями, та основи склепу і підлоги — з покладених впоперек ями вздовж коротких стінок двох масивних лаг, що відтиснули в материку неглибокі канавки. Підлога склепу свого часу була вистелена семи дошками завширшки до 0,3 м. На накатнику поховання була вміщена туша коня, кістки якого пізніше переміщувалися грабіжниками, залізні ніж та деталі вузди.

Заповнення склепу було зрите і перемішане грабіжниками. Та все ж виявлені знахідки засвідчували досить високий майновий ценз похованих і пишноту поховального обряду. З грабіжницьких ходів і перекопу походять кістки чоловіка і жінки, зуби дитини. **Не** переміщеними в ямі залишилися лише решткти частини шкіряно-платівчатого захисного обладунку - у центрі, а також синьоскляний, з білими, темно- і світло-синіми зигзагами на поверхні, так званий, "фінікійський" поліхромний алабастр середземноморської школи скловиробництва, трубчастої форми, виготовлений на основі використання піщаного сердечника, - у північно-західному кутку. Розвал такого ж алабастру був рознесений грабіжниками у протилежному кутку склепа. Висота рідкісних парфюмерних посудин - близько 10 см.

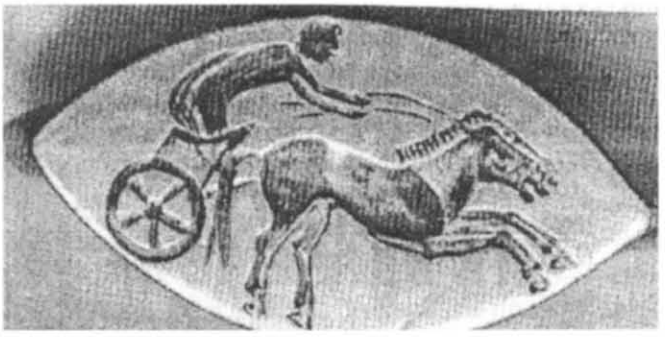

Рис. 1 Щиток перстня з кургану 24 Перещепинського могильника

Серед знахідок - 4 фрагментовані залізні ножі з кістяними накладками, в т.ч. прикрашені циркульним візерунком, з решт-

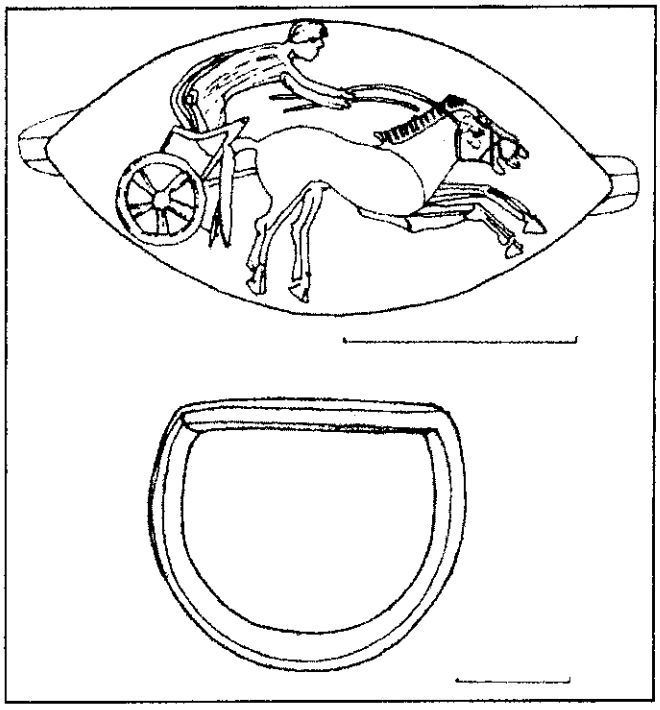

Рис.2 Курганний некрополь в ур.Перещепине. Золотий перстень-печатка середини-третьої чверті V ст. до н. е. з кургану № 24.

шкіряного перехвата в основі руків'я і піхов; фрагменти залізних платівок, пофарбованих фіолетовою фарбою; шматочки залізного кинджалу та ворворки (?); 7 бронзових наконечників стріл другої половини V ст. до н.е.; частина стрижня бронзового псалія. Кераміка представлена уламками стінок амфори, ліпних горщика, миски і корчаги (?), маленькою ліпною лискованою "вазочкою" на конічній пустотілій ніжці та фрагментами верхньої частини античного лекіфу, прикрашеного по розтрубу горловини і профільованій смужці на плічках світлим коричнево-червоним лаком. Виразний набір речей засвідчує багатство напутнього жіночого інвентаря: лиснуване керамічне пряслице; пустотілі, овальні у перетині, намистини із золотої фольги, спаяні з двох половинок, орнаментовані поперечними канельованими смужками з насічкою; золоті намистинки-бісеринки округлої форми, у вигляді двох спаяних між собою штампованих напівсфер; золоті штамповані нашивні бляшки трикутної форми, з композицією із трьох розеток, типу бляшок з "Частих курганів" (к. № 9/1912 р.) та кургану більського некрополю в ур.Марченки [Кулатова, Супруненко, 2001, *102-104*]; склопастові намистини; фрагменти бронзового дзеркала; деталі бронзового декору від шкатулки - тонкі підпрямокутної форми і зубчасті платівки із позолотою і пуансонним лінійним візерунком (понад 150 прим. та фрагментів); рожева фарба (рум'яна); шматочок сірки; розвал великої пісковикової плитки-тарелі тощо.

Найунікальнішою знахідкою у похованні є масивний золотий перстень - яскравий і високохудожній зразок класичної античної торевтики. Перстень має сплощений овальний щиток із загостреннями на кінцях, гранену шинку без потовщення донизу зі стременоподібним профілем, і відноситься до типу III "Б", за О.Я.Неверовим. Подібні персні датуються серединою - третьою чвертю V ст. до н.е. [Неверов, 1986, *19*]. Щиток прикрашає різьблене зображення колісниці з парою коней та майже оголеною фігурою візниці, переданих у профіль. За спиною у молодого наїздника, що тримається за ремені упряжі у пориві вперед, звивається плащ. Шинка персня знизу зберігає сліди заполірованого з'єднання.

З огляду на знахідки вже відомих бронзових перснів зі Східного укріплення Більського городища [Шрамко, 1987, *161*. - рис. 74], виявлення високоякісного зразка золотого персня-печатки вказує на розповсюдженість подібних витворів торевтики у середовищі населення Гелону, можливо, на користування ними в якості особистих печаток, а також на широкі контакти з північнопричорноморськими античними центрами, через які до мешканців фортеці на вододілі Ворскли і Псла потрапляли рідкісні, цінні та якісні зразки давньогрецького художнього ремесла класичної доби.

ЛІТЕРАТУРА

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛЛУ, Полтава. *2001*. - № 2.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.И. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. Киев. *1998*.

Неверов О.Я. Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья (опыт классификации) //Античная торевтика. - Ленинград. *1986*.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев *1987*.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С.
Институт археологии НАН Украины.

Исследования на могильнике Малополовецкое

В 2001 г. были продолжены исследовния на могильнике Малополовецкое-3, расположенном в Фастовском р-не Киевской обл. В работах принимали участие студенты-практиканты Ки-

евского национального университета им.Т.Шевченко (руководитель практики Л.Г.Самойленко), студенты Киевского университета и Национального педуниверситета им. М.Драгоманова, сотрудники Фастовского государственного краеведческого музея, ученики с/ш №2 г.Фастова.

На протяжении 1993-2001 гг. на могильнике исследовано 7212 м² (рис.1), выявлены остатки 87 погребений, 67 из которых относятся к эпохе поздней бронзы [Лысенко, 1998-а, *95-117*; Лысенко, Лысенко Св, 1998-а, *.28-31*; 1998-б, *101-106*; 2001, *147-159*; Лысенко, Лысенко Св., Журавлев, 1999, *116-121*]. Работами 2001 г. вскрыто около 1000 м², выявлено 17 погребений (погребения 73 - 87).

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 14. Расположен на север от комплексов 2 и 4. Исследовано 10 погребений, 3 из которых - в 2001 г.

ПОГРЕБЕНИЕ 8 (73-2001 г.) (рис.4:*1*). Расположено в 2 м на северо-восток от погр. 7 (46-2000 г.). Яма овальной формы, 0,9х0,67 м, контуры размыты. Глубина залегания костей 0,9 м от современной поверхности. Скелет мужчины (35-40 лет; здесь и далее **антропологические определения Л.В.Литвиновой**) лежал скорченно (степень скорченности ск.I - сильная) на левом боку головой на восток с сильным отклонением к югу (117°). Правая рука согнута в локте перпендикулярно корпусу, лучевая и локтевая кости расположены между бедренных костей; кисть правой руки зафиксирована ладонью вниз на бедренной кости левой ноги. Левая рука вытянута вдоль корпуса под костями ног, ладонью вверх; на раскрытой ладони лежала пяточная кость левой ноги. Череп развернут темечком вверх (складывается впечатление, что яма была мала для погребаемого и труп в нее чуть ли не втискивали). В засыпке, над правой ключицей, нбнаружен небольшой фрагмент лепной керамики с примесью песка и шамота в тесте.

ПОГРЕБЕНИЕ 9 (74-2001 г.) (рис.4: *2*). Расположено в 6 м на юго-восток от погр. 7 (46-2000 г.). Погребальное сооружение не зафиксировано. Глубина залегания костей 0,6 м от современной поверхности. Скелет женщины (35-40 лет) лежал скорчено (ск. I) на правом боку головой на север с сильным отклонением к востоку (34°). Руки согнуты в локтях в позе "адорации". Под черепом зафиксированы ворсинки бурого тлена (подстилка ?). Погребение безынвентарное. В засыпке, в районе черепа, обнаружены 2 мелких фрагмента лепной керамики.

ПОГРЕБЕНИЕ 10 (75-2001 г.) (рис.4: *3*). Расположено в 1 м на восток от погребения 9 (74-2001 г.). Погребальное сооружение не зафиксировано. Глубина залегания костей 0,3 м от современной поверхности. Скелет мужчины (40-45 лет) лежал скорченно (ск. I) на правом боку головой на восток с незначительным отклонением к северу (78°). Степень скорченности сильная. Руки согнуты в локтях в позе "адорации". Погребение безынвентарное. Левая сторона черепа, левое плечо и бедро снесены плугом; перемешанные кости поврежденной части скелета находились в пахотном слое над погребением. Под черепом зафиксированы ворсинки бурого тлена (подстилка ?).

В 3 м на северо-запад от погр.10 (75-2001 г.) выявлена ритуальная (?) ЯМА 34. Яма овальной формы, ориентированная северо-восток - юго-запад, контуры сильно размыты, размеры приблизительно 1,2х0,8 м, глубина не более 1 м от современной поверхности. В заполнении – около 10 обломков костей животных и 5 фрагментов лепной керамики эпохи поздней бронзы.

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 14-а. Расположен на северо-восток от комплекса 5 ("домик мертвых"), в 18 м на запад от РК.14. От последнего отделен практически стерильной площадью.

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (85-2001 г.) (рис.4 *:4*). Расположено в 4 м на северо-восток от реконструируемого края насыпи К.5. Погребальное сооружение не зафиксировано. Глубина залегания костей 0,75 м от современной поверхности. Скелет женщины (35-40 лет) лежал скорченно (степень скорченности ск.II - средняя) на правом боку головой на восток с незначительным отклонением к северу (71°). Правая рука сильно согнута в локте, кистью перед лицом; левая рука согнута в локте перпендикулярно корпусу. Вплотную к большим берцовым костям погребенной лежало ***ребро быка*** (здесь и далее **археозоологические определения О.П.Журавлева**). В засыпке погребения найдены небольшие обломки костей животных и невыразительной лепной керамики эпохи поздней бронзы.

Обращает на себя внимание, что со сменой степени скорченности по отношению к РК.14 (ск. II вместо ск.I), изменяется позиция рук. В Среднем Поднепровье для погребений с позицией рук, отмеченной в погребении. 85-2001 г., наиболее характерна поза ск.II (5 случаев из 9).

ПОГРЕБЕНИЕ СОБАКИ (86-2001 г.) (рис.4: *5*). Расположено в 5 м на север-северо-восток от погр.1 (85-2001 г.). Глубина залегания костей 0,4 м. Скелет лежал на правом боку, шейными позвонками на запад с сильным отклонением к югу (236°). Череп отсутствовал. На запад от скелета, в направлении перпендикулярном ориентации скелета (144°-324°), валетом лежали две половины разломаной нижней челюсти, зубами одна от другой (северная - зубами к скелету; южная - зубами от скелета).

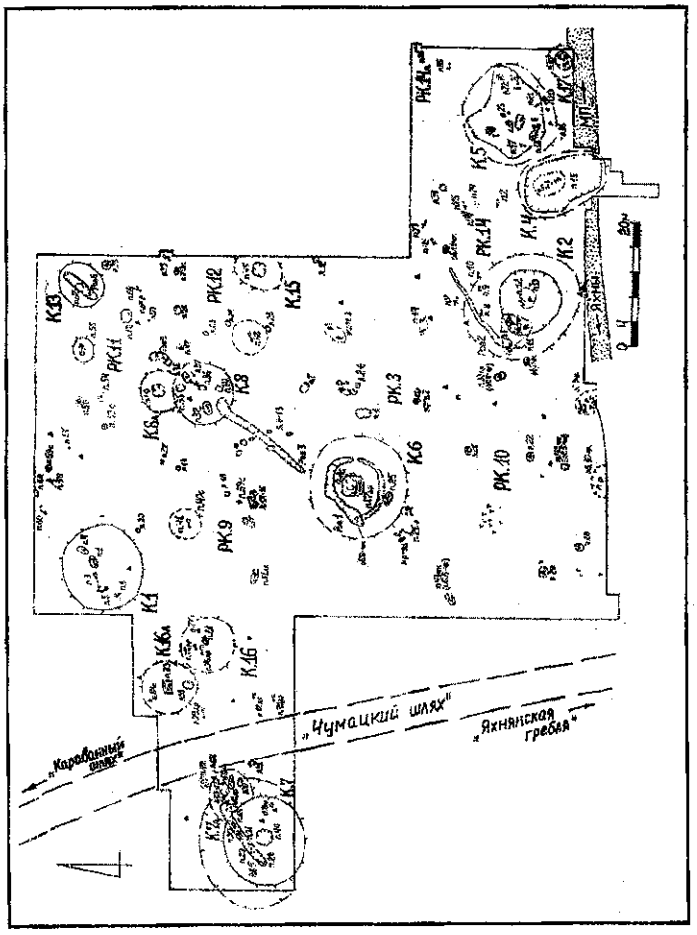

Рис.1 Могильник у с. Малополовецкое. План

Схема расположения нижних челюстей собаки полностью соответствует схеме расположения нижних челюстей быка в К.5 могильника (между погребениями 17 и 18-1996 г.). К намеченному ряду дипольных оппозиций, выраженных характерным расположением нижних челюстей, на могильнике также следует добавить человеческие нижние челюсти в системе погребений 34-35, расположенные на одной линии подбородками на восток, зубами вниз и вверх

КОМПЛЕКС 16. Расположен между комплексами 1, 6 и 7. Диаметр насыпи по бровке до 9 м.

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (81 - 2001 г.) (рис.4: *7*). Расположено в центре реконструируемого кургана, в 20 м на юго-восток от погребения 1 комплекса 1 (1-1993 г.). Яма овальной формы, ориентированная по линии запад-восток. Глубина 0,9-0,93 м от современной поверхности (уровень фиксации 0,7 м). Череп ребенка (3-4 года) стоял на основании лицом на восток-северо-восток в центре северной половины ямы. В западной половине ямы, за затылком черепа, лежала нижняя половина плечевой кости, ориентированная по линии запад-восток, нижним эпифизом на восток. В восточной половине ямы найдено несколько фрагментов трубчатых костей и таза (?). Погребение безынвентарное. По расположению в центре реконструируемого кургана и погребальному обряду может быть отнесено к горизонтам МП-II или МП-III могильника.

В 7 м от погребения 1 (81-2001 г.) в культурном слое на глубине 0,45 м найден ***кремневый нож*** (рис.4: *8*), изготовленный из пластины серого кремня, с ретушью вдоль режущей кромки. Размеры изделия 55x26x8 мм.

КОМПЛЕКС 16-а. Расположен на северо-запад от К.16, вплотную к нему. Возведен над центральным погребением 83. Высота насыпи около 0,2-0,25 м, диаметр около 8 м. В северо-западную полу была впущена кремация скифского времени (погребение 84 - 2001 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (83-2001 г.) (рис.2). Расположено в центре комплекса. Яма прямоугольной формы, ориентированная запад-восток, размерами 1,8x1,3 м, глубиной 1,01-1,06 м от современной поверхности. Вдоль западного и восточного краев ямы на глубине 0,75 м лежали сгоревшие деревянные плахи длиной не менее 1,8 м. Аналогичные плахи зафиксированы на глубине 0,55-0,65 м вдоль северного и южного краев ямы. Длина плах не менее 2 м. Южная плаха, судя по всему, была кривая. Плахи сильно повреждены землероями, однако их расположение фиксируется достаточно четко. Плахи квадратные в сечении, шириной 8-9 см, изготовлены из твердой древесины (дуб ?).

Погребение предположительно парное. Кости расчлененного скелета (***скелет 1***) взрослого (adultus) лежали под северной стенкой ямы тремя скоплениями, ориентированными на восток-северо-восток (82°). Кости обожжены до коричневого и черного цветов. Кости свода черепа лежали в северо-восточном углу ямы внутренней стороной вверх. Далее на запад, под центральной частью стенки (№1 на плане) лежали фрагменты плечевой и левой бедренной кости. Фрагменты правой бедренной (верхним эпифизом на запад) и берцовой кости располагались в северо-западном углу ямы (№2 на плане). Все трубчатые кости ориентированы по линии запад-восток. В 0,12 м на юг от центрального скопления костей, на глубине 1,06 м найден ***кубок*** (сосуд №1), лежавший на боку венчиком на запад-юго-запад. В заполнении между венцами срубов, преимущественно в западной половине ямы на глубине 0,5-0,75 м зафиксированы небольшие обломки кальцинированных и обожженных до черноты костей. Среди них найден обожженный до черноты фрагмент черепа, предположительно принадлежавший ребенку (***скелет 2***). В юго-восточном секторе по-

гребения, на глубине 0,6 м от современной поверхности, лежало ***пряслице***. В промежутке между венчиками сруба, преимущественно на глубине 0,5-0,75 м, часто встречаются бурые и красные мелкие вкрапления выгоревшего грунта. В заполнении ямы также найдено несколько костей животных, в том числе лучевая кость козы (?), верхний зуб быка, обломок позвонка собаки (?).

На внутренней части левой бедренной кости основного погребенного четко зафиксирован ***подовальный вырез***, сделанный не по горелой кости (!) (аналогичный вырез зафиксирован на кости ноги скелета 2 в погребении 72-2000 г.).

В 2 м на юг от погребения расположена ЯМА 35, ориентированная север-юг, размерами около 2х1,6 м, глубиной до 1,2 м (уровень фиксации 0,5 м). Контуры ямы нечеткие. В заполнении – несколько мелких обломков костей животных и лепной керамики. В 2,5 м на восток от погребения на глубине 0,5 м на днище стоял ***миниатюрный сосуд*** (№2). В 4-5 м на юг и север от погребения, за пределами насыпи, на глубине 0,45-0,5 м найдены фрагменты ***чаши*** (№3).

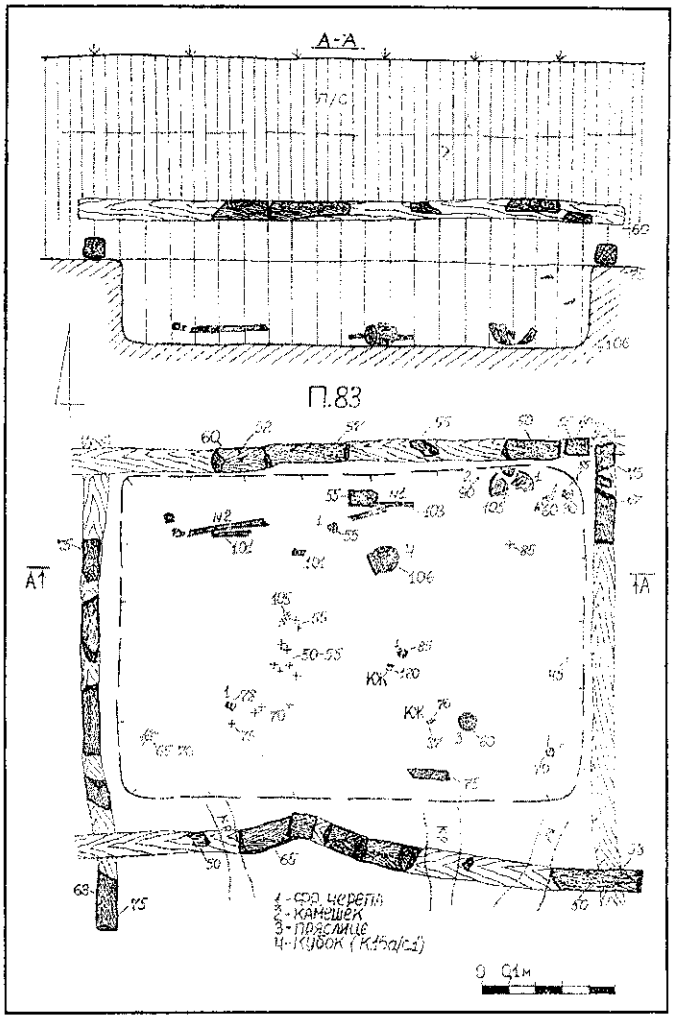

Рис.2 Малополовецкое, погребение 83

Сосуд №1 (К.16а) (рис.3: *1*; сосуд изображен стороной, направленной вверх в погребении). Кубок горшочковидной формы. Венчик плавно отогнут, край венчика закруглен. Тесто с примесью дресвы, шамота, песка. Поверхность бугристая, покрыта ангобом, подлощена. Цвет пятнами бурый, серый, оранжевый. Высота 110 мм, диаметр венчика 83х88 мм, диаметр днища 60 мм. Кубок орнаментирован по корпусу четырьмя налепными арками с четырех сторон. Внутри арок прочерчены узкие вертикальные линии (в трех арках по 4; с левой - южной - стороны 5). Между арками также находятся линии, нанесенные в аналогичной технике. От "верхней" арки отрезки расходятся с обеих сторон снизу вверх; к "левой" арке отрезки сходятся; между "нижней" и "правой" арками регулярный порядок нарушается: 6 отрезков направлены к "нижний" арке, 2 - к "верхней", 1 - вертикально к венчику. Порядок нанесения отрезков межу "нижней" и "правой" арками таков: 1) вертикальный, 2) верхний, направленный к "правой" арке, 3) 4 нижних, направленных к "нижней" арке, 4) нижний, направленный к "правой" арке, 5) 2 верхних, направленных к "нижней" арке. Развертка орнамента представлена на рис.3: *2*.

Сосуд №2 (К.16а) (рис.3: *4*). Миниатюрный сосуд в виде банки. Тесто с примесью дресвы, песка. Поверхность шероховатая. Цвет пятнами оранжевый, желтый, серый. С одной стороны сохранился черный нагар. Высота сосуда 40-43 мм, диаметр венчика 52х50 мм, диаметр днища 28-25 мм.

Сосуд №3 (К.16а) (рис.3:5). Кубок/чаша теклинского типа с четырьмя выступами-шишечками усеченно-конической формы, налепленными с четырех сторон. Венчик плавно отогнут, срез венчика слегка уплощен. Тесто с примесью дресвы, песка. Поверхность покрыта ангобом, подлощена. Диаметр венчика 180 мм, реконструируемая высота 110 мм. Сосуд разбит в древности. Большая часть фрагментов, в том числе и фрагмент верхней части с шишечкой, найдены на север от погребения, меньшая часть фрагментов - на юг.

Пряслице (рис.3: *3*). Дисковидной формы, со слабо выраженными ступицами с обеих сторон и слабо выраженным желобком вдоль ободка. Диаметр 57х59 мм, толщина 30 мм, диаметр отверстия 6-7 мм.

Погребальный обряд погребения 83-2001 г. может быть реконструирован следующим образом. В выкопанную яму были помещены трубчатые кости и свод черепа взрослого человека, скелет которого был предварительно расчленен. Перед костями на дно ямы был положен кубок (№1). На запад и восток

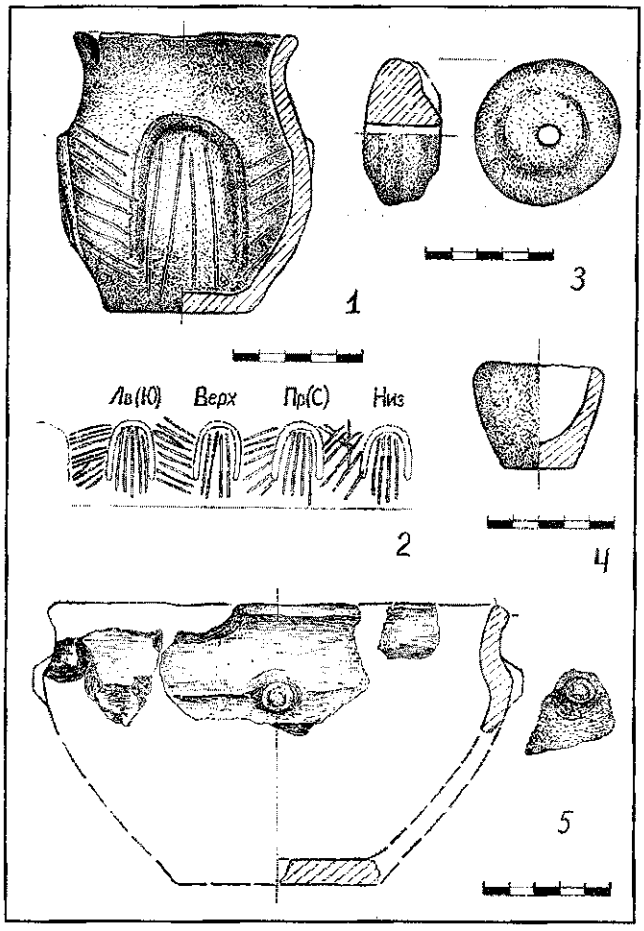

Рис.3 Малополовецкое. Материалы из комплекса 16

от ямы вдоль ее краев (на древнюю поверхность ?) были положены деревянные плахи. После этого яма вместе с плахами была засыпана. На образовавшуюся возвышенную площадку с севера и юга от ямы образовав "сруб", были положены еще две плахи, в пространство между которыми ссыпаны мелкие обломки человеческих костей (в том числе ребенка?), а в юго-восточнй сектор ограниченной плахами площади положено пряслице. На юг от погребения была выкопана ритуальная яма, рядом с которой разбит сосуд №3, часть фрагментов которого размещена затем на север от погребения. На восток от погребения на древнюю поверхность был поставлен миниатюрный сосуд (№2). После этого, видимо, погребальная конструкция была подожжена. Про достаточно сильный огонь свидетельствуют качественная прожженность плах до состояния угля, наличие выгоревшего грунта в заполнении, а также обожженность (местами до черноты), костей, расположенных на дне погребальной ямы. После сгорания погребального сооружения весь комплекс был перекрыт курганом.

По форме и орнаментации ближайшим аналогом кубку (№1), орнаментированному налепными арками, является кубок из Ивання (курган .2, погребение5) [Березанская, 1982, рис.54:*1*]. Приземистые кубки, орнаментированные шишечками, происходят из погребения в Теклино [Березанская, 1972, рис.19: *2*I]; погребений горизонтов Hord-I и II Гордиевского могильника [Klocko, 1998, abb.1:*3*, 2: *4*). Из упомянутых погребений в Ивання и Теклино происходят также шейные гривны со спиральными щитками, аналогичные гривнам из погребений горизонта МП-III Малополовецкого могильника. Таким образом, погребение 83 может быть синхронизировано с элитными погребениями 1-1993 г, 63, 68, 72-2000 г., сопровождавшимися украшениями комаровского типа, и отнесено к горизонту МП-III.

КОМПЛЕКС 17. Расположен в 2,4 м на юго-восток от К.5 ("домик мертвых"). Южный край комплекса заходит под грунтовую дорогу Малополовецкое-Яхны. Комплекс продолжает линию ритуальных костищ горизонта МП-II, ориентированную с запада на восток вдоль берега р.Суботь (комплексы 2, 4, 5, 17). Диаметр реконструируемой насыпи не более 5-6 м. Комплекс представлен одним погребением-кенотафом.

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (87-2001 г.) (рис.4: *11*). Расположено в 5 м на юго-восток от края котлована К.5. Яма прямоугольной формы с закругленными углами, ориентированная юго-запад - северо-восток (75°), размерами 3,4х2,2 м, глубиной 0,8-0,9 м от современной поверхности (0,2-0,3 м от древней поверхности, четко фиксированной расположением больших костей животных - в частности лопатки - за пределами ямы горизонтально, на глубине 0,6 м от современной поверхности). Человеческих останков в яме не обнаружено.

На дне ямы и в ее заполнении выявлено ***более 700 костей животных***, среди которых значительный процент составляют кости быка и коня (найдено несколько копыт последнего). На дне кости лежали практически сплошным "панцирем" (за исключением северного-восточного сектора), мощность скопления в южном углу достигала 0,4 м. Среди костей животных выявлены развалы и обломки не менее ***14 сосудов*** (2 чаши - №3 и №5 - стояли на днище в центре северо-восточной половины ямы; большой горшок - №2 - лежал на боку на юг от чаш; остальные сосуды представлены фрагментарно). Между сосудами №3 и №5 на дне обнаружен разбитый на 2 части ***валек*** из белой глины (?) (рис.4:11/3). Под центром северной стенки, рядом с сосудом №1, обнаружено ***костяное лощило*** и ***фрагмент зернотерки*** (рис.4: *11/1,2*). Еще один ***фрагмент зернотерки*** лежал под западной стенкой, рядом со стенкой сосуда №8. В центре котлована, рядом сосудом №6, на дне лежал ***растиральник*** (рис.4: *11/4*).

Сосуд №1 (К.17) (рис.5: *4*). Фрагменты верхней части конической банки. Венчик сужается к краю, горизонтально уплощен. Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнами бурый, серый, черный. Внешняя поверхность заглажена; местами сохранились следы узких расчесов (керамическим лощилом ?). Диаметр венчика 176 мм.

Сосуд №2 (К.17) (рис.5: *6*). Горшок тюльпановидной формы. Край венчика слабо отогнут, закруглен; днище выделено защипами. Тесто с примесью песка. Цвет бурый. Поверхности шероховато-заглаженные; на внешней поверхности - гребенчатые расчесы. Диаметр венчика 228 мм, днище - 115 мм, высота сосуда 282 мм. С одной стороны сосуда просверлено 8 отверстий диаметром 2,5-3 мм: пара - на шейке, пара - на середине высоты нижней части, еще пара - ближе к днищу, 1 - в придонной части, 1 - в днище.

Сосуд находит аналоги в погребениях покровской срубной культуры Луганщины [Отрощенко. 2001, мал.28:*12-13*].

Сосуд №3 (К.17) (рис.5:2). Округлобокая чаша. Край венчика отогнут, закруглен. Тесто с примесью дресвы. Поверхность пятнами бурая, серая, черная; изнутри - черная. Внешняя поверхность подлощена; на внутренней - расчесы керамическим лощилом. Диаметр венчика 227 мм, высота сосуда 180 мм. Сосуд орнаментирован тремя горизонтальными проглаженными желобками по шейке и вертикальными желобками по корпусу; чуть выше днища расположен еще один горизонтальный желобок. В верхней части корпуса, ниже нижней горизонтальной линии просверлено две пары отверстий диаметром 3 мм.

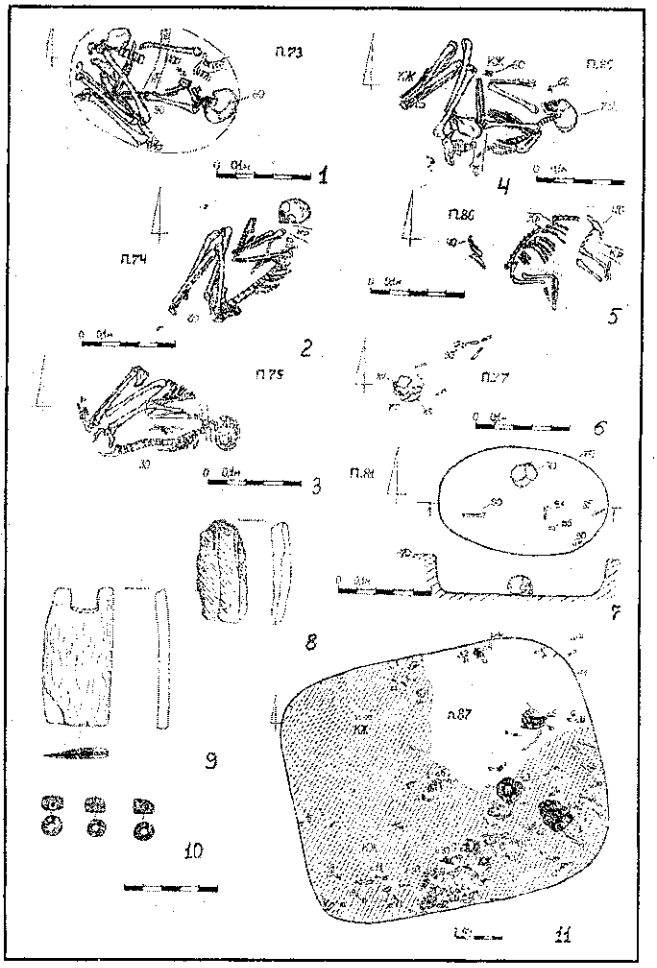

Рис.4 Малополовецкое. Материалы из комплекаса 17

Чаша находит непосредственные аналоги на памятниках южной части Верхнего Поднепровья (Рудня Угловая, погребение; Пустынка, жилище 8) [Березанская, 1972, рис.21; 1974, рис.36, Табл.XXII: *3*]. Аналогичная схема орнаментации представлена на чаше, обнаруженной в кургане II в Окнянах (комаровская группа Тшинецкого культурного круга) [Swiesznikow, 1967, Tabl.VI:*9*]. Обращает на себя внимание значительно более ранняя дата чаши из Малополовецкого, чем подобных ей материалов Пустынки. Орнаментальная схема сосуда является как бы негативом псевдоваликовой орнаментации керамики малополовецкого типа. Важным признаком представляется наличие на внутренней стенке сосуда из погербения .83 узких расчесов, аналогичных расчесам на керамике бабинского типа, а также на многих сосудах малополовецкого типа.

Сосуды №4, 8, 11, 12, 13 (К.17) (рис.6: *4,3,7,6,1* соответственно). Фрагменты сосудов малополовецкого типа [Лысенко, 1998-6, *91-97*]. Тесто с примесью дресвы. блесток слюды. Цвет пятнами бурый, красный, оранжевый, серый, черный. Венчики подлощены или тщательно заглажены. Корпус охрапован; на сосудах №4 и 11 храп местами заглажен. Сосуд №8 орнаментирован проглаженными по храпу горизонтальными псевдоваликами по плечику и вертикальными по корпусу. На внутренней поверхности стенки сосуда №13 - следы керамического лощила. Диаметры венчиков соответственно 260, 260, 200, 310, 250 мм.

Сосуд №5 (К.17) (рис.5:*1*). Приземистая остроребериая чаша с короткой шейкой. Венчик отогнут, закруглен. Тесто с примесью дресвы. Поверхность чернолощеная. Диаметр венчика 200 мм, высота 110-115 мм.

Сосуд №6 (К.17) (рис.5: *8*). Развал высокой банки (?) срубного типа. Венчик и днище не сохранились. Тесто с примесью мелкого песка, шамота. Цвет пятнами желтый, серый, изнутри - серый. Поверхность шероховато-заглаженная. Диаметр корпуса 230 мм, реконструируемая высота сосуда - около 230 мм. По плечику сосуд украшен поясом прочерченных длинных косых отрезков, наклоненных вправо.

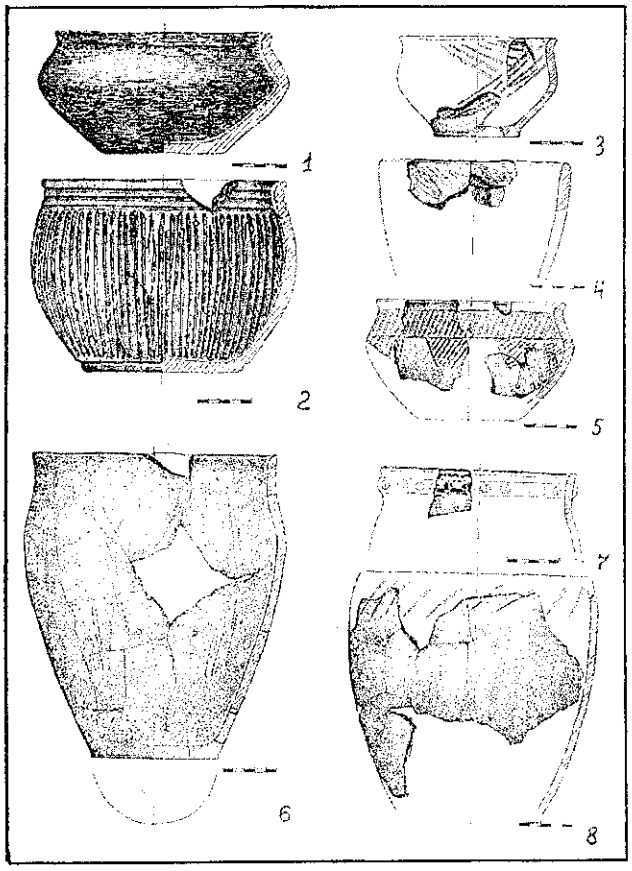

Рис. 5 Малополовецкое. Керамика из комплекса 17

Сосуд может быть отнесен к типу I кухонной посуды маевского локального варианта бережновско-маевской срубной культуры [Ковальова, Волкобой, 1976, рис.10:*1,3,4*; Отрощенко, 2001, мал.26].

Сосуд №7 (К.17) (рис.5: *5*). Фрагменты приземистой остроребериой чаши с короткой шейкой. Венчик отогнут, закруглен. Тесто с примесью шамота. Поверхность тщательно заглажена. Диаметр венчика 175 мм, реконструируемая высота сосуда около 110 мм. Сосуд украшен по плечику широкой "косой лесенкой" в виде двух пролощенных горизонтальных линий, между которыми часто расположены наклоненные вправо пролощенные отрезки. Ниже "лесенки", по изгибу корпуса, в той же технике нанесены с шагом в 1,5-2 см заштрихованные треугольники вершинами вниз. Ниже треугольников, в нижней части корпуса - просверленное отверстие.

На памятниках Тшинецкого культурного круга сосуд находит аналог в упомянутом выше кургане II в Окнянах [Swiesznikow, 1967, Tabl.VI:*10*]. Отметим, что из кургана II в Окнянах, кроме аналогов сосудам №3 и №7, происходит также коническая банка, аналогичная сосуду №1 [Swiesznikow, 1967, Tabl.VI:*4*].

Сосуд №9 (К.17) (рис.5: *3*). Фрагменты приземистой остроребериой чаши с короткой шейкой. Венчик отогнут, закруглен. Днище с поддоном, выделенным защипами. Тесто без видимых примесей. Цвет снаружи красный, изнутри - черный. Поверхность заглажена. Диаметр днища 80 мм, реконструируемая высота около 95 мм, реконструируемый диаметр венчика около 145 мм. Судя по сохранившимся фрагментам, сосуд орнаментирован по всему корпусу, от шейки до придонной части, проглаженным паркетным орнаментом.

Сосуд №10 (К.17) (рис.6: *2*). Фрагменты толстостенного тюльпановидного (?) сосуда тшинецкого типа. Сохранились днище и фрагмент плечика, днище вогнутое, с вертикальным поддоном, подграненным снизу под 45°. Тесто с примесью песка, небольшого количества блесток слюды. Цвет пятнами бурый, красный, орнжевый, серый, изнутри - черный. Внешняя поверхность, в том числе и днище, подлощены. Внутренняя поверхность тщательно заглажена, местами проступают следы жесткого (керамического ?) лощила. Диаметр днища 150 мм, реконструируемая высота около 275 мм. По шейке сосуд орнаментирован пролощенным желобком, от которого вниз отходит "бахрома", нанесенная в той же технике.

Орнаментальная схема сосуда находит непосредственные аналоги на памятниках комаровской группы тшинецкого культурного круга (Букивна, к.4) [Swiesznikow, 1967, Tabl.VIII:*6*].

Сосуд №14 (К.17) (рис.5: *7*). Фрагмент венчика горшка срубного типа. Вечик Г-образный неразвитый, срез венчика уплощен. Тесто с примесью мелкого песка, шамота. Цвет пятнами желтый, серый, изнутри - серый. Поверхность шероховато-заглаженная. Диаметр венчика 190 мм. Под венчиком сосуд орнаментирован налепным валиком, расчлененным защипами.

Сосуд может быть отнесен к типу III кухонной посуды маевского локального варианта бережновско-маевской срубной культуры [Ковальова, Волкобой, 1976, рис.10: *13-15*; Отрощенко, 2001, мал.26].

Валек белой глины (рис.6: *5*). Размеры 81x70x56 мм. На поверхности местами сохранился черный нагар.

Костяное лощило (рис.4: *9*). Изготовлено из ребра быка. Размеры изделия 74x36 мм. С одного торца изделия сделан прямоугольный выпил шириной 14 мм, глубиной 9 мм; с другой стороны (повреждена лопатой) узкими надпилами обозначены зубцы (сохранилось 5; исходя из ширины

изделия, первоначально было не менее 7). Рабочие поверхности обоих торцов характерно залощены, что заставляет предполагать использование изделия в кожевенном (?) производстве (нельзя также исключить использование изделия при обработке поверхности керамики).

ПОГРЕБЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ. На площади могильника в предыдущие годы было выявлено три погребения скифского времени (милоградской культуры): два на площади РК.9 (39 и 40-1998 г.) и одно на площади РК.11 (53 - 1999 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 6-с (77-2000 р.) (рис.4: *6*). Расположено в 1,2 м на северо-запад. Скелет ребенка (3-4 года) лежал вытянуто на спине, головой на запад с сильным отклонением к югу (242°). Руки вытянуты вдоль корпуса. Голова развернута лицом к левому плечу. Скелет сильно поврежден землероями. Внутри черепа выявлены 2 пастовые бусины, и еще одна - под черепом. Видимо, бусины украшали головной убор ребенка.

Бусины цилиндрической формы (рис.4: *10*), синего цвета с белыми глазками с синей точкой в центре. Диаметр 11-1,5 мм, высота 8-8,6 мм, диаметр отверстия 4,5-5 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 7-с (84-2000 р.). Расположено в 2 м на северо-запад от погребения 1 комплекса 16 а (погребение83-2001 г.). Диаметр ямы 0,5 м, глубина 0,6 м от современной поверхности, уровень впуска по бровке 0,45 м. Кальцинированные кости ребенка (Infantilis I).

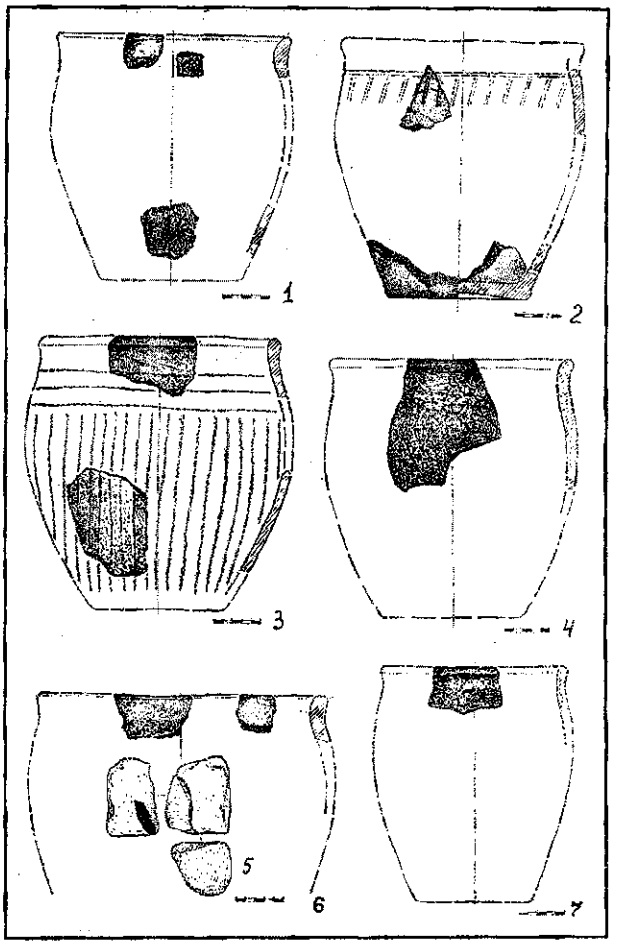

Рис. 6 Малоповецкое. Керамика из комплекса 17

НАХОДКИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ. На площади могильника выявлено 11 объектов позднеримского времени. В 2001 г. фрагменты гончарной керамики черняховского типа и лепной керамики вельбарского типа выявлены на глубине 1-2 штыков в юго-западной части исследованной площади. Среди находок римского времени наибольший интерес представляет обломок наборного ***рогового гребня*** с бронзовой заклепкой и фрагмент ***стеклянного кубка***. В культурном слое рядом с гребнем выявлено несколько мелких обломков кальцинированных костей (разрушенное погребение ??).

ПОГРЕБЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ. На площади могильника в предыдущие годы было выявлено 3 погребения кочевников древнерусского времени. Одно из них (27-1997 г.) было впущено в центр К.6; другое (51-1999 г.) выявлено на площади РК.9; третье (61-2000 г.) - впущено в центр К.7а. В 2001 г. исследовано еще 5 погребений рассматриваемого периода.

ПОГРЕБЕНИЕ 4-др (76-2001 г.) (рис.7: *15*). Погребальное сооружение не прослежено. Погребение впущено в насыпь комплекса 16, непосредственно на запад-северо-запад от погребения 1 (81-2001 г.). Скелет мужчины (?? - по определению Л.В.Литвиновой, ряд признаков соответствует скорее женскому костяку, чем мужскому; 25-30 лет) лежал вытянуто на спине, головой на запад (268°). Руки вытянуты вдоль корпуса, локти слегка разведены. Справа от корпуса, на уровне третьего снизу поясничного позвонка, лежала ***железная пряжка*** (рис.7: *3*), у правого крыла таза - ***железное кольцо*** (рис.7:2). В 0,8 м на юг от правой ноги, на глубине 0,52 м (в насыпи ?) выявлен железный предмет (рис.7:1), в виде штыря с перпендикулярно приваренной к нему кузнечной сваркой пластиной (***багор ??***). В 4 м на ССЗ от погребения, в пахотном слое, найден ***вток от копья*** (рис.7: *4*) с обломанным острием. Отметим, что острие наконечника пики, найденного в пахотном слое над погребением 1-др (27-1997 г.), также было отломано. Возможно, мы имеем дело с серией ритуального повреждения оружия.

ПОГРЕБЕНИЕ 5-др (78-2001 г.) (рис.7: *12*). Расположено в 0,6 м на север от погребения 4-др.. Скелет ребенка (2-3 года) лежал вытянуто на спине, головой на запад (256°). Руки вытянуты вдоль корпуса, локти слегка разведены.

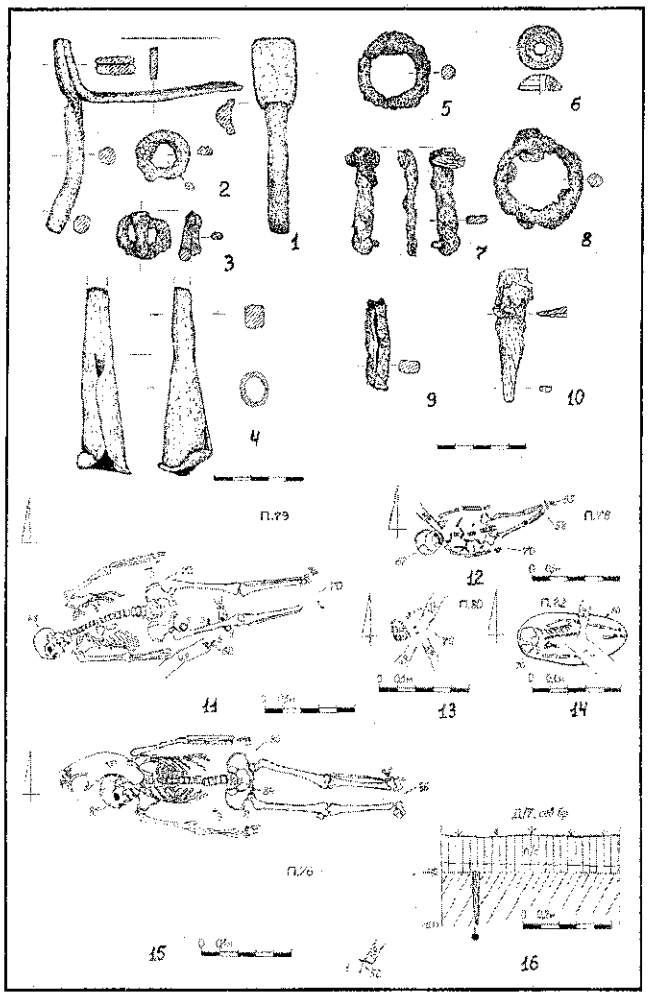

Рис. 7 Малополовецкое. Погребение древнерусского времени

На запад от К.16, между курганом и реконструируемым участком древнего тракта выявлен ритуальный комплекс древнерусского времени.

ПОГРЕБЕНИЕ 6-др (79-2001 г.) (рис.7: *11*). Расположено в 8 м на запад от погребения 4-др. Скелет мужчины (40-45 лет) лежал вытянуто на спине, головой на запад (263°). Руки вытянуты вдоль корпуса, локти слегка разведены. Между кистью левой руки и тазом обнаружен ***железный предмет*** (зажим ?), с одной стороны которого сохранилось дерево и законсервированная окислами ткань (рис7: *7*). Среди фаланг пальцев правой руки найден обломок ***железного штыря*** прямоугольного в сечении (рис.7: *9*). Справа от нижней части правой бедренной кости лежало ***железное кольцо*** (рис.7: *5*); с другой стороны кости (в кротовине) найдена ***костяная пуговица*** приплюснуто-конической формы, орнаментированная по выпуклой части прочерченными концентрическими кругами (рис.7: *6*). Еще одно ***железное кольцо*** (рис.7: *8*) лежало с внутренней стороны верхней части правого бедра. У середины внутренней части бедра обнаружен обломок ***железного ножа*** (рис.7: *10*) с деревянной рукояткой, черешок которого заходил под кость. Отметим, что подобным образом располагался обломок ножа в погр.3-др (61-2000 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 7-др (80-2001 г.) (рис.7: *13*). Расположено в 8 м на юго-юго-восток от погребения 6-др. Скелет ребенка (не более 18 месяцев) лежал вытянуто на спине, головой на запад (260° ?). Руки вытянуты вдоль корпуса, локти слегка разведены. Фрагментарно сохранилась лишь верхняя часть скелета.

ПОГРЕБЕНИЕ 8-др (82-2001 г.) (рис.7: *14*). Расположено в 2,4 м на юг от погребения 7-др. Скелет ребенка (не более 3 месяцев) лежал вытянуто на спине, головой на запад (262°). Руки вытянуты вдоль корпуса.

Между погребениями 79 и 80, в 4,4 м от погр.79, в бровке траншеи выявлен ***деревянный кол*** (нижняя часть) (рис.7: *16*). Кол был вбит в землю с глубины 0,4 м от современной поверхности (древняя поверхность древнерусскедетаого времени?). Изготовлен из мягкой древесины. Длина сохранившейся части 0,6 м. Диаметр верхней части 7 см; равномерно сужается к острию. Предположительно кол относится к ритуально-погребальному комплексу могильника древнерусского времени.

Погребения могут быть отнесены к "своим поганым", жившим, скорее всего, на расположенном ниже по склону "древнерусском" поселении. Про оседлость погребенных на могильнике "кочевников" свидетельствуют, кроме прочего, погребения детей.

***

Наиболее выдающимся достижением сезона 2001 г. является обнаружение очередного (четвертого) костища горизонта МП-II, а также уверенная локализация элитного участка горизонта МП-III в северо-западной части исследованной площади, на краю плато. На сегодняшний день элитный участок горизонта МП-III представлен комплексами 1 (погребение 1-1993 р.), 7-а (погребения 63, 68, 72-2000 р.), 16-а (погребение 83-2001 р.). Характерно, что все инвентарные элитные погребения третьего горизонта совершены по обряду демембрации (расчленения), что противопоставляет их двум другим обрядовым группам этого горизонта - вытянутым на спине западной ориентации и скорченным на боку восточной ориентации. Планиграфически все представленные обрядовые группы занимают отдельные участки могильника. К этим обрядовым участкам может быть прибавлен также четвертый - детский - на кото-

ром вытянутые трупоположения и демембрации сосуществовали. Таким образом, могильник горизонта МП-III предстает как строго структурированный некрополь, с четко выраженной социальной, половозрастной и, возможно, этнической дифференциацией погребений.

ЛИТЕРАТУРА

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, *1972.*

Березанская С.С. Пустынка - поселение эпохи бронзы на Днепре. Киев .*1974*

Березанскя С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев *1982.*

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія.1976. №20.

Лысенко С.Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993-1997 годах // "Trzciniec" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan. *1998-а.*

Лысенко С.Д. К вопросу о памятниках с керамикой малополовецкого типа // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).- Запорожье. *1998-б.*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1997 г. // АВУ 1997-1998 рр. Київ. *1998-а.*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1998 г. // АВУ 1997-1998 рр Київ. *1998-б.*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АВУ 1999-2000 рр. Київ. *2001.*

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Журавлев О.П. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г // АВУ 1998-1999 рр. Київ. *1999*

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ:*2001.*

Klocko V.I. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und fruhen Jahrtausend v.Chr//Das Karpatenbecken und die osteuropaische Steppe. Munchen. *1998.*

Swiesznikow I.K. Kultura komarowska // Archeologia Polski. 1967

Любичев М.В., Скирда В.В.
Харківський національний університет ім. В.М. Каразіна

Дослідження поселення черняхівської культури в басейні р. Мжа

У липні 2001 р. археологічна експедиція Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна проводила розкопки селища черняхівської культури Шлях-2 у Валківському районі Харківської області. Пам'ятку відкрито археологічною розвідкою навесні цього ж року. На поверхні було зібрано фрагменти кружальної кераміки, частини жовтоглиняних амфор, шматки глиняної обмазки, фрагмент прясличка та залізний ніж.

Поселення розташоване на відстані 250 м на південь від околиці с. Шлях. Воно займає південний та північний схили глибокої балки, звідки бере початок річка Карамушина (Карамушина – Мжа – Сіверський Донець).

Розкоп I загальною площею 308 м^2 було закладено на південному схилі балки. Селище мало таку стратиграфію: 0-0,25/0,30 м – розораний шар чорнозему, 0,25/0,30-0,90/1,00 м – шар незайманого чорнозему, нижче – материкова глина.

90 % культурних залишків знайдено на глибині 0,20-0,40 м. Можна стверджувати, що стародавній гори-

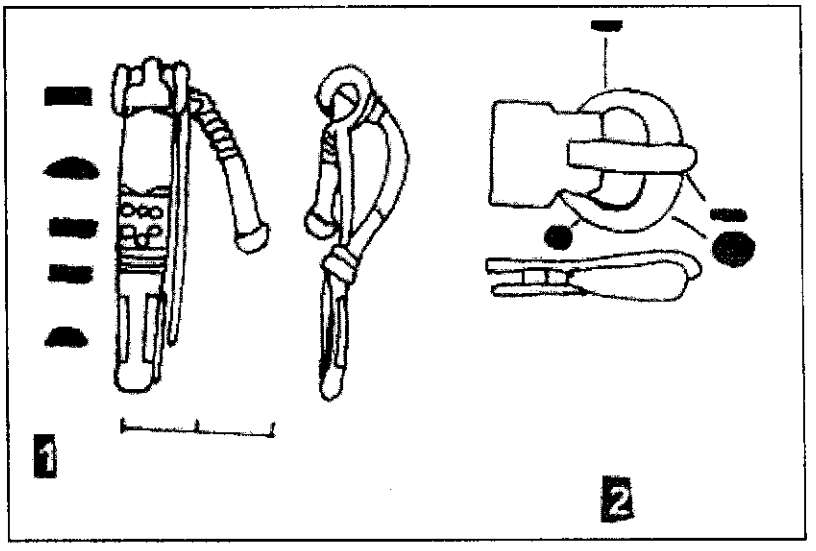

Рис. 1 Шлях-2. Знахідки з поселення

зонт знаходився на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні.На окремих ділянках розкопу культурний шар було пошкоджено траншеями телефонного кабелю.

У культурному шарі поселення зафіксовано декілька скупчень кераміки, обмазки, вугілля, кісток тварин, каміння від вогнища. Кружальна кераміка репрезентована фрагментами горщиків, мисок, глечиків. Знайдено декілька фрагментів амфорних ручок, фрагменти глиняних важків ткацьких верстатів, прясличка, залізні ножі. До особливих знахідок слід віднести бронзову фібулу без частини пружини (рис. 1:*1*), яка датується другою половиною IV ст. н.е. Цю дату підтверджує й фрагмент скляного кубку з виточеними овалами.

Розкоп II загальною площею 48 м^2 було закладено на північному боці балки. Він мав подібну до першого розкопу стратиграфію. На його площі знайдена кружальна кераміка, шматки глиняної обмазки та кістки тварин. З розкопу походить бронзова пряжка (рис. 1: *2*). Знайдені на поселенні Шлях-2 матеріали свідчать, що пам'ятка існувала у другій половині IV ст. на пізньому етапі черняхівської культури. Поселення вважається перспективним для подальших розкопок.

Ляшко С.Н., Папанова В.А.
Ольвийская экспедиция Института археологии НАН Украины

Охранные раскопки некрополя Ольвии (итоги полевых сезонов 2000–2001 гг.)

В ходе охранных раскопок на некрополе Ольвии в 2000–2001 гг. были раскопаны земляной склеп, пять подбойных и пять ямных могил. Десять из них со следами ограблений.

Земляной склеп 1/2000 (был расположен в 200 м на северо-запад от репера № 1013) имел типичную для ольвийских склепов конструкцию: пологий дромос, ориентированный по оси северо-запад–юго-восток, и камеру, прилегающую к нему с северной стороны. Камера квадратной формы с закругленными углами (1,97х2,02х2,04х2,0 м), высотой 0,98 м с арочным входом. Пол камеры находился на 0,48 м ниже подошвы дромоса и был покрыт 10-сантиметровым слоем камки. Вход в камеру закрывал мощный каменный заклад, разрушенный грабителями. Заклад был сложен из известняковых полуобработанных камней и обработанных плит. Среди последних зафиксированы использованные вторично архитектурные детали: плита подтреугольной формы с курватурой, имеющей карниз с торцовой части с анаферозисом; плита трапецевидной формы с курватурой; рустованная плита. В камере склепа находились скелеты мужчины и женщины преклонных лет. Сохранившийся после грабителей инвентарь немногочисленен. Он представлен фрагментами двух стеклянных сосудов, бусинами, амулетами из раковин. Три раковины (две – из семейства каури) были обнаружены среди камней заклада. Четвертая – створка мидии с отверстием, была найдена на дне склепа. Считалось, что их магическая сила могла еще долго действовать после смерти моллюска. Поэтому раковины в погребения помещались в качестве оберегов. Не менее интересен амулет из метаподии крупной собаки с отверстием в проксимальном конце. Склеп можно датировать первыми веками нашей эры [Папанова, Ляшко, 2000/8в; Папанова, Ляшко, 2001/8в].

Ямная могила 3/2000 (на северном склоне Широкой балки, район 4-й Южной дороги) оказалась не ограбленной. Погребенный лежал в вытянутом положении на спине головой на восток, руки вытянуты вдоль туловища. За черепом погребенного стоял красноглиняный кувшин, а возле левого локтя лежал перевернутый вверх дном аттический чернолаковый канфар IV в. до н. э. [Папанова, Ляшко, 2000/8в].

Необычную конструкцию имела ямная могила 7/2000, расположенная к западу от склепа 1/2000. Она имела ориентацию по оси восток-запад. Для погребения был подготовлен настил из известняковых плит. Необходимо отметить тщательность изготовления как плит, так и всей конструкции. Несмотря на разные размеры и форму, (преимущественно прямоугольную), плиты удалось соединить в правильную прямоугольную площадку (рис. 1). Угловые плиты имели круглые отверстия, предназначенные, очевидно, для деревянных (?) столбиков, фиксирующих перекрытие над умершим. Могила была засыпана землей, смешанной с мелким известняковым бутом. Из инвентаря сохранились лишь фрагмент венчика стеклянного сосуда и маленькая бронзовая пуговица.

Для уточнения датировки погребения 7/2000 обратимся к аналогичной по конструкции ямной могиле, раскопанной в 1994 г. (участок некрополя в районе Широкой балки, 4-й Южной дороги) [Папанова, 1994/8в; Папанова, 2001, *36-40*]. Пол могилы 1/1994 был выложен известняковыми плитками прямоугольной и квадратной формы. Перекрытие над погребенным опиралось на четыре каменных столбика, расположенных по углам площадки. Могила была засыпана грунтом и мелкими бутовыми камнями. Из погребального инвентаря сохранились обломок железного ножа, бронзовая обивка деревянных ножен, большая пастовая

бусина синего цвета с белыми глазками, фрагментированный двуручный аск и бронзовая монета, датируемая последним десятилетием II в. до н. е.[Зограф, 1961, *135*, XXXIV, *14*]. По аналогии погребение 7/2000 можно датировать концом II в. до н. е.

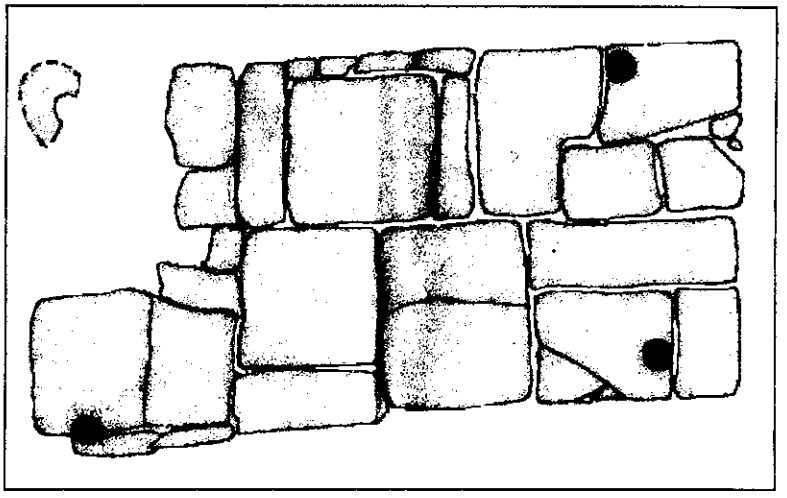

Рис. 1 Пол из известняковых плиток в ямной могиле 7/2000

В 2001 г. в непосредственной близости от склепа 1/2000 и могилы 7/2000 было раскопано захоронение собаки. Ритуальные захоронения собак на некрополе Ольвии встречаются весьма редко. Захоронения собак в индивидуальных могилах на некрополе можно рассматривать как стражей загробного мира (греч. Кербер или Цербер), проводников, доставляющих в загробный мир души умерших, или как жертву, которую древние греки приносили в честь богини Гекаты.

В 2001 г. была проведена фиксация и обследование грабительских шурфов, появившихся на территории некрополя в промежутке между полевыми сезонами 2000–2001 гг. За это время грабителями было вскрыто около 10000 м^2 площади некрополя. Наиболее интенсивно ведутся "раскопки" в районе репера № 1022 (3600 кв. м), траншей 1898 г. (1120 м ^{2}) [Папанова, Ляшко, 2000/8в].

ЛИТЕРАТУРА

Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. Вып.16. Москва-Ленинград. *1961.*

Папанова В.А. Охранные раскопки на некрополе Ольвии: отчет // НА ИА НАНУ. *1994/8в.*

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Раскопки некрополя Ольвии в районе Широкой балки: отчет // НА ИА НАНУ. *2000/8в.*

Папанова В.А. Погребальные сооружения редкой конструкции некрополя Ольвии //Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Санкт- Петербург, *2001.*

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Охранные раскопки некрополя Ольвии в 2001 г. // НА ИА НАНУ. *2001/8в.*

Майко В.В.
Крымский филиал Институту археологии НАН Украины

Археологические исследования на плато Тепсень в 2001 г.

В июле 2001 г. Тепсеньский отряд Юго-восточной экспедиции Крымского филиала ИА НАНУ продолжал исследования средневекового городища на плато Тепсень. Работы отчетного сезона, как и в предшествующие годы, велись на юго-восточном участке памятника на трех участках. Раскоп I был прирезан к северной стенке раскопа 2000 года. На этом участке обнаружен еще один дом, сложенный техникой кладки "в елку". Сооружение, вероятно, состояло из прямоугольного в плане помещения и хозяйственного двора, огражденного хаотической каменной кладкой. Стены и вход в южной кладке здания сохранились на высоту трех рядов. Характерно, что западная стена дома имеет следы разрушения в виде сильного прогиба и сползания в восточную сторону. Не исключено, что это воздействие землетрясения. Вместе с тем, восточная стена сохранилась удовлетворительно на всем своем протяжении. Отопительного сооружения внутри помещения не зафиксировано. Интересной особенностью постройки является наличие в ее северо-восточном углу каменной вымостки примерной площадью 1.5 х 2.0 м, примыкающей к соответствующим стенам помещения и не выходящей за его пределы. Датировать каменную вымостку затруднительно, так как в слое ее перекрывающем зафиксирован как салтово-маяцкий, так и позднесредневековый материал. Вероятнее всего ее использовали все же в период XIV-XV вв. В заполнении дома обнаружен немногочисленный археологический материал типичный для данного памятника и датируемый в рамках второй

половины IX - первой половины X вв. Выделим находки археологически целой лощеной кубышки, впервые встреченной в Таврике. Причем, уникальной является не только форма сосуда, характерного для аланского варианта салтовской культуры, но и сложная система лощеной орнаментации. Среди керамического комплекса выделим и археологически целую оранжевоглиняную ойнохойю, а также нижнюю часть кухонного сосуда с клеймом в виде креста.

Исследованиями прошедшего года была зафиксирована и каменная стена, сложенная без использования элементов кладки "в елку", подстилающая восточную стену описанного праболгарского дома по оси запад-восток. Напомним, что раскопанный дом, как и большинство жилых сооружений в юго-восточной части городища, ориентировано по оси запад-восток. Такое несовпадение общей ориентации жилых сооружений первого и второго периодов в истории памятника зафиксировано на Тепсене впервые. Исследование этого первоначального дома будет продолжено в следующем году, тогда же прояснится вопрос и о его датировке. Напомним, что весь археологический материал, обнаруженный в отчетном году, относится исключительно к позднейшему зданию, где обнаружен непосредственно на его полах.

Как и в предшествующие годы, в верхнем горизонте на участке раскопа I без связи с каким-либо объектом и культурным слоем были обнаружены мелкие фрагменты керамического материала условно датируемого XIV-XV вв. Выделим, однако, находку археологически целого оранжевоглиняного кувшинчика, покрытого в верхней части тонким слоем поливы светло-зеленого цвета.

На территории раскопа II было продолжено исследование помещения с пифосами, открытого в 2000 г. Напомним, что по полученному ранее материалу оно также датируется в рамках второй половины IX - первой половины X вв. Зачищена сохранившаяся часть южной стены постройки, а на дне пифоса N 2 обнаружена сердоликовая восьмигранная вставка в перстень с раннехристианским сюжетом. Это изображение креста с перекрестиями и две стилизованные, но достаточно тщательно проработанные изображения рыб по его бокам. Это вторая подобная находка в Крыму. Первая аналогичная, но овальной формы, была обнаружена в материалах Ново-Отрадненского могильника на берегу Азовского моря, где датировалась не позднее третьей четверти III в. н.э. Эта раритетная и для христианства VIII-первой половины X вв. находка является одним из аргументов в пользу предположения о нахождении на изучаемом плато крупного религиозного центра. На раскопе III была продолжена выборка заполнения крупной ремесленной постройки с печью. К востоку от последней обнаружен бытовой очаг и многочисленный археологический материал, характерный для этого праболгарского салтово-маяцкого памятника. В нем обнаружена простая полусферическая стеклянная вставка в перстень.

Мацкевий Л.Г.
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Попередній звіт про дослідження Львівської обласної експедиції

Matskevyj L.G. 2001 **L'viv Oblasna Expedition Research.** 300 bones with of processing or working off, and 5 polished flints with worn ridges grotto Pryjma VII (62 square m), which were used for the processing of animal bones and skins (VI - V millennium. B.C.). The bones were collected in the vicinity of Briukhovichi, Veryn, Rozvadiv, Tershiv and Sushytsij from the places (Mesolite and the Middle Ages), being destroyed by flood and agricultural activities .

Мацкевый Л.Г. **Исследования Львовской областной экспедиции в** 2001 г. В гроте Прийма VII (62.м^2) в четырёх скоплениях выявлено 300 костей со следами обработки или сработанности, а также 5 кремней с заполировкой и сработанными краями, служивших для обработки кости и шкур животных (согласно C^{14} ,- VI-V тыс. до н.э). Проведена шурфовка на святилище Брюховичи V, сборы подъёмных материалов на поселениях близ населённых пунктов Брюховычи, Вэрын, Розвадив, Тэршив и Сушьца, датированных от мезолита до средневековья включительно, которые разрушаются от наводнений и хозяйственных работ.

У польових і камеральних дослідженнях експедиції Інституту українознавства НАН України (начальник експедиції - д.і.н.. завідувач відділу Інституту Л.Г.Мацкевий заступник начальника експедиції - ст. лаборант відділу Л.В.Бойко) приймали участь учні шкіл № 41 смт Брюховичі Шевченківського р-ну м.Львова (заступник директора школи -Я.Л.Шкоропад) і с.Розвадів Миколаївського р-ну (директор школи - Б.Т.Малик, учитель-Р.М.Оприско), О.Я.Походай (ІН НАН України), П.І.Гура (Державний природознавчий музей НАН України), Л.А.Д-

іденко (Львівська галерея мистецтв), О.Б.-Крачківська, Н.Ю.Баран (Львівський національний університет), члени товариства "Давнє минуле" В.С.Артюх, В.Н.Мазур та інші. Роботи здійснювались за сприяння партії "Демократичний союз".

Продовжені дослідження печерно-скельної пам'ятки Прийма VII , відкритої експедицією у 1993 році [Мацкевий, 2000, *3-34*]. Грот розташований за 0,75 км на південний захід від с.Прийма Миколаївського р-ну, в урочищі Німеча, на рівні 18м над тальвегом балки. У межах порожнини та на майданчику перед нею на площі 62 м^2 проведено розкопки від глибини 240 см до скельної долівки на рівні 320-340 см. Вивчався майже виключно похований скидом із верхніх точок рельєфу культурний шар, датований за C^{14} VI-V тисячоліттями до н.е. Серед понад 3000 знахідок значно переважають остеологічні рештки благородного оленя, козулі, свині дикої, багатьох птахів. Відзначено високий відсоток оброблених, переважно, уламків епіфізів, лопаток і рогів оленя, козулі та кабана (рис.1;2). Їх кількість у звітному році сягає близько 300 екземплярів (за всі роки досліджень - понад 700). Виявлено бойову сокиру із рогу оленя і два рогових руків'я з отворами для вкладнів. Зафіксовано також значну кількість кістяних човникоподібних скребел, кінцевих лощил, сокирок і ножів-тупарів. На думку зоолога К.А.Татаринова, деякі човникоподібні кістяні вироби з лопаток оленя нагадують за формою шевські колодки. Серед крем'яних виробів - 5 пластинчатих сколів із спрацьованими та інтенсивно залискованими кінцями. Основні вироби з обробкою або слідами спрацьованості простежені в чотирьох скупченнях в західній частині розколу, інтерпретуються як місця обробки мисливської здобичі. Про це свідчить концентрація уламків кістяних знарядь і разом з ними - наявність крем'яних артефактів. Відсутність керамічних виробів і свійських видів тварин (визначення К.А.Татаринова, В.В.Гуменюка і П.І.Гури) протягом всіх 9 років досліджень пам'ятки, а також типологія крем'яних виробів і їх вторинна обробка, дають привід відносити комплекс до мезоліту.

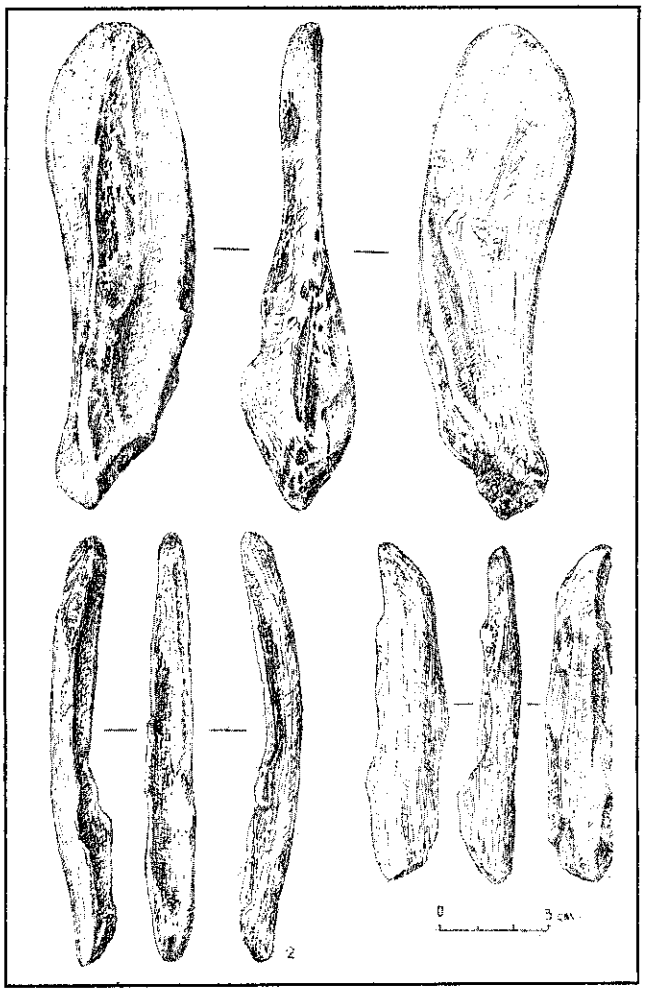

Рис. 1 Прийма VII. Остеологічний матеріал

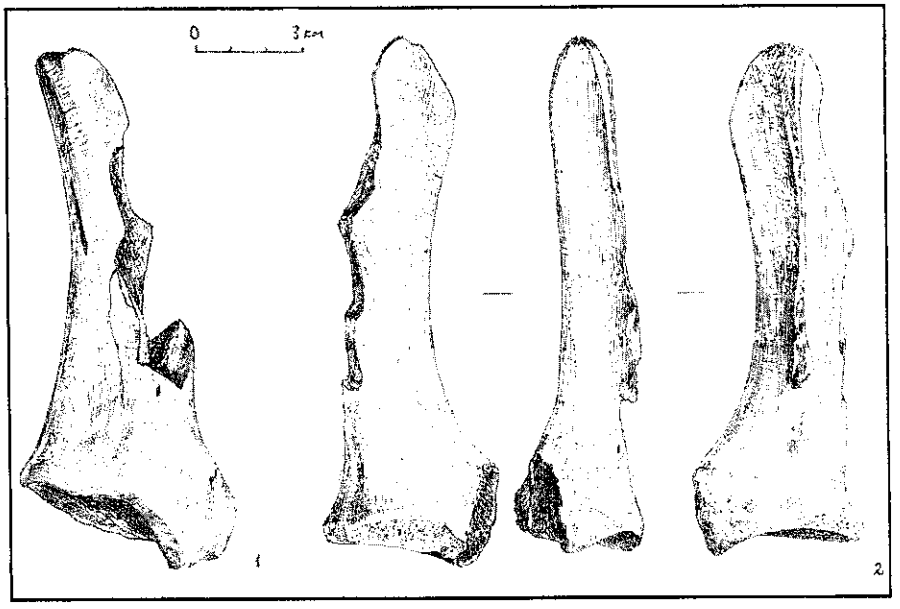

Рис. 2 Прийма VII. Остеологічний матеріал

У зонах інтенсивних дощів, повеней, господарських робіт, пов'язаних з порушенням культурного шару давніх пам'яток історії і культури, здійснено охоронно-рятівні обстеження. Відзна-

чимо роботи в мікрорайонах інтенсивної забудови, де в 70-80-х роках Прикарпатською, Львівською і Яворівською експедиціями ІСН АН України були відкриті поселення Брюховичі I - IX [Артюх, Мацкевой, Боднар, 1975, *.250-252*; Мацкевий, 1995, *.47-59*; Мацкевий, Гуменюк, 1995, *121-132*]. Констатовано, що пошкоджені та забудовані без погодження з пам'яткоохоронними органами поселення Брюховичі II - IV, VI і IX. Зібрано підйомний матеріал доби мезоліту і XI-XIII століть (Брюховичі I), мезоліту (Брюховичі VI - VIII). На місці язичницького (?) святилища IV - XVII століть Брюховичі V закладено 2 шурфа 1 х 2 м і зібрано уламки скляного і глиняного посуду IV і XV-XVII, а також монету баратинку (шеляг) 1655 року.

На лівому березі Дністра в Миколаївському р-ні проведено збір підйомного матеріалу з пам'яток відкритих, а подекуди й стаціонарно досліджених в 70 - 90 роках [Мацкевий, 1998.. *8-38*]. З розмитого культурного шару на поселенні Верин V (урочище Лани), за 2,5 км на північний захід від с.Верин , зібрано крем'яні вироби доби мезоліту, а також кам'яні вироби та кераміка енеолітичного часу. Поряд, на високих точках рельєфу, відзначено крем'яні вироби доби мезоліту та енеоліту (Верин VIII, урочище Вереница, за 0,75 км на північ від с.Верин) і доби мезоліту (Розвадів II, урочище Діброва, за 1 км на схід від с.Розвадів) .

Між селами Тершів і Сушиця Старосамбірського р-ну після повені М.Копачем виявлено кам'яну сокиру з отвором для руків'я. Знахідку, очевидно, "вимило" з культурного шару поселення або поховання енеолітичного часу, які відомі на цій території ще з 30-х років [Козак, 1995, *16-22*].

ЛІТЕРАТУРА

Артюх В.С., Мацкевой Л.Г., Боднар Г.Е. Разведки на территории Львова и Львовской области // Археологические открытия 1974 года. Москва., *1975.*

Козак В. Археологічні дослідження на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, *1995.* Вип. I - *1994.*

Мацкевий Л.Г. Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України // Археологический альманах.- Донецк, *2000.* № 9.

Мацкевий Л.Г. До питання про найдавніше заселення території сучасного Львова та його околиць // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, *1995.* Вип.6.

Мацкевий Л. Питання найдавнішого заселення Миколаївщини // Миколаївщина. Львів, *1998.* Т.І..

Мацкевий Л., Гуменюк В. Там, де виріс княжий Львів // Дзвін. Львів, *1995*- № 10.

Майко В.В.

Крымский филиал Институт археологии НАН Украины

Археологические раскопки некрополя храма Параскевы на посаде средневековой Сугдеи в 2001 г.

В августе 2001 г. Судакский отряд Юго-восточной экспедиции Крымского филиала ИА НАНУ продолжал исследования средневековой Сугдеи. Одновременно с работами на территории т.н. квартала I Судакской крепости были начаты раскопки возле храма Св. Параскевы на северо-западном участке городского посада. Работы носили предреставрационный характер.

Храм Св. Параскевы расположен в центре поселка Уютное за немецкой кирхой. На основании архитектурных особенностей, в частности стрельчатой арки свода, связывается со строительной деятельностью армянских зодчих Крыма и датируется в рамках XIII - XIV вв. Согласно письменных свидетельств, использовался немецкими колонистами как кирха до начала XIX в. В первой половине XIXв. при сооружении ныне стоящей кирхи был спланирован холм, на котором находится объект, что привело к постепенному сползанию церкви. Во второй половине XIX в. был произведен ремонт здания, на некоторое время улучшивший ситуацию. Ныне объект находится в аварийном состоянии. Намечен план его реставрации.

Прихрамовый могильник обнаружен во второй половине XIX в.Известны находки двух бронзовых кадил, одно с новозаветным сюжетом палестинской работы XII в. В 1982 г. И.А. Барановым произведено доследование могильника. В южной части некрополя зафиксировано 6 могил: 4 грунтовые и 2 частично обложенные камнем. Судя по немногочисленному погребальному инвентарю эта часть некрополя датируется не ранее XVI - XVIII вв.

Раскоп отчетного сезона был заложен вдоль всего западного фасада храма. Однако ввиду полного отсутствия каких-либо архитектурных сооружений на этом участке, связанных с церковью, работы, которые первоначально были направлены на изучение фундаментов церкви, переросли в исследования прихрамового некрополя.

На площади 30 м^2 исследовано 9 грунтовых и плитовых могил и один склеп. Не вызывает сомнений, что все выявленные захоронения совершены по христианскому обряду. Однако не все

могилы синхронны. На основании проведенных наблюдений можно выделить несколько этапов в формировании этого некрополя, что позволит в дальнейшем не только получить некоторые данные для датировки храма, но и установить историю формирования прихрамового некрополя.

Первоначальный этап могильника представлен исключительно грунтовыми двухъярусными погребениями NN 3 и 4. Первое - перекрыто западной стеной ныне стоящего храма, второе - более поздней плитовой могилой N 2. Необходимо отметить, что при исследовании первоначального яруса п. 4 на поясе погребенного обнаружен поясной набор, состоящий исключительно из железных предметов. Это пряжка, парные кольца и сплющенное кольцо в виде бегунка для продевания конца ремня. Согласно аналогиям весь набор может датироваться в рамках XIII-XIV вв.

Второй период в истории некрополя представлен исключительно плитовыми захоронениями NN 2, 7-9, правда, совершенно разной конструкции, и каменным склепом 1. Все захоронения перекрыты каменными плитами и содержали от 1 до 8 ярусов костяков. Наиболее необычна могила 8, южная стенка, которой сложена из можжевеловой доски; досками, помимо плит, перекрывалось и само погребение. Могила 9 сложена на качественном известковом растворе. От склепа прямоугольной формы, входившего в конструкцию церкви, сохранилась только мощная южная стена и примыкающий к ней угол западной.

Погребальный инвентарь, обнаруженный в могилах, чрезвычайно беден и представлен разнообразными пуговицами-подвесками и глазчатыми бусами. Несколько богаче инвентарь склепа. Однако все вещи имеют достаточно широкие датировки в рамках XIII-XIV вв. Этим же временем датируются и мелкие фрагменты керамики из заполнения погребений. Тем не менее, все плитовые могилы, включая и склеп N 1, синхронны церкви и образуют упорядоченный прихрамовый некрополь. На это указывают плитовые погребения 2 и 9, составляющие первый к северу от входа ряд (второй ряд образует склеп 1) и захоронения 7 и 8, составляющие соответственно первый ряд к югу от входа. Между ними дорога, ведущая к входу. На ней, как мы видим, расположены либо более ранние, либо более поздние захоронения.

К последним можно отнести грунтовую могилу 5, перекрытую каменной плитой. Непосредственно под ней расположено погребение 6 в деревянном гробу. Оба захоронения одноярусные. К наиболее поздним погребениям относится грунтовое, частично обложенное камнями захоронение 2, состоящее из 5 ярусов погребенных. Один из камней обкладки представляет собой песчаниковый камень, взятый из облицовки входа в храм. Погребальный инвентарь представлен лишь бронзовыми пуговицами-подвесками, не имеющими узких хронологических рамок существования.

Таким образом, можно констатировать, что исследованный участок прихрамового некрополя свидетельствует о длительном периоде его формирования. Возник он до строительства сохранившегося здания церкви, вероятно, в XIII в. и активно функционировал в XIV в., когда храм был построен. Кладбище существовало, очевидно, до XVIII в. Это был третий, самый продолжительный этап его истории, расчленить который на отдельные периоды пока затруднительно.

Мельник О.
Криворізький історико-краєзнавчий музей

Розкопки святилища IV-III ст. до н.е. біля міста Кривого Рогу

2001 р. Криворізький історико-краєзнавчий музей продовжив розпочаті у 1987 р. дослідження святилища в урочищі "Гірка". Воно розташоване на високому правобережному плато першого вододілу р.Інгулець у курганній групі "Ляхова Могила", що складається з 8 насипів, за 2,5 км на Пн.Сх. від залізничної станції Мусіївка та за 0,9 км на Пд. від Карачунівського водосховища. Цю пам'ятку під назвою "городок" вперше стисло описав В.Гошкевич [Гошкевич, 1903, *19*].

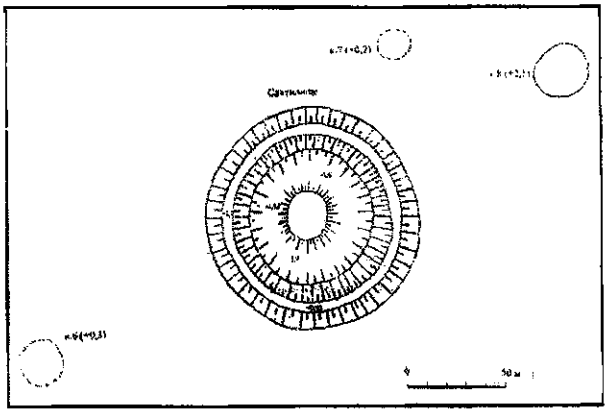

Рис.1. Святилище в ур.Горка. Ситуаційний план.

Як встановлено розвідковими дослідженнями 1987 р., святилище являє собою земляну споруду, що в плані наближається до кола з діаметрами 116 м з півночі на південь та 110 м зі сходу на захід. В центрі її розміщується підовальної форми майдан розмірами 24 х 19 м, оточений ззовні кільцевим ровом та валом. Ширина запливу рову по верху

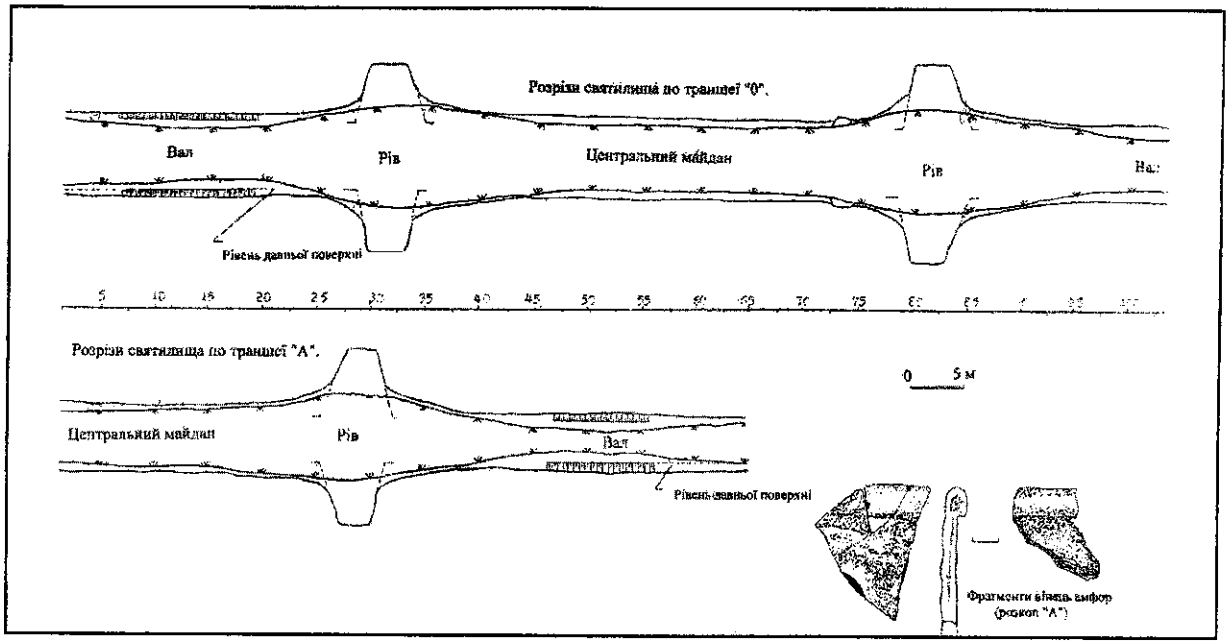

Рис.2. Розрізи святилища по траншеях "0" та "А". Знахідки з розкопу "А".

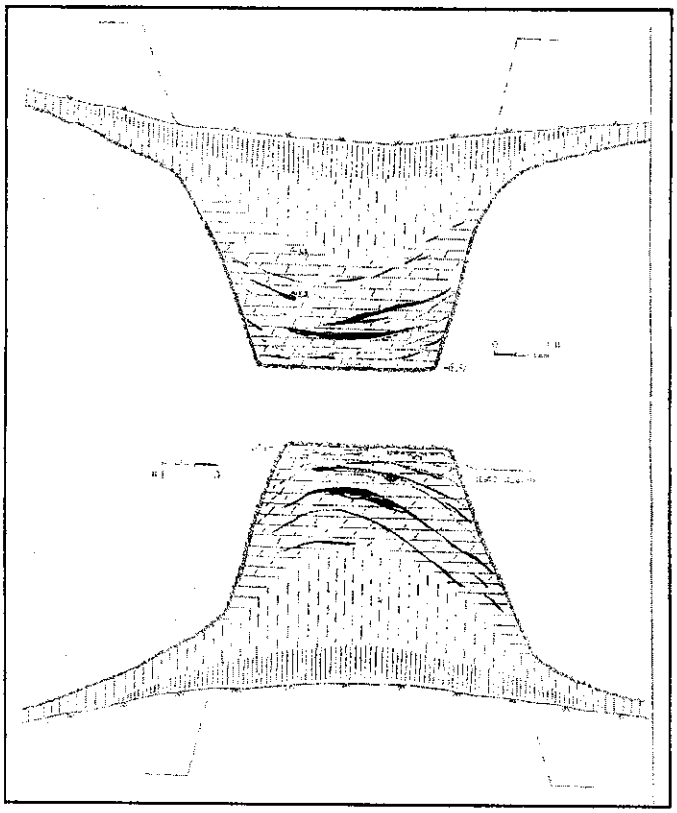

Рис.3. Розрізи рову в Пн.Зх. секторі по траншеї № 1.

становить 20-22 м, сучасна глибина від денної поверхні 1,4-1,8 м. Діаметр рову по тальвегу 48-50 м. За ровом йде земляний вал, висота якого становить 0,8-1,2 м, а ширина підніжжя - 20-23 м. Діаметр кільця валу становить 87-90 м (рис.1).

З метою визначення характеру пам'ятки в 1987 р. через центр було прокладено розвідкову траншею завдовшки 116 м та завширшки 1 м в напрямку ПнЗх - ПдСх (як дозволяли дерева, оскільки територія святилища та навколишня місцевість заросла деревами та кущами). Ця траншея отримала нульовий порядковий номер (траншея "0"). Згодом до неї для дослідження північно-західного сектору об'єкту під кутом 90° була прирізана з центру траншея "А", яка мала східчастий характер. Довжина її 64 м. В місці найбільшої концентрації кераміки (перетин траншей "0" та "А"), на центральній площадці був закладений розкоп "А" площею 62 м^2. В результаті робіт 1987 р. вал і рови були розрізані в трьох секторах, що дало можливість отримати загальну стратиграфію пам'ятки (рис.2).

В розкопі "А" потужність культурного шару сягала 0,4 м. Складався з темно-сірого грудкувато-зернистого, з буруватим відтінком, сухого чорнозему. Материк починався на глибині 0,45-0,5 м. Слід підкреслити, що материк під давнею поверхнею валу залягав на глибині 0,65-0,7 м. Можливо, в давнину при вирівнюванні центральної площадки частина грунта була знята. Знахідки розпочинались з першого штика. Всього в розкопі знайдено 33 фрагменти стінок амфор, з них два - вінця. Більша частина має рожевий колір, 5 - світло-рудий. Знайдено також маловиразний фрагмент стінки ліпної посудини. В інших частинах траншеї "0", особливо на ділянках з ровом, знайдено ще 82 уламки стінок амфор.

У 2001 р. вісь нульової траншеї була взята за базову для збереження єдиної системи

координат та висот. Від неї, з центру споруди, теодолітом "ТОМ", через 15° провішувались створи радіус-векторів, які в ділянках перетину з валом ставали вісями траншей, а в рові - відповідно - бровок завширшки 1 м. Розбивку розпочато в північно-західному секторі святилища за рухом годинникової стрілки. Ділянки рову, обмежені суміжними вісями, розкопувались по всій площі. Таким чином досягалось повне дослідження найбільш насиченого знахідками заповнення рову та створювалась достатньо густа сітка траншей для вивчення конструкції валу.

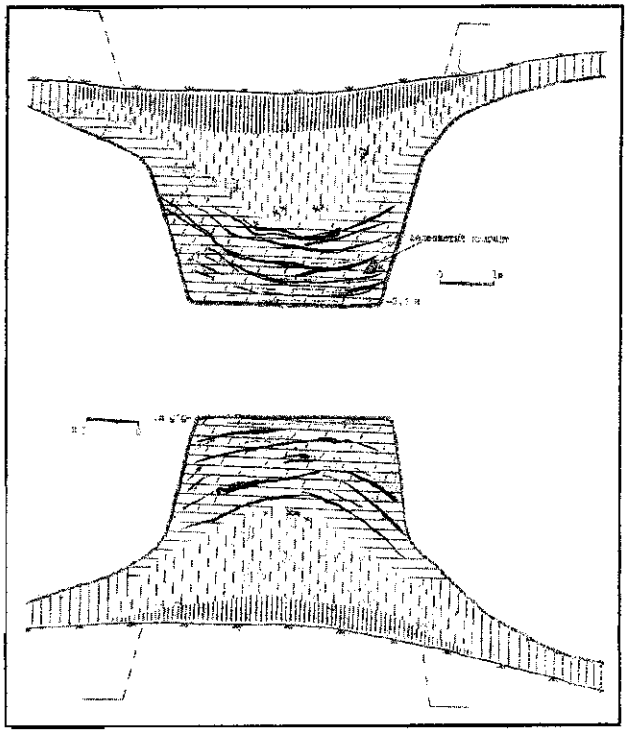

Рис.4. Розрізи рову в Пд.Сх. секторі по траншеї № 1.

В результаті проведених робіт було одержано 12 профілів валу та рову, що дозволило зробити попередню реконструкцію валу. Він мав початкову ширину 10-11 м і знаходився на відстані близько 10 м від рову. Вал мав таку структуру. На рівні давньої поверхні спершу насипали чорноземне кільце завширшки 5-6 м, заввишки близько 0,5 м в середині. Цей насипний чорнозем перекривався шаром рудої глини з червонуватим відтінком з домішкою білої. Його потужність в межах 0,6-0,9 м. Наступний шар складався із білої з жовтуватим відтінком глини до висоти 0,75 м. Зверху знаходився пласт темно-сірого чорнозему з домішками жовтої та рудої глини – до висоти 1 м. Слід зауважити, що верхній шар чорнозему був, вірогідно, частково взятий на стороні. Підрахунки свідчать, що з контуру рову можна

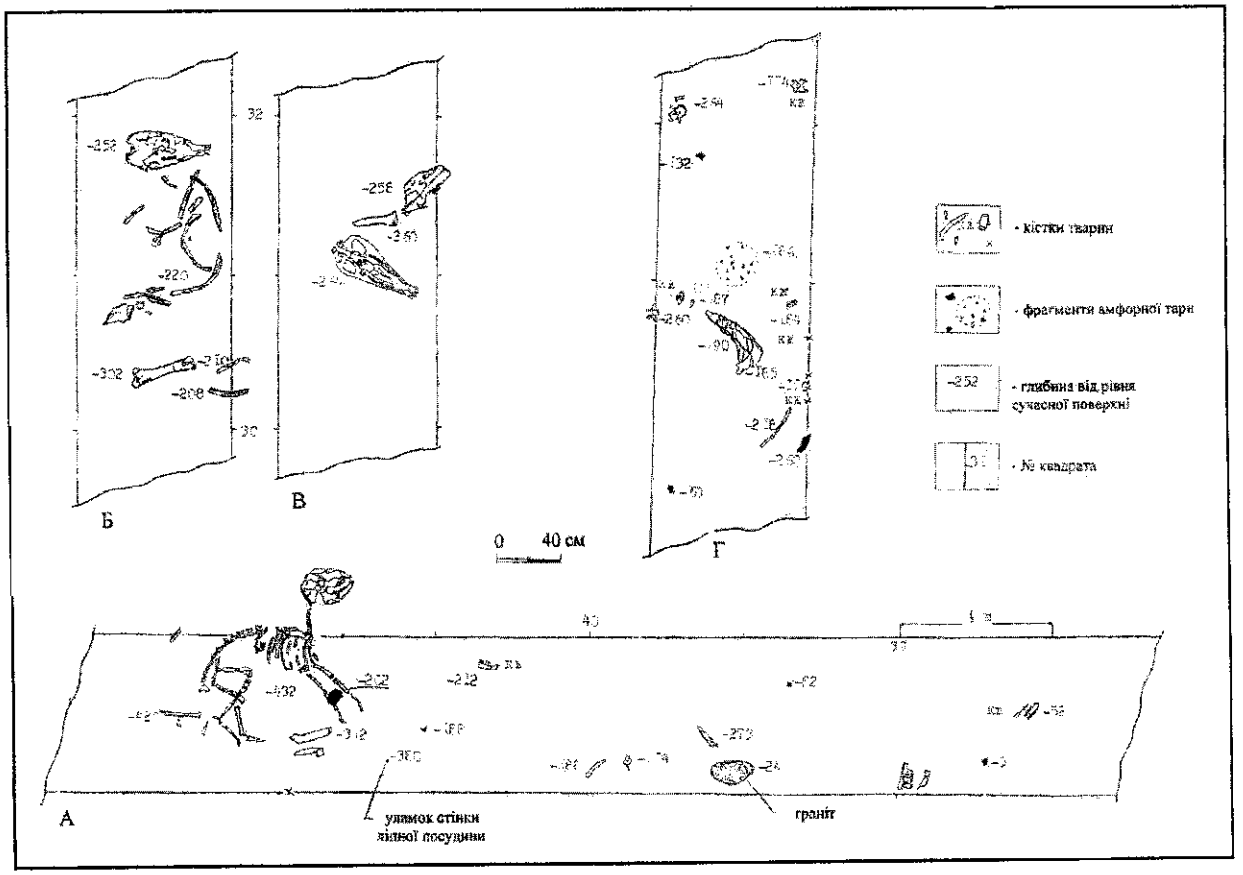

Рис.5. Знахідки в траншеї "0".

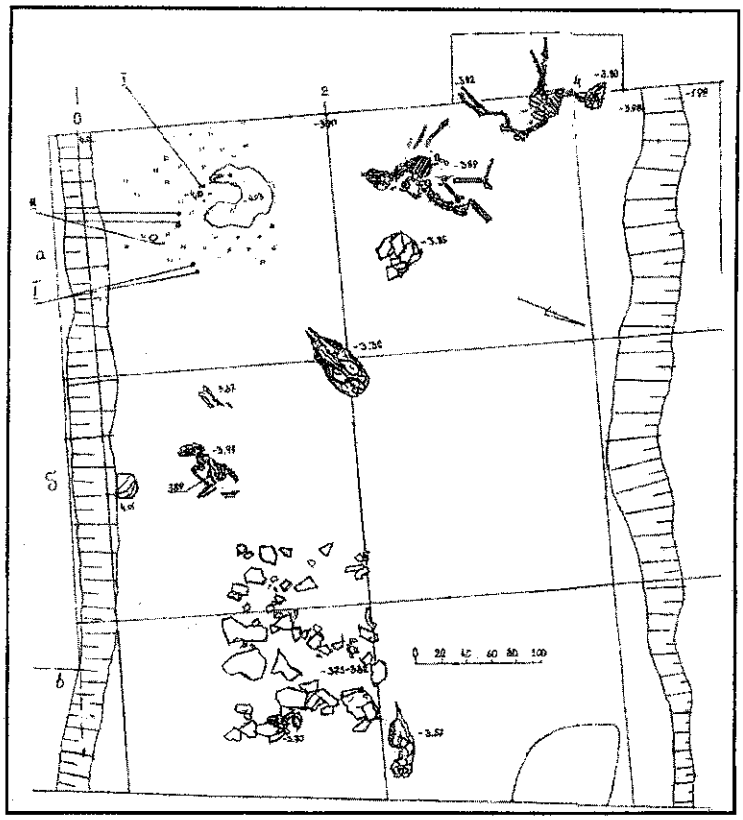

Рис.6. План розкопу I. (I – червона вохра; II – жовта вохра).

було взяти близько 700 м³ чорнозему, який, в основному, утворив первісне кільце валу. Перекриття валу грунтом стороннього походження, можливо, пояснюється бажанням збільшити його висоту, або ідеологічним підґрунтям – необхідністю зовнішнього чорноземного шару. Наявність домішок інших грунтів в кожній з досипок, на думку професора Криворізького технічного університету В.Мартинова, відображає спосіб копання рову методом ступінчастої перекидки.

Рів у перетині має вигляд перекинутої рівнобічної трапеції. Середня глибина від рівня сучасної поверхні становить близько 4 м (5,6 м від давньої поверхні). Дно плоске, контур по дну хвилястий, завширшки від 3,6 до 4,6 м, в середньому – близько 4 м. Ширина рову на рівні сучасної поверхні досягає 9,5 м, на рівні давньої – до 6,5-7 м (реконструкція). Заповнення рову складалося з шарів, які в перетині мали вигляд повернутих до дна напівсферічних лінз. Зверху знаходився сучасний чорнозем з буруватим відтінком (до 0,4 м), який включав коріння дерев, каміння, сміття. Нижче, до глибини 0,7-0,8 м, йшла лінза темно-сірого, грудкувато-зернистого тонко-тріщинуватого, вологуватого чорнозему з включенням уламків стінок амфор та фрагментів кісток домашніх тварин. Наступна лінза складалася з темно-сірого ущільненого чорнозему зернистої структури з домішками жовто-білої глини, кількість якої збільшувалась біля стінок рову. Грунт вологуватий, глибина залягання від 0,75 до 2,5 м (у центрі). Третій шар ішов нижче до дна і складався в основному з рудої глини, що вміщувала прошарки чорнозему товщиною від кількох сантиметрів до 0,25 м та неправильно-овальних плям 0,2-0,4 м у поперечнику. В нижній частині також відмічені смужки жовто-білої глини в 2-4 см завтовшки. Слід відзначити, що субгоризонтальність прошарків чорнозему та білуватої глини збільшується починаючи з 2,5 м і до дна (рис.3-4). На всій дослідженій площі рову з глибини 0,6 м зустрічались уламки амфор разом з фрагментами кісток великих і дрібних домашніх тварин. Таке явище спостерігалось у всьому масиві чорноземно-глиняного заповнення. Найбільша концентрація кісток тварин як у траншеї, так і в розкопі I, зосереджувалась на глибинах 2,0-2,6 м)*. В північно-західній частині траншеї "0" на глибині 2,52-2,64 м були знайдені три кінські черепи без нижніх щелеп (рис.5, *Б-Г*). Аналогічні знахідки повторились в розкопі I, де на глибині 3,3-3,6 м також відкрито два кінські черепи без нижніх щелеп. З інших тварин, кістки яких були представлені в заповненні, визначені свиня та вівця-коза. Крім того, в нижніх частинах рову (глибина 3,2-4,2 м) зустрічались скупчення кісток домашніх тварин.

В північно-західній частині траншеї "0" на висоті 6 см від дна (4,32 м від поверхні) знайдено кістяк молодої вівці-кози, що лежала на лівому боці. Біля неї лежали маловиразні фрагменти стінки ліпної посудини (рис.5, *А*).

Найбільш цікаві комплекси дав розкоп I, закладений між траншеями 1 і 2 (рис.6). У плані він мав форму трапеції, яка з боку вала мала ширину 6,2 м, а протилежна – 4,7 м, бічні ребра – 5,5 м. Західна стінка траншеї була взята за базову для розбивки координатної сітки зі стороною 2 м. Хвилясті контури стінок рову зафіксовані на глибині 1,9 м від поверхні, де його ширина становила 4,7-5,1 м, по дну – 4,0-4,6 м. Стіни вигнуто-опуклі, бугристі, з білими мучнистими виділеннями, білоглазкою та засохлим тонким корінням трави. Дно рову зроблено на рівні залягання білої глини. Нижче починається шар буро-червоної глини.

* Глибини дані від сучасної поверхні (тальвег западини рову). Для переходу на рівень давньої поверхні, глибину треба збільшити на 1,5 м: до рівня репера - на 1,9 м.

У придонній частині (3,7-3,81 м) розчищено два скупчення уламків від двох амфор. На одному з них, що знаходилось в східній частині розкопу, лежали фрагменти кістяка молодого собаки, включаючи череп з нижньою щелепою. У північно-західному секторі на глибині 3,78-3,93 м було відкрито кістяки двох овечок-кіз, одна з яких лежала на лівому, інша – на правому боці, орієнтовані головами відповідно на Пн-Сх та Пд-Зах. У східній частині розкопу на глибині 3,89 м відкрито кістяк собаки, що лежав на правому боці головою на ПдСх. В 0,5 м на захід від нього знайдені дві нижні кінцівки вівці-кози (глиб. 3,89 м), а в 0,4 м на ПдСх – від собаки. Біля стінки рову, на дні (-3,95 м) лежав уламок білого вапняку-черепашника 0,25 м в поперечнику.

У південно-західній частині рову дно понижувалось до 4,0-4,1 м і на площі 1,5 х 1,5 м було вкрите шаром (до 1 см) білого рослинного тліну (камка?), що включав залишки морських черепашок, а також невеличкі грудки червоної та жовтої охри.

Крім того, в траншеї 1, біля зовнішнього контуру рову, на рівні материка (1,2 м від давньої поверхні), було знайдено крем'яну ножеподібну пластину пізньопалеолітичного часу)** . В розкопі I на глибині 2,9 м знайдено крем'яну скребачку кукрекського типу. В розкопі II, який прокопано до глибини 1,5 м, знайдений уламок крем'яного вістря доби енеоліту та фрагмент стінки ліпної посудини доби пізньої бронзи. Можливо, вказані речі потрапили у вал разом з грунтом та згодом сповзли у рів. Датуючими для нашої споруди є амфорні фрагменти, з яких реконструйовано херсонеську амфору останньої чверті IV - першої чверті III ст. до н.е. , за визначенням к.і.н. А.В.Буйських.

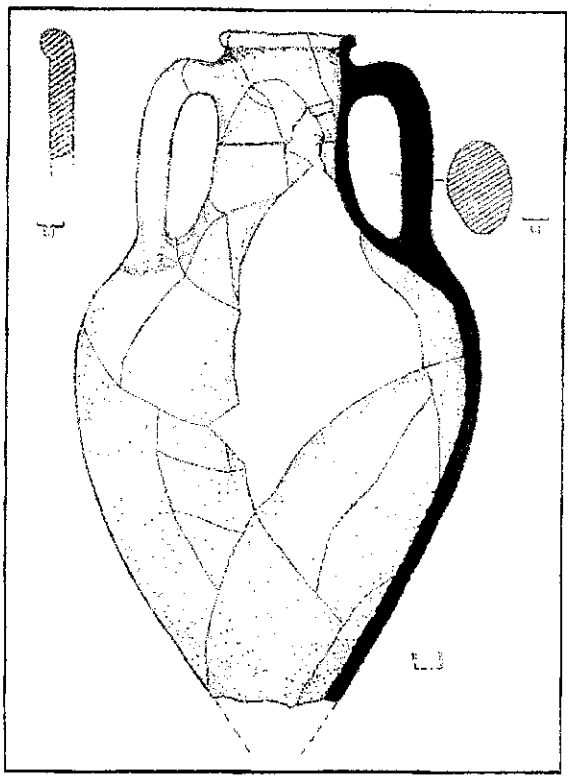

Рис. 7. Амфора херсонеського виробництва з розкопу I.

Таким чином, описаний комплекс попередньо можна віднести до кінця скіфського панування в степах Північного Причорномор`я.

ЛІТЕРАТУРА.

Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон. *1903.*

Звіт про археологічні розкопки Криворізького музею в 1987 р. //Фонди Криворізького музею.-КВФ 11587.

Михальчишин І.Р.Семенюк О.В.
Національний історичний музей України
Середня школа с.Сарнів Волочиського р-ну

Розвідки в межиріччі верхів'їв Збруча і Південного Буга.

У 2001 р. продовжувалося обстеження території Волочиського району Хмельницької області з метою виявлення археологічних пам'яток та перевірки стану збереження відомих пам'яток.

В процесі обстеження берегів р.Південний Буг, на відстані 0,4 км від північної околиці с.Новоленськ, на лівому похилому березі річки, праворуч дороги на с.Пахутинці, на розораному грунті зібрано фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури (Новоленськ II). В 1 км від північно-східної околиці с.Новоленськ відкрите поселення черняхівської культури (Новоленськ III). Воно розташоване на мисі лівого берега Буга. Культурний шар знаходиться на глибині 0,30-0,50 м від сучасної поверхні. На площі 100х30 м зібрано уламки гончарного посуду, грудки глиняної обмазки, кістки тварин. На відстані 2 км від східної околиці с.Новоленськ, на лівому березі Буга виявлено сліди стоянки пізнього палеоліту (Новоленськ IV). Вона займала площадку 30х30 м на вершині високого, обмеженого з заходу заплавою струмка, а зі сходу - улоговиною, миса. Верхній шар чорноземного грунту розораний і частково змитий водами. На сірому грунті зібрано сильно патинизовані крем'яні вироби.

** Визначення крем`яних знарядь, зроблено д. і. н. Л. Л. Залізняком.

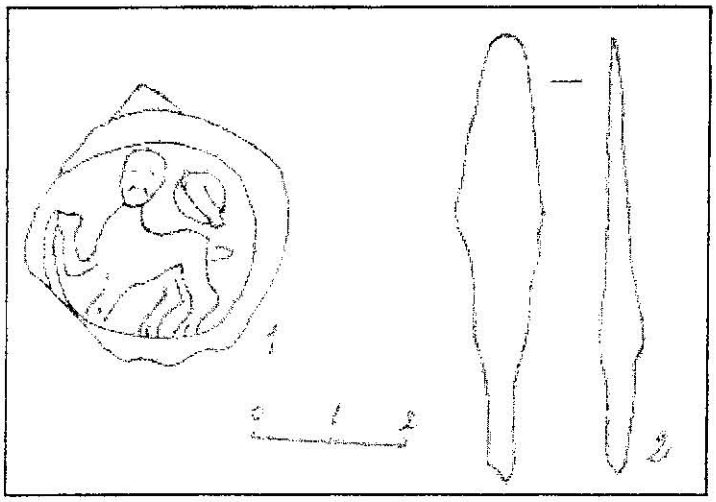

Рис. 1 Сергіївка. І-скло, 2-залізо.

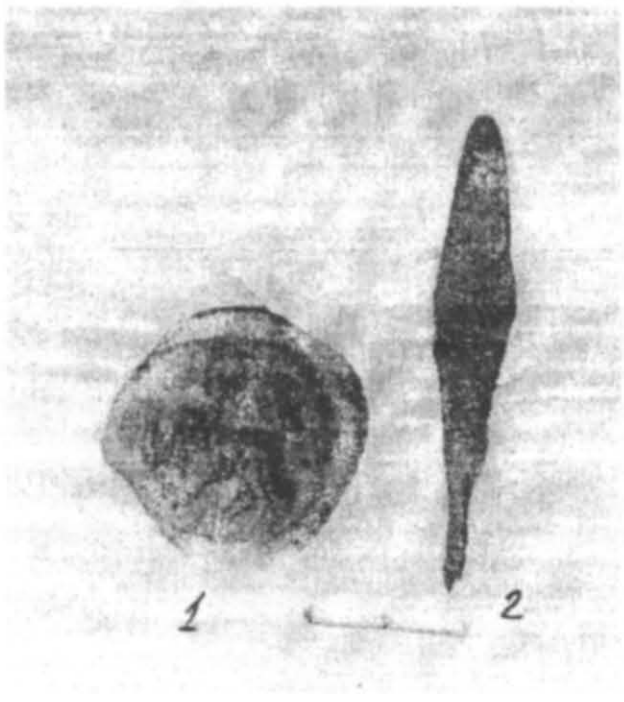

Рис. 2 Сергіївка. І-скло, 2-залізо.

Чотири поселення та залишки стоянки кам'яного віку відкрито на лівому березі р.Збруч. Поселення черняхівської культури знаходиться на відстані 0,3 км від північно-західної околиці с.Збручівка. Воно витягнулося на плато першої надзаплавної тераси лівого берега Збруча смугою 330х30 м. З північного сходу, сходу та південного заходу його обмежує долина струмка. Грунт чорноземний, розорюється. Культурний шар знаходиться на глибині 0,25-0,40 м від сучасної поверхні. Скупчення глиняної обмазки спостерігаються у південній частині території поселення, на березі струмка. Зібрано уламки гончарного посуду, кістки тварин, уламок амфори з рифленою поверхнею.

Поселення раннього залізного віку та черняхівськоїкультури виявлене на відстані 2 км від північної околиці с.Вочківці. Воно займає південний схил мису між заплавою Збруча і струмка (урочище Зубова долина). На поверхні чорноземного розораного грунту зібрано уламки ліпного посуду раннього залізного віку з характерним орнаментом: відтягнуті, трикутні в поперечному перерізі валики. Серед черняхівської гончарної кераміки вартий уваги уламок кубка з еліпсоподібними вдавленнями на придонній частині. На відстані 0,5 км від південної околиці с.Соболівка, на двох мисах берега Збруча з крутими і обривистими схилами (урочище Почапинці), у чорноземному розораному грунті зібрано патинизовані крем'яні вироби, які можна віднести до фінального палеоліту. На відстані 0,4 км від західної околиці с.Поляни відкрите поселення раннього залізного віку і давньоруського часу (Поляни VIII). Воно займає підніжжя висоти (ур.Береги) лівого берега р.Бованець і лівого берега р.Збруч на краю широкої болотистої долини. В розораному чорноземному грунті (150х30 м) та у шурфі на глибині 0,25-0,40 м від сучасної поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду скіфського часу та гончарного давньоруського XIII-початку XIV ст. Знайдено крем'яні вироби та глиняну намистину. На поверхні спостерігаються скупчення глиняної обмазки. Поселення черняхівської культури відкрите на відстані 0,4 км від південної околиці с.Канівка. Воно займає плато першої надзаплавної тераси (підніжжя високого крутого берега) берега Збруча у місці повороту річки на схід. На поверхні чорноземного розораного грунту зібрано уламки ліпного і гончарного посуду, грудки глиняної обмазки, кістки тварин.

Перевірено стан збереження відкритого у 1983 р. поселення раннього залізного віку на правому березі р.Грабарка (ліва притока р.Збруч), біля північної околиці с.Іванівці (урочище Глиняник). Глиняний кар'єр, що був у східній частині поселення, знівельований, приміщення птахоферми у південно-західній частині розібране. Грунт розорюється. На поверхні зібрано уламки ліпного посуду, орнаментованого відтягнутими валиками.

Перевірено стан збереження відкритого у 1985 р. поселення раннього залізного віку біля смт.Війтівці. Поверхня поселення розорюється. Зібрано уламки товстостінного ліпного посуду. Серед них - лисковані миски, уламок посудини з прямими, злегка потовщеними, вінця-

ми та трикутним в поперечному перерізі валиком, на якому є два трикутні виступи. Очевидно, це вплив культури фракійського гальштату.

Під час шурфування відкритого у 1999 р. поселення черняхівської культури біля північно-східної околиці с.Кривачинці, на глибині 0,30 м від сучасної поверхні зібрано уламки гончарного посуду, серед яких виділяється орнаментований валиком хвилястої форми, з пальцевими вдавленнями. На обстежуваній території такий орнамент посуду черняхівської культури зустрічається вперше.

Під час повторного обстеження виявленого у 1999 р. поселення біля с.Куровечка (Куровечка IV) зібрано патинизовані крем'яні вироби, які можна віднести до кінця палеоліту-початку мезоліту. Серед зібраної тут гончарної кераміки черняхівської культури виділяється уламок, під вінцем якого помітний орнамент, що нагадує колоски пшениці чи ячменю. Інший уламок орнаментований зубчастим штампом у вигляді кіл, прямих ліній, що йдуть від центрального кола до квадратів. В цілому композиція нагадує сонце з променями.

Відомий у Хмельницькій області краєзнавець І.В.Богуцький поблизу с.Сергіївка, на городі Т.В.Муравської знайшов під час земляних робіт залізний черешковий наконечник стріли та уламок скляної посудини рожевого кольору, на якому зображено у колі тварину з людською головою. Попередньо знахідки відносяться до XIV-XV ст. Зібрані там фрагменти найранішої гончарної -кераміки відносяться до XIV-XV ст.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К.
Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження у Києві по вул.Десятинній, 1/3

Movchan I.I., Borovskyi Y.E., Gonchar V.M., Syromyatnikov O.K. Archaeological investigations at Desyatinna Street 1/3 in Kyiv. As a result of archaeological excavations in 2000-2001 on territory of the manor at Desyatinna Street 1/3 some constructions of the 10th – beginning of the 13th centuries and three graves were investigated, an old road was detected and many old-Rus were gathered. The find of West-Europian coin – Etelred's II denarius of the beginning of the 11th century was very uncommon for Kyiv.

Мовчан И.И., Боровский Я.Е., Гончар В.М., Сиромятников А.К. Археологические исследования в Киеве по ул. Десятинной, 1/3. В результате археологических раскопок 2000-2001 гг. на территории усадьбы по ул.Десятинной, 1/3 было исследовано ряд построек X – начала XIII вв., три погребения, обнаружено древнюю дорогу, собрано значительное количество древнерусских изделий. Уникальной для Киева является находка западноевропейской монеты – денария Этельреда II начала XI в.

У 2000-2001 рр. Старокиївською експедицією Інституту археології були проведені археологічні розкопки на місці запланованого будівництва по вулиці Десятинній, 1/3 в м.Києві. Загальна площа складала близько 250 м^2, при глибині від 1 до 3 м включно. Розкопки на цій ділянці були розпочаті ще 1994 р., в результаті чого у західній частині виявлено і досліджено ряд важливих археологічних об'єктів, серед яких: жіноче поховання XI – XII ст. із супроводжуючим поховальним інвентарем (залізні пружинні ножиці та ніж з дерев'яним руків'ям), залишки будівлі каркасно-стовпової конструкції та житла XII ст. із глинобитною варистою піччю, господарські ями XII – XVIII ст., рів кінця X – початку XI ст. (завглибшки 1 м, завширшки 2,1 м). Із знайдених речей на ділянці на особливу увагу заслуговує денарій чекану Генріха II Саксонського початку XI ст.

В результаті продовження археологічних розкопок на території східної частини двору по Десятинній вулиці 1/3 в 2000-2001 р. досліджено значну кількість житлових і господарських будівель кінця X – початку XIII ст.,і господарських ям XI – XVIII ст., рів кінця X – початку XI ст., залишки дороги та три поховання давньоруського часу. Унікальною є знахідка західноєвропейської монети – денарій Етельреда II (978 – 1014 рр.) (рис. 1). У цьому повідомленні і наводяться дані про окремі найбільш важливі об'єкти і матеріали з них.

ПОХОВАННЯ № 1. Виявлено на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні. Яма завширшки 60 см. Заповнена лесовидним суглинком. Орієнтація східна з незначним відхиленням на південь. Західна частина частково знищена пізнім перекопом. Під лівою скроневою кісткою виявлено невелике бронзове кільце. Датується давньоруським часом.

Рис. 1. Лицьовий та зворотній бік срібної англійської монети Етельреда II.

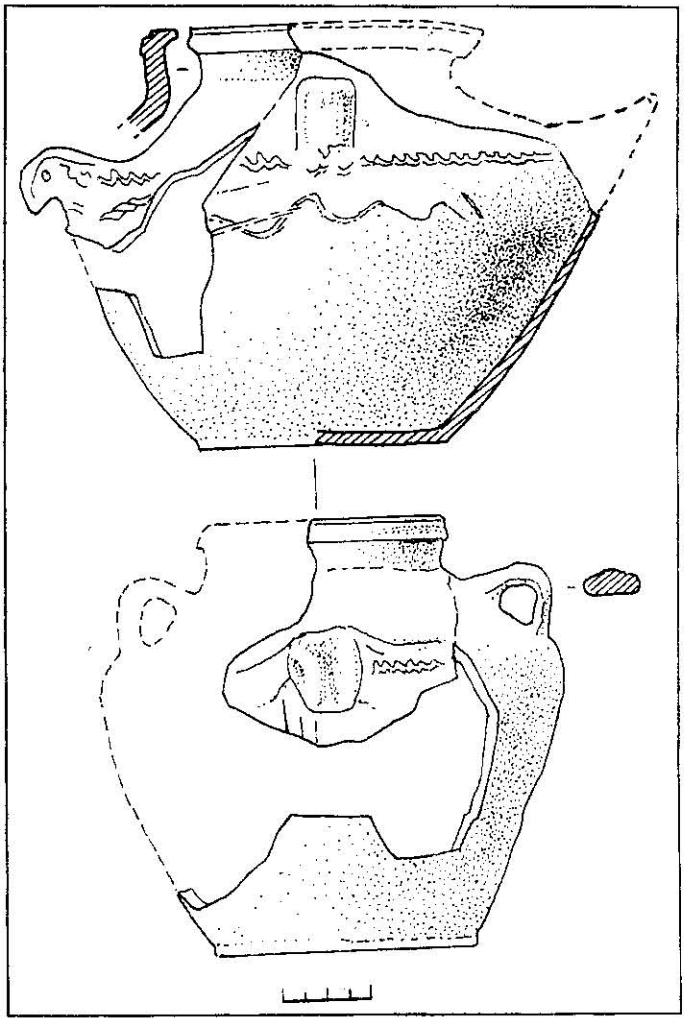

Рис. 2. Реконструкція керамічного водолія.

ПОХОВАННЯ № 2. Виявлено на глибині 1,15 м від сучасної денної поверхні. Орієнтація південно-західна. Кістяк лежав на спині з витягнутими вздовж тіла руками. Стан кісток поганий. Ширина ями, забитої лесовидним суглинком, близько 60 см. Північно-східний край ями перерізаний ровиком кінця X – початку XI ст. Поховальний інвентар відсутній. За обрядом і певною мірою станом кістяка, що за своєю збереженістю значно відрізняється від інших, можна датувати докиєворуським часом.

ЖИТЛО № 1. Виявлено на рівні 0,35 м від сучасної денної поверхні. Дно врізано в материк і фіксувалось на глибині 1,1 м. Контури житла через значні пошкодження пізніми перекопами прослідкувати не вдалось. В південно-західному куті будівлі виявлено варисту глинобитну піч округлої форми. Черінь печі одношаровий. Під час виборки заповнення виявлено фрагменти керамічного посуду XII – XIII ст., трубчастий замок, уламок ножа, скляний браслет, фрагмент скляного келиха, оковку відра та цілий горщик. В печі було знайдено рамчасте кресало, залізний ключ та обрізки бронзи. Житло датується XII – XIII ст.

РІВ КІНЦЯ X – ПОЧАТКУ XI ст. Зафіксовано на ділянці розкопу в трьох місцях, неушкоджених перекопами. Своєю віссю зорієнтований – північний схід – південний захід і простежений, з певними перервами, на довжину понад 16 м. В південній частині розкопу контури рову фіксувались на відмітці –0,65 м від сучасної денної поверхні. Дно рову зафіксовано на відмітці – 1,65 м. Ширина рову в його верхній частині сягала 2,1 м. Заповнення – суглинок сірого відтінку, в придонній частині – дрібнопрошаруватий і має виразний запливовий характер. В розрізі рів являв собою поглиблення з досить крутими схилами. Приблизно на половині глибини вони ставали дещо пологішими і сходились в конічне дно точно по центру. Під час виборки заповнення рову спорадично зустрічались фрагменти вінець горщиків кінця X – початку XI ст. та уламки амфор, на одному з яких було виявлено графіті типу "пташиний

слід". Слід відмітити, що дорога, залишки якої прослідковувались на цій ділянці на довжину 14 м, уривалась біля південно-східного схилу рову і за ним не фіксувалась.

ДОРОГА. Залишки її виявлено на глибині 40 – 45 см від сучасної денної поверхні. Найбільша її ширина була зафіксована майже на 4,5 м. На жаль, точної ширини дороги встановити не вдалось, але на підставі реконструкції отриманого розрізу можна припустити, що складала вона приблизно 5,5 – 6 м. Структура заповнення досить щільна, дрібнопрошаркового темно-сірого кольору. В нижній частині розрізу дороги фіксувався тонкий однорідний прошарок запливного характеру, що знаходився на передматерику і плавно піднімався в північному та південних напрямках. В заповненні дороги виявлено один дрібний фрагмент кружальної кераміки.

ЯМА № 1. Врізана в заповнення дороги і зафіксована на глибині 0,45 м від сучасної денної поверхні, мала округлу в плані форму діаметром близько 1,25 м. У заповненні виявлено вінця горщиків XII – XIII ст., уламки скляних келихів і браслетів, керамічний світильник, розвал унікального за своєю формою керамічного водолія (Рис. 2) та окремі скупчення і прошарки обвуглених зерен злаків. Плоске дно ями відмічено на глибині 1 м.

Таким чином, протягом двох польових сезонів в результаті археологічних робіт на території двору по вул. Десятинній, 1/3 було виявлено і досліджено 25 різночасових археологічних об'єктів. Крім того, досліджено мікротопографію ділянки, зібрано значну колекцію з дорогоцінних кольорових та чорних металів, кераміки, скла, каменю. Отримано значну кількість зразків давніх злаків, встановлено час утворення культурних нашарувань. Водночас вирішення багатьох питань, що виникли в процесі розкопок, в тому числі й таких як локалізація Янчиного монастиря та оборонних споруд "міста Володимира", неможливе без подальших археологічних досліджень.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є.,Гончар В.М., Івлєв М.М.
Інститут археології НАН України

Дослідження дитинця стародавнього Києва

Мовчан И.И., Боровский Я.Е.,Гончар В.Н., Иевлев М.М.**Исследование детинца древнего Киева в 2001 г.** В 2001 г. проводились исследования юго-восточной части детинца древнего Киева. В результате получены новые данные по исторической топографии и стратиграфии Киева древнерусского и позднесредневекового периодов. Впервые, за время изучения города, выявлены и исследованы остатки деревянных клетей вала X века "града Владимира".

У зв'язку з будівельними роботами пов'язаними з реконструкцією пам'ятки архітектури – цегляного будинку 1858-1861 рр. (арх. О. Берстті) на вул. Великій Житомирській, 2 – Старокиївська експедиція ІА НАНУ провела археологічні дослідження всередині двоповерхової прибудови кінця XIX ст., яка своїм фасадом виходить в бік Десятинної вулиці.

Археологічними розкопка́ми досліджено площу 300 м^2. Дослідженнями встановлено перевідкладений характер культурного шару XI – першої половини XIX ст. потужністю біля 1,5 м. Частина його була повністю знищена стрічковими підмурками споруди XIX ст. та глибоким котлованом підземного господарського льоху. Згідно свідчень В.Б. Антоновича за 1885 рік, під час викопування траншей для фундаментів будівлі в культурному шарі були знайдені: фрагменти давньоруських скляних браслетів, уламки амфор, глиняний глечик, орнаментовані зразки кахлів та скляний кухоль XVII-XVIII ст. польські та шведські монети XVII ст. В окремих ямах під прошарком вугликів у перевідкладеному стані лежали два кістяки людей, один кістяк коня та уламки горщиків давньоруського часу.

Подібний археологічний матеріал, за деякими виключеннями, було виявлено розкопками 2001 р. В першу чергу це стосується глиняного посуду XVI – першої половини XIX ст., дрібні уламки вінець, стінок та денець якого спорадично траплялися у верхньому гумусованому, вперемішу з суглинком, прошарку завтовшки 0,5-0,6 м.

Далі до позначки 1,2-1,3 м (рівень материкового суглинку) залягали перемішані прошарки гумусу, глини, в яких було знайдено фрагменти керамічного посуду XI-XIII ст., шматки плінфи завтовшки 2,5-3 см, кістки тварин.

Окрім цього, виявлено декілька залишків ям господарського призначення кисвоpуського часу, у заповненні яких знайдено обпалені уламки корчаг, горщиків XII-XIII ст. та горілі зернівки пшениці, жита. При цьому, як показали подальші дослідження, дві ями XII-XIII ст. були врізані

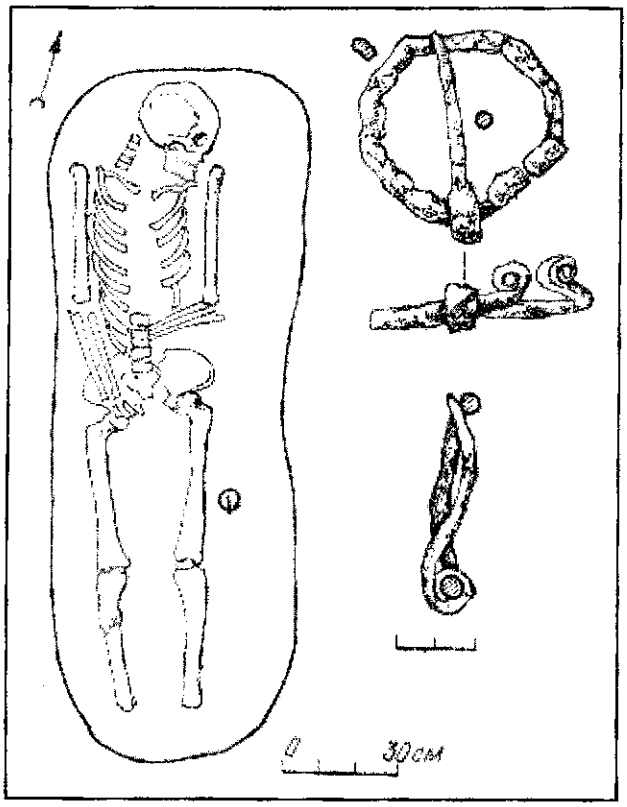

Рис. 1 Чоловіче поховання X ст. із залізною фібулою

у верхні прошарки засипу оборонної споруди X ст. – рову, трасу якого вдалося виявити на глибині 1,2-1,3 м від рівня сучасної поверхні. Ширина рову – 12-13 м, глибина біля 7 м. Рів врізано в материк, як з напільного боку, так і з боку "града Володимира" під кутом 55-60°. Заповнення рову являло собою гумус вперемішку з суглинком та вугликами дерева, в якому зрідка трапляються уламки кераміки XI ст. Окрім цього були виявлені залишки дерев'яних клітей валу у вигляді зотлілих дерев'яних колод діаметром 18-25 см.

У південно-східній частині будівлі XIX ст. частково була виявлена ще одна траса рову XI-XIII ст., яка тягнулася з півночі на південь майже паралельно трасі рову X ст. Через незалежні від нас обставини цю споруду оборонного призначення детально дослідити не вдалося.

Західніше траси рову X ст. на глибині 1,5 м від сучасної поверхні, виявлено поховання чоловіка 30-40 р. (визначення Л.Д. Козак) з залізною фібулою (рис. 1). Кістяк завдовжки 1,7 м, лежав у витягнутому положенні головою на північ, права рука витягнута вздовж кістяка, ліва, зігнута в ліктьовому суглобі, заходила під таз небіжчика. Залишків домовини не знайдено. Судячи з супроводжуючого матеріалу поховання датується X ст.

Безпосередньо у заповненні рову X ст. було виявлено і досліджено 4 поховання XII-XIII ст.: дітей 4-10 років та чоловіка 25-30 років, який, судячи за деякими антропологічними ознаками, займався ковальською справою.

Отже, проведені дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 та здобутий при цьому новий матеріал значно доповнюють наші уявлення стосовно історичної топографічної ситуації "Володимирового граду" древнього Києва X-XIII ст.

Мовчан І.І., Климовський С.І.
Інститут археології НАН України

Дослідження "граду Ярослава" стародавнього Києва

I.I. Movchan, S.I. Klimovski Resarches "Jaroslav's town" ancient Kiev. In the article are analysed results of excavations on the territory of history center of Kyiv - Starokyivski mountain. In the course of their were an open barrow burial X centuries A.D., princely holl for ieast XI-XII centuries, graveyard of Spaskoj church, on length 43 m were excavated ancient street and bildings along it. In result of excavations was collected big collection of products from the metal, which much form subjects of the christian cult.

И.И. Мовчан, С.И. Климовский Исследования "града Ярослава" древнего Киева .В статье анализируются результаты раскопок на территории исторического ядра Киева – Старокиевской горы. В ходе их были открыты курганное погребение X в., княжеская гридница XI-XII в., кладбище Спасской церкви, на протяжении 43 м прослежена древняя улица и ее застройка. В результате раскопок собрана большая коллекция изделий из металла, значительную часть которой составляют предметы христианского культа.

У 2001 р. Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України проводилися охоронні розкопки на території історичного ядра давньоруського Києва – "граду Ярослава". Роботи здійснювалися у південній частині, на ділянці вул. Рейтарській, 4, та у західній – на вул. В. Житомирській, 20.

Ділянка на вул. Рейтарській, 4 знаходиться на відстані близько 20 м від Георгіївського собору, спорудженого Ярославом Мудрим. Площа ділянки становила понад 400 кв. м, але

майже половина її прорізалася до материка підвалом будинку XIX ст. Культурний шар давньоруського часу залягав на глибині 0,7-0,8 м від сучасної денної поверхні у вигляді однорідного темного суглинку, насиченого вугіллям і печиною. Речовий матеріал з нього представлений горщиками з валикоподібними вінцями і багаточисленними знахідками фрагментів скляних браслетів, початок широкомасштабного виробництва яких припадає на кінець XI ст. Ці матеріали дозволяють датувати шар XII-XIII ст. Він перекривав менш потужні прошарки XI ст., які складалися з сірих суглинків різного ступеня гумусованості. Фрагменти скляних браслетів у них зустрічаються зрідка, а кераміка представлена горщиками з манжетоподібними вінцями.

Така стратиграфія давньоруських шарів вже неодноразово фіксувалася нами на різних ділянках Старокиївської гори. Найбільш детально її вдалося простежити на значній площі у 1999-2000 рр. на вул. Володимирській, 20-22. Зауважимо, що культурні нашарування XVII-XVIII ст. на Старокиївській горі відкладалися безпосередньо на зазначеному шарі XII-XIII ст., чим і зумовлена наявність відповідних речових матеріалів у його верхньому рівні. Зрідка, що є локальною особливістю, вдається визначити ділянки з матеріалами XIII-XV ст.

На Рейтарській, 4 ситуація була дещо відмінною. Шар XVII-XVIII ст. тут був повністю зрізаний у XIX ст. внаслідок прокладання вул. Володимирської і перепланування прилеглих ділянок, через що нашарування XIX-XX ст. відкладалися безпосередньо на шар XII-XIII ст. Розкопками 1998 р. було встановлено, що культурні шари за трасою вул. Володимирської повністю знищені і материк залягає відразу під дорожнім покриттям. На вул. Рейтарській, 4 давньоруський шар, що зберігся, має потужність 0,5-0,6 м. Від траси вул. Володимирської ця ділянка відстоїть менш як за 100 м. Отже, можна цілком впевнено визначити, що і південніше від неї, у бік вул. Володимирської, давньоруський шар мав таку ж саму, а можливо й більшу потужність.

Проте, його майже повністю знищено під час створення вуличної мережі у XIX ст. та її оновлення у повоєнні роки. Внаслідок того втрачена важлива науково-історична інформація, відтворити яку вже неможливо. Більшість площі району зайнята сучасною забудовою, яка у найближчій перспективі не зміниться. Підвали будинків знищили не лише шар, але й впущені у материк об'єкти. Тому значення археологічних досліджень тих нечисленних ділянок Старокиївської гори, де вони ще можливі, важко переоцінити.

На невеликій площі на вул. Рейтарській, 4 розкопками виявлено будівлю XI ст., три житла кінця XII-XIII ст., князівську гридницю XI-XII ст. і підкурганне поховання X ст.

На жаль, поховання пограбували ще у давнину. Рештки кістяка і череп були складені по боках поховальної ями. З поховального інвентарю, що зберігся, привертає увагу залізне окуття горловини дерев'яного цеберка. Окуття складалося з низки залізних обручів, що сходилися на конус. Внутрішній діаметр верхнього обруча – 13,2 см. Крізь нього у корпус цеберка були вбиті великі залізні цвяхи, кінці котрих загнуті із внутрішнього боку. Із зовнішнього боку окуття прикрашено залізними кільцями на зразок шумлячих привісок.

Визначено, що цеберко зроблено з сосни. Проте смолисті породи не використовуються для побутового посуду. Цей факт, як і оздоблення окуття шумлячими кільцями, свідчить, що цеберко було виготовлено для ритуальних потреб.

Під час реставрації окуття помічено, що до його внутрішнього боку прикипіло кілька фрагментів срібної скані. Вірогідно, у ньому тривалий час біля горловини зберігався ювелірний виріб, прикрашений сканню, що також свідчить про ритуальне призначення цеберка.

До поховального інвентаря належать також залізні речі: фрагменти обручів цеберка, один з яких повністю відновлено, велика ремінна пряжка, кільце, кілька платівок від якихось виробів та розвал білоглиняного, багато орнаментованого, горщика. У поховальній камері, що мала значні розміри – 2,95 х 1,4 м, знайдено також 17 залізних цвяхів, довжина яких становить 9-11 см. Камера зорієнтована довгою віссю у напрямку захід-схід. Заглиблена у материк на 0,9 м. У її заповненні чітко фіксувалися дрібні включення деревного тліну.

Рештки кістяка належали жінці віком 30-40 років. Пропорції її черепу, за визначенням Т.В. Рудич, характерні для німецьких груп населення Північної Європи та, особливо, Скандинавії.

Наведений комплекс ознак свідчить, що тут за язичницьким обрядом було поховано жінку норманського походження. Оскільки поховання перекривається іншим об'єктом – величезною будівлею, яка існувала з середини XI I до XII ст., – то, відповідно, час пограбування його слід віднести до першої половини XI ст., а саме поховання датувати X ст.

Ця будівля є другим неординарним археологічним об'єктом з Рейтарської, 4.

Її розміри –9,5 х 9 м, заглиблена на 0,9 м у материк. Близько 25% її площі знищено

сучасними перекопами. У будівлі розміщувалося два відкритих вогнища, які або змінили одне одного, або певний час функціонували разом. Підлога спочатку була дерев'яною, але згодом її могли замінити глинобитною. Загалом вдалося зафіксувати п'ять різночасових ремонтів підлоги. Речовий матеріал, зібраний на її рівні або дещо вище, дозволяє встановити функціональне призначення цієї великої будівлі, площа якої наближувалася до 75 м ^{2}, як князівської гридниці.

Перш за все, привертають увагу численні знахідки дорогих полив'яних чаш на кільцевому піддоні, близько половини з яких має візантійське походження. Усього знайдено 18 чаш. Такої їх кількості не зафіксовано у жодній з досліджених у Києві будівель. Кілька чаш поліхромні, деякі прикрашені у техніці "з графіто", на одній виявлено орнаменти, нанесені рожевим ангобом поверх поливи. Останні можуть бути особистими позначками власника чаші. Розвал однієї з чаш знайдений in situ вдавленим у материкову підлогу будівлі.

На материковій підлозі будівлі часто зустрічалися фрагменти жовтого кубкового скла, серед яких добре визначалися типові для давньоруського часу гостродонні кубки та чаші. Тут також знайдено три фрагменти довізного скляного сосуду, прикрашеного орнаментом з товстих ниток білого непрозорого скла. Загалом на рівні підлоги зібрано близько 100 фрагментів скляного посуду. Великою концентрацією його відзначалися й нижні прошарки заповнення будівлі.

Знахідки полив'яного і скляного посуду були зосереджені переважно біля вогнищ та протилежної їм стінки будівлі, що, вірогідно, зумовлено розташуванням меблів. Цікаво, що у місцях концентрації полив'яних чаш виявлено і три багато декоровані керамічні полив'яні плитки для підлоги. Вони покриті темно-червоною, близькою до коричневого кольору, поливою, на яку нанесено орнаменти жовтогарячою поливою.

На материковому рівні підлоги знайдені деталі військового спорядження: фрагмент кольчуги, накладна платівка панциря та свинцевий довантажувач кистеня. Інші вироби з металу представлені маленьким мідним взуттєвий цвяшком і книжковою застібкою-мечиком.

Цікава знахідка на підлозі будівлі двох свинцевих печаток. Одна має діаметр 16-17 мм, края надрізані. Зображення сильно стерте. На чільному боці слабо вгадуються обриси людської фігури на повний зріст. Друга являє собою трикутний обрубок печатки, близької за типом дорогочинським пломбам.

Побутова кераміка, незважаючи на великі розміри будівлі, була досить нечисленною. Навіть враховуючи матеріали з верхніх прошарків заповнення тут зібрано лише 125 стінок давньоруського посуду, 10 придонних частин, 3 денця, 36 вінець та розвали двох горщиків. На двох денцях виявлено клейма. Одно у вигляді князівського знака, інше наслідує зворотньому зображенню англо-датських денаріїв XI ст. типу "малий хрест". Більшість вінець манжетоподібні або мають ознаки переходу до валика і, відповідно, датуються серединою XI – початком XII ст.

Натомість, численними були знахідки фрагментів різнотипних візантійських амфор, яких налічувалося 105 одиниць. Більшість з них виявлена безпосередньо на рівні долівки будівлі, або була вдавлена у материк. За визначенням В.В. Булгакова близько 50% їх датується останньою чвертю XI ст. Час побутування інших знаходиться у межах XI-XII ст.

Кількісний склад і порядок залягання фрагментів амфор у будівлі дозволяють визначити термін її існування у межах середини XI – XII ст., що підтверджується і датуванням за місцевою керамікою.

Остеологічний матеріал досить нечисленний і складався з двох десятків кісток великої і дрібної худоби. Проте, у великій кількості траплялася риб'яча луска, хребці хордових риб, щелепи судака і шкаралупа яєць. Найбільша концентрація залишків їжі спостерігалася у південній частині будівлі.

Великі розміри будівлі, наявність двох відкритих вогнищ, значна кількість дорогого скляного і полив'яного посуду, численних амфор для вина, знахідки військових обладунків, печаток та залишків їжі, – усе свідчить, що тут регулярно бенкетували дружинники. Це й дозволяє визначити будівлю як гридницю, розташовану на Новому дворі. Своє існування гридниця припинила у XII ст. внаслідок пожежі.

Досить плідними виявилися і розкопки на вул. В. Житомирській, 20. На площі понад 2 тис. кв. м було виявлено 74 різночасові археологічні об'єкти та зібрано велику колекцію матеріалів, значну частину яких становлять предмети християнського культу.

Тут вперше у Києві вдалося простежити давньоруську вулицю на довжині понад 43 м. Вона повністю співпадає у напрямку з сучасною В. Житомирською. Відстань між ними – 17 м. Ширина давньоруської вулиці – 5 м. По її боках зафіксовані рівчаки для стоку води і за-

лишки огорожі садиб. Дорожні вибоїни періодично ремонтувалися. Їх замощували ручками і уламками стінок амфор, битою цеглою та великими кістками тварин.

У шарі вулиці знайдено різноманітні речі, загублені у давнину (рис. 1). Найчисленнішими були залізні цвяхи і їх фрагменти, але траплялися і прикраси – свинцевий колт із зображенням птаха, три накладні ремінні бляшки з рослинним орнаментом, кулькоподібні гудзики і бубонці, намистини; книжкова фурнітура – застібки і мечики. В одному з рівчаків знайдено сильно зігнутий стилос для письма. В шарі дороги виявлено і такі рідкісні речі, як: візантійську свинцеву печатку із зображенням святого та хреста і бронзову вагову гирьку з позначками на торцях. Слід зауважити й на численність знахідок свинцевих важків різних форм, частина яких може бути торговими пломбами.

У західному напрямку дорога вела до Спаської церкви, яка проіснувала до 1580-х років. У північно-західній частині площі виявлено межу цвинтаря цієї церкви. Відкрито десять поховань, п'ять з яких були пограбовані шукачами прикрас ще у пізньому середньовіччі.

Важливо, що у східній частині шар вулиці прорізався будівлею та зерновою ямою XIII-XIV ст. Це свідчить, що відновлення забудови Старокиївської гори після Батиєвої навали відбувалося далеко не завжди у межах старої вуличної структури.

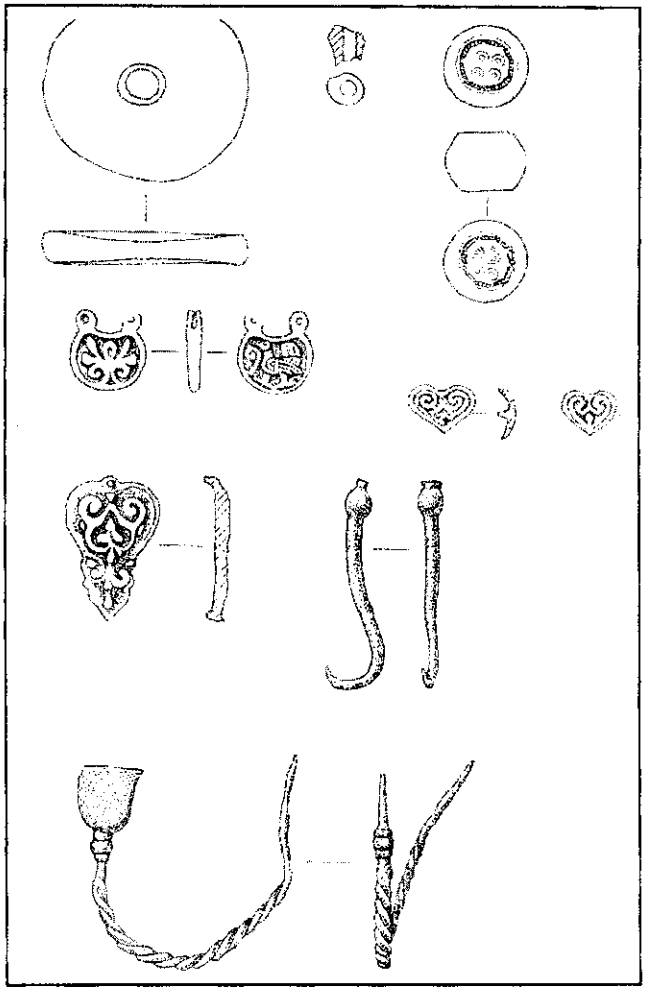

Рис. 1 Речі з шару дороги

На жаль, забудова садиб вздовж вулиці збереглася набагато гірше. Значною мірою її знищили підвали і підкліті будинків XVII-XIX ст. Частина культурного шару була також використана на спорудження Старокиївської фортеці XVII ст.

З численної забудови збереглося лише чотири житла. Проте речовий матеріал свідчить про заможність їх власників. У цьому відношенні показовими є знахідки різьбленої кам'яної ікони, на якій шість євангельських свят прикрашені позолотою, дверної ручки у вигляді голови лева з кільцем у пащі, численні знахідки прикрас та фрагментів бронзового посуду. Одне з жител належало ювеліру, про що свідчать знахідки тиглів-ллячок та обрізків міді. Загинуло воно внаслідок пожежі і на його підлозі були знайдені дві венеціанські срібні монети – матапани дожей Е.Дондоло і П.Зіані, карбовані до 1228 р. Це третя знахідка венеціанських монет у Києві.

Набагато краще збереглася забудова у північній частині дослідженої ділянки, яка знаходилася на відстані 20 м від давньої вулиці. Розкопками встановлено, що ця ділянка була заселена ще у VII-VIII ст. На давньоруський час вона мала щільну забудову. Мешканці розташованих тут садиб, вірогідно, виготовляли предмети християнського культу. На таку думку наводять знахідки чотирьох хрестів-енколпіонів, двох натільних іконок, привісок і ремінних накладок з християнською символікою, металевої вставки із зображеннями святих, фрагментів визолоченої обкладинки книги, різноманітної книжкової фурнітури і печатки київської митрополії 90-их років XI ст. Це підтверджують і численні знахідки ливарних тиглів, на внутрішній частині яких збереглися залишки розтопленого металу.

Після Батиєвої навали ця ділянка також не запустіла. Тут виявлено два житла XIII-XIV ст. Існування довкола Спаської церкви в цей час осередку оселеності засвідчено і писемними джерелами.

Загалом, розкопки на вул.В. Житомирській ще раз продемонстрували перспективність і продуктивність археологічних досліджень великими площами для широких історичних реконструкцій.

Назаров В.В., Назарова Т.А., Паньков С.В., Рудич Т.А.
Институт археологии НАН Украины

Раскопки на Березани в 2001 г.

Nazarov V.V., Nazarova T.A.,Pankov S.V., Rudych T.A. Excavations in Berezan in 2001. The rezults of the archaeological excavations in terrain of the temenos in Berezan in 2001 are publlished.

Археологические исследования на о. Березань в июле-августе 2001 г. велись с целью определения северной границы позднеархаического теменоса Березани. Его западная стена, открытая раньше, уходила в северный борт раскопа. В этом году здесь была заложена прирезка размерами 15х5 м. В ходе раскопок было прослежено продолжение кладки стены западной ограды первого строительного периода и развал сырца по трассе прохождения соответствующей стены второго строительного периода существования теменоса. Параллельно указанным строительным остаткам проходят еще две каменные кладки, которые пока не могут быть соотнесены с уже известными сооружениями теменоса.

Угол внешней ограды не выявлен - кладка вновь уходит в северный борт прирезки. То же касается и упомянутого развала сырца.

Безусловно, теменос занимал гораздо большую, чем предполагалось в начале раскопок, площадь. Это обстоятельство определяет основную перспективу дальнейших исследований данного участка города Борисфена.

Археологический материал из слоя, перекрывающего данные строительные остатки, многочисленный, фрагментарный и достаточно разнообразный. В числе находок присутствуют весьма интересные образцы расписной родосско-ионийской керамики, обломки терракотовых фигурок, граффити. В частности, отметим обломок калиптера с процарапанной надписью "ΤΡΙΤΑ" (оббита с обеих сторон).

Параллельно работам на новой прирезке проводились доследования " до материка" участка на ранее вскрытой площади. Здесь были завершены раскопки земляночной структуры, открытой еще в прошлом году, выявлены четыре хозяйственные ямы, колодец и еще одно жилище.

Все эти объекты, следуя по материалу из заполнения (обломки киликов мелкофигурного стиля, монеты-стрелки, дельфинчики, соответствующий набор типов амфор и др.) относятся ко времени около середины 6 в. до н. э.

Как и в прошлые годы, в составе Березанской экспедиции ИА НАНУ работал отряд Нижнебугской экспедиции Государствеено Эрмитажа (начальник Я.В. Доманский). Санктпетербургскими исследователями проводились охранные раскопки территории вдоль восточного берега острова (участок "О"), где были открыты остатки позднеархаических грунтовых сооружений.

Назарчук В.
Институт археологии НАН Украины

Раскопки 2000-2001 г. в Ольвии на участке "Т-3"

Исследования на участке Т-3 в центре террасной части города производились по двум направлениям. Продолжались раскопки большого богатого эллинистического дома (Артимидора), сооруженного в 20-х гг. IV в. до н.э. и погибшего вследствие природного катаклизма около середины II в. до н.э., а также исследовались довольно редкие остатки каменных жилых построек кон ца VI - первой половины V вв. до н.э., перекрытые слоями свалки классического времени и раннеэллинистической застройкой.

Основным, наиболее экспозиционным объектом участка являются остатки дома купца (?) Артимидора. Работами 2000 - 2001 гг. было завершено исследование западной части комлекса, состоящего из ряда четырех помещений, выходящего фасадом на восток и во внутренний, мощеный плитами двор. Два северных помещения имели глубокие (до 2,0 - 2,20 м.) подвалы, один из которых использовался для переработки зерна, второй (северный) - вероятно, - для обработки или хранения рыбы. Вследствие этого дверной проем - переход из одного подвала в другой - на одном из этапов бытования дома был заложен каменной кладкой.

Раскрытые остатки северного помещения с подвалом показали его угловое положение в исследуемом доме. Северная стена была изначально возведена с мощным внутренним контрфорсом, предохраняющим кладку от выдавливания окружающим грунтом внутрь помещения. Как и в первом, в северном подвале сохранились пустоты рухнувших продольных и поперечных балок перекрытий, позволяющие довольно точно реконструировать их систему.

Вероятно, в наземном угловом помещении над этим подвалом мог находиться андрон дома, разделенный (как и подвал) внутренней стеной на две половины. В западной части заполнения подвала были найдены рухнувшие с наземного этажа развалы около полутора десятков т.н. мегарских чаш (одна - с изображениями грифонов и портретным медальоном снаружи дна), развал чиненого уникального красноглиняного кратера, небольшие чернолаковые сосуды, а также замечательная мраморная головка Афины в шлеме с отверстиями для крепления трех лофосов. Трактовка и постановка скульптуры близка к изображениям на пергамском алтаре. Большинство бронзовых монет, просходящих из этого слоя (и фиксирующих время гибели дома), датируются 170-160 гг. до н.э.

В средней части подвала (судя по литературе - in situ впервые в Северном Причерноморье) были обнаружены обломки домашней керамической ванны, поддающейся полной реставрации. Вероятно, первоначально она находилась в задней комнате наземного этажа, за собственно помещением для симпосиев, и в момент катаклизма под тяжестью рухнувших черепиц проломила балки подвальных перекрытий .

Поскольку современные варвары осенью 1999 г. разрушили юго-западный участок вымостки двора дома Артимидора, ниже уровня его подошвы были произведены исследования более ранних слоёв. Были раскрыты остатки прямоугольного жилого помещения первой половины (первой четверти) V в. до н.э. Уровень пола помещения абсолютно совпадает с уровнями полов двух раннеклассических помещений, раскрытых на участке в 1993-94 гг., однако техника кладок и ориентация абсолютно отличны. Раскрытое помещение, расположенное на той же ранней искусственной террасе, ориентировано стенами по сторонам света (тогда как обнаруженные раньше были ориентированы углами); двух-трехслойные стены сложены из крупных камней (обнаруженные прежде помещения были составлены из четырех-пятислойных бутовых кладок со значительным использованием глинистого раствора). Пол представлял собой тройной трамбованный слой из раковин мидий. Вероятно, раскрытое помещение находилось близко к краю террасы, поскольку как стены, так и пол вследствие природного катаклизма раннеклассического времени получили значительную (до 0,30 м) просадку к юго-востоку. Различие в ориентации ранних зданий, в структуре кладок и их стен ставят новые задачи для реконструкции процесса ранней застройки Ольвии, поскольку синхронная жилая застройка верхней части городища (за исключением, вероятно, территории акрополя - участка Р-25) была земляночной.

Новик Т.Г., Сохацький В.В.
Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній"

Охоронні дослідження на некрополі Стародавнього Чернігова у 2001 році

У польовий сезон 2001 року загоном Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній" спільно з Чернігівською обласною інспекцією з охорони пам'яток історії та культури провели охоронні археологічні дослідження на території стародавнього некрополя Чернігова на ділянці новобудови по вул.Воровського, 24. Загальна відкрита площа становить близько 368 м^2. Досліджена ділянка розташована на периферії стародавнього кладовища, оточеної з заходу та півдня яром, що мав назву Холодний.

Культурний шар в багатьох місцях пошкоджений перекопами XIX-XX ст. Нашарування, які відносяться до давньоруського часу, представлені темно-сірим супіском потужністю 0,2-0,4 м і майже не містять матеріалу (єдина знахідка - залізний циліндричний замок).

В розкопі досліджено сім поховань, виявлено залишки трьох курганних ровиків, однієї споруди давньоруського часу та однієї ями. Контури курганних ровиків були виявлені в передматериковому шарі, контури могильних ям - на рівні материка, могильні ями орієнтовані за віссю схід-захід або південний захід-північний схід, мають прямокутну форму з чітко вираженими кутами, вертикальні стінки та рівне дно. Розміри їх від 0,55х1,70 м до 1,15х2,90 м, заглиблені в материк на 0,7-1,10 м. Заповнення ям - світлий сіро-жовтий плямистий супісок. У шести похованнях зафіксовані залишки гробовищ. Це залізні цвяхи або смуги деревного тліну, що мають форму прямокутника, всередині якого знаходився кістяк. В засипці 3 поховань знайдено фрагменти кругових посудин X ст.

Збереженість кістяків погана. В двох похованнях виявлені лише невеликі залишки черепів, поховані знаходились у витягнутому стані на спині головою на захід або південний захід, руки складені на животі, тазу.

В чотирьох похованнях знайдені прикраси.В похованні 2 крім залізного ножа на правому боці занйдена каблучка з бронзового дроту з крученим щитком (рис.1: *2*). За новгородсь-

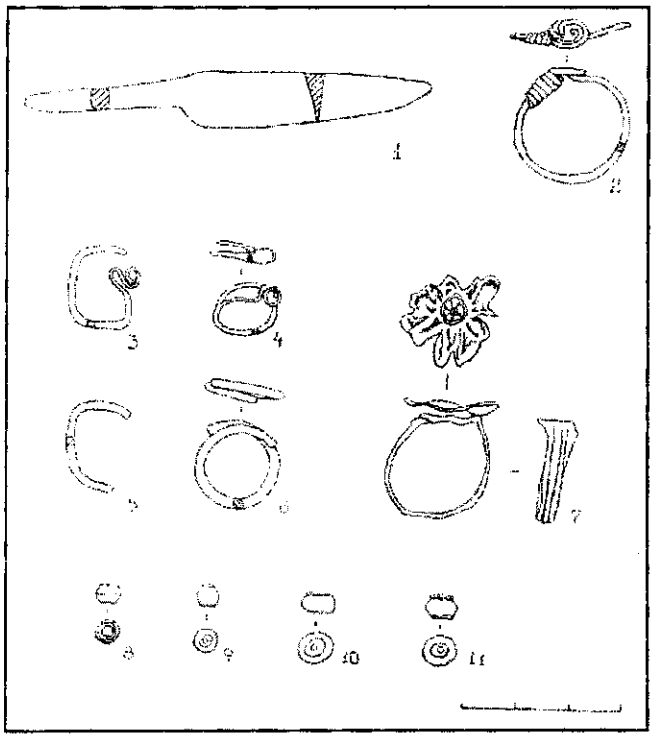

Рис.І. Речі з поховань Чернігівського некрополя. 1,2 – поховання 2; 3-11 - поховання7; І- залізо; 2-7 -кольоровий метал; 8-11 - скло.

кими аналогіями така каблучка датується серединою XI ст.. В похованні 3 знайдено дві пари бронзових скроневих кілець та намисто, яке складалося з низки рубчастих та зонних скляних намистин синього кольору та низки рубчастих намистин зеленого кольору (останні дуже поганої збереженості). З поховання 6 походять дві пари срібних скроневих кілець в півтори оберти, срібна та кришталева намистини; з поховання 7 - дві пари скроневих кілець, два з яких мають спіралеподібне завершення, та п'ять намистин, серед яких золотоскляна, а також срібна каблучка зі щитком у вигляді квітки (рис.1: *3 - 11*).

Залишки курганних ровиків зафіксовані навколо поховань 1 та 6. Зафіксовані також залишки кургану, майданчик якого повністю увійшов в розкоп. Діаметр майданчика майже 10 м, площа його тільки в деяких місцях пошкоджена невеличкими перекопами XX ст. Навколо нього - замитий ровик з трьома перемичками, ширина якого коливається в межах 1,20-2,30 м, глибина від рівня материка 0,83-1,02 м. Поховальної ями на майданчику не виявлено, так само як і будь-яких ознак, які вказували б на спалення вище рівня материка.

Жодних слідів житлової забудови давньоруського часу і навіть пізньосередньовічного не виявлено, отже, ділянка використовувалась виключно як кладовище. Можливо, кургани, залишки яких знайдено, лишались тут до перепланування міста на початку XIX ст.

Овчинников Э.В., Черновол Д.К.
Институт археологии НАНУкраины
Черкасская областная археологическая инспекция

Исследования на трипольском поселении Пекари-II

In July 2001 the excavation of Tripolian settlement Pekari-II was conducted by the Tripolian party of Kanev archaeological expedition of Faculty of Archaeology and Museumology of T. Shevchenko Kiev National University. The remains of adobe surface construction ("platform") and northwest sector of dugout construction were investigated. The latter provides evidence of flintworking, as well as tools made of horn and fragments of anthropomorphic plastics. Ceramic complex of the settlement consists mainly of fragments of so-called table pottery typical for stage C I settlements of this region.

Овчинніков Е.В., Черновол Д.К. Дослідження типільського поселення Пекарі II. В липні 2001 р. трипільським загоном Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства Київського національного університета ім.Т.Шевченка були проведені розкопки на трипільському поселенні Пекарі-II. Досліджені залишки глинобитної наземної споруди-"площадки" і північно-західний сектор напівземлянки. В останній виявлено сліди обробки кременю, знаряддя з кременю та рогу, кераміка і фрагменти антропоморфної пластики. В керамічному комплексі переважна більшість фрагментів т.зв. "столової" кераміки з монохромним розписом, що є типовим для поселень етапу С I у цьому регіоні.

Трипольское поселение Пекари-II известно по работам В.В.Хвойко и разведкам Т.С.Пассек [Хвойка, 1907, *797*; Пассек, 1949, *209-224*]. В 1957 - 1958 гг. археологический отряд Каневской комплексной экспедиции Киевского государственного университета им.Т.Шевченко под

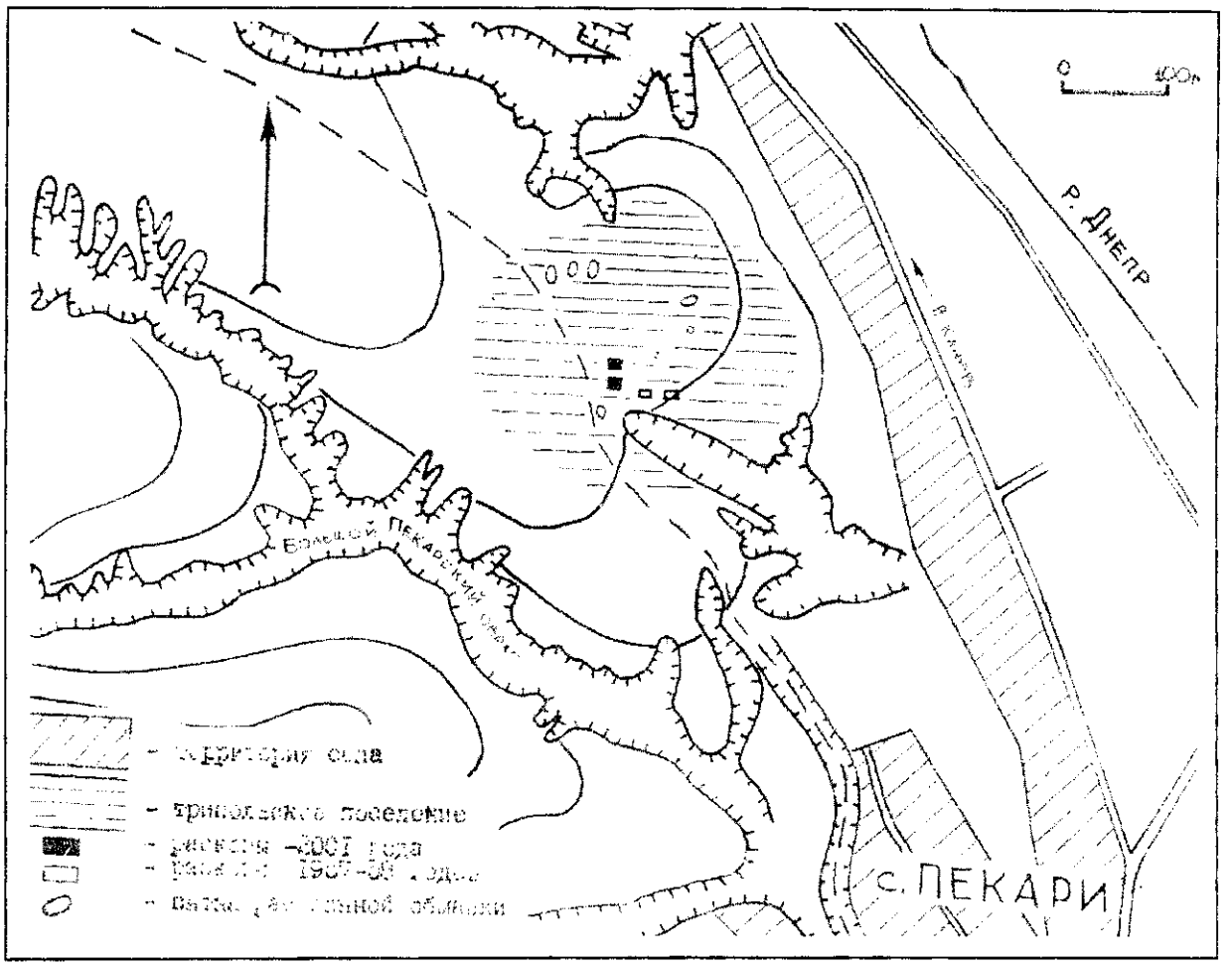

Рис. 1 Карта-схема поселения Пекари-II

руководством Н.Н.Бондаря провел здесь раскопки двух глинобитных построек [Бондарь, 1957, *1-10* 1958, *29-31*]. Затем, после длительного перерыва, разведки на поселении были продолжены экспедициями Каневского исторического музея под руководством А.Б.Петропавловского, материалы из сборов которого находятся в экспозиции музея (рис.4:*3*). В конце 1990-х гг. возобновляет исследования на территории Каневщины, в том числе на поселении у с.Пекари, Каневская археологическая экспедиция кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета им. Т.Шевченко [Синица, Гладких, Квітницький, Лимонова, Рижов. 1999, *2-4*]. В июле 2001 года трипольским отрядом Каневской археологической экспедиции здесь были проведены разведочные раскопки.

Поселение Пекари-II расположено у северного конца села Пекари Каневского района Черкасской области, на запад от дороги, идущей из Канева в Пекари. Оно находится на высокой части плато, которое почти посередине перерезано ответвлением Большого Пекарского оврага, идущего с запада на восток (рис.1). Данный участок плато представляет собой т. н. геологическую депрессию – блюдцевидное углубление, формирующееся в результате долговременного замерзания и растаивания воды (консультация докт. геол. наук В.А.Ржаницына). Территория поселения до недавнего времени ежегодно подвергалась распашке, в связи с чем верхний черноземный слой с залегающими на глубине 0,2-0,3 м наземными глинобитными жилищами сильно нарушен. В последние годы данный участок засеян многолетней травой и не распахивается. Площадь распространения находок на поверхности поля составляет около 300 х 250 м. Расположение наземных жилищ концентрическими кругами, на что указывает Н.Н.Бондарь, в настоящее время не прослеживается.

В центральной части поселения, западнее раскопов Н.Н.Бондаря, разведочными траншеями, прокопанными в направлении север-юг и восток-запад, были обнаружены два объекта трипольского времени – «площадка» и полуземлянка. На месте обнаруженных объектов было заложено два небольших раскопа 52 м^2 и 36 м^2, в которых были исследованы, соответственно, остатки наземной глинобитной постройки и северо-западный сектор углубленного жилища – землянки.

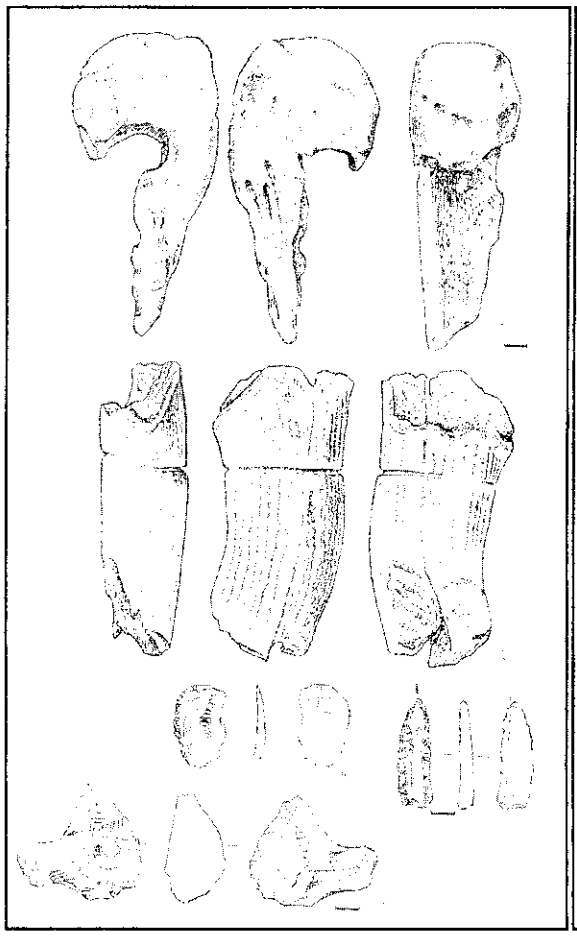

Рис. 2 Пекари-II. Орудия из рога, кремня

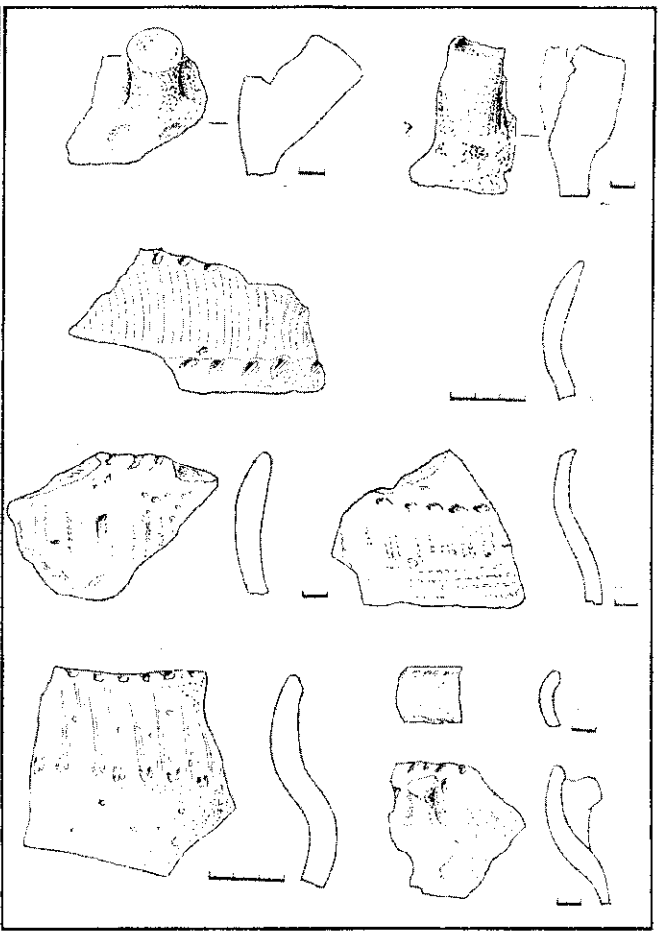

Рис. 3 Пекари-II. "Кухонная" керамика

«Площадка» 3 представляет собой сильно разрушенное скопление фрагментов обмазки, в основном мелких, залегающее на глубине 0,15 – 0,45 м. Форма скопления аморфная в плане, по длинной оси ориентирована в направлении север – юг. Судя по ориентировке, можно предположить, что постройка расположена в концентрическом круге жилищ, раскопанных Н.Н.Бондарем.

Среди достаточно крупных фрагментов глиняной обмазки постройки выделяются: 1. плитки без растительных примесей с небольшим добавлением мелкозернистого песка толщиной около 3,5 – 5 см; 2. хорошо обожженные фрагменты обмазки алого цвета с добавлением половы, на выровненную сторону которых нанесен слой подмазки (толщина около 0,4 – 0,5 мм), сверху покрытый штукатуркой темно-красного цвета (толщиной около 0,3 мм); 3. ошлакованные фрагменты обмазки с отпечатками дерева; 4. слабо обожженные фрагменты с незначительной примесью половы (толщина около 3,5 см). Фрагменты обмазки находились в хаотическом разрозненном состоянии, и предполагать расположение наслоений глины в конструкции здания можно лишь на основании наблюдений предшествующих исследователей поселения, а именно: в основе глинобитной платформы лежит настил из деревянных плах, на котором уложен слой вальковой глины с примесью половы. Его перекрывает слой плитчатой обмазки, на котором расположены детали интерьера, к которым можно отнести фрагменты с темно-красной штукатуркой.

Небольшое количество т.н. столовой керамики, обнаруженное на месте постройки, представлено фрагментами 5 мисок усеченно-конических, 2 мисок полусферических, 4 сосудов сфероконических, 1 горшка, , 2 кубков (большой и малый), стенками сосудов. При их изготовлении использовалась красная тонкоструктурная глина, хорошо вымешанная, с небольшим добавлением мелкозернистого песка и вкраплениями мелких зерен кровавика. К кухонным сосудам относятся 4 венчика горшков, вылепленных из глины с добавлением мелкотолченой раковины Unio и мелкозернистого песка, а в одном случае и растительной примеси. Найдены фрагменты керамики коломийщинского типа, в том числе миски и горшка, изготовленные с незначительными примесями известняка, мелкозернистого песка и обожжен-

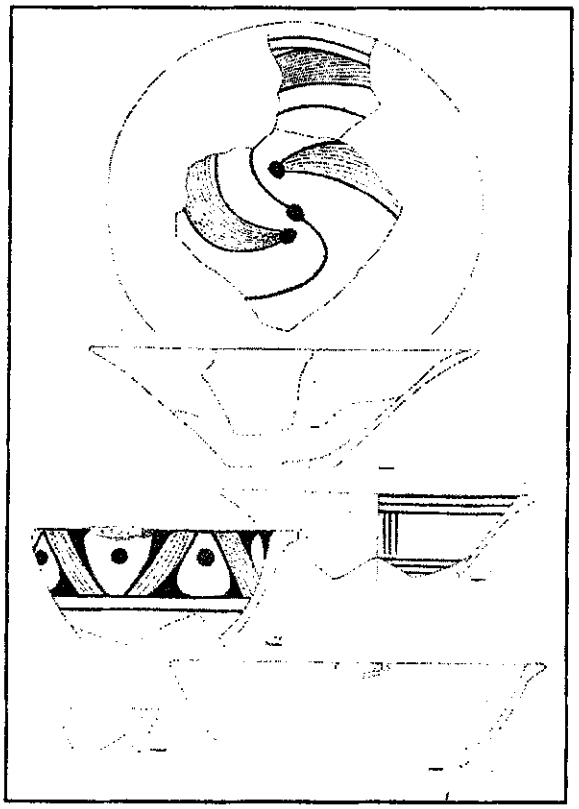

Рис. 4 Пекари-II. "Столовая" керамика, миски

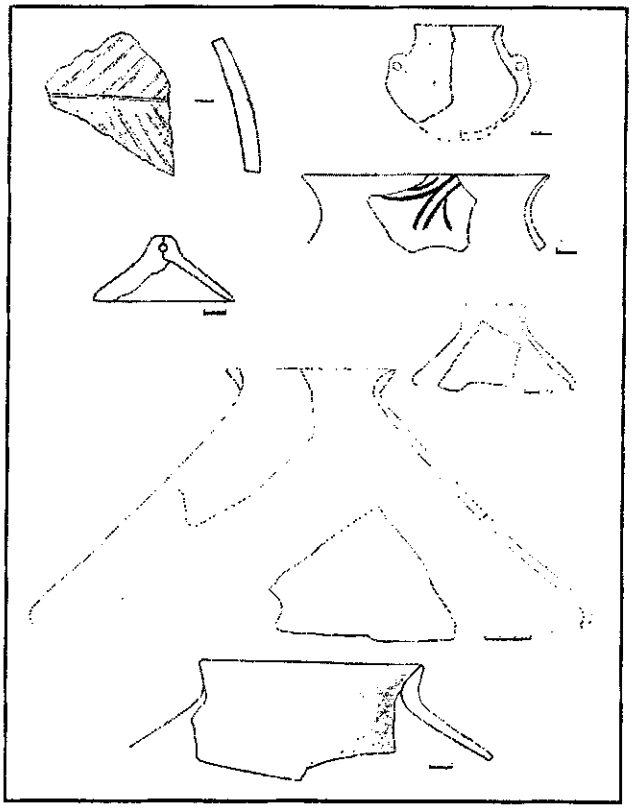

Рис. 5 Пекари-II. "Столовая" керамика

ные в восстановительном режиме. При раскопках площадки найдены фрагменты кремня, в том числе: 2 отщепа (один с ретушью), побывавших в обжиге, 4 обломка (два нуклевидных) .

Полуземлянка 1 расположена в 5 м севернее площадки 3. Прокопкой траншей было получено представление о размерах объекта. Длина ямы составляет 10 м, ширина – 9 м, глубина от современной поверхности – около 1 м. Форма раскопанного участка в плане аморфная, в профиле – линзовидная. На всей исследованной площади объекта, на глубине 0,8-1,0 м были выявлены скопления керамики и слабообожженной комковатой глиняной обмазки с растительной примесью. В южной части исследованного сектора выявлена углубленная на 0,3-0,4 м ниже углубленная часть землянки округлой в плане формы (4 х 1,6 м) с крутыми стенками, плоским горизонтальным дном и наибольшей концентрацией находок. Углубленный участок является, вероятно, первоначальным местом постройки, заполненным в процессе существования, затем расширенной и обмазанной слоем глины. В то же время не исключена возможность применения глиняной обмазки в конструкции стен и крыши надземной части землянки.

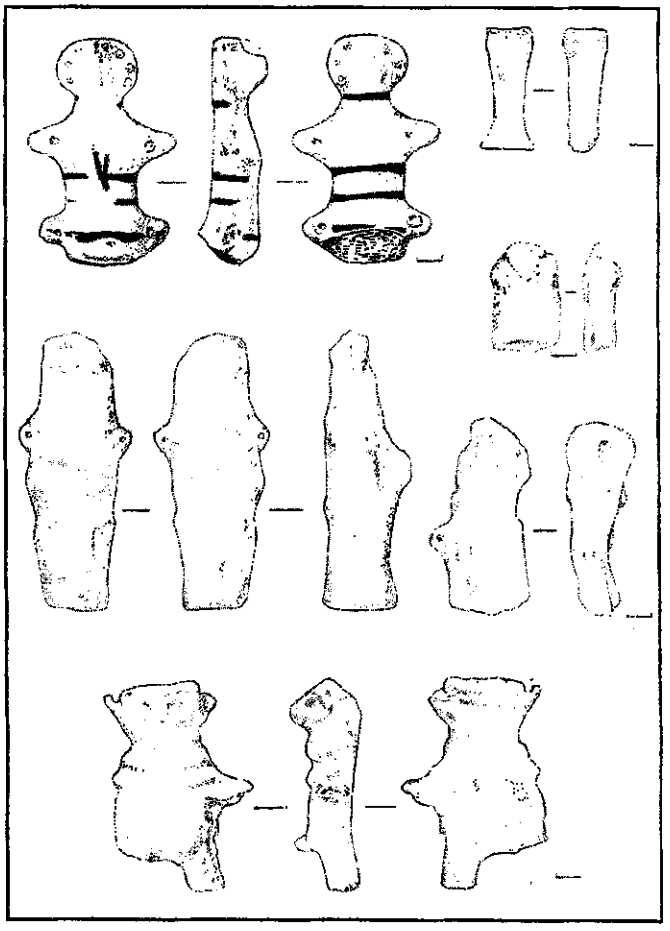

Рис. 6 Пекари-II. Антроморфная пластика

Среди находок, выявленных в полуземлянке, значительное количество фрагментов кремня, в т.ч.: нуклеус, 2 пренуклеуса, резец на нуклеусе (рис.2, *5*), вкладыш серпа со вторичным использованием в качестве перфоратора (рис.2, *4*), 4 отщепа с ретушью (рис.2, 3), 7 отщепов, 1 скол, 2 обломка (определения кремневых изделий выполнены Д.Л. Гаскевичем). Здесь же были найдены орудия из рога лося (определения костей животных проведены Е.Марковой): мотыга и рукоятка (рис.2, *1, 2*). В керамическом комплексе найдены фрагменты от около 350 сосудов, в том числе: «кухонные» горшки (рис.3) и миски (около 15,5%), «столовые» миски (рис.4), сферо- и биконические, кратеровидные, миниатюрные сосуды, горшки, крышки, кубки (около 84.5 %) (рис.5). Керамика коломийщинского типа (миски, кубки, горшки) (рис.5, *1*), составляющая около 5,5% от общего количества сосудов, свидетельствует о взаимосвязях с трипольскими племенами более северного региона Среднего Поднепровья. В полуземлянке обнаружены также фрагменты антропоморфной глиняной пластики (рис.6). Костные остатки представлены костями домашнего быка и лошади. Исследования на поселении Пекари-II будут продолжены в течение ближайшего полевого сезона.

ЛИТЕРАТУРА

Бондарь Н.Н. Отчет о работе археологического отряда Каневской комплексной экспедиции Киевского государственного университета им. Т.Г.Шевченко в 1957 г. // Науковий архів ІА НАНУ. *1957*

Бондар М.М. Звіт про роботу археологічного загону Канівської комплексної експедиції Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченко в 1957 р.// Науковий архів ІА НАНУ. *1958.*

Пассек Т.С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, *1949.* Т.1.

Синиця Є.В., Гладких М.І., Квітницький М.В., Лимонова О.Є., Рижов С.М. Звіт про археологічні розвідки 1999 р. Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства КНУ ім.. Тараса Шевченка. // НА ІА НАНУ, 1999.

Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья//Труды XI Археологического съезда в Киеве. Москва, *1901*

Оленковський М.П.
Херсонська обласна державна Інспекція охорони пам'яток

Охоронні археологічні дослідження в Нижньодніпровсько-присиваському регіоні

Оленковский Н.П. ОХРАННЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В НИЖНЕДНЕПРОВСКО-ПРИСИВАШСКОМ РЕГИОНЕ. Совместной експедицией отдела археологии Херсонской областной инспекции охраны памятников и секции археологии УООПИК проводились небольшие раскопочные исследования позднепалеолитической стоянки Дмитровка, разведки в Западном Присивашье и обследжование памятников археологии Херсонской области в связи с общегосударственной инвентаризацией памятников.

На стоянке Дмитровка траншеей размером 10х1 метр проведены исследования по выявлению северной границы памятника. Культурный слой залегает на глубине 0,9-1,2 метра, в буром суглинке. Археологические находки в этой части стоянки представлены только кремнёвым материалом. Всего получено 422 находки, из которых 84 орудия со вторичной обработкой. Среди орудий преобладают резцы, пластины и отщепы с ретушью. Есть микроострия и микропластинки с притупленным краем, скребок, долотовидные орудия, проколки, пластинки и отщепы с выемками, другие единичные орудия.

Разведками в Западном Присивашье открыты два новых памятника – местонахождение конца неолита – энеолита Литовский I и местонахождение со смешанным материалом (палеолит и эпоха бронзы) – Литовский II. Собран многочисленный материал на местонахождении ранней поры позднего палеолита Перекоп I, на неолитической стоянке Армянск II и на памятнике Армянск I с материалом палеолита, мезолита и катакомбной культуры эпохи бронзы.

Проведено обследование почти всех стоянок, городищ, поселений и грунтовых могильников Херсонской области в связи с общегосударственной инвентаризацией памятников. Выявлены многочисленные случаи разрушения объектов антропогенными факторами.

Спільна експедиція відділу археології обласної інспекції охорони пам'яток та секції археології Херсонської облорганізації УТОПІК проводила роботи в кількох напрямках – розкопочні дослідження пізньопалеолітичної стоянки Дмитровка (для встановлення площі та меж пам'ятки

у зв'язку зі зміною власності на землю), розвідки в Західному Присивашші (для відкриття нових пам'яток археології), обстеження пам'яток археології Херсонської області (в контексті проведення загальнодержавної "інвентаризації та моніторингу" пам'яток в Україні).

Дослідження на стоянці Дмитровка є продовженням робіт 2000 року. Вони складалися з вивчення культурного шару в північній частині пам'ятки. Траншею 2000 року продовжено на північ ще на 10 метрів. Виявлено, що культурний шар пізнього палеоліту має розповсюдження і в цій зоні. Культурний шар стійбища сабатинівської культури доби пізньої бронзи тут вже повністю відсутній. Таким чином встановлено, що площа тимчасового стійбища скотарів не перевищує 25 метрів в діаметрі. Площа пізньопалеолітичної пам'ятки вже досягла 80 метрів в діаметрі. Північна її межа траншеєю так і не досягнена. Сучасна поверхня, на 10 метрів выдкрита траншеєю, практично горизонтальна. В той же час, встановлене падіння культурного шару з півночі на південь, в бік річища балки, що складає 4-5 см на досліджені 10 метрів. Таким чином, підтверджується розташування стоянки на підвищенні, майже знівельованого сучасною оранкою. Усі археологічні знахідки містилися у верхній частині товщі бурого суглинку, за всіма ознаками засолонцьованого, на глибині від 0,9 до 1,2 метра. Траншею закладено у системі загальної поквадратної розбивки усієї пам'ятки [Оленковский, 1991, *89-118*; Оленковський, 1992, *26-30*]. Увесь археологічний матеріал фіксувався на планах в межах нумерованих квадратних метрів, що дозволяє легко включити знахідки в єдину планіграфічну структуру стоянки.

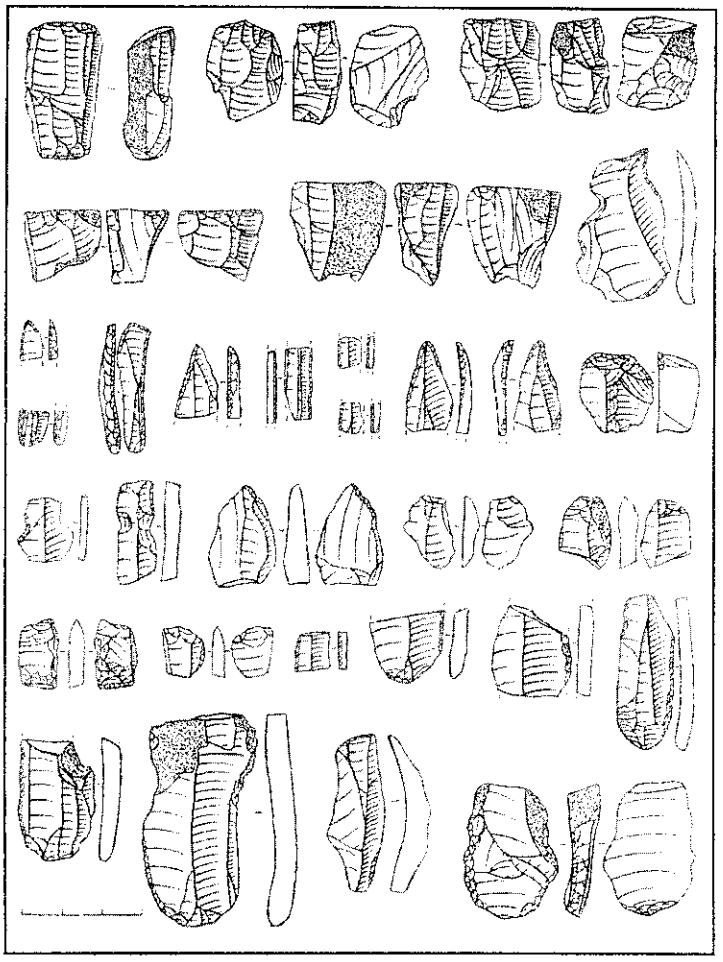

Рис.1. Стоянка Дмитровка. Крем'яний інвентар.

Археологічний матеріал з ділянки траншеї 2001 року виявився дуже бідним за номенклатурою знахідок. Тут повністю відсутні абразивні знаряддя, вохра, фауністичні рештки. Вся колекція складається тільки з крем'яних знахідок. Зростає диспропорція між різцями та скреблами, помічена дослідженнями 2000 року. Якщо у розкопі №1, що закладено у південній частині стоянки, біля русла балки, різців у 2,6 раза більше, а у розкопі №2 та ділянці траншеї 2000 року різців вже у 9 разів більше, то пропорція між різцями та скреблами в межах траншеї 2001 року складає 20 до 1. Виразних скупчень артефактів на дослідженій площі (10 кв.м) не виявлено. Максимальна концентрація знахідок на квадратний метр досягає 49 крем'яних виробів.

Здобутий археологічний матеріал нараховує 422 крем'яних вироби (Рис.1;2). Колекція типологічно розпадається на: 6 нуклеусів, 3 сколи оновлення площадок нуклеусів, 38 пластинок та їх фрагментів, 15 мікропластинок та їх фрагментів, 194 відщепи та їх фрагменти, 7 різцевих сколів, 7 краєвих сколів, 60 лусок, 84 вироби з вторинною обробкою.

Нуклеуси дуже дрібні та максимально спрацьовані (рис.1:1-5). Розмір їх від 1,9 до 3,1 см. Представлені наступними типами: 2 одноплощадкові, 3 двоплощадкові, 1 триплощадковий, підпризматичні з прямою та скошеними площадками.

Вироби з вторинною обробкою складають значний відсоток знахідок, що відповідає загальній тенденції на цій пам'ятці. Це пов'язано з економним використанням заготовок за умови дефіциту крем'яної сировини, яка відсутня в радіусі до 300 км від стоянки. Двадцять знарядь виготовлено на пластинках, десять на мікропластинках, п'ятдесят три на відщепах та одне – на сколі оновлення площадки нуклеуса. Складаються з 20 різців, 1скребла, 7 мікролітів з притупленим краєм, 3 мікроп-

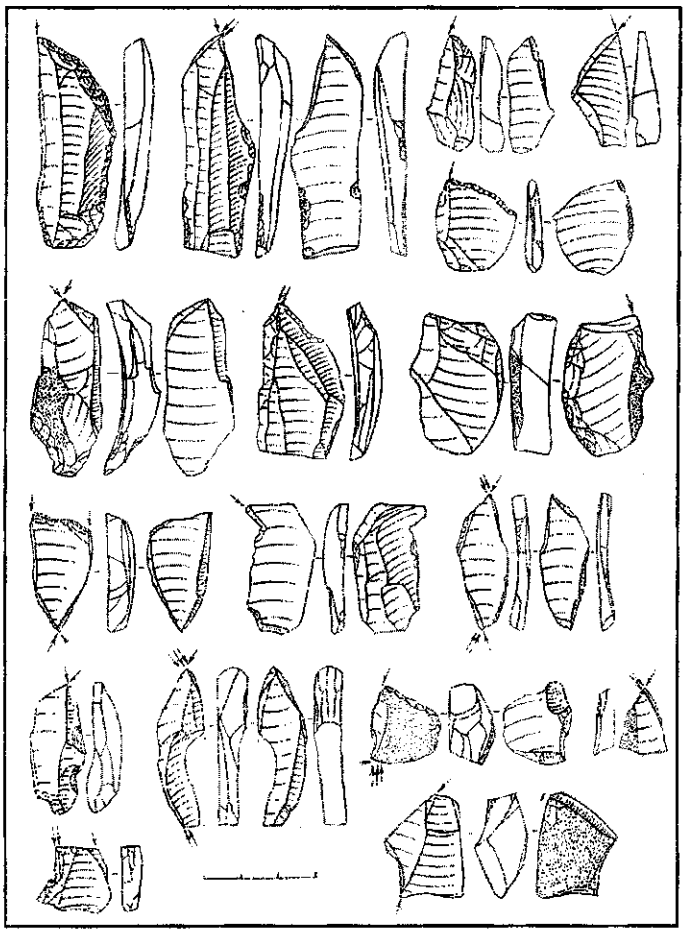

Рис.2. Стоянка Дмитровка. Крем'яний інвентар.

ластинок з мікроретушшю, 5 долотоподібних знарядь, 1 стамески, 2 проколок, 4 пластинок та відщепів з виїмками, 1 пластинки з поперечною ретушшю, 14 пластинок з ретушшю, 26 відщепів з ретушшю, двох симетричних вістер на пластинках. скола оновлення площадки нуклеуса з ретушшю (рис.1: *6-31*).

Різці є однією з найбільш виразних категорій знарядь цієї памятки (рис.2). Такими вони є і в колекції 2001 року. Пропорція ж типів різців несподівано виявилась іншою: 6 серединних, 4 бічних, 2 кутових, 7 подвійних, 1 потрійний. Вдвічі вищою за середню на стоянці виявилась пропорція подвійних різців. У півтора рази серединні різці переважають бічні, хоча в середньому для колекції вони вдвічі їм поступаються.

Знаряддя з притупленим краєм (мікроліти) на дослідженій у 2001 році ділянці пропорцією значно поступаються колекції попередніх років досліджень й не перевищують 8,3% (середня пропорція біля 14%). Складаються з двох мікровістрів з притупленим краєм та 5 мікропластинок з притупленим краєм (рис.1: *7-10*). Серед мікровістрів одне з прямою спинкою (мікрограветт) й одне – косоретушне (можливо, уламок підромбовидного знаряддя янісольсько-дмитровського типу). Серед мікропластинок з притупленим краєм, тільки одна має поперечну ретуш кінця.

Розвідками у Західному Присивашші обстежено ділянки, які раніше не досліджувались. Це берег Сиваша на захід від с.Григоровка Чаплинського району, частина узбережжя півострова Ад, західний берег Литовського півострова, берег Сивашу на захід від Литовського й до стоянок Армянськ I.II та Перекоп I. Відкрито два нових археологічних місцезнаходження – Литовський I та Литовський II.

Місцезнаходження Литовський I виявлене на західному узбережжі півострова, на південному березі великої затоки, що вдається в півострів на середині узбережжя між північним мисом та материком. Археологічний матеріал зібрано на пологому схилі невисокого берега, заввишки до 1 метра над рівнем дна Сивашу. Залягав на ділянці площинного розмиву. Смуга зборів – завдовшки біля 100 метрів, завширшки до 10 метрів. Археологічний матеріал складається з 83 крем'яних виробів доби пізнього неоліту – енеоліту. Матеріал розподіляється на 4 нуклеподібні шматки, 4 пластини, 39 відщепів, 1 краєвого скола, 1 різцевого скола, 2 лусок та 32 виробів з вторинною обробкою. Знаряддя (рис.3:*1-12*) складаються з мікропластинки з притупленим краєм, долотоподібного знаряддя, 3 скребків, 2 двобічнооброблених наконечників стріл, 5 пластинок з ретушшю, 16 відщепів з ретушшю, 4 ретушерів. Кераміки, одночасній колекції крем'яних виробів, не виявлено. На цій же площі виявлено ногайське або кримсько-татарське пізньосередньовічне стійбище. В размивах залягає багато червоноглиняної кераміки та шлаків, є кілька кресальних кременів. Культурний шар цього часу добре простежується в розмивах берегового схилу.

Місцезнаходження Литовський II виявлене в найбільш південній частині західного берега півострова. Пам'ятка пов'язана з мисом, утвореним між берегом та однією з заток, на відстані біля 0,4 км від материка. Матеріал зібрано в розмивах берега, на дні Сивашу та на поверхні мису, оголеного площинними змивами. Мис височіє над дном Сивашу не більше, ніж на 0,7-0,8 метра. Матеріал залягав майже підокруглою плямою діаметром біля 50 метрів. Шар голоценового грунту вже змитий. Зараз розмивається горизонт солонцю та товща лесу. Археологічний матеріал явно змішаний – кам'яний вік, доба бронзи та пізнє середньовіччя. Достатньо численна крем'яна колекція. Нараховує 61 знахідку. Підрозділяється на 2 нуклеуси, 2 нуклевидні шматки, 37 відщепів, зколок, 19 виробів з вторинною обробкою (рис.3: *13-26*). Показово, що повністю відсутні неретушовані пластинки. Знаряддя підрозділяються на: скребок, скребковидне знаряддя, скребло (або уламок гостро-

конечника), 4 долотовидні знаряддя, 4 пластинки з ретушшю, 4 відщепи з ретушшю, жовно з підтескою, 3 ретушери. Матеріал кам'яного віку відноситься, вірогідно, до палеоліту. Є невелика кількість уламків ліпних посудин катакомбної культури доби бронзи. Частина крем'яних виробів, без сумніву, відноситься також до цього комплексу. Вони належать невеликому стійбищу скотарів. Достатньо численний матеріал пізньосередньовічного стійбища – кераміка, шлаки, кресальні кремені.

Зібрано достатньо чисельні та виразні колекції на кількох пам'ятках, відкритих раніше – Перекоп I, Армянськ I, II [Оленковський,1999]. Нечисленні знахідки виявлено на пам'ятках Нововолодимирівка II та Армянськ V [Оленковський, 1992, *31-40*; 2000, *33-48*].

На місцезнаходженні ранньої пори пізнього палеоліту Перекоп I зібрано колекцію з 94 крем'яних виробів – 2 нуклеусів, 1 нуклевидного шматка, 8 пластин, 54 відщепів, різцевого скола, 28 виробів з вторинною обробкою. Знаряддя підрозподіляються на: 4 скребки, різець, симетричне вістря, пластинку зі скошеним кінцем, відщеп з поперечною ретушшю, зубчастий виріб, 6 пластинок з ретушшю, 11 відщепів з ретушшю, відщеп з підтескою. Є, також, двобічнооброблений наконечник стріли та ліпна кераміка катакомбної культури доби бронзи.

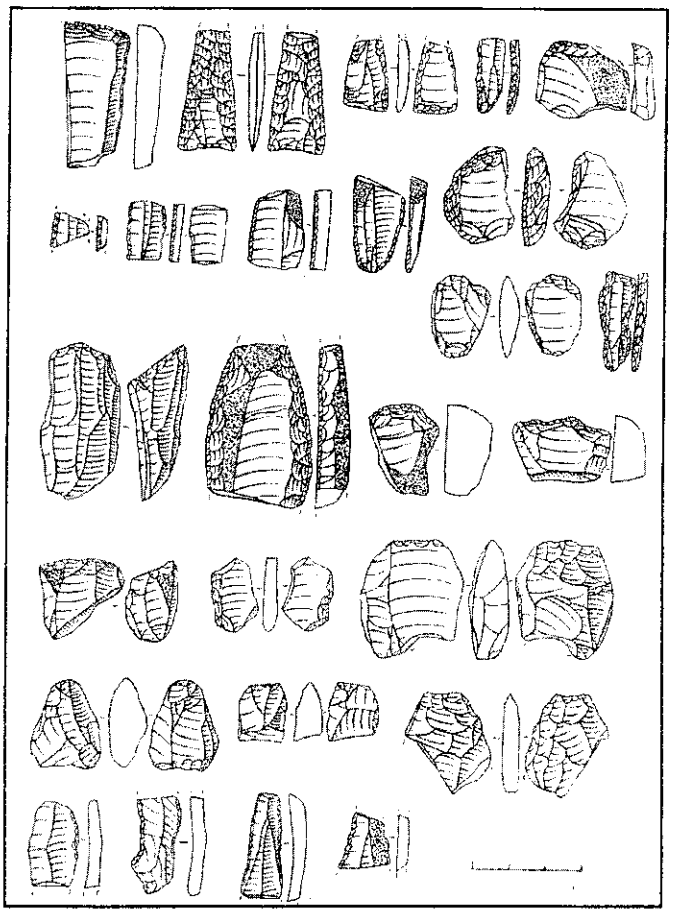

Рис.3. Крем'яний інвентар. 1-12 – Литовський I, 13-26 – Литовський II.

Більш чисельний матеріал пов'язаний з неолітичною стоянкою Армянськ II. Усього зібрано 835 крем'яних виробів, які підрозподіляються на: 2 гальки, 8 нуклеусів, 5 нуклевидних шматків, 85 пластинок, 17 мікропластинок, 564 відщепи, 8 краєвих сколів, 24 луски, 20 осколків, 101 виріб з вторинною обробкою. Є один кварцитовий відщеп. Вироби з вторинною обробкою складаються з – 17 скребків, 2 різців, 11 трапецій (8 з яких зі струганою спинкою), 1 мікропластинки з мікроретушшю, 1 пластинки зі скошеним кінцем, 2 пластинок з поперечною ретушшю, 2 відщепів з виїмками, 1 долотовидного знаряддя, 20 пластинок з ретушшю, 32 відщепів з ретушшю, 1 ретушера. Є також 10 двобічноретушованих наконечників стріл. Вони, скоріш за все, належать до комплексу невеличкого катакомбного стійбища, яке частково перекриває стоянку часу неоліту. Але деякі з них, можливо, відносяться і до неолітичного комплексу – є окремі дуже архаїчні наконечники з двобічною підретушовкою краю по периметру.

На Армянську I зібрано велику кількість крем'яного матеріалу – понад 1000 екземплярів. Загалом, на цій памятці виявлено кілька тисяч кременів, сотні уламків ліпного посуду катакомбної культури доби бронзи, зернотерки, абразивні знаряддя, уламки кам'яних сокир, товкачі. Більшість крем'яних виробів також відносяться до катакомбного комплексу. Серед них найбільш виразні знаряддя – це скребки та двобічнооброблені наконечники стріл. Однак, частина крем'яного інвентарю є більш ранньою домішкою. Серед них є матеріал часу палеоліту, мезоліту, й, можливо, неоліту, який дуже важко розкласти по окремих комплексах.

Згідно плану проведення загальнодержавної інвентаризації пам'яток археології обстежувались перш за все стоянки, городища, поселення, грунтові могильники, що знаходяться на державному обліку по Херсонській області* . Обстежено також кілька сот курганів. Виявлено цілий ряд випадків повного або часткового знищення пам'яток археології та численні випадки більш дрібних пошкоджень або пограбувань. З'ясовано, що більшість випадків, пов'язаних з

* Редакція звертає увагу читачів саме на цю частину статті. В ній дається об`єктивна картина стану охорони пам`яток в Україні.

руйнацією пам'яток археології, відбувається з вини сільських та селищних рад, тобто саме тих, хто й повинен охороняти ці пам'ятки. З передачею земельних ділянок з пам'ятками археології з площ землекористування колгоспів та радгоспів (КСП) небезпека знищення в Україні археологічного надбання різко збільшилась. Повністю підтверджується пам'яткоохоронною практикою пропозиція автора, направлена до Верховної Ради та Кабміну України перед прийняттям Закону про охорону культурної спадщини, про необхідність передачі площ пам'яток археології на баланс пам'яткоохоронних державних органів, що не було враховано в прийнятому Законі. Досвід проведення інвентаризації ще раз підтвердив і факт необхідності створення дієвого державного органу охорони пам'яток археології. Структури Мінкультури не здатні зберегти в Україні археологічне надбання. Всі функції по охороні пам'яток археології зараз лежать практично тільки на обласних підрозділах. В деяких областях таких підрозділів взагалі не існує. В частині областей вони формальні. В їх складі відсутні професіонали археологи. Навіть там, де є охоронні структури з професіоналами, вони не дієздатні. Повністю відсутній транспорт, юридичні повноваження, кошти на відрядження. Зате є низькі зарплати та моральний тиск з боку чиновників від культури, в значній мірі з недостатньою гуманітарною освітою й розвитком.

Обстеженням виявлено, що в останні роки антропогенними факторами повністю знищено стійбище катакомбної культури Піщанівка I та стоянки кам'яного віку – Солоне озеро III, V, VII, VII"б", XI. Частково знищено або пошкоджено поселення доби пізньої бронзи – Кринки, Кошове, Василівка; пізньоскіфські городища – Старошведське, Великолепетиське, Понятовське; Червономаяцький пізньоскіфський грунтовий могильник; античні поселення та городища – Усадьба Литвиненка, Золотий Мис, Білозерське. Виявлено різку активізацію в 2000-2001 роках пограбування античних пам'яток Глибока Пристань та Скелька. Підтверджено також, що понад половину пам'яток археології руйнується природними факторами. Біля половини курганів продовжують пошкоджуватися оранкою насипів. На превеликий жаль, авторитет державних органів охорони пам'яток археології в системі культури є недостатнім для органів місцевої влади та правоохоронних органів. А відтак, на вказівки та звернення цих органів адекватної реакції немає (чи багато в Україні заведено кримінальних справ за поданням держорганів охорони пам'яток за руйнацію археологічних об'єктів?). Можливо дещо зміниться ситуація з набуттям права держорганами охорони пам'яток притягати винних до адміністративної відповідальності. Але й на це великих надій покладати не доводиться з причини об'єктивних та суб'єктивних факторів, що діють в середовищі як тих, хто пам'ятки знищує, так і тих, хто їх охороняє.

ЛІТЕРАТУРА

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. Херсон,*1991.*

Оленковський М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону, Вип.1. Херсон,*1992.*

Оленковський М.П. Нові палеолітичні та неолітичні пам'ятки в Присивашші // Археологічна збірка, №1. Херсон, *1999.*

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігравету України. Херсон, *2000.*

Охріменко Г.В.

Українське товариство з охорони пам`яток історії та культури

Розвідки поблизу села Люб`язь

Обстеження поблизу села Люб'язь та однойменного озера проводяться протягом останніх десятиліть спочатку В.Ісаєнком, пізніше Г.Охріменком, Л.Залізняком, О.Титовою. В.Ісаєнко писав, що на одному з островів біля озера є матеріали мезоліту та неоліту. Неолітична пам'ятка зафіксована ним і біля ферми. Неодноразово дюнні підвищення біля озера обстежувалися Г.Охріменком. Встановлено, що в місці впадіння р.Прип'ять в озеро, на північ від села, по лінії північ-південь розташовані три дюнні підвищення розмірами 130 х 60 м, 350 х 250 м, 300 х 500 м, які мають назви Лядина Один, Лядина Два, Лядина Три (рахунок іде з боку села). Це порівняно невисокі (2-5 м), покриті сосновими та березовими молодими насадженнями (1953р.) підвищення. На нашу думку, частина з них в попередні часи була роздернована та розвіяна вітром. Нижчі надзаплавні місця, де краще зберігався гумус, використовувалися під поля. Ці підвищення, особливо Лядина Перша, має поклади природного конкреційного каменю. Під час розвідок 80-х років в південній частині Лядини Два було знайдено матеріали свідерської фінально-палеолітичної культури (верболисті наконечники стріл та підчовнуваті нуклеуси), знаряддя праці неоліту (скребки, різці, пластини та відщепи з ретушшю), а також кераміку сірого кольору у дрібних

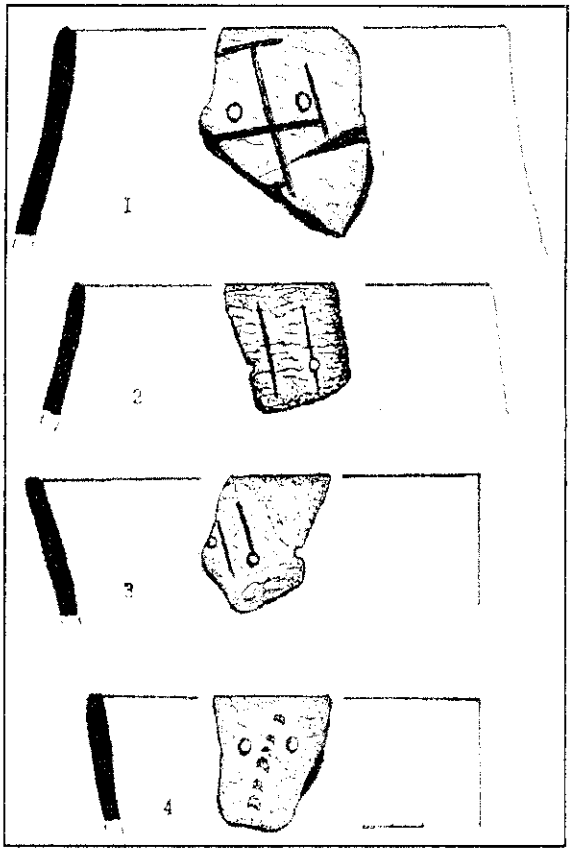

Рис. 1 Люб`язь. Лядина Два (Мис.) Кераміка ВНК

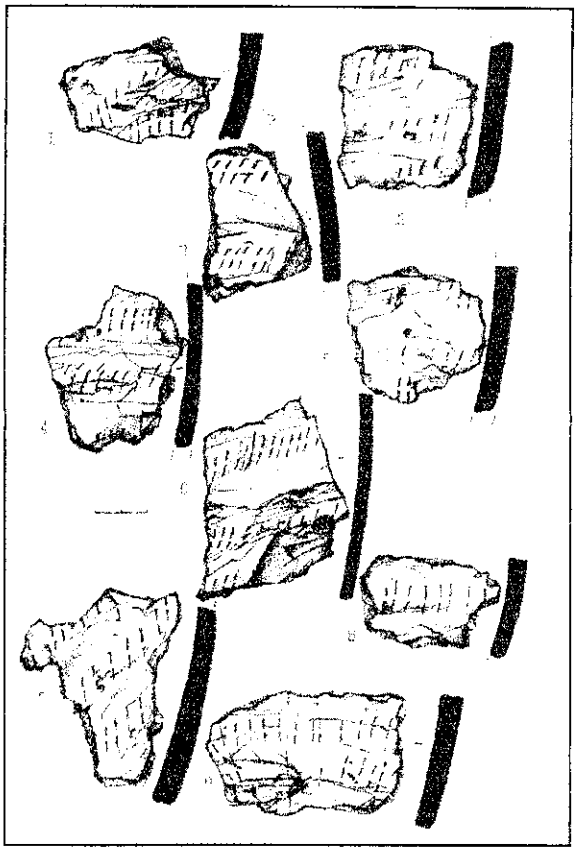

Рис. 2 Люб`язь. Лядина Два (Мис.) Кераміка ВНК

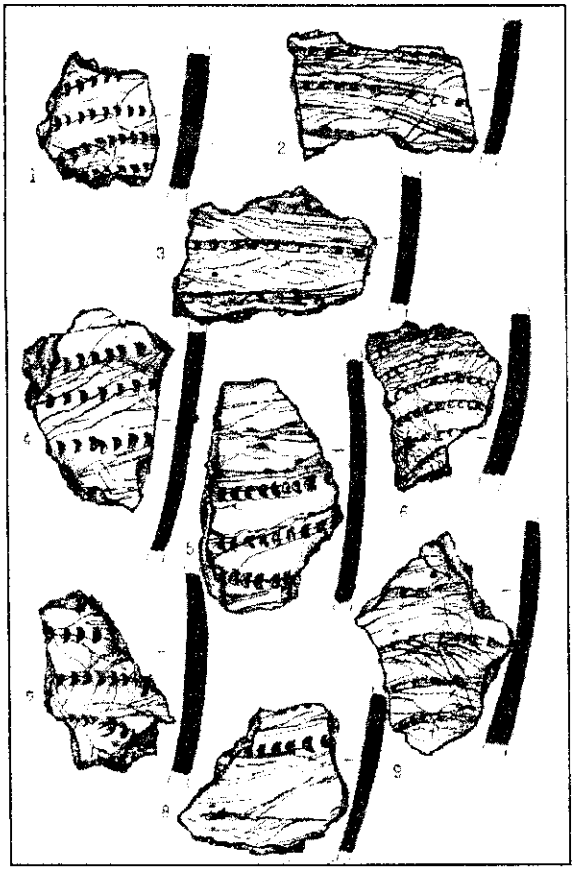

Рис. 3 Люб`язь. Лядина Два (Мис.) Кераміка ВНК

фрагментах. В ході наступних розвідок обстежувалися урочища Лядина Два та Лядина Три. В усіх їх частинах в більшій чи меншій мірі знаходились оброблені кремені, приналежні на вигляд двом традиціям обробки каменю: свідерській (незначна кількість матеріалів) та яніславицькій, а також виробам німанської культури. Епоха неоліту тут представлена кінцем середнього та початком пізнього періоду (крім домішки трави в тісті є й жорства-граніт) та двома культурами: волинською неолітичною та німанською. Цілком імовірно, що крем'яний інвентар обох культур має різні особливості, хоч, не виключено, формувався на єдиній яніславицькій основі. Встановлено також, що неолітична пам'ятка знаходиться і на північно-східному березі озера, в урочищі Хочут. Знахідки битого каменю виявлені і на островах західніше трьох Лядин, ближче мосту. Цікаво, що в піщаному грунті біля води озера та в самому озері (від його краю на 5 м) у тонкому шарі піску чи мулу знаходяться матеріали свідеру, неоліту (переважно німанської культури), в тому числі кістки тварин та риб, а також в значно меншій кількості енеоліту, бронзового та залізного віків.

Під час розвідок 1996 року на мисові у північно-східній частині урочища Лядина Два в розвіяній частині зібрано фрагменти кераміки волинської неолітичної культури. На цьому місці у 2001 році закладено невеликий рятівний розкоп

(2 х 2 м). Стратиграфія нашарувань виявилася такою: 0.15 м - шар дерну, 0.4м - надувного піску, який зносило вітром з середини дюни на її край, 0.20 – 0.25 м - культурний шар, що являє собою колишній поховальний гумус та підгрунтя. Висота мису над рівнем сучасного озера - 3 м. Розкоп закладено за 5 м від його краю. За кілька років епізодичних зборів на поверхні та в розкопі одержано велику колекцію кераміки, яка, безперечно, походить із залишків житла - всього майже 500 фрагментів від кільканадцяти посудин, більшість з яких одночасові. Вона має коричневий колір, значну домішку рослинності , піску та жорстви (граніту) у тісті. В зв'язку з цим пам'ятку датуємо кінцем середнього періоду ВНК - другою половиною або серединою III-го тис. до н.е. в традиційному датуванні. Від інших керамічних комплексів ВНК фрагменти посуду з Лядини Два відрізняються більшою товщиною - 8-9 мм та відсотковими пропорціями елементів орнаменту: з 200 орнаментованих фрагментів 30 прикрашені з одного чи двох боків вінця (рис. 1), 34 - гребеневими відбитками (рис. 2), 32 - паралельними лініями, 82 "копитцями" (рис. 3), 12 - рядами насічок. Переважання "копитцевого" декору зближує її з виробами німанської культури. Крем'яний комплекс складається з 9 нуклеусів (6 одноплощинних), 270 пластин без ретуші, 350 відщепів, 85 пластин з обробкою (43%), 22 (11%) відщепів з ретушшю, 30 (15%) скребків, 3 великих скребел, 2 великих скобелів, 11 сокироподібних знарядь примітивної форми, 39 (20%) різців. Культуровизначальними виробами тут є 1 яніславицьке вістря, 1 трикутник, 2 мікрорізцеві сколи, 2 трапеції (всього 2%). На цій основі відносимо комплекс до яніславицької традиції (скребки є також різноманітної форми "вельораке"), що властиво згаданій культурі.

Специфіка даного житлового комплексу полягає: 1) в значній кількості кераміки, що свідчить про довгий період проживання тут великої родини, а це є наслідком сприятливих екологічних умов: найкраще рибне місце великого озера розташоване якраз біля мису; 2) у великій кількості різців, що, напевно, пов'язується з потребою виготовлення дерев'яних та кістяних знарядь для цього промислу; 11 примітивно виготовлених макролітів в одному житлі, що невластиве для ВНК, є свідченням специфіки рибальського господарства.

Охріменко Г.В., Титова О.М.
Українське товариство з охорони пам`яток історії та культури

Роботи біля села Великі Телковичі

Пам'ятка Рудь або Майдан знаходиться біля с.Великі Телковичі у 4 км на північ від нового лісництва чи околиці села, поряд з місцем, де розташоване старе лісництво і де мешкав селянин Рудь (недалеко відбуваються заходи поліського фестивалю "Майдан"). Залишки поселення відкриті на мису площею 40 х 90 м і тяжіють до старого річища Стиру. Поряд проходить ґрунтова дорога в с.Великі Телковичі та вузькоколійна для "кукушки" до смт Зарічне. Приблизно посередині мису на площі 10 х 10м брали грунт для підсипки дороги. Навколо частково також забрано шар гумусу та підгрунтя. У стінках цього невеликого кар'єру студентами факультету україністики Волинського державного університету у 1996 році зібрано велику колекцію неолітичних матеріалів. У 1997 та 2001 роках на цьому місці проводили невеликі роботи один з авторів.

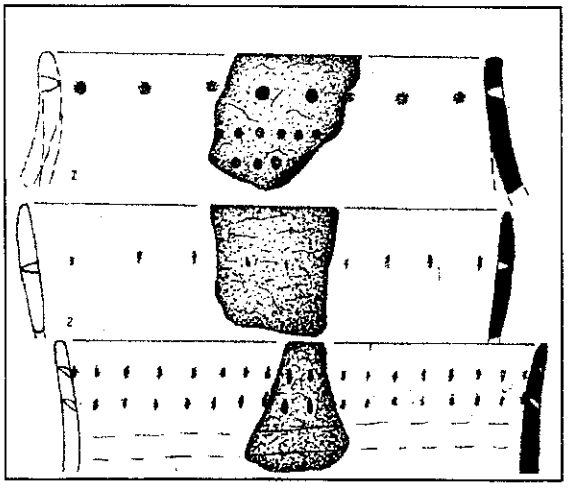

Рис. 1 Майдан. Фрагмент посуду німанської культури

Стратиграфія пам'ятки виявилася такою: шар гумусу становить 0.30 – 0. 35 м і є нерівномірним внаслідок антропогенної діяльності в останньому столітті часів Першої світової війни, 80 - 90-х років (уламки посуду, цегли, палене дерево), іноді ці знахідки досягають у заглибленнях материка; підгрунтя переходить у материк на глибині 0.65 -0. 7м.

На площі поселення Рудь - Майдан (далі Майдан) зібрано і викопано у непорушених шарах 392 знаряддя праці та відходи їх виробництва з кременю, а саме: 2 ортогнатні нуклеуси, 301 відщеп без ретуші, 35 пластин без ретуші, 2 скребка, 25 різців, 7 різних знарядь, імовірно, для обробки деревини, 6 сокирок і тесел, 1 провертка, 5 пластин з ретушшю, 7 відщепів з ретушшю, 1 мікрорізцевий скол.

Знайдені пластини переважно середніх розмірів, майже правильної форми, знімалися з одноплощинних нуклеусів. Частина пластин має додаткове ретушування, одиниці - регулярне.

Одна пластина великого розміру, можливо, належить енеолітичній культурі лійчастого посуду. Єдина у колекції провертка виготовлена на пластинчатому відщепі. Невеликі нуклеуси, вірогідно, використовувалися і як різці. Тонкі пластинчаті відщепи з ретушшю достатньо великого розміру. Бокові чи серединні різці виготовлені на масивних відщепах. Два з них сформовані на сокироподібних виробах, один з яких має поперечний формуючий скол. Сокироподібні знаряддя не відзначаються досконалістю виготовлення. Вони робилися на природних відщепах придатної для сокир форми, мають підправки формуючими ударами по робочій частині та бочках. Кілька масивних знарядь, вірогідно, використовувалися для стругання У комплексі є один мікрорізцевий скол , і якщо його внаслідок одержання нових культуровизначальних матеріалів доведеться відносити до яніславицької традиції, то з огляду на таку своєрідність знахідок слід визнати різні шляхи розвитку яніславицької індустрії. Попередньо припускаємо, що, враховуючи специфіку кераміки, дана серія знарядь могла належати рибалкам німанської культури. На це вказують різці та знаряддя з деревообробки. Відсутність скребків - ознака і літнього періоду існування поселення, і слабкого розвитку полювання. Додаткове тому підтвердження - відсутність наконечників стріл ("збройників").

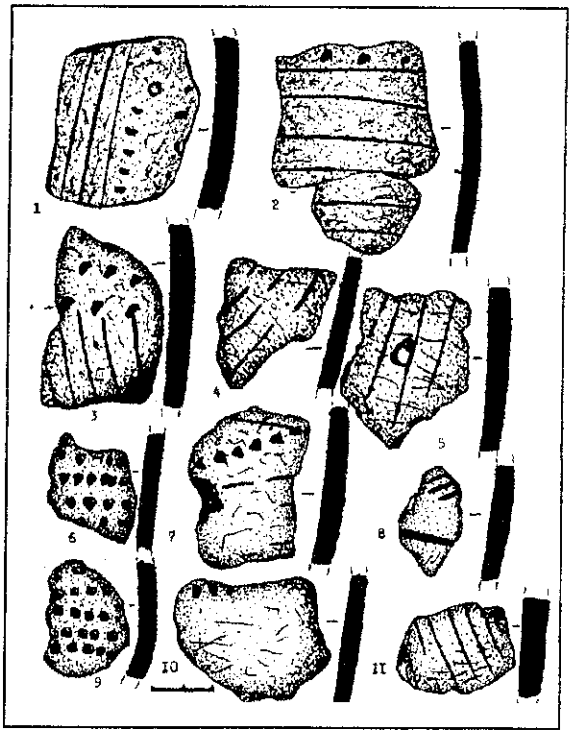

Рис. 2 Майдан. Фрагмент посуду німанської культури

Кераміка пам'ятки Майдан різночасова. Виокремлюються уламки посуду доби енеоліту (культури лійчастого посуду, кулястих амфор), бронзового віку, зарубинецької культури (всього більше 30 одиниць). Фрагменти енеолітичної кераміки розпізнаються, як правило, за технологією виготовлення, домішками, своєрідною формою, хоча точно визначити їх культурну належність (як і виділити деякі зразки кераміки доби бронзи) важко - настільки вона незвична саме на обох берегах Прип'яті на відстані 30 км.

Переважна більшість уламків посуду - близько 70 - датується неолітом. Ця кераміка має значну рослинну домішку до глиняної маси і датується, імовірно, початком середнього (дубичайського, за М.М.Чернявським) періоду німанської культури. Крім того зустрічається домішка піску та кварциту, які потрапили до тіста разом з мулистою глиною з берега Стиру. Подекуди фіксується шамот. Вся кераміка добре вирівняна, залискована, хоча помітні і відбитки волокон рослин.

Орнаментація кераміки типова для неоліту даного регіону і складається з відбитків округлої палички, нанесених перпендикулярно до поверхні (рис. 1: *1*), похило (рис.1:*3*). Під зрізом вінець округлою чи пригостреною паличкою наносились глибокі проколи ззовні або зсередини (рис.1). В окремих випадках проколи робилися з обох боків, інколи такі глибокі, що утворювалися проколи. Є вінця потовщені і потоншені по зрізу, але переважають потоншені, заокруглені. Характерне нанесення відбитків не лише горизонтальними рядами, аів різних напрямах: горизонтально, вертикально, похило. Відбитки палички давали різного вигляду вм'ятини: "копитцеподібні", підчотирикутні чи овальні (рис.2: *3, 6, 7, 9, 10*). Прокреслені лінії виключно тонкі (рис.2: *1 - 5*) і нанесені паралельно - вертикально і горизонтально. Сітчастих мотивів нема. Декор з рядів нахилених насічок теж був нестандартним: насічки робилися тонші і товщі, вигнуті. Гребінцеві відтиски наносилися в два чи в декілька зубців. Паралельні ряди насічок інколи поєднувалися із зустрічними, розрідженими під кутом. У деяких випадках насічки виконані так, що зливаються в одну лінію. Отже можна підкреслити, що звичні для неоліту Поприп'яття елементи орнаментації в пункті Майдан використовувалися довільно. Найуживанішими були прокреслені лінії та ряди насічок.

Уламки неолітичного посуду відзначаються товстостінністю (товщина стінок 7-10 мм), міцністю, темно-коричневим, сіруватим, темним кольором. Тобто за технологією випалу, товщиною, зональністю декору, поєднанням на одному виробі різних елементів орнаменту простежується своєрідність даного комплексу кераміки у порівнянні з типовими матеріалами німанської культури, до якої в цілому слід відносити дану пам'ятку, оскільки з волинською неолітичною керамікою таких відмінностей ще більше.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.
Інститут археології НАН України

Палеоетноботанічне відкриття 2001 р. (матеріали пізньороменського часу з літописної Лтави)

У 2001 р. за люб'язної згоди керівника археологічних досліджень посаду літописної Лтави О.Б. Супруненка було проведено палеоетноботанічні дослідження матеріалів з даної пам'ятки. За термін досліджень (1997-1998, 2000 рр.) накопичилась велика кількість археологічного матеріалу, що зберігається в даний час в фондах ЦОДПА [Супруненко, Кулатова, Левченко, Мироненко, Приймак, 1998, *147-149*; Левченко, Мироненко, Супруненко, 2001, *46-56*]. Ця колекція налічує більш ніж чотири тисячі знахідок пізньороменського часу, доби Київської Русі та козацького періоду, з яких більше половини—фрагменти кераміки IX - початку XI ст. Для палеоетноботанічного аналізу було використано всі матеріали розкопок (№ №1-11/1997-1998; №1/2000)

Деякі зі статей, присвячених публікації зазначеного матеріалу, мали тематичний характер, були присвячені вивченню та дослідженню керамічного комплексу, отриманого під час розкопок [Мироненко, 1999, *49-55;* Коваленко, 2001, *77-80*]. Вже в цих публікаціях автори звертають увагу на наявність в глиняному тісті разом із шамотом та іншими неорганічними домішками значної кількості відбитків решток рослинного походження [Мироненко, 1999, *49,52*] (соломи від зернових, звичайної трави, зернівок злакових рослин тощо). Для літописної Лтави вони є чи не єдиним свідченням заняття її жителів землеробством.

У ході обстеження керамічного комплексу зазначеного періоду було виявлено майже вісімдесят відбитків зернівок різноманітних злакових культур—проса, пшениці голозерної та плівчастої, жита, ячменю, вівса, а також один відбиток коноплі (таблиця).

Ячмінь плівчастий (Hordeum vulgare) зафіксовано в значній кількості, що дає всі підстави говорити про його досить важливе значення в зерновому господарстві пізньороменських жителів літописної Лтави. На кераміці із розкопів №№1, 4, 6, 7, 9, 10 1997 - 1998 рр. та розкопу №1 2000 р. було зафіксовано 24 відбитки зернівок ячменю плівчастого. По кількості ячмінь стоїть на першому місці і складає 30 % у ПБС літописної Лтави. Окрім відбитків власне зернівок ячменю на кераміці із розкопів №9 1998 р. та №1 2000 р. були виявлені відбитки плівок ячменю.

Значну частину всіх відбитків, що вдалось ідентифікувати, становили зернівки жита (Secale cereale). Було зафіксовано 19 відбитків на фрагментах кераміки з усіх розкопів, окрім №№2, 5, 10; за морфологічними характеристиками жито з посаду літописної Лтави в цілому не відрізняється від викопного та сучасного [Янушевич, 1976, *137;* Пашкевич, Терпиловский, 1981, *93-113*]. У кількісному відношенні частка жита в палеоетноботанічному спектрі досліджуваної пам'ятки становить 25%

Пшениця різних видів була зафіксована в 14 випадках. Її кількісна частка в ПБС в цілому становить 20%. Кількість зафіксованих на кераміці із розкопів №№ 4, 6, 7, 9, 11 1997-98 рр. та №1 2000 р. відбитків пшениці розподілилася порівну між плівчастими та голозерними видами. Відповідно, 10% пшениці представлені плівчастою пшеницею двозернянкою Triticum dicoccon; такий же відсоток становить голозерна пшениця Triticum aestivum s.l.

15 відбитків проса (Panicum miliaceum) зафіксовані на кераміці із розкопів №№6, 7, 9 1997-1998 рр. та №1 2000 р. і становлять 15% кількісного співвідношення. За своїми морфологічними ознаками просо загалом не відрізняється від того, відбитки якого знайдені в інших слов'янських пам'ятках території сучасної України [Пашкевич, 1989, *30-34;* Пашкевич, Терпиловский 1981, *94-105;* Пашкевич, 1998, *49*]. Цікавим у цьому відношенні є відбиток очищеної зернівки—без плівок—пшона із фрагмента кераміки з розкопу №6. Його діаметр становить близько 1,2 мм. Розміри ж відбитків зернівок в плівках 1,7-2 х 1,4-1,6 мм.

Зернівки та плівки проса використовувались давніми жителями літописної Лтави у якості підсипки під днища горщиків, як і носіями багатьох попередніх культур [Пашкевич, Гейко, 1998, *38-40;* Горюнов,1981,*71*]. На це вказують відбитки, що рясно вкривали всю поверхню днищ горщиків із розкопів №№7 та 9. Використання саме проса у якості підсипки є доволі традиційним прийомом давніх гончарів.

Серед інших відбитків присутні чотири відбитки вівса (Avena sp.). Незважаючи на таку незначну їх кількість, матеріали з інших поселень [Пашкевич, 1998, *45 -49;* Пашкевич, 1991, *14-16*] а також етнографічні дані дозволяють стверджувати про вирощування вівса посівного у I тис. н. е.

Також було знайдено один відбиток коноплі, вирощування слов'янами якої підтверджується етнографічними даними та археологічними паралелями.

В цілому, ПБС літописної Лтави є доволі характерним для зазначеного періоду. Як і по всій території України, ПБС Лтави демонструє тенденцію до поступового зменшення об'ємів вирощування проса та плівчастого ячменю, хоча в IX-XI ст. вони все ще залишаються домінуючими. Частка жита та голозерної пшениці поступово, але неухильно зростає.

Рік	№	К-сть знахідок	S.c.	P.m.	H.v.	A.s.	T.d.	T.a.s.l	C.s.
1997	1	2	1		1				
1997	2								
1997	3	1	1						
1997	4	13	5		3	2	2	1	
1997	5								
1997	6	8	1	1	2		2	2	
1997	7	14	2	3	6		1	1	1
1997	8	1	1						
1998	9	19	3	6	5	2		3	
1998	10	1			1				
1998	11	2	1				1		
2000	1	16	4	5	6		1		
кількість		77	19	15	24	4	7	7	1

Таблиця: відбитки культурних рослин на кераміці з розкопів.

S. c.— Secale cereale. P. m.— Panicum miliaceum. H. v.—Hordeum vulgare. A. s.—Avena sativa. T. d.—Triticum dicoccon. T. a. s.l.—Triticum aestivum s.l. C. s. Cannabis sativa.

ЛІТЕРАТУРА

Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, *1981*

Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. Полтава, *2001.* №2..

Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) //ПАЗ. Полтава, *1999 Коваленко О.В.* Про орнаментацію посуду роменської культури з Полтави.//АЛЛУ. Полтава, *2001* -№1..

Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н.э. – II тыс. н.э.: Каталог II. Киев. Препринт, *1991*

Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III – V вв. // Использование методов естественных наук в археологии Київ, *1981.*

Пашкевич Г.О. Культурні рослини зарубинецького часу // УБЖ. *1989* Т. 46. № 3

Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища. // Археологія. *1998.* №3.

Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.//АЛЛУ.Полтава, *1998.*-№1-2

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки в Полтаві // АВУ. в 1997-1998 рр. Київ, 1998.

Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследования. Кишинев,*1976*

Пашкевич Г.О.

Інститут археологі НАН України

Палеоетноботанічні дослідження 2001 року

В Інститут археології в 2001 році для аналізу надішли матеріали як з розкопок поточного року, так і попередніх років.

Проведено дослідження кераміки з розкопок Більського городища скіфського часу Українсько-німецькою експедицією під керівництвом Мурзіна та Р. Ролле у 1999 році, (матеріали надані С.А. Скорим). На 8 з 15-и досліджених фрагментів кераміки з урочища Лісовий Кут, розкоп 1 (початок 5-го ст.до н.е.) зафіксовано такий склад відбитків рослинного походження:

2-ох зернівок пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*;

2-ох колосків цієї ж пшениці двозернянки;
2-х зернівок ячменю плівчастого *Hordeum vulgare*;
4-х зернівок проса звичайного *Panicum miliaceum*;
1-ї насінини вики ервілії *Vicia ervilia*.

Матеріали з Мотронинського городища скіфського часу досліджувались неодноразово протягом років, та, як виявилось, не всі вони були проаналізовані з метою виявлення решток культурних рослин. Так, в 2001 році до лабораторії потрапив зразок суміші з заповнення горщика з розкопок 1990 року С.С.Бессонової в урочищі Холодний Яр (розкоп 4, яма 7).

В цьому зразку об'ємом 300 мл серед землі знайдено вуглики і обвуглені зернівки такого складу:

пшениця двозернянка – 1 зернівка;
ячмінь плівчастий – 2 зернівки;
просо звичайне – 6 зернівок. З них 4 обвуглені зернівки знаходяться в плівках, тобто це просо, а дві – без плівок, тобто це – вже пшоно. Зернівки без плівок не обгорілі, мають світло-жовтий колір, тіло їх деформоване і несе сліди пошкодження.

В зразку землі (глини) з розкопу 14, яма 4 знайдено відбитки зернівок на грудочках глини та самі обвуглені зернівки. Всього на грудочках глини вдалось зафіксувати десять заглиблень, що добре зберегли форму зернівок плівчастої пшениці двозернянки. В одному випадку знайдено відбиток частини колосу цієї ж пшениці. Крім того, в одній з грудочок збереглись три обвуглені зернівки пшениці двозернянки розміром 6.7х2.5; 6.2х2.4 та 6.8х2.4 мм. Знайдено також декілька уламків зернівок пшениці, з яких лише два можна визначити як залишки зернівок пшениці голозерної м"якої *Triticum aestivum s.l.* розміром 5.0х3.2 мм.

Дослідження 53 фрагментів кераміки та обмазки з розкопок Мотронинського городища у 2001 році (розкопки С.Скорого, Я.Хохоровського, С.Бессонової) дали такі результати:

відбитки рослинного походження виявлені у 21 випадку. Склад зафіксованих відбитків такий: по одному відбитку зернівок пшениці однозернянки *Triticum monococcum* та пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*, один невиразний відбиток зернівки ячменю голозерного (?) *Hordeum vulgare var.coeleste* та відбитки двох зернівок ячменю плівчастого *Hordeum vulgare*, відбитки 14-и зернівок проса звичайного *Panicum miliaceum*, а також два відбитки, що належали, можливо, кісточкам кизилу *Cornus mas*.

Трипільське поселення Пекарі II Канівського р-ну Черкаської області досліджувалось у 2001 році Трипільським загоном Канівської археологічної експедиції під керівництвом Е.В.Овчинникова. Експедиція проводиться кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету ім.Т.Шевченка під керівництва М.І.Гладких. Для палеоботанічного аналізу отримано 242 фрагменти кераміки. На них виявлені відбитки зернівок рослин:

плівчастої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon* в 11 випадках, відбитки зернівок плівчастого ячменю *Hordeum vulgare* знайдено 4 рази, голозерного ячменю *Hordeum vulgare var.coeleste* – три рази, відбитки зернівок проса звичайного *Panicum miliaceum* – також три рази. Невиразний відбиток зернівки голозерної пшениці *Triticum aestivum s.l.* знайдено на одному з фрагментів з підйомного матеріалу. Його розмір 6.0х2.4 мм.

Крім відбитків зернівок культурних рослин в двох випадках знайдено також відбитки, схожі на зернівки бур"янової рослини стоколосу *Bromus sp.* Треба відзначити, що крім вказаних вище відбитків на фрагментах кераміки ще знайдено відбитки, які не має можливості визначити з впевненністю. Це - один відбиток, що дещо схожий на відбиток кісточки дикорослої вишні *Prunus spinosa* (терен), розміром 7.7х5.0 мм з фрагменту кераміки без з ями 1, кв.Г3, гл.1.0 м, а також відбиток з фрагменту, кв.В3, гл.0.8 м, схожий на відбиток насінини гороху *Pisum sativum* з діаметром в 4.0 мм.

З розкопок некрополю Ольвії в 2001 р. (розкопки Ю.І.Козуб) отримано два зразки. В зразку з сп.118 знаходились обвуглені зернівки ячменю плівчастого *Hordeum vulgare* - 10 зернівок, пшениці голозерної *Triticum aestivum s.l.* - 8 зернівок.

Зразок з сп. 65 з етикеткою "обгоревший хлеб" – це грудка темного кольору розміром 2.5 х 1.5 х 1.0 см, що, як показав перегляд її під мікроскопом, складається з квіткових плівок від зернівок проса *Panicum miliaceum* та поодиноких квіткових плівок ячменю плівчастого *Hordeum vulgare*, які спеклися в одну масу. Тобто це не "хліб". Така грудка могла утворитись від залишків збіжжя, що потрапили під дію вогню.

Роботами Старокиївської експедиції у 2000 році під керівництвом І.І.Мовчана на Десятинному провулку 1/3 у м.Києві знайдено значну кількість обвугленого зерна. Чотири зразки зібрано і передано для аналізу О.Сиром"ятниковим. Завдяки цьому значно поповнилась колекція обвугленого зерна 12 – 13 ст. з розкопок стародавнього Києва.

Зразки, що надійшли на аналіз, - це суміш вугликів різного розміру, уламків соломи та різних обвуглених решток збіжжя разом з зернівками.

Зразок об"ємом 300 мл *з ями 1.*

В середній пробі 10 мл об"єм обвуглених зернівок склав всього 5 мл. Основна кількість належить зернівкам жита посівного *Secale cereale* – 168 зернівок. Крім них знайдено ще 4 зернівки пшениці голозерної *Triticum aestivum s.l.* та 2 насінини бузини чорної *Sambucus nigra.*

Зразок *з ями 5. Горілий шар.*

Об"єм зразка дорівнює 350 мл. В середній пробі 10 мл об"єм обвуглених зернівок становить 1 мл. Їх склад такий: 1. Пшениця голозерна *Triticum aestivum s.l.* - 2 зернівки;

2. Жито посівне *Secale cereale* - 15;
3. Овес посівний *Avena sativa* - 10;
4. Просо звичайне *Panicum miliaceum* – 6;
5. Ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* – 5.
6. Вика ервілія *Vicia ervilia* – 1.

Насіння бур"янів: бромус польовий *Bromus arvensis* - 2; бромус житній *Bromus secalinus* - 1; гірчак в"юнкий *Polygonum convolvulus* – 2; лобода біла *Chenopodium album* - 2.

Зразок *з ями 5, 2-й горілий шар, коробка 1.*

Об"єм зразка – 400 мл. В середній пробі 10 мл об"єм обвуглених зернівок дорівнює всього 2 мл. Їх склад такий: 1. Пшениця голозерна *Triticum aestivum s.l.* - 3 зернівки;

2. Жито посівне *Secale cereale* - 38;
3. Овес посівний *Avena sativa* - 21;
4. Просо звичайне *Panicum miliaceum* – 8;
5. Ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* – 4;
6. Вика ервілія *Vicia ervilia* – 1.

Знайдено серед зернівок культурних рослин ще в невеликій кількості зернівки та насіння бур"янів: бромус польовий *Bromus arvensis* - 1; мишій зелений *Setaria viridis* – 3; мишій сизий *Setaria glauca* – 1; підмаренник чіпкий *Galium aparine* – 1; гірчак в"юнкий *Polygonum convolvulus* – 1. Основну масу зразка складають вуглики, залишки соломи та різного розміру (10х7мм; 8х7 мм; 6х6 мм та ін.) темно забарвлені окатиші, що при розкопках були прийняті за зернівки. Та як виявилось при перегляді їх під мікроскопом, це не зернівки, а екскременти гризунів.

Зразок *з ями 5, 2-й горілий шар, коробка 2.*

Об"єм зразка – 450 мл. В середній пробі 10 мл об"єм обвуглених зернівок дорівнює всього 2 мл. Їх склад такий: 1. Пшениця голозерна *Triticum aestivum s.l.* - *1* зернівка;

2. Жито посівне *Secale cereale* - 28;
3. Овес посівний *Avena sativa* - 19;
4. Просо звичайне *Panicum miliaceum* – 6;
5. Ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* – 6.

Насіння бур"янів: бромус польовий *Bromus arvensis* - 5; бромус житній *Bromus secalinus* - 2; мишій зелений *Setaria viridis* – 1; мишій сизий *Setaria glauca* – 1; гірчак в"юнкий *Polygonum convolvulus* – 1; лобода біла *Chenopodium album* - 1.

Таким чином, основу знахідки складають обвуглені зернівки жита посівного та вівса посівного. В невеликій кількості серед них зустрічаються зернівки пшениці голозерної, ячменю плівчастого та проса звичайного. Знайдено також одну насінину бобової рослини вики ервілії.

Отже, в матеріалах з Десятинного провулку 1/3, як і в тих, що отримані раніше під час розкопок давнього Києва 12 – 13 ст., - на Рильському провулку 4, Львівській площі, Десятинній вулиці, серед обвугленого зерна переважають зернівки жита.

Зернівки жита переважають також в зразках, отриманих під час розкопок в 2001 році Старокиївською експедицією по вул. В.Житомирська, 2 м.Києва під керівництвом І.І.Мовчана. Матеріал зібрано О.Сиром`ятниковим і датовано 12 ст.

В зразку об"ємом 100мл з господарської ями № 1 серед вугликів та шматочків землі було 5 мл зернівок, серед яких жита посівного нараховано 97 зернівок, ячменю плівчастого - 59, пшениці м"якої – 36, проса – 28, вівса – 4 зернівки та 3 насінини сочевиці.

В господарській ямі № 2 зібрано зразок об"ємом 100 мл. Зернівок в ньому нараховано 6 мл такого складу: жито посівне – 81 зернівка, просо звичайне – 60, ячмінь плівчастий – 49, овес посівний – 2 зернівки. Знайдено тут також одна насінина гороху та дві насінини бузини чорної.

В господарській ямі № 3 відібрано зразок об"ємом 800 мл. В середній пробі об"ємом 20 мл нараховано 262 зернівки жита посівного, 13 зернівок пшениці м"якої та 8 зернівок ячменю плівчастого.

Всі зразки містили невелику кількість зернівок та насіння бур`янових рослин: мишію сизого та мишію зеленого, бромусу польового та ін.

Петраускас О.В, Шишкін Р.Г., Пастернак В.В.
Інститут археології НАНУ України
Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова

Дослідження могильника черняхівської культури Велика Бугаївка на Київщині

У 2001 р. продовжено дослідження могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну, Київської обл. Розкопки проводила спільна експедиція ІА НАН України (відділ археології ранніх слов'ян) та НПУ ім. М.П.Драгоманова (Лабораторія археологічних досліджень). Під час розкопок 2001 року було розкопано близько 1200 м² площі могильника, де досліджено 23 поховання (№№90-112). Таким чином, загальна розкопана площа на могильнику з 1995 року склала понад 3400 м², де досліджено 112 поховань.

Серед поховань, досліджених у цьому році, чотири* відносяться до доби бронзи. Всі вони здійснені за обрядом трупопокладення, орієнтовані головою на південь, захід. Всі поховані лежали на боці і мали різний ступень зігнутості ніг та рук. Серед інвентарю в похованнях доби бронзи знайдено намиста з морської черепашки, кам'яну сокиру, глиняний глечик та ін**.

Всі інші поховання належали до пізньоримського часу. 11 з них здійснені за обрядом кремації та дев'ять - за обрядом тілопокладення. Розкопки цього року підтвердили попередні спостереження про поділ території могильника на дві ділянки із переважанням різних типів поховань. В західній його частині концентруються поховання із залишками тілоспалень, а в східній - переважають тілопокладення.

Трупопокладення черняхівської культури в середньому здійснені на глибині 1,0 м. Простежити контури заповнень поховальних ям в більшості випадків не вдалося. Поховані були орієнтовані головами на північ із незначними відхиленнями на схід або захід. У тілопокладеннях зафіксовано як кістяки повністю збережені, так і із слідами різного ступеню руйнації. Характер порушень кістяків різноманітний - від локальних пошкоджень до повного знищення та переміщення кісток. В цьому відношенні найбільш цікавими виявилися трупопокладення №№98 та 106.

Так, в похованні №98 на різних глибинах зафіксовано зруйновані рештки скелету дорослої людини. Череп у похованні був відсутній, інші кістки знаходилися в переміщеному стані за виклю-

Рис.1. Дитячого поховання № 91.

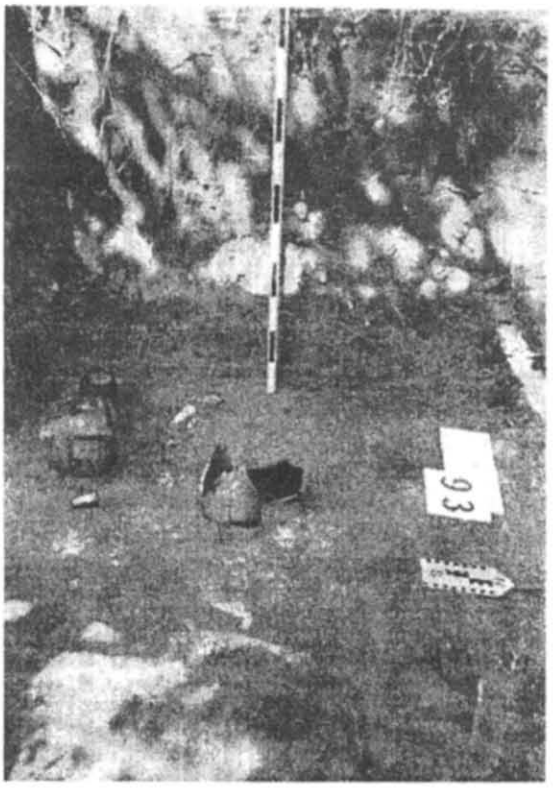

Рис.2. Поховання 93

* Поховання №89, яке частково було розкрите у 2000 р. повністю досліджене в цьому році.

** Див. статтю Лисенко С. Д. і Бабенко Р. В. в цьому збірнику.

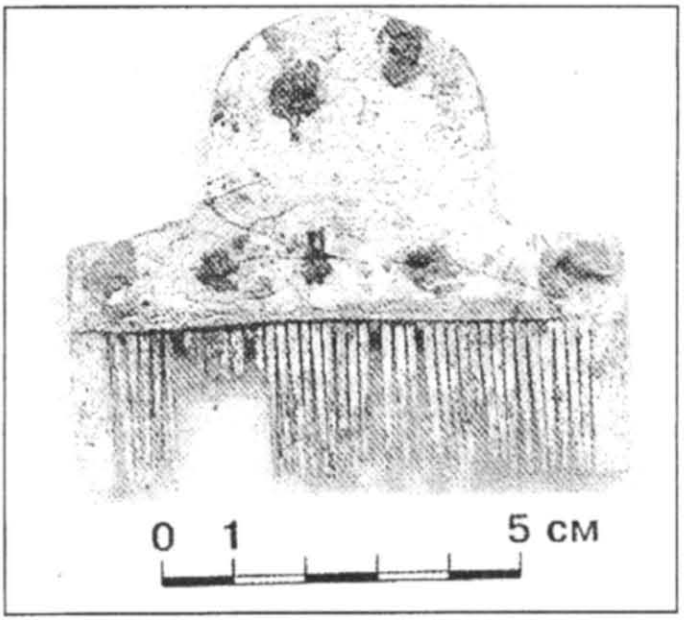

Рис.3. Гребінь з рогу з поховання № 91.

Рис.4. Нижня частина скляного келиха з поховання № 93.

ченням гомілкових кісток, які знаходилися в положенні in situ і були орієнтовані вздовж лінії південний схід – північний захід. Решта кісток імітувала правильне анатомічне положення кістяка – тобто кістки рук, грудної клітки та ніг займали відповідні частини ями. Слід зазначити, що великі стегнові кістки під час руйнації поховання були свідомо покладені в місце їх природнього розташування, але при цьому були повернуті в протилежних напрямках. Інвентар у похованні відсутній.

В похованні № 106, яке було майже повністю зруйноване в давнину, в положенні in situ в анатомічному порядку знайдено кістки правої руки та двох гомілок. Положення фаланг долоней та стоп беззаперечно свідчать про те, що похований був покладений обличчям до землі. Залишків поховального інвентарю в цьому похованні також не виявлено.

Серед трупопокладень, де було знайдено багатий поховальний інвентар, відзначимо поховання №№91, 93 та 101.

В дитячому похованні № 91 (рис. 1), орієнтованому головою на північ, було знайдено 9 гончарних посудин (глечик, п'ять горщиків різних розмірів і три миски), скляний кубок, гребінь та ніж. Скляний келих (збереглася нижня частина) товстостінний (7 мм товщина стінок) із прозорого скла оливкового кольору мав циліндро-конічну форму. На зовнішній поверхні збереглися два ряди прошліфованих овалів та прошліфована лінія в придонній частині. Дно келиха плоске, діаметром 2,3 см (рис. 2). Цілий екземпляр тришарового кістяного гребеня мав прямі плічка і округлу голівку. Пластини гребеня скріплювалися залізними гвіздками. Ширина гребеня становить 8 см, висота – 6,5 см. (рис. 3) В лівій частині грудної клітки знайдено залізний ніж, із залишками деревини на ручці.

Дитяче трупопокладення № 93, орієнтоване головою на північ, містило гончарний посуд (глечик без шийки і ручки, три горщики маленьких розмірів), бронзову фібулу, нижню частину скляного келиха, уламок залізного ножа та кістки тварини. Фібула великих розмірів (висота – 5,5 см, ширина спинки – 7 мм) підв'язної конструкції, корпус фасетований, перетин спинки сегментоподібний, в нижній частині ніжки нанесено орнамент у вигляді ромбу. Нижня частина скляного тонкостінного (товщина стінок – 1,5-2 мм) келиха гостроконічної форми на внутрішній поверхні зберегла залишки сажі та патини, що утворилися внаслідок горіння рідини (олії?). Сколи кубку оброблені так, що його верхня частина стала рівною, за виключенням невеликого заглиблення. Скоріше всього ця посудина використовувалася в похованні в якості світильника (рис. 4).

Трупоспалення, досліджені у 2001 р., представлені кількома різновидами поховань - урнові кремації, компактні скупчення кісток, які перекриті уламками битого посуду, компактні скупчення кісток та ін. Поховання здійснені в середньому на глибині 0,5-0,6 м від рівня сучасної поверхні. Інвентар трупоспалень переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду, прикрас, елементів одягу та ін.

Цікавим є поховання №100, де компактне скупчення перепалених кісток було перекрите кількома шарами кераміки, які складалися з уламків (вази, мисок, горщиків, глечика) та цілих форм гончарного посуду (кубок, миски, горщик). Керамічний сервіз поховання скла-

дався щонайменше з 10-12 посудин, серед яких слід відмітити багатоорнаментовані вазу та кубок. Крім того, в похованні було знайдено намистини з сердоліку, уламки скляного кубка, кістяного гребінця, пряслиця, кам'яного грального жетону, кінців'я ременю (?) з бронзи. Унікальним для Середнього Подніпров'я є екземпляр тонкостінного кубку зі скла без кольору який мав дзвоноподібну форму і був орнаментований вертикальними та горизонтальними шліфованими овалами. Реконструйовані розміри кубку складають: діаметр вінця – 10-12 см; висота - 10-11 см. Всі речі з трупоспалень пошкоджені вогнем.

Дослідження цього року підтвердили попередні спостереження про східну межу поширення поховань черняхівського могильника. Відстань між крайніми похованнями на могильнику в напрямку схід-захід становила приблизно 60-70 м.

За межами поховань в культурному шарі знайдено багато індивідуальних знахідок: намистини, фібули, уламки скляних посудин, пряслиця тощо.

Речі з культурного шару та поховань підтверджують попереднє датування могильника в межах IV- початку V ст.

Погорілець О.Г., Стопенчук С.М.
Меджибізький регіональний історико- етнографічний музей-фортеця
Відділ охорони культурної спадщини Хмельницької обласної державної адміністрації

Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області

The investigation of the castle remains of the latest period in the middle century near the town Medzhybizh of Letychiv district in Khmelnitsky region.

In 2001 the excavations of a monument, known in the historical literature as "the Castle of Rakochy" were begun. It is located in flood-lands part of Southern Buh river and consist of a fortified dune and a castle, located on it. The assembled material allows to assume that the castle carried out not only military function but also the function of customs post and entered the system of a defensive infrastructure, organized between the Polish Kingdom and Great Lithuanian Principality in the I-st half of XVI century. The finds, assembled during the research, probably, standard for the middle of XVI century.

Исследование останков укрепления периода позднего средневековья около пгт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области.

В 2001 году начаты раскопки памятника, известного в исторической литературе как «Замок Ракочи». Он расположен в пойменной части р. Южный Буг и состоит из укрепленной дюны и расположенного на ней замка. Собранный материал позволяет предположить, что замок, кроме военной, выполнял функцию таможенного пункта и входил в систему оборонной инфраструктуры, организованной между королевством Польским и Великим княжеством Литовским в I половине XVI века. Находки, собранные в процессе исследования, являются, возможно, эталонными для середины XVI века.

В червні-липні 2001 року вперше проведено археологічне дослідження на пам'ятці пізнього середньовіччя, відомій в історичній літературі як "Замок Ракочі" [Сіцінський, 1994, *41*]. Розкопки були організовані постійно діючою археологічною експедицією "Меджибіж-2000" Меджибізького регіонального історико-етнографічного музею-фортеці (керівник експедиції - Стопенчук С.М., директор - Погорілець О.Г.).

Замчище являє собою оточений валом і ровом задернований майданчик, розташований на дюноподібному підвищенні у заплавній частині р. Південний Буг. За обрисом воно нагадує квадрат площею 1 га. з увігнутими до середини сторонами довжиною приблизно 100 -120 метрів. Ширина рову сягає від 5 до 23 метрів на різних ділянках замчища. Висота валів - до 4 метрів. До того ж, північно-західний кут оточений ще і малим валом. Північно-східний та протилежний йому південно-західний кути мають задерновані різновеликі кам'яні насипи, ймовірно, це залишки башт. У двох інших кутах подібні насипи не фіксуються.

Характер рельєфу навколо замчища свідчить про систематичне штучне перепланування території дюни і пристосування її до потреб оборони. Незахищений рікою бік дюни окреслює невисокий

* Консультації при проведенні розкопок надавала співробітник ІА НАН України к.і.н. Виногродська Л.І.

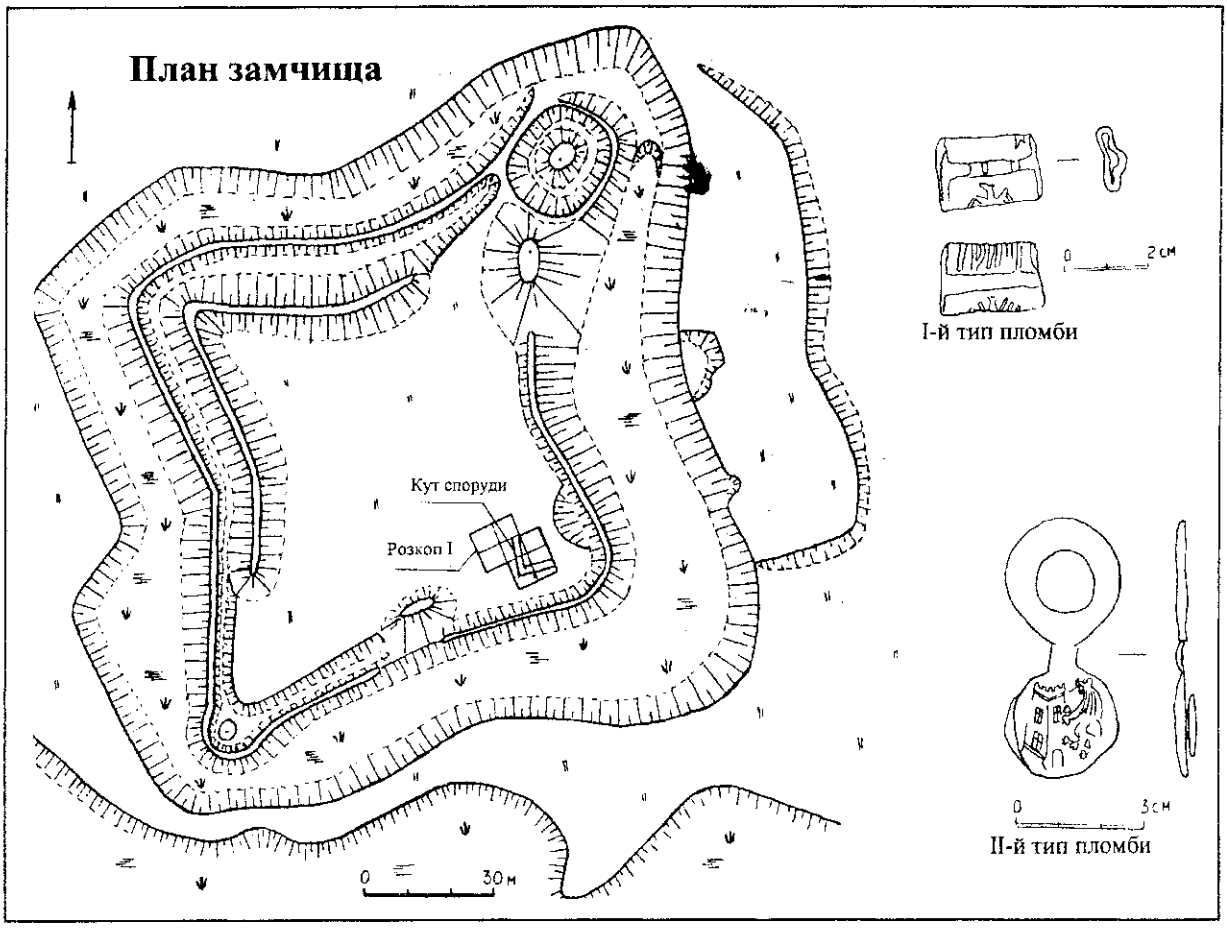

Рис. 1 Меджибіж

(до 0,5 метра) вал. Через кожних 5-10 метрів вал має напівкруглі виступи - залишки бастей. Таким чином замчище і дюна, на якій воно розташоване, складають єдину фортифікаційну систему. Одним з визначальних чинників у виборі місця її розташування була заплава ріки, як природний рубіж оборони. Враховуючи те, що біля дюни річка має підвищення дна, можна припустити, що іншим місцевизначальним фактором, ймовірно, була переправа, або, точніше, необхідність контролювати переправу в цьому місці, за 2,5 км. на схід від замку містечка Меджибіж, нижче по течії річки.

Розкоп загальною площею 150 м.кв. був закладений при південно-східному внутрішньому куті замчища. В результаті дослідження розчищено частину подвір'я замчища і південно-західний кут мурованої частини споруди.

Подвір'я замчища було вкрито бруківкою, причому спостерігається нижній і верхній шари . Нижній - суцільний, з гранітного каменю і верхній - фрагментарний, з плиткового ракушняку. Він, напевно, пов'язаний з ремонтом подвір'я. В заповненні між камінням зустрічається велика кількість битої кераміки. Так, з квадрату бруківки розміром 5Х5 м. знято 950 дрібних уламків посуду розміром, в середньому, 1 Х 1 см. Аналіз стратиграфії свідчить, що на початку своєї історії укріплення мало земляне покриття подвір'я, а згодом воно було підсипано жорствою і викладене бруківкою. До того ж, реконструкція охопила не тільки подвір'я, але і будівлі. Так, у підсипці подвір'я зустрічається значна кількість розвалів і фрагментів використаної кахлі та пічної обмазки.

Від споруди, яка виявлена в межах розкопу, під шаром дерену, зберігся фундамент і нижня частина цоколю. Фундамент стрічковий, складається з великих уламків бутового необробленого каміння, зв'язаного вапняковим розчином. Характер фундаменту має свої особливості в різних частинах будівлі. Південна стіна опиралася на фундамент глибиною закладання 80 см., який складається з уламків вапняку розміром, в середньому, 50 Х 25 см. Західна стіна має менш потужний фундамент: глибина закладання - ЗО см., розмір каміння – 25 Х 15 см. Враховуючи те, що потужніша південна стіна має напрям, паралельний гребеню валу і знаходиться біля його внутрішнього підніжжя, можна стверджувати, що виявлена споруда виконувала функцію підпірної до валу стіни.

Частина цоколя, що збереглася, викладена жолобковою цеглою "в тичок". Її розмір - 26Х13Х8,5 см. Цоколь споруди визначає рівень підлоги 1-го поверху на глибині 70 см. від сучасної денної поверхні (СДП). Висота суміжного валу - 190 см. від СДП. Щоб вести вогонь з висоти валу, гарнізону потрібні були бойові майданчики на рівні гребеню валу. Вони утворювали другий поверх споруди. Отже, відстань між підлогами, т.зв. "висота 1-го поверху", враховуючи природній зсув валу, складає, приблизно, 3 метри. Хоча верхній поверх споруди не зберігся, у дослідників є матеріал, який дозволяє зробити його реконструкцію. В межах розкопу на об'єкті і навколо нього виявлена велика кількість використаних цвяхів та їх уламків - приблизно 1200 штук. Попередній аналіз знахідок дає можливість виділити серед них 17 різних типів. Перспективним виглядає окрема розробка цього матеріалу із застосуванням методів статистичної обробки інформації.

Інші рухомі предмети, знайдені під час розкопок, являють собою різноманітні речі військового та побутового призначення. Всього знайдено біля двох тисяч предметів 26 різних найменувань:

- зброя та військове спорядження: шматки розірваних гармат трьох калібрів (двох бронзових та однієї чавунної), половина ядра-гранати, шматки напівгаківниць, половина форми для відливання куль для рушниці (кулелийка), свинцеві та залізні кулі різних калібрів, серед яких трапляються заготовки та використанні кулі, ромбовидні черешкові наконечники стріл, фрагменти обладунку гусара та його спорядження;
- інвентар для догляду за кіньми: уламки підків та цвяхи для їх кріплення (ухналі), фрагменти стремена, деталі упряжу та скребачки для чищення коней;
- побутові речі: фрагменти різного за призначенням керамічного посуду, уламки скляного кубку та турецької порцеляни, ножі, замки, ключі, пряжки, гудзики, підківки для взуття;
- будівельний матеріал: цвяхи, скоба для кріплення дерев'яних конструкцій, столярна фурнітура, фрагменти віконниць та їх свинцевої рами, цегла, кахлі;
- особисті речі: обручки, наперстки;

Керамічний посуд представлений фрагментами димлених макітер, горщиків, мисок та кухлів, виготовлених з глини з домішкою просіяного піску. Поверхня різних відтінків сірого кольору. Черепок на зламі ясно-сірий, майже білий, щільний. Вінця, в основному, прямі або слабо відхилені, масивні, валикоподібні. За типологією переважають горщики, рідше - макітри, миски . Окрему, невелику, групу складають фрагменти полив'яного посуду світло-коричневого та світло-зеленого кольорів.

Кахлі трапляються коробчатої та мископодібної складної форми, а також кахлі-коронки. Для їх виготовлення використовувалася глина з домішками піску або шамоту (черепок на зламі від світло-рожевого до червоного кольорів). Лицева частина має рельєф геометричної або рослинної композиції. Окрему групу складають фрагменти коробчатої кахлі, виготовленої з відмученої глини, покриті зеленою або різнокольоровою поливою із сюжетною композицією (голова чоловіка з римським профілем, тулуб та рука жінки).

Серед знайденого матеріалу ряд предметів є визначальним щодо хронології та класифікації речей і пам'ятки в цілому. Це, по-перше, нумізматичний матеріал. Знайдено 32 монети, які вкладаються в стислий період карбування з 1492 по 1564 роки. Монети, серед яких переважають напівгроші Великого князівства Литовського часів Олександра Ягеллончика та Сигізмунда II Августа, являють собою типовий набір обігових номіналів, які знаходились у вжитку на території Поділля в II половині XVI ст. Це підтверджується і складом скарбів, знайдених в цьому регіоні [Котляр, 1971, *107*]. Отже, здобутий матеріал можна розглядати як закритий комплекс, тобто сукупність речей, які одночасно потрапили в це місце. Таким чином пам'ятку доречно вважати еталонною на середину XVI ст.

По-друге. При дослідженні території замчища було знайдено біля 40 фрагментів обрізків свинцевих пластин різної форми. Їх походження було незрозумілим до того моменту, поки не було знайдено товарну пломбу, виготовлену з свинцевої пластини. Гіпотезу про те, що замчище, окрім військової, виконувало функцію митниці, згодом було підкріплено знаходженням ще однієї цілої та двох фрагментів пломб. Пломби поділяються на два типи:

Перший тип являє собою прямокутник-пакет розміром 24Х 16мм., утворений шляхом обтиснення свинцевої стрічки навколо дроту чи мотузки. На одній грані зображено птаха, подібного до польського орла часів Ягеллонів, а на другій відтиснуті чіткі риски, можливо - умовний напис.

Другий тип відрізняється тим, що пломба складається з двох частин: кільця і закладної головки із стрижнем, з'єднаних між собою шийкою. Стрижень вкладався в кільце і розплескувався штемпелем, утворюючи пломбу дискової форми діаметром 25мм. На закладній головці в результаті відбитку нижнього штемпеля відтиснуто геральдичне зображення: башта із віконницями, зліва від якої розміщений лев, що стоїть перед нею на задніх лапах і передніми лапами кидається вправо. Відбиток високого художнього рівня, якщо порівнювати з якістю зоб-

ражень на монетах Західної Європи цього періоду. Замикаюча головка (розклепаний кінець стриженя) містить літеру "W" з рослинним орнаментом між направляючими.

Таким чином ці дві групи знахідок - монети і товарні пломби, дають підстави припустити, що замчище було однією із складових прикордонної інфраструктури, створеної по р. Південний Буг у першій половині XVI ст. Співставлення історичних фактів схиляє до висновку, що це, можливо, кордон королівства Польського з Великим князівством Литовським [Крикун, 1993]. Припинення функціонування замчища у другій половині XVI ст. пов'язано із вторгненням татар на територію Поділля і, зокрема, з облогою ними невеликої залоги Меджибізького замку в 1566 році, та з об'єднанням Польщі та Литви у Річ Посполиту в результаті Люблінської унії 1569 року.

ЛІТЕРАТУРА

Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. Кам`янець-Подільський: 1994.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: 1971.

Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України. Київ: 1993.

Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А.
Інститут археології НАН України

Курганы эпохи бронзы и скифского времени у г.Орджоникидзе Днепропетровской обл.

В 2001 г. Орджоникидзевская экспедиция ИА НАНУ продолжала охранные исследования курганов в зоне работ Орджоникидзевского горнообогатительного комбината у г.Орджоникидзе Днепропетровской обл. В этом сезоне исследовались курганы группы Свинаревой Могилы, находящейся на восточной окраине города.

Группа и курган получили название по Свинареву хутору, существовавшему здесь в XIX - начале XX в., а также Свинаревой балке, проходившей неподалеку. Курганная группа находится на южной оконечности цепи курганных групп с крупными курганами в их составе, 6-9 м высотой, тянувшихся на север до р.Соленой. В 0,8 км к северу находилась знаменитая Толстая Могила, исследованная Б.Н.Мозолевским в 1971 г., и ее окружение, безвозвратно утраченное для исследований. В 1-1,5 км далее к северу - группа Страшной Могилы (раскопки А.И.Тереножкина 1964-1965 гг. и Б.Н.Мозолевского 1969-1973 гг.), в 1,5-2 км за нею - знаменитая группа Завадских Могил во главе с выдающейся Соболевой Могилой (раскопки Б.Н.Мозолевского 1973-1992 гг.) и т.д.

Господствующая в группе Свинарева Могила по типу насыпи относится к длинным курганам и является одним из крупнейших курганов этого вида - высота до 6 м при протяженности до 120 м, шириной 30-60 м. Насыпь, грушевидная в плане, ориентирована по линии С-Ю с небольшим отклонением. Вершина кургана значительно смещена к югу и в результате имеет крутой короткий южный склон и очень длинный пологий северный. Курган окружает грандиозная выемка от выборки грунта шириной до 30 м, особенно выразительная у южной оконечности насыпи, где ее современная глубина достигает 1 м. К югу от кургана сохранилось 5 курганов. По данным разведки А.И.Тереножкина 1964 г. еще 6 курганов высотой до 2 м находилось к северу от Свинаревой Могилы. На сегодняшний день все они исчезли под садовыми участками жителей города. Территория курганной группы находится в зоне постоянного техногенного воздействия, связанного с функционированием ОГОКа и развитием города - строительством железной и авто дорог, перегоном шагающих экскаваторов, установкой и переносом временных и постоянных линий ЛЭП и др. В связи с этим здесь в разное время производились перемещения грунта различного объема, сопровождавшиеся нарушением рельефа. В результате, осенью 2000 г. по свежей вспашке вокруг Свинаревой Могилы нами было зафиксировано 24 всхолмления высотой 0,3-1,0 м и глинистые пятна. Однако, при исследованиях 2001 г. курганами оказались лишь немногие из них – только те, что зафиксированы на съемке А.И.Тереножкина 1964 г. и аэрофотосъемке 1974 г. Все остальные нарушения рельефа появились за прошедшие 30 лет.

На самих курганах бывший колхоз им.Горького в 1970 - 1973 гг. проводил работы по удалению камней, которых, по рассказам очевидцев, было очень много. Камень собирался на поверхности и, кроме того, курганы специально подвергались усиленной распашке для подъема камней наверх. В результате этих действий каменные конструкции курганов были практически уничтожены. В настоящее время на поле встречается значительное количество мелких рассеянных камней, которые невозможно увязать с каким-либо конкретным объектом. Кроме того, производилось разравнивание наиболее высоких насыпей бульдозером. В кургане 27 в

полах визуально фиксировался слой чернозема толщиной до 0,3 м, стянутого с вершины. Такая практика широко применялась недоброй памяти председателем колхоза им.Горького Героем Социалистического Труда Л.С.Галайдой. При устройстве поливных полей был снесен с лица земли ряд курганов возле с.Покровское. Геройские лавры и миллионные доходы колхоза, служившего живой рекламой победы "нового социалистического образа жизни на селе", делали его безнаказанным и неприкасаемым для советского законодательства. Часть этих курганов была доисследована Б.Н.Мозолевским в 1973 г. [Мозолевский, 1980, *71-81*].

В 2001 г. исследовалось курганное окружение Свинаревой Могилы. В ближайшее время предстоит раскопать и ее саму, для чего нужно освободить окружающую территорию. Было исследовано 5 курганов, из которых 2 сооружено в эпоху поздней бронзы (23, 24) и три - в скифское время (25-27). В курганах открыто шесть погребений срубной культуры, одно - киммерийское черногоровского этапа и три скифских – одно - VI вв. до н.э. (№ 26) и два - IV в. до н.э.. Все курганы раскопаны на снос методом параллельных траншей с фиксацией максимального числа информативных профилей.

Два кургана - 23 и 24 - сооружены в эпоху бронзы над погребениями бережновско-маевской срубной культуры (БМСК). Их исследование пополнило данные об особенностях погребального обряда этой культуры интересными наблюдениями. Насыпи курганов возвышались над уровнем древнего горизонта на высоту 0,3 м (23) и 0,5 м (24). Вследствие многолетней распашки насыпей в обоих курганах были уничтожены выкиды из центральных погребений, остатки которых едва прослеживались в виде тонких слоев материковой глины практически сразу под слоем пахоты.

В кургане № 23 находилось два погребения БМСК. Основным являлось погребение 2, располагавшееся под условным центром кургана. Погребальное сооружение представляло собой обширную яму с широкими заплечиками, в центре которой была устроена погребальная камера с каменным ящиком (рис.1). Входная яма в плане имела округлую форму со спрямленной СВ стенкой и четко выраженным, выступающим на С, углом. Ее стенки были слегка наклонными, а заплечики, опущенные в материк на 0,4-0,6 м - пологие к центру, где находилась погребальная камера. Максимальная глубина входной ямы - 1,2 м от уровня впуска, ее размеры по дну - 3,78 х 3,66 м. Подпрямоугольная в плане погребальная камера с закругленными углами ориентирована длинной осью по линии ВСВ-ЗЮЗ, ее дно опущено ниже заплечиков на 0,92-1 м. По периметру камеры устроен ровик для установки плит каменного ящика, шириной 0,2-0,25 м, углубленный в дно на 0,1-0,14 м. Основу каменного ящика составляли 12 массивных грубо подработанных плит овальной, трапецевидной и подтреугольной форм, установленных в ровике вдоль стенок ямы. Поверх массивных плит стенки ящика дополняла кладка из более мелких камней, уложенных плашмя, верхний слой которых перекрывал края ямы с уровня заплечиков (рис.1; 3). Судя по следам деревянных плах (или бревен ?), сохранившихся на верхних камнях кладки, а частью провалившихся в камеру, ящик имел поперечное деревянное перекрытие, на котором, видимо, были уложены камни. К моменту раскопок камни от перекрытия лежали в беспорядке на заплечиках под Ю, В и С стенками входной ямы, а также в ее заполнении. На дне камеры лежал скелет взрослого человека - на правом боку, скорченно, головой на В. Перед погребенным стоял лепной плоскодонный горшок с высокими округлыми плечиками. Горшок орнаментирован двумя узкими зонами поясков - по шейке и плечикам, каждая из которых выполнена двумя параллельными линиями оттисков одинарного шнура с наколами-ямками между ними.

Описанное погребение подобно погребению 1 в кургане 17 из группы "Малая Лаурка", исследованному в 1999 г. [Полин, Черных, Куприй, 2001, *28-29*]. Эти погребения БМСК сходны не только по типу погребального сооружения - каменному ящику, но обнаруживают сходство в ряде деталей их устройства. Так, наряду с множеством известняковых камней в состав конструкции ящиков и в том, и в другом случае входила единственная гранитная плита стелообразной формы с более тщательно обработанной поверхностью (рис.2; 3). Обе плиты имели в плане форму вытянутого овала с плечевидным уступом на одном из торцов. У обеих плит одна из длинных сторон была плоской, противоположная и боковые стороны - плавно закруглены (полуовальные в сечении). Практически идентичными являются и размеры плит: плита из погребения 1 кургана 17, курганной группы "Малая Лаурка" имела длину 1,08 м, ширину в центральной части 0,54 м и толщину 0,28 м; плита из погребения 2, кургана 23, курганной группы "Свинарева Могила", соответственно - 1,1 м, 0,5 м и 0,28 м. В конструкции каменных ящиков стелообразные гранитные плиты являлись составными северной стенки и имели аналогичное положение - плоской стороной были обращены внутрь ящика, торец с плечевидным уступом обращен к западной стенке. Любопытно отметить еще одну сходную черту - в конструкции обоих ящиков западную половину южной стенки составляли вогнуто-выгнутые массивные плиты, обращенные выгнутой стороной внутрь ящика.

Отмеченное сходство едва ли является случайным, и по-видимому, отражает один и тот же мотив в идеологических представлениях носителей БМСК, воплощенный в единстве деталей ритуала при погребении знати. К сожалению, насыпь кургана 17 группы "Малая Лаурка" была уничтожена глубокой вспашкой, а погребение 1 было зафиксировано только с уровня материка, поэтому верхняя часть погребальной конструкции и другие детали погребального ритуала здесь остались неизвестными. Однако несомненно, что и данное погребение являлось основным в кургане, поскольку кроме него в подкурганном пространстве при раскопках пятна было выявлено только одно скифское погребение.

В кургане 23 были выявлены две жертвенные ямы, вероятно, связанные с основным погребением 2 и маркирующие границы первичной насыпи. Обе ямы находились примерно на одинаковом расстоянии с противоположных сторон от погребения 2: в 11,8 м к юго-западу и в 11 м к северо-востоку - располагаясь вместе с погребением на прямой линии, ориентированной с ЮЗ на СВ. Обе ямы, зафиксированные с уровня материка, округлые в плане, диаметром около 1 м, дно полусферическое, углубленное в материк на 0,3-0,43 м. На дне обеих ям находилось несколько обломков костей животных, а в юго-западной яме также небольшой каменный терочник.

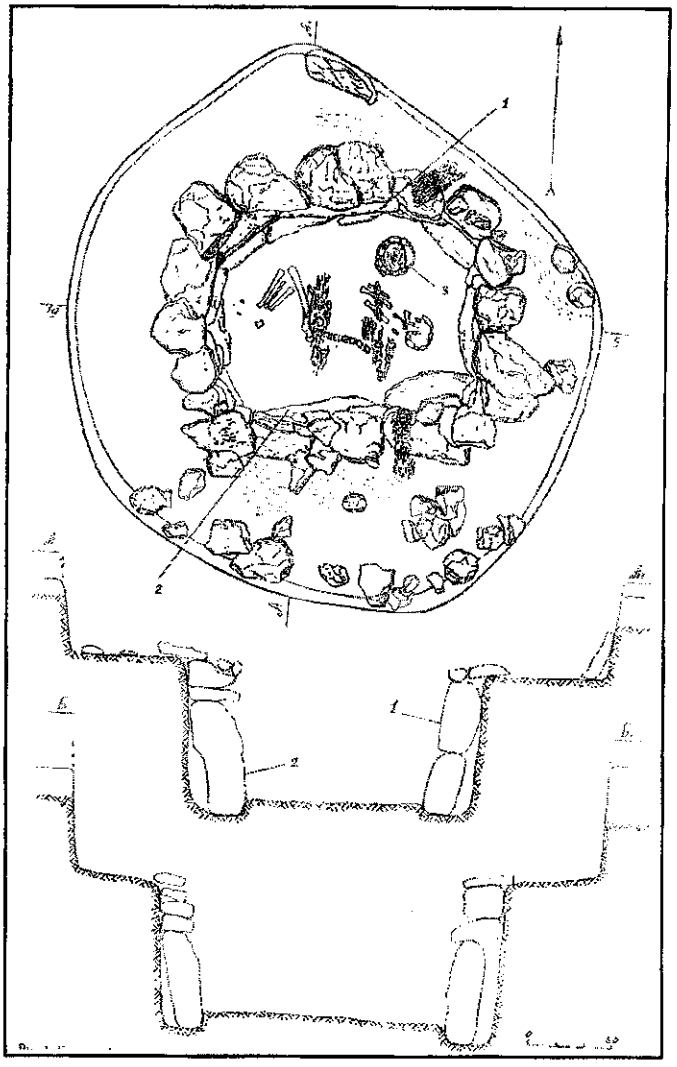

Рис.1. Группа Свинаревой Могилы. Курган № 23 погребение № 2. Общий план и разрезы погребения.1 - гранитная плита; 2 - вогнуто-выпуклая известняковая плита; 3 - керамический сосуд

Впускное погребение кургана 23 было разрушено грабительским шурфом настолько, что определить форму ямы не удалось. В ее заполнении обнаружены фрагменты костей человеческого скелета и несколько мелких фрагментов лепного керамического сосуда с остатками орнамента из неглубоких прочерченных линий, которые позволяют и данное погребение отнести к БМСК.

В кургане 24 выявлено четыре погребения (1, 3 - БМСК; 2 - киммерийское; 4 – неопределенное, эпохи поздней бронзы). Основным в кургане являлось погребение 3 - яма, опущенная с уровня древней поверхности на глубину 1,3 м, трапецевидной в плане формы, ориентирована по длине в направлении З-В. Останки кремированного на стороне погребенного были выложены на дне по длинной оси ямы, в ее широкой восточной половине. Здесь же находился крупный лепной плоскодонный горшок с широкой горловиной и биконическим туловом. По плечикам сосуд орнаментирован поясом подтреугольных фигур, выполненных прочерченными линиями. По-видимому, с основным погребением связана находка в насыпи фрагментированного сосуда баночной формы в 12,5 м к СВ от основного погребения.

Второе (впускное) погребение БСМК (1) находилось в 14,5 м к ССВ от основного погребения, в насыпи, на глубине 0,58 м от уровня современной поверхности. Погребальное сооружение проследить не удалось. Погребенный лежал скорченно, головой на СВ. Слева от черепа находился лепной плоскодонный горшок, орнаментированный по всей площади тулова прочерченными линиями, образующими зональные композиции из ломаных линий или подтреугольных фигур.

В ЮЗ поле, в 14,5 м от основного погребения открыто полуразрушенное (?) погребение 4, совершенное в яме с подбоем. Вход закрывали две разновеликих необработанных плиты известняка. В заполнении камеры найдены фрагменты человеческого скелета - берцовые кости, ребра, ло-

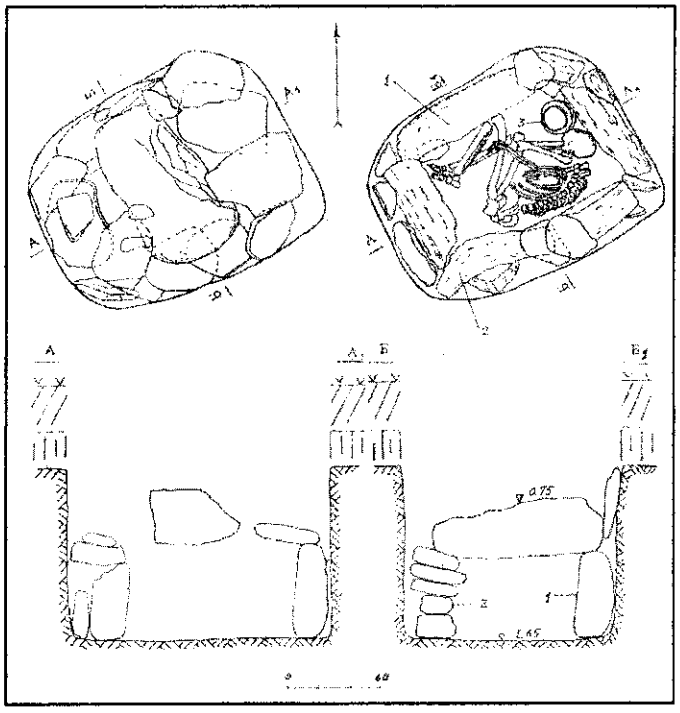

Рис.2. Группа Малой Лаурки. Курган № 17 погребение № 1. Общий план и разрезы погребения.

патка, а также фрагмент лепного сосуда со старыми сколами эпохи поздней бронзы. Не исключено, что погребение 4 связано с центральным погребением 3 и является жертвенным по отношению к нему. Традиция вынесения жертвоприношения за пределы усыпальниц основных погребений практиковалась в погребальном обряде населения БМСК [Отрощенко, 2001].

Таким образом, в исследованных курганах присутствует набор признаков, характерных для индивидов высокого социального ранга БМСК [Цимиданов, 1997; Отрощенко, 2001, *81-88*]: собственные курганы, каменный ящик, кремация, ямы со следами тризны и других ритуалов. В орнаментации обоих сосудов из погребений БМСК кургана 24 имеются выделенные "асимметричные" зоны, содержание которых трактуется обычно в русле календарной семантики, что также подчеркивает неординарный статус погребенных. Можно полагать, что курганная группа "Свинарева Могила" являлась местом захоронения знати бережновско-маевской срубной культуры.

Кроме того, по материалам кургана 24, по типу насыпи относящегося к длинным, выясняется интереснейший сюжет для курганов этого типа. Его размеры, зафиксированные А.И.Тереножкиным в 1964 г., составляли 50 х 24 м и вполне сопоставимы с современными. Как установлено многочисленными раскопками длинных курганов, все они образовались в результате слияния двух-трех курганов или разрастания (удлинения) одного в процессе совершения впускных захоронений и связанных с ними досыпок. Как выяснилось при раскопках, наш курган 24 был сооружен в один прием над основным захоронением 3 изначально именно как длинный курган.

В кургане 24 впускным являлось также киммерийское погребение черногоровского типа (2) - находившееся в 11,5 м к Ю от условного центра. Обнаружено в насыпи, на глубине 0,55 м от уровня дневной поверхности, почему и не удалось определить форму могильного сооружения. Скелет лежал на левом боку, скорченно, головой на восток. На правом виске погребенного находилась бронзовая кольцевидная серьга, свернутая из тонкой полоски металла; под кистями - миниатюрный бронзовый черешковый ножичек с горбатой спинкой с остатками древесного тлена от футляра.

Если курганы срубного времени находились в непосредственной близости к Свинаревой Могиле, то скифские были удалены до 550 м к ЮВ. Все они содержали по одному захоронению.

Курган 25 сохранился на высоту 0,5 м, диаметр 26 м. Ров, как таковой, в кургане отсутствовал. Вместо него на поле прослеживались следы выборки грунта шириной около 3 м. У западного края насыпи на поверхности собрано несколько невыразительных обломков стенок амфор. Фрагмент венчика с обломанной ручкой найден в насыпи. Курган сложен из кусков дерна. Материковый выкид лежал полукольцом вокруг входной ямы захоронения. Во входной яме сохранились следы разведочного бурения А.И.Тереножкина в 1964 г. Захоронение женщины совершено в катакомбе II типа по Б.Н.Гракову в камере усложненной конфигурации. Прямоугольная входная яма размерами 2 х 1,1 м со ступенькой у западной стенки, глубиной 2,45 м, ориентирована СВВ-ЮЗЗ. Вход в камеру с канавкой для деревянного заслона в дне находился в восточной стенке. Крутой спуск вел в камеру неправильных трапецевидных очертаний размерами 3,6 х 3,2 м. Её дно на глубине 4,65 м. На высоте 1,5 м сохранился свод, тщательно заглаженный тесловидными орудиями. Погребение ограблено в древности, вскоре после захоронения. Грабители прошли наиболее экономичным путем - вертикальным колодцем точно по восточной торцевой стенке входной ямы над камерой и вошли точно в устье, по-видимому, тогда еще перекрытое деревянным заслоном. Не было сделано никакой лишней работы, что указывает на точное знание подкурганной ситуации. Камера на момент ограбления была совершенно свободна от грунта, что облегчило работу грабителям. Благодаря этому сохранились скелеты погребенных в изначальном положении. Кости имели плохую сохранность в результате воздействия воздуха в пустой камере. Основная погребенная лежала под северной стенкой вытянуто на спине

головой на СЗ. Череп отсутствовал. В головах лежали кости напутственной пищи с ножом. При ней найдены бронзовая фигурная лопатка неизвестного назначения (косметический или медицинский инструмент, шпатель-?) греческого производства, керамическое пряслице, костяной амулет, бронзовый наконечник стрелы, несколько пастовых и золотых биконических бусин, тонкая золотая полоска-накладка (на чашу-?). У восточной стенки камеры лежал подросток вытянуто на спине, колени слегка согнуты, головой на Ю. Череп отсутствовал. По дну камеры прослежены остатки органической подстилки - тлен коричневого цвета. Курган датируется в пределах IV в. до н.э.

Курган 26 - высота 0,35 м. Сохранились остатки кольцевой крепиды, а также кольцевой ров диаметром 22 м, с проходами-перемычками с восточной и западной сторон шириной около 1 м. Ров в верхней части был обильно заполнен сползшими в него камнями крепиды. Находки во рву практически отсутствовали - только возле западной перемычки найдено несколько костей животных и разбитое на три части каменное блюдо. Среди камней крепиды найден фрагмент стенки красноглиняной амфоры и пращевой камень. По свидетельству А.И.Тереножкина в 1964 г. поверхность кургана была покрыта камнями - по-видимому, кроме крепиды, в кургане существовал и каменный панцирь. Большое количество одиночных камней, рассеянных по всей площади насыпи, это подтверждают. Погребение совершено в грунтовой овальной в плане яме размерами 2,4 х 1,45 м, глубиной 1,75 м, перекрытой на уровне древнего горизонта деревянными плахами или бревнами. Яма ориентирована по линии восток-запад. Погребение ограблено. Сохранившиеся остатки костяка указывают на положение погребенного вытянуто на спине головой на запад. При нем сохранился колчанный набор, насчитывавший около 130 наконечников стрел, три бронзовых ворварки, железный нож, панцирные чешуйки. При промывке грунта обнаружена мелкая прямоугольная вставка желтого стекла, по-видимому, инкрустация, украшавшая драгоценный предмет, унесенный грабителями. Возле южной стенки в дне было устроено коническое углубление в 0,3 м, вероятно, служившее тайником. По колчанному набору курган датируется VI в. до н.э.

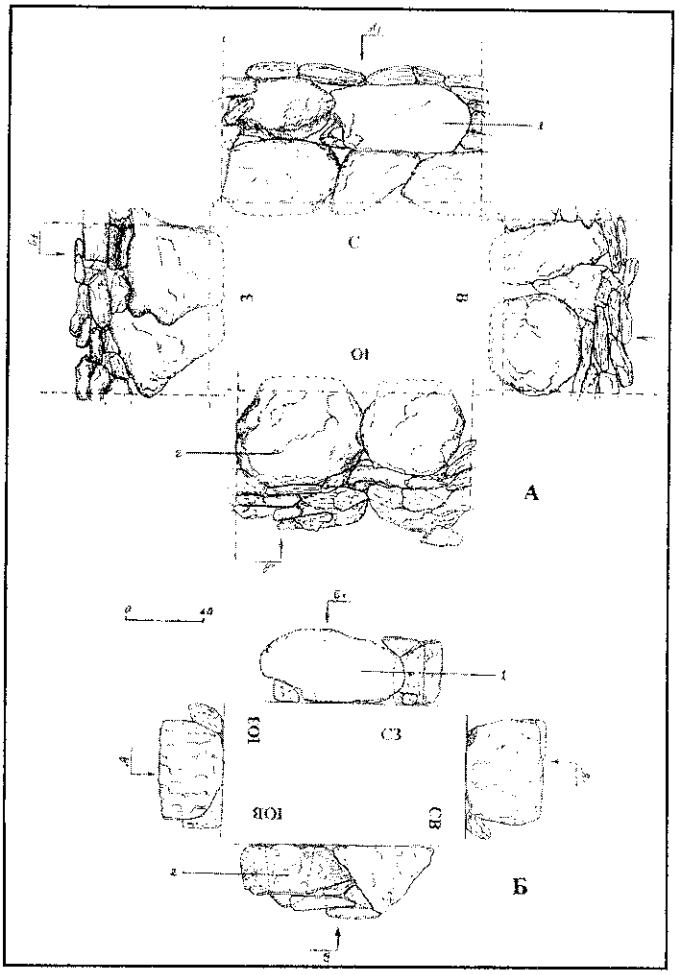

Рис.3. Фасировка внутренних сторон ящиков. А – Свинарева Могила, кург. 23 погр. 2; Б – Малая Лаурка, кург.17 погр. 1. (1 – гранитные плиты в ящиках; 2 – вогнуто-выпуклые известняковые плиты).

Курган 27 - высота 0,95 м. Насыпь сложена из кусков дерна. Мощный материковый выкид лежал кольцом вокруг входной ямы единственного в кургане погребения. Ров в кургане отсутствовал. Судя по невыразительной выемке от выборки грунта вокруг основания кургана, сама выемка, едва достигшая уровня материка, его и заменяла. Это подтверждают находки нескольких обломков стенок амфор с западной стороны на уровне предматерика. Погребение знатной женщины устроено в катакомбе III типа по Б.Н.Гракову, усложненной наличием дромоса длиной 3,8 м. Параметры погребального сооружения поразительно диссонируют с размерами кургана - входная яма размерами 2,8 х 2 м при глубине 6,7 м, дромос длиной 3,8 м, камера 3 х 3,2 м. Эти показатели вполне сопоставимы с соседней Толстой Могилой, где глубина центральная (мужской) гробницы достигала 8,5 м, боковой (женской) - 6,2 м [Мозолевський, 1979, *54,97*]. Усложненная конструкция катакомбы также свидетельствует о знатности погребенной и ее принадлежности к скифской аристократии, вероятно, низшего уровня. В малых курганах такие случаи уникальны. Погребение ограблено вскоре после совершения захоронения - каме-

ра вырыта в слое очень мягкой белой глины, крайне неустойчивой во времени. Все указывает на то, что грабители застали камеру закрытой деревянным заслоном и абсолютно свободной от грунта, что позволило обобрать захоронение до мельчайших вещиц, не разрушая костяк полностью. При частично сохранившемся в вытянутом положении на спине головой на запад скелете найдены остатки напутственной пищи с ножом, мелкие золотые, пастовые и гагатовые бусины. Датируется IV в. до н.э. Вода, начавшая поступать в погребение через брошенный открытым грабительский колодец, привела к провалу всей толщи грунта вплоть до поверхности кургана над камерой и дромосом на площади 8 х 4 м, что очень сильно осложнило раскопки погребения, в силу ряда обстоятельств проводившихся, в основном, вручную.

ЛИТЕРАТУРА

Мозолевський Б.М. Товста Могила. Київ, *1979.*

Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г.Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972-1975 гг.) // Скифия и Кавказ. Киев, *1980.*

Отрощенко В.В. До взаємовідносин носіїв культур зрубної спільності //Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 5-го Українсько-Російського польового археологічного семінару). Київ-Вороніж, *2001.*

Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А. Работы Орджоникидзевской экспедиции в 1999-2000 гг. // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. Київ, *2001.*

Цимідапов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільності (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України).- Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ. *1997.*

Прищепа Б.А.

Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині

Prishchepa B. Investigation of the hillforts which are dated from the late first meillenium a.d. and situated in the Goryn's middle stream. The publication characterizes 9 hillforts of the IX-X centuries, the majority of which is not included in the contemporary list of slavonic-russish archeological monument sites. Small communal hillforts-depositories without occupation layer, with the area of 0,1-0,3 he predominant among investigated fortresses. Close to them the synchronous settlements are discovered. The hillforts that occupied the area of more than 1 ha (Tochyvyky, Glubochok) must have been important tribal Volyn's centers.

Прищепа Б.А. Обследование городищ конца I тыс. н. э. в среднем течении Горыни. В публикации описаны 9 городищ IX-X вв., большинство из них не были включены в современные реестры славяно-русских памятников. Среди обследованных укреплений преобладают небольшие общинные городища-убежища площадью 0,1-0,3 га без культурного слоя. Рядом с ними обнаружены синхронные селища. Городища площадью свыше 1 га (Точивики, Глубочок), возможно, были важными племенными центрами волынян.

Експедиція Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету продовжила дослідження пам'яток волинян у середній течії Горині. Було обстежено 9 городищ, більшість з яких не включені до сучасних реєстрів слов'яно-руських пам'яток [Кучера, 1999, *193-194*]. Крім того, у вказаному регіоні відомо ще 20 укріплень кінця I тис. н.е. (Рис. 1).

Точивики Острозького району. Городище знаходиться за 1 км на захід від села в лісі, на мисі правого берега струмка (Рис. 2, 1). Мала мисова площадка чотирикутна в плані (40х30м), підвищується над долиною на 30 м. З напільної (східної) сторони вона захищена валом заввишки до 3 м і ровом завглибшки до 5 м. З інших сторін схили площадки ескарповані і влаштовано терасу завширшки до 4-5 м. Друга площадка округла у плані, діаметром 75 м. Вона оточена валом заввишки від 1 до 4 м і ровом. З напільного боку проходять ще дві лінії оборони, кожна складається з валу і рову перед ним. Внутрішній вал має висоту 1,5-2 м, а зовнішній – лише 0,5 м.

Культурний шар на обох площадках слабо насичений знахідками, однак на другій площадці та поряд з нею помітні округлі западини діаметром 2-3,5 м на місці давніх заглиблених будівель. Одна з цих будівель раніше була досліджена автором. Зібрані в ній матеріали датуються X ст. На північний схід від городища, на протилежному березі струмка, виявлені сліди синхронного селища [Терський, 1993, *57*].

Новосілки Здолбунівського району. Городище знаходиться за 300 м на північ від села в лісі, на мисі правого берега струмка в урочищі "Замчисько" (Рис. 2, 3). Відоме з 30-х років XX ст. [Rauhut, 1960, *247*]. Площадка трикутна у плані, розмірами 45х50 м. По периметру вона оточена валом заввишки до 2 м і ровом завглибшки до 3 м. Сліди давніх в'їздів помітні із західної сторони та в північному куті площадки. За 150 м на південний схід від мисової площадки проходить ще одна оборонна лінія, яка перетинає

височину із заходу на схід. Її довжина близько 100 м. Вона складається з валу заввишки до 1 м і рову перед ним. Культурний шар на мисовій площадці бідний на знахідки, але на ній помітні округлі западини давніх заглиблених будівель. Одна з них, досліджена автором, датується X ст. На схід від городища на сусідньому мисі збереглися 45 курганних насипів, а на північ від городища, на протилежному березі струмка, виявлено сліди селища X-XII ст.

Глибочок Гощанського району. Городище розташоване за 2 км на південний схід від села в урочищі "Вали" (Рис. 2, 6). Відоме з XIX ст. [Антонович, 1901, *93*; Зварич та ін., 1977]. Укріплення складається з двох частин, утворених двома концентричними ровами і валами заввишки 2,5-3 м. Внутрішня площадка має діаметр 30 м, а зовнішня – 160-180 м. Потужність культурного шару на зовнішній площадці 0,4-0,6 м, в ньому виявлено гончарну кераміку X – початку XI ст.

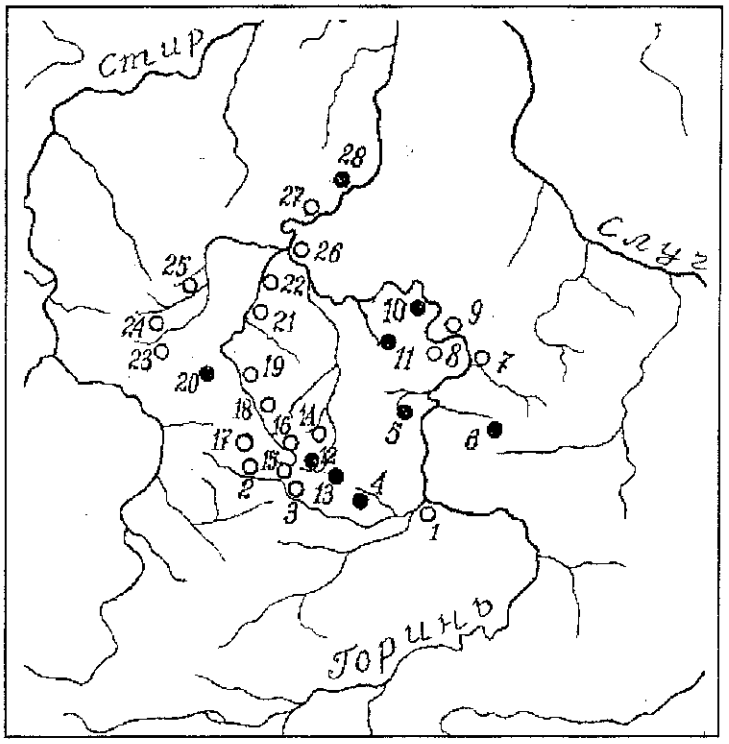

Рис. 1. Городища кінця I тис. н.е. в середній течії Горині: 1 – Солов'є, 2 – Мала Мощаниця, 3 – Будераж, 4 – Точивики, 5 – Новосілки, 6 – Глибочок, 7 – Гоща, 8 – Дорогобуж, 9 – Горбів, 10 – Шубків, 11 – Біла Криниця, 12 – Клопіт, 13 – Верхів, 14 – Купин, 15 – Мізочок, 16 – Стеблівка, 17 – Листвин, 18 – Варковичі, 19 – Жорнів, 20 – Кораблище, 21 – Білів, 22 – Сморжів, 23 – Посників, 24 – Пітушків, 25 – Одеради, 26 – Дюксин, 27 – Бечаль, 28 – Злазне.

Шубків Рівненського району. Городище розташоване на північно-західній окраїні села, на лівому березі Горині при впадінні у неї струмка, в урочищі "Городище" (Рис. 2, 2). Площадка напівкругла в плані, розмірами 30х40 м, підвищується над долиною ріки на 10 м. З напільного боку вона захищена дугоподібним у плані валом заввишки до 1,5 м і ровом завглибшки 2-4 м. З боку ріки площадка частково зруйнована, культурного шару на ній не виявлено. За 100 м на схід від городища, на протилежному березі струмка на площі 200х60 м простежено сліди селища IX – початку XI ст.

Біла Криниця Рівненського району. Городище розташоване за 2 км на північ від села на правому березі струмка в урочищі "Замок" (Рис. 2, 7). Займає мис, який підвищується над долиною на 20 м. Площадка чотирикутна в плані (50х65 м), захищена з напільної сторони дугоподібним валом заввишки до 1 м і ровом завглибшки до 2 м, а із західної сторони збереглися сліди тераси завширшки до 3-4 м. Сліди давнього в'їзду помітні із східного боку. В південно-західному куті площадки знаходиться курганоподібний насип заввишки 1 м і діаметром 8 м. Культурний шар на площадці слабо насичений знахідками. За 150 м від городища на двох низьких мисах лівого берега струмка виявлені сліди слов'янського поселення IX – початку XI ст. площею 200х80 м.

Клопіт Здолбунівського району. Городище знаходиться за 1 км на схід від села, на мисі правого берега струмка (Рис. 2, 9). Площадка трикутна в плані (85х50 м), підвищується над долиною на 35 м. З трьох сторін (за виключенням північної) вона оточена валом заввишки від 1 до 3 м. Зі східної (напільної) сторони перед валом проходить рів, з південної сторони замість нього влаштовано горизонтальну терасу. Відмітимо, що Л.Рафальський, який оглянув пам'ятку в середині XIX ст., повідомляє про існування кількох оборонних ліній з боку височини [Рафальский, 1872, *42-44*], але в наш час вони не простежуються. На площадці культурний шар не виявлено, але помітна округла западина на місці давнього колодязя діаметром 7 м і завглибшки 1,5 м. На захід від городища, на протилежному лівому березі струмка на низькому мисі виявлено сліди селища X – початку XI ст.

Верхів Острозького району. Городище знаходиться за 700 м на південний схід від церкви на мисі правого берега струмка (Рис. 2, 5). Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, *96*] Площадка округла в плані, діаметром 35 м, підвищується над долиною на 15 м. Із напільної сторони вона захищена валом заввишки до 2 м і ровом завглибшки до 3 м. Потужність грунту на площадці 0,6 м. Домонгольських знахідок в ньому не виявлено, але є матеріали XVI-XVII ст. Поблизу городища розташовані два селища. Перше займає

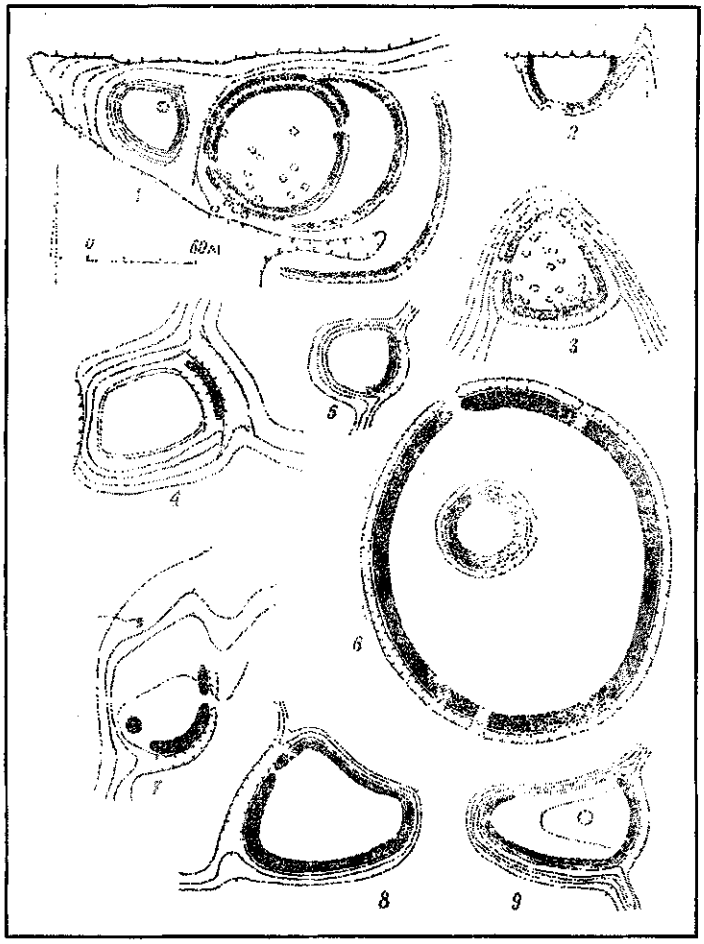

Рис. 2. Плани городищ: 1 – Точивики, 2 – Шубків, 3 – Новосілки, 4 – Кораблище, 5 – Верхів, 6 – Глибочок, 7 – Біла Криниця, 8 – Злазне, 9 – Клопіт.

сусідній низький мис на північний захід від городища, тут на площі 0,2 га зібрано кераміку X – початку XI ст. Друге селище площею кілька га знаходиться на північ від городища, на протилежному березі струмка, датується воно X-XIII ст.

Кораблище Млинівського району. Городище знаходиться за 250 м на схід від церкви, в лісі на мисі правого берега струмка (Рис. 2,4). Площадка чотирикутна в плані (50х60 м), підвищується над долиною на 30 м. З напільної (східної) сторони захищена двома паралельними ровами між якими влаштовано вал заввишки 5-6 м. Внутрішній рів має глибину до 2,5 м і ширину 7-9 м, з південної і північної сторін площадки рів змінюється горизонтальною терасою. Глибина зовнішнього рову досягає 4 м, а ширина – 10-15 м. Сліди давньоруського селища виявлені на протилежному лівому березі струмка поблизу церкви.

Злазне Костопільського району. Городище знаходиться за 1,5 км на північний схід від села, в урочищі "Замковисько", на мисі лівого берега Горині (Рис. 2, 8). Площадка трикутна в плані (80х65 м), підвищується над долиною на 15 м. Від продовження височини з північного заходу вона відрізана ровом завглибшки 7-9 м, а по периметру оточена валом заввишки 1-3 м. Сліди в'їзду збереглися з північно-західного боку. Культурний шар має потужність 0,4-0,6 м, в ньому знайдені уламки кераміки X – початку XI ст. З напільної сторони до городища примикає селище X-XI ст. площею близько 2 га.

Описані городища складають близько 30% від усіх синхронних укріплень в середній течії Горині. Як бачимо, тут домінують невеликі мисові фортеці площею 0,1-0,3 га без культурного шару. Датуються вони за матеріалами з селищ, які відділені від городищ глибоким яром або ж долиною струмка. Такі фортеці визначаються як общинні городища-сховища. Поява найбільш ранніх з них за даними археологічних обстежень може бути віднесена до IX ст.

Виділяються своїми розмірами (площа понад 1 га) та складною системою оборони городища в Точивиках та Глибочку. Вони, вірогідно, були важливими племінними центрами. В Погоринні (в межах Волинської височини) відмічена висока концентрація племінних і общинних укріплень волинян IX-X ст. Тут можна виділити три територіальні групи городищ: 1) над Горинню; 2) в басейні Стубли; 3) в басейні Збитинки-Світеньки та верхів'ях Усті. Таке розміщення слов'янських фортець, вірогідно, відбиває особливості розселення малих племен волинян у кінці I тис. н.е.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. Москва, 1901.

Зварич В.В., Пелещишин Н.А., Чайка Р.М. Разведки на Волыни // АО 1976 года. Москва: 1977.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – Київ, 1999.

Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году / / Приложение к Волынским епархиальным ведомостям. – 1872. - №16.

Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986-91 роках // Наукові записки Львівського історичного музею. Львів, 1993. – Вип. 1.

Rauhut L. Wczesnosredniowieczne materiały archeologiczne z terenow Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // MW – 1960. – T. 5.

Пустовалов С.Ж.
Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження на острові Байда у 2001 р.

Дослідження багатошарового поселення на острові Мала Хортиця (Байда) триває вже більше десяти років. Найбільший інтерес становлять пам'ятки доби середньої бронзи (ямно-катакомбний час) та матеріали середини XVI ст. н. е. Влітку 2001 року археологічні роботи були продовжені.

У 2000 р. при розкопках землянки XVI ст. у південно-східній частині напівбастіону Запорозької корабельні попід південним валом було виявлено, що східна стіна землянки має прохід чи вхід до якогось іншого приміщення. Отже, у 2001 р. розкоп було закладено на схід від розкопу 2000 р. Під верхнім шаром було виявлено невеликі сіни загальними розмірами 2,8х1,8 м. Майже все придонне заповнення сіней складали попіл, розтрощені кістки свійських тварин та деревне вугілля. Під час дослідження заповнення вздовж східної стінки було знайдено декілька цвяхів. Це все, що залишилося від колоди. Враховуючи те, що простежено один шар попелу та вугілля, можна зробити висновок, що сіни були зроблені вже після першої пожежі (Запорозька січ у XVI ст. горіла двічі). Серед заповнення було знайдено залізну підкову від чобота.

На південний схід від сіней, поволі піднімаючись вгору, йшов пандус — вихід на вал. На північ від сіней простежено кам'яну кладку, яка наче охоплювала собою сіни. У південній стінці розкопу також простежено декілька великих каменів, які знаходилися безпосередньо біля сіней. Ще одна купа каміння виявлена біля східної стіни розкопу. Сам пандус був засипаний окремими уламками граніту, можливо, у XVIII ст. під час будівництва напівбастіону. Пандус добре фіксувався завдяки товстому шару продуктів горіння та кісток тварин, які вкривали пандус. Практично всі кістки розтрощені. Серед кісток трапилися 7 уламків стегнових кісток кабанів з отворами для підвішування. Очевидно, це залишки окостів, якими харчувалися козаки. Серед знахідок на розкопі зафіксовані уламки козацького посуду, фрагмент татарського глечика з розписом рідким ангобом, кремінь від рушничного замка, залізне вушко від дверей, дверні скоби тощо. Такий пандус із спеціальними дверима вперше виявлено під час розкопок на городищі.

Інша ділянка, яка досліджувалася у 2001 році, була розташована поруч із майстернею, що була розкопана у 1991 році у північній частині городища. Тут було продовжено вивчення споруди XVIII ст. та розвалу стіни катакомбного часу. Виявлено частини дерев'яних конструкцій з якоїсь хвойної породи (сосна?), цвяхи, уламок ножа, фрагмент латунного ґудзика без вушка. Споруда XVIII ст. прорізала розвал стіни з дикого каменю доби катакомбної спільності. До цього ж часу належать й уламки катакомбного горщика з орнаментом у вигляді ліній, які виконані відступаючою лопаткою, шнуром та штампом.

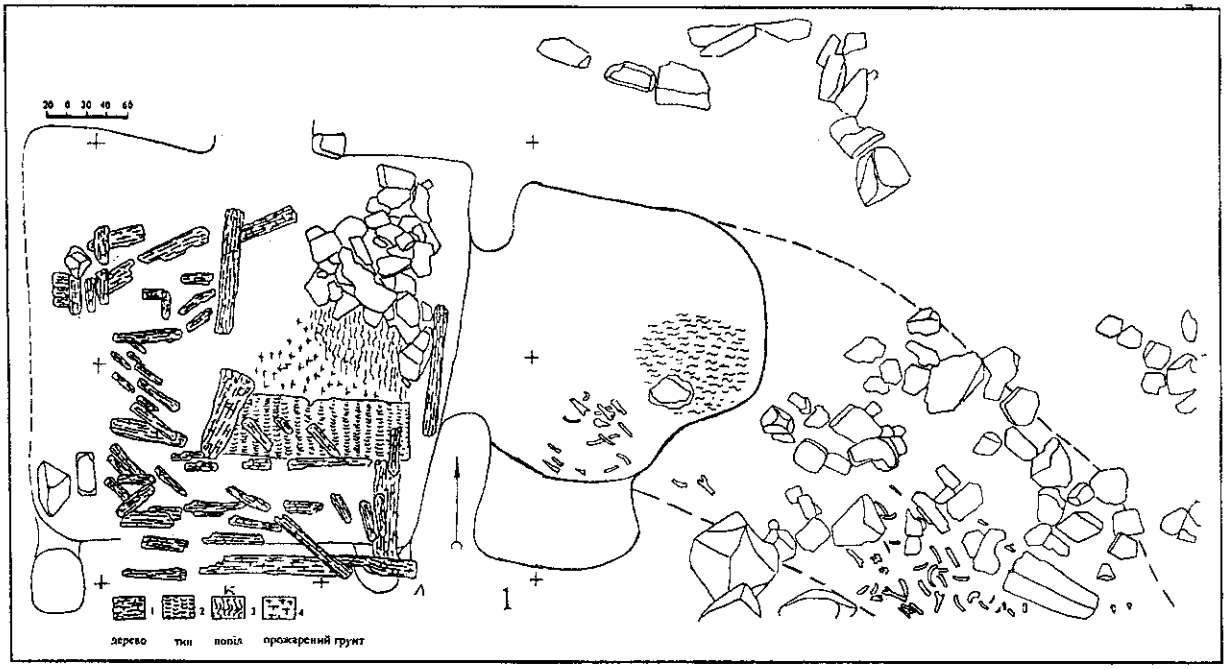

Рис. 1 О. Байда розкоп 1.

Редина Е., Папуци-Владыка Е., Кокоржицкая Т., Носова Л., Бодзек Я., Маховски В.
Одесский археологический музей НАН Украины
Институт археологии Ягеллонского Университета г. Краков.
Одесское управление охраны объектов культурного наследия
Областной государственной администрации
Одесский филиал Греческого фонда

Исследование античного поселения и могильника у с. Кошары

В полевом сезоне 2001 года были продолжены комплексные исследования греческого поселения и могильника у с. Кошары (Коминтерновский район Одесской области), проводимые с 1998 г. украинско-польской археологической экспедицией . Памятник расположен на правом берегу Тилигульского лимана, при впадении его в Черное море. Работы были развернуты на трех участках поселения, зольнике-эсхаре и на некрополе. Общая исследованная площадь в полевом сезоне 2001 г составила: на поселении и зольнике 450 кв.м., на некрополе более 100м^2. Продолжена антропологическая обработка материалов могильника (проф. К.Кочановски, г. Краков) и остеологического материала с поселения (к.и.н. Е.Секерская).

Раскоп Ш расположен в северной части поселения. Работы проводились как на участках, частично исследованных в предыдущем сезоне, так и на новых. Общая исследованная площадь 200м^2. В результате была полностью раскрыта западная стена дома с пифосами и зафиксировано продолжение оборонительной стены в южном направлении на длину 12 м. На участке исследовано 17 ям, строительные комплексы жилого и хозяйственного назначения. Это позволяет частично реконструировать планировку данной части поселения и проследить строительные уровни.

Значительная глубина залегания некоторых объектов диктовалась их расположением на склоне древней балки, естественным образом защищавшей городище с севера. Это углубленные помещения земляночного типа. Одна из землянок имела материковую перегородку по центру, в верхних слоях ее заполнения найден бронзовый асс.

Еще более информативным оказалось углубленное помещение, функционировавшее длительное время (до конца не выявлена северная часть, которая уходит в борт), с комплексом ям, углублений, печками и загородками, расположенными в разных стратиграфических горизонтах. Впоследствии оба объекта были засыпаны и над ними построен дом второго строительного уровня

Для стабильности состояния кладок все углубленные объекты, находящиеся под ними были старательно засыпаны и утрамбованы. В одном случае (землянка? №3) слоистыми субструкциями из чередующихся слоев золы и материковой глины, в другом - на кв. 31 и 32 - мусором Непосредственно в местах расположения верхних кладок были сооружены однорядные каменные стенки-подпорки, опирающиеся на дно земляночных помещений.

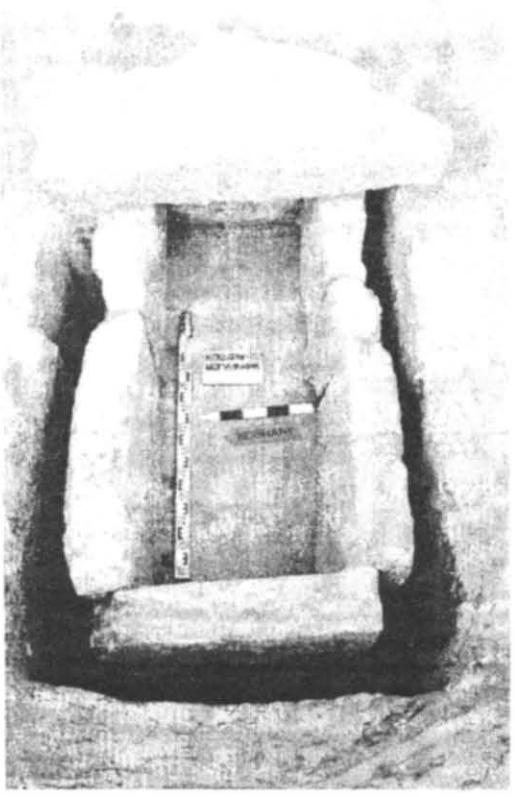

Рис . 1 Кошары. Могильник

Результатами исследования была подтверждена терасная застройка северного участка. Верхний квартал вплотную примыкает к оборонительной стене и представляет комплекс помещений (пока исследовано четыре) и дворика вытянутых в одну линию. Некоторые из помещений соединены между собой. Дата их сооружения - конец IV в. до н.э. От нижнего квартала верхний отделен неширокой улицей без вымостки, идущей с юга на север. Данный участок позволяет предполагать наличие регулярной плановой застройки уже в ранний период истории памятника. В ходе работ был получен многочисленный и разнообразный археологический и нумизматический материал.

ЗОЛЬНИК. (подвергается интенсивному разрушению грабителями)

Планомерные раскопки на зольнике ведутся с 1998 г. В этом году работы велись на двух квадратах (5х5) зольника –эсхары открытого типа. По стратиграфическим наблюдениям насыпь зольника сооружали на специально подготовленной культовой площадке: вначале был снят слой гумуса, а затем

территория площадки была перекрыта слоем подсыпки, состоящей из тончайших прослоек песка и известняковой крошки.

Исследованный в этот сезон участок площадки в какой-то период стоял открытым, это прослеживается по характерной для затечного грунта прослойке. Получен значительный керамический, палеоботанический, остеологический и антропологический (фрагменты человеческих костей) материал, подтверждающий культовый характер сооружения. Отдельно следует упомянуть о находках культовых «хлебцев», фрагмента зооморфной глиняной фигурки, значительного количества обломков лутериев и т.д. По предварительной оценке, исследованный в 2001 г. на культурный пласт может быть датирован временем со второй четверти IV в. до первой четверти Ш в. до н.э.

Рядом с зольником были заложены два квадрата, в которых выявлены две землянки округлой формы, одна из которых расположена вплотную к зольнику с северо-восточной стороны (3,3х 3 м.) , а вторая находилась за пределами основной части городища на краю балки, идущей с запада на юго – восток и ограничивающей поселение с юга. Ее размеры 3,35 х 2,95 м. Эта землянка имела лежанку, расположенную по кругу. Оба объекта были перекрыты серо-золистым плотным грунтом. По предварительным данным, время жизни землянки предшествовало сооружению зольника.

Участок IV.

Исследованная площадь составила 125м^2. Продолжение исследований было направлено на изучение строительных комплексов, улиц и значительного числа хозяйственных ям, первоначально использовавшихся как зернохранилища.

В пределах участка была открыта частично вымощенная улица длиной около12 м и шириной до 2 м, идущая в сторону лимана с северо-запада на юго-восток. По обе стороны улицы располагались дома, состоящие из нескольких помещений с хозяйственными загородками и печками. Большинство из строительных сооружений относятся к последней четверти IV - первой половине Ш вв. до н. э. Одним из интересных объектов явился подвал дома 11, сооруженный из хорошо обработанных, плотно подогнанных каменных блоков. Размеры подвала 2,5 на 3 м, при глубине 1,6 м. Время сооружения подвала, вероятнее всего, относится к первой половине IV в. до н.э.

Могильник. Интенсивно разрушается грабителями. За время после предыдущего сезона ими было вскрыто и ограблено 14 погребений.

Исследованная площадь в сезоне 2001 г. - 1000м^2. Были заложены три траншеи, южная из которых позволила установить южные границы некрополя по отношению к поселению.

Раскопано 37 погребений и три объекта, связанные с погребально-поминальной культовой практикой. Погребальные конструкции представлены подбоями, катакомбами и простыми погребальными сооружениями в виде прямоугольной ямы. Входы в катакомбы и подбои оформлены в виде каменных, сырцовых и комбинированных закладов.

Существенный вклад в изучение погребальной практики внесло исследование каменной гробницы, к сожалению ограбленной. Она была ориентирована по линии запад – восток, ее размеры 3 х 2,25 м при глубине 1, 42 м, сооружена из подтесанных крупных прямоугольных блоков и большой плиты у изголовья. Из-за ограбления верхнее перекрытие было разрушено.

На некрополе в ходе исследований были обнаружены также следы поминальных тризн, ботросов над могилами, золистых пятен. В погребальный инвентарь входили амфоры, канфары, бусы, лекифы, гуттусы. Исследованный в 2001 г. участок некрополя может быть датирован концом IV - началом Ш в.в. до н.э.

Проведенные исследования позволяют говорить о Кошарах как о центре с типично городской планировкой. Территория городища была компактно застроена каменно-сырцовыми зданиями, разделенными улицами. Период наибольшего расцвета поселения приходится на вторую половину IV - первую четверть Ш в до н.э. Это подтверждается и материалами могильника.

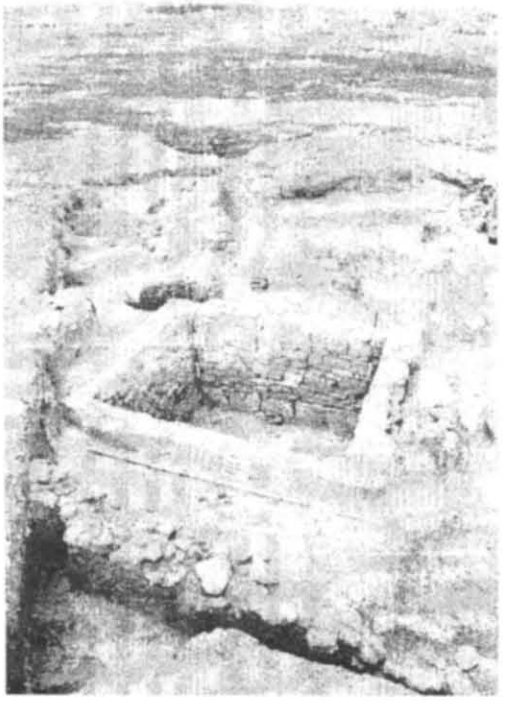

Рис . 2 Кошары. Поселения

Рижов С.М., Магомедов Б.В.
Інститут археології НАН України

Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим

У 2001 р. спільною експедицією Інституту археології НАН України та культурологічного товариства "Коло-Ра" (голова О.В. Трачук) були здійснені охоронні дослідження двошарової пам'ятки Ржищів-Рипниця І. Це поселення трипільської та черняхівської культур було відкрито 1985 р. розвідкою Обласної археологічної експедиції (Т.Г. Мовша, Г.Н. Бузян, О.Г. Колесников) [Петрашенко, Козюба 1999, *57*]. Воно знаходиться на полі у 1,5 км на схід від південно-східної околиці смт Ржищів (Кагарлицький р-н, Київська обл.) в урочищі Рипниця і лежить у північно-східній частині виступу плато, утвореного верхів'ям довгого яру, що виходить до Дніпра. Розміри 300х200 м. Тепер це поле використовується під городи місцевих жителів і інтенсивно розорюється.

Роботи було зосереджено в південній частині поселення, на городній ділянці розміром 30 х 60 м. Розвідковими траншеями тут простежено залишки трьох трипільських площадок. На розкопі площею 270 кв.м повністю розкрито площадку №1, а також два об'єкти черняхівської культури, що її перерізали: гончарний горн та господарчу будівлю (рис. 1).

Трипільська площадка №1 являла собою суцільне двошарове залягання обпаленої глиняної обмазки, що мало прямокутну форму з майже рівними краями. Аналіз будівельних залишків дозволяє реконструювати площадку як рештки наземної глинобитної дволоповерхової будівлі розміром 28-29 х 5-6 м, зруйнованої під час пожежі. Будинок мав зовнішні стіни, що складались з шару глини, намащеної на дерев'яний каркас (плот). Земляна підлога першого поверху тільки у центральній частині була підмазана тонким шаром глини без домішок, на якому частково зберігся глиняний багатошаровий черінь відкритого вогнища. У північній третині споруди знаходилась на рівні земляної підлоги неглибока, овальної форми яма. Перекриття другого поверху являло собою настил з колотого дерева (плахи, колоди, жердини), що було викладене паралельно одне до одного і перпендикулярно довжині будинку. На дерево було нанесено товстий шар глини з половою, який частково підмазувався тонким шаром чистої глини. Дерев'яно-глиняний настил слугував підлогою другого поверху, площа якого майже порівну була поділена на два приміщення тонкою поперечною перегородкою. З південного боку до перегородки прилягало прямокутне підвищення (лава), виготовлене з масиву глини без органічних домішок. Його верхня та бокові поверхні ретельно загладжені. Судячи з простоти архітектури, бідності інтер'єру, складу знахідок, будівля скоріш за все мала господарче призначення.

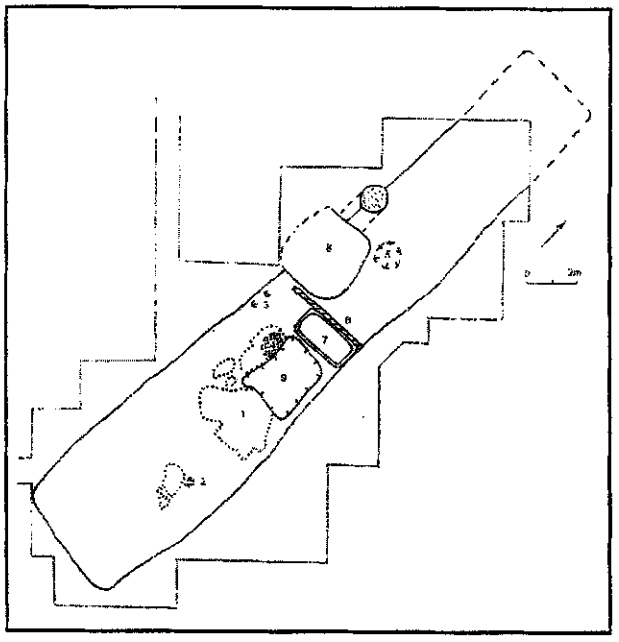

Рис. 1. План розкопу з обрисами і деталями трипільської площадки (1-7) та об'єктами черняхівської культури (8-9). 1 – глиняна підмазка підлоги першого поверху, 2 – кам'яна зернотерка, 3 – розвали посуду, 4 – черінь відкритого вогнища, 5 – яма, 6 – внутрішня перегородка першого поверху, 7 – глиняне підвищення на підлозі другого поверху, 8 – гончарний горн, 9 – господарча будівля.

На досліджений ділянці знайдено кілька кам'яних зернотерок та розтиральників, уламки чотирьох рогових мотик, глиняну намистину, виявлено вісім фрагментів антропоморфної пластики. З розкопу походить 1220 знахідок кераміки, що поділяються на дві категорії – столову та кухонну. До столової кераміки належить два різновиди. До першого відноситься посуд, виготовлений з відмуленої глини і орнаментований монохромним розписом (рис. 2: *3,4*). Другий різновид складають посудини, виліплені із глини з різними домішками (пісок, дрібний шамот, рідше товчена черепашка) та прикрашена заглибленим візерунком або зовсім без декору, з шерехатою або лискованою поверхнею (рис. 2: *1,2*). За формою серед столового посуду обох різновидів виділяються різноманітні миски, кубки, амфори, сфероконічні та грушоподібні посудини, глеки, покришки, кратери. Кухонна кераміка вироблялась з грубої глиняної маси, до якої домішувались пісок, жорства, товчена черепашка. Ця категорія посуду представлена

тільки мисками та горщиками, що орнаментувались наколами, насічками, розчісами, защипами, штампом, прокресленими лініями.

Аналіз матеріалу вказує, що трипільське поселення Рипниця І належить до кола пам'яток коломийщинської локально-хронологічної групи етапу СІ розвитку культури у Середньому Подніпров'ї. Деякі елементи керамічного комплексу, особливо розписний посуд, мають свої особливості, які, можливо, дозволять ставити питання про виділення окремого, ржищівського типу пам'яток.

З об'єктів черняхівської культури особливий інтерес становить комплекс гончарної печі, що складався з горна та передгорнової ями (рис. 3). Горн мав двокамерну конструкцію: нижня камера – топковий блок, верхня – випалювальна камера. У заповненні випалювальної камери знайдено уламки посуду, а також уламки склепіння купола. Міжкамерна перегородка-решітка сформована дуже ретельно і мала форму майже правильного низького циліндра (діаметр 110 см, товщина 15 см). В ній було зроблено 18 отворів для проходу розпечених газів. Складається враження, що решітку було виготовлено окремо і після підсушки вмонтовано в піч. Нижче решітки був розташований топковий блок, що складався з круглої камери для первинної концентрації тепла, подвійного топкового каналу та власне топки, тобто місця, де горіли дрова. Топковий блок розділявся надвоє по осі вертикальною стінкою-перегородкою. Стінки круглої топкової камери не збереглися, як і вся долівка (черінь) топкового блоку. Передгорнова яма мала трапецеподібну форму, розміри 3,2 х 2,5-3,1 м, глибина (як і горна) 1,1 м.

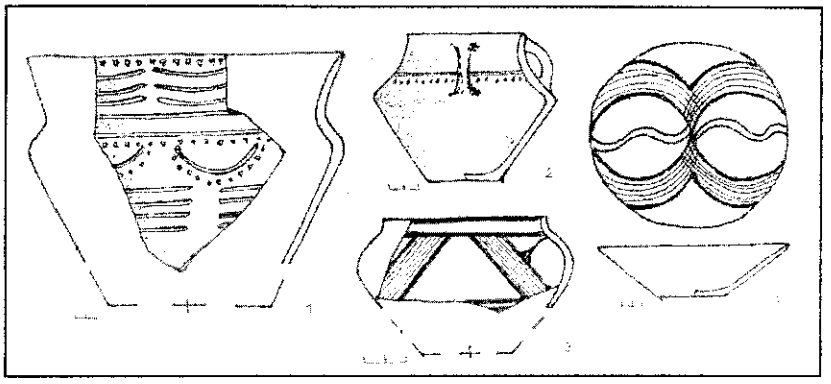

Рис. 2. Столовий посуд трипільської культури.

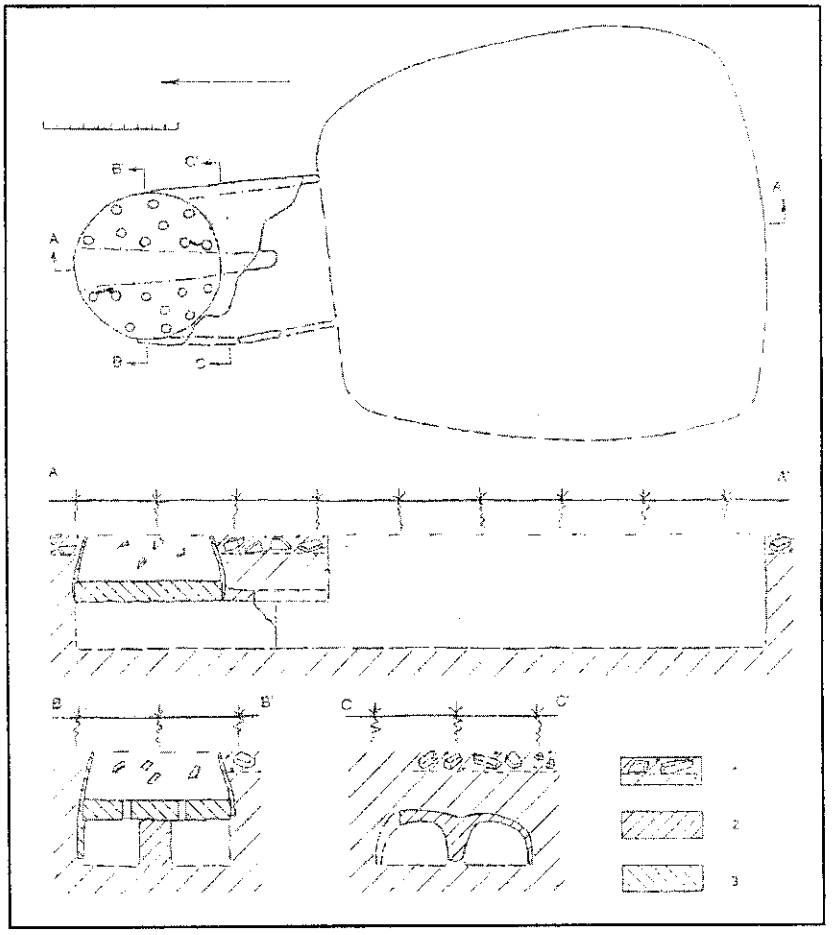

Рис. 3. План та розріз гончарного горна черняхівської культури. 1 – грунт та залишки трипільської площадки, 2 – перепалений грунт, 3 – перепалена глина.

Залишки гончарних горнів відомі приблизно на п'ятидесяти черняхівських поселеннях України та Молдови, але тільки на тринадцяти вдалося надійно встановити їхню конструкцію. За класифікацією А.А. Бобринського горн з Ржищева належить до виду 3 (горни з глухою перегородкою) [Бобринский 1991], але за наявністю довгого подвійного топкового каналу він не входить до визначених ним варіантів і серед горнів черняхівської культури близьких аналогій йому немає. Зате дуже близькі горни використовувались населенням пшеворської культури в Південній Польщі. Вони знайдені в великому ремісничому центрі поблизу

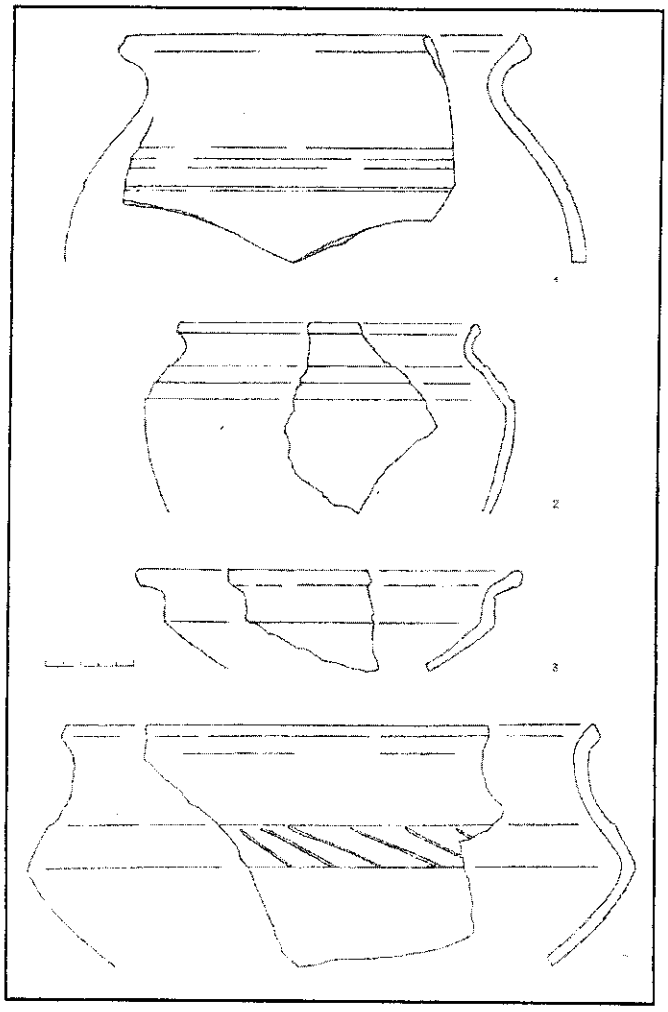

Рис. 4. Посуд черняхівської культури (1-3 – кухонний, 4 – столовий).

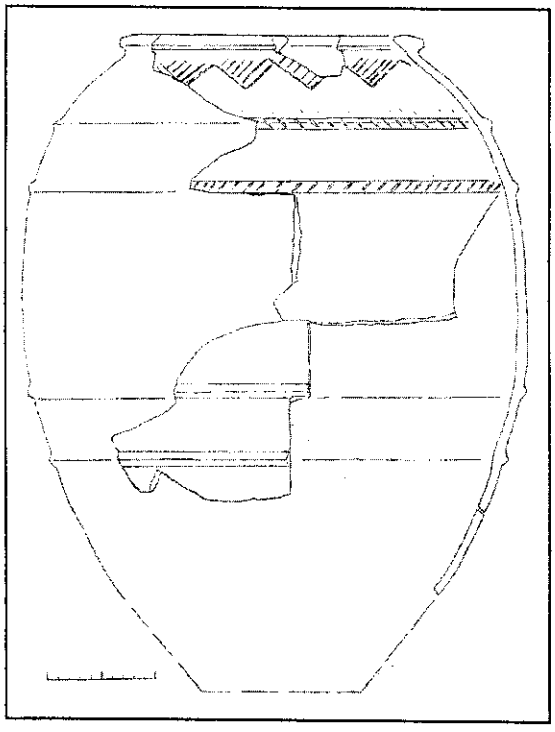

Рис. 5. Зерновик-піфос.

Кракова (Тропішов, Зофіполе, Іголомь).

На нашу думку, горн жодного разу не був використаний за призначенням. Судячи з конструкції топкового блоку та з високої якості решітки, його будував знавець гончарної справи. Єдиною, але вирішальною помилкою майстра виявився невірний вибір місця для подібної споруди. Чистий материковий суглинок, в якому можна було б будувати горн, тут залягає занадто глибоко – не менше 2 м. Передматериковий глибоко гумусований грунт не має достатньої щільності і міцності навіть в пропеченому вигляді. Після пробного випалу стінки круглої топкової камери, вирізані в слабкому грунті, ймовірно, почали завалюватись. На спробу ремонту вказують повна руйнація стінок камери, черіня та топки. Оскільки ремонт успіху не мав, споруда була покинута. Мабуть, передгорнову яму закидали вийнятою з неї ж землею, а потім використали як смітник.

Черняхівська господарча будівля була заглиблена у грунт на 0,6 м. Вона мала підквадратну форму, розміри близько 3 х 3 м. В заповненні знайдено уламки черняхівського посуду – переважно фрагменти піфосів.

Переважну більшість знахідок черняхівської культури на дослідженій ділянці поселення складала кераміка. Враховано 2271 фрагмент. За категоріями вони розподіляються таким чином: кружальний кухонний посуд (разом з піфосами-зерновиками)

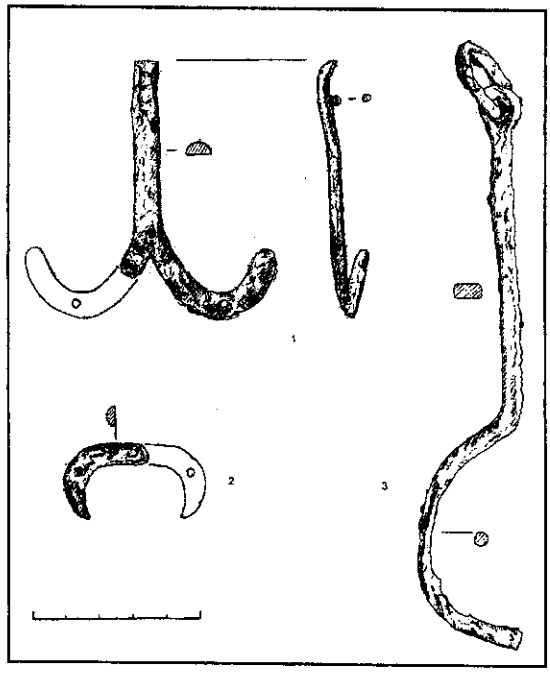

Рис. 6. 1,2 – залізні вушко та бляшка від відра; 3 – залізний ключ від скриньки.

- 89,2%, столовий - 9,3%, ліпний - 0,1%, імпортний - 1,4% (рис. 4). Кілька уламків стінок кружальних горщиків мають штучно ошершавлену ("хропувату") поверхню. Посудини з подібним оформленням зрідка трапляються і на інших черняхівських пам'ятках; вони являють собою традицію, що йде від ліпного посуду вельбарської культури [Магомедов 2001, *47, 101*]. Рідкісною знахідкою є ручка кружального глека з наскрізним повздовжнім каналом. Подібні ручки від ліпних кухлів або глеків знайдено на черняхівському могильнику Петриківці та на поселенні Малополовецьке, але більш поширеним такий посуд був у Центральній Європі. Досить велику частку посуду складають піфоси, в яких зберігали зерно. Один екземпляр вдалося майже повністю реконструювати (рис. 5). Він має незвичайну особливість: крім пружків, декорований під вінцем фризом із заштрихованих трикутників. Такий орнамент є характерним для черняхівської культури, але трапляється майже виключно на вазах та глеках. Імпортна кераміка представлена кількома уламками червонолакового посуду та фрагментами амфор (типи F та E за Д.Б. Шеловим, "Зеест 100" за І.Б. Зеест, М 273 за Г. Робінсоном та ін.). Амфорний матеріал датує досліджену ділянку Ржищівського поселення близько другої половини 4 століття.

Знайдено кілька залізних предметів. У заповненні передпічної ями гончарного горна трапилося дві деталі від дерев'яного відра-цеберка: обламане якореподібне вушко та половина бляшки півмісячної форми (рис. 6: *1,2*). В пізньоримський час цеберки були поширені в Центральній Європі, де нерідко входили до бенкетного сервізу в "князівських" похованнях. Добре зберігся гачкоподібний ключ з кільцем на кінці (рис. 6: *3*). Такими ключами замикалися пружинні замки від скриньок. Вони теж мають європейське поширення; на черняхівській території досі було відомо вісім екземплярів. Про наявність на поселенні залізоробного виробництва свідчать знахідки шлаків в культурному шарі.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II-V вв. н.э.). Москва, *1991.*

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, *2001.*

Петрашенко О.В., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). Київ, *1999.*

Роздобудько М.В.
Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"

Нові пам'ятки Київського типу на лівобережжі Середнього Дніпра

Rozdobudko M. V. **New Kyiv-type memorials on the Left Bank of the Middle-Dnieper.** As the result of rescue archaeological research carried out during 2000 - 2001 on left bank of Kanev's storage pool the group of Kyiv-type memorials are detected. The memorials are situated at the edge of first above-flood-lands terrace near acient strait of Dnieper. The topography and obtained materials of memorials are closely related to the sinchronous sites of Kyiv culture in Desna basin region, and date bak to 3d - 4th cent. AD.

Роздобудько М.В. **Новые памятники Киевского типа на левобережье Среднего Днепра.** При проведении охранных исследований левобережья Каневского водохранилища в 2000 - 2001 гг. виявлена группа памятников киевского типа. Памятники расположены вдоль края первой надпойменной (боровой) террасы возле стариц Днепра. Топография и полученные материалы памятников довольно близки к поселениям киевской культуры Подесенья и датируются III-IV вв. н.э.

В попередньому виданні АВУ автором опублікована пам'ятка пізньоримського часу Гать 1 на Потрубіжжі, поблизу Переяслава, з яскравими керамічними матеріалами київського типу. Окрім виявлених в 60 - 70 рр. місцезнаходжень в середній течії Трубежа - Пасічна, Селище, Хлопків, Волошинівка [Савчук, 1969, *82-87*; Костенко, 1978, *99-112*], Гать 1 була єдина на той час пам'ятка київської культури в цій частині лівобережжя. Матеріали, отримані під час охоронних досліджень лівобережжя Канівського водосховища в 2000 - 2001 рр. та перегляду деяких матеріалів досліджень минулого періоду, дозволили виділити ще ряд пам'яток київського типу на лівобережжі Середнього Дніпра вздовж Переяславської луки.

Вовчі горби 1 (Ячники). Пам'ятка розташована на краю дюнного підвищення борової тераси, поряд з старицею Дніпра, на захід від колишнього села Ячники Бориспільського району. Київської області. Підвищення, що активно розмивається водосховищем, утворює крутий берег заввишки 6 - 10 м, в урвищі якого відшаровуються культурні лінзи потужністю від 0,2 до

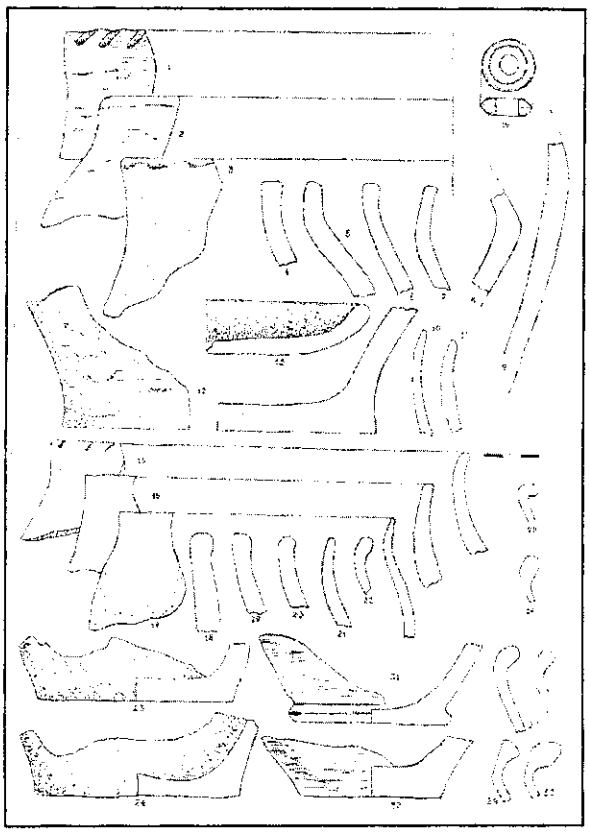

Рис. 1 Кераміка київського типу

1,0 м. Пам'ятка виявлена під час охоронних досліджень узбережжя в 1996 р. Тоді ж з розмиву та видувів культурних лінз зібрана колекція кераміки і кілька речових знахідок. Частина зібраних матеріалів була віднесена до пізньобронзового часу, а переважна більшість - до зарубинецької культури [Роздобудько, Тетеря, Товкайло, Костюк, 1996, *16 – 17*].

Зібрані в 1998 р. матеріали з роздуву та культурних лінз дали підставу припустити пеньківську приналежність частини товстостінної груболіпленої кераміки, яка складала переважну більшість знахідок. В такому разі доводилося припускати і наявність на пам'ятці трьох рівнів культурно-хронологічних нашарувань - пізньобронзового часу, зарубинецького та ранньосередньовічного. В 2001 р. на пам'ятці зроблена зачистка культурного шару на повну потужність площею близько 5 кв. м , з пошаровою виборкою матеріалів. З огляду на конфігурацію культурної лінзи у вертикальному перетині з досить різким потовщенням від флангів до центру від 0,4 до 0,8 -1,0 м, лінза ймовірно належала житловій споруді.

З лінзи вибрано понад 50 фрагментів однотипової кераміки, розповсюдженої на всю її потужність, кілька точил та пряслиць. Зокрема одне з біконічних підлискованих пряслиць походить з нижніх нашарувань лінзи, в той час як аналогічні пряслиця були вибрані раніше з верхніх нашарувань. Фрагменти однотипового ліпного посуду, які були вибрані з зачистки житлової споруди, та численні знахідки груболіпної кераміки підйомного характеру, що відносились раніше до зарубинецької і пеньківської культури, складають єдиний культурний комплекс. Він знаходить прямі аналогії в ліпній кераміці памятки Гать 1 та інших пам'яток київської культури Середнього Подніпров'я і Подесення.

Керамічний комплекс пам'ятки складається переважно з товстостінних горщиків циліндроконічних округлобоких, біконічних форм, з ледь виділеними чи відхиленими назовні вінцями, прикрашеними в більшості випадків різного типу вдавленнями або насічками. Крім горщиків часто трапляються фрагменти сковорідок з низьким бортиком та заокругленим краєм (рис. 2: *1-18*). Характерною рисою кераміки є бугрувата поверхня, сліди грубого загладжування пальцями, закраїни на денцях, домішка шамоту. З культурного шару разом з вище згаданою керамікою походять ребристі, біконічні лисковані пряслиця, точильні бруски, залізний ніж (рис. 2: *19-21*). Знахідок датуючого характеру не виявлено, але повна відсутність кружального посуду черняхівського типу та значна кількість архаїчних, пізньозарубинецьких форм вінець вказують, можливо, на приналежність пам'ятки до раннього етапу київської культури.

Гать 2,3. Численні знахідки матеріалів першої половини I тис. н.е. походять з розмивів культурних лінз, що тягнуться вздовж східного берега великої затоки Канівського водосховища, південніше Переяслава. Пам'ятки розташовані на боровій терасі понад заболоченою старицею (сучасна затока), на 0,5 - 1,5 км на південь від пам'ятки Гать 1. На цій же ділянці берега трапляються також матеріали лебедівської культури пізньобронзового часу.

В зв'язку з виключно підйомним характером матеріалів, що переміщуються в зоні розмиву, та невизначеною протяжністю культурних лінз, які відшаровуються епізодично на окремих ділянках берега, кілька зближених місцезнаходжень однотипових в хронологічному відношенні знахідок розглянуті разом.

Колекцію знахідок пізньоримського часу складають фрагменти ліпного та кружального посуду. Ліпний посуд представлений уламками верхніх частин горщиків з нечітко оформленими вінцями ледь відхиленими назовні і декорованими грубими насічками, вдавленнями, або без декору. Денця в більшості випадків потовщені, з закраїнами. Характер керамічної маси, поверхні черепка, випал та інші ознаки повністю аналогічні ліпній кераміці з сусіднього поселення Гать 1. Більше десятка фрагментів належать високому горщику з максимальним розширенням у верхній частині до 30 см. Поверхня горщика обмазана рідкою глиною і вкрита численними, досить невиразними пальцевими канелюрами. Кілька фрагментів тулу-

ба належать іншій неординарній посудині - горщику діаметром 22 см з спеціально ошершавленою набризками глини поверхнею.

Поряд з фрагментами ліпного посуду вищезазначеного типу часто трапляються фрагменти кружального посуду черняхівського типу та амфор. Порівняно невелика кількість зібраних з розмиву матеріалів дає можливість датувати їх лише за кружальною керамікою IV ст. н.е.

Городок 3 схід. Пам'ятка знаходиться за 2 км на південний схід від попередньої, на західній околиці с.Циблі Переяславського району, Київської області. Розташована на схилі борової тераси, що вивищується на 1,5 - 2,0 м над заплавою Дніпра, поблизу заболоченої старици. На ділянці узбережжя водосховища завдовжки 150 м зібрано понад 70 уламків від близько 40 ліпних посудин. Посудини за формою, оформленням вінець, характером поверхні та керамічної маси, дуже близькі до ліпної кераміки з уже розглянутих пам'яток київського типу, особливо до кераміки з пам'ятки Ячники. В колекції переважають фрагменти широковідкритих горщиків з невиразною шийкою, трохи відхиленими або вертикальними вінцями, які в більшості випадків прикрашені косими насічками, вдавленнями. Зустрічаються фрагменти слабопрофільованих, округлобоких та біконічних посудин. Денця переважно потовщені, з виразними закраїнами. Поверхня черепка червонувато-коричнева або сірувата, бугриста, за рахунок домішки шамоту, нерідко зі слідами загладжувань пальцями. Один з фрагментів ліпного посуду належить сковорідці з досить високим, загнутим до середини бортиком (рис. 1:*13*). Кілька невиразних за формою фрагментів належали лискованому посуду. Серед знахідок є також кілька фрагментів пряслиць, виготовлених з черепків, та одне ціле глиняне - біконічної форми, сплощене, з широким отвором (рис. 1:*14*). Крім того зібрано близько десятка уламків стінок ліпних посудин, вкритих густою штриховкою чи розчосами. Але за характером тіста, що містить велику домішку піску та жорстви, вони значно відрізняються від основної маси кераміки.

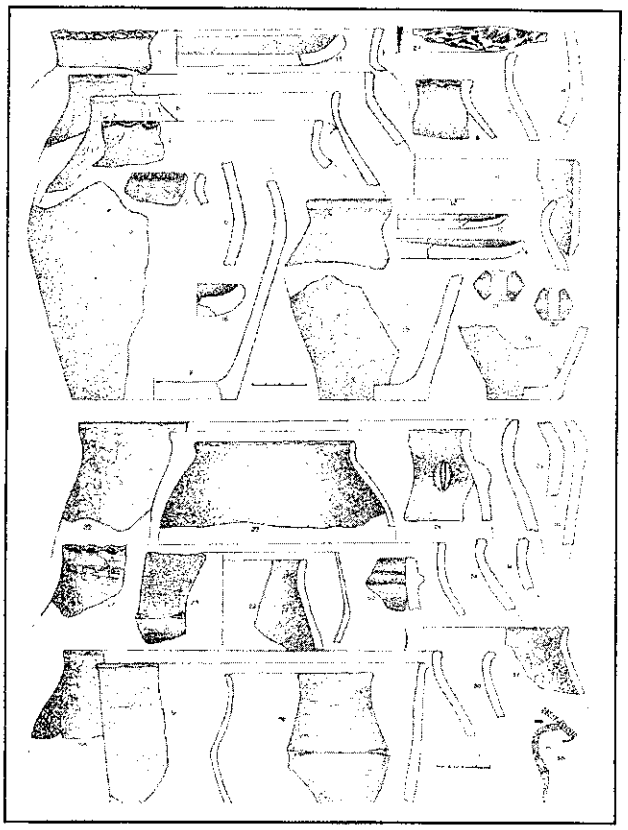

Рис. 2 Біле Озеро. Матеріали з культурного шару

Датуючих матеріалів не виявлено, але, як і на поселенні Ячники, відсутність кружального посуду черняхівського типу та значна кількість вінець пізньозарубинецького типу вказують, можливо, на початковий стап формування київської культури. На жаль, в зв'язку з відсутністю у відслоненнях берега культурного шару не виключено, що пам'ятка вже повністю розмита.

Біле озеро 1. Пам'ятка знаходиться за 2,5 км південніше сучасного с. Циблі Переяславського району. Розташована з краю борової тераси, поряд з заболоченою старицею. Водосховище на ділянці берега понад 500 м розмиває різночасові культурні лінзи з матеріалами трипільської культури, доби бронзи, скіфського часу. В 1996 р. автором, разом з різночасовою керамікою, знайдена залізна двочленна фібула з підв'язною ніжкою, пізньоримського часу. За відсутності на пам'ятці знахідок кружального посуду черняхівського типу фібулу деякий час не вдавалось пов'язати з хронологічно відповідним керамічним комплексом. Нечисленні знахідки груболіпного посуду за аналогією з поселенням пеньківської культури Циблі-Церква, розташованим неподалік, розглядалися як пеньківські. Ліпна кераміка з культурного шару пам'ятки Гать 1, надійно датована пізньоримським часом, дозволила переглянути атрибуцію вищезгаданих знахідок з Білого озера. Нові матеріали, отримані протягом сезонів 2000 -2001 рр., разом з накопиченими раніше дають підстави виділити Біле озеро 1 як ще одну пам'ятку київського типу.

Керамічний комплекс пам'ятки складається виключно з ліпного посуду і представлений уламками близько 50 посудин. Переважають верхні частини слабопрофільованих горщиків з короткою чи невиокремленою шийкою та ледь відхиленими назовні або прямими вінцями. Вінця в більшості випадків трохи потовщені, заокруглені до низу, іноді практично не оформлені. Зрідка трапляються вінця, прикрашені вдавленнями чи насічками. Чимало фрагментів від горщиків біконічної форми. Поверхня переважної більшості посудин шорстка, горбкувата, іноді потріскана або з виразними слідами загладжування пальцями. Більшість посудин товстостін-

них, тісто з домішкою шамоту, інколи крупної жорстви, випал доволі нерівномірний.

Серед неординарних знахідок є фрагмент верхньої частини посудини, що має форму близьку до циліндричної, половинка біконічного гостродонного товстостінного горщика з підлискованою поверхнею, та фрагмент іншої гостроребероної тонкостінної лискованої посудини (рис. 2: *28, 34, 35*). Кілька фрагментів належать посудинам з типово пеньківським декором - підтрикутним валиком нижче вінець, вертикальним наліпчиком (рис. 2 *24, 30)*. Посудина з аналогічним наліпчиком, була серед знахідок, виявлених у заповненні ями черняхівського поселення Крутуха-Жолоб на околиці Переяслава, де поряд з кружальним посудом була груболіпна кераміка пеньківського типу.

В цілому серед знахідок з Білого озера 1 відмічається значна кількість посудин, які за оформленням вінець, пропорціями, іншими ознаками, нагадують відповідні елементи пеньківської кераміки. В той же час значно менше, в порівнянні з такими пам'ятками, як Ячники та Городок 3, посудин з пізньозарубинецькими рисами.

Залізна фібула, яка без сумніву пов'язана саме з вищеприведеним ліпним посудом, порівняно добре збереглася (рис. 2: *38*). Відсутні лише голка та приймач. На пружині збереглися 14 витків. Дужка фібули завдовжки біля 6 см виготовлена з чотиригранного стрижня завширки 5,5 та завтовшки 3 мм, залишки первинної форми якого збереглися на голівці. Сильно вигнута, асиметрична спинка фібули фасетована і мала скоріш за все підтрикутний перетин. Ніжка, нижня частина якої не збереглася, сильно кородована і втратила первинну форму. Згідно класифікації Є.Л.Гороховського, фібула належить до варіанту В2а, який побутував протягом значної частини IV ст. [Гороховський, 1985].

В зв'язку з датуванням фібули привертає увагу повна відсутність на Білому озері знахідок кружального посуду черняхівського типу. Хоча за кілька кілометрів північніше, щоправда, в дещо іншій топографічній позиції - біля підніжжя чорноземного плато – розташована група пам'яток з потужнім пластом черняхівських матеріалів (Циблі-Церква, Циблі-Узвіз). Значна кількість кружального посуду виявлена і на пам'ятці Гать 1, цілком тотожної за топографією. На жаль, покищо на Білому озері не виявлені культурні лінзи пізньоримського часу, що давало б можливість отримати стратиграфічно прив'язані матеріали з закритих комплексів, як на пам'ятках Гать 1 та Ячники.

Всі вищенаведені пам'ятки, в тому числі і раніше опублікована пам'ятка Гать 1, мають однакову топографію - вони розміщені на підвищеннях крайової частини борової тераси поряд з старицями заплави Дніпра і, очевидно, належали до однієї культурно-господарської моделі. Остання, в зв'язку з подібністю ландшафтних умов заплавно-борової тераси Дніпра до Полісся, мабуть, була близькою до культурно-господарської моделі пам'яток київської культури Подесення, що знаходить відображення в аналогії керамічних комплексів та інших категорій знахідок.

В розташованій поряд ландшафтній зоні чорноземного плато другої та третьої надзаплавної терас Дніпра (межиріччя Карані -Альти - Трубежа -Супою) пізньоримський час представлений майже виключно пам'ятками черняхівського типу, з класичним набором кружального посуду та іншими провінційноримськими старожитностями. В останній час на деяких пам'ятках черняхівського типу чорноземного плато, в закритих комплексах виявлена ліпна кераміка як київського, так і ранньопеньківського, типів (Хлопків 1, Крутуха-Жолоб, Радгосп "Переяславський"). Ряд розвідкових пунктів в зоні чорноземного плато теж містить окремі знахідки кераміки київського типу. Подальше дослідження пам'яток пізньоримського часу обох суміжних зон дозволить більш детально висвітлити питання співіснування двох типів культурно-господарських моделей - київського та черняхівського, а також проблему співвідношення київського і ранньопеньківського керамічних комплексів на пам'ятках другої чверті І тис. н.е.

ЛІТЕРАТУРА

Гороховский Е. Л. Хронология могильников черняховской культуры// Тез. Докл. сов. делегации V Международной конференции археологов-славистов. Москва. *1985.*

Костенко Ю.В. Пам`ятки І тис. н.е. в поріччі р. Трубежа//Археологія. *1978. Вип. 28*

Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Товкайло М.Т., Костюк О. В. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища за 1996 р. НА ІА НАНУ. 1996

Савчук А.П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубежа// МИА. *1969.*

Рудич Т.О.
Інститут археології НАН України

Антропологічні матеріали з розкопок черняхівського могильника біля с. Велика Бугаївка

Rudych T.O. Previous information about antropological material from the excavations of Cherniakhiv Culture burial-ground near Velika Bugayovka. The people of this burial-groud repeat the craniological forms typical for the populalation of the Cherniakhiv Culture from WestUkraine and Moldova , and populalation of the Wielbark Culture from the Lower Vistula.

У 2001 р. продовжено археологічні досідження могильника черняхівської культури біля с.Велика Бугаївка Васильківського р-ну, Київської області. Розкопки проводилися спільною експедицією ІА НАН України та НПУ ім. М.П.Драгоманова. Під час розкопок 2001 року на території могильника було відкрито 20 поховань черняхівської культури (8 тілопокладень та 12 кремацій). Збереженість антропологічного матеріалу середня. Але нові надходження поповнили краніологічну серію з цього могильника і дозволили зробити попередній аналіз матеріалу.

Серія чоловічих черепів в середньому вияві характеризується довгою , вузькою та середньовисокою черепною коробкою. Череп за формою доліхокранний. Лоб вузький на межі з середньошироким, кут нахилу черепної кістки наближається до прямого. Обличчя вузьке на усіх рівнях, середньовисоке, за верхньолицьовим покажчиком високе. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький, за носовим покажчиком середньоширокий. Виступання носа середнє.

Серія жіночих черепів в середньому вияві характеризується довгою, вузькою черепною коробкою. Висота черепа на межі середніх та великих розмірів. За формою череп доліхокранний. Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки близький до прямого. Обличчя вузьке, середньовисоке.

Горизонтальне профілювання обличчя помірне на верхньому рівні та різке на середньому. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький. Виступання носа слабке.

Таким чином, чоловіча та жіноча серії цього могильника морфологічно близькі. В чоловічій, жіночій групах, а також серед дітей (візуально) домінують доліхокрані вузьколиці форми.

Серія черепів з В.Бугаївки займає особливе місце серед населення черняхівських могильників Середнього Подніпров"я. Вона відрізняється від населення інших могильників черняхівської культури Середнього Подніпров"я, меншими розмірами черепної коробки та значною вузьколицістю, є самою граційною на цій території. Найближчі антропологічні аналогії населенню могильника В.Бугаївка ми знаходимо серед черняхівських могильників західних та південно-західних районів цієї культури. Морфологічно та статистично найближчими їй виявились групи з могильників Малаешти (Ришканський р-н Молдови), Курники (Тиврський р-н, Вінницької області),частково Чернеліва-Руського (Тернопільський р-н та обл.). На Подніпров"ї морфологічні форми, що характерні для населення В.Бугаївки, на могильниках доби бронзи та скіфського часу не фіксуються.

Цікаво, що на території могильника В.Бугаївка було відкрито декілька поховань доби бронзи. Вони відзначаються, головним чином, різкою доліхокранією, значною довжиною та висотою черепної коробки, середньошироким або широким обличчям. Певні паралелі їм можно знайти на окремих могильниках черняхівської культури, особливо з урахуванням епохальної мінливості, але антропологія населення черняхівського могильника В.Бугаївка має інші витоки. На жаль,у низки культур 1 тис. до н.е.- 1 тис. н.е. Європи побутував звичай кремації, що не залишає матеріалу для краніологічних досліджень.Таким чином, з"ясувати час появи морфологічних форм, які характерні для населення могильника черняхівської культури В.Бугаївка, на Середньому Подніпров"ї важко, але, це, скоріше за все, сталося у післяскіфський час, можливо у черняхівську добу.

Варто відзначити, що серед антропології великобугаївського могильника присутні доліхокранні, з дуже високим склепінням і вузьким обличчям черепи, що мають паралелі серед населення могильників Південної Прибалтики (вельбарська культура) .

Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С.
Інститут археології НАН України

Исследование античной Тиры и средневекового Белгорода

В 2001 г. на территории г. Белгорода-Днестровского Одесской области археологические исследования проводились украинско-румынской Комплексной Белгород-Тирской экспедицией Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии (начальник – кандидат исторических наук Т.Л.Самойлова).

Археологические раскопки продолжались на двух основных участках Центрального раскопа: Западном и Южном. Общая площадь, на которой осуществлялись работы, составила около 800 кв. м. На Западном участке исследования велись в трех пунктах и охватывали объекты золотоордынского, раннесредневекового и позднеэллинистического периодов истории Тиры.

Была доследована открытая в прошлом сезоне часть дома №10 золотоордынского времени, расположенная над оборонительной стеной эллинистического времени и к северу от нее. Дом относился к III строительному периоду. При разборке строительных остатков двух открытых помещений этого дома были открыты два тандыра обычной конструкции с

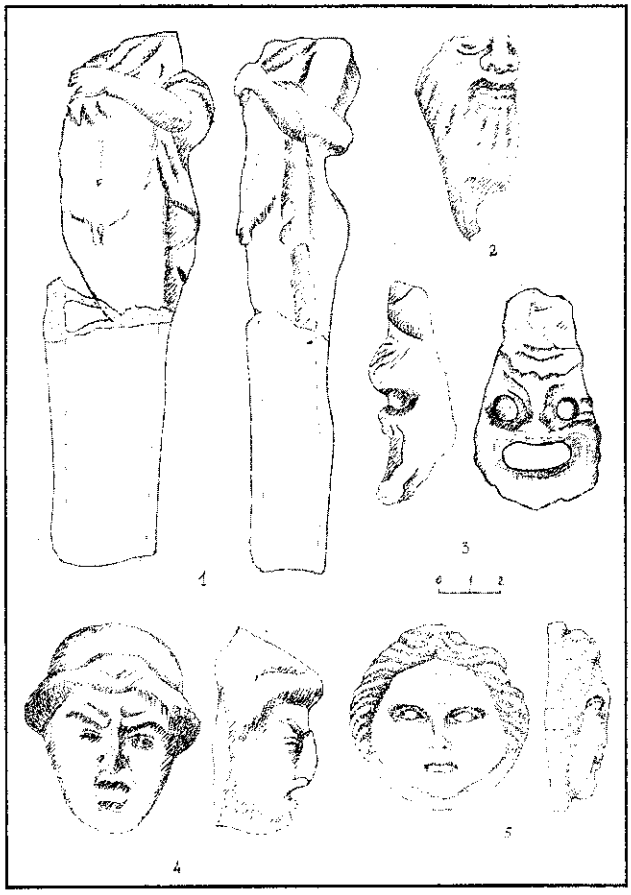

Рис. 1 Античные материалы из раскопок Тиры.1, 3, 4 - терракоты; 2 – фрагмент щитка чернолакового светильника; 5 – костяной медальон с изображением Медузы Горгоны.

дымоходами, сложенными в основном из мелких камней. Один из тандыров относился к помещению дома №10, другой к более раннему строительному периоду. К этому же периоду относятся и несколько небольших фрагментов кладок и фрагмент дымохода тандыра, для которого была использована керамическая водопроводная труба. При исследовании в этой части Западного участка были обнаружены керамические и прочие материалы как средневекового, так и античного периодов: местная поливная керамика XIII - XIV вв., посуда молдавского происхождения ((XV в.), поливная керамика византийского круга, керамика из Поволжья, Ирана; встречены и фрагменты сосудов славянского происхождения, различные металлические изделия, монеты, стекло.

К югу от оборонительной стены античного периода было завершено исследование восточной части помещения №610, интерпретировавшегося как христианский храм дозолотоордынского времени. Помещение расположено к западу от круглой башни и оборонительной стены №212 античного периода и пристроено к оборонительной стене этого же периода (№552) с напольной стороны. Исследовалось заполнение помещения ниже уровня пола строения. Здесь была вскрыта мусорная яма, содержавшая материалы римского времени и расположенная ниже уровня пола. Под слоями, датируемыми римским периодом истории Тиры (I - IV вв. н.э.), был выявлен слой, содержавший эллинистические материалы. Среди них выявлены целая и фрагментированные амфоры гераклейского производства и терракотовая маска раба IV в. до н.э. Никаких строительных объектов, которые могли быть датированы римским или более ранним временем не обнаружено. Можно утверждать, что фундамент постройки №610 был впущен в более ранние слои, датируемые римским и эллинским периодами. В уровне нижнего ряда фундаментной части, а также ниже уровня подошвы стен сооружения был выявлен слой песка, в верхней части которого изредка встречались материалы IV в. до н.э.

К северу от помещения №610 продолжали исследоваться объекты доримского периода. Это остатки дома №VIII позднеэллинистического времени, встроенного в угол, образованный оборонительными стенами № 231-235 и 351 уже после того, как они перестали функционировать в качестве частей оборонительного комплекса. Это три смежных подвальных помещения (№330, 674, 723), расположенных вдоль внутреннего фасада оборонительной стены №395, а также остатки наземных помещений, водостоков и внутреннего двора. Было полностью исследовано подвальное помещение 674. Под полом в юго-восточном углу, возле южной стены помещения, но уже ниже ее подошвы, в слое песка были выявлены два стоящих сосуда: лепной и кухонный. Последний был накрыт фрагментированной крышкой, а лепной - литейной формой, также игравшей роль крышки. Эти сосуды, вероятно, содержали какую-то пищу и были жертвой. В заполнении помещений содержатся вещи, датируемые позднеэллинистическим временем ("мегарские" чаши, клейма родосских и синопских амфор конца III-II вв до н.э., буролаковые сосуды II в. до н.э.). Среди наиболее интересных находок следует отметить терракотовую герму, а также костяной медальон с рельефным изображением Медузы Горгоны. В уровне наземной части дома были выявлены остатки печи, прямоугольной в плане и расположенной во дворе, и жерствяная вымостка, к востоку от которой расположены три ступени, а также плохо сохранившиеся остатки нескольких наземных помещений.

На Южном участке Центрального Раскопа было проведено расширение раскопа в восточном направлении с целью продолжения исследования конструкции с остатками колоннады и в южном для выявления продолжения античной оборонительной стены (№734). При исследовании верхних слоев были выявлены две конструкции для выжига извести, датируемые золотоордынским временем. Для одной из них были использованы стены помещения античного периода.

Остатки упомянутой конструкции с колоннами (№702) после ее разрушения были использованы для сооружения замоста улицы римского или позднеантичного периода. Открытая длина улицы составляет 16 м при ширине до 3 м. Впоследствии улица была сужена. К востоку от улицы были выявлены остатки наземных помещений римского или позднеантичного периодов, а также остатки двух двориков. При расчистке улицы были выявлены фрагменты двух небольших алтарей и обломок мраморной плиты с греческой надписью. Следует упомянуть, что ранее в этой же части раскопа были обнаружены алтарная плита с чашевидным углублением, а также некоторые другие культовые предметы.

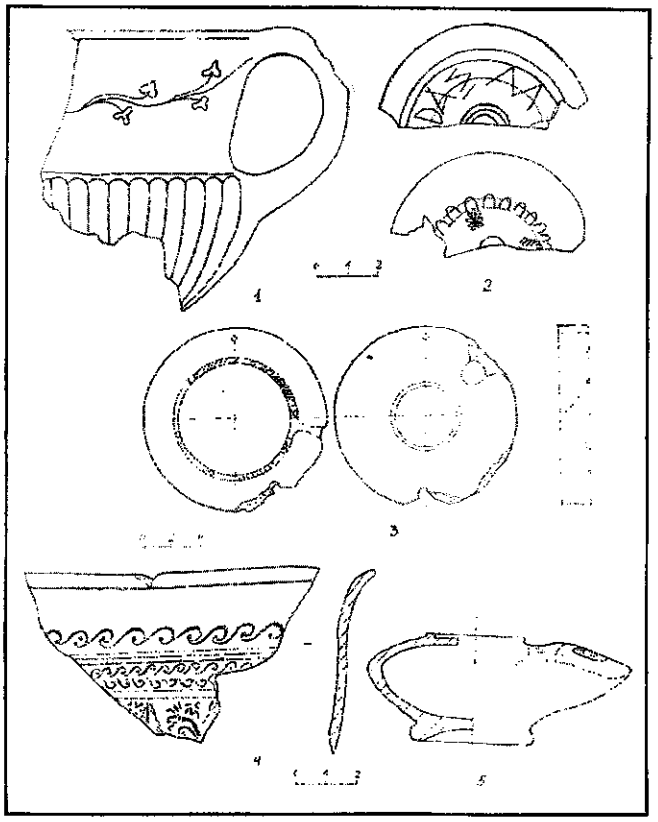

Рис. 2 Античные материалы из раскопок Тиры. 1 – чернолаковый канфар; 2 – граффити на донышке чернолакового сосуда; 3 – литейная формы; 4 – фрагмент мегарской чаши; 5 – чернолаковый светильник.

Сапєгін С.В.
Музей-заповідник ім. А.С.Макаренка

Дослідження пізньосередньовічних комплексів з видобування селітри в Полтавському районі

Sapegin S.V. Field works on the saltper's past-midieval complex in the Vasilivka village (Poltava district). Publish the materials of research, the State museum-reserves A.S.Makarenko archeological expedition on the saltper's past-midieval complex in the Vasilivka village (Poltava district).

Сапегин С.В. Исследования средневековых комплексов по добыче селитры в Полтавском районе. Публикуются материалы археологических исследований позднесредневековых комплексов по производству селитры в Полтавском районе.

Археологічна експедиція Музею-заповідника ім. А.С.Макаренка провела дослідження майданів — залишків селітроварництва. Такий комплекс, що складався з трьох курганів (на жаль, зараз один з них втрачений, очевидно, при вибиранні грунту на будівництво дороги) знаходиться на західній околиці с.Василівка Полтавського району, по вул. Молодіжній. Свого часу він обстежувався І.М.Кулатовою [Кулатова, 1998, *86*]. Майдани займають мис другої тераси лівого берега р.Коломак, що здіймається над заплавою на 6-8 м. Два майдани, які є залишками двох курганів, мають вигляд круглих валоподібних насипів заввишки 1,5-3 м та діаметром 35-40 м, з ямою у центрі завглибшки 1,5-4 м та з проходом в 1,5-2 м з півдня. З південного та південно-східного боку від них розташовані видовжені за формою бурти заввишки 0,5-2 м, розмірами 4,5х35 м. Поверхня пам'ятки задернована, поросла кущами, частково зруйнована розташованим тут кладовищем.

Південна частина майдану №1 (бурти) внаслідок вибирання грунту та природних чинників оголена. На ній проведені рятувальні роботи. Статиграфічне спостереження свідчить, що бурти були насипані на суглинковий майданчик і складалися з попередньо перемішаних гумусу і глини. Місцями зустрічаються прошарки попелу та деревного вугілля.

Для отримання додаткової інформації та порівняння зроблено перетин (14м²) бурта майдану №2. Його стратиграфія подібна до стратиграфії бурта майдану №1, хоча попелу та деревного вугілля тут не виявлено. У верхньому горизонті (0,2 м) бурта знайдено фрагменти стінок горщиків доби бронзи та XVII-XVIII ст., що, вірогідно, мають відношення до розробки майданів.

Крім цих робіт, проведено обстеження околиць с.Василівка. Виявлено два майдани. Перший знаходиться за 0,4 км на захід від згаданого комплексу, в дубовій лісосмузі, він має вигляд круглого, дещо витягнутого на Пн.Сх. — Пд.Зх. валоподібного насипу, з ямою завглибшки 1,3 м у центрі. Висота майдану — 1,0-1,7 м, діаметр — 40-45 м. Східна частина зрізана польовою дорогою. Ледь помітний бурт майдану, заввишки 0,5-0,7 м, завдовжки 40 м, що інтенсивно розорюється, тягнеться по осі Сх.—Зх. Другий майдан розташований на полі, за 0,5-0,6 км на Пн.Зх. від першого. Його висота — 1,5-2 м, діаметр — 35-40 м, в центрі — яма завглибшки 1,0-1,8 м. Бурти відсутні, задернований.

Розвідками також виявлені нові пам'ятки епохи ранньої, середньої та пізньої бронзи лівобережжя р.Коломак. Місцезнаходження *Василівка-1* розташоване за 0,3 км на захід від села, на ріллі, по центру мису, що плавно спускається у долину р.Коломак. Площа пам'ятки — 0,03 га (30х30 м).

Поселення *Василівка-2* пізньобронзової доби знаходиться за 0,5 км на південній околиці села та кладовища, на підвищенні, що зруйноване піщаним кар'єром. В оголеннях помітний шар попелу та вуглинок. Площа поселення — 1,7 га (350х50 м). Товщина культурного шару — 0,6-1,6 м.

Поселення *Василівка-3* виявлене за 0,5 км на захід від північної околиці села і за 0,4 км на південь від с.Степанівка, на схилі борової тераси. Має площу 0,56 га (70х80 м) і товщину культурного шару до 0,8 м.

ЛІТЕРАТУРА

Кулатова І.М. Розвідки в Полтавському районі // АЛЛУ. Полтава, *1998*. — №1-2.

Сардак Т.В.
Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького

Дослідження поселення черняхівської культури біля с. Ганнівка на Дніпропетровщині

Сардак Т.В.Исследование поселения черняховской культуры у с.Анновка на Днепропетровщине в 2001 г. В 2001 г. археологическая экспедиция ДИМ продолжила исследования на одном из группы поселений, выявленных в окрестностях с.Анновка Широковского района Днепропетровской области - Анновка II. Были обнаружены остатки каменной наземной постройки, а также вещественный материал, позволяющие отнести поселение к причерноморской группе черняховских памятников. Параллельно проведены разведочные работи на поселении Анновка I, также относящемуся к этому периоду.

У польовому сезоні 2001 р. археологічна експедиція Дніпропетровського історичного музею ім.Д.І.Яворницького разом з загоном студентів Криворізького педагогічного інституту та за участю співробітника ІА НАН України, доктора історичних наук Б.В.Магомедова у якості наукового консультанта продовжила дослідження багатошарового поселення біля с.Ганнівка Широківського району Дніпропетровської області, розпочаті у 1999 р. Вказане поселення - Ганнівка П - є одним з групи пам'яток, відкритих у 60-80-ті роки у цій місцевості розвідками вчителя с.Христофорово Широківського району О.Горба та археологічної експедиції Криворізького краєзнавчого музею під керівництвом О.Мельника (1984 р.). Серед них, крім згаданого, поселення доби бронзи, розташоване на відстані 150 м на захід від в"їзду до села зі сторони шосе с.Широке на невеликому плато (Ганнівка III); поселення черняхівської культури - у 2,5 км на південь-південний схід від села на високому лівому корінному березі р.Інгулець (Ганнівка I); а також ще два об'єкти, відкриті у результаті розвідок, проведених паралельно з розкопами експедицією ДІМ у 1999 та 2001 рр. - поселення черняхівської культури, розташоване в 0,5 км на південний схід від села на високому пагорбі (нині місце сучасного кладовища) (Ганнівка IV); та в 0,8 км на північ від поселення Ганнівка П, в районі старого піщаного кар"єру, де було знайдено матеріали доби бронзи та черняхівського часу (Ганнівка V) (рис.1)

Поселення Ганнівка П розташоване в 0,3 км на захід від села у заплаві рік Інгулець та Кобильна, на невеликому, заввишки десь 3 м піщаному підвищенні, витягнутому вздовж річища річок по лінії південний схід - північний захід, східний схил якого спускається у заболочену низину, що є зараз річищем Кобильної, та у 0,35 км на схід від Інгульця.

Орієнтовні розміри пам'ятки 400х60 м, її загальна площа становить близько 2,4 га.

Найбільш потужна частина культурного шару поселення пов'язана з черняхівським часом; крім того, воно містить матеріали доби бронзи, часів козацтва та XIX ст., коли тут, за свідченням місцевих жителів, знаходився хутір.

На жаль, пам'ятка дуже постраждала. Причиною тому стало близьке до сучасної поверхні залягання культурного шару (верхній горизонт якого знаходився на глибині 0,15-0,2 м) та інтенсивна оранка. На всій площі поселення зустрічалось безліч каміння - сірого вапняку - що являв собою головний будівельний матеріал.

Розкоп I закладено на верхівці підвищення, у місці найбільшої концентрації підйомного матеріалу та каміння. У траншеї, що була розбита по лінії схід-захід (розмірами 1х54 м) та прорізала у цьому напрямку більшу частину поселення, відкрилися залишки стін наземної кам'яної споруди. Розкопками сезону 2001 р. будівлю було остаточно виявлено. Загальна площа дослідженої ділянки склала 292 м^2.

Споруда підпрямокутної в плані форми була, ймовірно, орієнтована по лінії північний схід-південний захід. Виявити вдалося лише східну торцеву стіну завдовжки 8,4 м та частину однієї з двох довгих стін - південної яка була простежена в довжину на 5,8 м. Місцезнаходження північної стіни визначалося лише завалом каміння. Західну частину споруди можна було простежити лише по межах та напрямку кам'яного завалу.

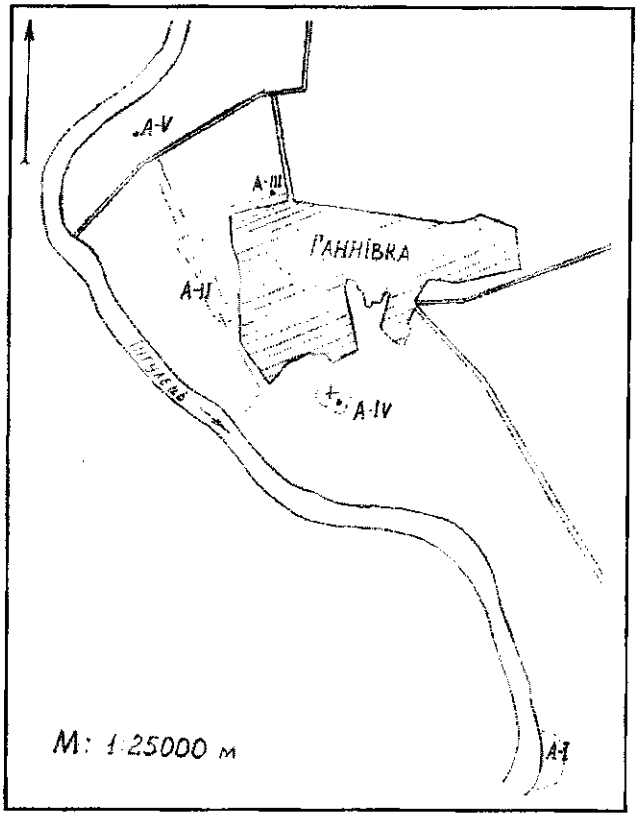

Рис.1. Карта розташування археологічних пам'яток навколо с.Ганнівка Широківського району Дніпропетровської області.

Ділянки кладки, що збереглися, містили не більше ніж 1-2 ряди каміння, до 15 см заввишки. Але все ж таки вони дали змогу простежити її конструкцію. Кладка складалася із крупних брил вапняку, що були покладені прямо на грунт (нижній ряд каміння лежав на глибині 0,6-0,65 м від рівня сучасної поверхні на материковому суписку); деякі з них мали сліди підробки. Проміжки між великими брилами достатньо щільно забутовані дрібним камінням - безліч його виорано із кладки та розтягнуто углиб споруди. Найбільша ширина кладки на збережених ділянках становила 1м.

У місці з'єднання східної та південної стін було знайдено кам'яну базу від дерев'яного стовпа, що являла собою брилу вапняку підквадратної в плані форми, з округленими кутами, з неглибокою виїмкою тієї ж конфігурації по центру.

Своєрідністю відзначалася конструкція внутрішньої частини будівлі. Під час дослідження було виявлено (завдяки різниці кольору та щільності грунту) неглибокий рівчак (глибина від рівня підлоги споруди 0,2-0,25 м) із рівною зовнішньою та незначно схиленою убік підлоги внутрішньою стінками, що оперізував по всьому периметру внутрішню частину споруди, примикаючи до кладки стін. Його не вдалося простежити лише з боку північної стіни; на західній ділянці читався його внутрішній край. На площадці за рівчаком на глибині 0,24-0,28 м від рівня сучасної поверхні, вище рівня стін було виявлено підлогу, що являла собою дуже щільний, старанно утрамбований шар глини завтовшки 9-12 см. Знайдені в ньому фрагменти кераміки, кістки тварин свідчать, що підлога, вірогідно, підсипалася неодноразово. Рівень підлоги мав невеликий схил в бік заходу, повторюючи природний схил місцевості. Перепад висот становив десь 0,2 м.

Серед каміння кладки та на підлозі будівлі зустрічалися численні фрагменти кераміки, кістки тварин, поодинокі шматки печини та шлаків. Цікавою знахідкою став розвал великої червоноглиняної амфори, виявлений на підлозі у кількох квадратах центральної, західної та південно-західної частин споруди.

Показовим є той факт, що при дослідженні будівлі не було виявлено жодного вогнища. Тому покищо дуже важко судити про її призначення.

Під час дослідження на поселенні було розбито ще одну траншею (розмірами 1х22 м) у напрямку північ-південь, що починалася від північно-східного кута розкопу I. У останніх пікетах

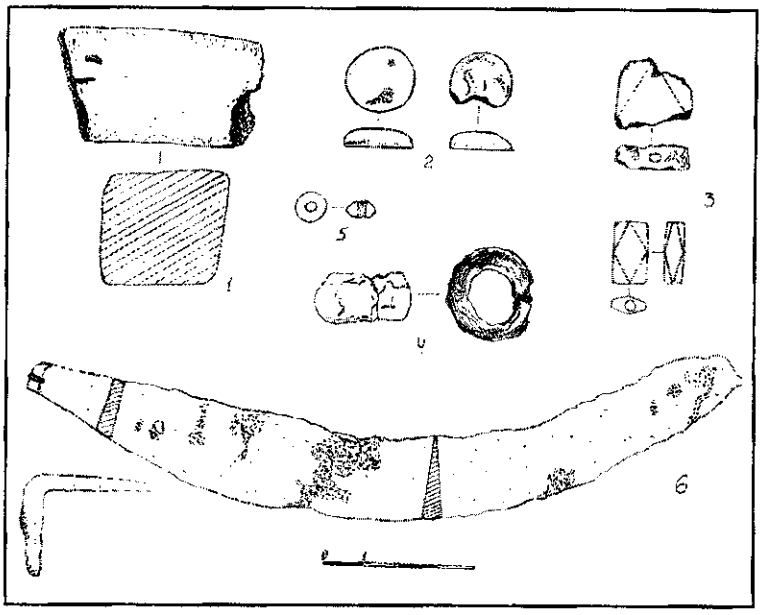

Рис. 2,1-5 - знахідки з поселення Ганнівка II; 6 - Ганнівка I.

цієї траншеї також було відкрито кам"яну кладку, а на ділянках, що примикали до неї, виявився шар глиняної підсипки завтовшки до 10 см, розташований вище рівня каміння, що дуже чітко читався у профілі траншеї. Ймовірно, даний об"єкт має конструкцію, подібну вже описаній.

Найбільш масовими знахідками на поселенні є численні фрагменти кераміки - традиційного столового та кухонного посуду черняхівського типу. Перша група представлена частинами гончарних лискованих посудин-глеків, горщиків, ваз, мисок різноманітних форм; друга - фрагментами гончарних сироглиняних виробів з шорсткою поверхнею. Дуже невеликою є кількість фрагментів ліпного посуду. Серед керамічного матеріалу значну частину (більше 40%) складає імпортна кераміка римського часу, представлена перш за все уламками світло- та червоноглиняних амфор, а також поодинокими фрагментами гончарних тонкостінних, дуже тендітних червоноглиняних та червонолакових посудин. До кола імпортних речей слід віднести і кілька дрібних фрагментів скляного кубку, поверхня одного з яких орнаментована овальним заглибленням.

Інші категорії знахідок представлено: фрагментами точильного бруска (рис.2:*1*); двома круглими в плані лічильно-гральними фішками (рис.2:*2*); двома (у однієї відбита половина) чотирнадцятигранними сердоліковими намистинами (рис.2: *3*); невеликим свинцевим грузилом зрізано-конічної форми (рис.2: *4*) та невеликою біконічною, круглою у перерізі намистиною із скляної пасти (рис.2: *5*).

Крім черхянівських матеріалів на поселенні виявлено знахідки, що відносяться до доби середньої та пізньої бронзи, в тому числі до КБК: перш за все фрагменти ліпної кераміки, кілька виробів із кременю, мотика із рога тварини, кам'яний товкач.

Паралельно з основними розкопками у сезоні 2001 р. були проведені розвідкові роботи на поселенні Ганнівка 1, розташованому в 2,5км на південь-південний схід від с.Ганнівка, на високому мисі лівого корінного берега Інгульця. Центральну частину поселення розсікають перпендикулярно лінії берега три великих сучасних яри: глибина гирла найбільш великого з них - 9 м. Північно-західна частина поселення засаджена шовковицею, решта задернована. Орієнтовні розміри пам'ятки, витягнутої по лінії північ-північний захід-південь-південний схід, 220х100 м.

Перпендикулярно береговій лінії було закладено траншею (розмірами 1х44 м) по осі північний схід-південний захід, що перерізала увесь мис. Місцевість у. цьому напрямку знижувалася у бік берегу,перепад висот становив 1,5 м. Глибина траншеї на різних ділянках коливалась від 0,2 до 0,6 м. Траншея у трьох місцях перерізала залишки кам'яної кладки, найбільш щільний з них розташовано ближче до обриву берега. У заповненні грунту траншеї знайдені фрагменти кераміки черняхівського часу та доби бронзи. У невеликому шурфі, закладеному навпроти одного з місць скупчення каміння, було знайдено серп черняхівського часу (рис. 2: *6*).

У подальшому планується продовжити дослідження вказаних пам'яток.

Скирда В.В
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Розкопки поселення черняхівської культури

У червні 2001 року експедиція Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна продовжила розкопки селища черняхівської культури Лозова-2 (Богодухівський район Харківської області), які проводилися в польові сезони 1999-2000 років.

Цього року було продовжено розкоп I і розпочато розкоп II. На розкопі I відкрита площа 120 кв.м., де було виявлено й досліджено дві господарчі ями. Таким чином, протягом трьох сезонів на розкопі I була відкрита загальна площа 534 кв.м і досліджено 9 господарчих ям.

Під час розкопок траплялися знахідки фрагментів кружального (і дуже рідко ліпного) черняхівського посуду, уламки глиняних грузил, шматки глиняної обмазки та кістки тварин. Переважна більшість знахідок була зроблена на глибині 0,2-0,4м. Серед особливих знахідок із прошарку слід виділити чотирнадцятигранну сердолікову (обламану) намистину (рис.1: *2*).

Найбільш цікаві знахідки були зроблені у господарчій ямі №9. Ця округла в плані яма мала значні розміри. Діаметр її верхньої частини дорівнював 3м, а глибина – 3,35м. Біля західної стінки було простежено залишки трьох сходинок . В ямі було знайдено фрагменти кераміки, велика кількість кісток тварин, шматок залізної руди, глиняне грузило тощо. Серед особливих знахідок слід виділити залізне шило (Рис.I, 3) та залізну фібулу (рис.1: *1*).

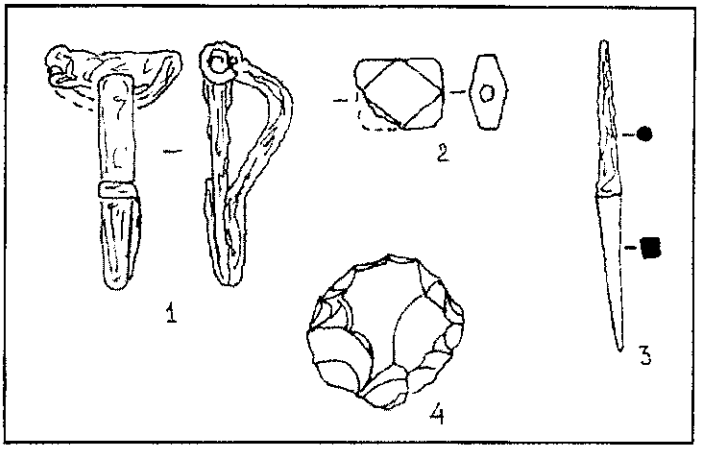

Рис. I. Поселення Лозова-2 Богодухівського району Харківської області. 1- залізна фібула; 2 - сердолікова намистина; 3 – залізне шило; 4 – крем'яний скребок

Розкоп II невеликий за розміром (12 м²). На його площі також знайдені фрагменти черняхівського посуду та уламки кісток тварин. Найбільш цікавою знахідкою є крем'яний скребок, скоріше за все енеолітичного часу (рис.1: *4*).

Результати розкопок сезону 2001 року поселення Лозова-2 дають підставу вважати доцільним продовження дослідження цієї пам'ятки.

Скорый Сергей, Хохоровски Ян
Институт археологии НАН Украины
Институт археологии Ягеллонского университета

Новый украинско-польский археологический проект

Стремясь продолжить научное сотрудничество, начатое в 1995 г., Институт археологии НАН Украины и Институт археологии Ягеллонского университета в Кракове, совместно с Национальным историко-культурным заповедником «Чигирин», в конце 2000 г. заключили новый договор о работах в рамках темы «Городище и курганы скифского периода возле с.Мельники Черкасской области».

Основной целью данного проекта является возобновление широкомасштабных археологических исследований на известном Мотронинском городище (крупнейшем укреплённом поселении скифской эпохи в бассейне р.Тясмин) и близлежащем курганном могильнике, где в конце 80-х--середине 90-х гг. прошлого столетия проводила археологические изыскания экспедиция ИА НАНУ «Холодный Яр» под руководством С.С.Бессоновой [Бессонова, Скорый, 2001].

Для реализации данной цели летом 2001 г. была создана совместная Украинско-Польская археологическая экспедиция «Мельники-Холодный Яр» (руководители: с украинской стороны – С.Скорый, с польской – Я. Хохоровски)[1].

Непосредственно раскопкам предшествовали две археологические разведки на памятниках, задачей которых был выбор оптимальных мест будущих раскопов.

[1] Финансирование работ экспедиции в 2001 г. осуществляла в основном польская сторона при некотором долевом участии Национального историко-культурного заповедника «Чигирин» (генеральный директор В.И.Полтавец).

В работах с украинской стороны принимали участие: С.С.Бессонова, заместитель начальника экспедиции, И.В.Ковтун, художник (Институт археологии НАНУ), А.В.Назаров (Археологическая инспекция управления культуры Черкасской обладминистрации), В.В.Романюк , геолог (Тараща), В.И.Тарновский, Н.С.Кузьмич (Национальный историко-культурный заповедник «Чигирин»), студенты и школьники из Черкасс, Городища, Таращи. С польской стороны: Э.Хохоровска (Краковский археологический музей), магистры А.Гавлик, П.Годлевский, студенты Б.Курась, Т.Фудали, К.Дзенгелевский, Л.Олешчак, Ш.Павликовский, В.Кошкуль (Институт археологии Ягеллонского университета).

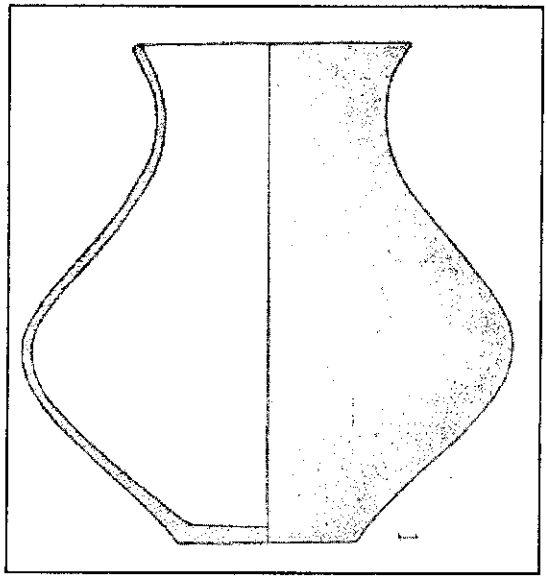

Рис.1. Корчага, найденная в жилище вблизи монастырской ограды.

Учитывая степень исследования городища и могильника, главным образом в ходе работ 1988 - 1996 гг., когда раскопки, в частности на городище, были сосредоточены прежде всего в восточной части внутреннего укрепления (что было связано с восстановлением на этой территории Мотронинского монастыря), новый цикл работ было решено провести в первую очередь в западной части поселения, при этом в числе первостепенных задач стало исследование оборонительных сооружений городища.

Что же касается курганного могильника, то планировалось осуществить раскопки нескольких небольших, наиболее хорошо сохранившихся курганов и начать исследование самого крупного кургана Мотронинского некрополя - № 33, известного у местного населения под именем «Скифская Могила».

Итак, в ходе полевой кампании 2001 г. были произведены раскопки участков городища, прежде всего в западной его части (руководитель С.Бессонова, раскопы XXI, XXII), а также осуществлены спасательные работы вблизи Мотронинского монастыря (С.Бессонова), исследовался участок внутренней системы обороны (руководители А.Гавлик, П.Годлевски, раскоп XX), произведен поперечный разрез внешней фортификационной системы (руководитель Я.Хохоровски), раскопан ряд курганов Мотронинского некрополя (руководитель А.Назаров), начата первая фаза исследования «Скифской Могилы» (руководители С.Скорый, Я.Хохоровски).

1). Раскоп XXI. Расположен между внешним и внутренним валами городища, в северной его части, напротив разрыва в оборонительной системе, где проходит дорога на с.Лубенцы, совпадающая, очевидно, с направлением древней дороги. Площадь раскопа 192 м^2. Культурный слой на этом участке не прослеживался, как и уровень древнего горизонта, вероятно, уже распаханный. В ходе раскопок обнаружены четыре объекта: ямка первых веков н.э.нечетких очертаний, небольшая яма без выразительного материала и два скопления фрагментов лепной керамики конца VI - начала V вв. до н.э. (на глубине 20-25 см от современной поверхности).

2).Раскоп XXII. Расположен в 90 м к Ю от раскопа XXI и примыкает с Ю к внутреннему валу. Площадь раскопа 424 м^2. Культурный слой, как и уровень древнего горизонта, почти не прослеживались (глубина залегания последнего ориентировочно равна 30-35 см). Открыты следующие объекты: 21 небольшая яма различных типов, одна столбовая наземная конструкция (ограда?), три очажные ямки и несколько очажных пятен. Ямы в основном без находок. Отмечались скопления фрагментов керамики в естественных понижениях грунта. Иные находки: кости животных, одна целая и несколько обломков зернотерок, керамические пряслица, бронзовый наконечник стрелы начала VI в. до н.э. Лепную керамику можно датировать в пределах VI - V вв. до н.э. Найдены также кремнёвый наконечник стрелы эпохи ранней бронзы и несколько фрагментов керамики черняховской культуры. Предварительно данный участок можно характеризовать как зону эпизодической хозяйственной деятельности.

3). Охранные работы в траншее у монастырской ограды. Траншея площадью 63 м^2 и глубиной 3 м прорезала участок с культурным слоем скифского времени (VI - V вв. до н.э.). В бортах траншеи были зачищены 2 хозяйственные ямы и заглубленное в грунт основание жилища со скругленными углами и столбовыми ямками в полу. На дне жилища находилась раздавленная корчага VI в. до н. э. (рис.1). В мусорном заполнении помещения найдено большое количество керамики и костей животных. Жилище было перекрыто слоем пожара – спланированным развалом иного наземного жилища с глинобитно-каркасными стенами. Ориентировочно его также можно отнести к скифскому времени. Открытые объекты входили в комплекс застройки «куста» раскопа XVI, исследовавшегося в 1994-1996 гг.

4).Раскоп XX. Расположен в северо-западной части городища, напротив въезда со стороны Жаботина. Представлял собой траншею длиной 30 м, шириной 2 м, ориентированную по оси В-З (впоследствии к ней были осуществлены прирезки). В ходе раскопок были изучены участки поселения перед внутренней системой обороны и за ней, получены разрезы рва и основания вала. С внешней стороны фортификации открыт объект типа хозяйственной ямы,

уничтоженной в верхней части заполнением полуземлянки. В заполнении последней было много лепной керамики, фрагменты античных чернолаковых сосудов, бронзовый наконечник стрелы V в. до н.э. Ров в изученной части имел ширину 6 м при глубине 4,2 м от современной поверхности. В его заполнении фиксировались следы пожарищ. Находки: бронзовый наконечник стрелы, оселок, керамика, кости животных.

Остатки вала оказались практически уничтоженными вспашкой.

С внутренней стороны фортификации (то есть в пределах внутреннего укрепления), почти у вала, открыт комплекс объектов. Это яма, в нижней части которой находились костяк собаки (?), части костяков коровы (?), коня (?), свиньи (?), целый лепной горшок (следы жертвоприношения?). Яма была разрушена полуземлянкой, в которой обнаружен каменный очаг с фрагментами керамики. Остальные находки: обломки лепной посуды, в том числе несколько фрагментов жаботинского типа, керамические пряслица и пр.

5).В процессе раскопок участка внешней фортификационной системы в районе въезда со стороны Жаботина получен разрез остатков вала и рва. Современная высота вала в этом месте составляет 5 м, ширина у основы 21 м (первичная ширина вала у основы на последнем этапе существования была примерно 18 м). Современная ширина рва около 17 м, максимальная глубина – 6,2 м. Стратиграфически в остатках вала и заполнении рва фиксируются три этапа существования. На первом этапе вал имел сложную деревянно-земляную конструкцию. Наиболее древняя часть заполнения рва сохранилась незначительно. На нее «наслоились» более поздние этапы его сооружения. Между вторым и третьим этапами функционирования оборонительных сооружений произошёл процесс качественных изменений их формы. Все этапы существования фортификации окончились катострофически – пожаром.

В насыпи вала нет никаких находок. Он сооружён (в исследованной части) на «стерильном» месте. В заполнении рва видны горизонты разрушения второго и третьего этапов развития оборонительной системы (первый горизонт тоже должен был быть, но он снесен вторым рвом). В прослойках заполнения рва сравнительно много фрагментов лепной посуды и костей животных, прежде всего в той части, которая связана с третьим, последним этапом существования оборонительной системы.

6). Все исследованные вручную 11 небольших курганов располагались в лесу. Курганы №№39-40 находились к З-ЮЗ от внешнего вала городища, в районе памятника партизанам Великой Отечественной войны, на расстоянии 150-200 м от большого кургана («Скифской Могилы»). Высота их 0,78, 1,2 м, диаметр 11 и 14 м. Курганы не содержали погребений. В отдельных местах насыпи и на уровне древнего горизонта (?) зафиксированы обломки амфор и лепных сосудов. Предварительно эти курганы можно классифицировать как кенотафы.

Курганы №№61-69 составляли компактную группу, располагавшуюся на расстоянии 100-150 м к СЗ от внешней фортификации городища, на ССВ от «Скифской Могилы». Были обнаружены в ходе разведки сотрудника экспедиции В. Романюка. Высота курганов до 0,5 м, диаметр – до 12 м. В насыпях курганов №№ 65, 69, как и в упомянутых выше курганах №№39 - 40, следы погребений отсутствуют, но встречены фрагменты амфор и лепных сосудов, возможно также свидетельствующие в пользу того, что это кенотафы. Примечательно, что в курганах №№62,64,66 - 68 не было ни погребений, ни каких-либо предметов, что позволило бы интерпретировать их в качестве символических погребальных памятников. Цель, с которой сооружались подобные объекты, пока не ясна. В курганах №№61 и 63 обнаружены две неограбленные могилы, содержащие по одному погребённому. Захоронение в первой могиле (грунтовой яме) выполнено по обряду частичной кремации. Костяк сильно обгорел. Положение покойника на спине, вытянуто, ориентировка головой на запад. Инвентарь скуден. Заслуживает внимания бронзовый наконечник стрелы конца V или начала IV вв. до н.э., обнаруженный в области шейных позвонков, явившийся, по-видимому, причиной смерти. Бесспорный интерес представляет вторая могила (курган №63),представляющая собой довольно глубокую подбойную конструкцию. Захоронение совершено по обряду ингумации, положение и ориентировка умершего такие же, как и в первом случае (рис.2). Сохранность костяка очень хорошая. Вещи погребального инвентаря единичны и невыразительны, тем не менее они позволяют отнести погребение к IV в. до н.э. Подчеркнем, что подбойная могила, относящаяся к типу степных скифских конструкций, впервые встречена в курганном могильнике Мотронинского городища. Следует отметить еще одно довольно любопытное обстоятельство, касающееся практически всех исследованных курганов. Их насыпи были сооружены из кусков дёрна, при этом погребённый чернозем в районе подкурганной поверхности был удалён, за исключением кургана №40, где линия древнего горизонта читалась довольно отчётливо.

7).Курган №33 («Скифская Могила»). Самый крупный погребальный памятник Мотронинского могильника. Как и в остальных случаях, насыпь его была поросшей лесом. По

данным топографической съёмки высота кургана от уровня современной поверхности составляла: минимальная (с восточной стороны) – 6,60 м, максимальная (с юго-восточной стороны) - 7,75 м. Диаметр по оси С-Ю равен 55 м, по оси В-З - 44,5 м. В центральной части насыпи фиксировалась довольно большая, сильно оплывшая грабительская воронка. К этой воронке от северной полы насыпи проходила сравнительно узкая и глубокая траншея, точное время сооружения и назначение которой пока не ясны. Как показали последующие раскопки, глубина данной траншеи до 5 м.

Для работ на кургане использовались следующие механизмы: бульдозер С-130 и гусеничный экскаватор Э-304-Б. На начальной фазе исследования памятника было решено (после удаления деревьев) прорезать в центре насыпи траншею шириной 13 м (на два хода бульдозера), совпадающую по направлению с упомянутой узкой поздней траншеей, т.е. ориентированную по оси С - Ю. По мере углубления траншеи ее профили тщательным образом зачищались с целью изучения структуры насыпи.

В связи с объективными причинами, работы в траншее на глубине 5 м были приостановлены, после чего была сделана горизонтальная зачистка по всей ее площади.

Изучение стратиграфии и планиграфии раскопанной части кургана свидетельствует в пользу того, что в нём было совершено, по-видимому, два захоронения – центральное, основное, и боковое, сопровождающее. Над центральной могилой была сооружена небольшая насыпь из серозема, обложенная сверху корой и жердями, лежащими радиально и имитирующими, вероятно, шатровую конструкцию. Рядом с указанной насыпью была устроена боковая гробница: выкид из неё частично лег на первичную насыпь. Затем оба погребения и первичная насыпь были перекрыты вторичной большой насыпью, значительная часть которой возведена из кусков дёрна различных размеров и формы.

Горизонтальная зачистка центральной части насыпи кургана позволила выявить следы грабительских ям довольно больших размеров. Исследования «Скифской Могилы» будут продолжены.

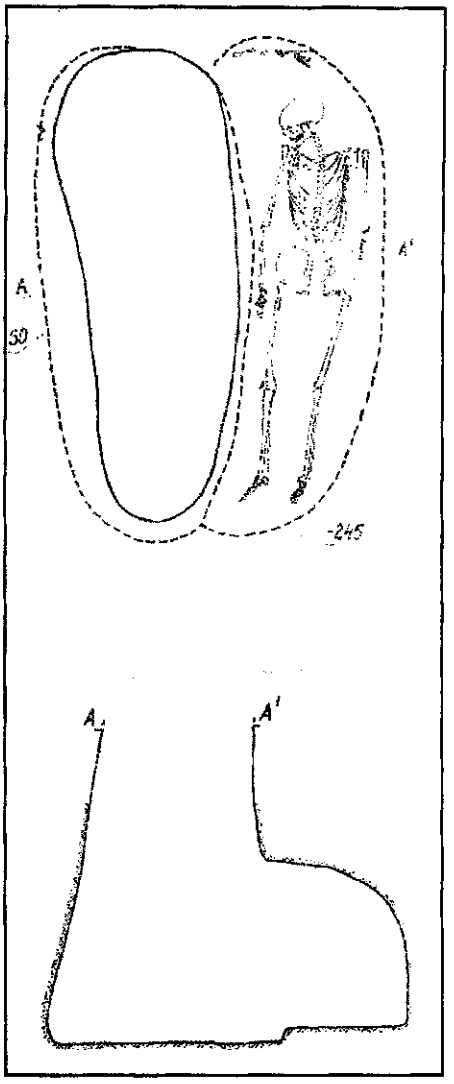

Рис.2. Подбойная могила в кургане №63. 1 – напутственная пища, 2 – костяная ручка ножа

Таким образом, в ходе достаточно масштабных работ Украинско-Польской археологической экспедиции в период полевой кампании 2001 г. были получены новые важные материалы для изучения Мотронинского городища и расположенного поблизости курганного могильника скифской поры

ЛИТЕРАТУРА

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). Киев-Краков, *2001.*

Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Сухинина С. Н., Иванов А. В., Крупа Т. Н.
Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина,
Институт археологии НАН Украины
Национальный заповедник «Херсонес Таврический»

О работах в Цитадели Херсонеса Таврического в 2001г.

Sorochan S. B., Zubar V. M., Suchinina S. N., Ivanov A. V., Kruopa T. N.About works in citadel of Tauric Chersonesos in the year 2001. In 2001 on the territory of citadel of Tauric Chersonesos worked united expedition of Kharkiv National V. N. Karazin University and Institute of archeology National academy of science of Ukraine and National reservation " Tauric Chersonesos". During

works solid topographical survey of building objects of Chersonesos citadel was made. At the South from South citadel was cleared and prepared section in size 20 X 20 m. for excavations in 2002.

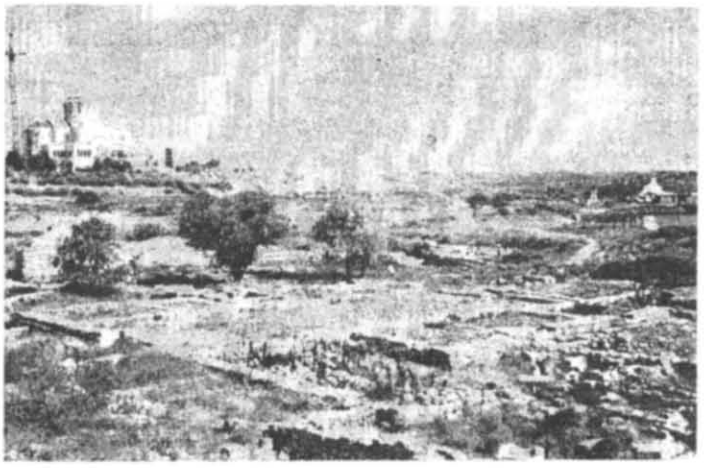

Рис. 1. Большое общественное здание на территории Цитадели Херсонеса. 2001 г.

С 15 июля по 15 августа на территории Цитадели Херсонеса Таврического работала объединенная экспедиция Харьковского Национального университета им. В. Н. Каразина, Института археологии НАН Украины и Национального заповедника «Херсонес Таврический», которая продолжала работы, прерванные кончиной многолетней исследовательницы этого района И. А. Антоновой. Общее руководство исследованиями осуществлял доктор исторических наук, профессор С. Б. Сорочан. Работы проводились силами учащихся Межшкольного историко-археологического объединения «Клио» на базе Центра образования средней школы № 1679 Северного округа г. Москвы (руководитель: А. Д. Нестеров); Дома научно-технического творчества молодежи г. Москвы. Лаборатория физической химии, проект «Алхимия I – II» (руководитель : Е. Н. Астахова); Гимназии № 1552 Южного округа г. Москвы (руководитель: Н. В. Бурлакова).

Основной задачей работ отчетного года была подготовка участка к работам следующего года и консервация строительных остатков. В результате в 2001 г. была произведена сплошная топографическая съемка строительных объектов Цитадели Херсонеса (архитектор Г. А. Донец). Помимо этого, проведены наблюдения за состоянием консервированных кладок Большого общественного здания (рис. 1) и примыкающей к нему базилики, выполненных в Цитадели в 1998 г. и 2000 гг. (Т. Н. Крупа), методика которых была согласована с администрацией Национального заповедника «Херсонес Таврический». В процессе консервации строительных остатков в технике анастилоза было использовано несколько видов консервационных рецептур (с применением инфильтрации оригинальных кладок известковой водой и последующей их консервацией раствором цемента М-400, концентрация 1:3:6 или концентрация 1:2:8 (цемент: известь: песок). В результате визуальных наблюдений было установлено, что вследствие действия агрессивной природной среды, отрицательного воздействия антропогенного фактора положительную сохранность имеют кладки, где применялись оба вида консервационных рецептур. Разрушения консервационного слоя на Большом общественном здании Цитадели незначительные и носят точечный характер; на базилике разрушения отсутствуют вовсе. Следовательно, применение подобных рецептур может быть рекомендовано для консервации и других строительных остатков Цитадели, которые находятся в аналогичных условиях.

Была проведена предварительная подготовка к строительной консервации раннесредневековых терм, находящихся на территории Цитадели (Т. Н. Крупа). Учитывая неудовлетворительную степень сохранности строительных остатков на отдельных участках, в отчетном году была произведена археологическая консервация. К югу от Южной площади Цитадели был очищен от отвалов и подготовлен для работ 2002 г. участок площадью 20 х 20 м.

Супруненко О.Б.
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Кинджал скіфського часу з-під Полтави

Супруненко А.Б. **Кинжал скифского времени из окрестностей Полтавы.** Публикуется случайная находка железного кинжала VI-V вв. до н.э., обнаруженная в разрушенном погребении кургана в с.Кирово Полтавского района Полтавской обл. в междуречье Псла и Ворсклы. Кинжал принадлежит к довольно редким образцам парадного вооружения с антенным навершием и сегментовидным перекрестием, на рукояти которого сохранились углублённые

изображения. Кроме того, клинок кинжала имеет следы ремонта.

На вододільному плато рр.Вільхова Говтва та Позір'я у Ворсклинсько-Псільському межиріччі, в околицях с.Кірове Полтавського р-ну Полтавської обл., за 0,5-1,2 км на північ, відомо кілька курганів, п'ять з яких відзначені Г.О.Сидоренко та Д.Я.Телегіним [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С. 82]. На території села будь-яких розвідкових робіт не проводилося, а, отже, дані про наявність пам'яток були відсутніми. На південь від села, прилягаючи до північно-західної околиці с.Циганське, розташована значна група курганів скіфського часу у складі 34 насипів [Супруненко, Золотницький, Кулатова, 1996. — С.64-67]. Напевне, частина з курганів цієї групи тягнеться північніше до с.Кірове, а також розташована на його території. Про це можуть свідчити не тільки розорані курганоподібні підвищення, зайняті посівами на городах південно-західної частини населеного пункту, а й випадкова знахідка в його межах окремих предметів скіфського часу, що походили з підкурганного поховання, знищеного будівництвом.

Отже, на присадибній (дачній) ділянці гр.Бєляєвої Н.Ф., жительки Полтави, у південно-західній частині с.Кірове, заклали погріб, який натрапив на дерев'яний одношаровий накатник поховання скіфського часу. У межах садиби, розташованої на плато лівого високого берега р.Вільхова Говтва, рештки кургану позначалися ледь помітним підвищенням близько 0,25 м, діаметр якого встановити не вдалося. Споруджуючи погріб, власники не звернули уваги на наявність кісток людини, вийнятих із заповнення, а потім й на майже цілу ліпну лискована напівсферичну миску діаметром понад 35 см, побиту під час робіт. Як потім виявилося, дно поховальної камери, ймовірно орієнтованої у широтному напрямку, знаходилося на глибині близько 0,5-0,6 м. Погріб прорізав його, і лише при облицюванні у стінці останнього сином власниці був виявлений залізний, доброї збереженості кинджал, переданий до фондово-закупівельної комісії Центру. Кинджал був придбаний до фондів ЦОДПА, де на сьогодні і зберігається (рис. 1).

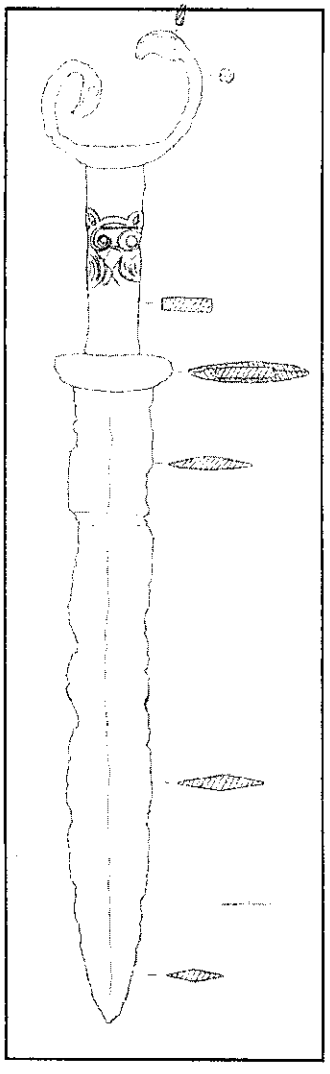

Рис. 1 ***Кірове,с.****, Полтавський район. Кинджал. Залізо. Фонди ЦОДПА.*

Кинджал належить до рідкісних зразків парадного озброєння з антенним навершям і сегментоподібним перехрестям, яких відомі лише одиниці [Мелюкова, 1964. — С.52-56]. До того ж, на його руків'ї збереглися заглиблені зображення, а на клинку — сліди ремонту шляхом ковальського зварювання. Кинджал, таким чином, доповнює поки що зовсім незначну групу мечів та кинджалів із зображеннями на руків'ях [Махортых, Иевлев, 2001. — С.100-107].

Антенне навершя кинджалу у вигляді тонких волют має нерівномірну вигнутість. Кінці волют оформлені у вигляді голівок грифів з міцними масивними дзьобами, як здається, очима, завічними "сережками". Голівки за товщиною значно сплюснуті, а навершя потовщується лише у місці насадження на штир руків'я.

Руків'я, у вигляді потовщеного бруса металу, прямокутне у перетині, добре проковане, вирівняне в результаті ковальської обробки. Посередині на його плоскій лицьовій ділянці з одного боку нанесене карбоване зображення зооморфного характеру, досить схоже на стилізований фас коня на кинжалі з Вовківців [Там само. — С.107. — Рис.4:2]. Хоча при більш доскіпливому огляді зображення набуває схожості зі схематичним трактування силуету сови (в фас). До цієї атрибуції спонукає стилізація невеликих стирчачих вух, закругленість голівки, окреслені кола круглих очей і підтрикутний дзьоб, а також опущені донизу пасма пір'я крил. Подібне припущення не претендує на остаточність, хоча наведені міркування не протирічать поширеності ооразу сови у декоративному мистецтві раннього залізного віку.

Сегментоподібне перехрестя невелике, насаджене на межі руків'я та клинка шляхом ковальського зварювання з двох половинок, звернене спрямленою основою сегмента до руків'я. Клинок широкий, з паралельними лезами, двосічний, ромбічний у перетині, звужується у вигляді трикутника на останній чверті довжини. На лезові помітні вищербини, а також виразний слід ковальського зварювання із певним зміщенням на межі першої та другої чвертей довжини. Ковальсь-

кий шов тонкий (ширина 0.4 см) і досить неякісний, на ньому помітні тріщини. Це, напевне, й послужило приводом до вміщення кинджалу у складі поховального інвентаря до могили.

Розміри кинджалу: загальна довжина — 35,2 см; максимальна висота волют навершя — 5,5 см; ширина навершя — 6,4 см; довжина руків'я — 7,3 см; ширина руків'я — 2,2-2,4 см; його товщина — 0,5 см; висота перехрестя — 1,5 см; довжина перехрестя — 4,7 см; товщина перехрестя — 0,8 см; довжина клинка — 22,1 см; ширина клинка — 3,2 см; товщина клинка по ребру — 0,5-0,6 см; вага кинджалу — близько 320 г.

Окреслимо коло аналогій зразку озброєння. Серед них — за типом навершя та перехрестя — кинджали з с.Новокиївка на Херсонщині і Керченського півострова, які датуються другою половиною VI - початком V ст. до н.е. [Корпусова, Орлов, 1978. — С.72-73. — Рис.4; Евдокимов, Мурзин, 1984. — С.77. — Рис.2]. Щодо характеру карбованих зображень, то найближчими до них будуть сюжети на кинджалах з Волківців [Махортых, Иевлев, 2001. — С. 107. — Рис.4], Девене-Врачанско в Болгарії [Мелюкова, 1979. — С. 102. — Рис.33:21]. Все це, разом із морфологічними особливостями зразка зброї, схиляє в бік датування кинджалу, а також і комплексу поховання в цілому другою половиною VI - початком V ст. до н.е., позначаючи на карті поширення курганних старожитностей скіфського часу нову пам'ятку, що згодом може виявитися цілою групою курганів у Ворсклинсько-Псільському межиріччі.

ЛІТЕРАТУРА

Евдокимов Г.Л., Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скифов и сарматов. — К.: Наук. думка, 1984.

Корпусова В.М., Орлов Р.С. Могильник 6-4 ст. до н.е. на Керченському півострові // Археологія. — К., 1978,—№28.

Махортых С.В., Иевлев М.М. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // Древности Северского Донца. — Луганск: Шлях, 2001.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — М.: Наука, 1964. — Вып.Д1-4. **Мелюкова А.И.** Скифия и фракийский мир. — М.: Наука, 1979.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: **Наук.** думка, 1982.

Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996.

Тесленко И.Б., Лысенко А.В.
Крымский филиал Института археологии НАН УКраины

Археологические разведки в Горном Крыму

The Survey in Crimean highlands. A several new complexes of Late Roman and Middle ages times were discovered in South part of Crimean Peninsula. The Late Roman time is represented by sanctuary on the top of Chatyr-Dag Mountain and huge kiln (d=3,2 m) near Maliy Mayak village both dated by III-IV cnt. A.D. The complexes of Middle age are composed by four settlements (VIII(?)-X cnt.) on the territory of Partenit, Solnechnogorskoe, Privetnoe and the church (XIII(?)-XV cnt.) in Solnechnogorskoe village.

В 2000-2001 гг. Алуштинским отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАН Украины проводились эпизодические разведочные работы со вскрытием ограниченных площадей. Территориально они охватили яйлу и южные склоны Главной гряды Крымских гор, в частности современные пгт Партенит, с. Малый Маяк (б. Кучук-Ламбат), с. Солнечногорское (б. Куру-Узень), с. Приветное (б. Ускут) и их окрестности, а также плато горного массива Чатыр-Даг. В ходе разведок собран подъемный материал на трех поселениях VIII(?)-X вв. расположенных в пределах сел Приветное и Солнечногорское, проведена шурфовка поселения VIII(?)-X вв. в пгт. Партенит, выявлены остатки средневекового христианского храма (XIII(?)-XV вв.) на территории с. Солнечногорское (на вершине прибрежного холма, у старого сельского кладбища), а также зафиксированы две плитовые могилы на частично разрушенном средневековом некрополе на Ю-З окраине с. Малый Маяк. Кроме того, обнаружены два памятника позднеримского времени, в силу своей неординарности представляющие особый интерес.

1. Остатки печи на юго-восточном склоне г. Парагильмен.

В 400 м к северу от северной окраины с. Малый Маяк, на восточном склоне горы Парагильмен, на правом берегу р. Кара-Узень, в 1,9 км от берега моря, на высоте около 300 м над.уровнем моря, в 50 м ниже шоссе А-294, в бровке строительного котлована обнаружены

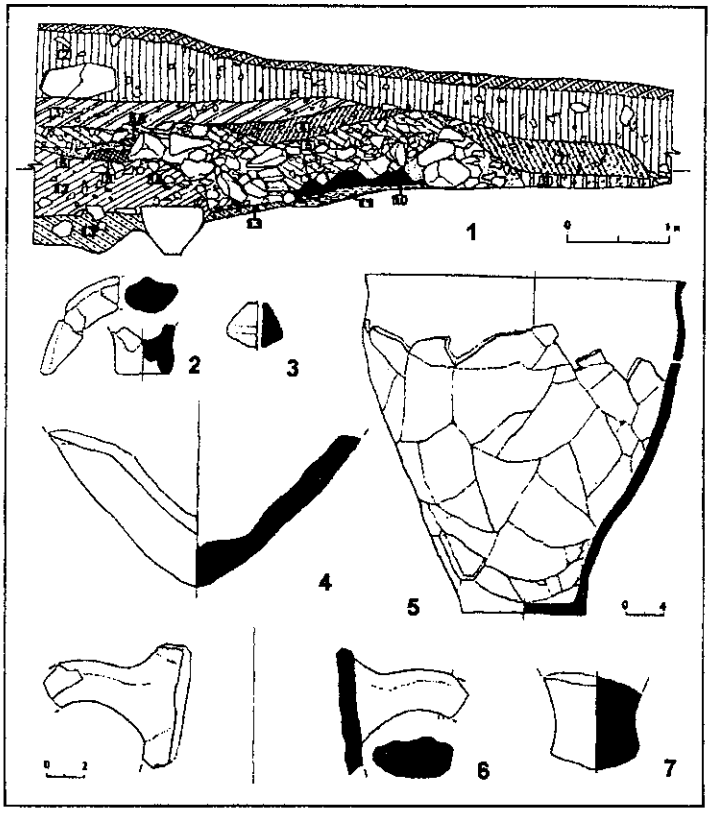

Рис. 1 1.Стратиграфический разрез печи III-IV вв. у с. Малый Маяк: 1 – дерн; 2 – слой достаточно плотного красновато-коричневого грунта с разномерным делювием верхнеюрских известняков и песчаников; 3 – слой достаточно плотного темно-коричневого грунта со значительным количеством разномерных древесных угольков; 4 –; 5 – слой достаточно рыхлого коричневого грунта со значительным количеством делювия верхнеюрских известняков и редкими древестными угольками; 6 и 8А – линзы извести; 6А и 8 – линзы глины, прокаленной до кирпично-красного цвета; 7 - слой довольно плотного красновато-коричневого грунта с частичками глины, прокаленной до желто-коричневого и кирпично-красного цвета, некрупным делювием верхнеюрских известняков; 9 – слой достаточно рыхлого коричневого грунта с мелкими древестными угольками, мелким делювием верхнеюрских известняков и фрагментами лепных и гончарных сосудов; 10 – слой сажи с отдельными вкраплениями частиц извести; 11 – слой плотного глинистого коричневого грунта с большим количеством фрагментов гончарной и лепной керамики, мелким и средним делювием верхнеюрских известняков; 13 – слой довольно рыхлого желто-коричневого грунта с мелким делювием верхнеюрских известняков и фрагментами лепных и гончарных сосудов. 2-4. Обломки амфор и пряслица из вымостки пода. 5. Лепной горшок из ямы, впущенной с поверхности слоя 13. 6, 7. Фрагменты амфор, подъемный материал.

остатки печи, частично разрушенной при земляных работах. Памятник расположен на глубине 0,5-1,7 м ниже современной дневной поверхности и перекрыт слоем глинистого грунта с разномерными камнями (0,25-0,60 м), образовавшимся, скорее всего, в результате оползня (рис. 1: *1* - слой 2). Общая мощность культурных отложений, связанных с печью, составляет 0,4-1,1 м. Несмотря на то, что раскопки памятника не проводились, на основании изучения имеющегося разреза удалось получить некоторое представление о конструктивных особенностях и хронологии объекта. Печь одноярусная, в плане, видимо, округлой формы, частично врезана в склон. Характер перекрытия свода не ясен. Устье печи, вероятно, было обращено на восток или северо-восток. Внешний диаметр сооружения около 3,2 м. Стенки сложены из разномерного бута (верхнеюрский известняк), сохранились на высоту до 0,6 м (4 ряда кладки) (рис. 1: *1*). Толщина их варьирует в пределах 0,60-0,75 м. Кладка стен двухслойная. Внутренняя ее часть имела лицевую поверхность, сформированную из сравнительно крупных камней. Наружная сторона стен представляет собой беспорядочную наброску бута, вероятно, своего рода обкладку. Между камнями заметно значительное количество извести, либо образовавшейся из известняка под воздействием высокой температуры, либо изначально использовавшейся в качестве связующего раствора. Диаметр внутреннего пространства печи – не менее 1,45 м. Под залегает на поверхности материка (алевролитово-аргиллитовая скала) и представляет собой вымостку из обломков керамики, покрытую слоем плотного глинистого грунта (рис. 1: *1* - слой 11). С внешней стороны сооружения зафиксированы примыкающие к нему отложения, содержащие значительное количество частиц извести и прокаленной до кирпично-красного цвета глины, образовавшиеся, возможно, в процессе функционирования печи (рис. 1:*1* - слои 6-9). В нижней части ее заполнения над подом залегал слой пепла (или сажи) черного цвета с отдельными частицами извести (рис. 1:*1* - слой 10). Сверху его перекрывал слой рыхлого коричневого грунта с большим количеством разномерного бута, представляющий собой, видимо, остатки северо-восточной части стен, упавшие во внутреннее пространство конструкции (рис. 1:*1* - слой 5).

Особенности залегания слоев разрушения печи свидетельствуют о том, что стены ее упали по направлению на юго-запад.

Функциональное назначение обследованного объекта до конца не ясно. Судя по размерам, массивности стен и признакам высокой температуры горения, вызвавшей спекание частиц глины, печь, возможно, использовалась в каком-то производстве. Однако, в заполнении сооружения и в окружающих его напластованиях свидетельств наличия каких-либо производственных отходов или продуктов производства не обнаружено. Исключение составляет найденный над подом обломок ошлакованного предмета (по форме напоминающего деформированную ручку сосуда), покрытого стекловидной массой темно-зеленого цвета с прилипшими к ней частицами извести.

О датировке памятника дает представление керамика, извлеченная при зачистке разреза из вымостки пода. Помимо биконического пряслица (рис. 1: *3*) и нескольких фрагментов стенок лепных сосудов она представлена, в основном, обломками амфорной тары (рис. 1:*2; 4*). Среди прочего здесь встречены фрагменты стенок розовоглиняной амфоры с воронковидным горлом (I-IV вв.н.э.) [Уженцев, Юрочкин, 1998, *100-109*], а также обломки стенок, дна и ручек светлоглиняной амфоры типа "D" (по Д.Б. Шелову, конец II - начало. IV вв.н.э. [1978, *18-19*, рис. 7-8]) (рис. 1:*2*). Судя по этим артефактам комплекс существовал в период между рубежом II-III и началом IV вв. н.э. Более узкая дата может быть получена при дальнейшем исследовании памятника.

Место, на котором в позднеримское время стояла печь, каким-то образом использовалось и ранее. Об этом свидетельствует наличие ниже основания стен печи слоя довольно рыхлого светло-коричневого грунта с мелким делювием глинистых сланцев и отдельными мелкими маловыразительными фрагментами лепной и гончарной керамики (рис. 1:*1* – слой 13). К юго-западу от юго-западной стены печи в разрезе видна впущенная с поверхности этого слоя яма, в которой находился крупный лепной горшок с широким устьем (рис. 1:*1; 5*). Хронологическое положение этих отложений не ясно.

Некоторый интерес представляет также довольно редкая для Южного берега Крыма находка возле печи переотложенной нижней части ножки красноглиняной амфоры IV-III вв. до н.э., видимо, гераклейского производства (определение В.Б. Уженцева) (рис. 1:*7*).

2. Святилище на г. Чатыр-Даг.

На северном склоне одной из вершин верхнего плато г. Чатыр-Даг обнаружен участок культурного слоя, растянутого по склону полосой длиной около 120 м, шириной около 50 м. На момент осмотра памятник был изрыт грабительскими ямами (не менее 12) общей площадью более 20 кв.м. На основании осмотра бортов этих шурфов и отвалов из них удалось получить некоторое представление о выявленном объекте.

Культурные отложения мощностью 0,20-0,25 м залегают непосредственно под слоем дерна и представляют собой рыхлый, сильно щебнистый грунт темно-серого цвета с большим количеством кальцинированных костей животных (в основном обломки черепов, в частности, зубы), немногочисленными очень мелкими угольками, мелкими обломками керамики, оплавленными изделиями из стекла (бусы, фрагменты сосудов) и бронзы. Насыщенность находками в верхней части памятника значительно выше, чем в нижней.

Исходя из местоположения (на высоте около 1500 м, вдали от поселений и мест, где они могли существовать), структуры и состава культурных отложений, можно предполагать, что выявленный объект представляет собой остатки древнего святилища, одним из основных элементов обрядности которого было сожжение. Судя по мелким обломкам стенок светлоглиняных амфор и краснолаковых сосудов, комплекс функционировал, предположительно, в III-IV(?) вв.н.э.

Титова О.М.,Панченко Ю.В.
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Дослідження 2001 року на неолітичному поселенні Старосілля-Діжова

У 2001 році було продовжено дослідження неолітичного поселення Діжова, яке розташовано на правому березі р.Фоси (притоці р.Ольшанки-Росі) поблизу с.Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. В околицях хутора Діжова та вздовж течії р.Фоси зафіксовано близько десяти неолітичних пам'яток. Поселення Діжова було відкрито краєзнавцем В.В.Рябчичем у 1980-х роках. 1988 -1989 рр. на поселенні працювала експедиція під керівництвом О.М.Титової [Неприна, Титова, 1990; Телегін, Тито-

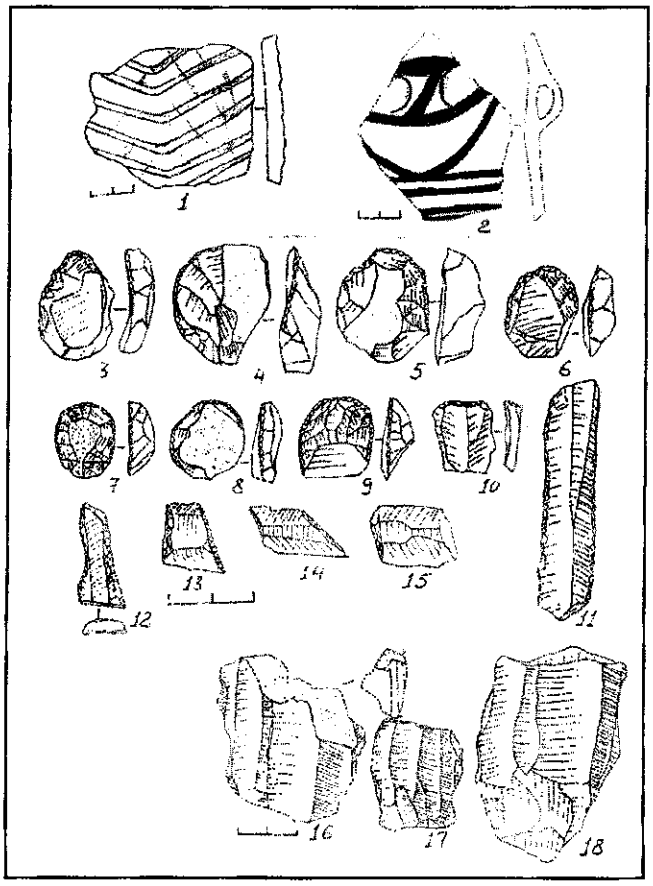

Рис. 1 Матеріали поселення Старосілля-Діжова

ва, 1988]. Було відкрито площу близько 120м². З 1997 року дослідження цієї пам'ятки продовжуються. Протягом 1997-2000 років розкопано загальну площу 80м² та проведені численні розвідки на інших пунктах заплави Фоси. Поселення датується розвинутим періодом києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти та віднесено до першої половини IV тис. до н.е.

Експедицією 2001 року (нач. – О.М.Титова, заст. нач. – Ю.В.Панченко) було продовжено розкоп 1998 року. На схід від розкопу 1998 року у напрямку від р.Фоси було відкрито 20м². Дослідження мало за мету простежити планування неолітичного поселення, зокрема його крайні від ріки межі.

На дослідженій площі було зафіксовано близько 600 знахідок. Переважно це фрагменти кераміки (219 уламків), знаряддя праці із кременю (23 шт.) та відходи їх виробництва (107 шт.). Також на поселенні був зібраний численний остеологічний матеріал.

Керамічні знахідки представлені двома великими розвалами від києво-черкаської (рис.1:*1*) та трипільської (типу Красноставки) (рис.1:*2*) посудин. Обидва скупчення посуду залягали в південній частині розкопу недалеко один від одного (2-3 м) на глибині 0,34-0.4 м, шарі сірого підгрунтя. Також були знайдені окремі уламки неолітичного та трипільського посуду. Умови залягання дозволяють нам з великою долею вірогідності вказувати на належність згаданого матеріалу до одного культурного шару. Виключенням є лише розвал посудини доби бронзи (культури багатопружкової кераміки), що залягав у західній, ближчій до річки частині розкопу.

Неолітичну кераміку за типологічними ознаками можна поділити на кілька груп. Найбільш численною (до половини матеріалів) є традиційна кераміка першого етапу києво-черкаської культури із великою кількістю домішок волокон трави в тісті. Для неї характерним є прокреслений орнамент, що утворює паралельні діагональні лінії та "ялинки". Інша група представлена посудом другого етапу цієї культури. Для неї характерними є відносна тонкостінність та щільність керамічної маси, домішки до глини піску та подрібнених рослин, прокреслений орнамент у вигляді паралельних діагональних ліній. Також знайдені уламки підфарбованої кераміки, що характеризує початок контактів місцевого неолітичного населення із носіями трипільської культури. Більш давньою, можливо, є щільна кераміка з домішкою піску та графіту до глиняної маси (близько десятка фрагментів), яка з'являється на поселенні у результаті взаємодії з носіями буго-дністровської культури.

Значно багатшим у порівнянні з попередніми дослідженнями виглядає набір кремневого матеріалу. Знаряддя праці із кременю складаються з 4 асиметричних енеолітичних мікролітів (рис. 1: *13-15*), 15 скребачок (10 - підокруглої форми із крутою ретушшю, 3 – кінцеві, 2 - бокові) (рис.1: *3-10*), 3 нуклеусів (1 конічної форми, 2 – сплощені однобічні: одно- та двоплощинний) (рис. 1: *16-18*), ножа (рис.1:*11*), виверткі (рис. 1:*12*) та відщепів з ретушшю. Характерно, що значна частина кремневих виробів (включаючи 2 мікроліти, конусоподібний нуклеус та близько 10 відщепів) (рис. 1:*13-14,18*) походить з однієї невеликої ділянки в південній частині розкопу в 1 м. на північ від розвалу неолітичної посудини. На цих квадратах зовсім не зафіксовано остеологічний матеріал. Все це дозволяє інтерпретувати названу частину розкопу як робочу ділянку.

Цікавим є характер залягання остеологічного матеріалу. Як зазначалося, на поселенні знайдено велику кількість кісток тварин, втім, їх було значно менше, ніж у попередні роки. Переважна більшість остеологічних знахідок знаходилася в західній частині розкопу, ближче до річки та розкопу 1998 року.

Дослідження 2001 року вносять нові дані про особливості розвитку неолітичних культур на території Середнього Подніпров'я. Важливим для розуміння взаємодії місцевого неолітичного населення києво-черкаської культури та носіїв трипільської культури є факт знаходження матеріалів обох

культур в одному шарі. Впливами Трипілля можна пояснити удосконалення керамічних виробів у мешканців поселення Діжова. Певні енеолітичні риси фіксуються і в кремневому інвентарі. У кремневому матеріалі відмічається поєднання місцевої і прийшлої балканської кремнеобробних традицій.

Проблемність і важливість виявлених матеріалів дозволяє вважати поселення Діжова перспективним для подальшого дослідження. Інші неолітичні пам'ятки, які знаходяться в басейні р.Фоси та були оглянуті нашими розвідками, поки не дали результати, що засвідчили б необхідність їх наступних розкопок.

Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балушкін О.М.

Роботи Миколаївської експедиції у зоні Южно-Української АЕС

Протягом сезону 2001 р. Миколаївська експедиція продовжувала охоронні дослідження у зоні будівництва водосховищ Южно-Української АЕС. Об'єктом розкопок були поселення сабатинівської культури Щуцьке I, Виноградний Сад та Бузьке.

На поселенні Щуцьке I роботи провадились переважно у центральній незабудованій частині, де ще у 1994 р. методом біолокації виявлено, а розвідковими шурфами і траншеями підтверджено наявність двох підковоподібних ровів завширшки до 4 м, покищо не відомого призначення. Один з них ("північна підкова") досліджувався на площі понад 700 кв. м. Характер грунту не дозволяв простежити контури рову не тільки у плані, а й у більшості розрізів, про те останній чітко фіксувався скупченням матеріалу у його заповненні. Кераміка й кістки тварин в цілому більше подрібнені, ніж у житлах, серед кісток трапляється досить багато перепалених. Знахідки знарядь поодинокі; серед них заслуговують уваги серп з нижньої щелепи бика та знаряддя, виготовлене зі стегнової кістки дорослої людини.

З інших об'єктів слід відзначити додосліджене житло (будівельний комплекс) I. Тут виявлено ряд стовпових ям, у тому числі й призначених для стовпів, які підтримували перекриття стелі, а також входили до конструкції стін, складених з сирцевих матеріалів (дерну, вальків, необпаленої цегли тощо). Цікаво, що означені ями у звуженій при донній частині фактично були відбитками кінців стовпів (іноді навіть з рештками перетлілої деревини) і відтворювали їх індивідуальний характер зпилів або загострення.

Не менш важливими є дослідження поселення Виноградний Сад, яке щорічно відзначається численністю та різноманітністю знахідок. Тут на площі понад 400 кв. м виявлено залишки будівельних комплексів, серед яких необхідно відзначити приміщення з двопанцирною кладкою основи стін, вогнищами, викладеними з каменю, численний археологічний матеріал (виразна кераміка, знаряддя з каменю та кісток, тощо). Серед останнього - поворотний гарпун типу, відомого ще з енеоліту, призначений для вилову великої риби, бронзові вироби (стрижень-шило і т.п.). Привертає увагу споруда у вигляді щільно втрамбованого овального майданчика, обгородженого легкими стінам й, можливо, жердиновими, з каркасом на стовпових конструкціях (ямки від стовпів чітко простежені по периметру майданчика). Це приміщення тотожне знайденому у нижньому горизонті поселення Щуцьке I (будівельний комплекс XV). Для прибудованих господарських приміщень більше характерне використання сирцевої цегли, іноді слабко обпаленої.

На поселенні Бузьке частково досліджені приміщення прямокутної у плані форми з кам'яною основою стін. В їх конструкції також, судячи з ям, використані вкопані вертикально стовпи, дерев'яна опалубка .

В цілому результати досліджень будівельних комплексів на різних поселеннях у досліджуваному мікрорайоні дозволяють дійти висновку про надзвичайно розвинену техніку домобудівництва у сабатинівських племен доби пізньої бронзи.

Чайка Р., Милян Т.
Львівський національний університет ім. І. Франка

Археологічні дослідження м.Жовкви Львівської області

R.Chaika, T.Mylian. The archaeological excavation in the Zovkva of Lviv region. In paper give a result of archaeological works in the Zovkva of Lviv region. This works explored territory of medieval castle in Zovkva. Discovered the rest of earthen fortification, the tracks of reconstruction of the castle courtyard . find the medieval fortification in the north part of the town.

Спільними зусиллями Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка та музею археології цього ж вузу були започатковані та проведені археологічні

дослідження території колишнього середньовічного міста сучасної Жовкви, що нині є районним центром області. Одним із головних завдань робіт було доповнення історичних відомостей реальними археологічними даними. У зв'язку із цим шурфами і траншеями було розкрито площу у 300 м²

В першу чергу досліженнями було охоплено Жовківський замок XVII ст. Тут було закладено два розкопи. Перший розкоп, площею 150 м², був розбитий на внутрішньому подвір'ї замку. Стратиграфічним зрізом зафіксовано три шари, що відповідають залишкам переоблаштування внутрішнього подвір'я замку під час його реконструкцій, починаючи від його зведення. Вони представлені сумішшю темно-коричневих суглинків із різновідсотковими та різноскладовими включеннями решток будівельних та підстилаючих матеріалів. Виявлено також рештки кам'яного мощення - доріжки. Відкрито її частину завдовжки 18 м, завширшки 1,2 м. Загалом потужність цих шарів становить близько 1,0-1,2 м. Їх перекривали сірі суписки. Материк у вигляді жовтого піску проступає з відмітки 1,9 м відносно сучасної поверхні.

Речовий комплекс знахідок в основному представлений фрагментами керамічного посуду періоду XVII-XIX ст., що відповідає часу спорудження і активного функціонування замку. Це кераміка переважно чорного або сірого кольорів, із нанесеним штампом орнаментом у вигляді врізних паралельних, хвилястих ліній, крапок, квадратиків і т.ін. Ряд фрагментів також носить сліди одно – чи двосторонньої поливи зеленого або коричневого кольорів. За функціональними харктеристиками фрагменти належать горщикам, глечикам, накривкам, сковорідкам, мискам. Виявлено частини пізньосередньовічних кахель із слідами зеленої поливи. Окрім керамічного матеріалу знайдено ряд виробів із металу, серед них монети XV-XVII ст. (шеляги або т.зв. "боратинки", динарії), печатки, фрагменти кінської упряжі..

Другий розкоп загальною площею 70 м² закладено біля західної зруйнованої вежі замку, зі сторони колишнього парку. Під час досліджень з'ясовано етапи будівництва вежі. Простежено її конструктивні особливості. Зафіксовано, що підошва фундаменту залягає на відмітці близько 2,9 м від сучасної поверхні, враховуючи, що материк фіксується на відмітці 2,75-2,80 м.

Розкопом зафіксовано сліди земляного укріплення - бастіону, що існував від початку і до середини XVII ст., згідно із письмовим джерелом, а згодом був реконструйований відповідно до спорудження кам'яної оборонної вежі.

Знахідки, виявлені під час досліджень у даному розкопі, відповідають XVII-XIX ст. В основному вони не відрізняються від речового комплексу із попереднього розкопу і представлені керамічним матеріалом - фрагментами посуду і кахель.

Паралельно проводились дослідження на місці укріпленого двору давнього селища Винники, що ввійшло до складу Жовкви. Тут було закладено чотири траншеї загальною площею 50 кв. м. Розкопи не було доведено до завершення - не було досягнуто рівня материка - у зв'язку із значним забрудненням нафтопродуктами грунту на цій території. Максимальна глибина прокопки становить близько 1,5 м, після чого земляні роботи унеможливлюються з-за вищенаведеної причини.

Зібраний археологічний матеріал різноманітний і різночасовий. Зафіксовано фрагменти крем'яних знарядь, що попередньо можна датувати енеолітичним періодом. Окрім того, тут віднайдено багатий керамічний матеріал. В основному це фрагменти пізньосередньовічного посуду із рисами, що характерні для кераміки цього регіону. Проте тут виявлено і більш ранній керамічний матеріал, що за формою вінець та структурою будови датується давньоруським часом -XII-XIII ст. Серед знахідок - монети XV-XVII ст., пізньосередньовічні металеві печатки та натільний медальйон.

Інший напрямок досліджень був скерований на локалізацію північного грона давніх оборонних мурів середньовічної Жовкви. Було закладено ряд траншей та шурфів у теперішній центральній частині міста, загальною площею близько 50 м². Внаслідок цих робіт було виявлено рештки кам'яних конструкцій поблизу колишнього домініканського монастиря, де простежено конструкцію із тришаровою кладкою завдовжки 5,50 м, завширшки 1,50 м, та рештки кам'яної конструкції із іррегулярною кладкою, завдовжки 1,50 м, на перехресті вул. Винниківської та Коновальця. Враховуючи структуру розкриттів, можна стверджувати, що це рештки фундаментів будівель, оскільки їх параметри не цілком відповідають розмірам і структурі мурів, але в них використано каміння із оборонних споруд. При рештках будівель виявлено велику кількість пізньосередньовічного керамічного матеріалу - уламків горщиків, глечиків, сковорідок, фрагменти кахель, уламки люльок. Таким чином, можна стверджувати про те, що оборонні стіни Жовкви були знесені, а матеріал із них використовувався для цивільного будівництва.

Чернигова Н. В.
Музей археологии и этнографии Слободской Украины при ХНУ им. В.Н.Каразина

Исследование Верхнесалтовского городища

Чернігова Н.В. **Дослідження Верхньосалтівського городища в 2001 році.**
У 2001 р. були продовжені роботи на цитаделі Верхньосалтівського городища (с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.).В цьому сезоні було досліджене одне житло, а також зроблений розріз західної захисної лінії фортеці.

В ходе полевого сезона 2001 года экспедиция музея археологии и этнографии Слободской Украины при ХНУ им. В.Н.Каразина продолжила раскопки цитадели Верхнесалтовского городища. Работы состоялись благодаря помощи Волчанской райгосадминистрации, межхозяйственой ассоциации "Харьковсахар" и ОАО "Пивзавод "Рогань". Исследования проводились на трех раскопах. Первый продолжал раскоп 1997 - 2000 гг., второй располагался возле восточного склона возвышенности, на которой находилась крепость, а третий находился в западной части этой возвышенности. Исследованная за полевой сезон площадь составила 217м кв. Была вскрыта одна постройка (№3) и сделан разрез западной оборонительной линии.

Постройка №3 (нумерация комплексов ведется с 1997 года) располагалась в траншее раскопа 1. На глубине 0,7 -0,8 м от современной поверхности почвы (далее СПП) зафиксировано подквадратное в плане пятно с закругленными углами. Его размеры – 3,25м х 3,35м (рис.1). Оно сориентировано сторонами по линиям горизонта. После расчистки стало известно, что это было жилище, его наибольшая глубина составляла 1,32 м от СПП. Ко дну форма постройки изменилась и приблизилась к кругу. Пол жилища имел вогнутую форму. В центре жилища находился очаг, который фиксировался по слою пережженной глины, толщина этого слоя достигала 5см. Очаг был овальной формы с размерами осей 0,6м и 0,55м. Возле края очага находился камень песчаника, возможно, это были остатки ограждения очага. Среди пепла встречались пережженные кости и фрагменты керамики. Возле восточной стены жилища на полу лежала железная вилка, ее длина -0,45м (рис. 1:*1*; 2). В юго-восточной части постройки на полу находилась кисть левой руки человека (рис. 1: *2*). Удалось зафиксировать, что рука была сжата в кулак. Все остальные кости скелета отсутствовали. В северо-восточной части постройки зафиксировано скопление костей животных и фрагментов керамики салтовской культуры. По всей площади пода жилища встречались камни песчаника,

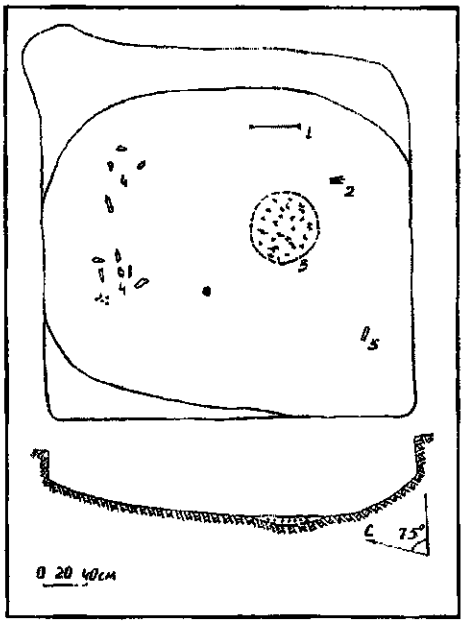

Рис.1.Постройка №3; 1 - железная вилка; 2 - фаланги пальцев человека; 3 - очаг; 4 - кости животных; 5 - деревянный предмет

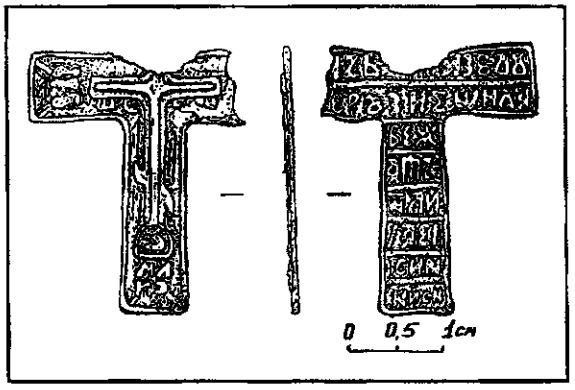

Рис. 3 (рисунок Таранова Д.В.) Нательный крест

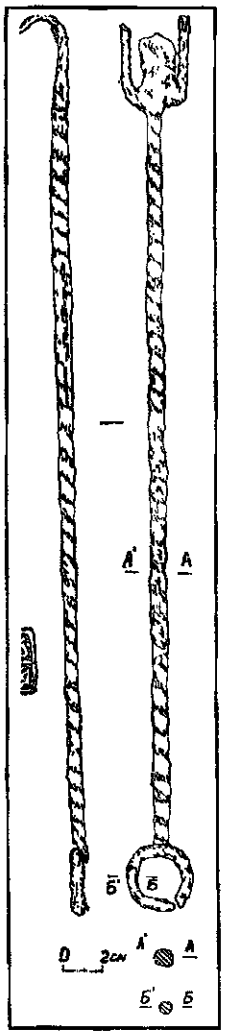

Рис. 2 (рисунок Герасименко М.В.) Железная вилка

древесный уголь и фрагменты керамики.

Раскоп 2 был заложен с целью поиска восточной оборонительной стены, а также с целью завершения исследования комплекса, обнаруженного во время раскопок 2000 года. [Чернигова 2001, *6*]. К сожалению эти намерения не увенчались успехом по той причине, что восточная оборонительная стена на данном участке, видимо, осыпалась в водохранилище вместе со склоном, а комплекс удалось зафиксировать, но проследить его форму и размеры не представляется возможным, потому что он располагался на самом краю возвышенности и не было возможности заложить прирезку. Находки на раскопе 2 ничем не отличались от находок первого раскопа. Это были кости животных, фрагменты керамики салтовской культуры (VIII-X вв.) и периода вторичного заселения крепости (XVII - XVIII вв.), железные гвозди и т.д. В этом раскопе на глубине 0,2 м от СПП был найден металлический нательный крест (рис. 3). Он был сломан в древности, два луча отсутствуют. Его размеры 2,9 х 2,0 х 0,05см. Согласно консультации доц. Костырко А.П. крест выполнял функцию охранного и принадлежал военному, датируется он XVIII в. На реверсе прослеживается надпись на церковнославянском языке. На данный момент удалось прочитать только часть текста: "...избави от врагов бежи от лица его осени...".

Раскоп 3 был заложен с целью поиска западной оборонительной линии. В результате был сделан ее разрез. Она состояла из остатков стены, расположенных на возвышенности и двух рвов на склоне. Глубина одного рва достигала 3 м от СПП, а второго - 2,25м от СПП. Для более точного анализа устройства и расположения западной оборонительной линии необходимо продолжить ее исследования, что и будет сделано в следующем полевом сезоне.

ЛИТЕРАТУРА

Чернигова Н.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского городища в 2000 году. Харьков, *2001*. НА МАЭСУ при ХНУ им. В.Н.Каразина. - Ф.1. - 0.7. - Д.3.

Н. П. Шевченко
Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження на Херсонщині

Влітку 2001 р. поновила свою діяльність по дослідженню старожитностей степової зони України Херсонська археологічна експедиція ІА НАНУ[1]. Цей польовий сезон був присвячений пам'яті А.І.Кубишева, який протягом майже 20 років очолював Херсонську експедицію, що внесла вагомий внесок в охоронно-рятувальні археологічні дослідження на новобудовах Півдня України.

В ситуації, що склалася на сьогоднішній день в південних областях (припинення широкомасштабного спорудження зрошувальних систем), експедиція ставила своєю метою дослідження тих археологічних об'єктів, які під впливом антропогенних факторів опинились під загрозою повного знищення. Під час проведення обстеження території Бериславського району впадали в око численні варварські наслідки "господарювання" людини на пам'ятках минувшини на землях колишнього радгоспу "Червоний Маяк". Так, всередині кургану заввишки до 3 м ще в 60-х роках минулого століття було влаштовано приміщення для побутових потреб виноградарів радгоспу, а нині понівечений насип тактично перетворений на сміттєзвалище. Ще один 3-х метровий насип за вказівкою голови радгоспу був повністю знесений, оскільки заважав оранці, а потім (для уникнення непорозумінь з охоронною археологічною службою) за три доби (!) насипаний заново[2]. На території села на ділянці приватної забудови повністю знівельовано власниками ще один курган. За подібних обставин було вирішено терміново дослідити сильно пошкоджений оранкою поодинокий курган заввишки 1 м, розташований поблизу північно-західної околиці с. Червоний Маяк.

У кургані, спорудженому, як показали дослідження, за доби бронзи, виявлено 15 різночасових поховань: 5 ямних, 1 кемі-обинське, 7 катакомбних, 1 зрубне та 1 – культури багатопружкової кераміки.

Для всіх поховань ямної культури характерна наявність потужних закладів з вапнякових плит; частина з них носить сліди грубої обробки (рис.1). Особливо вирізнявся заклад над основ-

[1] Фінансування дослідницьких робіт здійснювалось за рахунок благодійних коштів. Висловлюємо щиру вдячність голові громадської організації „Щит Батьківщини" Дмитру Корчинському та бізнесмену Геннадію Виноградову за спонсорську підтримку та активну безпосередню участь в організації та проведенні польових досліджень

[2] Свідчення місцевих мешканців.

ним похованням № 5, де покладені горизонтально відносно тонкі плити з підтесаною поверхнею перекривала величезна (вагою близько 1 т) необроблена брила вапняку. Дитяче впускне поховання № 2 було перекрите великою антропоморфною стелою, розколотою навпіл в давнину і покладеною вздовж довгої вісі могильної ями лицьовим боком донизу. У всіх похованнях небіжчики покладені на спині з зігнутими колінами догори ногами (рис.3). Інвентар відсутній; лише в дитячих похованнях № 2 та № 8 виявлено відформовані грудки фіолетової вохри. Сліди вохри зафіксовано також на черепах та кінцівках похованих у всіх могилах.

Найбільш численні тут поховання катакомбної культури майже не мають відмінностей у конструкції поховальних споруд. Це катакомби з круглою в плані вхідною шахтою та овальною поховальною камерою, з'єднаних коротким лазом зі сходинкою. В одному випадку лаз був затулений кам'яним закладом (рис. 3). Поховання репрезентують пізній етап катакомбної культури: всі померлі лежать випростано на спині. В похованні № 10 відмічено випадок повторного захоронення в одну й ту ж саму могилу, під час якого кістяки первинно похованих дорослого та підлітка були зсунуті під протилежні стінки камери, а в її центральній частині, де дно спочатку підмазали товстим шаром глею, був розміщений підзахоронений. В обох випадках поховані супроводжувались інвентарем: праворуч від кістяка стояв ліпний горщик, декорований глибоким врізним орнаментом, під спиною похованого знайдено 9 невеликих черепашок; виявлені під стінкою камери ліворуч від лазу глибока кругла чаша з двома наліпами-псевдоручками та покладений в неї невеликий горщик з покритою глибокими розчісами поверхнею скоріше над усе належали до первинного поховання.

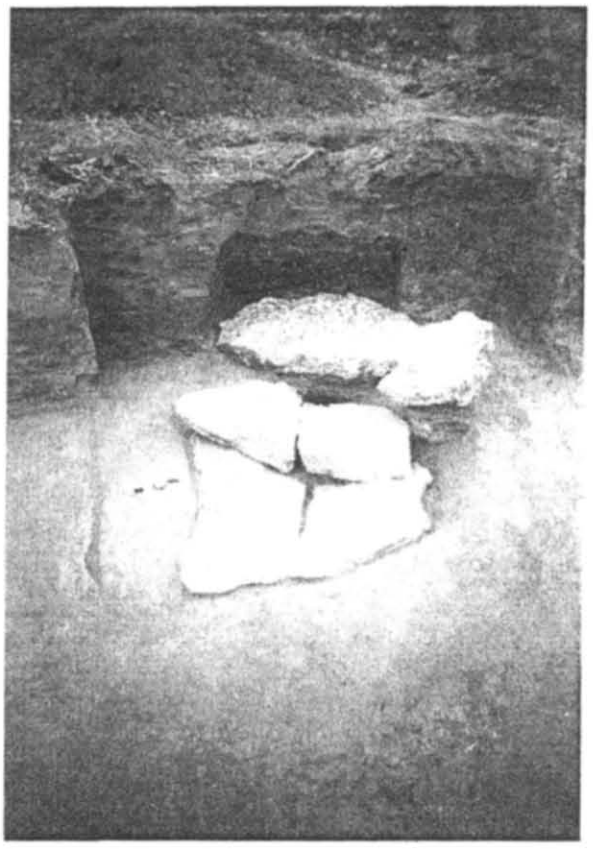

Рис.1. Кам'яний заклад ямного поховання № 12.

Рис. 2. Могильна яма поховання № 12.

Вирізняється виявлене на північно-східній периферії насипу поховання № 13 з підпрямокутно-овальною вхідною шахтою, зміщеною до торцевої частини поховальної камери. Камера була декорована розписом: ліворуч від черепа на дні рідкою яскраво-червоною вохрою зображено стопу та два симетрично розташовані по обидва боки від неї невеличкі кружечки; аналогічний кружечок був намальований на склепінні камери над черепом. Дно під лівою рукою похованого (на ділянці від ліктя до кисті) також профарбоване таким же розчином вохри. Ліворуч від плечової кістки було покладено орнітоморфну сокиру-скіпетр з чорного, добре відшліфованого каменю (рис. 4).

У кургані зафіксовано декілька випадків ритуального людського жертвоприношення. Так, на західний край материкового викиду з ями основного поховання було покладено дві стегнові кістки, які належали дорослій людині. Трохи західніше впускного ямного поховання № 2 на рівні давнього горизонту виявлено кістяк дорослої людини при повній відсутності будь-яких ознак поховальної споруди та начиння. Небіжчик покладений на спину з сильно зігнутими, щільно притиснутими до тіла кінцівками, що не виключає зв'язування (рис.5), а стан збереженості кісток дозволяє припустити наявність слідів сильн-

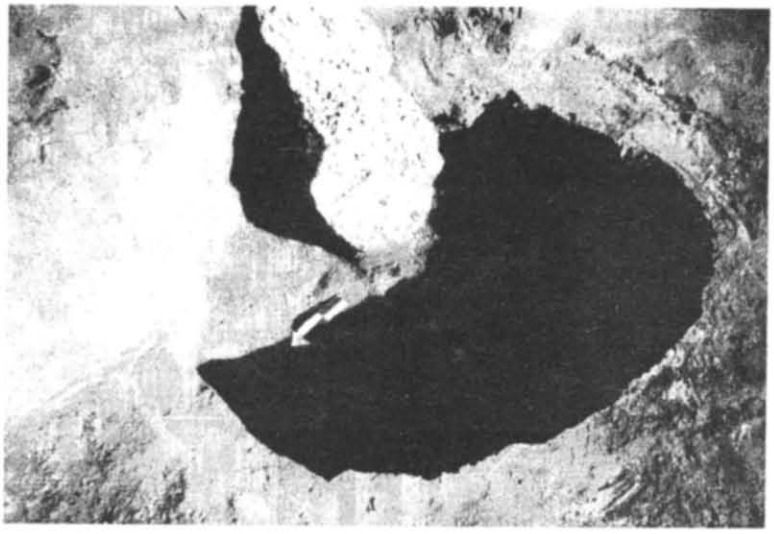

Рис.3. Кам'яний заклад лазу катакомбного поховання № 4.

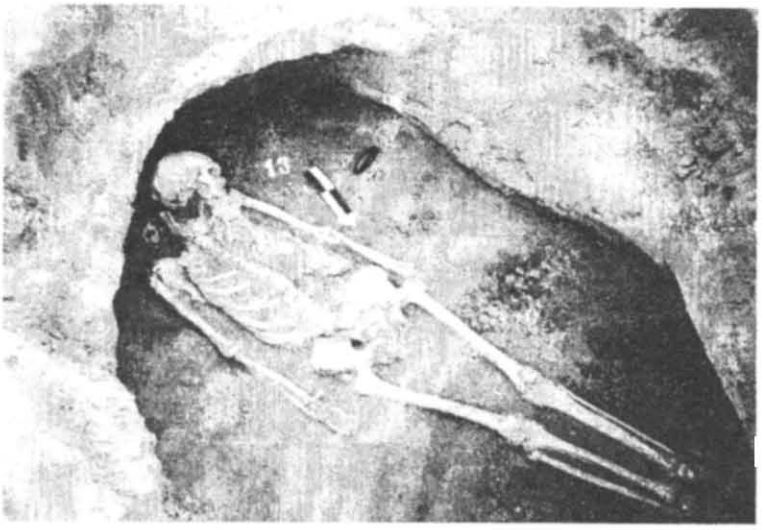

Рис.4. Поховання № 13.

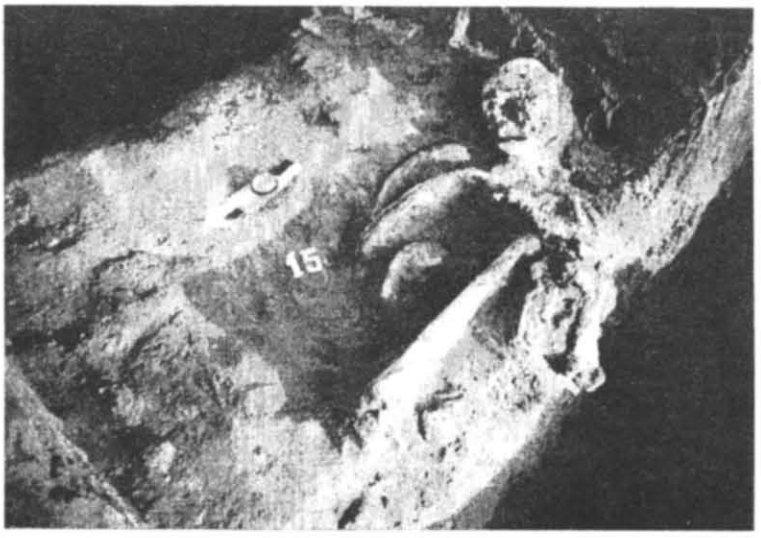

Рис.5. Похованням № 15 (жертовне?) на давньому горизонті.

ного термічного впливу. При дослідженні поховання № 1 кемі-обинської культури зафіксовано лежачий впоперек перекриття кам'яного ящика дитячий кістяк без будь-якого поховального інвентаря.

Цікаву інформацію дали також і стратиграфічні спостереження. З'ясувалося, що спорудженню кургану передували дії, пов'язані з вогняним ритуалом: у неглибокій видовженій, підовальній в плані ямі з нерівними стінками та дном, розташованій поблизу центру майбутнього кургану, виявлено сліди вогню, кіптяву та сажу. Жорновий шар давньої поверхні був знятий до передматерика; на очищений від чорнозему майданчик був нанесений шар річкового мулу завтовшки до 15 см (обмазка перекривала недбало засипану яму зі слідами дії вогню), а вже потім влаштована могила. Поверхня первинного насипу, який перекрив основне поховання № 5 ямної культури, а також двох наступних насипів, так само була вкрита товстим шаром річкового мулу. В цілому курган досипався не менше шести разів; дві останні досипки ймовірно пов'язані з похованнями катакомбної культури. Простежений у верхніх шарах насипу кільцевий рів, в заповненні якого знайдені поодинокі фрагменти амфорних стінок та невеличкий уламок вінець червоне глиняної посудини, відноситься до скіфської доби і носить, скоріше над усе, культовий характер.

Окрім польових досліджень експедицією було оглянуто Червономаяцьке городище скіфської доби та окремі ділянки узбережжя Каховського водосховища. На городині помічені свіжі сліди грабіжницьких розкопок. Співробітникам експедиції неодноразово пропонували придбати стародавні артефакти, при цьому досить професіонально називали асортимент: трипілля, ямна культура, скіфи. Берегова лінія Каховського водосховища, особливо в місцях інтенсивного розмиву стародавніх поселень, перетворилася на своєрідний Клондайк для колекціонерів та постачальників "товару" на ринки антикваріату. Невже наші законотворці схаменуться лише тоді, коли національна культурна спадщина перекочує до сейфів вітчизняних "шанувальників старовини" або прикрашатиме вітрини зарубіжних музеїв?

РОЗДІЛ 3: З НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Посвящается светлой памяти
Григория Сергеевича Ковпаненко

Ковпаненко Г.Т. , Гаврилюк Н.А.
Институт археологии НАН Украины

Курганы у с. Ковалевка (группа VI)*

С 1969 по 1972 гг а также в 1974 и 1976 г. в Николаевской области, в зоне строительства Южно-Бугской (Очаковской) оросительной системы работала Южно-Бугская новостроечная археологическая экспедиция Института археологии АН УССР под руководством Г.Т. Ковпаненко. За шесть полевых сезонов экспедицией раскопано 55 курганов, в которых обнаружено около 470 погребений различных исторических эпох – от энеолита до XIII – XIV вв. н.э. включительно. Большинство курганов было расположено на высоком правом берегу р. Южный Буг в 50 км на север от г. Николаева и в административном отношении привязаны к с. Ковалевка Николаевского р-на и области. Ряд насыпей входящих в зону оросительной системы располагались у сел Новоюрьевка и Корчино к югу и юго-западу от с. Ковалевка [Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк, 1978]. Курганы образовывали небольшие (от 3 до 11 насыпей) группы. Высота их колеблется в пределах от едва заметных пятен, фиксируемых скоплениями камней или жел,той глиной выкидов, до 1.5-2 высотой. Встречались отдельные насыпи от 2 до 4 м высотой и лишь три кургана – Попова могила [Савицкий, 1899], Соколова могила [Ковпаненко, 1986] и Попильгутова могила (нераспаханная) имели высоту соответственно 6.4 м, 7 и 9 м.

Курганы раскапывались при помощи бульдозера или скрепера на снос с оставлением одной центральной или нескольких параллельных центральной бровок, ориентированных по сторонам света. Всего экспедицией исследовано восемь курганных групп .. Один курган до начала работы экспедиции был исследован экспедицией Николаевского краеведческого музея [Фоменко, 1971: *63*]. Предварительная публикация первых результатов работы экспедиции появилась в 70-е годы [Ковпаненко, 1972: *50-53*;Ковпаненко, Бунятян, 1976:*102-103*]. Материалы первых пяти групп опубликованы полностью [Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк,1978: *7-133*]. Тогда же описаны скифские погребения из материалов Южно-Бугской экспедиции [Ковпанеко, Бунятян, 1978: *133-151*]. Погребения энеолита-бронзы стали основой для уточнения периодизации культур энеолита- ранней бронзы Правобережного Побужья [Ковпанеко, Фоменко, 1986: *10-25*] .Погребения ремесленников катакомбной культуры описаны Л.А. Черных [Ковпаненко, Черних, 1984.] Данная статья содержит полную публикацию материалов VI курганной группы [Ковпаненко, Анохин, Гаврилюк и др. 1974/3].

Группа располагалась в 200 - 300 м к западу от Ковалевского отделения совхоза им. 22 партсъезда. Она состояла из четырех курганов от едва заметных до 2.40 м высотой. Три из них находились рядом, а четвертый в 800 м к югу от кургана 3 (рис. 1 *1*). Насыпи курганов регулярно распахивались. Все курганы в группе раскопаны.

Курган 1.

Высота кургана 0.8 м, диаметр 20м. На поверхности встречались фрагменты человеческих костей и мелкие камни. Насыпь состояла из однородного чернозема. На глубине 0.7 м от поверхности кургана, на погребенной почве лежал глиняный выкид из погребения 5. Погребенная почва на глубине 0.7 м от репера. Под насыпью кургана обнаружено 11 погребений (рис.1: *2*): три – древнеямных (1а, 3, 5), три – катакомбных (4, 9,10), три – периода поздней бронзы (2,6,7), одно (8) датируется эпохой бронзы в целом и одно – неопределенное (1). Основным было древнеямное погребение 5.

Погребение 1 (неопределенное) находилось в 1 м к северу от центра насыпи. На глубине 0.22 м от поверхности кургана обнаружены остатки костяка, лежавшего головой на северо-запад.

Погребение 1 а (ямное) располагалось в центре кургана и было перекрыто каменным закладом из семи необработанных плит известняка, лежавших по линии восток-запад и обнару-

* Публікація підготовлена згідно з планом виконання теми "Палеоекологія давніх суспільств", яка фінансується ДФФД Міністерства освіти та науки України.

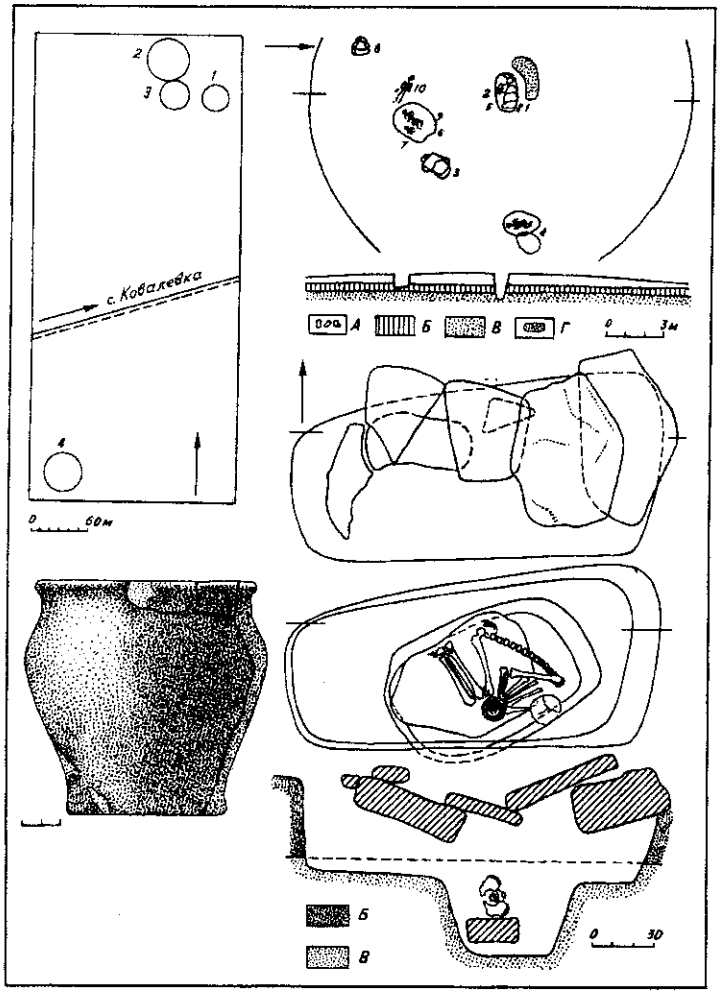

Рис.1 . Ковалевка 6, курган 1. 1- план курганной группы 6; 2- план и разрез кургана 1; 3-сосуд из погребения 1; 4 – план и разрез погребений 1а, 2,5. А-камни, Б- погребенный чернозем, В – материк, Г – выкид

женных на глубине 0.4 м от поверхности кургана и репера. Длина заклада 1.85 м., наибольшая ширина – 0.9 м. В юго-западной части заклад разрушен при совершении захоронения 2. Под закладом обнаружена яма прямоугольной формы с закругленными углами, ориентированная по длине с востока на запад. Стенки ямы книзу скошены. Размеры ямы по верхним контурам 2 х 0.9 м, у дна – 1.85 х0.95. Дно находилось на глубине 0.90 м от поверхности кургана и репера. В земле, заполнявшей яму встречались отдельные кости человека (рис. 1:*4*)

Погребение 2 (поздней бронзы) обнаружено в центре кургана, на глубине 1.5 м от репера. На закладе погребения 5, расположенного ниже, лежал скелет взрослого человека в скорченном положении, на левом боку, головой на юго-восток. Руки согнуты в локтях, кисть левой руки направлена к лицу. Между кистью правой руки и коленями стоял горшок (1), у позвоночника лежал кремневый наконечник стрелы (рис. 1:*4).*

1.Горшок с невысокой дуговидной в разрезе шейкой, отогнутым венчиком с закругленным краем и плоским дном с небольшой закраиной. Максимальный диаметр корпуса в верхней трети его высоты. Поверхность сосуда темно-серого цвета, заглажена. Высота его 12 см, диаметр венчика- 11 см, диаметр корпуса – 13 см, дна – 8 см (рис. 1: *3).*

Погребение 3 (ямное) находилось в 4.6 м к юго-востоку от центра кургана. Могильная яма была перекрыта закладом из двух больших и одной малой известняковой плиты, лежавших по оси северо-восток - юго-запад. Длина заклада 1.6 м, наибольшая ширина – 1 м. Яма имела форму неправильного прямоугольника и была ориентирована по длинной оси северо-восток –юго-запад. Длина ямы – 1.4 м, ширина – 0.9 м. Дно находилось на глубине 1.33 м от поверхности кургана и 1.5 м от репера, углублено в материк на 0.50 м. На дне ямы лежал скелет взрослого человека на спине головой на северо-восток. Руки вытянуты вдоль туловища, ноги были поставлены коленями вверх, правая упала вправо. Дно под кистями рук и стопы окрашены охрой. У локтя левой руки обнаружен кремневый отщеп (рис. 2: *3*).

Погребение 4 (катакомбное) располагалось в 6 м к востоку от центра. Входная яма не совсем правильной округлой формы располагалось с востока от погребения. Длина ее 1.35 м, ширина – 1.2 м. Дно слегка понижалось в сторону камеры и находилось на глубине 1.6 м от поверхности кургана и 1.77 м от репера, углублено в материк на 0.3 м. Вход в погребальную камеру располагался в западной стенке входной ямы, ширина его 0.45 м. Погребальная камера имела не совсем правильную овальную форму и была ориентирована по длинной оси север-юг. Длина камеры 1.77 м, ширина – 1.05 м, высота 04-0.65 м, дно – на глубине 2.13 м от поверхности кургана, 2.3 м от репера и углублено в материк на 0.8 м. Оно ниже дна входной ямы на 0.5 м. На дне камеры лежал скелет взрослого человека в вытянутом положении на спине, коленями вверх, ориентированный головой на юг. Руки раскинуты, правая нога чуть согнута в коленях, левая вытянута и ступня ее упирается в стенку катакомбы. Справа от черепа и между бедренными костями лежало по раковине перловицы, слева от черепа- кости животных (ребра и позвонки) (рис.2: *1).*

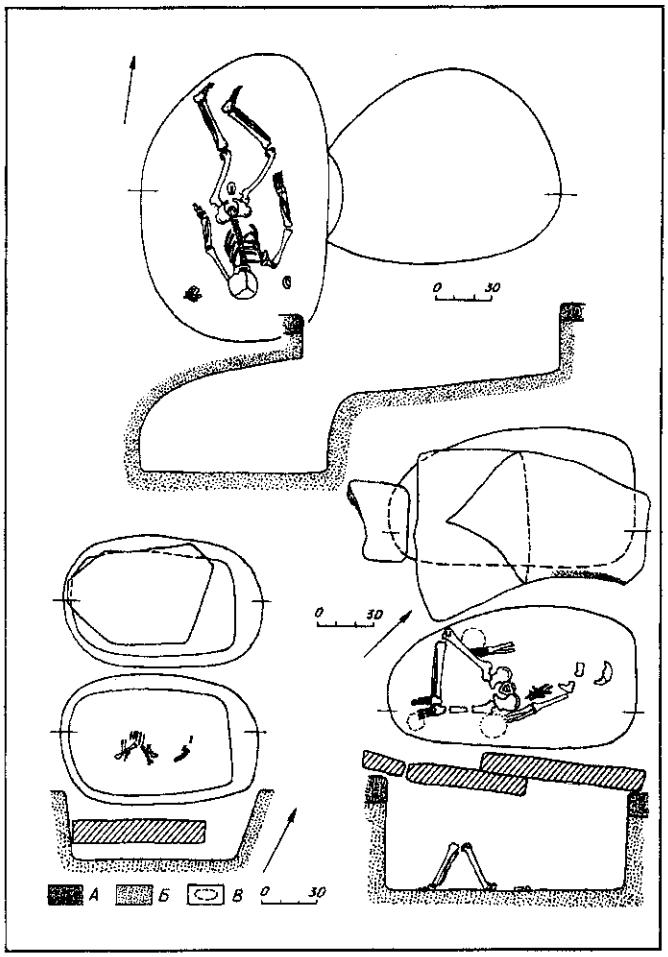

Рис.2. Ковалевка 6, курган 1. 1-план и разрез погребения 4; 2- план и разрез погребения 5; 3- план и разрез погребения 3. А –погребенная почва; б-материк; В- охра.

Погребение 5 (ямное, основное) располагалось под центром кургана и было перекрыто более поздними погребениями 1а и 2. Могильная яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами, ориентированная по линии северо-восток – юго-запад. Стенки ямы слегка сужаются книзу. Размеры ее пол верху 1.1 х 0.75 м, по дну – 0.9х0.6 м. Дно находилось на глубине 1.3 м от репера. Яма углублена в материк на 0.4 м. Погребение было перекрыто закладом из одной плиты размерами 8.0х0.5 м., которая просела в яму. На дне погребения обнаружены остатки детского скелета. По положению сохранившихся костей можно заключить, что погребенный лежал головой на северо-восток (рис.1: *4*; 3: *2)*.

Погребение 6 (поздней бронзы). В 4 м к юго-востоку от центра на глубине 0.9 м от поверхности кургана и от репера обнаружен костяк, лежавший в скорченном положении на левом боку головой на запад. Руки согнуты в локтях. Кисть левой руки направлена вверх, правой – к лицу (рис.3: *1)*.

Погребение 7 (поздней бронзы) расположено в 5 м к юго-востоку от центра. На глубине 1.05 м от поверхности кургана и 1.24 м от репера обнаружены остатки скелета взрослого человека, ориентированного головой на юго-запад. На черепе лежала костяная пряжка с большим (диаметром 1.7см) отверстием в центре и маленьким (диаметром 0.3 см) у края. Размеры пряжки 6х3.5 см) (рис.3: *2)*.

Погребение 8 (эпохи бронзы) находилось в 8 м к юго-западу от центра. На глубине 0.34 м от поверхности кургана и 0.6 м от репера обнаружен заклад, состоявший из шести необработанных плит известняка, лежавших по длине север-юг. Размеры его 1.05х 1 м (рис. 3: *3)*. Под закладом, на глубине 0.97 м от поверхности и 1.25 м от репера на боку лежала кружка с корпусом, имеющим форму перевернутого усеченного конуса и плоским дном. Овальная в сечении ручка одним концом была прикреплена к венчику, вторым – к придонной части. Поверхность сосуда оранжевого цвета, заглажена. Высота его 8.5 см, диаметр венчика – 12 см, дна – 6 см (рис. 3: *5)*.

Погребение 9 (катакомбное) находилось в 4 м к юго-востоку от центра. Входная яма не обнаружена, очевидно она располагалась над погребальной камерой. Погребальная камера имевшая форму широкого овала, была ориентирована по оси северо-восток – юго-запад. Размеры ее 2.4х1.8 м. Дно - на глубине 1.28 м от поверхности кургана и 1.57 от репера. На дне камеры лежал скелет взрослого человека на спине, в вытянутом положении головой на юго-запад. За головой и у правого плеча стояли два сосуда (один фрагментированный). В области грудной клетки, слева лежали два комка охры. Кости скелета и дно вокруг него окрашено охрой (рис. 4: *3)*.

1. Амфора с прямым высоким венчиком, округлым туловом. В верхней части тулова – четыре овальных ручки-налепа со сквозными отверстиями. Край венчика украшен насечками, образующими елочку. Плечи орнаментированы горизонтальными рядами углубленных линий, промежутки между которыми заполнены косыми насечками. На стенках сосуда расположены треугольники с закругленными углами. Дно сосуда украшено двумя окружностями. Внешняя поверхность сосуда оранжевая, пятнистая, окрашена охрой. Высота его 19см, диаметр венчика –12 см, диаметр тулова-24см (рис. 4: *1,4)*.

2. Фрагменты стенок сосуда, орнаментированного свисающими треугольниками, образованными резными параллельными линиями. Сверху рисунок ограничен каймой из палочных наколов. Глина темно-серого цвета с крупными примесями дресвы и растительных волокон, обжиг плохой. (рис.4: *2)*.

Погребение 10 (катакомбное). В 5 м к югу от центра кургана на глубине 0.90 м от поверхности и 1.19 м от центрального репера обнаружен скелет взрослого человека, лежавший на спине в вытянутом положении головой на северо-запад. Руки вытянуты вдоль туловища , ступни ног повернуты вправо. Справа на уровне черепа лежал горшок (1), обломки стенок второго небольшого лепного сосуда, створки раковины и терочник (2) (рис. 3: *4)*

1.Горшок с отогнутым утолщенным венчиком, невысокой шейкой, округлым туловом и плоским дном. На плечиках сосуда расположены четыре овальных ручки-налепа со сквозными отверстиями. Верхняя часть сосуда украшена горизонтальными углубленными линиями, промежутки между которыми заполнены отпечатками штампа. В нижней части корпуса - орнамент из свисающих треугольников. Он выполнен такими же углубленными линиями и отпечатками штампа. На внешней темно-серой заглаженной поверхности сосуда – следы расчесов, Высота сосуда – 10.5 см, диа-

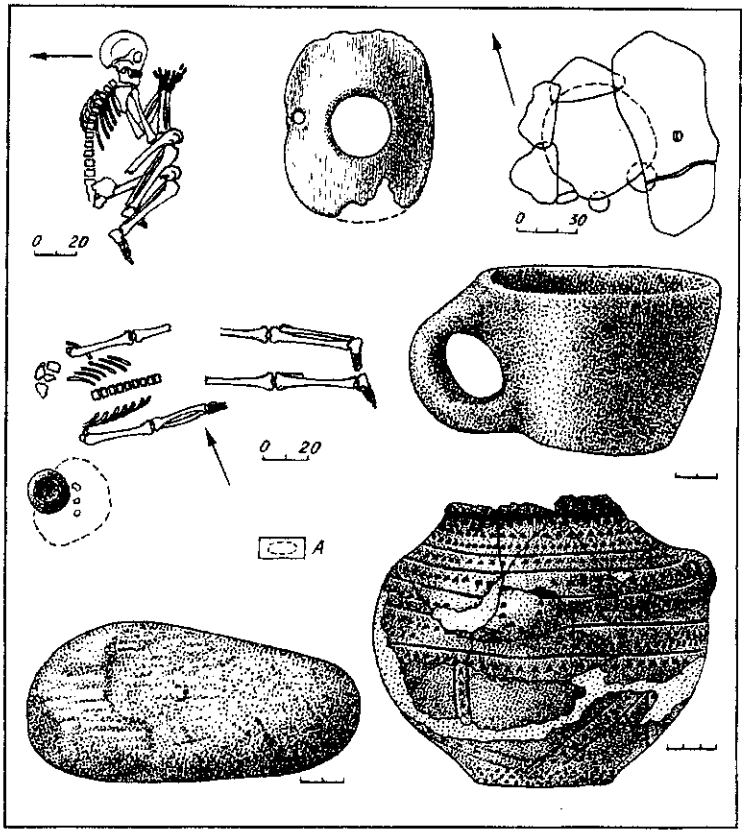

Рис.3 . Группа VI, курган 1, 1 - план погребения 6 2 - пряжка из погребения 7, 3 - заклад погребения 8, 4 - план погребения 10, 5 - кружка из погребения 8, 6 - терочник из погребения 10, сосуд из погребения 10 ,А- охра.

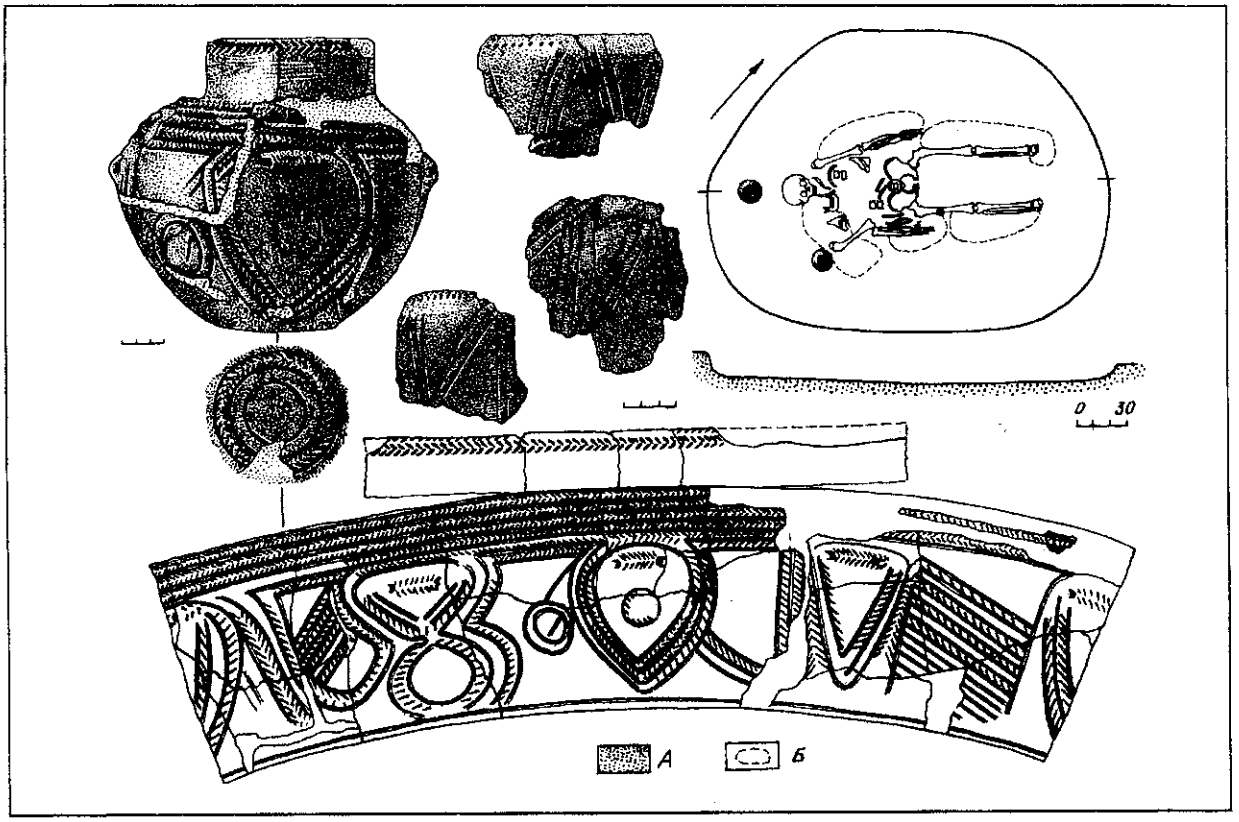

Рис 4. Ковалевка 6, курган 1. 1 - «амфора» из погребения 9; 2 – фрагемнты сосуда из погребения 9; 3 – план и разрез погребения 9; 4- развертка орнамента «амфоры». А - - материк; Б – охра

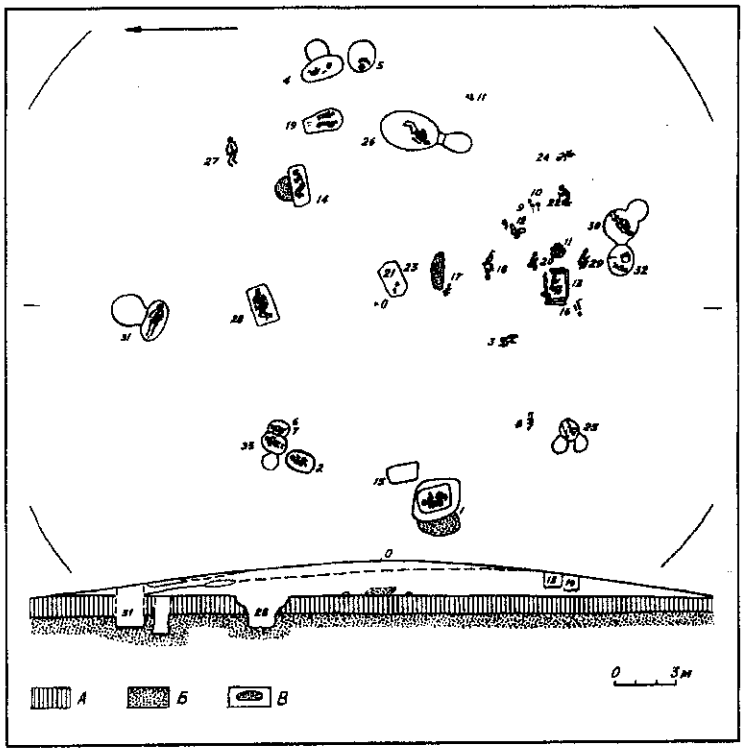

Рис.5. Ковалевка 6, курган 2. 1,2 – план и разрез кургана; А – погребенная почва; Б – материк, В - - выкид

метр венчика – 13 см, тулова – 16 см, диаметр дна – 8.5 см. (рис.4: *7).*

2. Овальный терочник, сегментовидный в сечении. Изготовлен из гранита, Длина его – 16см, ширина –8 см (рис. 3: *6)*

Курган 2

Высота его до начала работ 2м, диаметр 40 м. Курган распахивался. В 7-8 м к югу от его центра, на поверхности встречались мелкие камни, фрагменты керамики и человеческие кости.

Курган был сооружен в три приёма (рис. 5: *2*). Насыпь 1 – древнейшая. Она состояла из темно-серого грунта, Высота ее 1.20м. от уровня погребенной почвы, диаметр 31 м (16 м к югу от центра и 15 м к северу). С ней связано основное погребение 23, а также погребения 1, 2, 7, 12?, 14, 15, 19, 28. То есть, курган был сооружен в ямное время.

Насыпь 2 состояла из однородного чернозема. Высота ее 2 м от уровня погребенного чернозема. С ней связаны погребения 4, 5, 8, 19а,? 25, 26, 30, 31, 32, 33, совершенные в период средней бронзы.

Третья досыпка прослеживается только в северной части насыпи. Остальная часть насыпи распахана. Этой досыпкой по-видимому были перекрыты погребения эпохи поздней бронзы (3, 6, 9, 10, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 29).

Погребенная почва на глубине 2 м от центрального репера..

В кургане обнаружено 34 погребения: ямных 9 (1,2,7, 12?, 14,15,19, 23, 28); катакомбных 10 (4, 5, 8, 19а,? 25, 26, 30, 31, 32, 33); срубных 13 (3, 6, 9, 10, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 29), неопределенных 2 (11, 27) (рис.5: *1)*..

Погребение 1 (ямное) находилось в 10 м к западу от центра кургана. Могила была перекрыта закладом из четырех крупных известняковых плит, положенных по оси северо- северо-запад - юго-юго-восток. Щели между плитами и верхними краями ямы были замазаны речной глиной зеленого цвета. Размеры заклада 2.2. х 2 м. (рис. 6: *1).*

Могильная яма имела прямоугольную в плане форму и была ориентирована по длинной оси север-юг с небольшим отклонением к западу. Стенки ее ко дну скошены, размеры ямы по верхним контурам 2 х 1.3 м , по дну – 1.6 х 1 м. Глубина погребения 2.8 м от поверхности кургана, 3.2 м от репера, в материк оно углублено на 0.5 м. (рис. 6: *2, 3).*

Погребенный лежал на спине головой на север. Руки вытянуты вдоль туловища, правая под тазовыми костями. Согнутые в коленях ноги упали влево. Нижние части ног и кисти обеих рук были окрашены охрой. На дне погребения прослежены остатки тлена коричневого цвета (подстилка?). (рис. 5: *3).*

Погребение 2 (ямное) - в 8.5 м к северо-западу от центра кургана. Могила была перекрыта закладом из четырех известняковых плит, положенных по оси север-юг с незначительным отклонением. Щели между плитами и верхними краями ямы замазаны речной глиной, которая сохранилась в юго-восточной части заклада. Размеры заклада 1.5 х 1. 3 м. (рис. 6: *4).*

Яма имела овальную в плане форму и была ориентирована по длинной оси север-юг с небольшим отклонением, стенки скошены. Размеры ямы по верхнему контуру 1.6 х 1.2 м, по дну –-1.34 х 0.84 м, глубина – 1.93 м от поверхности кургана, 2.5. м от репера, углублена в материк на 0.1 м. (рис. 5, *5, 6).* Скелет женщины в возрасте 17-20 лет лежал на левом боку головой на север, лицом на восток. Левая рука вытянута вдоль туловища, правая согнута в локте, кисть находилась в области таза. Ноги согнуты в коленях, бедренные кости расположены под прямым углом к позвоночнику (рис. 6: *5).*

Погребение 3 (поздней бронзы) располагалось в 7 м к юго-западу от центра. На глубине 1.3 м от поверхности кургана, 1.65 м от репера лежал скелет мужчины в возрасте 25 лет в скорченном положении на левом боку, головой на юго-восток. Руки согнуты в локтях, кисти рук перед лицом, ноги образуют с позвоночником острый угол (рис.7: *1)* Между локтями рук и бедром стоял сосуд (1)

1.Сосуд баночного типа с прямым, утолщенным по краю венчиком, слабо выделенной шейкой и высокими плечиками. Дно не сохранилось, Цвет серый, пятнистый, поверхность заглажена. Высота сосуда 6 см, диаметр венчика 0 7 см (рис. 7: *2).*

Погребение 4(катакомбное) находилось в 11 м к северо-востоку от центра и было ориентировано по оси восток-запад. Входная яма имела округлую в плане форму размерами 1 х 0.95 м. Дно ее находилось на глубине 2.15 м от поверхности кургана, 2.85 м от репера, углублена в материк на 0.1 м. В западной стенке входной ямы располагался вход в погребальную камеру.

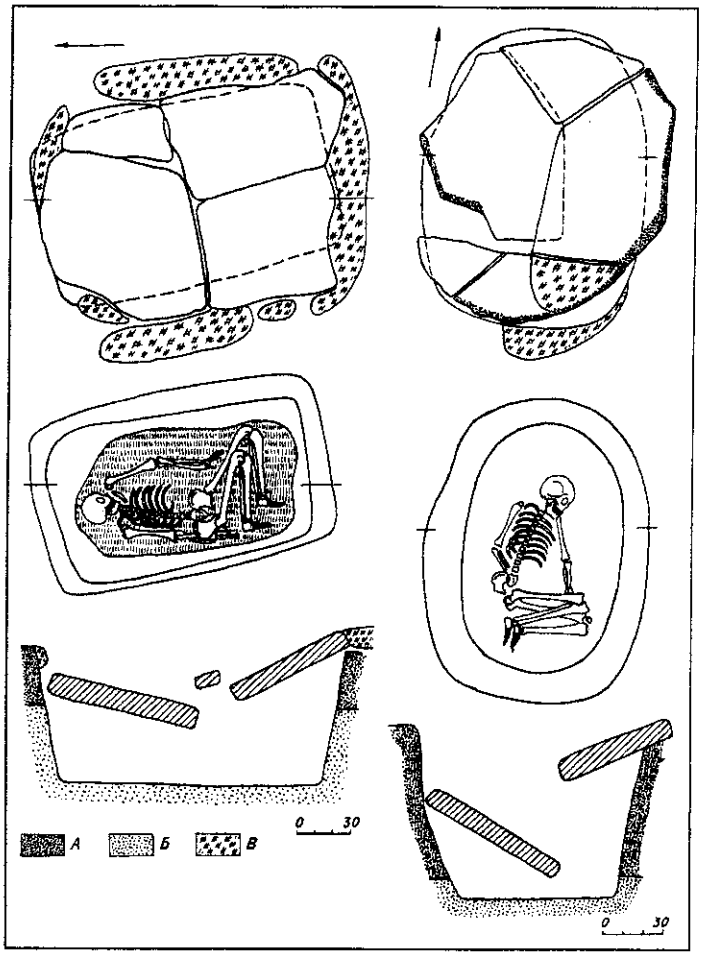

Рис.6. Ковалевка 6, курган 2.1-3 – погребение 1; 4-6 погребение 2. А – погребенная почва; Б – материк, В –зеленая глина

Погребальная камера имела овальную в плане форму и была ориентирована по оси север-юг. Длина ее 1.8 м, ширина – 1.15 м, глубина - 2.25 м от поверхности кургана, 2.95 м от репера. Дно погребальной камеры ниже дна входной ямы на 0.1 м. Плохо сохранившийся костяк лежал на спине головой на юг, лицевой частью череп повернут на восток. Согнутые в коленях ноги упали влево. В головах погребенного стоял горшок (1) и два терочника (2). Дно около черепа, на месте таза и около левой руки окрашено охрой (рис.7: *6).*

1.Горшок с чуть отогнутым наружу венчиком с закругленным краем, высокой изогнутой шейкой, выпуклым в верхней части туловом и плоским дном. На поверхности сосуда следы полосчатого заглаживания. Высота его 15,5см, диаметр венчика –16 см, тулова –21 см, дна – 8.5 см (рис.7: *4).*

2. Терочники (два) усеченно-конической формы были изготовлены из известняка. Размеры одного – высота 4.5см, диаметры 6 и 8 см. Второго –высота 5см, диаметры 6 и 8 см (рис.7: *5).*

Погребение 5 (катакомбное) обнаружено в 11,5 м к востоку от центра. Яма округлой формы, очевидно, являлась погребальной камерой и была слегка вытянута по оси север-юг. Длина ее 1.5 м, ширина 1.33 м, глубина 2.35 м от поверхности и 3, 15 м от репера, в материк углублена на 0.3 м. . Могила разрушена. На дне, у западной стенки обнаружен череп плохой сохранности, несколько костей конечностей человека и необработанный камень (рис. 7: *3).*

Погребение 6 (поздней бронзы) находилось в 8 м к северу-западу от центра кургана на глубине 2 м от поверхности и 2.4м от репера. На плитах заклада более раннего погребения 7 лежал костяк в скорченном положении на правом боку головой на север. Правая рука согнута в локте, ее кисть у плеча, кисть левой руки около бедренных костей. Дно ямы в районе кисти левой руки окрашено охрой. (рис. 8: *14).*

Погребение 7(ямное) располагалось ниже погребения 6 в 8 м к северо-западу от центра кургана. Оно было перекрыто каменным закладом, который состоял из трех необработанных плит, лежащих по линии северо-восток – юго-запад. Длина заклада 1.4м, ширина 0.75 м. Под закладом яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами, ориентированная по оси северо-восток – юго-запад. Размеры ее 1.5 х 0.75 м, глубина 2.45 м от поверхности кургана

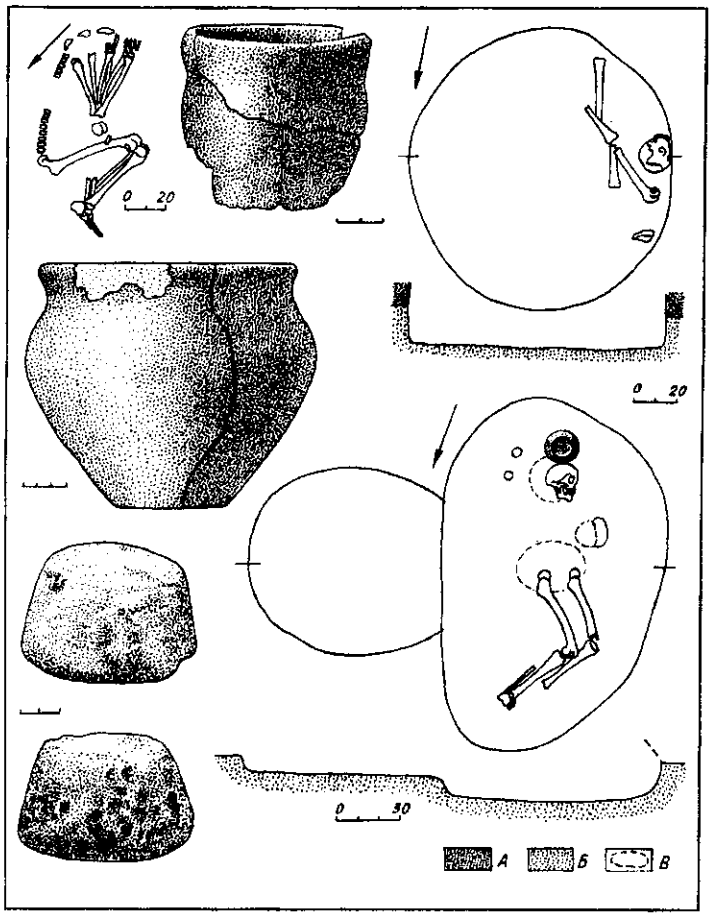

Рис. 7. Ковалевка 6, курган 2.1 - погребение 3 ; 2 - сосуд из погребения 3; 3 – погребение 5; 4 - - сосуд из погребения 4; 5 - - терочники из погребения 4; 6 – погребение 4. А – погребенная почва; Б – материк, В – охра

и 2.90 м от репера, углублена в материк на 0.40м (рис. 8: *14).*

Костяк лежал на спине головой на северо-восток. Руки вытянуты вдоль туловища, ноги, поставленные коленями вверх, упали вправо. Около левой руки обнаружен кремневый скребок (рис. 8: *18).* Череп, ребра левой половины грудной клетки, таз, ступни ног, левая рука окрашены охрой. Под локтевым суставом левой руки дно погребения обмазано речной глиной. (рис. 8: *19).*

Погребение 8 (катакомбное) – в 10 м к юго-западу от центра. На глубине 1.3м от поверхности кургана и 1 м. от репера обнаружены плохо сохранившиеся остатки верхней части скелета. Судя по расположению сохранившихся частей, погребенный лежал головой на запад, лицом на юг (рис.5: *1).* Слева от черепа стоял горшок (1), выше - 5 зубов и 6 не просверленных клыков животных (рис.8: *2-9),* 4 гальки (рис. 8: *10-13).* Дно погребения в области черепа было окрашено охрой.

1. Горшок с отогнутым наружу венчиком, невысокой изогнутой шейкой, плавно переходящей в округлое тулово, дно плоское. На внешней поверхности следы заглаживания, цвет–светло серый. Высота сосуда 15см, диаметр венчика – 14 см, тулова – 18см, дна – 8 см (рис.8: *1).*

Погребение 9 (поздней бронзы) обнаружено в 9 м к юго-востоку от центра. На глубине 0.12 мот поверхности и 0.70 м от репера зафиксирован каменный заклад из мелких камней, лежащих на площади 0.82 х 0.4 м. Под закладом – костяк в скорченном положении на левом боку, головой на северо-восток. Правая рука согнута в локте, кисть направлена к лицу, левая не сохранилась (рис. 8: *16).* У головы лежал фрагментированный глиняный сосуд (1) и обломок горла второго сосуда с гладким оттянутым треугольным в сечении валиком на шейке (рис.8: *17).*

1. Сохранилась верхняя часть сосуда с высокой шейкой, отогнутым наружу венчиком, выпуклым корпусом. Глина темно-серого цвета, поверхность заглажена (рис. 8: *15).*

Погребение 10 (поздней бронзы) обнаружено в 9 м к юго-востоку от центра кургана (рис. 5: *1).* Каменный заклад состоял из мелких камней известняка. Длина его 0.93 м, ширина – 0.95 м. Под закладом, на глубине 0.6 м от поверхности кургана и 1.2 м от репера обнаружены остатки костяка, лежавшего головой на восток. Из-за плохой сохранности костей, положение погребенного не определимо.

Погребение 11 (неопределенное) располагалось в 11 м к юго-востоку от центра (рис. 5: *1).* На глубине 1 м от поверхности кургана и 1.8 м от репера обнаружены отдельные кости человека.

Погребение 12 (ямное) – в 7.5 м к юго-востоку от центра кургана. Каменный заклад длиной 1.3 м, шириной 0.4-0.7 м, состоял из трех необработанных плит, лежавших по оси северо-восток – юго-запад. Под закладом, на глубине 1.11м от поверхности кургана, 1.48 м от репера найдены: трубчатые кости человека (рис.5)

Погребение 13 (поздней бронзы) - в 8.4 м к югу от центра. Погребальное сооружение длиной 1.2 м, шириной 0.85м представляло собой каменную гробницу прямоугольной в плане формы, ориентированную по оси восток-запад, длиной 1.2 м, шириной 0.85 м. Крышка гробницы разрушена пахотой, отдельные ее куски находились внутри ящика. Северная, восточная и западная части гробницы состояли из одной плиты, южная – из двух, заходящих друг за друга. Плиты обработаны, высота их 0.6 - 0.7 м. Углы и стыки между плитами южной и восточ-

ной стенок обмазаны речной глиной. Северная и западная стенки гробницы снизу укреплены мелкими необработанными камнями размерами от 0.1 до 0.2 м и 0.12-0.25 м (рис. 9: *1,3)*. Дно погребения на глубине 1.4 м от репера. На дне гробницы лежал костяк мужчины в возрасте 20-25 лет в скорченном положении на левом боку. Правая рука согнута в локте, кисть перед лицом, ноги согнуты в коленях и поджаты к животу (рис. 9: *2)*.

Погребение 14 (ямное) – в 7 м к северо-востоку от репера. Могила была перекрыта закладом из трех известняковых плит, лежавших по оси северо-восток – юго-запад. Длина заклада 2 м, ширина 1.4 м. Одна из плит просела в яму (рис. 9: *4,6)*. К северу от заклада прослежен материковый выкид из ямы. Под плитами обнаружена яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами, ориентированная по оси северо-восток – юго-запад. Длина ее 1.8 м, ширина –1 м, глубина 2.45 м от поверхности кургана и 3.2 м от репера, углублена в материк на о.45 м (рис.9: *6)*. Костяк лежал в скорченном положении на правом боку, головой на северо-восток. Левая рука вытянута вдоль туловища. Нижние части ног не сохранились. Перед животом обнаружены остатки деревянного бруска длиной 0.31 м, шириной 0.40м (рис. 9: *5)*.

Погребение 15 (ямное) – в 8 м к западу от центра кургана. Яма имела прямоугольную в плане форму с закругленными углами и была ориентирована по оси север-юг с небольшим отклонением к западу. Длина ее 1.7м, ширина 0.8 м, глубина – 2.3 м от поверхности кургана и 2,62 м от репера. Яма оказалась пустой.

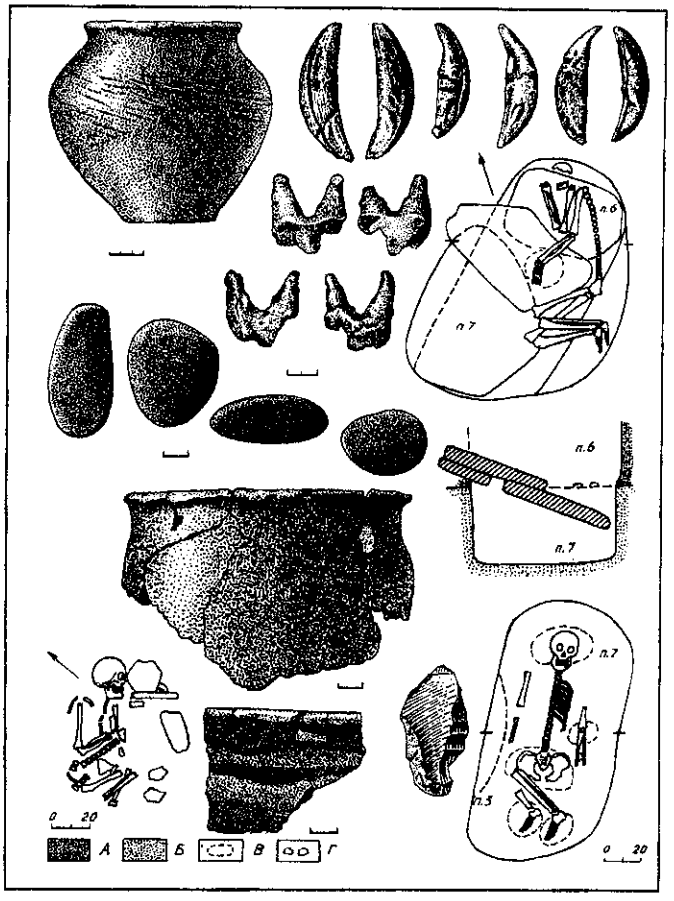

Рис.8. Ковалевка 6, курган 2.1 - горшок из погребения 8; 2-5 – клыки из погребения 8; 6 – 9- зубы животных из погребения 8; 10 – 13- галька из погребения 8; 14 – план и разрез погребений 6 , 7; 15 – горшок из погребения 10; 16 – погребение 9, 17 – фрагмент сосуда из погребения 9; 18 – кремень из погребения 7; 19 – погребение 7; А – погребенная почва; Б – материк, В – охра; Г – камни

Погребение 16 (поздней бронзы) – 10 м к югу от центра. На глубине 0.9м от поверхности кургана, 1.6 м от репера обнаружен костяк взрослого человека, лежавший в скорченном положении на левом боку головой на запад, лицом на север. Левая рука вытянута и направлена к колену, правая согнута в локте и положена на живот (рис. 9: *1*). У плеча левой руки стоял горшок (1). Дно могилы окрашенного охрой.

1.Сосуд баночной формы в виде перевернутого усеченного конуса. Край венчика слегка загнут внутрь, дно плоское. Цвет темно-серый, Высота сосуда 7.8 см, диаметр венчика – 10 см, дна – 5.4см (рис. 10: *2)*.

Погребение 17 (поздней бронзы) – в 4 м к югу от центра на глубине 0.45 м от поверхности и 0.6 м от репера в скорченном положении на левом боку головой на восток, лицом к югу лежал плохо сохранившийся костяк. Перед коленями обнаружена костяна пряжка овальной формы с большим отверстием в центре и маленьким сбоку (рис. 10: *3)*.

Погребение 18 (поздней бронзы) расположено в 6 м к юго-востоку от центра на глубине 0.82 м от поверхности кургана и 1.20 м от репера. Костяк лежал на правом боку головой на запад, лицом на юг. Правая рука вытянута, левая согнута в локте. Правая нога вытянута, левая согнута в колене. Череп и ступни ног окрашены охрой (рис. 10: *4)*.

Погребение 19 (ямное) и 19 а(катакомбное?) обнаружено в 9 м к востоку-северо-востоку от центра. Заклад состоял из четырех необработанных плит известняка лежавших по оси северо-запад – юго-восток. Длина заклада 1.8 м, ширина – 0.85 – 1.1 м. Щели между плитами замазаны речной глиной. Под закладом обнаружено два погребения-19 (перекрытое закладом) и погребе-

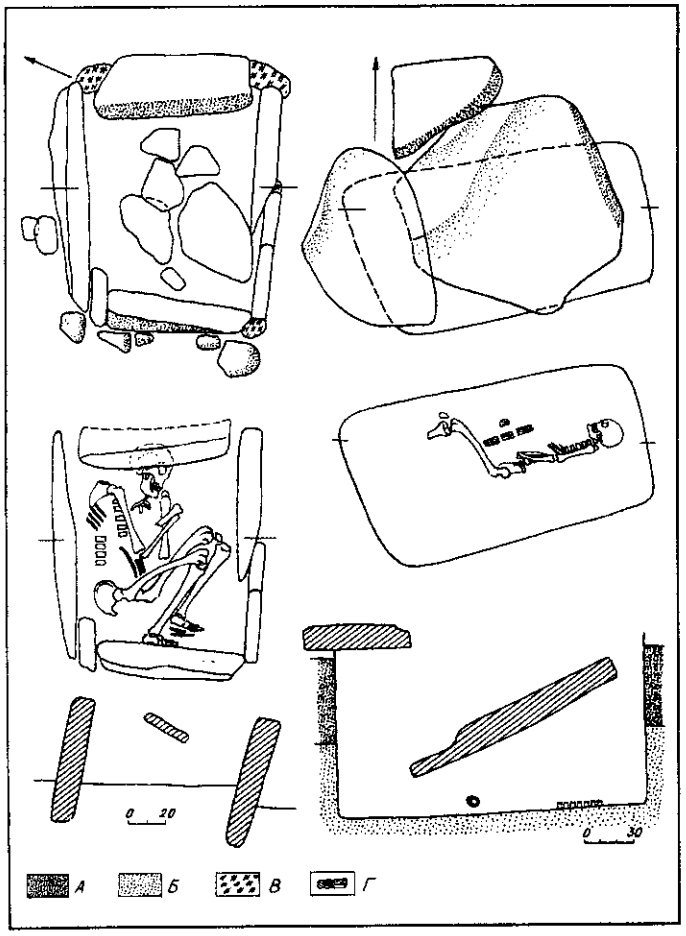

Рис.9. Ковалевка 6, курган 2. 1 – погребение 13; 2 – погребение 14. А – погребенная почва; Б – материк, В – глей; Г –дерево.

ние 19а, которое разрушило погребение 19 (рис. 10: *7, 9).* От погребения 19 сохранилась северная часть ямы прямоугольной формы длиной 0.60, шириной 0.55м. Дно на глубине 1.65 м от поверхности кургана. Яма углублена в материк на 0.2 м. От погребенного сохранились ступни ног, окрашенные охрой (рис. 10: *8).*

Погребение 19а (катакомбное) было совершено в катакомбе, входная яма которой не сохранилась. Камера имела форму широкого овала и была ориентирована по длине северо-запад- юго-восток. Длина ее 1.30м, ширина – 1.1 м, глубина 1.5 м от поверхности кургана. В яме обнаружено два костяка , лежавшие на спине в вытянутом положении головой на юго-восток. Ступни ног отсутствуют. Левая рука одного из них (1) вытянута вдоль туловища, правая слегка согнута в локте, кисть лежала на тазовых костях. Левая рука второго погребенного (2) вытянута вдоль туловища, правая чуть согнута в локте (рис. 10: *8).* За головой погребенного 2 найдены обломки стенок и венчика горшка с елочным орнаментом, выполненным отпечатками штампа (рис 10: *5).*

Погребение 20 (поздней бронзы) – в 8 м юго-востоку от центра. На глубине 0.8 м от поверхности кургана и 1.45 м от репера обнаружен костяк в скорченном положении на левом боку, головой на восток, лицом к югу. Руки согнуты в локтях, кисти перед лицом, ноги согнуты в коленях и прижаты к груди (рис. 10: *6).*

Погребение 21 (поздней бронзы) - в 1м к югу от центра. На глубине 1 м от поверхности кургана лежал костяк в скорченном положении на левом боку, головой на юго-восток, лицом на юго-запад. Левая рука под головой.

Погребение 22 (поздней бронзы) расположено в 10.5 м к юго-востоку от центра кургана, на глубине 1.1 м от поверхности кургана и в 1.88 м от репера обнаружен костяк в скорченном положении на правом боку, головой на северо-восток. Руки согнуты в локтях, правая направлена к лицу, левая прижата к туловищу (рис.11: *4).*

Погребение 23 (ямное, основное) - в 0.5 м от центра кургана. Могила была перекрыта закладом из одной большой плиты и просевших в яму четырех меньших, лежавших по краям к востоку и западу от большой (рис. 11: *1,3)* . Длина заклада 2.4 м, ширина – 1.5-1.85 м. Одна из плит являлась антропоморфной стелой из известняковой плиты прямоугольной формы, сужающейся к нижней части. Голова показана невысоким треугольным выступом, плечи покатые, закругленные Поверхность грубо заглажена. Высота стелы - 2.5м, ширина в плечах 1.5м, в основании - 1м. (рис.11: *5).*

Под камнями заклада сохранились остатки перекрытия могилы – камка (в северо-восточной части_ и деревянные плахи шириной 0.1 м , просевшие в яму (рис.11, *2).* Яма имела прямоугольную форму и была ориентирована по оси северо-восток – юго-запад. Длина ее 1.55м, ширина - 1.08 м, глубина – 1 м от уровня погребенной почвы. К югу от могилы, на уровне древнего горизонта лежал глиняный выкид. В яме находились остатки плохо сохранившегося костяка, который лежал на правом боку головой на северо-восток, лицом на северо-запад. От ног сохранились лишь бедренные кости, по положению которых можно думать, что ноги были согнуты в коленях. Дно в области черепа окрашено (рис. 11: *2).*

Погребение 24 (поздняя бронза). На глубине 1.45 м от поверхности кургана и 2.33 м от репера обнаружен костяк взрослого человека, лежавший на правом боку головой на северо-запад. Левая рука согнута в локте и положена на груди. Ноги, согнутые в коленях, поджаты к животу (рис.5).

Погребение 25 (катакомбное) обнаружено в 11.50 м к юго-западу от центра кургана. Оно представляло собой катакомбу с двумя входными ямами. Яма №1 округлая в плане диаметром 1.5 м. Глубина ее 2.1 м от поверхности кургана и 2.8 м от репера. В северо-восточной части ямы располагался вход в погребальную камеру, имевший вид ступеньки, вырезанной в материке. Высота ступеньки 0.2 м, ширина –0.2 м. (рис.12: *5).* Яма № 2 находилась в 0.3 м к северу от ямы № 1, имела овальную форму, сужающуюся ко входу, который располагался в ее восточной стенке. Длина ямы 2.2 м, ширина – 1.6 м. и 0.8 м у входа в камеру. Дно ямы пологое и переходит ступенькой шириной 0.40м в погребальную камеру. Вход в камеру был заложен двумя наклонно стоящими необработанными плитами. Во входной яме обнаружен терочник (рис.12: *3*).

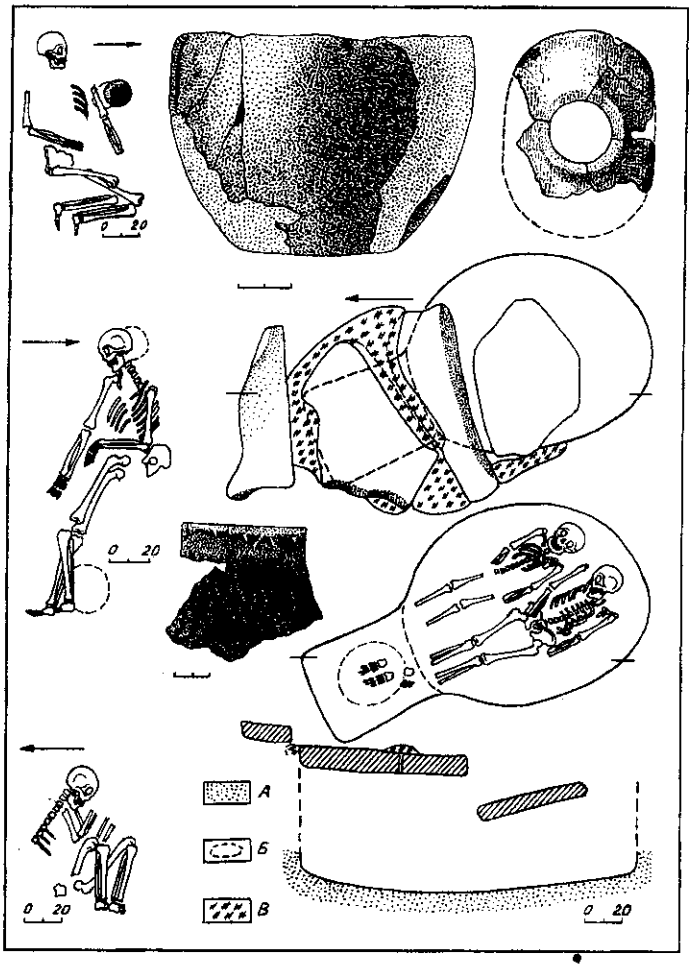

Рис.10. Ковалевка 6, курган 2 .1 – погребение 16; 2 – сосуд из погребения 16; костяная пряжка из погребения 17, 4 – погребение 18; 5- фрагмент сосуда из погребения 19а; 6 – погребение 20;7 -9 погребение 19 и 19а.А – материк; Б – охра; В –глей.

Погребальная камера имела округлую в плане форму диаметром 2.5 м. Высота сохранившейся части камеры 0.6 м. Дно ниже дна входных ям на 0.5 и 0.6м. Дно погребальной камеры на глубине 2.70м от поверхности кургана и 3.48 м от репера.

В погребальной камере обнаружено три костяка. Костяк №1 лежал в южной части камеры. Он принадлежал женщине 35 - 40 лет, которая лежала в скорченном положении на правом боку головой на запад, лицом ко входу. Руки вытянуты вдоль туловища, ноги слегка согнуты в коленях. Левая половина таза и бедренная кость смещены и лежали ближе к входной яме №1. У пятки погребенной найдено два терочника (рис. 12: *2).*

Костяк №2 принадлежал младенцу. Он находился в области живота костяка №1. Сохранились небольшие остатки черепа, позвонков и трубчатых костей. Возможно, он лежал головой на северо-восток.

Костяк №3 лежал у северной стенки погребальной камеры на спине, головой на север-северо-запад. Согнутые в коленях ноги, упали вправо. Руки были согнуты в локтях, кисти у плеч. Костяк принадлежал мужчине в возрасте 55-65 лет. Справа от ступней ног погребенного стоял горшок (1). Дно в центральной части погребальной камеры и кости погребенных густо посыпаны охрой.

1.Горшок имел высокое прямое горло с плоско срезанным краем, дно плоское. Наибольшее расширение тулова сосуда в верхней трети его высоты. На поверхности сосуда следы расчесов. Высота сосуда 15см, диаметр венчика – 15см, тулова- 21 см, дна – 10см (рис. 12: *1).*

Погребение 26 (катакомбное) было обнаружено в 8.5 м к юго-востоку от центра кургана. Входная яма имела овальную в плане форму и была ориентирована по длине север-юг с небольшим отклонением. Ее размеры 1.4 х 0.85-0.9 м. Глубина - 2.2м от поверхности и 2.7 м от репера. Вход в камеру располагался в северной стенке входной ямы, ширина его 0.55 м. Погребальная камера имела овальную в плане форму и была вытянута по оси север-юг. Размеры камеры 2,4 х 1.65 м. Дно камеры на одной глубине с дном входной ямы - 2.2м от поверхности и 2.7 м от репера. В центре камеры лежал костяк взрослого человека в вытянутом положении на спине, головой на юго-запад. Руки вытянуты вдоль туловища, кисти не сохранились. Ноги вытянуты, ступня правой ноги не сохранилась. У черепа стоял горшок (1). Нижняя часть рук посыпана охрой (рис. 12: *6).*

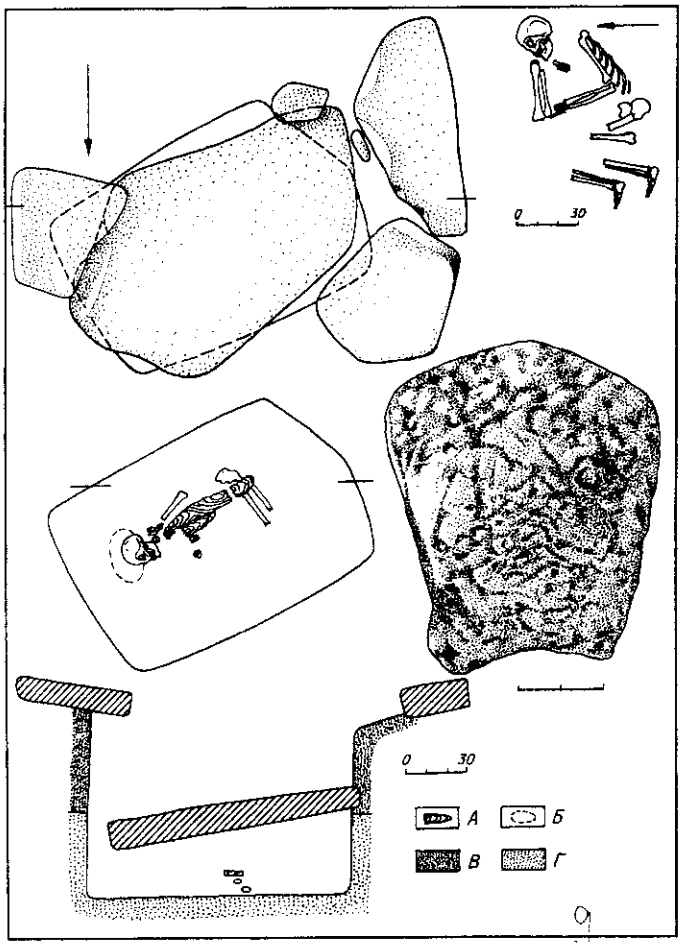

Рис.11. Ковалевка 6, курган 2. 1 – 3 – погребение 23; 4 – погребение 22; 5 – стела из погребения 25.А – дерево; Б- охра; В – погребенная почва; Г – материк.

1.Горшок с прямым срезанным по краю венчиком, широким плоским дном и наибольшим расширением в верхней трети сосуда. Венчик, плечики и придонная часть сосуда орнаментированы отпечатками штампа, роль которого выполняла палочка с намотанной на нее веревочкой. Высота сосуда 11см, диаметр венчика-10см, тулова- 13см, днища- 8см (рис. 12: *4).*

Погребение 27 (неопределенное) обнаружено в 10 м к северо-востоку от центра кургана. На глубине 0.90 м от поверхности и 1.8 м от репера зафиксирован костяк взрослого человека, лежавший в вытянутом положении на спине головой на восток. Череп повернут вправо. Правая рука вытянута вдоль туловища, левая согнута в локте, кисть на тазовых костях. Левая нога согнута в колене, правая вытянута, в голенях ноги скрещиваются (рис. 13: 2*).*

Погребение 28 (ямное) - в 5м к северу от центра кургана. Могильная яма имела прямоугольную в плане форму и была ориентирована по оси северо-восток - юго-запад. Длина ямы 1.9 м, ширина – 1.2м, глубина 1м от уровня погребенной почвы. Сверху яма была перекрыта слоем камки и деревянным накатом, плахи от которого шириной 0.08-0.1 м просели в яму. Слой камки сохранился на уступе шириной 0.2-0.3м, который окружал могилу. На дне погребения расчищен костяк плохой сохранности. Погребенный лежал на спине головой на северо-восток. Руки вытянуты вдоль туловища, левая нога вытянута, правая слегка согнута в колене (рис. 13: *1).*

Погребение 29 (поздней бронзы) – в 10.5 м к юго-востоку от центра кургана. На глубине 1.87 м от поверхности, 2.65 м от репера лежал скелет взрослого человека в скорченном положении на левом боку, головой на восток, лицом на юг. Левая рука вытянута вдоль туловища, правая согнута в локте (рис. 13: *3).*

Погребение 30 (катакомбное) находилось в 12 м к юго-востоку от центра кургана. Входная яма имела округлую в плане форму размерами 1.1 х 0.95 м, глубиной 2.18м от поверхности кургана и 3.17м от репера. Вход в камеру располагался в северо-западной стенке входной ямы. Ширина его 0.65 м. Вход был заложен плитой размерами 0.4 х0.38 м и толщиной 0.08 м. Погребальная камера округлой формы диаметром 2 м с частично сохранившимся сводом высотой 0.32 м. Западная ее часть разрушена ямой погребения 32. Дно погребения 30 находилось на глубине 2.55м от поверхности кургана и 3.55 м от репера. На дне погребения лежал скелет взрослого человека – на спине в вытянутом положении, головой на юго-запад. У головы, слева, стоял сосуд (1) (рис. 14: *2*).

1. "Амфора" с прямым горлом, шаровидным туловом и плоским дном, выделенным закраиной. На плечиках сосуда симметрично расположены четыре ручки-налепа с вертикальными отверстиями. Горло сосуда украшено горизонтальными углубленными линиями с насечками в виде "елочки" Тулово сосуда разделено четырьмя петлевидными фигурами, свисающими от налепов, на четыре зоны. Пространство между ними занятыми бантичновидными фигурами, поставленными вертикально. Узор образован углубленными линиями, заполненными насечками. Закраину дна подчеркивает две горизонтальных линии с насечками. Поверхность сосуда темная, пятнистая. Высота его 17 см, диаметр венчика – 11 см, тулова – 21 см, дня – 8 см (рис. 14: *1).*

Погребение 31 (катакомбное) обнаружено в 10 м к северу от центра кургана. Входная яма овальной в плане формы размерами 1.4 х 1.65 м была ориентирована по длине северо-восток – юго-запад. Глубина ямы 1.8 м от поверхности кургана, 3.1 от репера. Вход был расположен в

юго-западной стенке, ширина его 1м. Погребальная камера имела форму неправильного овала и была ориентирована по оси юго-восток – северо-запад. Длина ее 2.4 м, ширина – 1.45 м, глубина – 2.3 м от поверхности кургана, 3.6 м от репера. Высота сохранившейся части камеры 0.75 м. Дно камеры ниже дна входной ямы на 0.50 м. Костяк лежал в вытянутом положении на спине, головой на восток с небольшим отклонением к югу, череп смещен вправо. Кисть левой руки находилась под тазом, кисть правой- на бедре. Нижние части голени и ступни отсутствуют. Слева от погребенного на уровне плеча стояли сосуд (1) и миска (2) (рис.15: *1,2).*

1."Амфора" с высоким горлом, шаровидным туловом, с плоским дном, выделенным закраиной Сосуд украшен орнаментом, выполненным углубленными линиями и штампом. Горло опоясано тремя горизонтальными углубленными линиями, образующими соответствующий рельеф, по которому мелким штампом нанесен орнамент из коротких линий, образующих "елочку". Подобным образом украшены плечики сосуда. Правда, на них горизонтальные линии прерываются овалами (фестонами), образованными такими же линиями. Овалы расположенные с двух сторон симметрично, имеют вмятины на плечиках и спускаются ко дну сосуда. От овалов с двух сторон отходят треугольники, выполненные в той же технике. Пространство между овалами заполнены двумя вертикальными углубленными линиями, от которых отходят треугольники. Днище сосуда украшено двумя перекрещивающимися углубленными линиями. По закраине нанесены насечки. Поверхность сосуда окрашена охрой. Высота его 16см, диаметр венчика –10см, тулова- 24см, дна – 9см (рис. 15: *6).*

2. Миска в виде перевернутого усеченного конуса со слегка загнутым внутрь краем и плоским дном. Поверхность черного цвета, заглажена. Высота сосуда 7 см, диаметр венчика – 17 см, дна – 8 см (рис. 15:*3).*

Погребения 32 (катакомбное) находилось в 12 м к юго-востоку от центра кургана.. Входная яма не сохранилась. Погребальная камера имела форму овала и была ориентирована по длине с востока на запад. Размеры ее 1.4м х 1.8 м , глубина – 2.5 м от поверхности кургана и 3.5 м от репера. Костяк лежал на спине в вытянутом положении, головой на юго-запад, череп смещен вправо. Руки

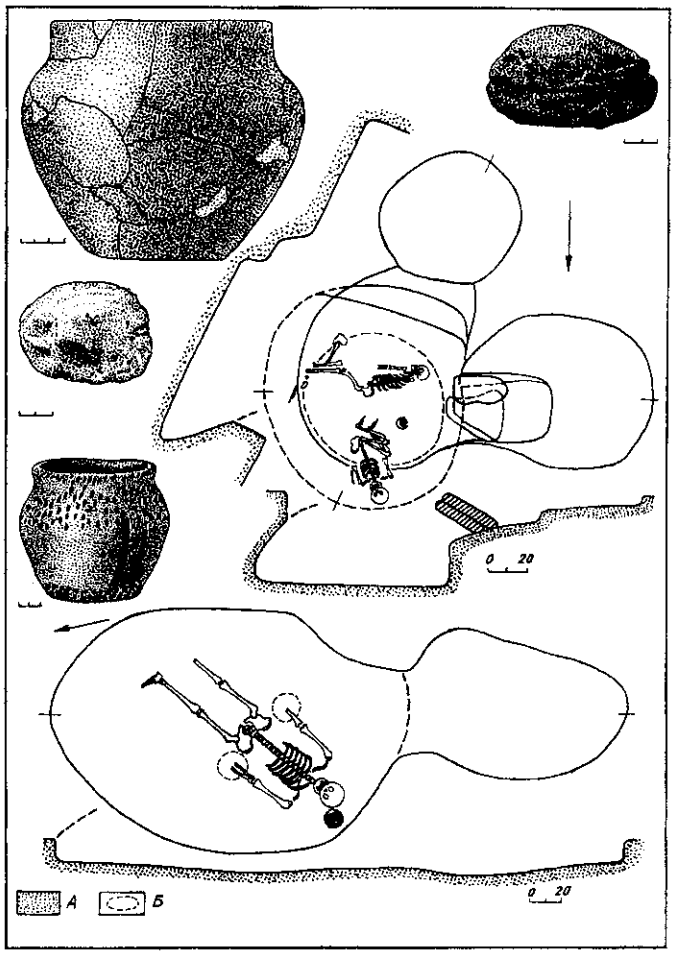

Рис.12. Ковалевка 6, курган 2. 1- сосуд из погребения 25; 2,3 – терочники из погребения 25; 4 – сосуд из погребения 26; 5 – погребение 25; 6 – погребение 26. А – материк, Б – охра.

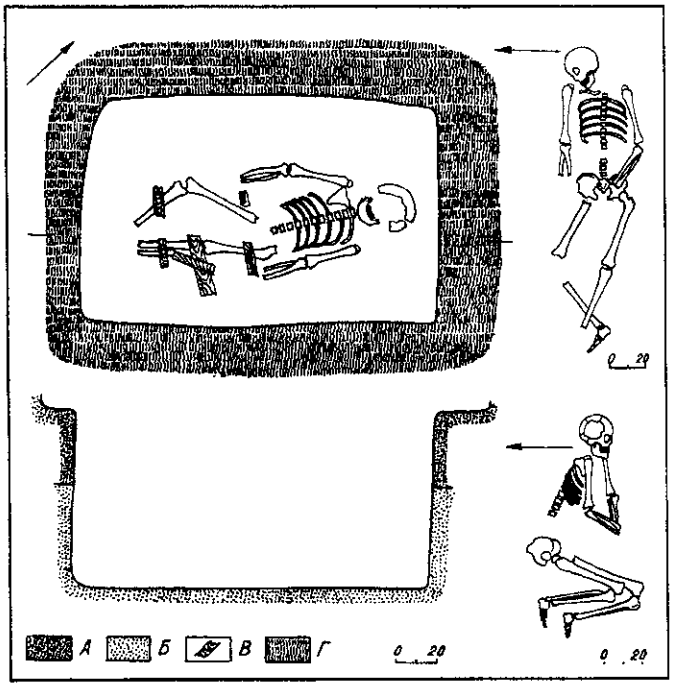

Рис.13. Ковалевка 6, курган 2. 1 – погребение 28; 2 – погребение 27; 3 – погребение 29. А – погребенная почва; Б – материк; В – дерево; Г – камни.

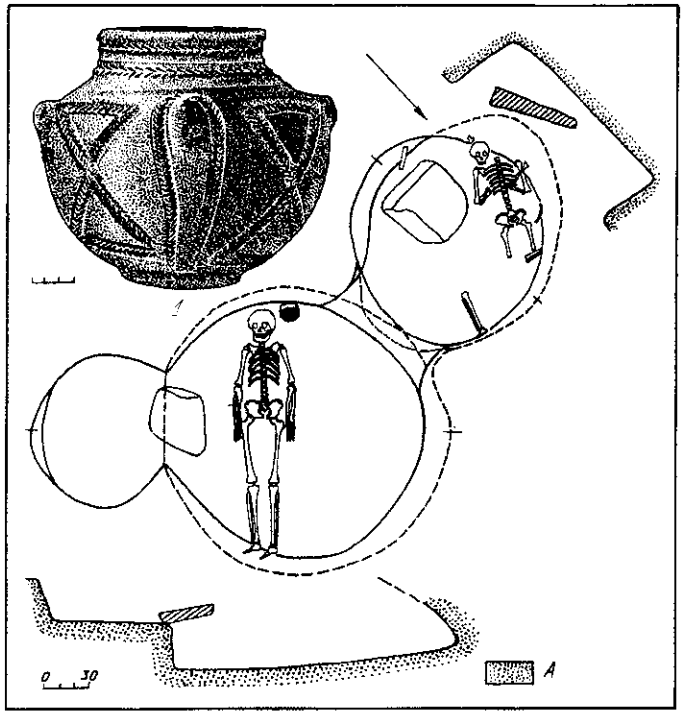

Рис.14. Ковалевка 6, курган 2. 1 – сосуд из погребения 30; 2- погребения 30 и 32. А – материк.

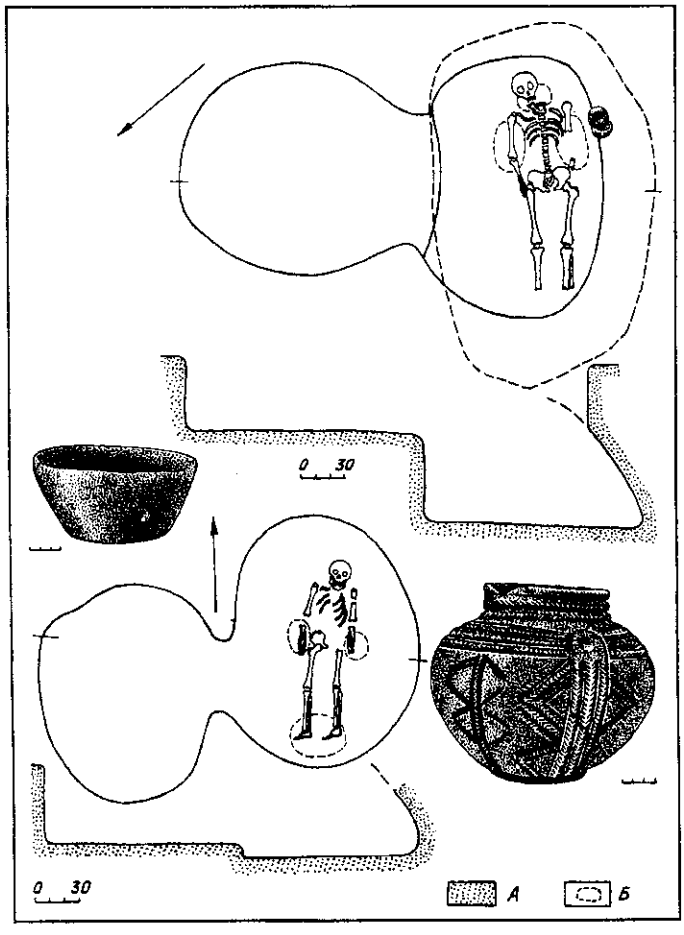

Рис. 15. Ковалевка 6, курган 2 1,2 – погребение 31; 3,6 – сосуды из погребения 31; 4,5 – погребение 33. А – материк; Б – охра.

согнуты в локтях и направлены к грудной клетке. Нижняя часть одной ноги обожжена. Вторая нога расчленена в колене, кости голени лежали под прямым углом к бедренной кости. В заполнении погребения встречались небольшие камни и отдельные человеческие кости (рис.14: *2).*

Погребение 33 (катакомбное) располагалось в 9 м к северо-западу от центра кургана. Входная яма имела не совсем правильную округлую форму размерами 1.2 х 1.5 м, глубиной 2.2 м от поверхности кургана, 3.1 от репера. В восточной части входной ямы располагался вход в погребальную камеру, ширина которого 0.5 м. Погребальная камера размерами 1.5 х 1.9 м и глубиной 2.37м от поверхности и 3.27м от репера имела форму овала, ориентированного по длине север-юг. Камера частично разрушила погребение 7.

Костяк лежал на спине, в вытянутом положении головой на северо-восток. Дно в области рук и ног окрашено охрой (рис. 15: *4,5).*

Курган 3

Распахан. Высота его до начала работ 0.25 м, диаметр 17 м. На поверхности встречались небольшие камни. Насыпь состояла из чернозема. Материк на глубине 0.9 м от поверхности. Под насыпью обнаружено два погребения: одно ямное (2) и одно неопределенное (1). Основным было погребение 2 (рис. 16: *1).*

Погребение 1 (неопределенное) располагалось в 1 м к северо-западу от центра кургана. Каменный заклад состоял из большой плит ы и шести необработанных камней, часть из которых лежала под плитой. Заклад был ориентирован по длинной оси севро-восток - юго-запад. Размеры его 0.85 х 0.75 м. Под закладом - яма трапециевидной формы, ориентированная по длинной оси восток-запад. Ее размеры 1.35 х 0. 55 м в западной части и 1 м - в восточной. Дно на глубине 1.15 м от поверхности кургана и репера. Погребение углублено в материк на 0.25 м. Яма заполнена черноземом, в котором не было находок.

Погребение 2 (ямное, основное) обнаружено в 0.5 м к западу от центра. Прямоугольная в плане яма была ориентирована по оси юго-запад- северо-восток, углы закруглены. Длина ямы 1.4 м, ширина - 1 м, дно на глубине 1.5 м от поверхности кургана и от репера. Погребение углублено в материк на 0.6 м. На дне ямы

лежал скелет взрослого человека в скорченном положении на правом боку, головой на северо-восток. Правая рука вытянута вдоль туловища, кисть под бедренной костью левой ноги, левая согнута в локте почти под прямым углом и лежит на лучевой кости правой руки (рис. 16: *2,3)*. Все кости скелета обильно окрашены охрой

Курган 4

Располагался на краю могильника в южной его части (рис.1: *1)*. Высота кургана до начала работ 0.6 м, диаметр - 28м. На поверхности кургана встречались отдельные необработанные камни. Насыпь состояла из желтого суглинка. В северной части насыпи, на глубине 0.6 м от поверхности найдены обломки стенок горшка катакомбного времени. Под насыпью кургана обнаружено три кромлеха (рис. 17: *1)*

Кромлех №1 находился в центре и был сооружен вокруг основного погребения 6 (рис. 18: *1)*. Диаметр его 10 м. Кромлех был сооружен из известняковых плит размерами от 0.3 до 0.8 м., в отдельных случаях - до 1 м, поставленных вертикально вплотную друг к другу. В северной части плиты подклинивали мелкие камни. В южной и восточной частях кромлех частично разрушен Основания камней вкопаны в грунт и находились на глубине 0.7 м от вершины кургана..

Кромлех № 2 - в 8.2 м к юго-востоку от центра кургана и был сооружен вокруг погребения 7 (рис. 16: *1)*. Диаметр его 4.8 м. Он сложен из необработанных камней различной величины размерами от 0.30 до 0.85 м, поставленных вертикально. В северной и северо-восточной части между большими камнями встречались мелкие, положенные друг на друга. Южная часть кромлеха разрушена. Камни были вкопаны в грунт на глубину 0.5 м от поверхности кургана и 0.7 м от репера (рис. 19: *1)*.

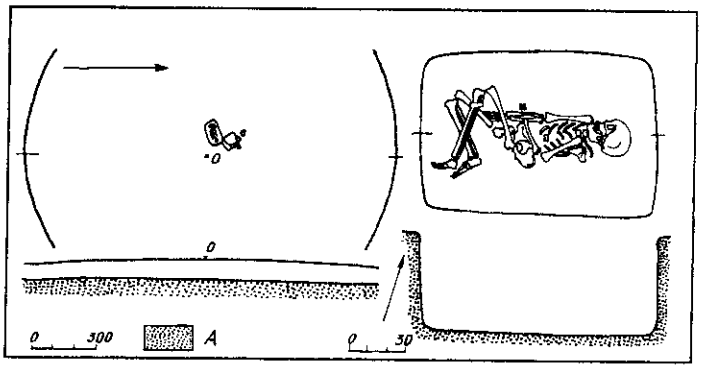

Рис.16. Ковалевка 6, курган 3. 1 – план и разрез кургана; 2,3 – погребение 2. А – материк.

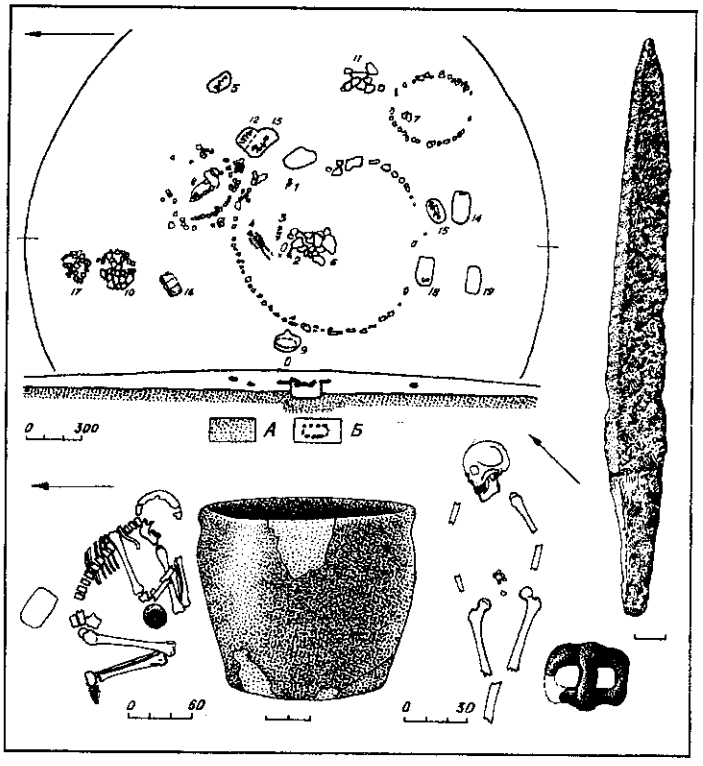

Рис. 17. Ковалевка 6, курган 4. 1 – план и разрез кургана; 2 – погребение 2; 3 – сосуд из погребения 2; 4 – погребение 4 ; 5 – нож из погребения 4; 6 – пряжка из погребения 4. А – материк, Б – камни.

Кромлех № 3 - в 6.5 м к северо-востоку от центра и был сооружен вокруг погребения 8 (рис. 16: *1)*. Диаметр его 3.5 м. Сооружен из необработанных плит известняка размерами 0.20-0.80 м, поставленных вертикально на ребро впритык друг к другу. В северо-западной части камни кромлеха лежали друг на друге. Северо-восточная часть сооружения разрушена. Основание камней находилось на глубине 0.55 м от поверхности кургана (рис. 20: *1)*.

Материк на глубине 1.2 м от вершины кургана. Под насыпью обнаружено 19 погребений. Из них: семь энеолитических (6-11,17), три - древнеямных (12,13, 16), два катакомбных (5,15), два срубных (2,3), одно кочевническое (4), четыре - неопределенных (1,14,18,19).

Погребение 1 (неопределенное) в 2.8 м к востоку от центра. На глубине 0.3 м от репера обнаружен череп плохой сохранности и отдельные человеческие кости. Положение костяка определить не удалось. Возможно, к этому погребению относятся кости лошади, найденные в 1.2 м к западу на глубине 0.2 м от репера. Около костей лошади и в их засыпке обнаружены фрагменты стенок (средневековых?) амфор и дно лепного сосуда.

Погребение 2 (срубное) в центре кургана, на глубине 0.35 м от поверхности обнаружен скелет женщины, лежавший в скорченном положении на левом боку головой на восток. Руки

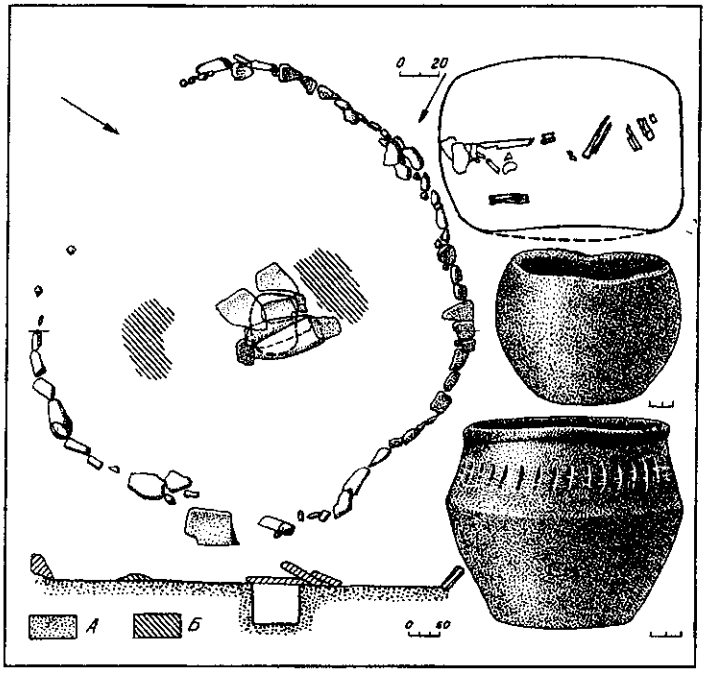

Рис. 18. Ковалевка 6, курган 4. 1- кромлех № 1; 2 – погребение 6. 3,4 – сосуды из погребения 5.

согнуты в локтях и направлены к лицу (кисти рук не сохранились). Бедренные кости образуют с позвоночником прямой угол. Между кистями и коленями на боку лежал сосуд (рис. 17: *2*).

1. Сосуд баночного типа с прямым венчиком, слабо намеченной шейкой и чуть выпуклыми стенками, широким плоским дном. Цвет серый, пятнистый. Поверхность заглажена. Высота сосуда 8см, диаметр венчика - 9 см, тулова- 11см, дна - 7 см (рис. 17: *3*).

Погребение 3 (срубное) - в 0.5 м к северо-востоку от центр. На глубине 0.82 м от поверхности кургана обнаружены остатки скелета взрослого человека, который, судя по сохранившейся верхней части скелета лежал скорчено на левом боку, головой на восток. Обе руки согнуты в локтях, кисти направлены к лицу. Могила разрушена погребением 4.

Погребение 4 (кочевническое) находилось в 1 м к северу от центра. На глубине 0.85 м от поверхности кургана лежал скелет взрослого человека на спине в вытянутом положении, головой на северо-восток. Руки вытянуты вдоль туловища. Кости грудной клетки не сохранились (рис. 16: *4*). В области таза и правой ноги обнаружены фрагменты железного предмета, под бедренной костью левой ноги - железный нож (1). На лопатке скелета в погребении 3 лежала железная пряжка, принадлежавшая, по-видимому, погребенному в захоронении 4 (2).

1. Нож железный с прямой спинкой, сужающийся к острию, треугольным в сечении лезвием и коротким черенком. Длина изделия 20см, длина лезвия - 15см, черенка - 5 см (рис. 17: *5*)

2. Пряжка железная четырехугольная с накладным язычком. Размеры-3 х2.5 см (рис.17: *6*)

Погребение 5 (катакомбное) - в 9.5 м к югу от центра. Входная яма не прослежена. Погребальная камера имела овальную в плане форму и была ориентирована по длине с северо-запада на юго-восток. Длина ее 1.48 м, ширина - 1м, глубина 0.8 м от поверхности кургана, 1.15 м от репера. Яма углублена в материк на 0.15м. Вдоль западной стенки лежали остатки детского костяка, от которого сохранились кости рук и ног. Судя по их положению, погребенный лежал головой на юго-восток. У юго-восточной стенки ямы стоял горшок (1), рядом с ним - небольшая чаша (2). На месте тазовых костей лежал кремневый отщеп.

1. Горшок плоскодонный с отогнутым утолщенным по краю венчиком, высокой шейкой, хорошо выраженным остроребериым плечом. Сосуд украшен короткими вертикальными отпечатками веревочного штампа, расположенными на плечиках. Высота сосуда 14см, диаметр венчика - 14см, тулова - 18см, дна - 10см (рис. 18: *4*).

2. Чаша со скошенными внутрь выпуклыми стенками, плоско срезанным краем венчика и небольшим уплощенным дном. Цвет темно-серый, пятнистый. Поверхность заглажена. Высота сосуда 6см, диаметр венчика - 7см, тулова- 10см, дна - 4см (рис. 18: *3*).

Погребение 6 (энеолитическое, основное). Под центром насыпи, на глубине 0.6м от репера обнаружен каменный заклад, состоявший из семи необработанных плит размером 0т 0.65 до 1.4 м, толщиной от 0.08 до 017м и пяти мелких камней, лежавших по краю заклада с северо-восточной стороны. Две средних плиты просели в яму. Заклад ориентирован по длинной оси с северо-востока на юго-запад. Длина его 2 м, ширина - 0.63-1.6 м в юго-западной части и 2.1 м в северо-восточной. (рис. 18: *1*).

Под закладом – яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами, ориентированная по линии северо-восток-юго-запад. Длина ее 1.25м, ширина -0.98 м у дна, которое на глубине на 1.50 м от поверхности и репера кургана. Погребение углублено в материк на 0.30м. В яме остатки скелета плохой сохранности. Погребенный лежал в скорченном положении на левом боку головой на северо-восток (рис. 18: *2*). Именно с этим погребением связан кромлех № 1.

Погребение 7 (энеолитическое) располагалось в 9 м к юго-востоку от центра кургана. На глубине 0.55 м от поверхности и 0.75 м от репера обнаружен каменный заклад из двух необра-

ботанных плит, лежавших рядом по линии северо-восток - юго запад. Длина заклада 1м, ширина 0.9 м. Под закладом находилась яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами. Длина ее 1.1.м, ширина – 0.55 - 0.6м, дно на глубине 1.15 м от поверхности кургана, 1.35 м от репера и 0.6 м от заклада. На дне лежал скелет ребенка на спине, головой на северо-восток. Ноги, поднятые коленями вверх распались в виде ромба (рис. 19: *3).* Слева у головы стоял сосуд (1). С погребением 7 связан кромлех № 2.

1.Горшок с невысоким прямым венчиком, яйцевидным корпусом и уплощенным дном. Шейка украшена оттисками веревочки, поверхность заглажена. Высота сосуда 11см, диаметр венчика -8 см, тулова – 14см, дна- 3 см (рис. 19: *2*).

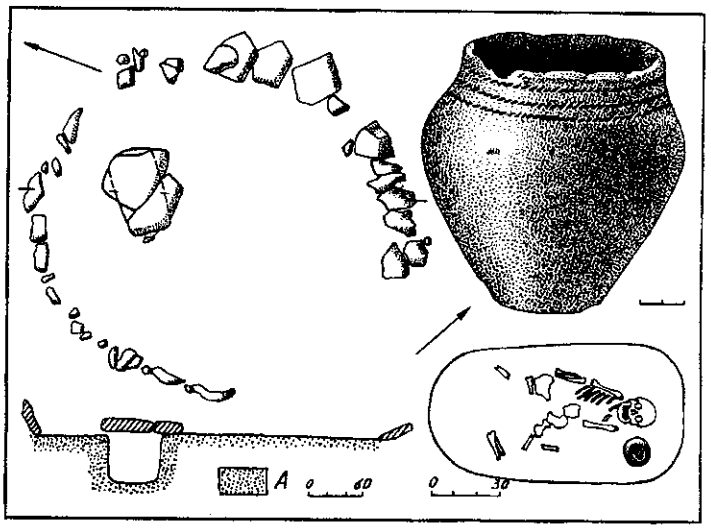

Рис. 19. Ковалевка 6, курган 4. 1 – кромлех № 2; 2 – сосуд из погребения 7; 3 – погребение 7. А – материк

Погребение 8 (энеолитическое) обнаружено в 4.5 м к северо-востоку от центра. На глубине 0.6м от поверхности кургана и 0.7 м от репера зафиксирован каменный заклад из камней среднего размера, лежавших без всякого порядка по оси северо-запад- юго-восток. Длина его 1.6 м, ширина - 1.1 м. Под закладом оказалось две ямы - *а* и *б.* Яма *а* имела овальную форму и была ориентирована по длине с северо-востока на юго-запад. Длина ее 1.3 м, ширина в средней части 0.6 м, глубина – 1.3 м от поверхности кургана, углублена в материк на 0.20м. Яма *б* была расположена перпендикулярно к яме *а*, имела прямоугольную в плане форму и была ориентирована по длине северо-запад-юго-восток. Длина ее 1.2 м, ширина – 0.75 м, дно на глубине 1.4 м от поверхности, углублена в материк на 0.3м. Обе ямы оказались пустыми. Создается впечатление, что заклад относился все же к яме *б*. К ней же относился и кромлех №3 (рис.20: *2*).

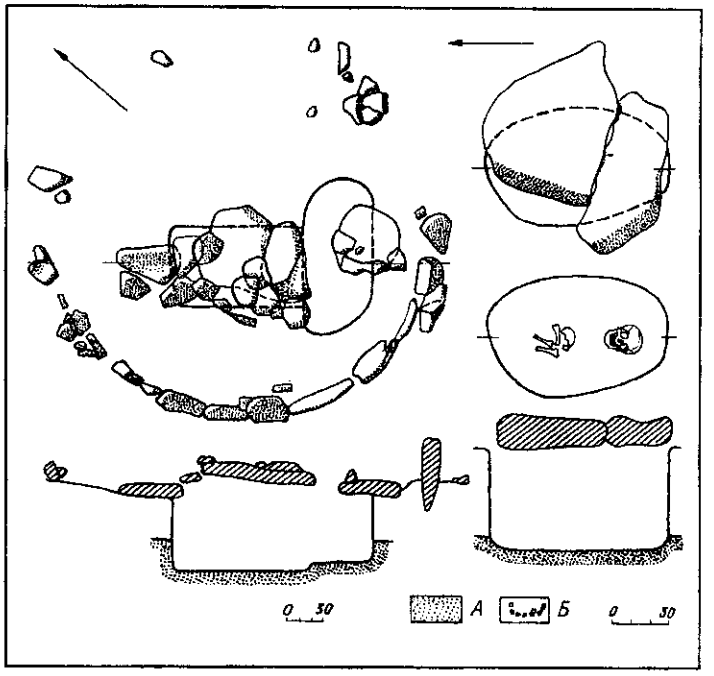

Рис. 20. Ковалевка 6, курган 4. 1 – кромлех № 3; 2 – погребение 8; 3 – погребение 9. А – материк; Б – камни.

Погребение 9 (энеолитическое) – в 5 м к западу от центра кургана. На глубине 0.45 м от поверхности кургана обнаружен каменный заклад из двух необработанных плит, лежавших по длинной оси северо-восток – юго-запад. Длина его 1м, ширина – 0.7 – 1 м. Под закладом обнаружена яма овальной формы, ориентированная по длинной оси север-юг. Северная часть ямы шире южной. Длина ямы 0.9м, ширина- 0.55-0.65 м, дно на глубине1.03 м от поверхности кургана и репера.. В яме лежал скелет подростка – на спине, головой на север (рис.20:*3).* Кости рук и грудной клетки не сохранились. В заполнении ямы найдено три небольших фрагмента стенок лепных сосудов.

Погребение 10 (энеолитическое) – в 8.5 м к северо-западу от репера. На глубине 0.52 м от поверхности кургана и 0.9 м от репера обнаружен каменный заклад, состоявший из больших плит, окруженных небольшими камнями. Длина заклада 2.35м, ширина- 2.2 м. Плиты в средней части заклада просели в яму почти до дна (рис. 21: *1, 3).* Под закладом – яма прямоугольной в плане формы, ориентированная по длинной оси юго-восток – северо-запад. Дли-

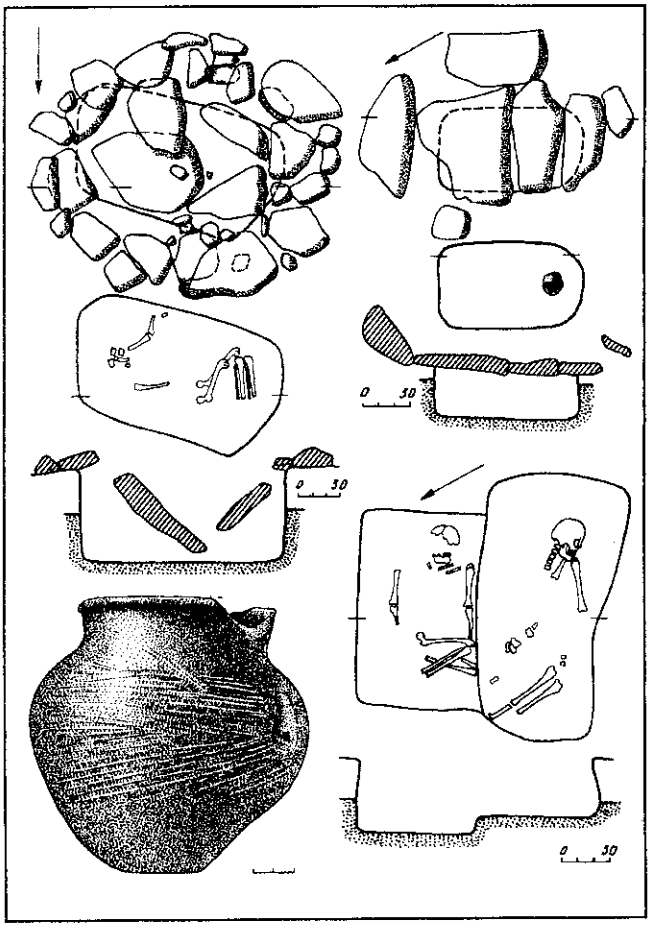

Рис. 21. Ковалевка 6, курган 4. 1-3 погребение 10, 4 – 6 - погребение 11; 7 – сосуд из погребения 11; 8,9 – погребения 12 и 13.

на ее 1.6 м, ширина – 0.95 м., дно на глубине 1.2м от поверхности и 1.6 м от репера. На дне ямы лежал костяк плохой сохранности в скорченном положении на левом боку, головой на юго-восток (рис. 21: *2)*

Погребение 11 (энеолитическое) – в 9м к востоку-юго-востоку от центра. На глубине 0.7 м от поверхности кургана и 1 м от репера обнаружен каменный заклад, ориентированный по длинной оси северо-восток – юго-запад Длина его 1.85 м, ширина – 1.10м (рис.21. *4.)* Под закладом обнаружена яма прямоугольной формы с закругленнми углами, повторяющая ориентацию заклада. Длина ямы 1м, ширина – 0.6м, дно – на глубине 1.35м от репера и 1.05 от поверхности кургана. Яма углублена в материк на 0.25м. (рис.21 *4-6).* На дне ямы у южной стенки лежал лепной сосуд (1). Кости погребенного не сохранились.

1. Горшок с высоким горлом, отогнутым венчиком. Выпуклый корпус сужается к небольшому уплощенному дну. Цвет желтый, поверхность пятнистая. На внешней поверхности – следы поперечного заглаживания. Высота сосуда 10 см, диаметр венчика 0- 14см, тулова – 16см, дна – 4 см (рис.21: *7*).

Погребение 12 (ямное) – 5 м к востоку от центра. Яма имела прямоугольную в плане форму и была ориентирована по длинной оси с юго-востока на северо-запад. Длина ее 1.33 м, ширина – 0.8 м, глубина – 1.4 м от поверхности. Яма углублена в материк на -0.3 м. На дне ямы лежал скелет взрослого человека на спине, головой на север. Ноги поднятие коленями вверх, упали влево. Руки вытянуты вдоль туловища. Кости грудной клетки и таза не сохранились (рис.21: *8*, 9).

Погребение 13 (ямное) располагалось чуть южнее погребения 12. Могильная яма подпрямоугольной формы была ориентирована по длинной оси с юго-востока на северо-запад. Длина ее 1.8 м, ширина – в северной части – 0.97 м, южной – 0.75м, глубина - 1.3 м от поверхности кургана и репера. Яма углублена в материк на 0.1м. В яме остатки костей взрослого человека, по положению которых можно предположить, что погребенный лежал в скорченном положении на левом боку, головой на север (рис.21: *8,9).*

Погребение 14 (неопределенное) располагалось в 9 м к югу от центра. Яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами была ориентирована с востока на запад. Длина ее 1.7м, ширина -0.95-1м, глубина -1.6 от поверхности кургана и 1.9 м от репера. Яма была углублена в материк на 0.7м. У восточной стенки ямы лежала лопатка животного.

Погребение 15 (катакомбное) в 7.9 м к югу от центра. Входная яма не обнаружена. Свод катакомбы нарушен. Погребальная камера имела овальную в плане форму и была ориентирована по длинной оси с востока-северо-востока на запад-юго-запад. Длина ее 2м, ширина – 1.3 м высота 0.5 м . Дно катакомбы находилось на глубине 1.5м от поверхности кургана и 1.7м от репера. Погребенный лежал в скорченном положении на левом боку, головой на запад-юго-запад. Кости грудной клетки и кости рук перемешаны (рис.22: *1-3).*

Погребение 16 (ямное) располагалось в 6 м к северо-западу от центра кургана. Могила была перекрыта закладом из трех необработанных плит, лежавших рядом по линии северо-восток - юго-запад. Длина заклада 1.3 м, ширина – 0.8 м. Две плиты в юго-западной части заклада просели в яму (рис.22: *9).* Под закладом – яма прямоугольной в плане формы с закругленными углами, ориентированная по длинной оси северо-восток – юго-запад. Длина ее 1.1 м, ширина -0.58м,глубина -1.25м от поверхности кургана и от репера. Яма углублена в материк на

0.25 м. Погребенный лежал на спине, головой на северо-восток. Ноги, поднятые коленями вверх, упали вправо (рис.22: *8).* Дно ямы в области ног окрашены коричневой охрой.

Погребение 17 (энеолитическое) в 10 м к северо-западу от центра.. Могила была перекрыта закладом. Две большие плиты размерами 0.63х0.4 х 0.15м и 0.85х0.85х0.18 м были окружены небольшими камнями. Вся эта «конструкция» представляла собой заклад размерами 1.8х1.5 м. (рис.22: *4, 6).* Под закладом – яма овальной в плане формы размерами1.2х0.93 м, ориентированная по длинной оси северо-восток – юго-запад. Дно находилось на глубине 0.9 м от поверхности и 1.28 м от репера. Яма углублена в материк на 0.15-0.25 м. На дне ямы, ближе к восточной стенке лежал череп взрослого человека (рис.22: *5).*

Погребение 18 (неопределенное) находилось в 7 м к юго-западу от центра. Могильная яма имела прямоугольную в плане форму и была ориентирована по длинной оси с востока на запад. Длина ямы – 1.6м, ширина – 1м, глубина – 1.2 м от поверхности кургана и 1.3 м от репера. Яма углублена в материк 0.12- 0.18 м. На дне ямы, в юго-западном углу лежали без всякого порядка кости ног человека. Отдельные кости встречались в заполнении могилы.

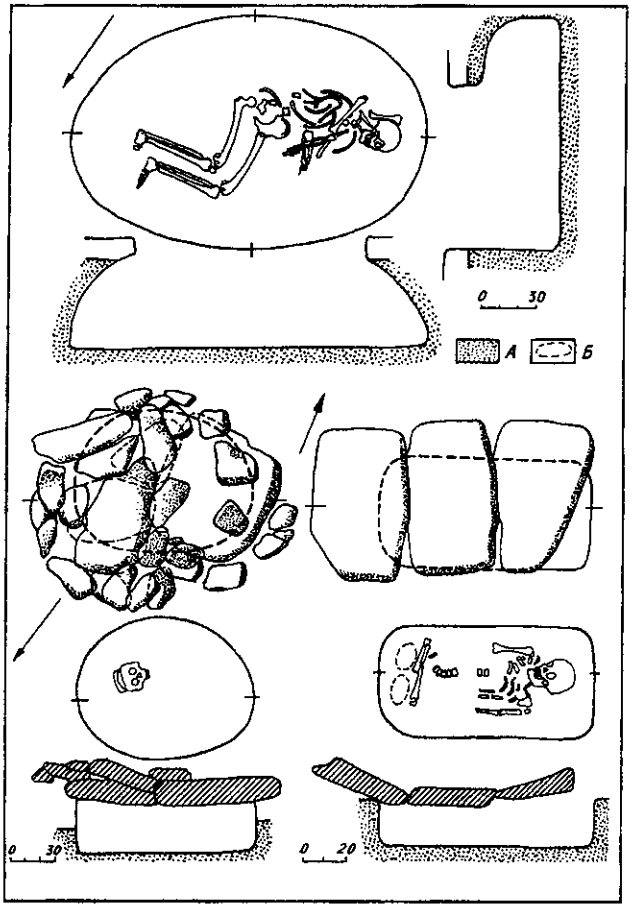

Рис. 22. Ковалевка 6, курган 4. 1 – 3 - погребение 15; 4 – 6 погребение 17; 7-9 – погребение 16. А – материку, Б – охра.

Погребение 19 (неопределенное) находилось в 10м к юго-западу от центра кургана. Яма имела форму прямоугольника с закругленными углами и была ориентирована юго-восток – северо-запад. Длина ее 1.78, ширина - 0.8м. Дно находилось на глубине 1.8 м от поверхности кургана и 0.75м от репера. В заполнении ямы встречались отдельные мелки человеческие кости.

Таким образом, в описаных курганах обнаружено 65 погребений. Из них: 7 энеолитических, 16-ямных,15-катакомбных, 16-пождней бронзы, 2 - срубных,1 -кочевническое, 8 неопределенных. Уникальны комплексы из кромлехов с энеолитическими погребениями внутри, обнаруженные под насыпью кургана 4. В результате работы Южно-Бугской экспедиции в 1974 г. получены новые данные о погребальном обряде древнейшего населения Украины.

ЛИТЕРАТУРА

Фоменко В.Н. Курган у с. Ковалевка// Археологические исследования на Украине в 1968 г. Киев. 1971, вып. 3

Отчет о раскопках кургана Попова могила, произведенніх Н.Ф. Савицким около местечка Ковалевка Херсонской губкрнии//Архим ИИМК РАН, ф.1, д. 278

Ковпаненко Г.Т. Роботи Південнобузької(Очаківської) експедиції//Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Київ, 1972, №4

Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение 1 в.н.э. на Южном Буге. Киев. 1986.

Ковпаненко Г.Т., Бунятян К.П. Охоронні розкопки курганів поблизу с. Ковалівка на Миколаївщині// Археологія, 1976, № 20

Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка.// Курганы на Южном Буге. Киев.1978

Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Скифские курганы у с. Ковалевка в Николаевской области/ Курганы на Южном Буге. Киев. 1978

Ковпаненко Г.Т.,Черних Л.А. Поховання катакомбної культури на Південному Бузі// Археологія, 1984, №48

КовпанекоГ.Т., Фоменко В.М. Поховання доби енеоліту – ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу// Археологія, 1986, №55

РОЗДІЛ 4: МЕТОДИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Артемьев А.В.

НЕКОТОРЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ К СБОРУ И СОХРАНЕНИЮ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА (ДЛЯ ПОСЛЕДУЮЩЕГО МЕДИЦИНСКОГО АНАЛИЗА)[1]

Artem'ev A.V. Question of the methods assembles and preservations palaeoantropological materials, for the further medicals assessments. Shown the question of the methods assembles and preservations palaeoantropological materials, which were found in the time of archaeological revealed, for the further medicals researches and the assessments dentists.

Принимая во внимание возрастающий интерес медиков к проблеме исследования палеоантропологического материала, учитывая специфику медицинской обработки, на наш взгляд, необходимо ввести ряд рекомендаций к уже имеющимся методикам сбора и хранения фоссильных и субфоссильных останков людей, обнаруженных при археологических раскопках.

Руководить раскопками приходится сравнительно небольшому числу весьма квалифицированных археологов, которым наши предложения не сообщат много нового, однако такие включения по сбору антропологического материала, с точки зрения медика и для медиков разного профиля и многопрофильного изучения, — представляется всё же целесообразными. Археолог обязан учитывать не только интересы своей науки, но и других дисциплин. Очевидно и преимущество привлечения к изучению материала как можно большего числа специалистов.

Примечателен подход к определению антропологических особенностей украинского народа одного из основателей отечественной антропологической школы Ф. К. Вовка — первостепенное внимание вопросам совершенствования методик сбора костного материала и его сохранения. В его археологических экспедициях собиралось даже то, что могло быть изучено намного позже — *принцип,* оказавшийся в сегодняшних условиях пророческим [Вовк, 1995].

Знакомство с литературой по методике сбора костных находок даёт нам основание утверждать, что методики такие давно не совершенствовалась. Антропологи же в некоторых случаях получают возможность осмотреть и обследовать костяки только через десятки лет. В свою очередь, совершенствуются методы исследования в общемедицинской практике, совершив за последние десять лет качественный скачок вперёд.

Во время археологических раскопок сбор остеологических находок должен включать в себя практически все те приёмы, что и эксгумация трупа, и, тем не менее, на практике реально есть разница при способах взятия материала [Яланський, Воробйов, Яланська, Воробйов, 2000], что не вяжется с дальнейшим медицинским исследованием (судебные медики материалы досматривают на месте, без изменения первоначальной предметной фиксации, без нарушения анатомического порядка доставляют для дальнейшего освидетельствования). Обмен методиками между дисциплинами и науками, на наш взгляд, позволил бы избежать многих ошибок.

Работы по определению давности захоронений по костным останкам на антропологическом материале хорошо описаны и известны. Методы апробированы и прижились в антропологической и археологической практике. Использовались кости из погребений разных эпох и разной сохранности. Случаи обнаружения при земляных работах погребений времени не редкость (не редкость изъятие их следственными органами, в качестве вещественных доказательств).

Фундаментальная работа по криминалистике принадлежит А.Ф. Рубежанскому. Надо отметить его настоятельные рекомендации пользоваться анализом физико-химических свойств среды, в которой находился исследуемый материал, "...которые в сущности определяют регистрируемые изменения". Им подробно рассматривались факторы, влияющие на характер и степень разрушения биологического материала в почве (с предшествующим влиянием факторов разрушения на воздухе). Даётся классификация почв по механическому составу (и изменения костной ткани в зависимости от пребывания в той или иной из них), разбирается влияние почвенной влаги и воздуха, влияние экологии во времени (степень влияния разных

[1] Статья подается в авторской редакции

химических веществ из почвы на костяк). Даётся комплекс методов для определения давности захоронения и разновременности погребений, найденных в непосредственной близи друг от друга, когда традиционными методами это определение было проблематично. С большим сожалением автор говорит о невозможности собрать сведения о морфологических и физико-химических составах почвы из-за отсутствия проб земли.

Им разработаны признаки субфоссильности костей и их отличие от костей современных погребений [Рубежанский, 1978, *3-19, 93-101*]. Он много сделал для развития темы дифференциации, определения изменений, произошедших с костяками в период их пребывания в почве и не связанных с посмертными или прижизненными искусственными действиями на кости умершего (обвал погребальной конструкции, повреждения при неосторожном сборе и пр.). Благодаря его исследованиям мы можем дифференцировать прижизненные увечья и травмы костей с консолидацией и без (приведшие или не приведшие к смерти) [Артемьев, Гавриш, Яланский, 2001, *81-84*].

В тоже время предлагаемые методические разработки по определению полового диморфизма, роста, возраста, расы, используя современные достижения науки (в первую очередь смежных дисциплин) пригодны для первичного получения данных в паспортную часть [Малеев, Сегеда , 1988].

Сбор, обработка, упаковка, транспортировка и хранение антропологического материала зависят от поставленных задач. Интересы медицины как правило тут не учитываются. Речь же идёт о выделения из уже известных рекомендаций ряда моментов, которые редко соблюдаются. Хочется обратить внимание на аспекты сбора, которые известны, но игнорируются в связи с незнанием медицины археологами. Поэтому необходимо упростить методику для удобства работы в археологических экспедициях и создать условия для доступности анализа добытых анатомических препаратов.

Сбор антропологического материала. Конечно же, идеально было бы, чтобы медик и антрополог работали вместе на раскопках (ещё лучше в одном лице). Факт частого их отсутствия на раскопе ни для кого не секрет — сказывается нехватка выделяемых средств и работающих профессионалов.

Важна первичная оценка, в момент расчистки костяка в полевых условиях (в дальнейшем реставрация может быть невозможна), где легче провести идентификацию, определить принадлежность костей одному человеку, усмотреть патологоанотомические особенности, половозрастные признаки, следы заболеваний (слабо и плохо видимые отклонения — зубные камни), известные только узкому специалисту. Отличительные черты труднее обнаружить при обработке скелета, в сложенном виде, поступившем на анализ (изменения заметны после полной расчистки костяка, но до его окончательного сбора), когда может быть нарушен анатомический порядок, целостность костей (общая картина более показательна, не всегда можно точно сопоставить полученные фрагменты, впоследствии) [Краснов, 1989, *32, 45*]. Имеется также вероятность установления сроков возможного ограбления погребения, производимому по состоянию костной ткани. Тонкий анализ в лаборатории (идентификация, дифференциация, диагностика) занимают львиную долю времени исследования. Сравнение результатов, проведенных с помощью выделенных методик, с данными первичной обработки и сокращают время, и серьёзно корректируют, уточняют результаты.

Предложение пропитки тканей различными закрепителями не всегда оправдано (в том числе и зубов — многие дифференциальные признаки патологии просто замазываются). Монолитом предлагается брать только уникальные материалы, что с точки зрения медицины не совсем верно, т.к. только окончательный анализ может дать сведения уникальности материала (до сих пор ведётся спор о времени происхождения многих нозологических единиц и каждый костяк может привнести много нового, прояснить некоторые аспекты исторической правды). Археологи же могут не обратить внимания на анатомические признаки патологии, сочтя их за повреждения [Мамонова, Романова, Харитонов, 1989, *50-83*].

Уникальность находки редко определяется степенью и важностью для медицинской науки (наличие того или иного патологического отклонения).

При определении прижизненных заболеваний, которые можно легко спутать с посмертными повреждениями, имеет смысл делать дифференциальную диагностику, которую лучше предоставить медику (стоматологу, судебному медику). Не исключено, что под плохо сохранившимся костным материалом скрывается патология (пародонтоз, характеризующийся остеопорозом костной ткани альвеолы зубов — разрушенных и плохо сохранившихся материалах трудно различим).

Фактор нахождения в почве оснований для датировки погребения требует особого внимания и отношения к себе при исследовании. Отсюда, прежде всего, и вытекает необходимость сбора почвы над и под находкой, справа и слева от неё, у головы и ног (что часто игнорируется), с пометками (места сбора) в каждом кульке. Грунт необходим для анализа возможных причин смерти (случаи отравления), анализа давности захоронения.

Обработка. Мыть костяки не следует, т.к. можно смыть зубные камни и другие следы патологии, спровоцировать отслоение компакты (отдельными авторами указывается необходимость только влажной протирки — с чем необходимо согласиться). Обрабатывать должен исследователь, он отследит патологию, зная излюбленные места её локализации (если привлечение специалиста не возможно, то необходимо, собрав анализ почвы, обработать костяк и оставить его до осмотра антропологом). Лишняя земля должна сначала удаляться ножом, далее щёткой, потом следует протирать ватой. Зубные образования при неосторожном обращении с костяком, не говоря уже об интенсивной мойке, шелушиваются, слущиваются, отходят монолитом с поверхности зубов, это же относится и ко многим дифференциальным признакам. *Необходимую окончательную обработку исследователь должен провести антрополог!*

Сушить черепа и кости можно (во избежание попадания прямых солнечных лучей) под бумагой, и лучше — прямо на месте находки.

Паковка. К известным правилам надо добавить, что ни в коем случае нельзя смешивать материал с находящейся с ним землёй, всячески препятствовать поступлению пыли. Желательно, поставив находки в определённое место, не кантовать их без надобности до осмотра антрополога и медика. Это позволит, например, со временем и дифференцировать травмы, полученные на разных стадиях жизни и после смерти (разрушения костей в результате проведения какого-то обряда — с ритуальной целью), провести анализ костей, находящихся в любом состоянии, вплоть до порошкообразного.

На практике часто берётся только череп, тазовые, длинные трубчатые кости. Срочность археологических работ, когда в случае пропитки костей клеем, надо долго ждать высыхания клеящего вещества, вынуждают археологов не брать часть останков, а только самые "информативные". То есть, легче не взять, чем собирать по критериям плохой сохранности. Следует же брать такой, какой есть. В современных условиях есть возможность медицинского анализа костяков разного рода сохранности. Короткие трубчатые и кости грудного отдела служат дополнительным источником сведений при общей плохой сохранности скелета.

Паковать кости надо, независимо от их видимой (хорошей или очень плохой) сохранности, одинаково тщательно, соблюдая все предосторожности. Хорошая сохранность может быть обманчивой (возможно, в последствии костная ткань расслоится и придет в полную негодность для исследования).

Кисти, стопы являются важной составляющей в вопросах выяснения развития как отдельных индивидов, так и человечества в целом, рёбра и позвонки — ценный материал при определении причин смерти и патологии. Для упрощения дифференциации необходимо укладывать кости кистей рук с пометкой правой и левой стороны. Реестр — перечень найденного — позволит, в том числе, проводить учёт материала и обеспечить его дальнейшее полное сохранение, с учётом вынужденных потерь (по сохранности и далее определить степень, характер изменений с костями во времени). Для учёта данных при утратах — должны проводиться описи костяков или костей. Удобна форма перечня имеющихся костей скелета в виде таблиц [Артем'єв, 1999, *70*].

Конечно же, исследователь сталкивается с проблемой недоступности проведения многих анализов из-за их сложности, дороговизны, но тенденция такая за последние годы постепенно имеет положительное разрешение.

Транспортировка. При соблюдении правил сбора, паковки, транспортировка не должна вызывать особых трудностей.

Последующее хранение с целью использования для новейших методик в медицинских исследованиях. Во многих музеях в качестве экспонатов хранится антропологический материал. Сегодня получили распространение случаи, когда стараются избавляться от подобных находок. Это даже нашло отражение в последней, ещё советской инструкции по хранению музейных фондов. И может быть, с точки зрения музейного дела, это и правильно, но с точки зрения науки — совершенно не допустимо. В этой связи не могут не настораживать факты, «не совсем бережного» отношения к антропологическому анатомическому материалу, не достаточному вниманию при его хранении. Допустить гибель таких коллекций нельзя.

Имеются противоречия в предлагаемых инструкциях для хранении изделий из рога и кости, костяков (сохранение изделий из кости направлено на сохранение, скелетов — просто

на пребывание их в музее). Поэтому, если не может быть осуществлена обработка сразу же после обнаружения, то должна быть обеспечена соответствующая дальнейшая сохранность — *консервация материала*. Для этого мы бы рекомендовали упаковывать анатомические препараты в полиэтиленовые кульки, герметично их перевязывать и хранить в таких местах, в которых бы материалы не подвергались частым перестановкам, перемещениям. В таком виде они могут храниться десятки лет и разновременные признаки повреждений на костях сохранятся, тем более, что в ряде случаев возникает необходимость повторного и неоднократного их пересмотра.

Для определения разновременных повреждений костей существуют довольно строгие временные рамки. Эти методы работают, если обработка проводится сразу (1 месяц, максимум — 2 года), если от 2 лет (приблизительные сроки сохранения признаков в зависимости от условий хранения) до поступления к антропологу, медику или на судебно-медицинскую эксперту, то и необходима такая консервация — предотвращение доступа воздуха. Поэтому перемещений в хранилище должно быть как можно меньше.

Температура в помещении, где хранятся анатомические материалы, не должна сильно колебаться и поддерживаться в пределах +14-30 градусов.

Сегодня вопрос о создании банка данных накопленных материалов, о местонахождении палеоматериала, его сохранении стоит очень остро. По сути, это работа проводится энтузиастами, она не планируется. Собираются чаще только черепа. Поэтому и литература, и информация о таких коллекциях практически отсутствует. Тем не менее, это отдельная и серьёзная проблема, без решения которой нам не уберечь материалы для будущих исследований. Д.Г.Рохлин указывал, что его коллективом была собранна большая коллекция костных тканей, сосредоточенная в Институте им. Н.Миклухо-Маклая. К сожалению это редкий положительный пример [Рохлин, 1965, *17*]. Тем приятнее, что в отдельных медицинских высших учебных заведениях сохраняется такой опыт [Твардовская, Гайворонский, 1991, *89*].

Есть подозрение, что наши предложения во многом останутся декларативными, несмотря на титанические усилия современных археологов и антропологов (явная нехватка выделяемых средств и кадров). Но нельзя считать или думать, что такое положение вещей будет всегда и вечно. Отсюда и необходимость создания банка материалов, собранного по уточнённой для медиков программе. Хотелось бы, чтобы наши предложения не остались на бумаге, были приняты во внимание, к рассмотрению и хотя бы частичному исполнению.

ЛИТЕРАТУРА

Артем'єв А.В.. Морфометричні аспекти зубощелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. Полтава, 1999. — Ч.1.

Артемьев А.В., Гавриш П.Я., Яланский А.В. Опыт идентификации и диагностики повреждений по фоссильным и субфоссильным костям черепа (о находке с Кнышевского городища) // АЛЛУ. Полтава, 2001 — Ч.1

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.

Краснов Ю.А. Раскопки грунтовых могильников. Ленинград, 1989.

Малеев Ю.Н., Сегеда С.П. Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. Киев, 1988.

Мамонова Н.Н., Романова Г.П., Харитонов В.М. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях // Методика полевых археологических исследований. — Ленинград, 1989.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологически изменённые). Москва - Ленинград, 1965.

Рубежанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захоронения трупа. Москва, 1978.

Твардовская М.В., Гайворонский И.В. История создания и научное значение коллекций черепов кафедры нормальной анатомии Военно-медицинской академии // Новости спортивной и медицинской антропологии. Москва, 1991. — Вып. 2 (6).

Яланський О.В., Воробйов Ю.В., Яланська Л.О., Воробйов М.Ю. Судово-медичне дослідження трупа: Практичний посібник для студентів та лікарів-інтернів вищих медичних навчальних закладів. Полтава, 2000.

КОНФЕРЕНЦІЇ

Наукові читання "Ольвія та античний світ"

У 2001 р. виповнилося 75 років від часу заснування історико-археологічного заповідника "Ольвія" Національної академії наук України. Цій ювілейній даті було присвячено наукові читання "Ольвія та античний світ", які було проведено відділом античної археології Інституту археології НАН України при підтримці Британської академії 19-23 листопада 2001 р. Організаційний комітет: голова – заступник директора Інституту археології НАНУ, член-кореспондент НАНУ, професор С.Д. Крижицький, заступник голови – начальник Ольвійської експедиції ІА НАНУ, ст.н.с., к.і.н. В.В. Крапівіна, члени – професор університету в Екзетері, представник Британської академії Д. Браунд, голова Польового комітету ІА НАНУ, д.і.н. Н.О. Гаврилюк, провідні наукові співробітники ІА НАНУ, д.і.н. А.С. Русява та В.М. Зубар, секретар – ст. лаб. ІА НАНУ О.В. Каряка.

Загалом можна вважати, що наукові читання переросли в міжнародну конференцію, на якій було прочитано чимало доповідей з проблем не лише археології, історії та культури Ольвійської держави, а й всього Причорномор'я та деяких інших регіонів античного світу. У роботі конференції взяли участь понад 70 науковців з різних міст України (Київ, Миколаїв, Одеса, Сімферополь, Севастополь, Львів, Харків, Бердянськ), Росії (Москва, Санкт-Петербург, Ростов-на-Дону, Білгород, Йошкар-Ола), Великобританії (Лондон, Екзетер, Оксфорд, Бредфорд, Кардифф), Франції (Ліон, Марсель), Канади (Манітоба), Болгарії (Софія), Польщі (Краків).

19 листопада відбувся заїзд та була проведена реєстрація учасників.

20 листопада Конференцію відкрив директорі Інституту археології НАНУ, академік П.П. Толочко. У своєму вступному слові він відмітив значні наукові і археологічні досягнення українських антикознавців, актуальність їхніх досліджень в аспекті історії і культури давнього населення України, а також зупинився на тих великих труднощах, яких зазнає історико-археологічний заповідник "Ольвія" у зв'язку з розграбуванням його пам'яток.

З привітаннями учасникам конференції виступили: депутат Верховної Ради України академік і поет Б. І. Олійник, посол Великобританії Роланд Гедлі Сміт, радник по культурі і співробітництву Французької амбасади Олів'є Гійом, радник по культурі посольства Греції Роза Ієремія, директор Британської школи в Анкарі, професор Х. Елтон, професор С.Ю. Саприкін (Москва), директор Херсонеського історико-архітектурного заповідника Л.В. Марченко, заступник голови Слов'янського комітету України В.М. Ромащенко, заступник директора Одеського археологічного музею НАНУ С.Б. Охотніков, від археологів республіки Марій Ел – старший науковий співробітник В. І. Сухін, заслухали привітальний лист, надісланий від проф. О. Вонсович (Варшава).

У всіх привітаннях відмічалося величезне значення археологічних пам'яток Ольвійської держави для світового антикознавства загалом і історії України зокрема, їх унікальність, звучала тривога і заклик до їх збереження. Понад 150 учасників пленарного засідання під керівництвом академіка П.П. Толочка заслухали доповіді В.В. Крапівіної "Розвиток справи охорони Ольвії і її зв'язок з археологічними дослідженнями", С.Д. Крижицького "Перспективи дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії", Д. Браунда "From Olbia to Gelolnos" ("Від Ольвії до Гелона"), А.С. Русяєвої "Ольвія – найвизначніша пам'ятка класичної демократії і культури у Причорномор'ї" [1].

[1] За винятком кількох доповідей, тези доповідей всіх учасників конференції опубліковано: "Ольвія та античний світ". Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника "Ольвія" НАН України". – Київ, 2001. – 162 стор.

Далі відбулося ще сім засідань, на яких було прочитано різноманітні за тематикою наукові доповіді. Всього протягом читань було зроблено 46 доповідей.

На першому засіданні 20 листопада (керівник - член-кореспондент НАНУ С.Д. Крижицький) виступили з доповідями: І.О. Костюк "Деякі аспекти історії реставрації античної кераміки. Практичні рекомендації з реставрації й консервації", Г.О. Станіцина "Архівні відомості про ольвійський фонд", Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе "Колекції з Березані і Ольвії у зібранні Державного історичного музею" (м. Москва), С.Б. Буйських "З історії археологічного вивчення ольвійської округи на початку XX ст.", С.М. Росляков "Роль Б.В. Фармаковського в становленні вітчизняного античного мистецтвознавства у XX столітті", А.В. Іваницький "Культурна спадщина Ольвії у творчості художників Миколаївщини", В.В. Крапівіна, В.В. Крутілов "Нові знахідки виноробень в Ольвії", Є.В. Черненко, Н.О. Лейпунська "Залізний шолом з Ольвії".

На другому засіданні 20 листопада (керівник член-кореспондент НАНУ С.Д. Крижицький) було прочитано слідуючі доповіді: "Скляний посуд некрополя Ольвії римської доби" Ю.І.Козуб, "Основні підсумки охоронних розкопок ділянки сімейних поховань на некрополі Ольвії" В.А. Папанової, "Дитячі поховання в посудинах в некрополі Ольвії VI ст. до н.е. – першої половини I ст. до н.е." Р.В. Стоянова, "Польсько-українські розкопки в Кошарах в 1998-2001 рр." групи дослідників Я. Хохоровського, Є. Папучі-Владики, Є.Ф. Рединої, Т.М .Кокоржицької, Л.В. Носової, Я. Бодзека, В. Маховського, "Античні пам'ятки Одеської затоки і питання визначення західного кордону Ольвійської держави" Є.Ф. Рединої.

Після засідання відбувся прийом для учасників конференції у посольстві Великобританії.

Ранкове засідання 21 листопада (керівники - професор Х. Елтон і професор Д. Браунд) було присвячено доповідям вчених з Великобританії, в яких розглядалося чимало питань, пов'язаних зі свідченнями античних авторів про Ольвію та народи Північного Причорномор'я, а також новими археологічними відкриттями. Загалом було заслухано 8 доповідей, а саме: Б. Беблер "Довговолосі греки у штанях": Ольвія та Діон Хрисостом (36 "Борисфенитська" промова)", П.М. Фрезер, Е. Метьюс, Р. Кетлінг "Грецькі імена у Причорноморському регіоні: LGPN IV представляє проект Лексикона Грецьких Персональних Імен", С. Вест " Геродот в Арістеє", Р. Вестгейт "Грецькі мозаїки у Причорноморському регіоні", Е. Ісаєв "Люди без міст? Місцеві поселенські моделі у Південній Італії, 4 – 1 ст. до н.е.", Дж. Вілкес "Римська експансія у Північно-Західному Причорномор'ї у 1-2 ст.н.е.", К. Вудгетт " Візит Марія до Каппадокії та Галатії", Т. Тейлор "Геродот та людожери".

На вечірньому засіданні (керівник - професор С.Ю. Саприкін) було прочитано доповіді з різноманітних за тематикою питань вченими з Франції, Росії, Канади, України: "Чорнолакова кераміка IV ст. до н.е. з Ольвії та інших регіонів античного світу (зіставлення типів і хронології)" Ж.-П. Мореля, "До питання про понтійські імітації архаїчного художнього стилю східногрецьких держав" П. Дюпона, "Про розкопки могильника Пичвнари в Грузії" В. Вікерса, "Нижнє Побужжя і Нижнє Подоння у другій половині VII – третій чверті VI ст. до н.е. (порівняльний аналіз)" В.П. Копилова, "Нові розкопки в сільській окрузі Ольвії (1995-2001 рр.)" В.П. Билкової і Д. Хоуорта, "Про сакральні функції кам'яних якірних штоків з о. Березань" М.І. Золотарьова, "Атлетичні ігри древньої Ольвії" О. Гречанюк, "Виробництво і торгівля вовною та виробами з вовни в Ольвії VI-V ст. до н.е." О.В. Одріна, "Особливості територіального розподілу привізної кераміки в Нижньому Подніпров'ї IV ст. до н.е." О.В. Каряки, "Деякі загальні і відмінні риси монетної справи Ольвії і Херсонеса в IV ст. до н.е." С.Г. Дем'янчука і Є.Я. Туровського, "Вирубний склеп пізньоримського часу на некрополі Китея" В.В. Хршановського.

На двох засіданнях 22 листопада (керівник - к.і.н. В.П. Копилов) виступили з доповідями про найважливіші археологічні відкриття і унікальні знахідки вчені Болгарії і України: П. Балабанов "Енгліфічні печатки на амфорах – нова постановка проблеми", К. Панайотова "Деякі підсумки розкопок некрополя Аполлонії Понтійської в останнє десятиліття двадцятого століття", М. Кристєва "Нова знахідка амфори з Дилгополя, Варненської області", А.С. Островерхов і С.Б. Охотніков "Гліптика Ніконія і його округи", В.В.Назаров і Т.А.Назарова "Про етнічний склад населення архаїчного Борисфена", Т.Л. Самойлова і Г.В. Батізат "Деякі художні вироби елліністичного часу з кістки (знахідки останніх років в Тірі)", Г.В. Батізат, А.С. Островерхов "Літік-скарабеоїд з зображенням "танку" мишей з Ніконія", С.Ж. Пустовалов "Скіфо-античні просторові структури і

деякі аспекти реконструкції степових спільнот епохи бронзи", Н.О. Гаврилюк "Територіальна організація і особливості ольвійсько-варварської торгівлі у ранньому залізному віці", М.Н. Дараган "Про знахідки античної кераміки на Жаботинському поселенні", О.Є.Фіалко і Ю.В. Болтрик "Архаїчна розписна ойнохойя з розкопок Трахтемирівського городища".

В кінці засідання розгорнулася дискусія стосовно деяких питань з історії Ольвії та її округи, доповідачі відповіли на численні запитання.

На заключному засіданні С.Д. Крижицьким були підведені підсумки міжнародної наукової конференції, відмічено високий науковий рівень великої кількості доповідей і висловлено сподівання, що подібне співробітництво вчених буде продовжено надалі. Від її учасників було прийнято резолюцію, в якій з огляду на всесвітнє культурно-історичне значення Ольвії та загрозу знищення найближчим часом, були внесені такі пропозиції: "1. Клопотати перед Урядом та Президентом України про надання Державному історико-археологічному заповіднику "Ольвія" статусу Національного заповідника та забезпечення державного фінансування програм збереження, вивчення і пропаганди унікальної національної святині України. 2. Ініціювати клопотання про внесення заповідника "Ольвія" до списку ЮНЕСКО, як однієї з найважливіших пам'яток загальнолюдської культури. 3. Для інформування світової громадськості запропонувати Кабінету Міністрів України розмістити інформацію про Ольвію в офіційному сайті Кабінету Міністрів України в Інтернеті. 4. Підтримати звернення Миколаївського земляцтва до Президента України з приводу тяжкого стану Ольвії".

Варто також відмітити, що протягом конференції діяла виставка - продаж наукової літератури співробітників Інституту археології НАНУ, була організована невелика виставка археологічних пам'яток з розкопок Ольвії 2001 р. Учасники конференції 19 і 23 листопада відвідали Археологічний музей Інституту археології, Національний музей історії України і його філіал - Музей історичних коштовностей України, де були проведені спеціалізовані екскурсії, а також інші музеї м. Києва. Група вчених з Великобританії відвідала м. Полтаву і Більське городище.

Русяєва А.С., Крапівіна В.В. (Київ)

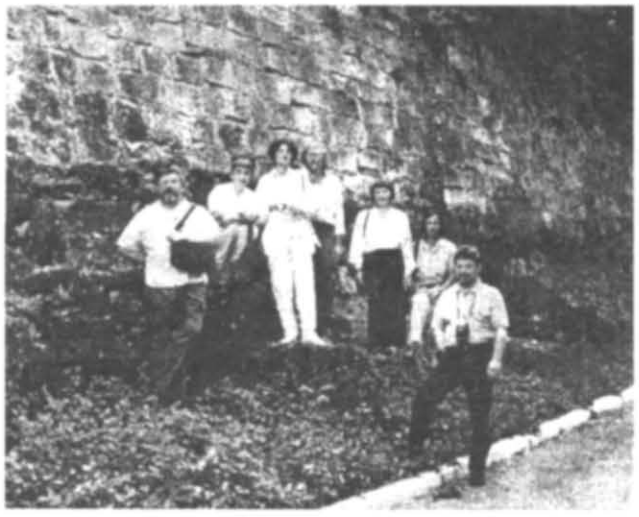
МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ "ТРИПІЛЬСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО СУСІДИ"

Конференція відбулася 20-23 серпня 2001 року в м.Збараж Тернопільської області. Її організатори - Державний історико-архітектурний заповідник в м.Збаражі, Інститут історії матеріальної культури РАН (С-Петербург), Лабораторія (Праісторична Європа)UMR 7041, Дім Археології ім.Р.Жінувес (Франція). В конференції взяли участь археологи з семи європейських країн - Болгарії, Молдови, Польщі, Росії, України, Франції, ФРН. Слід відзначити величезну організаційну роботу, проведену дирекцією Державного історико-архітектурного заповідника в м.Збаражі, зокрема його директором А.Маціпурою та вченим секретарем Н.Макарчук. Все було зроблено для того, щоб якомога краще організувати побут учасників конференції та їх дозвілля. Встановлені з дирекцією заповідника контакти дозволяють висловити надію на плідну співпрацю в майбутньому.

Всього за два дні засідань було прочитано 24 наукові доповіді на теми трипільської археології та археології інших культур неоліту та енеоліту Європи. Доповіді були присвячені широкому колу питань - від інформації про окремі досліджені пам'ятки або групи пам'яток і окремих категорій знахідок до проблем етнокультурних процесів в окремих регіонах трипільської культури, а також за її межами.

Н.Скакун (Росія) інформувала про підсумки археологічних досліджень на поселенні Бодаки, де відкрито комплекси, пов'язані з переробкою кременю та виготовленням довгих пластин. Дані розкопок свідчать, що починаючи з середнього Трипілля існували пункти, населення яких, використовуючи місцеві природні ресурси, спеціалізувалося на виробництві кременевих знарядь та напівфабрикатів, як продукту міжплемінного обміну. Інші учасники досліджень в Бодаках зупинилися на різних аспектах досліджень. Зокрема А.Самзун (Франція) зробила доповідь про розкопки жител та інших об'єктів, частина яких інтерпретована як кременеобробні майстерні.

З доповіддю, присвяченій новим даним з проблеми походження Прекукутені - Трипілля виступила Н.Бурдо. Вона на матеріалах вже відомих поселень показала значне місце у

процесі культурогенезу неолітичного населення з-за Карпат та з Трансільванії з одного боку, та порівняно менший внесок культури Боян, ніж вважалося досі. Зміни в абсолютному датуванні Прекукутені-Трипілля А, на її думку, примушують знову замислитись над походженням певних категорій ранньотрипільського посуду.

М. Відейко зупинився на факторах, які, на його думку, спричинили до проникнення в трипільський комплекс на етапах ВІ-ІІ - СІІ елементів ряду центральноєвропейських культур. На його думку на початкових етапах важливу роль відігравали обмінні контакти, а з часом посилюється аграрна колонізація областей, які були слабо заселені трипільцями, внаслідок чого утворилися змішані комплекси. Тематично з цією доповіддю змикаються повідомлення, проголошені польськими колегами. Доповідь М.Шміт (Познань) висвітлювала контакти між культурою кулястих амфор та Трипіллям. Відзначено, що період контактів охоплював кілька століть між 3000-2650 ВС та практично всі локальні групи Трипілля СІІ. С.Кадров (Краків) та А.Закосцельна (Люблін) показали просторове та хронологічне співвідношення культур Малицької, Любельсько-Волинської мальованої кераміки та Трипілля, сучасні наукові погляди на генезу, розвиток та хронологію енеолітичних культур на теренах Волині і Поділля.. Вони відзначили різницю у найменуванні культур археологами Польщі та України. Останні продовжують не зовсім вірну, з точки зору доповідачів, традицію використання понять "Лендельсько-Полгарське коло культур", або іменують Любельсько-Волинську культуру Лендельською. Дивною, з точки зору доповідачів, виглядає також синхронізація Лендела та Трипілля СІІ. Б.Жураківський припустив існування певних зв'язків трипільських племен Східного Поділля - виробничих, культурних, релігійних та інших, що відбувалися в межах Лісостепової смуги і яким сприяли, на його думку, напрямки русел Дністра, Південного Бугу та інших річок. Враження справила доповідь О.Цвек (Київ), проілюстрована відеозйомкою трипільської кераміки, присвячена зв'язкам населення східнотрипільської культури з населенням Подністров'я, які знайшли вияв не тільки в кераміці, але і в традиції житлобудування .

Ю.Рассамакін доповів про перші контакти між населенням степової смуги та світом Трипілля-Кукутені, а саме: культурної належності характерного посуду з домішкою товченої черепашки в масі. Вивчення цього питання привело автора до висновків про штучність існуючого у частини дослідників поділу степових комплексів на дві культури - Середньостогівську та Новоданилівську – та обгрунтованість їх поєднання в одну культуру - Скелянську з певними локальними варіантами в межах останньої. Тематично близькою була доповідь Т.Мовші (Київ) про культурні традиції енеолітичного населення західного Передкавказзя та Трипілля Подністров'я. У новоданилівській групі вона вбачає посередників в широких контактах та обмінних операціях між Трипіллям з одного боку і Кавказом та культурою Гумельниця - з іншого, що привело, на думку Т.Мовші, як і на інших територіях, до інтеграційних процесів в етнічних зв'язках. Спільну з Т.Мовшею доповідь про монументальну камінну трипільську архітектуру виголосив О.Корвін-Піотровський. В доповіді було наведено приклади використання каменю при спорудженні трипільцями укріплень та житлових споруд в Подністров'ї, а також висловлено припущення про запозичення навичок камінного житлобудування населенням середньостогівської культури у жванецьких громад Середнього Подністров'я. Своїм високим рівнем на присутніх справила враження доповідь І. Манзури (Молдова) про генезу культури Чернавода на підставі порівняльного аналізу керамічних виробів. Ця тема є надзвичайно важливою для розробки питань про західних сусідів і взаємні контакти, процеси культурогенезу Трипілля на етапі СІІ, зокрема стосовно комплексів усатівського типу .

Ціла серія доповідей була побудована на нових матеріалах з регіону Подністров'я. М.Сохацький розповів про знахідки кістяних виробів у печері Вертеба біля Більча-Золотого. Серед унікальних знахідок - велика кістяна пластина у вигляді голови бика з рогами, аналогічна відомій знахідці В.Деметрикевича 1898 року, за винятком відсутності зображення. В.Шумова присвятила свою доповідь проблемі етноісторичних процесів Трипілля ВІ Середнього Подністров'я. На її думку, не викликає сумніву те, що у формуванні солонченської локальної групи Трипілля ВІ-ІІ поряд з пам'ятками типу Жури брали участь нащадки населення пам'яток типу Василівки. Шар кошиловецького типу на поселенні Більшівці та його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я стали темою доповіді Т.Ткачука,

який познайомив колег з результатами своїх польових досліджень останніх років. В виразному керамічному комплексі кошиловецького типу автор виділив вироби, характерні для культури лійчастого посуду, а також риси, типові для культури любельсько-волинської мальованої кераміки. Кошиловецьким етапом за С14 датовані також унікальні поховання, виявлені поруч з житлами. Загальний інтерес викликали матеріали, представлені в доповіді І.Кочкіна про знахідки мідних сокир у Подністров'ї, який продемонстрував ряд нових унікальних знахідок. О. Якубенко познайомила присутніх з архівними матеріалими щодо розвідок трипільських поселень на лівобережних притоках Среднього Дністра.

З зацікавленням вислухали учасники конференції доповіді про археологічні пам'ятки, досліджені на території інших країн Європи. Б.Матєва (Болгарія) зробила повідомлення про результати вивчення поселення доби середнього енеоліту, мешканці якого займалися переробкою кременю. При обговоренні доповіді відбувся цікавий обмін міркуваннями щодо конструкцій жител, рештки яких в деяких рисах нагадували залишки трипільських споруд. Культура лінійно-стрічкової кераміки у Франції стала темою доповіді К.Меньє .

Е. Кайзер(ФРН) в доповіді зупинилася на методичних засадах використання С14 дат для розробки хронології та періодизації культур на прикладі ямної та катакомбної культур. Н.Риндюк (Росія) проаналізувала основні принципи систематизації антропоморфної пластики раннього Трипілля. Проблеми реставрації кераміки енеолітичного періоду на прикладі трипільського посуду були підняті Г.Шияновою, яка запропонувала ряд перевірених багаторічною практикою рецептів.

Кілька доповідей були присвячені трипільській культурі пізніх етапів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. С.Рижов узагальнив результати вивчення найпізніших пам'яток, цілком обгрунтовано віднесених ним до етапу СІІ. В такому обсязі ці матеріали було представлено вперше. Інші доповіді розповідали про розкопки конкретних пам'яток. Е.Овчінніков та Д.Чорновіл показали цікаві матеріали з поселень етапів ВІІ та СІ на сході Буго-Дніпровського межиріччя, які відносяться до особливого варіанту Трипілля в цьому регіоні. В.Круц та О.Корвін-Піотровський продемонстрували результати поточного польового сезону в Таллянках, де тривало дослідження чотирьох розкритих жител. Тема дослідження трипільських поселень на лівобережжі Дніпра була піднята Г. Бузян, дослідниця познайомила присутніх з новою групою пам'яток етапу СІ, яка виникла, на її думку, внаслідок розселення з правого берега Дніпра. В керамічному комплексі поселень було відзначено риси досить виразних впливів центральноєвропейських культур, а також інших локальних варіантів Трипілля.

Крім проголошення доповідей та дискусій під час роботи конференції було відкрито археологічну виставку та відбулася екскурсія на місце розкопок біля с.Бодаки, які в останнє десятиріччя проводилися експедицією під керівництвом Н.Скакун. Серед представлених матеріалів - весь спектр сировини, напівфабрикатів та готових виробів, пов'язаних з обробкою кременю. Ця частина експозиції стала чудовою ілюстрацією до доповідей про дослідження в Бодаках. Під час відкриття та огляду експозиції відбулися жваві дискусії та обговорення з приводу виставлених знахідок. Зокрема, виставлена кухонна кераміка цілком чітко продемонструвала елементи проникнення в трипільське середовище впливів пізньомалицької та любельсько-волинської культури мальованої кераміки. Це визначення було зроблене учасниками конференції з Польщі А.Закосцельною та С.Кадровим. Під час відвідання Бодак учасники екскурсії мали можливість оглянути місце розташування поселення, виходи кременю у вигляді конкрецій на дні глибокого яру поруч з місцем розкопок. На поселенні учасникам конференції Н.Скакун продемонструвала розкопані об'єкти, які були інтерпретовані як житла та майстерні, а також досліджену ділянку рову, який оточував напівкільцем територію поселення з напільного боку. В той же день учасники конференції відвідали м.Кременець, Вишнівець та Почаївську Лавру. Слід особливо відзначити організаційні зусилля працівників Збаразького заповідника, зокрема Н.Макарчук, які зуміли домовитися про відвідання святинь Почаївської Лаври учасниками конференції. Собор, галереї та печери, дзвіниця Лаври та навколишні краєвиди справили на всіх незабутнє враження.Другий день конференції проходив в Тернопільському краєзнавчому музеї, де всі присутні ознайомилися з фундаментальною експозицією, окрасою якої є археологічний відділ.

Впродовж конференції та по її закінченні неодноразово піднімалися питання про необхідність дальших наукових досліджень кременеобробних майстерень в регіоні, а також бажаності проведення подібних спеціалізованих міжнародних наукових форумів. На жаль, терміновий від'їзд колег, які поспішали закінчити польовий сезон в Таллянках, не дозволив повноцінно підвести підсумки конференції та прийняти відповідну резолюцію.

Відейко М.Ю.

Конференция в Одессе

15-19 октября 2001 г состоялось восьмое заседание межакадемической украино-румынской комиссии и семинар "Пути сотрудничества. Международные археологические исследования в Одесской области 2000-2001гг."

Заседание украинско-румынской комиссии было посвящено истории домостроительства и архитектуры в Причерноморье. Делегацию Румынии возглавил академик Национальной академии наук Румынии Мирча Петреску-Дымбовица, Украины - член-корреспондент НАН Украины С.Д. Крыжицкий. С приветствиями выступили декан исторического факультета Кишиневского национального университета профессор И.Т. Никулице и директор Одесского филиала Греческого фонда культуры Софронис Парадисопулос, начальник управления охраны объектов культурного наследия Одесской областной государственной администрации Н.А. Штербуль.

В докладах были освещены основные этапы развития домостроительства в Причерноморье. Проблемам домостроительства в энеолите были посвящены доклады М. Петреску-Дымобовицы, А.Г. Корвин-Пиотрвского, Е.В. Цвек, Корнелии Магды-Манту. Изучению жилищ эпохи бронзы освещали доклады В.П. Ванчугова и А.Б. Ралева; С.В. Ивановой, Атилы Ласло. Античное домостроительство и архитектура были темами выступлений С.Д. Крыжицкого, Е.Ф. Рединой, Т.Л. Самойловой и В. Кожокару, В.В. Крапивиной. Жилища степных скифов представлены в работе Н.А. Гаврилюк, гетов - С. Теодор, черняховской культуры - А.В. Гудковой. Домостроительству различных районов Причерноморья в раннем средневековьи были посвящены доклады Д. Теодора, В. Спинея, И.И. Мовчана, В. Козюбы, Л.П. Михайлыны, С.П. Пивоварова, Г.С. Богуславского. Етнографические исследования жилищ Причерноморья представлены в докладах Н.В. Польщикова, Е.А. Бачинской, В.Г. Кушнира, А.А. Пригарина. Румынской стороной был представлен очередной выпуск "Interacademica"- II-III, посвященный результатам работ VI и VII сессий румынско-украинской комиссии.

На территории Одесской области работает наибольшее количество совместных экспедиций. Подведению итогов их работы был посвящен семинар "Пути сотрудничества. Международные археологические исследования в Одесской области 2000 - 20001 гг." Украинско-румынская экспедиция руководимая Т.Л. Самойловой и В. Кожокару представила первые результаты раскопок античной Тиры (см. фото). Сообщение С.А. Беляевой, посвященное раскопкам турецких бань на Карантинном дворе средневековой Аккерманской крепости, - отчет о работе украинско-турецкой экспедиции в 1999-2001 гг. Доклад Е.Ф. Рединой и Е. Папучи-Владыко представил результаты исследований украинско-польской экспедиции на территории Кошарского городища и некрополя. Еще одна украинско-польская экспедиция проводила раскопки античного Никония (доклад Н.М. Секерской). Первые итоги исследований поселений Новосельское и Орловка украинско-молдавской экспедицией в 2000 г. были представлены в сообщении В.П. Ванчугова, И.Т. Никулице и И.В. Бруяко. Охранные раскопки по трассе нефтепровода Одесса-Броды были темой доклада С.П. Смольяниновой и А.Н. Дзиговского.

Участникам конференции запомнилось общение в неформальной обстановке, прекрасно организованные экскурсии по Археологическому музею НАН Украины, по Дому ученых в Одессе, поездка в Белгород-Днестровский.

Н.А. Гаврилюк

Нова література з археології та давній історії України з фондів Наукової бібліотеки* Інституту археології (анотований список)

Фонди бібліотеки Інституту археології поповнились чималою кількістю видань з археології та давньої історії, опублікованих на території України за останні два роки (33 книги, опубліковані у 2000 році та 35, опублікованих у 2001 році). Серед видань є індивідуальні та колективні монографії, збірки наукових праць, серійні видання[7]. Представлені всі регіони України та всі археологічні періоди.

Репрезентуючи анотований список видань, хочеться подякувати всім авторам та установам, що надіслали до наукової бібліотеки ІА НАНУ свої праці і, таким чином, забезпечили доступ до них широкого читацького загалу.

Видання 2000 року

Археологический альманах, № 9.- Донецк, 2000.- 193 с.

Черговий випуск збірника містить другу частину матеріалів III Міжнародної конференції "Палеоліт Лівобережної України", що відбулась у Донецькому обласному краєзнавчому музеї в листопаді 1998р.

Розрахований на археологів, істориків первісності, краєзнавців, викладачів та студентів.

Археологічні студії. 1..- Київ-Чернівці: Прут, 2000.- вип. 1.- 300 с.

У збірнику вміщено статті з актуальних питань археології, антропології, стародавньої та середньовічної історії. Більшість публікацій містить нові матеріали, які вводяться у науковий обіг вперше. Розглядаються проблеми історії матеріальної та духовної культури населення Східної Європи від найдавніших часів до середньовіччя.

Для археологів, істориків, музеєзнавців, краєзнавців, вчителів історії, викладачів та студентів.

Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий.- Донецк: «Східний видавничий дім», 2000.- 130с.

Збірник містить статті та матеріали, присвячені вивченню проблем давньої архітектури Лівобережної України. Автори збірника – спеціалісти в галузі археології та архітектури різних установ України та Росії.

Розраховано на фахівців, музейних працівників, краєзнавців, всіх, хто цікавиться давньою історією України.

Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження.- Одеса, 2000.-400 с.

Збірка наукових робіт присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. Мечникова і містить велику підбірку статей по археології, етнології та етнографії Східної Європи.

Для археологів, істориків, краєзнавців, етнологів, викладачів та студентів.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант).- К., ИА НАНУ, 2000.- 236 с.

У вигляді зводу археологічних джерел систематизовані й узагальнені археологічні дані щодо курганів скіфського часу Харківщини, досліджених у XIX-XX ст. Викладена історія їх польових досліджень. Окремі розділи присвячені аналізу поховального обряду та предметів матеріальної культури.

Для археологів, істориків, музейних працівників.

Відомі херсонські учені-археологи: Біобібліографічний довідник.- Херсон, 2000.- 56 с.: іл.

Довідник складається з нарисів про життя та наукову діяльність вчених, які зробили значний внесок у розвиток археології. Кожна стаття супроводжується переліком наукових праць вченого та списком літератури.

Адресоване історикам, краєзнавцям, викладачам, вчителям, студентам.

Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження).- К., ТОВ "Ш, Лтд", 2000.- 194 с.

Збірник присвячено видатному вченому археологу В.Хвойці, з ім'ям якого пов'язано відкриття трипільської, зарубинецької та черняхівської культур. Вміщені праці дослідників, що займаються вивченням спадщини В.Хвойки.

Для фахівців та широкого загалу читачів, що цікавиться історією України.

Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля.- Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000.- 376 с.

Монографія присвячена проблемам походження та історичної долі черняхівської культури II-V ст. н.е. У книзі синтезовано матеріали історії слов'ян, фракійців, пізніх скіфів, сарматів і германців в епоху "великого переселення народів", простежено роль лісостепового черняхівського слов'янського населення у формуванні наступних ранньосередньовічних східнослов'янських союзів племен державного типу V-VIII ст. н.е.

---

* До переліку не включені тези доповідей на конфіренціях

Для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, студентів.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України).- Полтава: АСМІ, 2000.- 128 с.

У монографії узагальнюються всі джерельні дані про пам'ятки зимівниківської культури, описані нові археологічні матеріали. Визначається етнокультурне та хронологічне місце культури, локальна специфіка пам'яток різних регіонів, розроблена періодизація та хронологія. Розглядається господарська діяльність та спосіб життя населення Лівобережної України у ранньому голоцені.

Розрахована на археологів, етнографів, істориків первісності, палеографів, краєзнавців, викладачів та студентів.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля).- Полтава: ВЦ "Археологія", 2000,- 232 с.

У монографії висвітлюються пам'ятки скіфського часу в басейні р. Псел. На основі матеріалів польових досліджень автора (1986-1993 рр.) подається характеристика поселень, житлово-господарських комплексів, матеріальної культури, господарства, релігійних вірувань, поховального обряду населення.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців.

Давні поселення України. Альбом археологічних джерел та реконструкцій. Ч.1.- К., 2000.- 102 с.

Робота охоплює період з VI тис. до н.е. по II тис. до н.е. Зібрано інформацію про ландшафтно-топографічні умови розташування поселень, їх планування, укріплення. Наведено приклади основних типів житлових, побутово-господарських та ремісничих споруд, описано садиби, культові та громадські місця. Подано як археологічні дані, так і реконструкції окремих споруд, виконаних на їх основі.

Розрахована як на спеціалістів так і на широке коло читачів.

Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник).- Кам'янець-Подільський, 2000.- 360 с.

Тематичний збірник наукових праць присвячено 70-річчю від дня народження д.і.н., професора, зав. кафедрою історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету Винокура І.С. У збірнику вміщені статті з археології та історії, які підготовлені друзями, колегами і учнями ювіляра.

Для археологів, істориків, викладачів та студентів.

Давня історія України. Т.3.- К., 2000.- 695 с.

Третій том фундаментальної праці, присвяченої найдавнішому періоду історії України, знайомить з історією східних слов'ян від рубежу нової ери до XIII ст. включно.

Для істориків, археологів, усіх, хто цікавиться історією України.

Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.).- Одесса, 2000.- 260 с.

Дається комплексна характеристика скляного посуду, що походить з пам'яток скіфо-сарматського часу. Вперше наводяться дані кількісного спектрального аналізу цього скляного посуду.

Для археологів, істориків, мистецтвознавців, викладачів та студентів.

Етнічна історія давньої України. – К., 2000.- 280 с.- 101 іл.

Колективна монографія підготовлена провідними науковцями Інституту археології НАН України і присвячена висвітленню взаємозв'язків, що мали місце протягом століть й тисячоліть в міжетнічних контактах племен та народів, що проживали на території України. Хронологічні рамки дослідження – від 1 млн. років до XIII ст. н.е.

Розрахована на археологів, істориків, етнографів, антропологів, усіх, хто цікавиться історією України.

Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г.- К., 2000.- 60 с.

В науковий обіг вводяться матеріали розкопок та наукових розвідок, проведених археологами України та Німеччини на території городища скіфського часу, розташованого біля с. Бельськ на Полтавщині та пов'язаного з ним курганного могильника в ур. Перещепино.

Для археоологів, краєзнавців, музейних працівників.

Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма (Подкурганные погребения Степного Крыма начала железного века): Материалы по археологии Крыма. – Симферополь, «СОНАТ», 2000.- 120 с., ил.

В роботі вводяться в науковий обіг поховальні комплекси VII-IV ст. до н.е. з розкопок Північно-Кримської експедиції в 1981-1991 рр. Виділені хронологічні групи пам'яток, дана їх характеристика, у загальних рисах реконструйовані етнокультурні процеси, що відбувалися у Криму на початку доби заліза.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів.

Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. III.- Запорожье, 2000.- 245 с.

Монографія присвячена опису матеріалів доби бронзи та періоду середньовіччя з 60-ти кур-

ганів Сакського р-ну Кримської обл., досліджених Північно-Кримською експедицією у 1983-1986 рр.

Призначена для спеціалістів, а також студентів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться давньою історією.

Круц В.О., Чабанюк В.В., Чорновіл Д.К. Ранок землеробського світу: пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. – К.: Техніка, 2000.- 47 с.

Видання дає читачу загальне уявлення про ранньоземлеробське населення трипільської культури, яке мешкало на території України в епоху міді. Наводиться опис пам'яток, залишених трипільцями на території Тальнівського району Черкаської області.

Розрахована на широке коло читачів.

Кульбака В., Качур В. Індоєвропейські племена України епохи палеометалу.- Маріуполь: Рената, 2000 – 80 с.: іл.

В праці аналізуються археологічні матеріали з території України, обгрунтовується зв'язок окремих археологічних культур з деякими гілками індоєвропейської мовної родини. Проводиться розподіл арійських племен на три групи: індоарійців, давніх іранців та нуристанців.

Для фахівців та всіх, хто цікавиться індоєвропейською проблематикою.

Любичев М.В. Черняховская культура Днепро-Донецкой Лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения.- Харьков.- Издательство ХГАДТУ, 2000.- 264 с.: 51 ил.

В монографії розглянуто історію дослідження пам'яток черняхівської культури в дніпро-донецькому лісостепу з кінця XIX ст.по 1999 р. Дається історіографічний нарис вивчення меж культури в регіоні, поселень, могильників, жител, поховального обряду, елементів матеріальної культури, соціально-економічного розвитку, хронології, етнічної приналежності носіїв, контактів із сусідами.

Адресована археологам, історикам, аспірантам та студентам, всім, хто цікавиться історією народів Східної Європи у першій половині I тис. н.е.

Микола Чмихов. Збірник на пошану пам'яті. – К.- Видавничий дім КМ Academia, 2000.- 53 с.

До збірника ввійшли статті про життєвий шлях, багатогранну професійну діяльність та наукові погляди відомого українського науковця, археолога, доктора історичних наук, професора, засновника кафедри культурології та археології Національного університету "Києво-Могилянська Академія". Збірник містить бібліографію праць ученого з 1976 по 1996 рр.

Розраховано на науковців, студентів, викладачів, усіх зацікавлених археологією та культурологією.

Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи.- Харьков, Каравела, 2000.- 224 с.

Навчальний посібник складений відповідно до програми вузівського курсу "археологія" і присвячений археології Східної Європи. В посібнику викладено найважливіші результати вивчення археологічних пам'яток раннього залазного віку і ранньослов'янського часу.

Для студентів історичних факультетів, що вивчають археологію.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епіграветy України. .- Херсон: вид. "Придніпров'я", 2000.- 172 с.

Монографія присвячена результатам досліджень пам'яток палеоліту та мезоліту Присивашшя. Вперше публікуються узагальнені відомості про їх культурну належність, періодизацію та хронологію. Розглядаються деякі аспекти епіграветської проблематики.

Для археологів, істориків, палеографів, палеоекологів, краєзнавців, викладачів та студентів.

Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 2000.- 148 с., іл. 24

Збірник віміщує статті, присвячені вивченню пам'яток археології Північно-Західного Причорномор'я широкого хронологічного діапазону від палеоліту до середньовіччя. Висвітлюються питання матеріальної і духовної культури народів даного регіону.

Для археологів, істориків, викладачів та студентів.

Проблеми археології Подніпров'я.- Дніпропетровськ: видавництво Дніпропетровського ун-ту, 2000.- 163 с.

Збірник, присвячений 70-річчю д.і.н. професора І.Ф.Ковальової, містить матеріали курганних поховань та поселень, досліджених експедицією ДНУ на теренах Дніпропетровської області. У статтях розглядаються актуальні питання археології та стародавньої історії

Для археологів, краєзнавців, студентів.

Санжаров С.М., Бритюк О.О., Котова Н.С., Черних Є.О. Поселення неоліту-ранньої бронзи Сіверського Дінця.- Луганськ: вид-во СНУ, 2000.- 128 с., табл.8, іл.63, бібл. 89 назв.

В монографії публікуються матеріали, одержані під час археологічних досліджень поселень неоліту, енеоліту та ранньої бронзи Подінцев'я. Автори вводять у науковий обіг унікальні колекції керамічного матеріалу, знарядь з каменю та кістки. Велику увагу приділено аналізу і визначенню місця досліджених пам'яток серед археологічних культур України.

Для археологів, краєзнавців, студентів.

Ситнік О.С. Середній палеоліт Поділля.- Львів, 2000.- 371 с.

У монографії розглядаються питання історії середньопалеолітичного населення Поділля і Ук-

раїни в цілому. Аналізується кам'яний інвентар опорних пам'яток, розглядаються питання стратиграфії та планіграфії культурних горизонтів. Стоянки згруповані в осередки, які мають спільні риси у господарських та культурних аспектах. Виділені технічні типи індустрій та археологічні культури.

Розраховано на істориків, археологів, етнографів.

Скржинська М.В. Будни и праздники Ольвии в VI-I вв. до н.е. – СПб: Алетейя, 2000. – 288 с.

Книга присвячена опису повсякденного життя Ольвії. Читач пройде по вулиці, увійде до храмів та жител ольвіополітів, зможе уявити як вони проводили вільний час, що їли та пили, який одяг носили. Окремі розділи присвячені святам, торгівлі, судноплавству та освіті. Книга супроводжується великою кількістю ілюстративного матеріалу, а також додатком з перекладом всіх найважливіших ольвійських написів.

Видання адресоване всім, хто займається античною історією та культурою і буде цікаве як спеціалістам, так і широкому колу читачів.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса.- Харьков: Майдан, 2000.- 828 с.

Книга дозволяє охопити поглядом багатство та розмаїття минулого давньогрецького, а потім візантійського міста Херсонеса. Книга багато ілюстрована, вперше в ній представлений уточнений схематичний план херсонеського городища.

Розрахована на всіх, кого цікавить історія.

Старожитності Степового Причорномор'я та Криму т. VIII.- Запоріжжя, 2000.- 303 с.

У черговому випуску збірника подані монографія Д.Я.Телегіна «Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблеми житлобудування в мезоліті Східної Європи», статті та замітки, присвячені окремим проблемам доби мезоліту – середньовіччя, вводяться в науковий обіг нові матеріали Північного Причорномор'я та Криму.

Видання призначене для археологів, істориків, краєзнавців, всіх, хто цікавиться далеким минулим України.

Ткачук Т.М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд).- Івано-Франківськ: "Плай", 2000.- 238 с.

Книга присвячена вивченню орнаментів однієї з найяскравіших культур енеоліту території України, Молдови, Румунії.

Книга орієнтована на фахівців у галузі семіотики, культурології, історії та широкий читацький загал.

Чабай В.П., Демиденко Ю.Э., Евтушенко А.И. Палеолит Крыма: методы исследований и концептуальные подходы.- Симферополь-Киев, 2000.- 104 с.

У виданні всебічно розглянуті два діаметрально протилежних підходи до проблем еволюції раннього, середнього та початку верхнього палеоліту Криму. Поданий всебічний аналіз та опис вказаних концепцій.

Розраховане на вузьке коло фахівців.

Видання 2001 року

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора II.- Запоріжжя, 2001.- 282 с. – 2 прил.

Другий том продовжує публікацію матеріалів, отриманих під час охоронних археологічних досліджень найбільшого в Північному Причорномор'ї могильника Мамай-Гора біля с. Знаменка Каменсько-Дніпровського району. В науковий обіг вводяться дані розкопок 1990-1992 рр., коли були вивчені 98 курганів. В додатках наведені дані антропологічного (Л.В.Літвінова) та палеоостеологічного (Є.П.Секерська) аналізів.

Античные памятники Северо-Западного Причерноморья..- К.: Мистецтво, 2001.- 176 с.: ил.

Книга, присвячена давньогрецьким поселенням Північно-Західного Причорномор'я, видана Одеським філіалом Грецького фонду культури. Мета видання – ознайомити з археологічними знахідками останніх років та їх інтерпретацією вченими.

Призначена як для фахівців, так і для широкого кола читачів.

Археологічні відкриття в Україні 1999-2000рр. – К., 2001.- 260 с.

У збірнику представлені результати розкопок та археологічних розвідок пам'яток від кам'яної доби до часів Київської Русі, здійснені у 1999-2000 рр. Публікуються окремі знахідки, висвітлюються правові питання проведення археологічних робіт. Дається інформація стосовно конференцій, захисту дисертацій.

Для археологів, істориків, антропологів.

Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы.- Ужгород, 2001,- 391 с.

Монографія присвячена характеристиці археологічних культур та груп, що відображають ранній, середній та пізній періоди доби бронзи на території Верхнього Потисся та суміжних регіонів. Переглянуті питання хронології, генези, зв'язків різних культур Тисо-Дунайсь-

кого басейну, обгрунтовані їх історичний розвиток та етнічний розподіл. Вперше розглянуті питання палеометалургії кольорових металів.

Для археологів, етнологів, істориків, мистецтвознавців, всіх, хто цікавиться далеким минулим Українських Карпат.

Бахчисарайский историко-археологический сборник. Вып.2.- Симферополь: Таврия-Плюс, 2001.- 496 с.

До збірника включені дослідження по давній та середньовічній історії та археології Криму та Північного Причорномор'я.

Призначена для істориків, археологів, студентів, широкого кола читачів.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.).- Киев-Краков, 2001.- 156 с., 83 табл. илл.

В роботі публікуються результати археологічних досліджень на Мотронинському городищі – найбільшому укріпленому поселенні скіфського часу в басейні р. Тясмин (Дніпровське Лісостепове Правобережжя). Проаналізовані залишки житлових, господарських та культових споруд, розглянуто комплекс матеріальної культури мешканців, їх господарські заняття та ін.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, викладачів та студентів.

Боспорские исследования. Вып. I. – Симферополь, 2001.- 272 с.

Збірник є першим випуском нової серії, присвяченої висвітленню результатів досліджень по археології та історії Боспора.

Для фахівців та всіх зацікавлених історією Боспора.

Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу ч. 1.-Луганськ: Шлях, 2001.- 76 с. (текст).

Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу ч. 2.-Луганськ: Шлях, 2001.- 124 с. (альбом ілюстрацій).

Праця присвячена публікації та аналізу пам'яток бронзової доби – донецької катакомбної культури раннього етапу. На широкому тлі культур III тис. до н.е. виокремлюються характерні риси періоду, визначається ареал розповсюдження, хронологія, культурно-історичні та генетичні зв'язки тощо.

Розрахована не лише на фахівців, а й на широке коло краєзнавців, вчителів, студентів.

Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини III тис. до н.е.- Луганськ: вид-во СНУ, 2001.- с.108.

У монографії всебічно аналізуються та публікуються унікальні для бронзової доби Євразії поховальні комплекси з рідкісними бронзовими знаряддями. Визначається їх культурно-хронологічна приналежність, ареали, типологічний розвиток, місця виробництва та функціональне призначення знарядь.

Для фахівців, викладачів та студентів.

Відейко М.Ю. Археологія в Інтернеті. Довідник.- К., 2001.- 123 с.

Мета видання – показати певні орієнтири, які дозволять археологу зробити перші кроки і при цьому не загубитися у всесвітній мережі Інтернет та знайти там потрібну для наукової роботи інформацію.

Для фахівців, викладачів, студентів, всіх зацікавлених.

VITA ANTIQA.- К.: Стилос, 2001.- № 3-4.- 202с.

Збірник присвячений 60-річчю професора, доктора історичних наук, завідуючого кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, палеолітознавця Гладких Михайла Івановича. До збірника включено статті провідних фахівців у галузі палеоліту і первісного суспільства України.

Для археологів, істориків первісності, викладачів та студентів.

Горелик А.Ф. Памятники Рогалькско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины.- Киев-Луганск: РИО ЛИВД, 2001.- 366 с.: ил.

Монографія присвячена характеристиці результатів досліджень чисельних стоянок фінального палеоліту, сконцентрованих у басейні середньої течії Сіверського Дінця, а також інших фінальнопалеолітичних пам'яток Південно-Східної України. Визначено хронологію, реконструйовано природне середовище регіону, характер життєзабезпечення населення в фінальному палеоліті, подано нарис, присвячений палеолітичному мистецтву.

Розрахована на археологів, істориків, етнографів, культурологів.

Давня історія України і суміжних регіонів.- Ужгород, 2001.- 287 с.

Тематичний збірник наукових праць присвячений 70-річчю від дня народження відомого українського археолога – професора Е.А.Балагурі. До збірника включені статті і публікації провідних археологів України, Росії, Угорщини, Румунії, Молдови і Словаччини, колег і учнів. Хронологічні межі – від епохи палеоліту до середньовіччя.

Рекомендований фахівцям, викладачам, студентам.

Давня кераміка України. Ч.1..- К., 2001.- 238 с.

У книзі представлені дані про гончарне виробництво та давню кераміку трипільської культури, бронзової доби та черняхівської культури. Тексти супроводжуються ілюстраціями, які розповідають про давні технології гончарного виробництва, малюнками та фотографіями понад двох тисяч керамічних виробів, знайдених під час археологічних досліджень. У додатку дано поради щодо реставрації енеолітичної кераміки. Також розповідається про відтворення керамічних виробів трипільської культури в наші дні.

Розраховано на археологів, студентів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться давньою культурою.

Діти Сонця. Цивілізації давньої України.- К., 2001.-216 с.

Науково-популярне видання знайомить з населенням, що мешкало на теренах сучасної України за часів трипільської культури, у скіфський та римський часи.

Розраховано на широке коло читачів.

Древние амфоры в Северном Причерноморье. Справочник-определитель.- К., 2001.- 110 с. – 28 іл.

В роботі наведені відомі у Північному Причорномор'ї типи гостродонних амфор від архаїчного часу до римського. Дається нарис еволюції тари в давній Греції.

Видання адресоване спеціалістам по античній археології та історії, музейним працівникам, студентам.

Древности Северского Донца. В.5.-Луганск: Шлях, 2001.- 108 с.: ил.

Збірник присвячений проблемам археології Східної України. В науковий обіг вводяться матеріали комплексів неоліту- ранньо- залізної доби. У статтях досліджуються питання синтезу археологічних культур, ряд публікацій присвячений теоретичним проблемам археології.

Розрахований на археологів, музейників, краєзнавців, студентів.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.).- Запорожье: ЗГУ, 2001.- 275 с.

В монографії висвітлені матеріали розкопок могильника доби середньовіччя біля с.Знаменка Каменсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Дослідження проводились експедицією Запорізького державного університету. За кількістю вивчених комплексів могильник не має собі рівних у степовій смузі Причорномор'я цього часу.

Для археологів, істориків, працівників музеїв, краєзнавців, студентів.

Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья.- Одесса: Друк, 2001.- 244 с.

Монографія присвячена реконструкції соціального ладу племен ямної культури Північно-Західного Причорномор'я на основі вивчення поховальних пам'яток. Відновлено декілька соціальних структур: статевовікову, потестарну, функціональну, етносоціальну.

Для істориків, археологів, викладачів та студентів.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции 2000 г.- К., 2001.- 72 с. –45 ил.

Публікація вводить у науковий обіг матеріали археологічних розкопок та розвідок на території городища скіфського часу біля с. Бельськ (Полтавщина) та курганного могильника, пов'язаного з городищем (в ур. Перещепино).

Для археологів, краєзнавців, музейних працівників.

Мельпомена в Пантикапее. Керчь театральная.- Керчь, 2001.- 130 с.

Про мистецтво давнього Боспора, ареною для якого стала театральна площадка, написана ця книга.

Для спеціалістів та широкого загалу читачів.

Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. VIII.- Симферополь, 2001.- 536 с.

Чергова збірка містить статті, присвячені актуальним питанням досліджень в галузі археології, історії, нумізматики, етнографії, а також рецензії на нові публікації та персоналії.

Для фахівців, викладачів, студентів.

Морська торгівля в Північному Причорномор'ї.- К., 2001.- 236 с.

Збірник присвячений дослідженню торговельних зв'язків Північного Причорномор'я за часів античності та середньовіччя.

Для археологів, істориків, викладачів та студентів, всіх, хто цікавиться історичним минулим Південно-Східної Європи.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення).- К., 2001.- 288 с. – 38 іл.

У монографії розглянуто послідовність археологічних культур півдня Східної Європи (степова зона та лісостеп) за доби середньої та пізньої бронзи. На численних прикладах стратиграфії поховань уточнюється внутрішня періодизація культур, генетичні лінії розвитку, характер міжкультурних контактів, умови формування нових культурних утворень. Позначено процеси культурогенези впродовж другої половини III-II тис. до н.е.

Для науковців, викладачів, студентів.

Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. .- Луцьк.: "Волинська обласна друкарня", 2001.- 152 с.

Книга присвячена одному з важливих періодів в історії Волинського Полісся – волинській неолітичній культурі. Дається історіографія, основні пам'ятки, характеризуються особливості матеріальної культури, житлобудівництва та господарства носіїв культури. Висвітлена хронологія та періодизація ВНК.

Розрахована на викладачів, студентів, краєзнавців.

Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині.- Луцьк.: "Волинська обласна друкарня", 2001.- 138 с.

У книзі розкрито особливості однієї з неолітичних культур – культури лінійно-стрічкової кераміки. Охарактеризовано особливості посуду, знарядь праці, хронологію, господарство.

Видання рекомендовано викладачам, студентам, усім, хто цікавиться історією рідного краю.

Петрашенко В.О., Максимов Є.В. Трахтемирів Подорож у давнину.- К., 2001.- 102 с.- 84 іл.

Книга присвячена історичному минулому Трахтемирова та літописного Заруба. Охоплює часи від трипільської культури до середньовіччя. На багатому археологічному матеріалі реконструйовано загальний вигляд городищ, поселень та окремих об'єктів Трахтемирівського заповідника.

Для істориків, археологів, музейних працівників, краєзнавців та широкої громадськості.

Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра.- Чернівці: Зелена Буковина, 2001.- 152 с.

У монографії на основі археологічного матеріалу досліджується процес поширення та утвердження християнського віровчення в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. Характеризуються поховальний обряд, культові споруди, християнська та язичницька символіка. Значна увага приділяється питанням синкретизму християнських і первісних вірувань доби середньовіччя.

Розрахована на істориків, археологів, етнографів, краєзнавців.

Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище.- Маріуполь: Рената, 2001.- 80 с.: іл.

В роботі подані результати археологічних досліджень Муравицького городища. Вміщений опис матеріалів поселення доби міді-бронзи, аналізуються ранньосередньовічні пам'ятки літописної Муравиці. Дається характеристика відкритих споруд, речових знахідок, уточнена хронологія поселення.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів.

Русяєва А.С. Славетний мудрець- скіф Анахарсіс.- К.: Наук. Думка, 2001.- 104 с.:іл.

В книзі розповідається про Анахарсіса – уродженця нашої землі та про найраніші взаємовідносини між грецькими колоністами Нижнього Побужжя й населенням Скіфії. Автор подає читачам власні гіпотези щодо джерел і характеру творчості Анахарсіса, наводить не знані досі факти 2600-літньої минувщини.

Для широкого кола читачів.

Скиба Л.Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури.- К., 2001.- 176 с. – 83 іл.

Монографія присвячена пам'яті передчасно померлих Л.Є.Скиби та А.І.Кубишева, котрі здійснили дослідження могильника зарубинецької культури в Пирогові під Києвом (відповідно у 1966-1972 та 1988-1992 рр.). В роботі всебічно аналізується поховальний обряд та інвентар. Розглянуті питання походження зарубинецької культури та світогляду племен Середнього Подніпров'я. У додатку подано опис неопублікованих поховань Пирогівського могильника за звітами А.І.Кубишева та Л.Є.Скиби.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів та студентів.

Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси.- К.: «АртЕк», 2001.- 208 с.

Книга є першою систематизованою спробою розповісти в популярній формі про двірцеві інтриги та жорстоку боротьбу за владу в Київській Русі.

Для широкого кола читачів.

Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації.-К., 2001.- 129 с.

Збірник містить наукову спадщину дослідника трипільських протоміст к.і.н. Шмаглія М.М., якому цього року виповнилося б 70 років. Представлені праці, опубліковані у 1972-1994 рр., в котрих розглядаються питання дослідження та інтерпретації матеріалів з розкопок в Майданці та археологічних розвідок на Черкащині.

Для археологів, істориків, викладачів та студентів.

Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі.- Кам'янець-Подільський, 2001.- 143 с.

У монографії розглядаються унікальні ювелірно-художні скарби XII-XIII ст. історичної Болохівської землі, значна частина яких відкрита археологічними експедиціями під керівництвом автора.

Для археологів, істориків, мистецтвознавців, музеєзнавців, етнографів, краєзнавців, студентів.

Підготовлено зав. бібл. ІА НАНУ В.А.Колесніковою

В. Колода

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ТВОРЧЕСКИЙ ОТЧЁТ О РАСКОПКАХ МОХНАЧАНСКОГО ГОРОДИЩА В 2001 г.*

Осенний дождь листву срывает,
Грустят палатки в кладовой,
В углу лопаты отдыхают -
Сезон окончен полевой.
И время подводить итоги:
Верстать отчёты, чертежи,
В уме опять пройти дороги,
Которыми всё лето жил.

Уж третий год копаем Мохнач [I].
Его загадкам нет конца.
Он манит днём, волнует в полночь,
Когда на берегу Донца
В кругу друзей под звук гитары,
Отмыв мозоли от земли,
Опять разводим тары-бары
О том, что нынче мы нашли.

Всё это лирика, конечно...
Студент вам скажет безмятежно,
Что, ох, как мягок мох в ночи
У деревни Мохначи!
И я не стану возражать...
Но мне негоже здесь писать,
Что тешил душу здесь и тело,
Ведь главное - РАСКОП и ДЕЛО.

За предыдущие два года
Узнали много о народах,
Что жили здесь, оставив след...
Бесследной жизни просто нет.
Те многотрудные работы
Вошли в статьи, вошли в отчеты,
А нынче дворище большое [2]

Для нас явилось полем боя.
На Мохначанском городище
Зимой холодный ветер свищет,
А вот в июле от утра
Стоит убойная жара.

Но мы, размазав пыль и пот,
С лопатой вниз (верней - вперёд)!
И не напрасна была мука
Спасибо скажет нам Наука!

В раскопе-10 мы нашли,
Поднявши много тонн земли,
Культуры салтовской жилище...
Удача любит тех, кто ищет.

Здесь проживал кочевник бывший.
В нём нет углов, опоры крыши,
Лежанки, в центре - очажок
И в угол вписан погребок.
Ребёнок, женщина, мужчина
(В том сомневаться нет причины)
Три погребённых в том жилище...
Сейчас аналоги мы ищем.

Едва сказать я не забыл,
Что рядом с домом погреб был
Да три хозяйственные ямы,
Два очага, под небом прямо.

Находок салтовских не счесть!
Кроме керамики здесь есть
Ряд артефактов из железа:
Ножи с различной формой лезвий,
Тесло-мотыжка, два резца,
А дальше можно без конца
Перечислять судьбы улыбки
(Боюсь не сделать бы ошибки).
Здесь бляшки (бронза, серебро).
Глаз археолога остро
Их различал в земле сыпучей...
В награду - пиво (самым лучшим)! [3]

Однако, если не таиться,
Ещё здесь были две вещицы.
Две скифских бронзовых стрелы

---

* Решением Полевого комитета от 1-го апреля 2002 г. все отчеты принимаются в стихах.

Пришлось нам вынуть из земли.
Но пусть скифолог пьёт бальзам,
Ему я шанса здесь не дам:
От скифов очень вялый след,
Культурных отложений - НЕТ!

Раскоп -11 заложен
На северном краю двора.
Что раскопали, - подытожим,
Пришла теперь его пора.
Средь комплексов, по сути разных,
Тут кузнеца жилище есть.
Находок в нём немало важных.
Попробуем их перечесть [4].
Набор орудий говорит,
Наш мастер тем был знаменит,
Что для сельчан ковал железо
(Он этим был весьма полезен).
И ювелирные дела
Он также делал для села.
Запаслив был на заготовки:
Обломки, слитки и поковки
Сложил укромно в тайничок.
О кузне -всё...
Да, вот ещё!
Немало амфор и кувшинов,
Точило, серьги и грузила
На ткацкое веретено
Здесь из земли извлечено.

Был рядом хлев или сарай.
Зимой суров
Родимый край
Пережидал метели вой.
Нашли наземную постройку
(Яма от столбов не вспомню сколько)
Был погребок.
То там, то сям
Явился ряд хозяйских ям.

Сплошь салтовский материал.
Такой и раньше я копал.

Ещё... Разрезами валов
Пытались с тайны снять покров:
Возвёл здесь стены - кто? Когда?
Вот что манило нас сюда!
Теперь нам многое понятно
И будет рассказать занятно
Об этом в книгах и статьях.
Ну, а сейчас...Родник иссяк.
Я умолкаю и прощаюсь,
Но мыслью снова возвращаюсь
К раскопкам в месте Мохначи,
Где, ох, как мягок мох в ночи!

Примечания:
1-наши работы начаты в 1999 г.
2-городище состоит из ряда дворищ, самым большим является Северное.
3-за особые находки студенты поощряются конфетами, сгущённым молоком или пивом.
4-полный список находок представлен в отчёте автора за 2001 г.
5-Также, смотри в отчёте

ЗМІСТ

Від редакції 5

РОЗДІЛ 1: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2000

Антонов А.Л. Фибулы поселения Портмашево 8
Васюта О.О., Ігнатенко І.М., Новик Т.Г. Охоронні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2000 році 9
Гаскевич Д.Л. Розвідки в басейні Південного Бугу 10
Кобалия Д.Р. О местонахождении Второй морской дивизии полковника Баранова на о. Хортица; 1739 г. 15
Козуб Ю.И. Предградье, святилище и некрополь Ольвии в свете раскопок 2000 г. 17
Кулатова І.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Городище поблизу Котельви на Полтавщині 25
Куштан Д.П. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Червонохижинці-2 на Черкащині 28
Кухарчук Ю. Розвідки на Роменщині 31
Куштан Д.П. Розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр у 2000 р. 32
Кухарчук Ю. Дослідження на місцезнаходженні Муховець І 35
Лысенко С.Д. Федоровка – новый памятник тшинецкого культурного круга на р. Мурафа 39
Малюкевич А.Е. Охранные исследования позднескифской Мологи 45
Манько В.А. Керамика неолитической стоянки Старобельск 47
Малюкевич А.Е., Субботин Л.В. Раскопки устовского кургана № 1 в селе Молога 50
Мацкевий Л.Г. Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України 52
Михайлов Б.Д. Дослідження біля підніжжя пагорба „Кам'яна могила" 53
Мовчан І.І., Козловский А.О., Боровский Я.Є., Иевлев М.М. Дослідження оборонних споруд XI–XVII ст. 55
Нераденко Т.М. Нові дослідження Молюхового Бугра: розкопки нео-енеолітичного поселення, відкриття енеолітичного могильника 58
Овчинников Э.В., Квитницкий М.В. Трипольское поселение у хутора Хмельная 63
Ступак Д.В. Тетерівський вузол пам'яток мезоліту – неоліту 65
Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську 70
Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську 72
Тарабукин О.О. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2000 р. 74
Телиженко С.А. Ранньонеолітична майстерня Клешня-5 75
Терский С.В. Дослідження у Володимирі та у с. Зимно 78
Тетеря Д.А. Розвідкові роботи на території передгородь Переяслава 81

РОЗДІЛ 2: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2001

Аксенов В.С. Раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры 83
Аксенов В.С., Скирда В.В. Результати розвідок на р. Братениці 85
Андрух С.И., Тощев Г.Н. Охранные работы на Мамай!горе в 2001 г. 86
Бабенко Р.В., Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2001 г.) 86
Бандуровский А.В. Ольвия как один из центров производства изделий в зверином стиле 89
Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині 90
Буйнов Ю.В. Раскопки городища скифского времени у хутора Городище на Харьковщине 93
Ветров В.С., Василенко А.И. Исследование комплекса пещерных соружений в Луганской обл. 94
Виногродська Л.І. Археологічні дослідження на території Канівського узбережжя в 2001 р. 96
Гаскевич Д.Л. Дослідження крем'яного інвентаря неолітичних культур України 98
Виногродская Л.І. Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 році 105

Гладких М.І., Рижов С.М., Синиця Є.В. Рятувальні роботи на Канівщині *109*
Готун І.А, Сорокін С.О., Дудко О.С. Роботи Північної експедиції 2001 р. *111*
Ельников М.В., Дровосєкова О.В. Охоронні дослідження 2001 р. на могильнику Мамай-Сурка *114*
Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на территории древнего Чернигова *115*
Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Археологическая разведка на Черниговщине *116*
Жарова Т.Н., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині *118*
Жуковський М.П., Шатунов В.В. Археологічна розвідка у місті Нікополі *120*
Залізняк Л.Л. Дослідження кукрекської стоянки на Черкащині *123*
Захар'єв В.А. Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII–XIII ст. *126*
Квітницький М.В., Пічкур Є.В. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з Буго-Дніпровського межиріччя *127*
Климовський С.І., Михайлов П.С. Розвідка на р. Таль у Київській обл. *130*
Козак Д.Н., Ткач В.В. Поселення доби бронзи біля с. Хрінники Рівненської обл. *131*
Колода В.В. Спасательные работы на Верхнесалтовском поселении *133*
Козак Д., Шкоропад В., Пашшко С. Охоронні дослідження на Хрінницькому водоймищі *136*
Колода В.В. Исследование Мохначанского городища *137*
Крапивина В.В. Краткие итоги работ на участке Р-25 в Ольвии в 2000–2001 годах *140*
Крапивина В.В., Буйских А.В., Крутилов В.В., Хмелевский Д.Н., Смирнов А.И. Охранные раскопки в южной части Нижнего города Ольвии в 2001 году (краткие итоги) *152*
Красильников К.И. Могильник у с. Лысогоровка – новый источник этноистори степного Подонцовья IX в. *155*
V.O. Kruts, O.G.Korvin-Piotrovsky, S.M.Ryzhov, E.V.Ovchinikov, D.K.Chernovol, V.V.Chabaniuk The work of the Trypolian expedition *156*
Красильников К.И., Красильникова Л.И. Результаты исследования на могильнике у пос. Новодачное *164*
Крыганов А.В. Археологические раскопки Нетайловского могильника и археологические разведки вокруг него *166*
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року *167*
Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследование на могильнике Малополовецкое *168*
Любичев М.В., Скирда В.В. Дослідження поселення черняхівської культури в басейні р. Мжа *177*
Ляшко С.Н., Папанова В.А. Охранные раскопки некрополя Ольвии (итоги полевых сезонов 2000–2001 гг.) *178*
Майко В.В. Археологические исследования на плато Тепсень в 2001 г. *179*
Мацкевий Л.Г. Попередній звіт про дослідження Львівської обласної експедиції *180*
Майко В.В. Археолгические раскопки некрополя храма Параскевы на посаде средневековой Сугдеи в 2001 г. *182*
Мельник О. Розкопки святилища IV–III ст. до н.е. біля міста Кривого Рогу *183*
Михальчишин І.Р., Семенюк О.В. Розвідки в межиріччі верхів'їв Збруча і Південного Буга *187*
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній, 1/3 ..... *189*
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Іевлєв М.М. Дослідження дитинця стародавнього Києва *191*
Мовчан І.І., Климовський С.І. Дослідження „граду Ярослава" стародавнього Києва *192*
Назаров В.В., Назарова Т.А., Паньков С.В., Рудич Т.А. Раскопки на Березани в 2001 г. *196*
Назарчук В. Раскопки 2000–2001 г. В Ольвии на участке «Т-3» *196*
Новик Т.Г., Сохацький В.В. Охоронні дослідження на некрополі Стародавнього Чернігова у 2001 році *197*
Овчинников Э.В., Черновол Д.К. Исследования на трипольском поселении Пекари-II *198*
Оленковський М.П. Охоронні археологічні дослідження на Нижньодніпровсько-присиваському регіоні *202*
Охріменко Г.В. Розвідки поблизу села Люб'язь *206*
Охріменко Г.В., Титова О.М. Роботи біля села Великі Телковичі *208*
Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічне відкриття 2001 р. (матеріали пізньороменського часу з літописної Лтави) *210*

Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2001 року ... *211*
Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В. Дослідження могильника черняхівської культури Велика Бугаївка на Київщині ... *214*
Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіч Летичівського району Хмельницької області ... *216*
Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А. Курганы эпохи бронзы и скифского времени у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. ... *219*
Прищепа Б.А. Обстеження городищ кінця І тисячоліття н.е. в середній течії Горині ... *224*
Пустовалов С.Ж. Археологічні дослідження на острові Байда у 2001 р. ... *227*
Редина Е., Папуци-Владыка Е., Кокоржицкая Т., Носова Л., Бодзек Я., Маховски В. Исследование античного поселения и могильника у с. Кошары ... *228*
Рыжов С.М., Магомедов Б.В. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим ... *230*
Роздобудько М.В. Нові пам'ятки Київського типу на лівобережжі Середнього Дніпра ... *233*
Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок черняхівського могильника біля с. Велика Бугаївка ... *236*
Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смолянинова С.П., Богуславский Г.С. Исследование античной Тиры и средневекового Белгорода ... *237*
Сапєгін С.В. Дослідження пізньосередньовічних комплексів з видобування селітри в Полтавському районі ... *239*
Сардак Т.В. Дослідження поселення черняхівської культури біля с. Ганнівка на Дніпропетровщині ... *240*
Скирда В.В. Розкопки поселення черняхівської культури ... *242*
Скорый Сергей, Хохоровски Ян Новый украинско-польский археологический проект ... *243*
Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Сухинина С.Н., Иванов А.В., Крупа Т.Н. О работах в Цитадели Херсонеса Таврического в 2001 г. ... *246*
Супруненко О.Б. Кинджал скіфського часу з-під Полтави ... *247*
Тесленко И.Б., Лысенко А.В. Археологические разведки в Горном Крыму ... *249*
Титова О.М., Панченко Ю.В. Дослідження 2001 року на неолітичному поселенні Старосілля-Діжова ... *251*
Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балушкін О.М. Роботи Миколаївської експедиції у зоні Южно-Української АЕС ... *252*
Чайка Р., Милян Т. Археологічні дослідження м. Жовкви Львівської області ... *253*
Чернигова Н.В. Исследование Верхнесалтовского городища ... *254*
Шевченко Н.П. Археологічні дослідження на Херсонщині ... *256*

РОЗДІЛ 3: З НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Ковпаненко Г.Т., Гаврилюк Н.А. Курганы у с. Ковалевка (группа VI) ... *259*

РОЗДІЛ 4: МЕТОДИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Артемьев А. В. Некоторые рекомендации к сбору и сохранению палеоантропологического материала ... *277*

КОНФЕРЕНЦІЇ

Русяєва А. С., Крапівіна В. В. Наукові читання "Ольвія та античний світ" ... *281*
Відейко М. Ю. Міжнародна конференція "Трипільський світ і його сусіди" ... *283*
Гаврилюк Н. А. Конференция в Одессе ... *286*

НОВА ЛІТЕРАТУРА

Колеснікова В. А. Нова література з археології та давній історії України з фондів Наукової бібліотеки Інституту археології ... *287*

АРХЕОЛОГІЯ І ПОЕЗІЯ

Колода В. В. Научно-популярный творческий отчет о раскопках Мохначанского городища в 2001 г ... *294*

Національна академія наук України
Інститут археології

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ 2000-2001 РР.

Редакційна колегія:

член-кореспондент НАН України	С.Д. Крижицький
докт. іст. наук	Н.О. Гаврилюк (головний редактор)
докт. іст. наук	Д.Н. Козак
докт. іст. наук	Г.Ю. Івакін
докт. іст. наук	О.П. Моця
докт. іст. наук	О.В. Сухобоков
докт. іст. наук	Р.В. Терпиловський

Редактори	Н.О. Гаврилюк, Н.П. Шевченко
Комп`ютерна верстка і макетування	М.О. Безпалий
Комп`ютерний набір	С.С. Лисенко
Коректор	Ю.П. Дудка

У композиції на першій сторінці обкладинки використані матеріали з статті І.М. Кулатової та О.Б. Супруненка (перстень з Перещепинського могильника) та монета з матеріалів Старокиївської експедиції НАН України

Адреса: Польовий комітет Інституту археології НАН України,
Пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ. 210-04210, Україна.
Тел. (38044) 418-91-43.

Формат 84x108 1/8. Папір офс. Трафаретний друк. Ум. друк. арк. 29,8. Тираж 500 прим. Зам. 5.